

ԵՐԵՆԻԿ
ԵՄԻՐԱՅԱՆ

ԿԱՐԱՆԱԼԷ

ԵՐԿՈՒ ԳՐԺՈՎ

« ԿԱՐԱՆԱԼԷ »
ԿՐԱՅՐԱՐԱԿԵՄԺՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1968

Նկարիչ՝ Ռ. Պ. ՆՆՆՈՂԵՅԱՆ

Խմբագրեցին՝ Ա. Ս. ՀԻՇՈՅԱՆ
Ս. Գ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Дереник Карапетович Демирчян

Вардананк

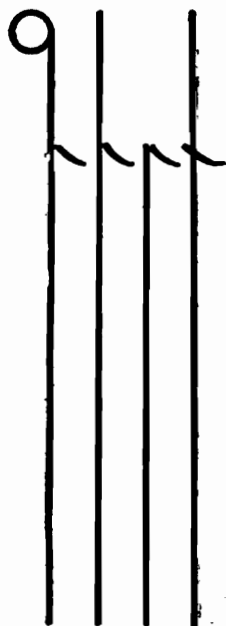
Книга вторая

7—3—3

(На армянском языке)

Издательство «Айастан»

Ереван, 1968

Նախարարների Պարսկաստան գնալուց հետո խռովքն ու խառնաշփոթը տարածվեց ողջ Հայոց աշխարհում: Հայ նախարարները Արտաշատի ժողովի վճիռներից հետո քաշվեցին իրենց աշխարհները և անցնելով առօրյա գործերին՝ սպասում էին Պարսկաստանի լուրերին:

Երկրում ստեղծվեց մի խառնակ, անորոշ, անտանելի վիճակ: Երկու տերեր՝ իրար թշնամի՝ իրար դեմ լարված սկսեցին իրենց հակամարտ գործը:

Վեհմիհր հազարապետը, Գենշապուհը և Ուրմիզդ մոգպետը, որ Այրարատյան դաշտավայրի ըմբոստ ժողովրդից զգուշանալով քաշվել էին Սյունիք՝ նախարարների Պարսկաստան գնալուց հետո գլուխները կրկին հանեցին իրենց որջերից և սկսեցին հարկահանների հետ դուրս գալ, շրջել երկիրը, սեղմելով օղակը ժողովրդի վրին:

Բռնադատման և հալածանքի ենթարկվել էին ոչ միայն վանքերը, այլև շենքերն ու ավանները, վերջը՝ քաղաքներն ու անգամ մայրաքաղաքը: Հարկը հանվում էր անհաշիվ, տասնապատիկ, ծեծով ու սպանություններով: Նպատակը հուսահատության հասցնելն էր և ստիպելը հովառուրացության:

Այս ճնշումների հետևանքն այն եղավ, որ ոչ միայն բողոքող և դիմադիր մարզիկ՝ ինչպես արտաշատցի և ակոռեցի շինականներն էին՝ այլև շատ ուրիշներ՝ հեռու-մոտիկ վայրերից փախած թափառում էին տեղից տեղ և ելք որոնում փրկության: Նրանց կարելի էր հանդիպել ճանապարհներին, շենքերում, ուր խմբված

պանգատվում էին, բողոքում, զայրանում պարսիկների և նախարարների դեմ:

Ի՞նչ է լինելու սրա վերջը — ոչ ոք չգիտեր: Ո՛չ կաթողիկոսը, որ տարակուսած նստել էր էջմիածնում, ո՛չ Ատոմը, որ անստույգ վիճակում չէր իմանում ինչ բանի ձեռնարկի: Նա պարզ տեսնում էր ժողովրդական զանգվածների անհանգստությունը և ջանում էր կանխել որևէ տարերային պոռթկում, քաջ գիտենալով, որ դա կհամարվեր ապստամբություն և պարսիկ բերդակալները Արտաշատ, Զարեհավան և այլուր առիթ կհամարեին հարձակվել նախարարական ցանուցի ուժերի վրա, խեղդել բնում ամեն ինչ: Եվ քանի որ միաժամանակ Ատոմը չգիտեր, թե ինչ զորքերով և ինչ նպատակով են շարժվում երկրի վրա ուրաջյալ նախարարները, նա առայժմ ուժերն էր նշում, հաշվարկում, խմբում՝ արքունական զորքի համար՝ ինչպես պատվիրել էր Վարդանը: Նախարարները՝ թե ուխտյալ և թե կողմնակիներ՝ շատ անտարբեր ու տալտամ, հաճախ դժկամ էին վերաբերվում տերունական զորքի գործին: Միայն Ղևոնդ Երեցը ուրիշների հետ շրջում էր շեններն ու ավանները և բորբոքում ժողովրդի առանց այն էլ բորբոքված դիմադրական ցասումը:

Դրությունը տագնապալից էր, և տագնապը առավելապես սաստկանում էր նախարարներից լուր չստացվելու պատճառով:

Երկրում խաղաղ խռովք էր և շարագուշակ խաղաղություն:

Մամիկոնների տիկինը ապրում էր ավելի մեծ տագնապի վիճակ: Նրան շատ անհանգստություն էր պատճառում, բացի իր ամուսնու ճակատագիրը, որ մտահոգել էր համայն Հայոց աշխարհը, նաև իր սկեսրոջ առողջական դրությունը, որ ճիշտ է, մի փոքր թեթևացել էր, բայց կասկածելի էր, որ նա կդիմանար հետագա ցնցումներին: Նա, որպես ողջ տոհմի հարգեալ մայրը, ապրում էր ծանր օրեր: Իր ժամանակ նա իմացավ Հազկերտի դաժան հրամանը՝ ընդունել զրադաշտը կամ գնալ պատասխան տալ նրա ատյանի առաջ. նրանից չթաքցրին նաև, որ Վարդանը արդեն գնացել է Պարսկաստան: Նա պահանջում էր ամեն բան հայտնել իրեն: Եվ պժվար էր նրանից որևէ բան ծածկել, որ դուրս էր գալիս խաբել

նրան: Իսկ դա չէր համարձակվի ոչ ոք: Մամիկոններից Մեծ Տիկինը տոհմի ոգին էր, նրա խիղճը: Նա մայրն էր մի զորավարի, որին երկրի հեռավոր վայրերում անգամ սրբացնում էին: Այդպիսի մի մարդու մորը պետք էր հայտնել ամեն բան:

Եվ ահա, շնայած իր ցնցված հոգու վտանգներին՝ նա տեղյակ ամեն անցողարձի՝ նստած անկողնում, սպասում էր իր զավակին:

Կարմիր լույսը աշտանակում պլպլալով դողդողացնում էր նրա կերպարանքը, երբ ներս մտավ Մամիկոնների տիկինը՝ հարցնելու նրա առողջութունը:

— Մեծ Տիկին, ի՞նչ կուզես, — հարցրեց Մամիկոնների տիկինը՝ բարե բռնած կանգնելով նրա մահճի մոտ:

— Լուրերն ասա, ի՞նչ գիտես, — խուլ խոսեց Մեծ Տիկինը՝ կռացած իր ծնկների վրա:

— Լուրեր չկան դեռ. ուշանում են:

— Հո չե՞ն նահատակվել... — փորձող աչքերով խորը նայեց Մեծ Տիկինը Մամիկոնների տիկնոջը:

— Ոչ, Մեծ Տիկին...

— Բռնավորը խեղճ է՝ դրել խեղճ զավակներին, — գոչեց Մեծ Տիկինը...

— Ո՞վ գիտե, Մեծ Տիկին, աստված ապավեն, գուցե փրկվեն:

— Զոհրա՜կս ուշացավ, — հառաչեց Մեծ Տիկինը:

— Հասվե՞հաս է, Մեծ Տիկին, օրերը լցվեցին, — ասաց Մամիկոնների տիկինը՝ մտահոգվելով ինքը՝ թե ինչու համար է գալիս Զոհրակը:

— Մահը դոնից ներս է եկել: Տեսնեմ Վարդանիս ու Զոհրակիս՝ հետո մեռնեմ... Գիշերս Մուշեղ Սպարապետն էր եկել. ներս մտավ, նստեց մահճին, գանգուրները թափ տվեց վրաս, ասաց՝ «Սպարապետի հոգին վառքի մեջ է»:

Մեծ Տիկինը հանկարծ սրվեց, հայացքը փայլեցրեց և կույրի պես, որ նայում է ու չի տեսնում, նայեց Մամիկոնների տիկնոջ աչքերից այն կողմ թափանցող հայացքով:

— Հա՛...

— Ի՞նչ է, Մեծ Տիկին:

— Վարդանիս ձայնն է...

Մամիկոնների տիկինը գլուխը կախեց: Նրան ազդում էին մարգարե կնոջ խորհրդավոր աչքերը, կարկառուն դեմքը: Հինա-

վուրց կաղնու պէս կռացած ու գոս՝ նա իր ոսկրոտ ձեռները տա-
րածել էր օդի մէջ՝ շողափելու համար ինչ-որ կերպարանքներ:

Մամիկոնեի տիկինը չգիտեր ինչպէս հանգստացնել պառա-
վին, որ գերեզմանների աշխարհումն էր զգում իրեն: Տիկինը փոր-
ձել էր և գիտեր, որ նրան ոչ մի կերպ հանգստացնել չի կարելի:
Պառավը ուշիմ էր և խստապահանջ: Նա չէր վախենում ոչ մի ճըշ-
մարտութիւնից և չէր ընդունում ոչ մի մխիթարանք ու հորդորում:

— Տո՛ւր գիրքը, — ձեռը մեկնեց դեպի ս. գիրքը Մեծ Տիկինը:

Մամիկոնեի տիկինը տվեց գիրքը, և պառավը դրեց գիրքը
կրծքին ու մնաց մի պահ այդպես: Հետո ասաց.

— Գնա՛ օթևանդ:

Մամիկոնեի տիկինը դուրս ելավ նրա մոտից ճնշված ու եր-
կյուղած:

Եվ նոր էր դուրս եկել նա Մեծ Տիկնոջ մոտից, որ խլրտոց լըս-
վեց ամրոցի դարբասի մոտ: Դուրս եկավ պատշգամ և մթան մեջ
նկատեց կանանց կերպարանքներ: Նրանք իջան նժուգներից պա-
հակ հեծյալների օգնութեամբ: Սենեկապետը վազեց ներքև:

— Շուշանիկ տիկինը Անահիտ ու Աստղիկ օրիորդների հետ, —
հայտնեց սենեկապետը վերադառնալով ու կրկին իջնելով ներքև,
եկողներին առաջնորդելու վեր:

Մամիկոնեի տիկինը ուրախացավ: Շուշանիկ տիկինը Անա-
հիտի և սրա քրոջ՝ Աստղիկի հետ բարձրացավ սանդուղներից:
Նրանք ողջագուրվեցին:

— Հիվանդ ես եղել, Անահի՛տ, իմացա, — գուրգուրեց Անահի-
տին Մամիկոնեի տիկինը և ձեռքը բռնած ներս տարավ, — Աստ-
ղիկ, ի՛նչ մեծացել ես, արի:

Նստեցին, սկսեցին փոխադարձ հարցուփորձը:

Շուշանիկ տիկինը պատմեց Ռշտունյաց ամրոցի անցուդարձը
և ասաց, որ լուր չկա նաև այնտեղ:

— Մեծ Տիկինն է տվալստանքի մեջ, ի՛նչ անեմ՝ չգիտեմ, —
ասաց Մամիկոնեի տիկինը:

— Մե՛նք շենք դիմանում, նա ինչպե՛ս անի, — հառաչեց Շու-
շանիկ տիկինը:

Նա վեր կացավ գնաց Մեծ Տիկնոջ մոտ:

Անահիտը՝ ինչպէս սովոր էր՝ մոտեցավ նստեց Մամիկոնեից
տիկնոջ ծնկների մոտ բարձին: Մամիկոնեի տիկինը մեղմ շոյեց

նրա գանգուրները և սկսեց դիտել նրան: Այս անգամ դիտեց նրան որևէ սիրող երիտասարդի աչքով: Եվ մտածեց, որ Արտակը շատ ընտիր ճաշակ ունի: Անահիտի մուր ու նրբենի հոնքերը գրչանկարի պես նրա լուսնկա դեմքին անկրկնելի շուք էին տվել: Նա հեքիաթական ձյունն մի էակ էր կարծես, որ հովից կարող էր փոշիանալ օդի մեջ:

Շուշանիկ տիկինը եկավ և տխուր հայտնեց, որ Մեծ Տիկինը անհանգիստ է որդու կարոտից:

— Ի՞նչ էիր անում Մասիսում, Անահիտ,— հարցրեց Մամիկոնեից տիկինը:

— Մի մատյան կազմեցի, տիկին,— պատասխանեց Անահիտը հուզված ձայնով, կարծես դրանով նա անզգուշաբար մատնեց իր հոգու ինչ-որ մի գաղտնիքը,— գրեցի Մովսեսն հորենացու վիպերգությունից դրվագներ և ծաղկեցի:

— Կավ նվեր է... — ասաց Շուշանիկ տիկինը և ժպտաց յուրովի:

Մամիկոնեից տիկինը չհասկացավ ոչինչ: Անահիտը կարմրեց և դուրս գնաց: Աստղիկը հետևեց նրան:

— Սա ի՞նչ է դառել, խեղճ թռչնիկս,— ասաց Մամիկոնեից տիկինը:

Շուշանիկ տիկինը պատմեց Անահիտի վիճակը և նրա սրտի գաղտնիքը: Մամիկոնեից տիկինը աչքերում թախծալի ժպիտ խաղաց: Նա հառաչեց.

— Տեսնես ի՞նչ բախտ է սպասում խեղճուկներին: Արտակն էլ ազնիվ երիտասարդ է:

— Վարդերը բացվեցին ձմեռվա բուքերին. որքա՞ն է նրանց կյանքը,— հառաչեց Շուշանիկ տիկինը:

Մամիկոնեից տիկինը վեր կացավ և զնաց դեպի պատուհանը, նայեց դուրս: Գիշերը իր խավարով լի աչքերը լայն բացեց նրա առաջ: Ոչինչ չէր երևում:

Հանկարծ կայծակը զարկեց ինչ-որ մի տեղ, հեռավոր լեռների բավիղներում, և ամպը բարկացած մոմռաց: Սկսվեց տեղատարափ:

— Վա՛յ ճանապարհի ուշացածներին,— ասաց Մամիկոնեից տիկինը և գլուխն օրորեց:

Նա երկար նայում էր անձրեկին, և նրա սիրտը սուր ու խոր ճմլվում էր ու տխրում:

— Ի՞նչ եղան, լո՞ւր չեկավ,— մրմնջաց նա, շարունակելով նայել խավարի մեջ:

— Աստծուն իրեն է միայն հայտնի,— խոսեց Շուշանիկ տիկինը:

Անահիտն ու Աստղիկը վերադարձան. Անահիտը՝ ձեռք ծոցի մեջ, ուր ինչ-որ մի իր էր պահել: Նա լսելով տիկինների խոսակցությունները՝ չուզեց խանգարել և աննկատելի շարժումով նստեց Շուշանիկ տիկնոջ ծնկների մոտ: Աստղիկը նստեց նրա մոտ: Մամիկոնեից տիկինը ետ շրջվեց և հարեանցի նայելով Անահիտին՝ իր մտքերով տարված՝ դիմեց Շուշանիկ տիկնոջ:

— Ա՛խ, աղջիկս, ինքն էլ մի օր դադար չունեցավ, մի օր չնստեց տանը, դրահը, ասեմ, կարգին չհանեց վրայից: Այսքան տարի ձեր մայրն եմ, նրա կինը՝ մի օր ձեզ բուրդի շտեմս մեր տան հարկի տակ, նրան էլ ձեր միջին: Մի՛շտ դուրսը, մի՛շտ պատերազմներում, մի՛շտ աստանդական, կյանքն այդպես մաշեց գնաց:

— Ի՞նչ անենք, մայրիկ, Մամիկոնեից տոհմի պատիվն էլ այդ է:

— Բան չեմ ասում, աղջիկս, պատիվը որ վերցրիր՝ պարտքն էլ հետն է: Մեզ զոհն է հարմարական: Մենք ազգի ծառաներն ենք: Ես բախտն եմ ասում: Եթե ոչ՝ իհարկե, թող նահատակվենք՝ միայն պատիվը բարձր պահենք:

— Իհարկե, մայրիկ, թող շասեն, թե Մամիկոնյանները պարտք մնացին ազգին. լավ է՝ ազգը մնա պարտք, և մենք էլ այդ պարտքը չպահանջենք:

— Էհ, Շուշանիկ, ես որ հարսնացա՝ Գնունյաց տիկինն ասաց. «Դստրի՛կ, շեն տուն ես հարս գնում»: Ասացի. «Ինչո՞վ է շեն Մամիկոնեից տունը»: Ասաց. «Մամիկոնյանները ազգի ծառան են»: Նրա խոսքն եմ ասում: Շնորհակալ եմ աստծուց: Թող աստված ինձ ու հորդ պարտական չթողնի ազգի առաջ, ճակատներս բաց մըտնենք գերեզման՝ ուրիշ էլ ուրախություն չունեմ: Մենք Մամիկոնյան ենք:

Շուշանիկ տիկինը մի մատյան վերցրեց և սկսեց թերթել:

— Նա չի ընդունի զրադաշտը, — ասաց լի հավատով Մամիկոնեից տիկինը, — հազար կտոր կլինի՝ չի ընդունի: Գիտեմ բնավորությունը: Գիտեմ՝ կստիպի բռնավորը ուրացման: Տա աստված, դիմանա նեղություն:

— Հեռի՞ իրենից, մայրիկ, — հառաչեց Շուշանիկ տիկինը և մատյանը թափով դրեց ծնկներին, — հեռի իրենից: Մամիկոնեից տոհմը հող ու մոխիր կդառնա:

Մամիկոնեից տիկինը երեսը խաշակնքեց.

— Ապա՞... Աստված ինքը օգնական պահապան:

Հետո բազուկները տարածեց դեպի երկինք.

— Տե՛ր աստված, խնդրում եմ մեղավոր բերանովս. կենդանի է՝ թող անպարտ գա, անպարտ է՝ կենդանի գա:

Մամիկոնեից տիկինը շոքեց, սկսեց աղոթել:

Շուշանիկ տիկինը, Անահիտն ու Աստղիկը հետևեցին նրան: Երբ վերջացրին աղոթքը, Անահիտը հեծկլտաց և ընկավ բարձին:

— Մի՛ լար, աղջի՛կս, — գուրգուրեց նրան Շուշանիկ տիկինը, — աստված մեծ է, կգան բոլորը անբիծ ու կենդանի:

— Գիտեմ, Շուշանիկ տիկին, իհարկե, անբիծ ու կենդանի կգան, ապա ինչպե՞ս պիտի գան, ուրացա՞ծ... բայց կենդանի՞ եմ...

— Կենդանի՞ եմ, աղջի՛կս, մի՛ կասկածիր...

Հանկարծ ամրոցի զամփոռները բամբ հաշեցին և վազեցին դեպի գիշերային խավարը: Դարբասի պահակներն անհանգստացած առաջ գնացին:

Մթան բողի տակ ինչ-որ սևինքների խլրտացին և եկան ծածկըվեցին դարբասի մոտ: Դարբասը հին ձայնով ճռնչաց, և ներս մտան հեծյալներ, որոնց նժույզների տրոփից երևում էր, որ շատվոր չէին:

— Զոհրա՛կս, Զոհրա՛կս, — լսվեց լացի-ուրախության ձայնով Յուդաբերի գոչոցը:

Բակում իրար անցան: Մամիկոնեից տիկինն ու Շուշանիկ տիկինը աղջիկների հետ դուրս վազեցին: Մարխի լույսերը անձրևից մարելու մոտ՝ հազիվ լուսավորեցին եկվորներին: Մամիկոնեից տիկինը առաջինը ներքե վազեց և չնայած անձրևին՝ թափով գրկեց

մի ջլուտ և նիհար, բարձրահասակ երիտասարդի: Շուշանիկ տիկինը նույնպես վազեց և խլեց մոր գրկից երիտասարդին:

— Զոհրա՛կը, Զոհրա՛կը,— լսվում էր շուրս կողմից ձայներ:

Զոհրակին վերև բերին, իսկ սպասավորները իջեցրին նժույգներից նրա բեռներն ու իրերը:

Եկան ներս: Զոհրակը խիստ նայեց մորը, քրոջը, հարևանցի՝ Անահիտին ու Աստղիկին և անձրևաջուրը շոշափելով իր զգեստի վրա՝ կանգնեց անվճռական:

— Թրջվել ես,— մորմոքալով ասաց Մամիկոնեից տիկինը:

— Հա՛, մի փոքր...

— Դե գնա, փոխի՛ր հագուստդ,— շտապեցրեց մայրը:

Զոհրակը ոչինչ չպատասխանեց և մռայլ ու հոգածու նայեց շուրս կողմ՝ մի քան հիշել կամեցողի պես դարձավ մի սեպուհի, որ ամրոցից դուրս տեղավորված զորագնդից էր և դիմավորել էր նրան:

— Զորագունդն ինչո՞ւ Զարեհավանում չէ... նրանք կմտնեն Բագրևանդից, իսկ սրանք այստեղ քաշվել են վրանները: Գլուխս չի մտնում...

— Սպասում են Սպարապետին,— ասաց սեպուհը:

— Հայրիկը չի՞ եկել,— հարցրեց Զոհրակը մորը:

— Դեռ ոչ:

Զոհրակը մռայլ գլուխը տարավ բերեց.

— Հազիվ պրծնի՛ Հազկերտի ճիրաններից: Եվ ինչո՞ւ ուշացրիք ինձ կանչելը: Կգնայի հետը, թե փորձանք էր՝ միասին կլինեինք: Մի քան կանեի:

— Լավ, գնա հագուստդ փոխիր, թրջված ես,— ասաց Շուշանիկ տիկինը թեթև ժպիտով և կարոտալի հայացքով շոյելով զորական եղբորը, որ այրական տեսք էր ստացել Հունաստանում և հասակավորի հովեր էր առել:

— Հիմա, հիմա: Հա՛, Մեծ Մայրի՛ս ինչպես է: Արթո՞ւն կլինի:

— Գնա մոտը, չի քնում նա... — ասաց Մամիկոնեից տիկինը:

Զոհրակը արագ գնաց Մեծ Տիկնոջ մոտ: Նրան հետևեցին բոլորը: Երբ նա ներս մտավ, Մեծ Տիկինը գոչեց և դողահար գրկեց նրան.

— Զայնի՛դ մատաղ, եկա՞ր, ձագո՞ւկս...

Մեծ Տիկինը հեծկտաց:

— Մի լար, Մեծ Մայրի,— ժպտաց Զոհրակը,— լացը թշնամոռ մորը պիտի տանք:

— Հապա՛ որ, հապա՛ որ... զինվորյա՛լ մանուկս, հասակի՛դ մատաղ, զենք-զրահի՛դ մատաղ:

Մեծ Տիկինը գրկից բաց չէր թողնում Զոհրակին: Զոհրակը որ-բան հնարավոր էր մեղմ՝ իր պողպատ մատների համար՝ բռնեց Մեծ Տիկնոջ ուսը.

— Հետո՞, ա՛նձդ ինչպե՛ս է, ա՛նձդ:

— Վա՛յ, կամա՛ց, գառնո՛ւկս, կմեռնեմ,— խուլ ծիծաղով ոռ ցավով ասաց Մեծ Տիկինը:

— Մի մեռիր, Մեծ Մայրի, հաղթենք՝ հետո. ես ինքս կգամ գուսանով, պարով, շուքով կթաղեմ քեզ:

— Հա՛, գառնուկս, հա՛, մատա՛ղս... Երանի չէ՞ր, անուշ հող ածես սրտիս, քնեմ ես էլ...

Ու կարոտալի վեր նայեց մյուսներին.

— Հապա ի՞նչ, հողն անուշ է. հայրենին անուշ է...

Այդ պահին նրա աչքովն ընկան Անահիտն ու Աստղիկը.

— Անահի՛տս, այն մյո՛ւսը, եկե՛ք, մոտեցե՛ք, երեսներդ համ-բուրեմ, ծաղիկնե՛րս...

Անահիտն ու Աստղիկը մոտեցան, Մեծ Տիկինը դողահար համ-բուրեց նրանց: Հետո աչքերը հռեց նրանց.

— Աչքներդ կյանք չե՛ն մտել, ապա մի նայեցե՛ք աչքերիս մեջ՝ բան տեսնեմ:

Մեծ Տիկինը խոր նայեց Անահիտի ու Աստղիկի աչքերի մեջ, ապա նաև Զոհրակի աչքերի մեջ.

— Զէ՛, կենդանի են զինվորյալներս՝ Վարդանս, Արտակներս, Ներշապուհս, Գաղիշոս...

Ապա վեր նայեց Մամիկոնեից և Շուշանիկ տիկիններին.

Ամենքն էլ իմ որդիքն են: Տա՛ր աստված, գային, տեսնեի չորս կողմս բոլորված, աշխարհը խաղաղ, ազգ ու ազինքը խոն-գար: Ի՞նչ անեմ, բռնավորը շար է, կործանում է բերում աշխար-հին: Դրա համար է գնացել զինվորյալս, որ ազգ ու ազինքին խա-ղաղություն բերի: Թող աստված առաջ օտար աշխարհներին խա-ղաղություն տա, հետո Հայոց աշխարհին: Է՛, գնացեք:

Բոլորը մեկ-մեկ համբուրեցին Մեծ Տիկնոջ ձեռքը և գուր-եկան նրա օթևանից:

— Մեծ Մայրիս մեր տան սյունն է... — խոհուն եղանակով շշնջաց Զոհրակը, որի զվարթ տրամադրությունը փոխվել էր Մեծ Տիկնոջ խոսքերից:

Մամիկոնեից տիկինը Զոհրակին տարավ թրջված զգեստը փոխելու: Իսկ Շուշանիկ տիկինը աղջիկներին տարավ իր մոտ:

Երկար ժամանակ լուրերի ընդհատվելը նախարարների վիճակի մասին՝ սկսեց խիստ անհանգստացնել Հայոց աշխարհը: Հովսեփ կաթողիկոսը, որ եպիսկոպոսներին կարճ ժամանակով արձակել էր իրենց աշխարհները, ժողովրդին արթուն պահելու, հրաման ուղարկեց կրկին հավաքվել Արտաշատ:

Լուրերի ուշանալը շարագուշակ էր այլևս: Թերևս նախարարները բանտարկված են կամ նահատակված: Գուցե և զորք է ուղարկել Հազկերտը, և զորքը ճանապարհին է: Անձկությունը խեղդում էր կաթողիկոսին: Նա սկսեց տագնապել:

Այնժամ նա սուրհանդակ ուղարկեց երկրում մնացած նախարարներին՝ հատկապես ու խստագույնս պատվիրելով անմիջապես գալ Արտաշատ՝ խորհելու և արհամիրքը կանխելու.

«Եթե չգաք՝ համարեցեք, որ վախճանն է Հայոց աշխարհի»:

Արտաշատն ապրում էր տարտամ, սրտմաշուկ օրեր: Սովորաբար աղմկալի մայրաքաղաքը լռել, քաշվել էր ինքն իր մեջ: Փողոցներում շարժում չկար: Միակ աշխույժը, որով լցնում էին փողոցները, դարբիններն ու պղնձագործներն էին իրենց չկլկոցներով: Նրանք էլ վաղ փակում էին իրենց արհեստանոցները և խրմբվում արհեստանոցների շարքի ծայրին մի նեղլիկ փակուղիի մեջ, որ կազմվել էր այգիները պատվարող բարձր պատերով: Քաղաքի պարիսպների վրա, բուրգերն էին ելումուտ անում պարսիկ և հայ զինվորները՝ խեթ ու թշնամաբար նայելով իրար: Բերդապահը տարակուսած նայում էր պարսիկների կողմը և գլուխը տարուբերում: Քաղաքացիք ևս ատելությամբ էին նայում պարսիկներին և հանդիպելիս անեծքներ մոմռում:

Այս տարտամ սրտմաշուկը ավելի ծանրացնում էին զանազան շենների պարսիկ հարկահաններից փախած և թափառական

դառած շինականներն ու վանականները, որ խմբեր կազմած շըր-
ջում էին քաղաքում և շրջակայքում և լցնում շուրջը տազնապով ու
տարակուսանքով: Դրանց մեջ էին ոչ միայն Սյունյաց աշխարհից
և Մասյաց Ուտնից եկած վանականների խումբը Գրիգորիոս վա-
նականի և Ակոռիի և այլ վայրերի շինականները՝ Առաքելի գլխա-
վորությամբ: Այդպիսի խմբերն սկսում էին իրար հետևից դուրս
գալ շենքերից ու վանքերից և լցվել մայրաքաղաք՝ օգնություն ըս-
տանալու:

Երեկոյան ստվերները սողացին այգիներից ու հովիտներից:
Արտաշատը ապրում էր իր տխուր օրվա վերջին ժամերը: Քաղա-
քադռանը մարդիկ շարժվեցին: Նոր էր դուռը փակվում, որ իր
թիկնապահների հետ, փրփրակալած նժույգների դոփերով ներս
մտավ Ատոմ Գնունյաց նախարարը:

Նա կանգ առավ դռանը այն արքունական տան, որտեղից նա-
խարարները մեկնելուց հետո տեղավորվել էր կաթողիկոսը՝ իբրև
մարմնական իշխանության տեղապահ: Ատոմին ընդառաջեց սպա-
սավորը, և նրանք գնացին ներս: Կաթողիկոսը տխուր նստած էր
հատակին փռած օթոցներին: Նա վեր կացավ և սիրագործով ըն-
դունեց նախարարին, որը մի փոքր կարմրեց և կաթողիկոսի աջն
առնելով՝ մնաց կանգնած: Սպասավորը բարձ մատուցեց նախարա-
րին: Կաթողիկոսը նայեց նրան տազնապալի հայացքով և ասաց.

— Կուրբը լռում են, իշխանիկս, վտանգյալ եմ և տազնապ-
յալ, ոչինչ բարի վախճանի հույս չունեմ:

— Անշուշտ գործը շրջվել է հակառակ կողմը, — ասաց
Ատոմը:

Կաթողիկոսը դառնությամբ ծեծեց գլուխը.

— Վա՛յ այն աշխարհին, որի հավատարիմներն էլ իր դեմ
պիտի կանգնեն... Մամիկոնեից տե՛րը, Արծրունյաց տե՛րը, Հա-
պարապե՛տը, Արտակ Մոկա՛ցը...

— Դեռ մի դնիր վճիռն այդպես, հոգևոր տեր, թող գա՛ն դեռ,
տեսնենք ի՛նչ հավատի են դեռ, — սպառնալի շեշտով խոսեց
Ատոմը:

— Առաջ ես կմեռնեմ, հետո նրանք կուրանան... — վճռական
եղանակով ասաց կաթողիկոսը:

— Դեռ լուրը թող ճշմարտվի, հոգևոր տեր, դեռ չմեռնե՛նք,

դեռ կովենք: Մի կասկածիւր այս մասին, հոգեւոր տեր, հետախույզներ եմ ուղարկել,— շարունակեց Ատոմը,— պարտական չենք մնա Հայոց աշխարհին...— հետո շարախինդ նայեց հատակին,— բայց չո՛ւրը ուշանում է, ուշանում եմ ե՛ս...

— Ի՞նչ բանի,— հարցրեց կաթողիկոսը տխուր հույսով:
Ատոմը ինքն իրեն խոսելու պես ասաց ցածր.

— Պիտի կազմեմ դիմադրությունը, հո չենք թողնի մտնեն երկիրը թշնամու զորքով:

Կաթողիկոսը ծնկները ծեծեց.

— Եվ ձեռդ պիտի բարձրանա՝ նրանց վրա...

— Ես զորական մարդ եմ, հոգեւոր տեր, խնայելու իրավունք չունեմ:

Կաթողիկոսը մոայլվեց, մտածեց այդ մասին և ապա քննող հայացքը դարձրեց դեպի Ատոմը:

— Բայց կարո՞ղ եք մնացած հավատարիմներդ, պատրա՞ստ ձեք:

— Ռազմիկի համար պատրաստ-չպատրաստ չկա, հոգեւոր տեր: Պատերազմն եկա՞վ՝ հարկ է ընդունել:

Ատոմը ինքն էլ դառն մտքերի մեջ ընկավ:

— Իմ սիրտն էլ է կրծում կասկածն ու վարանքը: Մի՞թե Մամիկոնեից տերն ու Արտակ Մոկացը կուրանան իրենց խիղճը: Բայց կոխվը մահու է, կենաց չէ:

Սրտապնդիչ էր նայելը գեղատեսիլ նախարարին՝ իր ոսկե-նկար սաղավարտով, ականակուռ սրով, սլացիկ նոճենի հասա-վով: Նրա դեմքին շողում էր կուռ վճիռը, անընկճելի կամքը, նուրբ խելքը և կովելու, հաղթելու կիրքը:

Փողոցից մեծ բազմության ոտնադոփեր լսվեցին: Ատոմը գլուխաց դեպի պատուհանը: Հապշտապ, գրեթե վազելով գալիս էին Ղևոնդ Երեցը, Եղնիկը և Եղիշեն: Նրանց ուղեկցում էին հեծյալ պինվորներ, որ երևում էր, հեռվից էին գալիս: Նրանք պատառոտ-ված էին, սևացած, շորացած: Բազմությունը ողողել էր նրանց: Նրանք մոտեցան, և բազմության միջից մեկի ձայնը պատռեց թանձրացած օդը:

— Գուժկա՛ն, գուժկա՛ն...:

Ատոմը դուրս գնաց պատշգամ. նրան հետևեց կաթողիկոսը: Ղևոնդ Երեցը իր ուղեկիցներով եկավ դեպի կաթողիկոսը.

— Հոգևոր տե՛ր, լսի՛ր գութկան բոթը... եկա՞վ սատա-
նան...

Քաղմության մոմոցը սրի պես կտրեց մի շարագուշակ ճիշ, որ
գալարափողի պես ժանգոտ, կերկերաձայն ձգվեց հրապարա-
կում:

— Վա՛յ զարմին Հայկա, վա՛յ զարմին Հայկա...

Քաղմությունը ալիք տվեց, և այդ ալիքը ճեղքելով դուրս ցայ-
տեց մի կերպարանք, որից բաղմությունը՝ ինչպես կրակից, վա-
խեցավ: Դա երկարահեր, մազմորուքի մեջ կորած, փոշեթաթախ
մի մարդ էր: Նրա քուրձի ծլանգները կախ ընկած շոշափում էին
գետնի փոշին: Նա սեացած դիակի էր նման և ոսկրոտ ձեռքերը
բազկատարած ոռնաց ու չոքելով՝ գետնից հող վերցրեց ածեց գըլ-
խին: Ապա երբ մոտեցավ Ատոմին և կաթողիկոսին, կրկին գոչեց.

— Վա՛յ զարմին Հայկա, վա՛յ զարմին Հայկա:

Կաթողիկոսը նայեց նրան և դողահար ու խստաձայն հրա-
մայեց.

— Տո՛ւր գույժը...

Գութկանը թափով չոքեց գետնին և ողբաձայն գութեց՝ մերթ
կաթողիկոսին դիմելով, մերթ ժողովրդին.

— Լսեցե՛ք, լսեցե՛ք, հոգևո՛ր տեր, ժողովո՞ւրդ հայոց... Լսե-
ցե՛ք գույժը բոթաբեր. ուրացա՛ն մեր սուրբ հայրերի հավատը,
խավարի որդիք գրվեցին... մարզպանը, Մամիկոնեից տերը, Հա-
զարապետը, Արծրունյաց տերը, Ռշտունյաց տերը և մյուսները,
մնացյալները, ամենքը... — ողբաց գութկանը և օձիքը պատա-
ռոտեց:

Քաղմությունը խուլ մունչաց, լավեցին կանանց անեծքները,
կաթողիկոսը արձանի պես քարացավ, Ատոմը գունատվեց, նայեց
չար հայացքով: Մթնոլորտը ծանրացավ, ճնշեց թանձր լուսթյունը:
Այդ ժամանակ մայրաքաղաքի գլխավոր աշտարակից սուր հլորա-
ձայն կերկերաց գալարափողը: Դա արյաց զորագնդի փոխհարն
էր: Այնտեղ իմացել էին լուրը և ահա դրանով ուրախացած՝ ալի-
տեցին զրադաշտի հաղթանակը: Չարագույժ հնչեց այդ շեփորը:
Կաթողիկոսը խաշակնքեց բաղմության, բազկատարած դիմեց դե-
պի վեր և ձայնեց.

— Մի՛ թուլացնեք ոգիներդ. մեր ոգին զբոսավի ո՛ մեղ:

Կաթողիկոսը ներս գնաց Ղևոնդ Երեցի և նրա ուղեկիցների հետ և ապա նրան հետևեց գութկանը, որը հենց հողերի միջից փոշեթաթախ բարձրացավ սանդուղներով և մյուսների հետ մտավ ներս, սրահը, նստեց հատակին և սկսեց օրորվել, սգալ, մազերը փետել:

Կաթողիկոսը նստեց և դիմեց տխրատեսիլ կանգնած գութկանին.

— Բոլորեքյա՞ն են ուրացել՝ ասում ես...

— Բոլորեքյա՞ն, հոգևոր տե՛ր, բոլորեքյա՞ն... Երկրպագեցին արևին, հարազատացա՞ն Հազկերտին և այժմ մոգերի բազմության հետ, արյաց զորքերով գալի՜ս են:

Կաթողիկոսը գլուխը կախեց: Հետո զայրացած շարժումով դիմեց գութկանին:

— Ե՛կ, արի՛, նստի՛ր մոտս, ե՛կ, ողբա՛ գլխիս գուժգ գիշեր-ցերեկ, և դուք նստեցեք շուրջս, սգակի՛ց բուեր Հայոց աշխարհին:

Ղևոնդ Երեցը, Եզնիկը և Եղիշեն նստեցին կաթողիկոսի մոտ և գլուխները կախեցին: Գութկանը նստեց կաթողիկոսի առջև և փոշին թափ շտվեց իր գլխից ու վրայից ի նշան սգո, Կաթողիկոսը այլայլվեց, դարձյալ ծնկները ծեծեց և ապա ձեռները տանելով գութկանի գլխին ու քուրձին, թաթախեց նրա փոշու մեջ, թափեց փոշին իր գլխին և սկսեց իր գլուխը ծեծել:

— Եկեք, ժողովվեցե՛ք գլխիս, — ողբաց նա, — ողբացե՛ք ավերակն Հայոց աշխարհի:

Շուտով և դրսից լսվեցին տրտուռներ, ողբաձայն երգեր և հառաչանքներ: Լսվեց կանանց լաց ու կոծ:

— է, վե՛րջը, շա՛տ պիտի քաշենք այս նեղությունը...

Բոլորը նայեցին դեպի այդ խրոխտ ձայնը: Դա Առաքելն էր:

— Ինչացո՞ւ է այս կռավոց-դովոցը: Արհամիթքը եկավ՝ սրա ճարը վեր կենալն է:

— Իշխաններ կան մնացած, կկռվեն, Առաքել, հույսդ մի՛ կըտրի, — ձայն տվեց մեկը:

— Կկռվեն, չեն կռվի՝ արյունը մեզնից է, արհամիթքը մեր գլխին է, մերը մենք պիտի անենք: Գայլի շլինքը նրանից է հաստ, որ իր գործը իր ձեռով է տեսնում: Դե՛, ո՞վ է զինվորյալ, եկե՛ք:

— Բոլորս,— գրոհեց դեպի նա հոծ բազմությունը:

Առաքելը դիմեց դեպի կաթողիկոսի օթևանը, բազմությունը գնաց հետևից և սկսեց մտնել ներս, և այդ թվաց այնպես բնական, ինչպես բնության մի մեծ աղետի ժամանակ մարդիկ իրար սեղմվեն, խմբվեն, շնայեն մեծն ու փոքրը:

— Ի՞նչ եք կամենում,— արթնանալով իրեն պաշարող մտքերից՝ խոժոռ հարցրեց Ատոմը բազմության:

Նրան իսկույն չպատասխանեցին:

— Խոսեցե՛ք, ի՞նչ եք կամենում,— կրկնեց Ատոմը և դարձավ ուղղակի Առաքելին, որ աչքերի տակով ինք չէր նրան և ապա, երբ հայացքը շրջեց մյուսների վրա և տեսավ, որ իր առջև կանգնել են շինականները, այլալվաժ դեմքերով, և գիտենալով, որ ոչ մի օգուտ չի բերի ո՛չ նրանց սաստելը, ո՛չ վռնդելը, ո՛չ անգամ ոչնչացնելը՝ եթե նա կամենար էլ՝ նրանց այդ անլուր հանդըգնության համար՝ զայրացավ: Ու մինչ նա կրկին կխոսեր՝ Առաքելը կոպիտ ձայնով հարցրեց.

— Իշխա՛ն, մեր դավաճանները թշնամիների հետ այսպես հենց պիտի գան ու ջնջե՞ն մեզ:

— Հետո՞... — խոժոռվեց Ատոմը:

— Սա հարցնում եմ, իշխան, զորք ուղարկո՞ւմ ես նրանց դեմ, թե՞ ոչ:

— Դու... դո՛ւ գիտե՞ս,— չվերջացրեց Ատոմը խոսքը:

— Իշխան,— հանգիստ և արհամարհական եղանակով ասաց Առաքելը,— եթե մեր նախարարները թողել են մեզ, ուրացել են երկիրը, ասա մենք տեսնենք նրանց դատաստանը...

— Աստվա՛ծ ճշմարիտ,— վճռական մունչաց չորս կողմից բազմությունը:

Ատոմը լավ գիտեր զինվորյալի բարոյական անսահման իրավունքները, բայց և այնպես նրան ուղղակի կաշկանդեց, խեղդեց ոչ այնքան զայրույթը, որքան ապշեցումը, զարմանքը այս անլուր հանդգնությունից: Ապա նա աչքերը խոժոռեց և սպառնալի վեր կացավ դանդաղ: Հասկացվեց, որ նա պետք է պատժեր Առաքելին: Բայց կաթողիկոսը, որ ավելի ճիշտ ըմբռնեց գազազած շինականի պոռթկման ներքին ուժը, կանխեց Ատոմին և ձեռքը բարձրացրեց.

— Թո՛ւյս տուք, իշխանի՛կ, հանուն աստծո՞ւ... Սա այն չէ, սա այլ է...

Ատոմը շհամոզվեց, բայց հարգեց կաթողիկոսին մի պահ և սպասեց՝ զայրույթից անհամբեր:

Կաթողիկոսը դարձավ Առաքելին և մյուսներին:

— Որո՞ իրավամբ եք այդպես հանդգնում անարգել ձեր տե-
րերին, շինականներ: Հան՞ել եք ահը ձեր սրտներից:

Առաքելը առաջ եկավ:

— Հոգևոր տեր, թշնամին, թշնամին՝ գալիս է, հարազատն էլ թշնամի դառած՝ գալիս է: Մնացածներն էլ քաշվել՝ աշխարհքը թո-
ղել են կրակի մեջ: Հիմի ի՞նչ ահ, ի՞նչ իրավունք, ի՞նչ տեր, ի՞նչ ծառա, հիմի մենք կջնջենք ամեն ինչ երկրի երեսից...

— Մենք ենք հիմի մեր հայրենիքի տերն ու ծառան:

— Մերն է Հայոց աշխարհքը, — լսվեց բազմության միջից:

Ատոմը արագ մոտեցավ Առաքելին և զայրույթից գունատված մոմուաց:

— Դու զինվորյալ ես, դրա՞ համար ես դառել ապերասան...:

Առաքելը իր անդիմադրելի երկաթե հայացքը գամեց Ատոմի աչքերի մեջ:

— Ողջ ժողովուրդն է զինվորյալ... — մոմուաց նա խուլ ըս-
պառնալիքով:

Ու մինչև Ատոմը մի բան կաներ այս կարգ ու օրենք անցած մարդուն՝ դրսից մեծ աղմուկ լսվեց:

Ներս վազեց սպասավորը:

— Իշխա՛ն...

Այնտեղ ինչ-որ բան կատարվեց: Դուրս նայեցին:

Բազմության մեջ նժույգ հեծած մի մարդ մարդկանց ոտի տակ գցելով և մտրակի հարվածներով ճանապարհ էր բացում դեպի ար-
քունի ապարանքը: Նրա զայրալի, կաս-կարմիր դեմքը և բուռն շարժումները ցույց էին տալիս, որ խիստ կատաղած է կատարվող գեպքերից: Դա Վասակի պալատական բարձրաստիճան պաշ-
տոնյան էր, նրա քարտուղարը, որի մասին լուր էր տարածվել, որ ուրացել է: Բազմությունը շրջապատեց նրան և սկսեց աղմկել:

— Ի՞նչ է մտրակում, ի՞նչ է ուզում...

— Ցրվեցե՛ք, ապատա՛մբներ: Ո՞վ է ձեզ իրավունք տվել հա-
վաքվել, — գոռաց Վասակի քարտուղարը և սկսեց մտրակով ավելի ուժեղ հարվածել մարդկանց:

Կաթողիկոսի օթևանից դուրս թափվեցին Առաքելն ու հետին-
ները և անհանգիստ, զարմացած նայեցին կատարվող դեպքին:

— Իմացե՛ք, խո՛ղի ճուտեր, որ քանի ձեր տերերը ուրացած
են՝ ողջ Հայոց աշխարհը ուրացած է: Ո՛ւմ դեմ եք այստեղ դուրս
եկել հիմա... Քաշվեցե՛ք:

— Դու- է՛լ ես ուրացած,— հարցրեց Աբրահամ պապիկը այ-
լալվելով:

— Ուրացած եմ հոգով, սրտով,— պատասխանեց Վասակի
բարտուղարը շեշտված համարձակությամբ և մտրակեց Աբրահամ
պապիկին: Առաքելը ցած վազեց սանդուղներից, հարձակվեց բար-
տուղարի վրա, երկաթե մատները գցեց նրա թևին և դեմքը դաժան
ու խոժոռ կծկելով՝ գիրթ քաշեց զարկեց գետին.

— Վերջացրե՛ք շանը...

Բազմությունը մոնչաց, հարձակվեց ուրացողի վրա և սկսեց
բարկոծել մոլեգին: Նժույզը խրտնեց, ոտի տակ գցեց մի երկու-
սին և փախավ, բարկոծողները իրենցով ծածկեցին ինքնադատա-
տանի զոհին, որ այլանդակվեց մի վայրկյանում: Փոշի, ընդհատ
անհասկանալի բառեր, հարվածողների նվոց, կանանց լաց ու կոծն
ու ոմանց էլ կատաղի ճիչերը — այս ամենը այնպես արագ պոռթ-
կացին ու անցան, որ մինչ Ատոմը կամ կաթողիկոսը կհասնեին
արգելելու՝ ամեն ինչ վերջացած էր: Դիակը համարյա ծածկված
էր կուտակված քարերով:

Ատոմը, որ դուրս էր եկել կաթողիկոսի հետ, այդտեղ տեսավ,
և այն առաջին անգամ իր կյանքում, թե ինչ բան էր ուսմկի ցա-
սումը, թե ինչպես ուսմիկը դուրս էր եկել ինքն իրենից, ըմբոստա-
նում էր, ոչնչացնում, և ոչնչացնում էր թաքուցյալ դառն մաղձով,
թեժ ատելությունը դեպի իշխանավորը և թե ինչպես բարձրացել՝
քանդում, քշում տանում էր ամենքին, ամեն ինչ... «Ահա՛ թե
ինչ կանեն՝ եթե...», — մտածեց Ատոմը: Նա փորձեց սանձահարել
բազմությունը, մանավանդ կուպիտ ու հանդուգն Առաքելին, մի
բայլ արեց, նայեց ուրացողի դիակին և քստմանեց, բայց և ինչ-որ
ներքի՛ն տարակուսանքից, թե՛ քաջ զորականի սառնարյունով
զոպեց իրեն: Նա նկատեց, որ բազմության միջից շարախնդաց
նայում էին պարսիկ հրամանատարը իր զինվորներով և բերդա-
պետ Ավետիքը հայ զինվորներով. Ատոմը կորցնում էր իշխանա-
կան դիրքը և նա ատելություն զգաց դեպի ուսմիկները, որ այդպես

Հանդգնորեն անարգեցին իշխանությունը, կարգ ու օրենք: Ու մինչև նա ներքին ուժեղ հոգեկան կռվի մեջ էր ինքն իր հետ՝ Առաքելը բարձրաձայն ասաց քարկոծողներին.

— Զնչե՛ք, սրբե՛ք այդպես... Հայրենիքն ուրացողին չկա իշխան—նամիկ, տեր—ծառա:

— Չկա՛ւ, — մռնչացին ամեն կողմից մոլեգնած ձայներով:

Այստեղ արդեն կարծես խարանեցին Ատոմի իշխանական ինքնասիրությունը: Արյունը գլուխը խփեց և ձեռը իրոք տարավ սրին: Կաթողիկոսը խլեց նրա դաստակը և արգելեց.

— Ի սե՛ր ամենակալին, իշխան, հանդուրժի՛ր, ժամ չէ՛: Մի՛ մտնիր անմեղների արյունը:

Բայց Ատոմը չհանգստացավ: Նա ավելի խաթվեց, երբ Առաքելը վեր եկավ սանդուղներով դեպի կաթողիկոսը և մոլեգին պահանջեց նրան:

— Օրե՛նք հանիր, ով հայրենիքն ուրանա, ջնջվի՛...

Կաթողիկոսը մոայլվեց.

— Դու շինական, պահանջում ես, որ ավերա՞կ դարձնեմ Աշ-

խարհն հայոց:

Մինչ Ատոմը կանդրադառնար այս հանդգնության՝ ինչպես հսկայական մի շենք անսպասելի հանկարծ փլչի՝ բազմությունը վրա թափվեց կատաղի:

— Հայրենին ուրացողին մա՛հ...

— Ո՛ւր են գալիս, ո՛ւր են բերում թշնամիներին:

— Իրենք հերիք չէին, հիմի էլ բռնավորի՞ն են բերում շլինք-ներիս լուծ:

— Ատելի՛ գարշելիները...

— Դժոխքի բաժի՛ն, կորչե՛ն գնան:

— Դեմերն առե՛ք, թե չէ՝ մենք կանենք:

— Չենք թողնի ոտ դնեն երկիրը. կջնջե՛նք:

Պոռթկաց բազմությունը մի վայրկյանում գնալով սխրագործության, գտնելով ինքն իրեն և իր մեծ ուժը:

— Հոգևո՛ր տեր, — կրկին համառ ու հանգիստ ձայնով ասաց Առաքելը: — Մեր նախարարները դավաճանեցին մեզ, էլ նրանք մեզ համար չկան: Մենք ենք դուրս գալու թշնամու դեմ զինվորյալ: Օրենք հանի՛ր՝ տերը ծառային, ծառան՝ տիրոջը՝ հորը, մորը, զավակին, կնոջը, եղբորը, ջնջե՛նք դավաճան, թշնամի, մեծ, փոքր,

ամեն ինչ: Հանի՛ր օրենքը, թե չէ՝ մենք կհանենք, այն ժամանակ վա՛յ դավաճանին:

Ատոմը կտրատում, ուտում էր իրեն: Մեկ այրվում էր կրքից՝ սրածել իր դեմ խռնված այդ խելահեղ, օրինազանց մարդկանց, բայց մյուս կողմից նրան կաշկանդում էր հոգեւորների, կաթողիկոսի սարսափով ենթարկվելը բազմությանը: Նա ատելությամբ և վիրավորանքով տեսավ, թե ինչպես Ղևոնդ Երեցն ու Եզնիկը, ապա և Եղիշեն մեկ-մեկ առաջ եկան դեպի կաթողիկոսը և դիմեցին նրան:

— Հռչակի՛ր օրենքը, տեր, ճշմարիտ է ռամիկը:

— Օրհնի՛ր տեր, ձայն բազմաց՝ ձայն աստծո, ճշմարիտ է ասված՝ «Տերը՝ ծառային, ծառան՝ տիրոջը»,— պնդեց Ղևոնդ Երեցը:

Ատոմը զսպվեց:

Մի պահ լռեցին. սպասեցին: Կաթողիկոսը, ապրելով ներքին ուժեղ կոփվ՝ ինքն իրեն խոսեցու և խորհելու պես ասաց.

— Քայքայվե՛ց մեր զորութիւնը: Հավատարիմներն ուրա՜ցա՛ն, ռամիկը ցատումնե՛ց:

— Հանի՛ր օրենքը, տեր հոգեւոր,— խստացավ Առաքելը,— վե՛ր կաց, վե՛ր կացրու քո աշխարհքը: Բօլորը պիտի կռվեն:

— Տերը՝ ծառայի՛ն, ծառան՝ տիրո՛ջը,— կրկնելով գոչեց Առաքելը:

— Տերը՝ ծառային, ծառան՝ տիրոջը,— որոտաց բազմութիւնը խստաձայն:

Կաթողիկոսը հառաչեց, խաշակեցեց երեսը և խռովքից հետո հուզված դիմեց բազմությանն ու յուրայիններին:

— Ձայն բազմաց, ձայն աստծո՛, — թող լինի՛ ինչպես շինականն ասաց. «Տերը՝ ծառային, ծառան՝ տիրոջը»: Պատվեր տվե՛ք ինձնից համայն ժողովրդին հայոց, թող գան ժողովվեն զինվորյալ: Եվ ե՛ս եմ զինվորյալ, թողնում եմ վանս, գնում եմ ընդդեմ դավաճաններին:

— Եվ ես եմ զինվորյալ,— գոչեց Ղևոնդ երեցը:

— Եվ ե՛ս, և ե՛ս,— ձայնակցեցին Եզնիկն ու Եղիշեն:

— Ատոմը ընդարմացավ այս տարադեպ, խառնաշփոթ դեպքերի առջև: Երիտասարդ զորականը՝ վարպետ իր գործում՝ ան-

կարող եղավ ըմբռնել կատարվածի իմաստը, շիմացավ իր անելիքը: Իր աչքի առջև կատարվում էին շտեսնված, շսված, ամեն կարգ ու աստիճան, իշխանություն քայքայող դեպքեր, երկրի ավագ նախարարները ուրացած, թշնամուն միացած գալիս են, մյուս նախարարները ցրիվ, տերունական զորքը դեռ անկազմ, կաթողիկոսը թույլ տվեց իշխանազանցություն, ժողովուրդն անցավ նախարարի ու ռամկի անջրպետը, ոտնահարեց նրա իշխանությունը՝ ահա վեր է կենում տեր կանգնելու իր բախտին: Բայց միաժամ էլ ակամա մի համակրանք զգաց քաջ Առաքելի և մնացած շինականների հանդեպ, որ հատուկ է քաջ մարդուն, քաջ մարդկանց դիմաց, մանավանդ, երբ նկատեց, որ պարսիկ հրամանատարը իր օգնականներին կարգադրություն արեց և տարավ բերդի բուրգերը՝ երևի հարձակում պատրաստելու: Ատոմը զսպեց իրեն և իբրև ոչինչ չէր պատահել՝ գնաց ներս: Գնաց նաև կաթողիկոսը:

Ատոմը հիշեց Վարդանի հրամանն ու պատվերները Հայոց աշխարհի պաշտպանության մասին, նրա մտքերը ռամկի մասին, նրա՝ զորականի վերաբերմունքը դեպի զորքը, նրա խոսքը՝ «ապավինեցեք աշխարհին»: Եվ զգաց, որ ինքը խելացի չէ գնահատում ռամիկներին: Նրանց զորական ուժը, երկրի վերջին հույսը: Նա տեսավ, որ արդեն միակ ուժը, որ կարողանում է և բարձրանում է, դա ժողովրդական զանգվածներն են և իբրև զորական մարդ՝ գնահատեց այն և տիրապետեց իրեն «առժամ»: Նա զգաց, որ հակառակելով ռամիկներին՝ դրանով ավելի շուտ կորցնում էր իր իշխանական դիրքն ու պատիվը: Եվ վերջապես իշխանական, անձնական գոռոզության ժամ չէր... Երկիրը տազնապում էր, ինքը պատասխանատու էր այդ երկրի, իր խղճի առջև: Նրա մեջ խոսեց քաջի և հայրենասերի ձայնը: Նա կանգնեց սրահի մեջ և հասարակ ու պարզ, բայց և զորականի շեշտով ասաց.

— Լսեցե՛ք, տյա՛րք հոգևոր և դուք, շինականներ. մի՛ կարծեք, որ զորական մարդիկս փափկասիրտ ենք աշխարհի դավաճանների հանդեպ, մե՛նք էլ շենք խնայի ո՛չ Մամիկոնեից տիրոջը, ո՛չ Ամատունյաց տիրոջը, ո՛չ Արծրունյաց, ո՛չ ինձ, ո՛չ այլ ու մնացյալ ոքի՛ մարմնավոր, թե հոգևոր: Կոտորեցե՛ք անխնա հայրենիքի ուրացյալներին:

— Կսրե՛նք, կբնաջնջն՛ք, հոտնե՛րը շենք թողնի աշխարհաբիս երեսին,— ձայն տվին բազմության միջից:

— Երկիրը կաշաշտպանվի', — ասաց Ատոմը Կաթողիկոսին, — եթե մեր հարազատները ուրացան մեզ, մենք շնոր ուրանա մեզու երկիրը կաշաշտպանվի. այս մասին միամիտ եղիր:

— Աստուծով, աստուծով, — ձայնեց կաթողիկոսը:

— Այս մասին միամիտ եղիր, — կրկնեց Ատոմը և դարձավ իր թիկնապահին՝ մի խստադեմ պատանու, — Հա՛յկ, ներս կանչիր բերդապետին:

Հայկը գնաց: Նրա դեմ եռաց դրսի բազմությունը, որ այժմ սպառնալի թանձրացել էր և կերպարանափոխվել: Նրան էին եկել խառնվել պարսիկ զինվորների հոծ խմբեր, որոնց հետ եկել էին նաև հայ բերդապահ գնդի զինվորները: Հայկը ձեռք բարձրացրեց և նշան արեց բերդապետին, որ կանգնած էր բազմության մեջ:

— Ասա հրամա՛ն տա իշխանը, — գոչեց Հայկին հայ զինվորներից մեկը:

— Հա՛, հա՛, վերջացնենք սրանց, — ցույց տվեց պարսիկ զինվորների վրա մյուսը:

— Է՛, է՛, է՛... — մեջ վազեց բերդապետը, որ հեռանում էր զինվորների միջից, — ետ գնացեք:

Ու ինքը առաջ անցավ դեպի Հայկը: Հայկը նրան ներս տարավ: Ատոմը մոտ կանչեց բերդապետին.

— Բոլոր բուրգերն ու անցքերը խակույն կգրավես: Արաքսի կամուրջի երկու գլուխները կբռնես ուժեղ պահակ զորաբաժիններով, որ պարսիկ զորագունդը չբռնի կամուրջը: Ես օգնական գնդեր բերել կտամ: Ամեն ինչ կանես՝ «բնակչության խռովությունից քաղաքը պաշտպանելու» պատրվակով: Ապստամբության առաջին իսկ նշանին կոշնչացնես պարսից զորագունդը:

— Հրամա՛նդ, — ուրախացավ բերդապետը:

— Մի՛ ճնշի ժողովրդի ցասումը. թող արձարծվի:

— Ես ինքս շնմ կարողանում ինձ զսպել, իշխան, խոցված եմ:

— Զսպի՛ր միայն ընդհարումները, մայրաքաղաքի պատասխանատուն դու ես. մահվան գնով. իմացա՛ր:

— Հրամա՛նդ, իշխան:

— Գնդի սուրհանդակներին ուղարկիր մոտս, իսկ դու զորագունդ հավաքիր խակույն: Ինձանից հրաման տար պարսից զորահրամանատարին, որ զինվորներին քաշի քաղաքից: Զանալու գեպըստ ոշնչացրու իրեն տեղնուտեղը: Դե՛:

Բերդապետը շատ գոհ հեռացավ:

Ատոմը դարձավ Առաքելին:

— Իսկ դու քո զինվորներով՝ հավաք՝ սպասեք հրամանի: Կոի՛վը չի քաջությունը, հաղթե՛լն է քաջությունը: Ծանր է վիճակը: Առաքելն ասաց.

— Քաջության կոի՛վ չենք անում, իշխան: Մենակ մի բան հաստատ. կասեմ, թող իմանան իշխան, ռամիկ՝ դավաճաններին կշնջենք ու՛ կուզի լինի:

— Շատ լավ կանեք: Բայց խառնիճաղանջ, անմտածված բաներ չանեք: Հրաման չկա, — շեշտեց Ատոմը:

Ատոմի խոսելու այդ ձևը մի փոքր վստահեցրեց Առաքելին, որ նա հավատարիմ է երկրին: Բայց դա նրան չհանգստացրեց, նա դեռ խեթ էր նայում Ատոմին. Բայց Ատոմը ակնածեց ակամա, տեսնելով իր առջև անձնվեր մարդկանց, թեև դրանք նրա համար ռամիկներ էին և ուրիշ անգամ չէին համարձակվի այսպես աղատ խոսել: Բայց մյուս զինվորյալներն զգացին, որ մի տեսակ դաշինք կափվեց իրենց և այդ մարտական նախարարի մեջ: Հասկացան, որ Ատոմը ևս դժգոհ է ուրացողներից:

— Գնացեք զինվեցե՛ք և խումբ-խումբ տեղավորվեցե՛ք շենքերում, այգիներում, մոտ տերունական զորագնդերին: Կրկնում եմ՝ կոի՛վ չանե՛ք:

— Դա կերևա իր տեղը, իշխա՛ն, — ասաց Առաքելը:

— Առանց հրամանի կոի՛վ չսկսեք ո՛չ մի տեղ: Տեսե՛ք՝ տանուկ տանք ամեն բան: Ծանր է վիճակը: Դե՛հ գնացե՛ք:

Զինվորյալները արտապնդված գնացին:

— Կոի՛վ չ որ կգա, հրամանի չի նայի, — մոռաց Առաքելը:

Ատոմը մնաց նստած տեղը և խորասուզվեց իր գործում՝ մոռանալով ամեն ինչ և նյութելով իր ռազմական ծրագրները: Նա սպասում էր սուրհանդակներին, որ, անշուշտ մեկնելու պատրաստ վիճակում սպասում էին ներկայանալու նախարարին: Նրանք եկան՝ գիտենալով, որ իսկույն պիտի մեկնեն: Դեմքներին երևում էր հապճեպ գործի սովոր զորականների լրջությունը: Ատոմը սպասավորից մագաղաթ, գրիչ ու թանաք պահանջեց ու սկսեց նամակներ գրել, բարձր գրակալի վրա գնելով մագաղաթի թղթերը:

— Հենց իսկույն ճանապարհ կընկնեք նախարարների մոտ, — գրում էր և հրահանգում Ատոմը սուրհանդակներին, — իմ անունով

կհայտնեք եղելությունը, կպատվիրեք իմ կողմից, որ երբ պարսից զորագունդը ուրացյալների հետ կմոտենա մեր երկրի սահմաններին, իրենց զորագնդերը շարժեն դեպի Այրարատ:

Նա շարունակեց գրել իր նամակները:

— Բոլոր նախարարներին իմ կողմից կխնդրեք տեղեկություններ հայտնեն: Կասեք, որ ես կլինեմ Արտաշատում, մինչև դեպքերը պարզվեն, իսկ ապա մեկնելու եմ Բզնունյաց ծովը:

Նրբ վերջացրեց համառոտ նամակները, կնքեց և մոտ կանչեց սուրհանդակներից հասակավորին, որ խոժոռ ու շար նայում էր Ատոմին, կարծես թշնամու է նայում: Բայց Ատոմը, ըստ երևույթին, լավ էր ճանաչում նրան: Նա մինչև անգամ մի կողմ քաշեց նրան և սկսեց ցածրաձայն խոսել նրա հետ.

— Գաղիշո նախարարը, ինչպես և Արտակ Ռշտունի նախարարը կարող են գաղտնի սուրհանդակներ ուղարկած լինել իրենց գնդերը: Ասա նախարարներին, որ ես գնում եմ Բզնունյաց ծովը՝ կարգավորելու բոլոր այդ նախարարական գնդերի գործը... Դեռ ուրացյալները տեղ չհասած՝ ես նրանց գնդերը դուրս կքաշեմ՝ կրեքեմ Բագրևանդ: Իմացա՞ր:

— Հրամա՛նդ,— ասաց սուրհանդակը՝ ուղղակի շար հայացքը գամելով Ատոմի աչքերի մեջ:

— Հա, մյուսներդ,— շարունակեց Ատոմը և մոտ կանչեց մնացյալներին,— նամակները կտաք նախարարներին, պատասխանները կխնդրեք և որտեղ լինեմ՝ կրեքեք ինձ: Դե, իսկույն ճանապարհ:

Սուրհանդակները վազեցին դուրս:

Արդեն ուշ գիշեր էր: Բաղմությունը անհամբեր ու անհանգիստ քրթմնջում էր դուրսը, դժգոհ խոսքեր էր նետում դեպի ներսը հավաքվածները, պահանջում, որ կաթողիկոսը գործի անցնի:

— Տե՛ր, տարածամ է ժամը,— ասաց Ղևոնդ Երեցը,— ե՛լ, կատարի՛ր պարտքդ առաջի աշխարհին:

Կաթողիկոսը երկար մնաց մտախոհ նստած: Աղոթո՞ւմ էր մտքում, թե՞ վճիռների կայացնում: Բոլորը լուռ ու լարված նրան էին սպասում: Եվ նա հանեց մաշիկները, վերցրեց զավազանը և ասաց վշտացած.

— Ճմարիտը խոսեցիք: Սգավոր եմ: Այլևս չունեմ օթեան, չունեմ դագար: Գնում եմ շրջեմ Աշխարհ՛ն հայոց: Քող գա ով Հա-

Իսկ Աշխարհի հետ է։— Ճանապարհ,— ասաց և գնաց դուրս։
Բոլոր հոգևորականները ի նշան սգո՝ նույնպես հանեցին մաշիկները, վերցրին գավազանները և հետևեցին կաթողիկոսին։ Գուժկանը առաջ ընկավ։ Բազմությունը հետևեց կաթողիկոսի, հոգևորականների, Ատոմի և գուժկանի այս երթին։ Գուժկանն սկսեց կրկին օծիքը պատառել։ Կաթողիկոսը կանգնում էր փողոցներում, տներից դուրս կանչում բնակիչներին և կոչ կոչում։

— Ելի՛ր, ժողովուրդ հայոց, հասավ օրը կենաց մահու։

Ջահեր ցլացին, որոնց արյունագույն լույսի տակ սոսկալի գծագրվեց ու ներկվեց մի ահռելի բազմություն, որ եռում, խլրտում էր։

Մի տանից բակը դուրս եկավ մի կին՝ մեջքին սուր, թևին վահան։ Նրա հետևից վրա հասավ նրա ամուսինը և երեխան դեռ նրա գիրկը։ Կինը երեխան ետ նետեց ամուսնու գիրկը և վազեց դեպի բազմությունը։ Այնժամ ամուսինը խլեց դռան հետև դրած նիզակը և երեխան գիրկը գնաց բազմության մեջ։ Տներից դուրս եկան այլ կտնայք՝ նույնպես զինված։ Նրանց մեջ երևացին Դշխոն, Լույսը և Վարաժի կի՞նը՝ Մագթաղը։

Կաթողիկոսը մոտենում էր տներին և դուրս էր կանչում բնակչությանը։

— Թողե՛ք օթևանները, ելե՛ք հանդես...

Բնակչությունը՝ տներից դուրս էր թափվում՝ բռնված գոյության վտանգի ինչ-որ շարագույժ երկյուղով։ Նա այնպես զգաց, որ խախտվեց երկրի հաստատությունը և բոլոր շափերը կորցրին իրենց շափերը։ Կաթողիկոսն ասում էր.

— Թող ծառաները առաջնորդեն տերերին հոգևոր պատերազմին և թող բոլորը հավասարվեն պատերազմի մեջ։

Կաթողիկոսը քայլերն ուղղեց քաղաքից դուրս։

— Ո՛ւր ես տանում մեզ, տեր հոգևոր,— հարցրեց մի դեղնադեմ հիվանդոտ հոգևորական։

— Ընդդեմ ուրացյալների, որ ուրացան մեզ։

Հայկական զորազունդը բերդապետի ճարպիկ ու եռանդուն կարգադրություններով արագ բռնեց բոլոր բուրգերն ու անցքերը, ինչպես և Արաքսի կամուրջը։

Ատոմը իր մոտ կանչեց բերդապետին։

— Ես մեկնում եմ դաշտ։ Պաշտպանի՛ր քաղաքը։

— Հոգո՛ւս պարտքը, իշխա՛ն,— ասաց բերդապետը:

Ատոմը դուրս եկավ քաղաքից և իր թիկնապահի հետ արագ անհետացավ մթության մեջ: Նրանից հետո քաղաքը թողեց նաև կաթողիկոսը՝ վանականների և հավատացյալների հոծ բազմությամբ:

Քաղաքի բազմությունը, որ ստվարացել էր ամեն կողմից լըցված փախստական շինականներով, դուրս եկավ քաղաքից և հովաքվեց պարսպատակի ժողովատեղում:

— Ի՛նչ ենք անում, ա՛յ ժողովուրդ,— ձայնեց մի շինական լռած բազմության,— էս նախարարները, հոգևորները գնացին երկիրը վեր կացնելու:

— Թող գնան վեր կացնեն, ում կարող են,— ասաց Առաքելը,— մեր ուժին ուժ տան:

— Ախր նախարար է, հոգևոր է, մի բան չի՝ երկուսն է մտածում, տասը,— միջամտեց մի խոհուն շինական:

— Մերը մեկ է, երկու չի,— ասաց Առաքելը և հանկարծ դարձավ բազմության ու խոսքը փոխեց:— Կանեն մեզ հետ՝ կանենք միասին, չեն անի՝ մենք կանենք առանց նրանց,— ասաց Առաքելը:

— Կանե՛հ՛ե՛ն, կյանքի՞ բան է, կանե՛հ՛ե՛ն,— կրկին տընքաց Եզրասը,— մենակ՝ Սպարապետը որ լինե՛ր՝ լավ էր՝ զորավա՛ր էր: Առանց զորավարի ի՛նչ կարող ենք, չե՛հ՛ե՛նք կարող:

— Զորավար էր՝ դավաճանեց,— չար ձայնով ասաց Առաքելը:

— Հենց ի՛սկը,— խոսեց Սահակ շինականը:

— Հա, հիմա դու ասա, թե մենք ո՞նց պիտի կովենք: Անգո՛րք ժողովուրդ:

— Մենք էլ մերը կկովենք,— խեթեց Առաքելը Եզրասին:

— Ախր առանց զորավարի չենք կարող, Առա՛քել, մեզ կըրվացնող է պետք, կո՛վը զորքի բան է, մեր կովից ի՛նչ դուրս կգա:

— Կկովենք՝ կսովորենք, դուրս կգա:

Առաքելը լավ էր հասկանում բազմության միտքը: Նրանք առաջնորդ էին ուզում:

— Դե, զինվորյալներ, ելե՛ք,— ասաց Առաքելը և վեր կացավ, շարժվեց դեպի էջմիծանի ճանապարհը:

Զինվորյալների մի խումբ հետևեց նրան:

Ինչպես չարագուշակ չվերթ, ինչպես հուղարկավորութիւն, երկարաշարան օրորվում էր բազմամարդ կարավանը հայ նախարարների, մոզերի և պարսիկ զորագնդի: Առջևից զորագունդը, մեջտեղը նախարարները, հետևից մոզերը ձգվելով Պարսկաստանի լեռնադաշտի ավազուտներում՝ շարժվում էին դեպի Հայոց աշխարհը: Զորագունդը մղվում էր առաջ՝ բանալով ճանապարհ մոզերին ու հայ նախարարներին, որ զրադաշտ էին տանում բռնի ընդունել տալու մի ողջ ժողովրդի: Հիմա այլևս բոլորը «պարսիկներ» էին և գնում էին «հայերի» երկիրը՝ վերջ տալու ամեն բան, որ հայկական է՝ կրոն, լեզու, բարք, կենցաղ, ընտանեկան կարգեր: Այն առաքելութիւնը, որ հանձնվել էր մոզպան Միհրին՝ տրվել էր նաև նախարարներին:

Զորագունդը գնում էր Դարեհ պարսիկի հրամանատարութեամբ: Նա ցից նստել էր նժույգի թամբին՝ ինչպես գայլը մի հողաթմբի, և գիշատիչ աչքերով խուզարկում էր հեռուները: Զորագունդը գնում էր հաղթական երևույթով, բայց և լարված, քանի որ՝ ճիշտ է՝ նախարարներն ուբացել էին, բայց Հայոց աշխարհը դեռ մնում էր նվաճելի:

Բարձրահասակ, երկարամորուս Միհր մոզպետը խիստ շեշտված աչքունքը խոժոռած մտորում էր իր անելիքների մասին: Անմիջապես սպասավորող երկու մոզերը աչքները չէին հեռացնում նրանից: Մյուս յոթ հարյուր մոզերը՝ սևազգեստ, մրոտ, արևառ դեմքերով՝ ուրախ ժպտագացնում էին խրճիթ ճերմակ ատամները՝ նախաճաշակելով ամենահարուստ հայ նախարարների ընտանիքի մոզերը դառնալու և բարիքները վայելելու հաճույքը: Նրանք շատ էին աղմկում ճանապարհին:

Նախարարների ահանջին հասնում էր նրանց աղմուկը: հաճախ մոզերը կռվում էին և գոռգոռում: Սա ճնշում էր նախարարներին, զայրացնում: Տե՛սե՛ք էլ ընդարմացել էին և աչքն աչքին լսում: Փորձում էին զրույցներով կարճել ձանձրալի ճանապարհը, բայց խոսակցութիւնը չէր կաշում: Վարդանի մերձավոր զինակիցները ջանում էին իրենց և նրա վիշտը փարատել ասելով, որ երբ հասնեն Հայաստան, կքաղեն իրենց մեղքը ապստամբութեամբ: Սակայն Վարդանը թաղված էր ավելի խոր վշտերի ու անհամեմատ մեծ ու

կնճռոտ հանգույցների մեջ: Դաժան հարցը փակում էր նրա ճանապարհը: Անմիջապես սահմանի՝ վրա սկսել ապստամբությունը, թե՛ մի փոքր հետաձգել: Հետաձգելու դեպքում անհրաժեշտ էր պահել ուրացության դիմակը: Որքա՞ն կհաջողվեր նրան այդ... Որքա՞ն վայել էր այդ՝ հայրենիքի պաշտպանին, Արտաշատի, էջմիածնի երդումներին, Մամիկոնեից զարմին... Ահա մի քանի շաբաթ էր, որ նա կրում էր այդ դիմակը մոգերի առջև: Նա չէր դիմանում կեղծիքին անգամ: Նրան այրում, ծաղկում էր Հազկերտի ստորացնող դառը, զնգանը, անպատվաբեր երկրպագումը արևին, բռնացումը խղճի, հոգու վրա:

«Ո՛չ, անհնարին է հետաձգել»,— մտնում էր նա յուրովի:

Սակայն նա կասկած ուներ, որ Միհրնեսսեհը ամենայն հավանականությամբ բանակ էր կազմում Հայաստան ուղարկելու մտքով: Վարդանը հանձնարարել էր Գարեգինին ստուգել և հետևից զաղտնի սուրհանդակի միջոցով լուր ուղարկել իրեն այդ մասին:

Վարդանին զբաղեցնում էր այս հանելուկը... Այս մասին մտածելիս՝ նրա պոռթկումներն իշնում էին և նա իբրև զորական մտառնում էր և սթափվում...

Տանջվում էր շատ նաև Արտակը: Նա, որ ուրացման և արեւին երկրպագելու օրը Վարդանին հանգստացնել էր ջանում իմաստասիրությամբ, հիմա այլևս չէր թաքցնում զայրույթը այն ստորացումից, որին ենթարկվեցին Հազկերտի պաշտոնում և զնգանում: Նրան շարունակ երևում էր Ղեռնդ Երեցը, որ Եղիշեի խցում այն դիշեր ոգում էր հոգեկան ազատության մասին: Նրա աչքերին խրատանում էր այն կորովի մարգարեն, որ չէր հանդուրժում ոչ մի ստրկացնող ուժ աշխարհիս երեսին: «Սուրբ է կամքը. կամենում եմ, չեմ կամենում»,— ահա իսկական մարդու ամենամեծ գանձը:

Վարդանը մենակ ճոճվում էր իր նժույգի վրա: Թվում էր, թե ննջում է: Արտակը, որ զրուցում էր Վահան Ամատունու հետ, խթնեց իր նժույգը և զնաց հավասարվեց Վարդանին:

— Տե՛ր Սպարապետ,— շնչաց նա. կարծես քնից էր զարթեցնում, զգույշ:

— Ասա՛, իշխանիկ,— հանդարտ խոսեց Վարդանը:

— Մոտենում ենք մեր աշխարհին... օրերը հասնում են...

Վարդանը կիսովին շրջվեց գետի նա և բարի հեգնանքով հարցրեց:

— Ի՞նչ է քեզ մտահոգում:

— Երկրի վիճակը... Ի՞նչ պիտի լինի երկրի վիճակը:

— Ինչ որ կանենք՝ այն էլ կլինի,— կիսակատակ պատասխանեց Վարդանը:

— Իսկոյն ապստամբն՝, սկսել պատերա՞զմը...

— Ապստամբությունն ու պատերազմը վաղուց սկսված են, իշխանի՛կ: Զգձգում ենք, իրար խաբում միայն: Վիճակը ճգնաժամային է: Երկիրը խառնաշփոթի մեջ, մենք այստեղ հարկադրական լռության մատնված: Անշուշտ մեր հետևից Միհրնեբսեհը ճանապարհել է մի ուժեղ բանակ՝ գրավելու երկիրը...

— Ուրեմն ի՞նչ, կորա՞ծ ենք, վե՞րջ ամեն բանի,— սրտնեղեց Արտակը և հետո տարակուսած, կարծես ինքն իրեն հարց տվեց,— թե՞ գուցե քաջքենք, մինչև տեսնենք ինչ կլինի:

— Ո՛չ, իշխանիկ,— կռահեց Արտակի միտքը Վարդանը,— բանի Հազկերտը երկպառակություն ու քայքայումը խորապես չի գցել երկրի մեջ, ժողովենք երկիրը:

— Իսկ հիմա՛, հիմա՛...

— Կանխել՝ դեպքերը, առա՛ջ ընկնել: Քանի ժողովուրդը վեր է կացել և ուժեղ է՝ գլխավորել նրան ու հարվածել թշնամուն:

— Եվ ուղիղը դա է:

— Քանի դեռ միաբան ենք,— շեշտեց հատուկ նշանակությամբ Վարդանը,— քանի դեռ կարող ենք ստվարանալ... Քանի իբրև առաջժմ՝ պետություն ենք լավ-վատ. իշխանություն ենք լավ-վատ... Եվ եթե, իրավ է, որ Միհրնեբսեհը բանակ է ուղարկել մեր հետևից, պետք է սկսենք, քանի չի հասել երկիր: Պետք է սրանց ոչնչացնել...

— Ե՛րբ, որտե՞ղ... — շունչը պահեց Արտակը:

— Շուտով, ճանապարհին,— ասաց Վարդանը հանգիստ ու անտարբեր ձևով և լռեց:

Այս զրույցին կարիք էր զգում, ըստ երևույթին, նաև Վարդանը: Դա թեթևացնում էր նրա ծանրացած հոգին:

Վարդանից ոչ պակաս մտախոհ էր և Վասակը: Ուրացություն օրերը նրան մեծ ուրախություն բերին: Նա մի պահ զգաց, որ երազը մոտենում է իրեն, շոշափում է, և ահա դրան կհաջորդի իր մեծության վերելքը: Բայց երբ Միհրնեբսեհը հափշտակեց նրա զավակները՝ հոգու անդորրը խռովվեց: Ի՞նչ պիտի լիներ նրա զա-

վականների վիճակը հետազայում: Ի՞նչ իրադարձություններ պիտի գային տակն ու վրա անելու Հայոց աշխարհը. ի՞նչ ընթացքներ պիտի ունենար, քանի՞ կերպարանափոխություններ պիտի ընդուներ ինքը: Կարելի՞ պիտի լիներ այդ կրականներից կորզել իր զավակներին: Այդ ամենը սքողված էր ապագայի արյունալի վարագույրի հետև: Հիշեց իր վայրագ ծեծերը, իր բռնությունները, և խիղճն սկսեց տանջել նրան: Նա սաստիկ ընկճվեց զավակներից բաժանվելու օրից: Ապա և նրան տանջում էր այն ստորացումը, որին ենթարկվեցին նախարարները և ինքը: Նա նոր զգաց, թե ի՞նչ է բռնության ենթարկվելը և սկսեց աժելի ատել պարսիկներին: «Ոչ,— մտածում էր նա,— պարսիկներից՝ պարսիկներով»: Պարսիկներից ազատվել, պարսիկների ձեռքով... Սա պարզ էր նրա համար. Բայց ինչպե՞ս պիտի զար իրոք այդ ազատությունը պարսիկների ձեռքով: Այստեղ մի դժոխսային մշուշ գալիս պատում էր նրա միտքը: Պարսիկներից ազատվել պարսիկ դառնալ — սա ևս ճանապարհ չէր... Եվ եթե իր ամրոցում և Արտաշատում նրան ժպտում էր այդ կերպարանափոխության իմաստասիրությունը՝ այսօրեղ, պալատից, զնդանից և զավակներին պատանդ ու գերի թողնելուց հետո այդ խարդավանքների ու գլուխ կոտրող նրբաշավիղների ընթացքը անդունդների եզրով հիմա սարսափելի դառավ: Մտածել, երազել անմեղ բան էր, զբոսանք, սակայն հիմա դրանցով տարվելով՝ արյան հետ պետք էր գործ ունենալ: Իր զավակների արյան հետ նախ և առաջ:

Նա մտախոհ ձիավարում էր և մտատանջվում: Նրա հետ ընթացող Գաղիշոն և Գյուտը զրուցում էին: Գյուտը պատմում էր խոսքովի ծեծը: Գաղիշոն փոխանակ ծիծաղելու՝ տխրեց:

— Այդպես են սովոր,— ասաց նա:

— Այդպես ենք սովորեցրել,— ասաց Գյուտը,— քիչ ենք ծեծել. պետք էր շատ ծեծեինք: Եվ հիմա կծեծենք:

— Ո՞ւմ ձեռքով,— քմծիծաղ տվեց Գաղիշոն:

— Մերոնց:

— Ովքե՞ր են մերոնք...

Վասակը լսում էր զրույցը, և նրան առանձնապես խոր խոցեց այս վերջին խոսքը: Գաղիշոն բացեց վարագույրը: Վասակն արթնացավ այդ խոսքից: Իսկապես, ովքե՞ր են այն մարդիկ, որոնց ձեռքով պետք էր ծեծել պարսիկներին: Գրեթե մի բանի ուրախությամբ

նախարարներ են իրենց զորքերով, որոնց ուրացնել կարելի էր գուցե բռնությամբ, բայց ոչ խղճի մոտք։ Իսկ արյուն թափել, բռնությունը հասցնել մինչև այդտեղ՝ կնշանակեր կորցնել դիրքը Միհրուններսեհի առաջ...

Անողորմ Գաղիշոն, որ միշտ անզգույշ էր բաց թողնում իր խոցող մտքերի նետերը, մոայլեցրեց Վասակին։ Սա իրեն զգաց թագավոր առանց հպատակների։ Դա զգում էր վաղուց, բայց ոչ այսպես իրական, մոտ։ Ահա մոտենում են Հայոց աշխարհին, վճռական գործողությունների սահմաններին։ Ինչո՞ւ էր նա զսպելու Վարդանի ապստամբությունը... Չէ՞ որ նա խոսք էր տվել Վարդանին՝ սահմանի վրա բացահայտվել։ Բացահայտվել՝ ապստամբել։ Հետևից սպառնում էր արյաց բանակը... Այդ ստույգ էր կռահում Վասակը... Այդ զգացվում էր, երբ Վասակը արժանացավ մտադուռնենալ Միհրներսեհի մոտ և զրուցել նրա հետ։ Միհրներսեհը անշուշտ չէր վստահում իրեն և ոչ ոքի, նա ուժեր էր հավաքում... Կարո՞ղ է հիմա նա համոզել Վարդանին, որ ետ կենա վտանգավոր քայլերից։ Կարո՞ղ է ստիպել հայ հոգևորականներին՝ հնազանդ ընդունել զրադաշտը... Ոչինչ, ոչինչ կարելի չէ։ Նա գնում է անդունդ՝ դեպի անհայտություն...

Նա նժույգը կանգնեցրեց։ Նրան հետեցին Գաղիշոն, Ծանեհը և Գյուտը։ Վարդանը եկավ, հավասարվեց նրան։ Հետևից հասան Արտակը, Ներշապուհը, Հազարապետը, Շմավոնը։ Մի պահ երկու ախոյան խմբեր իրար եկան։ Վասակը տեղ տվեց Վարդանին իր կողքից ընթանալու։

— Մոտ ենք մեր աշխարհին, — տե՛ր Վամիկոնեից, — առաջ նա։

— Այո, մոտենում ենք... — առաջ Վարդանը հանգաբար...

— Ի՞նչ ես մտադիր... բացահայտվել...

Վարդանը չապտասխանեց։ Նրանք ընթացան մի պահ։ Ապա Վարդանը կողքանց նայեց նրան.

— Մենք բացահայտվել երզվեցինք, տե՛ր մարդպան...

Այս անգամ Վասակը լռեց։ Վարդանը շապատեց նրա խոսքին.

— Ստիպենք ժողովրդին, որ ընդունի զրադաշտը...

— Մոգերը կհամոզեն...

— «Առերե՛ստ»... — խոցեց Վարդանը հեղնաժպիտ։

Վասակն զգում էր, որ թուլանում է իր խոսքի ուժը: Ուստի՝
զնաց բացարձակ գրոհի:

— Ամենայն ինչ ժամանակավոր է, տե՛ր Մամիկոնեից, կզը-
նան առերեսն ու ճշմարիտը, կմնա ժողովուրդը: Ի՞նչ ես անհան-
գըստանում և շտապում... Օրը գա, բարին հետը: Դեռ մի դուրս
գանք յոթը քարի արանքից և մի փոքր խելք պահենք: մինչև հաս-
նի գալիքը: Լավ գիտես ինքդ, որ սա քուլանաց պատերազմ չէ: Մի
աշխարհ, մի ժողովուրդ է սպասում մեզ: Մեռնել ամենքս կարող
ենք, բայց ո՞վ կարող է ապրեցնել մեր աշխարհը:

— Ծշմարիտ է,— վրա բերեց Գաղիշոն,— լսի՛ր տեր մարդ-
պանին, Սպարապե՛տ: Մենք ևս սիրում ենք մեր աշխարհը:

— Ովքե՛ր եք դուք,— հարցրեց Վարդաշենը հանգիստ, բայց
սուր նայելով Գաղիշոյին:

— Վասակյանքս... — ասաց համարձակ ու շեշտ Գաղիշոն՝
նույնպես հանգիստ ու սուր նայելով Վարդանին,— մենք ևս ունենք
հայրենիք, բայց ուրիշ կերպ ենք մտածում...

— Մի՛ ապստամբիր,— ասաց Վասակը ծանրախոհ,— ո՞վ է
մեզ հետ, որ ապստամբում ես: Բյուզա՞նդիան, հոնե՞րը: Մեր ողջ
նախարարությո՞ւնը: Ի՞նչ ունենք. արքունական մեծ զո՞րք, զորու-
թյո՞ւն: Թո՞ղ ապստամբությունը առժամ:

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց Վարդանը:

Բոլորը զարմացած նայեցին նրան: Նա բարձրացրեց ձայնը:

— Տե՛ր մարդպան, ես ապստամբություն չէ և ոչ էլ պատե-
րազմ, սա օրհասական կռիվ է հոգու բռնության դեմ: Այստեղ
արդեն ամեն մարդ մենակ է ու ազատ և կանգնած ոչ իմ և ոչ քո
դիմաց, այլ իր խղճի: Եվ այս գործում ոչ ոք չունի իրավունք բռ-
նանալու ոչ ոքի: Ամեն ոք ինքն է վճռում՝ ապրե՞լ, թե մեռնե՞լ...

Նրանք լռեցին երկար, մռայլված և ներքնապես ալեկոծ սրը-
տերով:

Վասակը հանկարծ դարձավ դեպի Վարդանը և նժույզը կանգ-
նեցրեց.

— Բայց դու գիտե՞ս, որ մեր հետևից գալիս է արյաց բա-
նակը...

— Ո՞ւր է գալիս,— հարցրեց Վարդանը նույնպես կանգնեց-
նելով նժույզը,— Հայո՞ց աշխարհը, թե՛ մի այլ տեղ:

— Ո՞ւր այլ տեղ,— հարցին հարցով պատասխանեց Վասակը:

— Ճորա պահակ, հոնների գնմ:

— Հնարավոր է: Բայց եթե մենք առիթ տանք՝ արյաց բանակը կմտնի Հայոց աշխարհը:

— Ո՛չ, նա գալիս է Հայոց աշխարհը, — զայրալի ընդհատեց Վարդանը:

Վասակի այս բացեիրաց գրոհը մտահոգեց Վարդանին: Եթե ճշմարիտ էր, ուրեմն հարկավոր էր վճիռներն ընդունել... Ի՞նչ, ուրեմն Վասակը սպառնում է Հազկերտի զորությամբ...

— Բայց ինչո՞ւ եք ինձ դիմում, տյա՛րք Վասակյանք, — հարցրեց նա անսպասելիորեն հասարակ ձայնով, — խոսեցեք ժողովրդի հետ...

— Ժողովրդի հետ կխոսի Հազկերտի բանակը, — ասաց Վասակը գրգռված:

— Թող շատ չհոխորտա շունը, — ձայնը բարձրացրեց Վարդանը, — թող բանը չհասցնի հուսահատության: Նրա դեմ կհանենք ողջ Աշխարհն Հայոց, և նա կտեսնի...

— Ողջ Հայոց աշխա՛րհը, — զայրացավ նաև Վասակը: — Զեռ համարձակվի այդ ոճիրը գործել: Ո՞ր իրավամբ ողջ Աշխարհը կդնես ոչնչացման վտանգի տակ:

— Ոչնչացման վտանգը ահա գալիս է մեր հետևից, — խայթեց Վարդանը:

Վասակը մտրակեց իր նժույզը և առաջ անցավ: Սաստիկ անհանգստությունը պաշարեց նրան: Գաղիշոն և մյուսները հասան հետևից:

— Հասկանո՞ւմ եք, թե ինչ կլինի վիճակը, — ասաց վրդովված Վասակը, — մենք մոգերին և զորքին կկոտորենք, դա դժվար չէ. բայց հետևներիցս կհասնի արյաց բանակը... հասկանո՞ւմ եք...

Գաղիշոն միայն հոգոց հանեց: Ռշտունյաց նախարարը նայեց Մանեհին, և երբ սա մի փոքր ետ մնաց՝ իբրև ինքն իրեն.

— Իսկ չի՞ լինի, տեր մարզպան, գլխից էլ ազատվենք, գլխացավից էլ... մի սրի հարվածով...

Գաղիշոն հասկացավ, սրված նայեց Ռշտունյաց նախարարին և աչքով արեց, որ լռի: Սակայն նա շանսաց:

— Միտքդ չեմ հասկանում, — ասաց Վասակը՝ ազոռ գլխի ընկնելով Ռշտունյաց նախարարի ակնարկը:

— Այնպես, ինչպես փորձեցինք նրա հետ ծովի ափին... և բայց ափսո՛ս վրիպեցինք...

— Այդ բաներից զգո՛ւյշ... — ասաց Վասակը խիստ նայելով Ռշտունյաց նախարարին, — Վարդանին չպիտի սպանել, այլ Վարդանանց՝ ժողովրդին... իսկ ժողովրդին ինչպե՛ս կսպանես: Մեզանից արյուն չէ, որ պահանջում են, այլ կրոնափոխություն: — Եվ Վասակը դարձավ դեպի Գաղիշոն. — սա պարզ է, չէ՞, իշխան... և ում չէ ո՛ւմ, բայց զոնե քեզ...

— Սխալմունք էր, բայց ոչ իմը... — ասաց Գաղիշոն և հոգոց հանեց:

— Ես վճռում եմ կասեցնել նրա հարվածը: Այս գիշեր իսկ սուրհանդակներ ուղարկենք մեր զորագնդերին, որ հավաքվեն Զարեհավան:

— Զարեհավա՛ն, ինչո՞ւ, — հարցրեց Գաղիշոն:

— Համենայն դեպս: Գան միանան պարսից զորագնդին, ճընշեն ապստամբությունը, մինչև մեր հետևից հասնի պարսից բանակը:

— Ես համաձայն եմ, — ասաց Գաղիշոն:

Մանեճն ու Գյուտը ևս համաձայնվեցին:

— Մենք այսպես կանենք, — մի փոքր լռությունից հետո խոսեց Վասակը, — կշտապեցնենք մոզպետին, որ գործի անցնի, քանի դեռ այս մոլեգնածը ինքը չի անցել: Իսկ մենք կդառնաղեցնենք մեր երթը. մինչ Զարեհավան նա անգոր է և մեր ձեռին...

— Ես համաձայն եմ, — կրկնեց Գաղիշոն, — եթե մենք ամեն բանում այսպես առաջ ընկնենք նրանից, ուշացնենք նրան՝ դրությունը կխլենք նրա ձեռից:

— Հենց այս գիշեր սուրհանդակները պետք է ուղարկենք, եթե ոչ...

Գաղիշոն ընդհատեց նրան.

— Շավարշանը երևաց...

Դիմացը, ձախակողմում բարակ մոխրագույն մեզի միջից նայել սկսեցին Շավարշան լեռները:

Վասակը մտահոգ նայեց այն կողմը.

— Հասնո՛ւմ ենք...

Կարավանը անցավ Տղմուտ գյուղը: Դա կես պարսիկ կես հայ գյուղ էր՝ ճահճուտ և այգեշատ: Վարդանն անհանգստացավ և

բարվամ նայեց շինականներին, որ բարև բանած, օտար աչքերով նայեցին կարավանին և անձայն հետևեցին երթին:

Արտակը բացականչեց.

— Ողջո՛ւյն տանա այսմիկ:

Սա վերաբերում էր ներշնչութեան Արծրունեան: Կարավանը մըտնում էր նրա աշխարհը:

— Շնո՛րհ արեք, այա՛րք,— կանչեց ներշնչութեան Արծրունին իբրև տանտեր,— տունը ձերն է:

Վարդանը մտածեց, որ մի օր էլ իր «տանը» կ'ստանն այս ողբերգական ողջույնով:

Ըստ երևույթին շինականները ոչինչ չէին իմացել նախարարների ուրացույթյան մասին: Սեբուսիները, ինչպես միշտ, Վարդանին տեսնելուն պես վեր կացան տեղներից և խաշակեցին երեսները: Սա այրեց Վարդանի գեմքը ամոթի ու կշտամբանքի կրակով: Նա այլայլվեց: Եվ կարծես երազում հանկարծ կանանց շարքից անջատվեց մի գեղջկուհի, որ ցնցոտիների մեջ էր, և նույն պիսի ցնցոտիներով փաթաթած երեսան գրկին վազեց Վարդանի կողքով, ապա մոտեցավ և երեսայի թաթիկը քսեց նրա զգեստի քղանցքին: Երեսան ուրախ քրքջաց և իր սև խաղողի աչքերով նայեց Վարդանին:

— Փաշույանդ շնորհքը վրան, Սարգսյան,— գռչեց գեղջկուհին ժիր ձայնով և կանգ առավ:

Վարդանը տխուր նայեց գեղջկուհուն և դառն ժպտաց ինքն իրեն:

Օրը տարածամում էր, որ մտան Ավարայրի դաշտը, հասան Տղմուտ գետի ափը և բանակ դրին: Պարսիկ զինվորներն սկսեցին ուրախ աղաղակներով ջրել իրենց նժույգները: Մագերը թեթև վրաններ սարքեցին: Նախարարների համար սպասավորները գոյգոյս փռեցին, և նրանք իջան նժույգներից:

Ամառային մթնշաղը սկսեց ասղնտել, վետվետալ գետի, թփերի վրա: Տղմուտ գետը կոհակում էր ափերին: Հովն օրորում էր գետափի ծաղիկները: Արևմուտքում կանաչավուն երկնքում տրբփաց գիշերային առաջին առաջը, որի տրտացույանքն սկսեց պարել Տղմուտի ալիքներում: Շամբերն էին բուրում դժբաղի ափերից հեռավոր գոթերի բարակ ու թթառն կառուցի հետ:

Երեկոյան ընթրիք տրվեց, որին շմանակեցեց Վարդանը և վեր

կենալով տեղից գնաց գետափով դեպի վայր: Նրան մենակ թողին. գիտեին, որ սիրում է առանձնանալ: Այնտեղ լավ էր. չէին լավում մոգերի կոնչյուններն ու պարսիկ գինվորի հոհոցը: Նրա հետևից լարված, բայց հուշիկ գնում էր Արծվին՝ չկամենալով վերդովել իր տիրոջ հոգեկան վիշտը ավելորդ ներկայությամբ:

Մի համեստ կրակ էր պլպլում գետափին և լուսավորում մի քանի դեզեր՝ թանձրացող մթնշաղի մեջ:

Վարդանը դանդաղ մոտեցավ կրակին, որ արդեն սկսեց լուսավորել մի բավական հասակավոր մարդու խոշոր խոհուն դեմքը: Մարդը ծալապատիկ արձանացել էր կրակի դիմաց: Նրա խրոխտ դեմքը, մինչև ականջները շրջված հաստ ընչացքները, թիկնեղ իրանը ավելի զորավարի տեսք էին տալիս նրան, քան այլ գործի մարդու: Նա մտաուելջ ու լուրջ նայում էր հեռուն:

Երբ Վարդանը մոտեցավ, մարդը անվրդով ու ազատ նայեց նրան և առանց փոխելու իր դեմքի լրջությունը՝ արժանապատիվ շարժումով վեր կացավ և բարև բռնած կանգնեց: Նա ուժեղ էր և խստահայաց:

— Բարեղջը՛ւյն, շինակա՛ն,— ասաց Վարդանը հեզ ու բարի ձայնով:

— Ողջո՛ւյն,— թավ ձայնով ասաց մարդը և հազիվ նայելով Վարդանին՝ ավելացրեց հանդարտ ու դանդաղ.

— Զգիտեմ՝ իշխան ես, թե զորական մարդ, որ էնպես էլ պատիվ անեմ:

— Ոչ մի պատիվ հարկ չէ, շինական:

— Դե, էն ժամանակ պատիվ արա, նստի՛ր:

Ասաց ու դրդեց իր կողքին քնած պատանոն:

— Վարդանիկ, վեր կաց մի խուրձ բեր զորականի համար:

Պատանին՝ Վարդանիկը, թաքժած եղած վեր թռավ ու նայեց Վարդանին:

— Մի՛ տեղիք պատանեկո՛րն, ես գետինն էլ կնստեմ,— հանգրստացրեց Վարդանը:

Շինականը խաշոր, լրջախոհ գեմքը արժանապատվորեն վեր շարժեց և բամբ ձայնով առարկեց.

— Ո՛չ, պա՛րտք է՝ պիտի կատարի՛:

Վարդանիկը գնաց ցորենի մի խուրձ բերեց փոեց Վարդանի տակ և նստեց կրակի մոտ: Վարդանը նստեց. նրա դիմաց կանգնեց Արծվին:

— Հնձվոր ես, տեսնում եմ,— ասաց Վարդանը,— բայց օգնականդ մանուկ է, շինական:

— Օգնականներս գնացին,— հանգիստ բացատրեց շինականը:— Մեկը Ատոմ նախարարի գունդը մտավ, մյուսը հայոց այրուձիի զինվոր է: Գիտե՞ս Սպարապետը: Աստվա՛ծ օգնական,— խաչակնքեց երեսը շինականը:— Անցյալ օրը ինքը ծխի պես անց էր կենում Ավարայրի դաշտով, խոսեցինք՝ աներևույթ եղավ:

Վարդանը տխրեց և գլուխը հակեց կրակին, որ ժպտում էր բացված վարդի պես: Շինականը չէր փոխում դիրքը, դիք ու խաղաղ, և իր խիստ ու բարի հայացքով նման էր իր տակի անսահման հաստատուն երկրին՝ լռակյաց ու մտախոհ:

— Գծվար է գործերդ, հը՞, շինական,— հարցրեց Վարդանը հոգածու ձայնով:

— Վա՛յ, քո տունը շեն, «դժվա՛ր է».— տաժա՛նք է տաժա՛նելի: Հող է, բան կտա՞՞ ձրի: Աշխատեցնում է:

— Այո, իհարկե,— ասաց Վարդանը:

— Աշխատեցնում է ու թանկանո՞ւմ...

Շինականը լռեց՝ մտքում շարունակելով ասածը: Ապա բարձրաձայն խոսեց.

— Ա՛յ, ասում են Հազկերտը կոխվ է գալիս մեր հողի վրա: Կգա ու հողը էլ ավելի կթանկանա:

Վարդանը վեր նայեց շինականին, սա կատակ չէր անում. ընդհակառակը՝ լուրջ էր և անվրդով: Վարդանը շխոսեց. կրկին սկսեց նայել կրակին և մեղմ ու մտախոհ հարցրեց.

— Իսկ ի՞նչ է, շինական, ուզում ես, որ կոխվ լինի, որ թանկանա՞՞ հողը:

— Կոխվք չե՛ն ուզի, գորակա՛ն,— խրատիչ եղանակով ասաց շինականը,— կոխվր չարե՛ն է: Ա՛յ,— բուռը դրեց գետնին,— արյունով է լցված. ո՞վ է ուզել արյուն... Մենակ՝ որ շատ է միջի արյունը, էնքան էլ թանկ է: Ու հայրենին էլ դա է:

— Հո՞ղը, ասում ես, հը՞,— խորհեց Վարդանը:

— Հա՛, հողը դառն իմաստո՞ւն, դառն սիրելի է: Հողը կյանք է, մե՛ծ խորհուրդ է հողը, գորակա՛ն...

Տղմուտը դարիվ-դարիվ վարում էր իր խաղացկուն կոհակները, մի տեսակ հոսեցնելով շինականի խոհուն խոսքերը իր հետ:

կարծես ժամանակն էր հոսում: Մի փոքրիկ փլվածք ափի հողից հնչելով գլորվեց շուրը և ճանապարհ ընկավ ջրի հետ:

Վարդանի մեջ հետաքրքրություն շարժվեց դեպի այս անշուք շինականը, որ հանգիստ ու արժանապատիվ՝ խոսում էր հողի, կյանքի մասին: Նա չէր նման Վարդանի հանդիպած փիլիսոփաներին՝ Աղեքսանդրիա, Հունաստան, որ խոսում էին գրքերից ու իրարից առած մտքերով: Սա չէր էլ իմանում, որ ինքը փիլիսոփա է: Սրա ասածի մեջ շատ կար հող, արյուն, քրտինք ու ջանք, որից նրա դեմքը արևառ ու քամահար՝ արձձի գույն էր ստացել և բարակ աղվամազը ճերմակ եղյամ էր դրել նրա կոշտ մորթու վրա:

— Հիմի Հազկերտը գալիս է կոտորել հողին զարկելու,— խոսեց մեղմ քմծիծաղով շինականը:— Հը, հողին ո՞վ է հաղթել...

— Շինական,— զարթնեց մտքերից Վարդանը,— ապա չի՞ պատահում, որ ազգը չի ապրում:

— Պատահում է,— հանգիստ ասաց շինականը՝ կարծես չապրողը մի մժեղ լիներ:— Աշխարհքն անդադար է, զորական,— և ցույց տվեց Տղմուտ գետը:

— Տեսնո՞ւմ ես:

— Տեսնում եմ:

— Գնա՛ց: էլ էն չի՛:

— Հա՛, մինչև նայեցի՛... հը՛մ...

Կրակը քուն էր մտնում: Հովը թևերը կախեց հոգնած՝ Ալաբաբայի վրա: Խոսակիցները լռեցին և ամեն մեկը իր մտքի հետև՝ նայում էր խոհուն կրակին: Վարդանը մտածեց այն մասին, որ շինականը ոչ մի անգամ չհարցրեց ճամբարի մասին, ոչ էլ նայեց կարավանի կողմը, կամ ուզեց իմանալ, թե ով է իր հետ խոսողը: Ինչպես իր գլխի վրայով անցնող ամպ, որի ով լինելը չէր հարցնում, վրան չէր էլ նայում, այդ բոլորը անց էր կենում, և նա մըշտական նստած էր այնտեղ անվրդով ու իմաստուն: Եվ Վարդանը ո՛չ մի խոսքով չկամեցավ խախտել շինականի արժանավայել անտաքեերությունը: Նրան ազդեց այդ անտեսումը իր շուրջը կատարվող անցուդարձի: Այդպես լավ էր, այդպես այդ մարդը լցվում էր Վարդանի հոգին իբրև մի անսպառ ուժ, որ գալիս էր այդ «դառն», «արյունայի» հողից, որով հայրենիքը դառնում էր «իմաստուն»:

Վարդանը զգաց, որ ժամ է մեկնելու: Գիշերը վրա էր հասնում, և շինականը կարոտ էր քնի: Ինքն էլ հոգնած էր:

— է, աստված հաջողի, սիրելի շինական. գիշերը բարի,— ասաց ու վեր կացավ Վարդանը:

— Լույս բարի, զորական,— ասաց շինականը և վեր կացավ:

Վարդանը հեռացավ: Արծվին հետևեց նրան: Նրանք գնացին ճամբար, որ արդեն քնած էր: Վարդանը մտավ իրեն հատկացված վրանը և նստեց:

Հետո թեթև ծափ տվեց: Ներս մտավ Արծվին: Վարդանը հրամայեց նրան զգույշ հրավիրել Հազարապետին, Ներշապուհին, Արտակին և Շմավոնին, սրունց վրանները մոտ էին իրենին:

Նախարարները քնից էին վեր կացել և շնայած հոգնածության և կոտրած քնի անախորժին՝ հետաքրքիր էին, թե ինչ ունի հաղորդելու Վարդանը: Նրանք նստեցին, բայց Վարդանը դեռ չէր սկսում ոչինչ:

— Ինչո՞ւ չպնդեցիր, որ դեպի Արտաշատ ուղղվենք,— հարցրեց Ներշապուհը:

— Մի փոքրիկ ժամանակ եմ ևս շահում: Որ «շտապել» կարողանամ... — ասաց Վարդանը,— հետևներիցս բանակ է գալիս...

— Այդ բանակը հույժ մտահոգիչ է,— ասաց Հազարապետը,— չենք կարող «շտապել»:

— Ոչ, ես կշտապեմ,— ասաց Վարդանը,— հենց դրա համար կշտապեմ...

Հետո աչքերը վշտով լի նայեց վրանի դռնից դուրս հեռուն և կարծես ինքն իրեն ասաց.

— Զավակնե՛րս մնացին գազանի ճիրաններում գերի ու պատանդ, զավակնե՛րս դուրս պրծնեին մեկ... եթե ոչ ի՞նչ ժամանակ այլևս...

— Հա՛,— արեց Ներշապուհը և գլուխը կախեց, հասկացավ, այրուձիի մասին էր խոսում Վարդանը սրտակեզ:

— Տեսե՛ք՝ ծախեց իր զավակները. սիրտը մղկտում է. արժանի է անեծքի. և նրանք երկու հոգի էին. իսկ ես ինչպե՞ս պիտի ծախեմ այնքան զավակը... Արյունների մեջ եմ մեծացրել նրանց:

Վարդանի աչքերը լցվեցին: Վշտահար հոր էր նման նա այդ պահին, որի հոգեհատորները հեռու էին և վտանգների մեջ: Վարդանը կարծես մոռացավ, որ իր մոտ էր կանչել նախարարներին և

նրանց բան պիտի ասեր: Նա մտքով գնաց դեպի հեռավոր Ապար աշխարհը և երևակայության մեջ տեսավ հազարավոր երիտասարդներ, որոնք իրեն ապավինած և մատաղ կյանքերը նրան վստահած, թախծալի աչքերով ու սիրակարոտ նայում էին նրան, իրենց հորը, արյունների գնով՝ հարազատ ու մտերիմ հորը, քաջ Սպարապետին:

Վարդանը թաքուն տանջվում էր այդ մի բուռն, բայց թանկագին մարտիկների վիճակից: Ծշմարիտ է, այս ամենը կատարվեց նրա կամքի հակառակ, և ճշմարիտ է, հայրենիքը շատ առելի մեծ էր և կարի կարևոր, քան այդ այրուձին, որ նա կարող էր և մի ճակատամարտում ծախսել ինչպես ծախսել էր շատ անգամ Վարդանը, ռազմական անհրաժեշտության ենթակա.— բայց Վարդանը միշտ սիրել էր իր մարտիկներին և այս անգամ, որ այնպես դավաճանորեն թողեց նրանց գաղանի ճիրաններում՝ տանջվում էր սրտի սուր ցավից:

— Եվ ապա Աշուշան... նրա մեղքը մնաց մեր հոգու վրա... եղբայրակից ազգի զավակը, մեր զինակիցը... բայց ի՞նչ կարող եմ անել... — Եվ Վարդանը լռեց տխուր աչքերով:

Արտակն ընդհատեց սրտամաշ լռությունը.

— Սպարապետ, տանջվում եմ ծանր տաքակուսանքներից, աղաչում եմ, ասա, ի՞նչ ենք անելու: Ունե՞ս մի վճիռ...

— Վճիռը գալիս է ինքը, իշխանիկա. արյունը թափվելու է...

— Բայց չէ՞ որ գիշերը ցերեկ էիք անում, պատրաստվում և դարձյալ ժամանակ չկար: Եվ հիմա էլ դեռ պատրաստ չենք:

— Դա անցա՞վ... Հիմա ժողովուրդը պիտի խոսի. նա է պատերազմողը: Ու հիմա երբ նա կբարձրանա՝ այլևս չի կարելի կոտորել նրա ոգին: Հիմա նա է մեր ուժը: Միայն հիմա, եթե պատանդոս այրուձին՝ դուրս պրծներ Հազկերաի ճիրաններից: Բայց ես չեմ սպասի... Նա մահի վտանգի մեջ է:

— Շնորհապարտ եմ, Սպարապետ... — գործվանքով խոսեց Արտակը, — եթե ոչ՝ դառն անձկության մեջ էի:

— Սպասի՛ր. այնպիսի՛ արհավիրք բարձրացնենք բռնավորի գլխին, որ ծնած ժամը անիծի... Զի՛ շտապի մի օր, չի՛ ուշանա մի օր...

— «Զի շտապի մի օր, չի ուշանա մի օր...», — կրկնեց Հապարապետը զուխն օրորելով ու խորհելով:

Ներշապուհը կենդանացավ:

— Բարի է... որտե՞ղ ես սկսում... »

— Մինչև Զարեհավան:

— Ինչո՞ւ չես սկսում Մաղկոտնում:

Վարդանը դառնորեն ժպտաց.

— Ի՞նչ ուժերով... ձերբակալ ենք պարսից գնդում... Դեռ զարմանք է, թե ինչու մեզ չեն ոչնչացնում... Նրե՛ր՝ որ դեռ «ուրացած» ենք... դեռ հույս ունեն մեզանից... վախենում են ժողովրդից... Հիմա մարզպանը մեզ տանում է խցիկում Զարեհավանի պարսիկ բերդապահ գնդի երախը: Ուստի մինչև Զարեհավան պետք է ջարդենք սրանց...

— Սուրհանդակներ ուղարկենք նախարարներին՝ գան իրենց զորքերով,— ասաց Արտակը:

— Կտատանվեն, չեն միարանի, կուշացնեն, կխառնակեն գործը... Լուր կտանք Ատոմ իշխանին Այրարատ, թող արագ հասնի մեզ մինչև Զարեհավան, ջախջախի սրանց:

— ...Խորհելու բան է,— տատամսեց Ներշապուհը:— Բայց ուշանում ենք:

— Ուշանո՞ւմ ենք... Պիտի շտապե՛նք:

Այնուհետև երկար դեռ կշռում էին իրենց անելիքը, որ Վարդանը ընդհատեց խոսքը և կանչել տվեց սուրհանդակներին: Արծվին բերեց նրանց, և Վարդանը նրանց հրահանգեց այս գիշերն իսկ կարավանից զգույշ դուրս գալ և իսկույն ճանապարհ ընկնել Այրարատ:

Սուրհանդակները ստվերների պես հավիցին վրանի դռնից սահնելով անձայն: Ներշապուհը, Հազարապետն ու Արտակը հեռացան շտապ՝ շատ կասկած չհարուցանելու համար: Վրանը մթնեց:

Վարդանը պառկեց քնելու: Նա մի փոքր թեթևացավ: Վերջապես մոտենում էր հատուցման օրը...

Դեռ երկար հնչում էին նրա ականջին շինականի խոսքերը. «Կո՛իվը չարեն է...»:

Կուշտ ենք արյունից, շատ է թափած... Այս մտքերով տարված Վարդանը դեռ երկար չէր կարողանում քնել՝ չնայած հոգնածության: Նրկար ժամանակ աչքերից չէր հեռացնում Տղմուտի ափին նստած այն խոշորադեմ բեկորը, որ աներկյուղ ու միամիտ նայում էր արհավիրքին և բարիք էր հանում նրա միջից:

Հենց նույն գիշեր խավարից օգտվելով՝ ճամբարի զանազան կողմերում նժուզները լողացնելու կամ արածացնելու պատրված կով խլրտում էին սուրհանդակները: Նրանք իրարից անտեղյակ, իրար կարծելով միևնույն տներերի կողմից ուղարկված՝ ճամբարից հեռանում և կորչում էին զանազան ուղղությամբ:

Առավոտյան վաղ Վարդանին զարթեցրեց մի արտասովոր աղու մուկ: Նա նստեց անկողնի մեջ և ներս կանչեց սպասավորին.

— Ի՞նչ է պատահել:

— Զեմ իշխում ասել, տեր իմ,— կես ծիծաղ կես վիրավորված պատասխանեց սպասավորը.— մոզերը վիճակ են գցել, թե որը որ նախարարի տան մոզը դառնա, և հիմա կռվում են իրար հետ:

Վարդանը մի քանի հայհոյանքի խոսքեր ուղղեց մոզերի հացեցին, հագնվեց և դուրս եկավ վրանի դուռը: Մոզերի վեճ-աղմուկը մեծացավ: Նրանք սկսեցին ծեծկվել: Մահակները իջնում էին սրտ նրա գլխին և շէր իմացվում, թե ով ում է թակում: Դուրս եկավ վրանից մոզպետը և իր ստորադրյալ մոզերին հրամայեց դադարեցնել ծեծկվտուրը: Սրանք գնացին և փոխանակ հանգստացնելու՝ իրենք սկսեցին ծեծել ոմանց, որոնք թողին առաջվա ախոյաններին և հարձակվեցին սրանց վրա: Մոզպետը գնաց դեպի մոզերը՝ իր անձով սաստելու անկարգներին: Բայց դա չօգնեց, մոզերը շարունակեցին ծեծկվելը և այնքան, մինչև որ մոզպետի ըստորադրյալները փախան ծեծողներից և վազեցին դեպի մոզպետը՝ գանգատվելու շարժումներով: Եվ հենց այն է՝ ուղում էին խոսել, որ մահակներն իշան սրանց գլխին այնպիսի նոր ուժով, որ սրանք փախան մտան մոզպետի վրանը: Մեծկվտուրը դադարեց բնականաբար և ինքնաբերական կարգով — մոզերը հոգնեցին և ցրվեցին:

Արտակը ծիծաղելով մոտեցավ Վարդանին.

— Տեղիք շունք գանգատվելու կյանքի տխրությունից, Սպասարապետ:

— Այո, կարողանա մարդ լաց լինել՝ նյութը շատ... — ասաց կես ծիծաղ կես տխուր Վարդանը:

— Բայց սրանք կսկսեն գործել.— ասաց Արտակը մտահոգ նշանակով,— կմտնեն եկեղեցիները տները, ընտանիքները...

— Դեռ շատ ունենք քաշելիք, իշխանիկս,— հառաչեց Վարդանը:

Վասակն այդ պահին իր վրանում փսփսում էր Գաղիշոյի հետ. մոգերի աղմուկը նրան ևս հետաքրքրել էր: Երբ սպասավորից իմացավ պատճառը, անհանգստացավ.

— Սրանք պետք է դաստիարակեն մեր նախարարական ընտանիքները: Սրանք մեր գլխին փորձանք կդառնան:

— Փորձանք են՝ եթե անգամ բարեկիրթ իմաստուններ լինեն,— ասաց Գաղիշոն:

Վասակը շահագոյացավ: Նրա ճանապարհին կանգնում էր անխուսափելին. այն պիտի լինե՛ր, պիտի կատարվե՛ր... Իրավ, նա սուրհանդակ էր ուղարկում իր զորագնդին պատրաստ լինել հարվածելու թշնամուն, նույնը և թելադրեց մյուս նախարարներին, բայց կրկին խոցեց նրան այն միտքը, որ Հազկերտը նրան ուղարկում էր Հայոց աշխարհը ո՛չ պատերազմ մղելու, այլ անարյուն տարածելու մագդեղանց կրոնը: Եվ ապա նաև դեռ հարց էր, թե ինչո՞վ կպսակվի այդ իր. հարձակումը ապստամբների վրա:

Բայց ինչ որ է՝ ձեռնարկելով ապստամբության ճնշումը՝ նա աչքի առաջ ունեցավ հակառակորդ նախարարների զորագնդերը միայն: Դա որոշ էր նրա համար. իսկ դրանից դուրս մշուշ էր և մռայլ մթություն:

Բարձրանում էր արևը. ժամ էր երկրպագության: Մոգպետը հնչել տվեց շեփորը: Զորագունդը շարժվեց Ավարայրի դաշտում կիսաբոլոր: Մոգպետը դուրս եկավ այդ կիսաշրջան հրապարակը, մոգերը գնացին նրա հետևից: Վասակը յուրայիններով գնաց նույնպես: Վարդանը, Հազարապետը, Արտակը և ներշնչված, որ ճանապարհին շարունակ մերժել էին գնալ երկրպագության այլ պատրվակներով՝ այսօր բացեփրաց մերժեցին հրավերը: Վարդանը խստորեն դուրս արեց իր վրանը մտած մոգին:

— Դու՛րս մաքրվիր, շո՛ւտ... — հրամայեց նա զգվանքով:

Երկար սպասել չէր կարելի: Արևը դուրս ելավ, սկսեցին պաշտամունքի արարողությունը: Մոգպետի ուղեգլխին ձայնը գնաց տարածվեց Ավարայրի դաշտում, սրան միացան թմբուկների ու գալարափողի աղմուկը, մոգերի աղոթքի մրթմրթոցը: Առաջին

արարողութիւնն էր Հայոց աշխարհի հողի վրա: Դա ազդեց բո-
լորին: Պաշտամունքի արարողութիւնը վերջանալուց անմիջապէս
հետո մոգպետը մոտեցավ Վասակին.

— Անհնազանգութիւն՝ն էր դա, թե պաշտամունքի թերացում,
տեր մարգպան:

— Անսովորութիւն է, տեր հոգեւոր,— պատասխանեց Վասա-
կը հասարակ թախծալի շեշտով, թաքցնելով ներքին զայրույթն ու
տագնապը,— համբերի՛ր: Քո սեփական մոգերին շէս կարողանում
հնազանդեցնել...

Մոգպետը տառապնաւորով լռեց:

Կարավանը վեր կացավ և երբ լիովին պատրաստ էր՝ անցավ
Տղմուտ գետը, և բռնեց Բագրևանդի ճանապարհը:

Արտաշատ մայրաքաղաքը լարված եռուղեւում էր Ատոմի և
կաթողիկոսի մեկնելուց հետո: Պարսիկ և հայ բերդապահ զորա-
գնդերը իրար կողքի, իրար խեթ նայելով սպասում էին լուրերի և
գնալքերի: Ատոմի և կաթողիկոսի հեռանալը քաղաքից երկու կող-
մին էլ հուշած էր տալիս: Հայ զորագունդը սպասում էր, որ Ատո-
մը կհավաքի երկրի ուժերը և արքունի զորքի գլուխ տնցած՝ կգա
Արտաշատ, կոշնչացնի հափշտակիչներին: Իսկ պարսիկները նրա
հեռանալու մեջ տեսնելով ուժերի թուլութեան ականքն նշան, պատ-
րաստվում էին հանկարծ հարվածել, երբ պարսից զորագունդը
հասնէր Հայաստան:

Ատոմ նախարարը դուրս գալով Արտաշատից՝ գնաց բազմու-
թյան հետեից, բայց չմիացավ նրան: Ատոմին պաշարել էր մի հո-
գեկան խոր խռովք: Ի՞նչ է անում ինքը, ո՞ւմ գնմ է անում, ի՞նչ
դուրս կգա այս ամենից: Ճշմարիտ է, նա կամենում էր արծար-
ծել ժողովրդի ցասումը, որ նա դիմանա գալիք արհամիրքին: Բայց
այն էլ կար, որ ժողովուրդը տարերային պոռթկումով կարող էր
վտանգավոր գործերի դիմել և արյունահեղ վախճանով վիժեցնել
ապստամբութիւնը: Եվ խռովութեան դեպքերն սկսել էին ծայր առ-

նել ամբողջ երկրում՝ մի ծայրից մյուսը: Հարազատն հարազատին, տերն ու ծառան իրար շինյալու նշանաբանը կենդանի ուժով յուրացվեց ամենքի կողմից: Կասկածն ու հսկումը վերացրեց առաջվա միամիտ վիճակը: Ամեն մարդ որևէ մեկի մեջ տեսնում էր հայրենիքի դավաճան և տագնապ էր զգում: Ծղան քարկոծի դեպքեր նաև հեռավոր վայրերում, սարսափը տիրեց ամենքին: Եվ ամենասարսափելին այն էր, որ չէր կարելի ոչ ոքի համար միջամտել, ոչ ոքի պաշտպանել: Հոգեկան հափշտակության նման մոլեգնեց ուրացման կասկածը: Կանգնեցնել ժողովրդական զանգվածներին իրենց բռնկումների մեջ հնար չկար այլևս: Մնում էր արագ կազմակերպել տերունական զորքը, դիմադիր բռնուցքը, նրանով զսպել պարսիկների ոտնձգությունները և պահել ժողովուրդը պատրաստ, բայց զուսպ սպասողության մեջ:

Այս զորական մտահոգություններից ավելի Աստմին մտատանջում էին ներքին, հոգեկան տարակուսանքները: Արդյո՞ք նախարարներն ընդունել են զրադաշտական կրոնը: Արդյո՞ք բոլորն են ընդունել: Արդյո՞ք այնպիսի վիճակի մեջ են, որ նրանց կաշկանդել է, հաղթել, և նրանք հուսահատվել են ու համակերպվել: Համաձայն են ապստամբության... Ահա՛ խնդիրը: Թերևս կարող է պատահել, որ նրանք կգան իրենց աշխարհները, կկանգնեն իրենց զորագնդերի գլուխը և կսկսեն իրար դեմ ազգամիջյան կռիվը... Եվ ո՞վ ում հետ կլինի այնժամ, ով պարսիկների հետ ու դեմ... Ի՞նչ կարող է անել Աստմը մի բուռն հավատարիմ նախարարներով: Ահա գնում է նա ուժեր հավաքելու. բայց ո՞ւմ դեմ... Եվ ո՞վ կգա իր հետ օտար նախարարների օտար զորագնդերից: Եվ ինչպե՞ս գնալ մտնել Բզունեյաց ժովի նախարարական տները ուժեր դուրս քաշելու՝ մենա՞կ, թե շոկատով: Թույլ կտայի՞ն իրեն այդ բռնությունը, թեկուզ և խաղաղ առաջարկը: Ոչինչ, ոչինչ հայտնի չէ...

«Ախ, Արտա՛կ, Արտա՛կ, Արտա՛կ, ո՛ւր ես տանում ինձ. ինչե՞ր արիր», — մրմնջաց Աստմը յուրովի և նայեց իրենից մի երկուս փարսախա առաջ դեպի շենքերը հոսող բազմության, որի սևացած զանգվածը վերևից արյունաներկ էին անում ջահերը:

Ո՛ւր է գնում այդ բազմությունը և ինչե՞ր կարող է անել նա, մինչև ո՛ւր կարող է ծառանալ նրա ցասումը:

Բայց պետք էր զսպել ներքին տվայտանքն ու սև մաքերը: Պետք էր վճիռներ կայացնել, գործել: Եվ վճռեց Վերցնել հետը

Նդիշեին, տանել թզնունյաց աշխարհները, ոտքի հանել նրանց ժողովուրդները և՛ նրանց օգնությամբ՝ նաև՝ զորագնդերը:

«Եթե ուխտյալները կողմ են դիմադրության՝ զոհ կլինեն ինձանից, իսկ եթե դեմ են և ուրացած...», — ձեռք խստորեն թափ տվեց Ատոմը. — «Ես կկանգնեմ նրանց դեմ և ինձ հետ հավատարիմները»:

Ատոմը որոշեց հանդիպել նաև իր աշխարհը՝ Գնունյաց, վերցնելու իր զորագնդից մի թեթև ջոկատ, շտալով նրան սպառնալի կերպարանք, նրանով մտնել նաև Խորխոռունիք, համոզել Խորեն իշխանին, միանալ նրա հետ և ապա անցնել Տարոն, Ռշտունիք և Արծրունիք: Նա կամենում էր այն կողմից, որ իր կարծիքով Զարեհավան շարժվող պարսիկ զորագնդի խոր թիկունքն էր, պատրաստել զորքի և ժողովրդի հարվածը:

Կեսօր էր: Արևը խանձում էր մուկգին Արտաշատի և էջմիածնի ճանապարհին ընկած շենի՝ Զմերոցի տներն ու փողոցները:

Զմերոցը մի այգեշատ և ընդարձակ շեն էր, էջմիածնի ճանապարհի վրա, ուր մշտական կանգնած էր լինում՝ արքունի զորքի որևէ ջոկատ իբրև պահեստ, որ և մեծ մասամբ Վարդանի զորքերից էր լինում:

Չնայած հնձի օրեր էին՝ շենի բուն բնակիչները չէին եկել հանդ աշխատանքի: Նրանք մեծ վրդովմունքի մեջ էին, Զմերոցի զինվորների հետ հավաքվել էին շինամեջ, ուր նոր եկել էր Առաքելը իր ընկերներով:

Նա ուզում էր իմանալ նրանց տրամադրությունը և շինականներ գրավել իր կողմը:

Այդ պահին Արազածի կողմի ճանապարհից մի խումբ վանականներ մտան շենը: Նրանք պարկեր ունեին ուսներին և կիսամերկ էին:

Շինականները դարձան նրանց.

— Ի՞նչ է, հայր սուրբե՛ր, ձեզ է՞լ են պլոկել:

Երերյալ տատանյալ դառանք, եղբայրնե՛ր, — առաջ եկավ մի ծերունի կորամեջք վանական, — անջրդի լեռան, ափերակ վանքի

հարկն էլ են պահանջում... Տարա՛ն վանքի վերջին հատիկը, դռ-
ները կնքեցին, մեզ էլ տանջեցին:

— Ի՞նչ են ասում:

— Հոգեւոյս հավա՛տն ուրացեք: Մաղկյալ մատյաններն այ-
րեցի՛ն... խաշքարերը կոտրեցի՛ն...

Մեր վանականը հեռւմ էր ու դողում: Ո՛ւր էին եկել, ի՞նչ էին
մտադիր, իրենք էլ չգիտեին:

Հենց նույն պահին Ատոմը մտավ շենք: Իսկույն եկան հավաք-
վեցին շինականներն ու թափառականները: Եկան նաև Առաքելի
խմբի մարդիկ: Ատոմը նստեց մեծ թթենու ստվերում և կանչեց
արքունի զորքի հրամանատարներին, բացատրեց դրությունը և
պատվիրեց զգույշ ու զգաստ հետեւել գեպքերին՝ պատրաստ ամեն
անակնկալի:

— Զինվեցե՛ք, պատրաստ եղեք հարվածին. բայց ո՛չ մի
հարձակում պարսիկների վրա, — խիստ պատվիրեց նա և դարձավ
ավագներից մեկին, — Սենեքերիմ ավագ, հրամանը քեզ և դու ես
պատասխանատուն:

— Հրամանդ, — ասաց Սենեքերիմ ավագը ածուխի աչքերը
խոնարհելով պատշաճ կերպով, բայց դժգոհ:

— Հա, ի՞նչ կա, — զննեց նրան Ատոմը, — լսի՛ր: Որ կաշիներդ
էլ մաշկեն՝ չշարժվեք, ամեն ինչ կփչացնեք, — բացատրեց նա:

— Բայց հոգինե՛րս է վառում, իշխա՛ն, — ասաց Սենեքերիմ
ավագը:

→ Խստագույնա՛ հրամայում եմ, — գաժանացավ Ատոմը: —
Դե՛...

Ատոմը համենայն դեպս արքունի զորքի շտաբից վերջերեց
մի խումբ ընտիր հեծյալ՝ իբրև թիկնապահ, որ հափկավոր էր վրա-
տահուժյան համար և գնաց:

Նոր էր Ատոմը հեռացել, որ Արտաշատի կողմից մի բավակա-
նին ստվար զորամաս երևաց: Շինականները և զինվորները շարժ-
վեցին դեպի շենի ծայրը: Զորամասը պարսկական էր: Մտավ շենք
և կանգ առավ: Զորամասի հետ էին պարսիկ հարկահաճաններ: Նրան-
ցից զատվելով հրամանատարը մոտեցավ շինականներին:

— Հարկը պատրո՞ւստ է:

Առաջ եկավ մի ժերունի շինական, որ ըստ երևույթին գյուղապետն էր: Նա սառն ու արժանապատիվ հայացքով նայեց հրամանատարին.

— Հարկը պարկերում պատրաստ է, մենակ թե՛ հարկը վճարում ենք մեր իշխանավորին: Թող նա՛ հասցնի ձեր արքային:

— Հիմա մե՛նք ենք հավաքում,— նույնպես սառն ասաց պարսիկ հրամանատարը և արհամարհական շեշտով ավելացրեց,— բերե՛ք, շո՛ւտ:

Պարսիկը բացեիրաց. ապօրինություն էր անում: Գյուղապետը արդարացի էր: Շինականները վրդովվեցին: Ի՛նչ անել... Ատումը հրամայել էր չշարժվել՝ «խստագույնս հրամայո՛ւմ եմ»: Սկսեցին խորհրդակցել: Պարսիկը, որ հայերեն չէր հասկանում, անհամբերությամբ նշաններ արեց:

— Ինչպե՛ս տամ հարկը սրան.— դիմեց գյուղապետը,— ախր իրավունք չունենք սրանց տալու հարկը:

— Պիտի տանք, հնար չկա, արյուն կթափվի,— ասաց Սենեքերիմ ավագը:

— Դժո՛խք՝ թե կթափվի, չեմ տա,— վճռեց գյուղապետը:

— Իրավունքի ժամանակ չէ, Սողոմոն, տո՛ւր՝ գնան կորչեն,— ասաց մի լրջոճմ շինական:

— Բե՛ր, Սողոմոն, բե՛ր,— պնդեց Սենեքերիմ ավագը,— կովելու հրաման չկա, թե չէ՝ կփրթեինք ձեռաց:

Պարսիկ հրամանատարը սրտնեղեց:

— Ի՛նչ եք հաշում, բերե՛ք, ես ժամանակ չունեմ:

— Կսպառե՛ս, քաջորդի,— հեգնեց Սենեքերիմ ավագը,— հրամա՛ն չունենք՝ թե չէ՛...

— Ի՛նչ հրաման, ումնի՛ց: Էլ վերջացել է ձեր իշխանությունը: Բերեք շուտ, թե չէ՝ մենք ցույց կտանք ձեր այդ «հրամանը»...

— Ո՛ւմ ցույց կտաք,— առաջ եկավ մի շիկահեր զինվոր ու դարձավ շինականներին,— Ի՛նչ եք պապանձվել:

Շինականներն իրար նայեցին և շարունակեցին լռել: Շիկահեր զինվորը աչքը զցեց մի քարաբեկորի և ասաց.

— Հիմի սա հարկը պահանջո՞ւմ է կտրական:

Նվ շարախինդ դարձավ Սենեքերիմ ավագին, որ հոնքերի տակով մռայլ գննում էր հրամանատարին:

— Սենեքերիմ ավագ,— ասաց նրան զինվորը,— տա՛նք «հարկը»... իրավո՛ւնք տուր:

— Հակոբոս զինվո՛ր...— սաստեց նրան Սենեքերիմ ավագը,— Ատոմ իշխանը չի հրամայել: Ե՛տ կաց:

Հակոբոս զինվորը մոմալուով քաշվեց մի կողմ:

— Նիզակի՛ է գնում ձեռս, նիզակի՛, չէ՛ թե գերանդու,— խոսեց մի շինական:

— Տեղդ ծա՛նր կաց, Պողոս,— սաստեց Սենեքերիմ ավագը զուսպ ձայնով:

— Դե, ծանր՝ ծանր, տվե՛ք հացը, հոգի՛ներդ էլ հետը,— փնթփնթաց Առաքելը, որ մինչ այդ մոայլ ու անխոս դիտում էր:

— Ախր ավագն ասում է դեռ իրավունք չի,— ասաց նրան մի այլ շինական:

— Բայց սա հենց անպատիժ պիտի գնա՞ ևստեղից,— առաջ եկավ Առաքելը:

— Դու ո՞վ ես, բարեկամ,— հարցրեց Սենեքերիմ ավագը Առաքելին:

— Երևի սրանցից վառված մեկը, ի՛նչ կա՞, մինչև ե՛րբ համբերենք:

— Փրթենք գնա՞,— մեջ եկան Առաքելի մարդիկ:

— Դուք մեր շենի գործերին միք խառնվի,— ասաց Առաքելին Սենեքերիմ ավագը:

— Բա զինվոր չե՞ք դուք, պատիվ չունե՞ք,— զայրացավ Առաքելը:

— Հրաման չէ, հասկացա՞ր,— գոռաց Սենեքերիմ ավագը,— գնա րանիդ. ասացի՞ մեր գործին մի՛ խառնվի:

— Հրաման չի, ճշմարիտ է,— հաստատեցին հայ զինվորները,— մի՛ք խառնվի:

— Չե՛նք խառնվի, տեսնեմ մինչև որտե՛ղ է ձեր կաշին հաստ:

Գյուղապետը վիրավորված թափ տվեց երկու ձեռքերն ու հեռացավ:

— Այ ձեզ՝ հարկ, այ ձեզ՝ պարսիկը, տվե՛ք, ես իմ ձեռքով չե՛մ տա:

Շինականները գլուխներն օրորեցին և գնացին նրա հետեւից:

Մի փոքր անց բերին մոտ քսան մեծ պարկ ցորեն և սկսեցին բառնալ հարկահանների ձիերին:

— Հաց է՛լ բերեք,— հրամայեց պարսիկ հրամանատարը,— յուզ, պանիր, պաշար: Ատամի վա՛րձ,— ավելացրեց լկտի ժպիտով:

Նա պարզապես խռովարկում էր և խռովում շինականներին: Արյուն էր ուզում: Ապա վավաշոտ աչքերը տնկելով դեպի կանայք, որ հեռուն կանգնած նայում էին, ասաց.

— Շուտով մեր հավատի կլինեն՝ մերը կլինեն:

Ու երբ նկատեց Սենեքերիմ ավագի կատաղի հայացքը, նրան ասաց.

— Բան չկա, ձեզ էլ կանանց հետ կտանենք Պարսկաստան, ձեզ է՛լ գործ կտանք:

Սենեքերիմ ավագը սեացել էր՝ զսպելով կատաղությունը:

— Հանո՛ւն հոր և որդո՛ւ և հոգույն սրբո՛ւ,— լայն խաչակնքելով առաջ եկավ Սահակ շինականը՝ լցված ցասումնալից խոսք ասելու ցանկությամբ և սեաթավ հոնքերի տակից խայթող հայացքը գամեց հավաքվածների վրա,— բա մինչև ե՛րբ հողի որդին մոլոր, շվար կանգնի արհավիրքին մտիկ տա, որ արհավիրքը գա թոցնի, գցի աշխարհք-աշխարհք, մորե մե՛րկ... Վա՛յ ձեզ...

— Անիծի՛, Սահա՛կ եղբայր, անիծի՛, տե՛ղն է, իրավո՛ւնք է,— ասաց նրան Սզրասը,— հարկահանը քեզ մտրակի տակ չորացրեց, հիմի սրա՛նցն է հերթը...

— Ի՞նչ ես կանգնել մտիկ տալիս, ա՛յ հող աշխարհք, ե՛րբ ես վեր կենում... Վե՛ր կաց, է՛... — գոչեց Սահակը:

— Չէ՛ ու կմնանք տանը իլիկ կմանենք,— ասաց մի զվարթադեմ, քաջառողջ շինական:

— Դե որ իլիկ մանող չեք, վճիռը դրեք, վե՛ր կացեք,— ասաց Առաքելը,— մեր նախարարները ուրացել են մեզ:

Այդ պահին մի բարձրահասակ թիկնեղ շինական մոտեցավ Առաքելին ու կուրծքը հպարտ ցնցեց, կպցրեց նրա կրծքին ու վերից վար նայեց նրան կապույտ աչքերով և հեղինակավոր սպառնալի ձայնով ասաց.

— Մեր Սպարապետը ժողովուրդ չի ուրանա...

Առաքելը սուր նայեց նրան:

— Խնչ իմանամ: Դե որ էդպես է՝ գնա՛նք, գիրի՛ է՝ ազատե՛նք, գերի չէ՛ ուրացել է՝ երկի՛րն ազատենք:

— Բերանդ տաճա՛ր, — ասաց Պողոսը սրտանց, — ասո՛ւմ էմ, նիզակի օ՛ր է:

— Սպասի՛ր, — դարձավ Պողոսին Սենեքերիմ ավագը, — կգա՛ նիզակի օրը:

— Մինչև կգա նիզակի օրը՝ ախրտս էլ կճաքի, — ասաց Պողոսը: — Ձէ՛, շենում չճ՛մ մնա, դո՛ւրս կգամ, անելիքս կանեմ:

Շինականները հաց բերին և լցրին պարսիկ զինվորների պարկերը:

— Այդպե՛ս: Իսկ դու մի՛ շատ փնթփնթա, — մտրակով ծաղկեց Պողոսին պարսիկ հրամանատարը և քշեց նժույգը: Զորամասը հեռացավ: Բոլորը ճնշված, քարացած էին:

Էջմիածնի կողմից շենը լցվեց մի բազմութուն, որ իր մեջն էր առել Կաթողիկոսին, Ղևոնդ Ծրեցին ու Եղնիկ Կողբացուն և գալիս էր թափով: Կաթողիկոսն առաջ էր մղվում ինքնամոռաց մոլեգնությամբ: Զարագուշակ էր նրա կերպարանքը, մազմորուքը, հոնք ու թարթիչները փոշեթաթախ, բոբիկ ոտները ցեխոտ, արյունոտ, ինքը տանջված, չարչարված:

Կաթողիկոսը բազմության հետ եկավ դեպի հավաքված շինականներն ու զինվորները: Նա կանգ առավ, հրացայտ հայացքով զննեց բոլորին, որ զխարկները հանելով կանգնեցին ակնածանքով նրա շուրջը: Նա ձեռքը տարածեց օդում և գուժկան ձայնով գոչեց.

— Վառվեցե՛ք ազատության մարտի համար... Վառվեցե՛ք սրովն ահեղ ընդդեմ դավաճաններին: Այսուհետև մեզանից ուրացյալ են հայրենին ուրացյալները:

— Մենք զինված կանք պատրաստ, — ասաց Սահակը:

— Օրհնյալ լինի ձեր սուրը, — բարեմաղթեց Կաթողիկոսը: Հարկահաններից փախած վանականները լալագին խոնարհվեցին Կաթողիկոսի առաջ և համբուրեցին նրա քղանցքը: Նա ցավագին նայեց նրանց և խաչակնքեց.

— Ելեք աշխարհ, փրկվեցե՛ք նրա հետ: Ծվ աստված փրկի Աշխարհն հայոց...

Խաչակնքեց և շտապ դուրս գալով ճանապարհից՝ գնաց խոտոր ուղղությամբ դեպի Արաքս: Վանականների բազմությունը,

որ կազմվել էր զանազան վայրերում իրենց վանքերը թողածնե-
րից, հետևեց նրան:

— Ահա՛, մեր վերջը վերջացավ,— դառնորեն և անհանգիստ
ասաց Պողոսը՝ նայելով հեռուն:

— Հենց ի՛սկը,— ասաց Սահակը:

Արտաշատի կողմից երևաց պարսից մի ջոկատ, որին առաջ-
նորդում էր պարսիկ մեծամեծների մի խումբ: Նրանք մոտեցան
շինին: Դենշապուհն էր, Վեհմիհրը, Որմիզդ մոգպետը իրենց շքա-
խմբերով: Նրանք գալիս էին հանդիսավոր երթի բոլոր հանգա-
մանքներով և այդ՝ դիտմամբ: Դենշապուհը, որ միշտ ջանում էր
իր նժույզը առաջ պահել Վեհմիհրից, գլխին դրել էր վագրակերպ-
յան սաղավարտ, մեջքին կոանակուռ ձուլլ ոսկի գոտի ուներ,
մետաքս պարեգոտ, համակ ոսկեղեն պալարազարդ: Վեհմիհրը
իրեն ավելի էր շքեղացրել նման զգեստավորումից բացի նաև
կարմիր նոնագույն կոշիկներով մինչև ծնկները: Որմիզդ մոգպե-
տը հագել էր ճերմակ պարեգոտ և սրածայր փեղույր ուներ, գլխին:
Ջոկատը ևս զարդարված էր և գրգռիչ տեսքով ազդում էր նայո-
ղին:

Մտնելով շենին՝ Դենշապուհը կանգ առավ: Ողջ ջոկատը
հետևեց նրան:

— Ի՞նչ եք հավաքվել,— հարցրեց Դենշապուհը բազմության:

Ոչ ոք չպատասխանեց: Բոլորը խեթ նայեցին Դենշապուհին:

— Սրանք ի՞նչ վանականներ են,— հարցրեց Դենշապուհը
անբարյացակամ,— որտեղի՞ց են:

— Օշականից, տե՛ր իմ,— պատասխանեց ծերուկ վանակա-
նը՝ մորուքը դողդողացնելով և աչքերն անհույս հառելով Դենշա-
պուհին:

— Գանգատ ունե՞ք:

— Այո, տեր իմ,— և ծերուկ վանականը առաջ գնաց,—
այլևս ապրուստ չմնաց, բոլորը տարան հարկահանները: Վանքը
կնքեցին:

— Դուք էլ աղոթքով ապրեցեք,— դաժանորեն ծիծաղեց Դեն-
շապուհը:

— Աղոթքով էլ պիտի ապրենք... — պատասխանեց վանա-
կանը վրդովմունքը թաքցնելով:

Որմիզդ մոգպետը ձեռքով նշան արեց վանականին:

— Ձեզ հարկադրեցի՞ն թողնել քրիստոնեությունը և ընդունել զրադաշտը:

— Հարկադրեցին, տեր մոգպետ, բայց մի՞թե օրենն է հոգուն հարկադրել:

— Օրենն չէ,— պատասխանեց մոգպետը,— ուստի և եկեք մեզ հետ, որ դատենք ձեզ:

Վանականները տատամսեցին: Այն ժամանակ զինվորը մըտրակով քշեց նրանց ջոկատի շարքը և կանգնեցրեց ձիերի մեջ:

Դենշապուհը խոժոռովեց շինականների վրա:

— Գանգատ ունե՞ք հարկահաններից,— նուրբ շարունթյամբ ժպտաց Դենշապուհը:

— Ո՛չ... — շեշտ ձայնով պատասխանեց անսպասելի միջամտությամբ Սահակը՝ շար հայացքը գամելով Դենշապուհի աչքերին: Դենշապուհը աչքերը ուրրեց Սահակի վրա:

— Չար ես նայում... Ի՞նչ է միտքդ...

— Ոչի՞նչ,— շար ու շոր պատասխանեց Սահակը շարունակելով խեթել Դենշապուհին:

— Արի գնանք տեսնենք ինչ կա մեջդ,— ասաց Դենշապուհը մեղմ սպառնալիքով:

— Ի՞նչ կա մեջս... — մոմռաց Սահակը,— ինչ որ կա՝ ուր էլ գնամ՝ կա...

— Քաշեցե՛ք շանը,— որոտաց Դենշապուհը, դառնալով զինվորներին:

Զինվորները արագ թափվեցին Սահակի վրա և թևերը կապելով հրեցին շարքի մեջ:

Առաքելը մի շարժում արեց հարձակվելու պարսիկների վրա, բայց նրա թևից պինդ բռնեց և երկաթի ուժով սեղմեց Սենեքերիմ ավազը:

— Շենը մի՛ խառնակի. ժամ չէ...

Առաքելը ցավելով հասկացավ, որ իրոք տեղը չէր իր հարձակման միտումը: Շենը չէր մասնակցի, և ինքը վաղաժամ խռովության առիթ կտար: Սահակին կարելի էր ճանապարհին կամ բանտում ազատել:

— Դե՛, ճանապարհ,— հրամայեց Դենշապուհը և մի անգամ ես դաժան ու խստահայաց նայեց բազմության, մտրակեց, բայց և զսպեց թռչող նժույգը և շարժվեց դեպի էջմիածին:

վանականներին մտրակեցին և քշեցին առաջ:

Դենշապուհը գնում էր կաթողիկոսի և Ատոմի հետքերով՝ հետախուզելու համար նրանց:

— Տեսա՞ք... — մոնչաց Առաքելը, — վիշապը փաթաթեցին վզներին, զորքեր են լցնում մեր բերդերը, թակում, շարշարում ժողովուրդը: «Սպասի՛, սպասի՛»: Ահա՛՝ ձեր «սպասին»...

Թուրը վրդովված գլուխները կախեցին:

— Սատկի՛ էսպես կյանքը, — ոտքը բարկացած զարկեց մի քարի և շարտեց հեռու Հակոբոս զինվորը, — սկսենք, էլ հերի՛ք է...

— Դե, ի՞նչ ասացին քեզ... — սպառնաց Սենեքերիմ ավագը:

— Ես չե՛մ մնում. կս գնացի՛, — ասաց վճռական շեշտով Պողոսը և շարժվեց, որ գնա տուն:

— Մի՛ անի, Պողոս, սպասի՛ Ատոմ իշխանին, Սպարապետին, — հորդորեց Սենեքերիմ ավագը: — Սպասի գան:

— Զեմ սպասի, մեռնե՛մ կովին:

— Կգա՛ օրը... — մոնչաց Սենեքերիմ ավագը, — կգա՛ օրը, — կրկնեց ու հառաչեց:

— Ծ՛րբ, վառեցին թողի՛ն, — ցավից գոչեցին զինվորները: Եվ հավաքվեցին Սենեքերիմ ավագի շուրջը: Նրանք գրգռված էին և դժգոհ էին նրանից էլ, Ատոմից էլ:

— Նստած ենք պարապ հացակեր, — գանգատվեց Հակոբոս զինվորը և հեռացավ:

— Գնանք, սրանցից կովող չի դուրս գա, — ասուց Պողոսը և Առաքելի փեշից քաշեց:

Առաքելը իր խմբով գնաց Պողոսի տունը: Հավաքվեցին ուրիշ գազազածներ ևս:

— Հը՛ր... «Զինվեցե՛ք, պատրաստվեցե՛ք, մենակ չհարձակվե՛ք», — հեգնեց Ատոմին Պողոսը, — դավաճանները թշնամու հետ գալիս են, Վեհմիհրը բերդերը լցնում է պարսիկ զորքերով, Դենշապուհը հոգիներս է հանում հարկերով, իսկ նա՛՝ «չհամարձակվե՛ք»: Մենք գիտենք մեր բանը:

— Էս արհամիրքին իշխանը քիչ է, հոգևորն էլ հերիք չի անի: Նրանք մեծ գործ չեն տեսնի, — հանգիստ ու հաստատուն շեշտով խոսեց Առաքելը, — սրա դեմ թե կանգնենք՝ մենք պիտի կանգնենք:

— Դշմարի՛տ, — ասաց Սրապը աչքերը լայն բանալով:

— Առանց նախարարի չենք կարող, նախարարը պիտի տանի մեզ, առանց նախարարի դուրս չի գալիս, ժողովուրդն էլ զորքին է նայում, — շարունակեց Առաքելը, — բայց նախարարի ոտով էլ միշտ գնալ չենք կարող: Նախարար է՝ ոտը կարճ, ճամփին ետ կկանգնի, իր կողմը շուռ կտա: Մեր բաժին բեռը մեր վրա է, սիրելի: Գնանք շենքերը, վեր կացնենք ռամիկներին, դուրս գանք եկող պարսիկ զորքի դեմ:

— Հա՛հա, ճշմարիտ, ճշմարիտ, — հավանեցին հավաքվածները:

Նրանք վճռեցին միանալ Առաքելի զինվորյալ խմբին և մոտակա գիշերներից մեկում՝ անձայն հեռանալ շենքից: Խմբին միացան Սրապը, Հովհաննես Կարապետը և ալլ հասակավոր ու երիտասարդ շինականներ: Նորամուտները մի անգնահատելի բան աբին — բոլորին նծույզ ու զենք հայթայթեցին:

Խումբը մի գիշեր ճամփա ընկավ, բռնեց Գենշապուհի հետքը և սկսեց հեռվից հսկելով հետևել նրան:

Ատոմը գտավ կաթողիկոսին մի ալլ շենում, նստած թթենու առակ, շենամիջին: Ուրբան շինականները խնդրեցին մտնել խրճիթ հանգստանալու՝ նա չընդունեց հրավերը: Այստեղ Ատոմը խոսեց կաթողիկոսի հետ, խորհուրդ տվեց ընդհարումներ չունենալ պարսիկների հետ, ջանալ միայն ատելություն և վրեժի կրակը վառել եկեղեցիների մեջ, պաշտամունքի կեղևի տակ:

— Նրանք դեռ չեն համարձակվի ձեռ տալ եկեղեցուն, — սուսաց նա:

Ատոմը, վերցնելով իր հետ Նղիշին, բաժանվեց կաթողիկոսից և ժողովրդից: Նա անցավ Արաքսը և ճանապարհ ընկավ դեպի իր աշխարհը՝ Գնունյաց փոքրիկ նախարարությունը, որ ընկած էր Կողովիտի և Բզնունյաց ծովի միջև: Ծանապարհին նա շարունակում էր հորդորել ամենքին չընդհարվել պարսիկների հետ և միայն պատրաստվել հաքված տալու: Բայց երբ հեռանում էր շենքից, նա նկատում էր, որ իրեն հեռվից հետևում էին հեծյալ շինականներ, անգամ հեծյալ վանականներ: Նա թիկնապահներին ետ էր ուղարկում, որ զնան և համոզեն շինականներին չգալ իր հետևից, մնալ տեղերում, բայց հետևողները չէին անսում: Ատոմի հետևից գոյացավ մի բազմություն, որ հետզհետե ստվարանում էր և մոտ հիմոտ ընթանում Ատոմի հետևից:

Նույն օրը այս շենից անց կացավ Վարդանի սուրհանգակը, որին Վարդանը Ավարայրի գաշտից ուղարկել էր Ատոմի մոտ՝ հրահանգելով հարձակվել Հայաստան եկող պարսիկ զորքի վրա և ոչնչացնել: Սուրհանգակը ուշացած էր և գնում էր Ատոմին որոնելու:

Դեպքերն սկսեցին զարգանալ թավալվար արագությամբ: Նոր մոգպետը նախարարների հետ գալիս էր: Արտաշատում և գավառներում խուլ մոմուում էր ապստամբությունը: Նրկրի բերդերը լքվում էին պարսիկ զորքերով:

Դենշապուհն անհանգիստ էր: Նա երկյուղ էր կրում իր գործերի համար: Նրան ուղարկել էին Հայաստան դաժան հարկերի միջոցով ստիպելու հայերին ընդունել զրադաշտը, բայց նա միայն գրգռեց ժողովրդի դիմագարծությունը, ավելի վատթարացրեց դրությունը: Հիմա կգար նոր մոգպետը — գլուխ կբերեր ուրացությունը, և Դենշապուհը կդառնար ոչ միայն ավելորդ, այլև արյացարքալի առաջ մեղապարտ: Հեռու՝ նրա դատաստանից... Դենշապուհը տեսել էր այդ դատաստանները, գիտեր դրանց սարսափը: Պետք էր մի բանով փրկել սեփական մորթը արքայի գահից:

Եվ Դենշապուհը անցնում էր Այրարատի շեներն ու վանքերը: Բռնի խառնելով իր ջոկատին բողոքավոր շինականներին և վանականներին՝ նա տանջում էր նրանց, հայտարարելով, թե Արտաշատ է տանում դատելու: Բայց նրա նպատակն էր տեղահանել, շարշարել ժողովրդին, հուսահատեցնել նրան և ստիպել՝ ուրացման: Ճանապարհին նա ծեծել էր տալիս հետևակ կալանավորներին, ստիպում, որ նրանք հավասար ու արաք գնան հեծյալ ջոկատի հետ:

Վերջը թեքվեց դեպի Բագրևանդի Զարեհավան քաղաքը, պարսից ուժերի կենտրոնը և որոշեց այնտեղ հիմնել ճամբար գանգատավորների համար, այնտեղ գլուխ բերել բռնի ուրացումը:

Ուշ երեկոյան Դենշապուհը Վեհմիհրի և Որմիզդ մոգպետի հետ մտավ Զարեհավան: Նրան ընդառաջ ելավ զորագնդերի հրամանատարը՝ Արտաշիրը, հետևից պարսից զորապետնդը և ի պատիվ նրա մուտքին Զարեհավան՝ շեփոթել տվեց փողհարներին մի

մեծ խմբի: Վեհմիհրը, որ Այրարատյան դաշտի իրենց տեսչական շրջագայության ժամանակ տեսել էր Դենշապուհի գրգռիչ ջերմեռանդությունը հայերին կրոնափոխ անելու, դեռ պարսից զորագունդը տեղ չհասած՝ արդեն որոշել էր դավել նրան: Ուստի և սպասում էր հարմար առիթներին:

Դենշապուհը մեծ լրջությամբ ընդունեց Արտաշիրին, գոռոզ ողջույն տվեց զորագնդին և առաջ ընկնելով մտավ հատուկ զարդարված վրանը՝ անգամ ուշադրության չարժանացնելով Վեհմիհրին:

— Ի՞նչ կա քաղաքավանում,— հարցրեց Դենշապուհը Արտաշիրին:

— Խռովիչները բորբոքում են բնակչությանը,— պատասխանեց Արտաշիրը,— բայց, տեր իմ, շրջակայքում հեծյալ շինականներ են շրջում և ստվարացնում են իրենց խմբերը:

— Ժամն է արյուն առնելու,— ասաց Դենշապուհը:

Վեհմիհրը, որ վաղուց էր թեր այն մտքին, որ պետք է զորքի միջոցով ճնշել ապստամբության փորձերը, և նկատելով, որ Դենշապուհը խաղաղ հարկահանությունից անցնում է զորական միջոցների, խլիով իրենից նրա ձեռներեցությունը՝ կատաղեց ինքըն իր մեջ:

— Մի՞թե չես կամենում սպասել մինչև հասնեն մեր զորքերըն ու նախարարները,— հարցրեց կշտամբանքի ձայնով Վեհմիհրը:

— Ապստամբությունն սկսված է, հազարապետ,— ավելի կշտամբանքով ասաց Դենշապուհը,— այլևս ինչացո՞ւ եմ ես, որ չճնշեմ դա մինչև նրանց գալը:— «Տե՛ս դեռ,— շարունակեց մըտքում Դենշապուհը,— Արտաշատում ինքն էր պահանջում ճնշել ապստամբությունը... Ո՛չ, Հայաստանի մարզպանը ե՛ս կլինեմ, ո՛չ դու, խոզենո՛ւ պարկ...»:

Վեհմիհրը սակայն ուրիշ մտադրության էր:— Հետևել Դենշապուհի արարքներին և խանգարել նրան: Անհաջողության դեպքում՝ նյութեր հավաքել Հազկերտի դատին, որ հույս ուներ նա, կլինի հետագայում:

Դենշապուհը երկյուղ էր կրում այդ դատից, ինչպես կրակից. ուստի և հոգում էր մի մեծագործությամբ առաջ ընկնել Վեհմիհրից, որին իբրև իր նշանակած հազարապետին, բայց ապերախտ

մարդուն՝ ատում էր: Ատում էր և Վասակին, որ դալիս էր մեծ հաղթությամբ՝ իբրև ուժեղ մրցակից: Նա վճռեց առաջ ընկնել և ի կատար ածել նաև Միհրնեբսեհից տրված գաղտնի բուն հրահանգը. «հայ նախարարներին և հոգևորականներին արմատահանել. — կտրել նրանցից հայ ժողովրդին. ապա հայ ժողովրդին հողադրկել, տարագրել Պարսկաստան, ջնջել Պարսկաստանի և Հունաստանի միջև ընկած այդ վտանգավոր զանգվածը, որ մերթ մեզ է ուժ տալիս, մերթ նրանց»:

«Եվ ինչո՞ւ թողնեմ ուրիշին. ես ինքս կկատարեմ այդ հրահանգը», — մտածեց Դենշապուհը և շտապանքի մի տենդ ընկավ նրա սիրտը. — «Գործե՛լ... մի քանի օր ևս, այլևս ուշ կլինի»:

— Ուշացել ենք, տեր իմ, — ծոր տվեց՝ կարծես նրա մտքերը կարգալուծ Վեհմիհրը, — ասացի՞ Արտաշատում՝ ճնշենք՝ չլսեցիր. և ահա ապստամբությունը ծավալվել, հրդեհի պես ճարակում է երկիրը...

Դենշապուհը չէր սպասում այդպիսի բացահայտ հարված Վեհմիհրից, որ միշտ թաքցնում էր իր թույնը: Բայց հասկացավ. Վեհմիհրը Արտաշիրին էր հայտնում իր այդ մեղադրանքը: Դենշապուհը չպատասխանեց դրան, թեև կատաղեց և հազիվ զսպեց իրեն: Նա հեաց հուզմունքից և ասաց՝ դիմելով Արտաշիրին.

— Մենակ եմ, օգնական չունեմ...

Արտաշիրը զարմացած շարժում արեց:

— Բայց կկատարեմ. պարտքս Հազարապետի առաջ: Վաղն առավոտ բնակչությունը քշիր հրապարակ, վրանիս առջև: Կալանավորներին գցիր զնդան:

— Ինչպես հրամայեցիր, — ասաց Արտաշիրը և խոնարհ ողջունելով նրան և ապա Վեհմիհրին և Որմիզդին, — տյարք, ձեր օթևանները պատրաստ են. եթե հաճեք՝ հրամայեցեք:

Նա ճանապարհ տվեց Դենշապուհին, Վեհմիհրին և Որմիզդին և նրանց առաջնորդեց հարևան վրանները:

Պարսից բանակը քուն էր մտել ճամբարում: Խուլ հասնում էր նժուլզների աղորիքների մեջ գարու խրթոցը: Ատրուշաններից ցուլքերի խուրձեր էին նետվում դուրս: Այնտեղից լսվում էր մոզերի մեղմ ռնգային երգը:

Դենշապուհը երկար չէր կարողանում քնել: Նրան ուտում էին Վեհմիհրի մեջ նյութվող շարությունը և դավադիր նպատակները:

Մեծ համարում շուներ նա Վեհմիհրի ոչ խելքի, ոչ էլ ճարպկության վրա: Բայց նա փորձված ու իմաստնացած էր Պարսից Դոան բոլոր խարդախությունների, դիրքերի ու աստիճանների հեղհեղուկության մթնոլորտում: Դենշապուհը ատելություն զգաց նաև դեպի Միհրներսեհը, որ միշտ մարդու ուղարկելով մի պաշտոնի՝ շարունակ լրտեսում է նրան և թույլ է տալիս, որ իր առջև բանասարկեն: Վեհմիհրը չէր վտանգավորը, այլ Միհրներսեհի այս գիծը, որ ընդհանուր էր բոլոր տերությունների հազարապետներին:

«Սպասի՛ր, օ՛ձ, շատ ես խարդախում դու. քեզանից էլ առաջ կընկնեմ, արքայից էլ. Հայոց աշխարհի մահվան գործը ինքս կըվերջացնեմ...», — կրճտում էր ատամները Դենշապուհը անկողնի անախորժ ջերմի մեջ:

Հետևյալ օրը այնքան խաղաղ էր քաղաքավանում, որ տպավորություն սաեղծեց, թե ամեն ինչ բարեհաջող է: Երեկոն ևս ոչ մի կասկածելի բան երևան չբերեց: Կես-գիշերին էր, որ Դենշապուհը հրավիրեց Վեհմիհրին, Որմիզդ մոգպետին, Արտաշիր հրամանատարին, և հայտնեց, որ պիտի սկսի դատը կապյալ շինականների և վանականների: Բայց դժգոհ էր և զրգոված:

— «Աղքատացրու՝ պարսկացրու», — ասում է ինձ Վեհը (այսպես կոչեց Միհրներսեհին Դենշապուհը)... Համեցեք, աղքատացրու՝ պարսկացրու Դիմադրություն է պատրաստվում...

Մոտ կանչեց դռան առաջ կանգնած սիպահին.

— Կապյալներին դուրս հանեցեք բակը: Քշեցեք բերեք բնակիչներին էլ, հրամայեցեք, տյարք, — դիմեց մեծամեծներին:

Դուրս եկան պատշգամ և նստեցին բարձերին, որ հրամայեին խսկույն սպասավորները:

Զինվորները քաղաքավանից քշեցին բավական բազմություն և բերին լցրին բակը, դռան մոտ և դուրսը պատերի տակ:

Շենքի զնդանից պահակները դուրս հանեցին կապյալների խումբը և բերին կանգնեցրին Դենշապուհի առաջ՝ ծեծված, խոշտանգված շինականների ու վանականների կերպարանքներ: Նրանց կողքին կանգնեց հարկահանը, որ բերել էր նրանց:

— Առա՛ջ եկ, — հրամայեց նրան Դենշապուհը՝ պատրաստվելով Որմիզդ մոգպետի մոտ արդարացնել իր «գործի» դժվարու-

թյունը և մի լավ դաս տալ Վեհմիհրին՝ շարախոս գեկուցագրերի համար,— ասա՝ ի՞նչ են արել սրանք:

Հարկահանը բացատրեց.

— Տեր իմ, այս վանականները տվել են վանքերի հարկը, բայց հրաժարվել են ավերակների հարկը տալուց: Շինականները տվին հարկը, բայց չեն տալիս հերվա և մյուս տարիների հասը, բաժը և սակը:

Դենշապուհը դաժանորեն խոժոռվեց հարկահանի վրա:

— Արգա՛րը խոսիր... եթե ոչ՝ գլո՛ւխդ կգնա:

— Կամքդ սուրբ, տեր իմ:

— Գանգատ ունե՞ք,— դիմեց Դենշապուհը կապյալներին, որ տազնապալի հայացքներով նրան էին նայում:

— Գանգատավորներ ենք, տեր իմ,— խոսեց մի հիվանդ ծերուկ,— անտանելի հարկերի ու ծեծի տակ չորացրին շինականին: Ա՛յ, ժողովուրդն ընկել է սար ու ձոր:

— Ուրիշ էլ ո՞վ ունի գանգատ, թող կանգնի այս կողմ,— ցույց տվեց Դենշապուհը բակի աջ կողմը:

Բազմության մի ստվար մասը զատվեց, կանգնեց այն կողմը: Մնացին անշարժ իրենց տեղում Սահակը և մի քանի անհաշտներ: Դենշապուհը շաբ զննեց նրան, բայց և իսկույն հայացքը շրջեց մյուսների կողմը, թեթևորեն անցավ բռնվածներին, որոնց աչքանդակված, գզգզված գլուխներն ու արթունվա դեմքերը, խոշտանգված մարմինը լավ պատկերացնում էին, թե ի՞նչ էր կատարվել տեղերում և զնդանում: Հետո ցածրաձայն հարցրեց.

— Ինչո՞ւ չիք տալիս հարկը:

Առաջ եկավ մի ամրակազմ, բարձրահասակ ծերունի, որի երկար մորուքից կախվել էր լերդացած արջան շիթը:

— Տվինք ամեն ինչ, մնացել է անձեռո, ա՛յն էլ առեք տուրեք, տվեք արքային, վերջանանք...

— Զեզ ի՞նչ պիտի անի արքան,— մեղմաժպիտ հարցրեց Դենշապուհը:

— Վառելիք՝ ատրուշանների համար,— հեզնեց դառնացած ծերուկը:

— Ոչ,— ասաց հեզ և համոզիչ եղանակով Դենշապուհը, որից երևում էր, որ նա ցուցաբերել է ուզում պետական, հայրական մեծ

համընթացություն,— կգնաք լաւն կտաք մնացյալ հարկը: Օրենքն արդար է և ողորմած:

Վանականները կարծես խոսք մեկ արած՝ առաջ վազեցին և սկսեցին կրծքները ծեծել:

— Տե՛ր, ինչպե՛ս տանք, որտեղի՞ց տանք. շէն վանքի հարկերը չկարողացանք տալ, ո՞ւր մնաց ավերակների հարկը, որ պահանջում եք...

— Հարո՞ւստ է Հայոց աշխարհը, — կատակեց կրկին Դենշապուհը և ներքին շար հաճույքով դիմեց այն խոշտանգված կմախքներին, որ մրոտ, պատահաբար քուրձերի մեջ չէին էլ կարողանում ծածկել իրենց մրկած մարմինները, չոր ու բարակ փայտերի նմանող ոտներն ու ձեռները: Նրանցից ոմանք արդեն մերկանում էին՝ հազիվ մի փաթեթ կրելով իրենց աճուկներին: Նրանք խորն ընկած, բայց տենդավառ աչքեր ունեին, որ անքնության, տանջանքի և սովի նշան էր:

Դենշապուհը մոմռաց.

— Խռովարա՛ր ազգ...

Կապյալները խստահայաց աչքերը գամեցին նրա հայացքի մեջ:

— Քանի ձեր երկրումն եք՝ հայ կմնաք, քանի հայ եք՝ հույների կողմը կանցնեք: Գնացեք Պարսկաստան: Այնտեղ պարսիկ կդառնաք, հույներից հեռու կմնաք: Երեք օր ձեզ ժամանակ: Պատրաստվեցեք:

Բազմությունը պապանձված լսեց և չգիտեր ինչ անել, ինչ հասկանալ այս վճռից: Իրո՞ք նա վճռել էր նրանց քստորել Պարսկաստան, թե՞ շար կատակ էր:

Առաջ եկավ մի կարճահասակ, բայց հաճակելի դեմքով շինական և ալեխառն բաշը թափ տվեց.

— Մենք մեր հողն ենք, ո՞նց կշարժվենք տեղից...

Դենշապուհը կապյալներով զբաղված՝ երբեմն նայում էր Սահակին, որ սուր հայացքը գամել էր նրա աչքերին: Սկզբում շատ ուշ չէր դարձնում: Բայց հետո մի բան աղոտ կերպով հիշեց: Ի՞նչ էր դա: Հետո հանկարծ հիշեց արքունի Ձմերոցը և Սահակին, որ հենց այսպես նայում էր իրեն՝ աչքերում հատուկ մաղձ և շարություն: Նայեց մի անգամ ևս Դենշապուհը, հայացքը դարձրեց ուրիշ կողմ և հանկարծ շրջեց դեպի նա.

— Երկրորդ անգամն է, որ դու սուր նայում ես ինձ... Ասա, ի՞նչ կա սրտումդ:

Սահակը ոչինչ չխոսեց և շարունակեց դառն ատելությամբ նայել Դենշապուհին:

Դենշապուհը մեղմ ժպտաց և ետ ընկնելով բարձին՝ հորանջեց ու դեմքը դարձրեց Որմիզդ մոզպետին.

— Ինչպե՞ս է օդը, տե՛ր մոզպետ:

— Հաճույք է անձիս, տե՛ր իմ,— պատասխանեց մոզպետը և կատվի պես ծոր տվեց մի երկար հորանջ՝ վարակվելով Դենշապուհից:

Դենշապուհը նշանակալից նայեց հարկահանին, որը հեռացավ, իսկ ինքը սկսեց կիսաձայն զրուցել Վեհմիհրի հետ: Ներս մտավ հարկահանը՝ ներս բերելով մի մարդու, որ ծանր մոտեցավ Սահակին և բռնեց հարեց նրա դեմքին: Դահիճ էր:

Կապյալների մեջ մեկը թեթև ու ճնշված հառաչեց: Դենշապուհը շարունակեց իր անտարբեր զրույցը Վեհմիհրի հետ: Սահակը խոժոռ նայեց դահճին: Ահավոր լուսթյունը ձաղկեց ողջ բակը: Կապյալները մոռալ սարսափով նայեցին Սահակի դեմքին: Դահիճը շարունակեց հարվածներ տեղալ: Մի ինչ-որ անբացատրելի քրտմանք կար այդ հարվածների դանդաղ ու մեքենական չափահարման մեջ, ուր երևում էր դահճի արհեստավորական անգթությունը: Դահիճը այդ չափահարման հետ թեթև նվում էր, հարվածում էր գործնական, հասարակ լրջությամբ՝ իբրև մի առարկայի: Սահակը ծռմռեց դեմքը, կծկեց այտերը, որով կարծես ուզում էր պաշտպանել աչքերը: Բայց հարվածներն ստեպեցին և ուժեղացան: Սահակի մի աչքը դուրս պրծավ, դեմքը արյունլիվա եղավ, այլանդակվեց: Սահակը, որ առաջ ցնցվում, շարժումներ էր անում, հանկարծ ինչ-որ վճռով քարացավ իր տեղում, սկսեց չպաշտպանվել: Կուրծքը ցցեց և մի անհասկանալի մտադրությամբ մոլեգնելով դեմքն ալիքի բարձր բռնեց, շարժվեց դեպի դահիճը: Ու որքան սա հետև էր բռնում ձեռքը՝ նա ավելի էր առաջ մղվում դեպի նա: Դահիճը ձախ ձեռքով բռնեց Սահակի ուսը, որ ետ պահի և աջի՝ հարվածներով ջանում էր ցավ պատճառել, արգելել նրա շարժումը: Բայց դա չօգնեց: Սահակը արդեն ներքին, հոգեկան նոր ուժի գերազանցությամբ նրան ետ էր մղում, և սարսափելին այն էր, որ նա մղում էր ոչ մարմնական ուժով: Դահիճը շփոթվեց, մի պահ թողեց հար-

վածելը. երան տիրեց ինչ-որ տարակուսանք, վաշկանդումն: Սահակը իր արյունաշաղախ դեմքով նայեց Դենշապուհի վրդմբ, սեւ վեռեց արյուն լցված ականախոտոշները և ակահեց ստորստփելի դեմքով առաջանալ դեպի նա: Դա այլևս դեմք չէր, այլ մի անշարժ դիմակ, որ առաջանում էր սառած դիմախաղի այլանգակությամբ: Դահիճը հտ-հտ էր գնում, իսկ Սահակը զնաց, և ակահեց բարձրանալ սանդուղով: Բայց շուտով կորցրեց կողմնորոշումը և թեքեց ընթացքը: Նա որոնում էր, շոշափում էր օդը, խաբխափում: Ի՞նչ էր ուզում անել... Ոչնչացնել՝ բռնելով մեկին իր արյունաներկ ձեռքերով: Դա չէր այնքան զարհուրելի, որքան նրա լուսթյունը, ոգեկան սպառնալի ուժը, որով նա սառեցրեց, զամենց ամենքին տեղնեցրում: Մոգագետը նայեց նրան հիասթափուր, բերանքաց և թռավ ընդոտռայած:

— Բռնեցե՛ք դրան... Ահրիմա՜նն է...

Սա ավելի ազդեց մարդկանց: Դենշապուհը, որ առաջ զվարճացած նայում էր այս տաքօրինակ երևույթին՝ հանկարծ լրջացավ, և նրա բարակ շրթունքներին սառեց խոշտանգողի շարժպիտ կծկումը: Նրա հոգին սմբեց: Նա գերբնական ահով բռնված նայեց իրեն որոնող արյունալի ուրվականին և տեղից կիսառվին վեր ելավ: Այն սովորական շինականը, որ քնապից առաջ մաքրուկազդեր ամենաթույլ չափով՝ այժմ փոխվել էր ուրվականի, գունել անդրաշխարհային էակ:

Սակայն պետք էր արգելել այդ դարհուրանքի առաջ գալը: Զինվորները տատաժախում էին և չէին համարձակվում մոտենալ նրան:

— Բռնեցե՛ք դրան... — ասաց ձեռագլուտը, — անե՛ծք Ահրիմանին...

Զինվորները ցնցվեցին, ուշքի եկան, հարձակվեցին Սահակի վրա և ուժով հտ պահեցին նրան: Սակայն Սահակը առանց թափահարման, առանց զգալ տալու ճիշդ՝ դիմագրեց տիրական ուժով, որ անում էր նրա մեջ, մոլեգնում հետազնտե: Դահիճը ցնցվեց, ծածաթեց բերանը և շրթունքները կծելով հարձակվեց զինվորներին օգնելու: Այժմ-տարեհն միացյալ ուժով սկսեցին հտ մղել Սահակին: Սակայն նա հտ էր քնում դառնալ և իր արյունալին բոցանման աչքերը մի կենսի անշարժ անեռած՝ ուղանում էր: Զարհուրելի էր նաև նրա դանդաղ նահանջը: Դրանից ինչ-որ մի

սպառնալիք էր գալիս, թե նա որևէ գիշերային խավարում կամ երազում կվերադառնա իբրև մի ավելի մեծ զարհուրանք։ Հարկ կար նրան ոչնչացնել, անհետացնել երկրի երեսից, խուսափել նրա մեռելային վերադարձից ու երազներում հաճախելուց։ Ահա նայում է նա, նայում է ամենքին, թեև աչքերը չի դարձրել որոշակի մեկին։ Եվ ամեն մեկը կարծում է, թե իրեն է նայում այդ սարսափը։

Նա հեռանում էր և հեռանում կարծես ոչ բռնի ուժից ետ մղված, այլ իր կամքով և ավելի մեծ վրեժխնդրության դիտավորումով լցված։

— Տարեք շո՛ւտ... — խռովահույզ մոգպետը։

Սահակին տարան իր տեղը։

— Ո՛չ, դո՛ւրս, կորցրե՛ք,— հրամայեց նա,— կորցրե՛ք չար ոգին այս տանից...

Մոգպետը դողում էր զարհուրած։

Դենշապուհը չբեղդիմացավ. շինականին տարան մինչև դարբասը և դուրս հրեցին։ Գնաց նա որոնելու իր աչքերը...

Կարծես մի ահռելի մղձավանջ թռավ ներկաների կրծքից, հեռացավ մի փտանգ։ Ամենքը շունչ քաշեցին։ Սակայն ծանր մի լռություն դեռ խեղդում էր։ Դահիճը սպանելու համար այդ անտանիքի ճնշումը՝ հարձակվեց կապյալների վրա։ Դա մի տեսակ վրեժ էր այլանդակված շինականից, վրեժ, որ նախնայեա վաթսկեց ներկաներին և նույնանման մի մղում ևս առաջացրեց բոլորի մեջ։ Դահիճը կարծես ծեծում էր իր սարսափը, իրեն զարհուրեցնող զգացմունքը փարատելու համար։ Դենշապուհը ճիգ արեց վերագտնելու իր հոգեկան ուժը և կշռույթը։ Մոգպետը ինչ-որ աղոթք էր մոմոում քթի տակ։ Իսկ Վենմիհրը շարախինդ աչքերը հառել էր գետնին և ուրախ լսում էր գանահարման շառալյունը, ուրախ, որ դեռ երկար պիտի ծեծեն, և բան չպիտի հաջողի։ Շինականները տնքում էին, հետում։

Դենշապուհը դաժանացավ կրկին։ Նա կրկին սկսեց լկտի ժպտալ և թեքվեց դեպի մոգպետը.

— Համբերա՞նք, մի փո՛քր համբերանք։ Հիմա սրանց փութը կիջնի...

Մոգպետը սակայն դեռ չէր ուշաբերվել։ Նա ցնցվեց, նախանձահույզ նայեց տոկացող շինականներին և խանդեց նրանց ոգե-

կան արիություն: Նա զգում էր, որ զանահարվող այս մարմինների մեջ կա մի անընկճելի ոգի, որ ահա շի բեկվում: Դա հուսահատիչ էր:

Դենշապուհին կատաղեցնում էր Վեհմիհրի անշարժ մսակույտը, որ շարախնդաց նայում էր իր անհաջողակ հակառակորդին և մրցակցին: Նա զգում էր, որ Վեհմիհրը ուրախանում է շինականների դիմադրության համար: Ուստի և միտքը դրեց ինչ էլ որ լինի՝ կոտրել կապալաների համառությունը:

— Բավ է, տե՛ր իմ, — բազմանշանակ հեզնանքով դիմեց նա Դենշապուհին, — սրանք հարկ տվող շեն...

— Կտա՛ն... — շրթունքները ծամածոնեց՝ ատելությամբ դեպի Վեհմիհրը, Դենշապուհը:

«Դե՛, խորթակիդ քացա՛խ, խմի՛ր», — ասաց մտքում Վեհմիհրը և շարահաճույթ զգաց, դիտելով մի ծեծ, որ ապարդյուն էր թվում նրան:

Ակավեց մի գազանային մրցում երկու հակառակորդների մեջ: Դենշապուհը մի կողմից չէր արգելում ծեծը, մյուս կողմից չէր ցույց տալիս, թե դիտում և սպասում է: Նա աչքերը խփեց և հակառակորդին խայթելու համար սկսեց նիհճ ձևացնել: Նույնպիսի սնտարբերության և համբերանքի ցույց արեց նաև Վեհմիհրը: Նրանք երկուսով աչքերը փակ, հազիվ կիսախուփ նայելով երբեմն՝ սպասում էին: Սոսկալի ծեծը, արյունը, ցավը տանջում էր կապյալներին:

Մեծվողների մեծ մասը արդեն թավալվում էր գետնին՝ հողի և և արյան շաղախի մեջ: Ոմանք արդեն ուշաթափվել էին: Մեկը նրանցից անտարակույս մեռել էր և բերանքսիվայր ընկած լայն, արյունոտ շրթունքներով հողը համբուրած անշարժացել էր:

Դենշապուհը սթափվել էր իր սարսափից: Նրան սիրտ տվեց ծեծվողների տնքոցն ու թավալվելը գետնին, որ արդեն մարդկային էր, ոչ գերբնական:

Դենշապուհը ձեռքը բարձրացրեց: Մեծողները դադարեցրին:

— Հնազա՞նդ եք, — հարց տվեց նա շինականներին և վանա-
կաններին:

Մեծվածների հև ու տնքոցը եղավ պատասխան:

— Զե՛ք հնազանդվում... — սպառնաց Դենշապուհը:

Ոչ ոք չպատասխանեց: Դենշապուհը վեր թռավ և գոչեց զայրույթից խեղդվելով:

— Քա՛րշ տվե՞ք զնդան... հունցեցե՞ք...

Ու ինքը դեմքը շրջեց՝ ուղղվելով դեպի սրահի դուռը: Վեհմիհ-րը քիի տակ ժպտաց և հետեեց նրան: Մոգպետը շա՛ր երկյուղով նայեց ծեծված, այլանդակված մարդկանց և դեմքը կնճռելով նույնպես գնաց:

— Անիծյա՛լ անհնազանդների՛ ցեղ,— գոչեց Դենշապուհը շրթունքները ծամածռելով, և ապա շար մոմոաց. «աղքատացրո՛ւ՛ պարսկացրո՛ւ»...

— Կախել տուր,— ասաց Վեհմիհրը նուրբ հեգնանքով:

— Շատ ես կախել, ի՛նչ ես կարողացել... — ասաց ատելու-թյամբ Դենշապուհը:

— Դրա համար էլ՝ սպասենք զորագնդին,— կրկին խայթեց Վեհմիհրը:

— Զորագնդի կարողության բան չէ սա, տե՛ր իմ,— շեշտեց հեգնանքով «տեր իմ»-ը Դենշապուհը,— սա ուրիշ բան է... — շարությամբ շեշտեց նաև «ուրիշ»-ը և ինքն էլ մտածեց այդ «ու-րիշ»-ի մասին: Մտածեց հիշելով փոքր առաջ կատարվածը և ապա պատկերացնելով, որ այս խոշտանգվողներից այն կողմ ձգվում է մի մեծ բազմություն, մի ժողովուրդ, որ վեր է կենում՝ խոժոռվեց և լռեց:

Այստեղ Վեհմիհրը գործի անցավ: Եվ ցույց տալու համար Դենշապուհի անկարեւորությունը Հայոց աշխարհի գործերում՝ հան-դիսավոր և բարձրաձայն հրամայեց, որ կանչեն պարսից զորա-գնդի հրամանատարին: Եկավ հրամանատարը:

— Զոկատ ուղարկիր Արուս՝ գրավելու համար բերդը:

— Հրամա՛նդ,— ասաց հրամանատարը հնազանդ ու հանդի-սավոր:

«Հը՛մ... — մոմոաց քիի տակ Դենշապուհը և ատամները կրճտեց,— սպասի՛ր, խոզի զավակ խոզ... հոտած ճարպի պարկզ ճեղքել կտամ Տիզրոնում...»:

Դենշապուհի խոշտանգումներին բռնի ականատես լինելու համար քշված շինականները փողոցից լսում էին ներսի աղմուկը և սահմուկած սպասում, թե ինչով կվերջանա սարսափը: Նրանք հան-կարծ ետ ընկրկեցին և ճանապարհ տվին: Սահակին, որ աչքերը

քոնած՝ կույր առաջ եկավ դեպի բազմութիւն: Նա շրջվէց, նայեց շորս կողմ արյունխեղդ աչքերով, որոնցից մեկը փշաքցի էր արդեն, իսկ մյուսը արյունից չէր ազատվում, որ տեսնէի: Բազմութիւնը զարհուրեց: Սիւլ այդ կարկամիչ լուծիւն մեջ հանկարծ լսվեց Սահակի խոսուտ, գութկան ձայնը.

— Վրե՛ն՛ն ժ... —

Ուրվականային լուծիւնից ավելի զարհուրելի եղավ Սահակի խոսելը: Սպանվածը խոսում էր: Դեռ գերբնական երկյուղով էր լցնում մարդու սիրտը:

— Վրե՛ն՛ն ժ... — կնոչաց Սահակը արյան փրփուրը պատահոտած շրթունքներից ժայթքելով:

Այդ միջոցին բազմութիւն միջից ներս խցկվեց մի գազազած ծերուկ և գրկելով Սահակին տաւրավ: Նա դողում էր հուզմունքից և ցատումից: Սահակը գնաց լայն քայլերով, ուժգին դռնից դուրս եկավ:

— Վրե՛ն՛ն հոգիների՛ս պարտքը, — գոչեց նրա հետեից բազմութիւնը:

Հանկարծ նրանց հետեից հարյուրավոր ձեռքեր պսպղուն սրերով ցայտեցին օդում, և զինվորները, որ շրջապատել էին բազմութիւն, հարձակվեցին, սկսեցին սրածել նրան: Բազմութիւնը զոռաց և սկսեց փախչել դեպի բազաքավան: Զինվորները հետևեցին կոտորելով բռնեցին նրանց այնտեղ վերջացնելու եղեռնը: Պարսիկների բազմութիւնը հարձակվեց տների վրա և սկսեց կողոպուտը: Այդ տեսնելով պարսիկ զինվորները՝ դուրս թռան վրաններից և վազեցին իրենց մասը հափշտակելու: Նրանց և պարսիկ բազմութիւն մեջ սկսվեց կռիւ մութարի համար: Շինականները, որ մինչ այդ ենթակա էին սրածութիւն, սկսեցին փախչել դեպի դաշտերն ու լեռները: Գնացին նրանք դեպի Տաթոն, որոնք լուռ ապավեն այնտեղ, ուր միշտ գտել էին այդ ապավենը նրանց նախնիները:

Լեռնային կաթաններով նրանք հասան այն հեծյալներին, որ իրենցից առաջ պոկվել Զարեհավանից ու այլ լեռներից, խմբեր կազմաւ գնում էին դեպի Բզնունյաց ժողի աշխարհները:

Այդ խմբերի մեջ աչքի էր ընկնում Առաքելին, որի մեջ մտածները ընտրի հեծյալներն էին Զմերոցից և ապա Զարեհավանից: Զուգեց խմբից ետ մնալ՝ հակառակ խմբի մերժումներին՝ ակոսե-

ցիներինց Եզրասը, որ շնայած շատ էր տանջված, բայց դուրս եկավ շատ դիմացկուն:

Առաքելը ևս գնում էր Տարոն՝ հույս ունենալով, որ այնտեղ կարող է ժողովրդական ապստամբություն ծագել և այնտեղից կարելի կլինի գնալ դավաճան նախարարների դեմ:

Խումբը գնում էր լեռներով: Նրա կողքով գնում էր Պողոսը, որի տրամադրությունը թեժացել էր. նա խոսում էր բարձր, ուրախ:

— Չորուցամաք կնիկս թե՛ էս ի՞նչ խորհուրդ էր: «Ես էլ շինական չեմ, ասացի, գնացի՛, կնի՛կ», — «էլի՛»... «Ես Մամիկոնյան այրուծի եմ. կաց, սպասիր, կգամ, հո չենք մեռնի»: Նժույգս թամբեցի ու...

Խոսքը կիսատ՝ Պողոսը նայեց ազատ լեռներին ու կրակվեց.

— Ափսոս չէ՞ ազատությունը, կյա՛նք է:

— Հա՛պա՛ն, — լսվեց հետևից:

Դա խումբն էր, որ հրճվում էր լեռնային օդից, լայնարձակությունից ու ազատությունից:

— Մի՛շտ էլ կովիլ ենք, մի՛շտ էլ կովիլ ենք, — խոսում էր Պողոսը իր խմբի հետ, — մեր կյանքը կովից ենք հանել, կովից էլ պիտի հանենք:

— Պողո՛ս եղբայր, էս անգամ էլ մենք պիտի կովենք, հը՛, Պողո՛ս եղբայր, — հարցրեց լուրջ ու պարզամիտ դեմքով Սրապը՝ շրջվելով դեպի Պողոսը:

— Մի՛շտ էլ մենք չե՛նք եղել կովողը, հոգյակ Սրապ, — ձայն տվեց հետևից կարմրաթուշ ու զվարճադեմ մի ուրիշ հեծյալ և ծիծաղեց, — հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...

— Սրա՛պն է: Ասա՛, Հովհաննես Կարապետ, ասա՛, թող հասկանա, — հարեց Պողոսը, — նախարարը կովում է՛ մե՛նք ենք զարկում, մենք ենք կովում՝ մե՛նք ենք զարկում: Սա օ՛ղ արա ականջիդ, Սրա՛պ, օ՛ղ...

— Ա՛յ, բերանդ սիրեմ, հոգյա՛կս, — գռչեց կարմրաթուշը:

— Մի վե՛ր քաշի, Հովհաննես՝ս Կարապետ, վե՛ր, — ձայնեց Պողոսը աշխուժի գալով:

Հովհաննես Կարապետը արդեն ինքն էր եռում երգի անդիմադրելի պահանջից: Հնչեղ ուժեղ ձայնով սկսեց.

«Ներ ազատ մեծ Մասյաց՝ Մասսին,
Քան զամենն ազատ վեր Մասսին,
Լուսն է կախ, հոգեւոյսն ի լուս,
Շող շողով շողշողուն Մասսին:
Հա՛յ ասենք շողշողուն Մասսին,
Հա՛յ ասենք շողշողուն Մասսին»:

— Հա՛հա՛հա՛հա՛յ,— ձգեցին բոլորը կրակված,—

շողշողուն Մասսի՛ի՛ն:

— Կայծակի՛ն տուր, կայծակի՛ն տուր,— գռչեց Պողոսը ժիր
ու աշխույժ:

Հովհաննես Կարապետը, որ ձայնի ուժգնութիւնից կաս-կար-
միր էր կտրել և շարաճճի աչքերով ժպտում էր կապույտ երկնքին
ու լեռնալանջի ծաղիկներին, շարունակեց.

«Սուր սուսեր խաղաց վեր Մասսին,
Զարկ գարկեց կայծակ վեր Մասսին,
Քար կանգնեց դար դարով դարեր՝
Զհասան մեծ աշխարհք Մասսին:
Հա՛յ ասենք մեծ աշխարհք Մասսին,
Հա՛յ ասենք մեծ աշխարհք Մասսին»:

Խումբը որոտաց կրկներգը: Պողոսը սրտաթունդ ցնցվեց, ետ
նայեց Հովհաննես Կարապետին և գռչեց...

— Կայծակի՛ն տուր, բմբուլնե՛րդ կտամ քամուն, հա՛...

Նվ հանկարծ խենթացավ, նժուգի գլուխը բաց թողեց: Նետե-
րի պես կապարճներից պոկված՝ թռան հեծյալները և լեռնալանջի
խիճն ու ավազը ջրի պես ցայտեցնելով՝ օդում, սուր ու վայր ճիշով
կտրեցին վերջին զառիվերն ու կանգ առան գագաթին: Առջևը՝
ներքև բացվեցին հովիտներ ու բլուրներ ոտնուծոց արած, հեռա-
վոր լեռներ՝ թևերը ծալած իրար մեջ, կամ սավառնում էին թևա-
տարած: Իսկ աջ կողմը Արածանին էր հոլովվում՝ տեղ-տեղ վառ
սպիտակ, տեղ-տեղ կարմրավուն, տեղ-տեղ շողափայլ հալած ոս-
կի՝ մայր մտնող արևի տակ:

Խումբը իջավ լեռնանցքից դեպի Աղիովիտ, Ատամ Գնունու
հայրենիքը՝ այնտեղից անցնելու Տարոն:

Երեկոյան ժանգառքի ժամն էր:

Հովը շնկշնկում էր լեռնանցքում, սուլում կանաչ խոտերի մեջ, գզգզում էր տուղտերը և տարածում լեռնային շավիղների շուրջը. ծոթրինի սուր հոտը:

Ատոմը Եղիշեի հետ գլուխ անցած փոքրիկ ջոկատին՝ իջնում էր մի լեռնահովիտ, ուր արեշողից պղնձագույն ժայռի թերակղզու մեջքին նստել էր մի ամրոց, որի պարիսպների որձաքարը նրան միաձուլում էր ժայռի հետ: Երկու գետակ մեջ էին առել թերակղզւի: Միսի կապույտ մի ժապավեն ձգվում էր դեպի երկինք և հալչում եթերում:

Ամրոցը Գնունյաց նախարարության բնակավայրն էր:

Խորեն իշխանին Ատոմը դեռ Այրարատից սուրհանդակ էր ուղարկել. «անհապաղ, անխափան գալ Գնունիք, իր մոտ, տագնապ է»:

Ամրոցի դարբասի մոտ նրանց դիմավորեցին ամրոցի բնակիչները և Խորեն իշխանը:

— Իսկ մայր իշխանուհի՞ն ուր է,— հարցրեց Ատոմը տեղապահին:

— Գնաց ագարակ, հիվանդի,— պատասխանեց տեղապահը:

Ատոմը ներս հրավիրեց Եղիշեին ու Խորենին ամրոցի սրահը: Մինչ ընթրիք կհրամցնեին՝ Եղիշեն օթեան խնդրեց և առանձնացավ խոնջենք առնելու: Նրան սենեկապետը հրավիրեց հարեւան օթեանը՝ նախապես ճրագ վառել տալով այնտեղ:

Ատոմը մենակ մնալով Խորենի հետ, իսկույն գործի անցավ:

— Դաժան է վիճակը, իշխան,— դարձավ նա Խորենին,— դժվարին է, անհնարին: Իմացար անշուշտ լուրը:

— Իմացա,— հառաչեց Խորենը մտահոգ:

Բայց երբ Ատոմը պատմեց Այրարատի և Բագրեանդի դեպքերը, պարսիկ զորքերի կուտակումը՝ Խորենը ընդոստ վեր կացավ.

— Ի՞նչ ես ասո՞ւմ, մարդ աստծու... Կկործանվենք...

— Կկործանվենք, եթե չկանգնենք դիմագրավ արհավիրքին: Նախարարներին կոչ ուղարկեցի գալ իրենց զորագնդերով օգնության, սուրհանդակներով անընդհատ կապվել հետս՝ ո՛չ օգնություն, ո՛չ սուրհանդակ:

Նրանք լռեցին:

— Կալմենք արտակարգ գործ բոլոր հավատարիմ զինվորներին, զանք ընդդեմ ուրացյալներին և պարսից զորագնդին:

Խորենք կարմրեց, հեաց հուզմունքից և շփոթված ժպտաց: Արտակարգ, անլուր, աննախընթաց էր գործը և լավ էլ չէր կարողանում ըմբռնել դրա մեծությունն ու ահավորությունը: Ատոմն ըմբռնում էր, բայց զորականի իմաստությունը նրան տանում էր կարճով.— նախ գործ, ապա մտածել այդ մասին:

— Չտեսնված գործ է,— ասաց Խորենը նորից մտախոհության մեջ ընկնելով և նորից սթափվելով:

— Մահն էլ շտեմնված գործ է, իշխան, բայց գնում ենք, երբ կարի կարևոր է, իհարկե, ո՞վ է տեսել ու լսել, քայքայել աշխարհը՝ աշխարհը շինելու համար: Անցնելու ենք օրենք, իշխանություն... հայրենիքը պիտի փրկենք: Այսպես է վճռել Արտաշատի ժողովը. հենց իրենք՝ Մամիկոնեից տերը, Ամատունյաց տերը, Մուկաց տերը, բոլորը...

— Տերը մեզ օգնական,— հռաչելով համակերպեց Խորենը:

— Գիշերով մեկնենք,— ասաց Ատոմը և սենեկապետին ուղարկեց իր տեղապահ հրամանատարի հետևից, որ սա իսկույն գատի զորագնդի առաջին ջոկատը՝ մեկնելու Խորխոռունիք:

Ներս մտավ մի ոչ այնքան հասակավոր տիկին: Եկողը, ճիշտ է, մարդկային էակ էր արտաքինով, պարզապես մի իշխանուհի, բայց դա մի այնպիսի շքեղաշուք մուտք էր, կարծես տեսիլ սահեց ներս: Ազնիվ, հրամայական մի գեղեցկություն վերից վար վեհացնում էր նրա հասակը, հայացքը, շարժումները:

Նա խիստ նման էր Ատոմին. միայն երբ նա արժանապատվորեն ողջունեց Խորեն իշխանին, նրա նրբին հոնքերը, որ կակաշի միջուկի չափ սև էին, բնական հուարությունը թեթև բարձրացան: Նա ողջագուրվեց Ատոմի հետ և ծանր նստեց ասեղնագործ բարձրագիր բարձին:

— Ի՞նչ լուր, մայրիկ,— հարցրեց Ատոմը՝ խոնարհ կանգնած նրա առջև:

Տիկինը չպատասխանեց: Նա ըստ երևույթին սաստիկ հուզված էր և ճանապարհի՞ն, թե՞ հասնելով ամրոց՝ բան էր իմացել: Նա լուռ էր և ջանում էր զսպել իրեն:

— Մայրիկ, հրամայիր,— խոսեց կրկին Ատոմը:

Գնունյաց տիկինը խորն ու տխուր նայեց Ատոմին և ապա խիստ հուզված հարցրեց.

— Սպարապետի դեմ ես գնում...

— Զգիտեմ՝ դեմ թե օգնական,— պատասխանեց Ատոմը:

— Զգնաս, Սպարապետը սուրբ է... չգնաս, որդի,— գողահար գրկեց Ատոմին մայրը,— աստծուն ընդդեմ է...

— Հոգուս ընդդեմ է, մայրիկ, բայց պիտի գնամ...

Գնունյաց տիկինը արտասովեց և երեսը խաշակնքեց:

Իր հանգստյան օթեանից եկավ ներս մտավ Եղիշեն: Նա ողջունեց տիկնոջը, որք խոնարհ համբուրեց նրա աչքը: Նրա խաղաղ կորույր և խորաթափանց աչքերը սաստեցին ամեն բան:

Կեսգիշերային ցուրտ լեռնային հովի շնկշնկոցի հետ Ատոմի ջրկատը կորենի ու Եղիշեի հետ ճանապարհ ընկավ դեպի Խորխոռունիք:

Ողական ամրոցին մի խաղաղություն էր իջել ու ծածկել ողբերգական իրականությունը: Դա Զոհրակն էր: Նա լցրեց ամրոցը կրիտասարդական հուսալից ուրախությամբ:

Մեծ Տիկինը ապաքինվեց հոգեկան ցնցումներից: Նա աշխույժ է եկավ: Առողջ կազմվածքը, հոգեկան մեծ ուժը նրան վերականգնեցրին: Զոհրակի գալը նրան ուրախացրել էր և ոգեշնչել: Նա մի օր ցանկություն հայտնեց գնալ Գլավա վանք՝ աղոթելու: Վարդանի և բոլոր տարագիրների փրկության համար: Նրան առաջարկեցին իշխանական սալլ, բայց նա հրամայեց, որ իր նժույզը բերեն: Նա այնքան զորացել էր, որ կարելի էր թույլ տալ նժույզ հեծնել, մի բան, որ նա սովոր էր ողջ կյանքում: Բաղբը գոհ էին, որ նա կրկին ալդբան կտրուկ դառավ, և կարողանում է առաջվա սխալ ճանապարհորդել: Մյուս կողմից էլ խմաստուն էր նրա հեռանալը ամբողջից. հասնում էին ալեկոծ օրերը, ժամը ժամին սպասվում էին ահավոր լուրեր, թեև դեռ ոչ մի առանձին ակնհայտ նշան չկար անհանգստանալու:

Միայն Ամմիկոններից տիկինը երբեմն բարձրանում էր օթեանների կտուրը կամ ամբոցի առնամարձր բուրգը և հայացքը գամում հեռատանների: Նա զգում էր, որ մոտ է ողորդական օրը...

Անահիտը սիրում էր մենակ նստել այն օթևանում, որի պատուհանից առաջին անգամ իրեն էր նայել Արտակը: Այդտեղ Անահիտը հանգստանում էր՝ երազելով պապազան և վայելելով անցյալը: Երբեմն նրա մոտ էր գալիս Աստղիկը, նստում և լուռ զրազվելով իր ձեռագործով՝ թույլ էր տալիս, որ քույրը տարվի իր հոգեկան տեսիլներով:

Երկու քույրն էլ շարունակ նայում էին պատուհաններից և մինչև Անահիտը ժամեր շարունակ միգամած հայացքը սուզում էր հեռուն՝ Աստղիկը դիտում էր ամրոցամերձ հրապարակը, շավիղները, ձորը և ճանապարհները, ուր շինականներ էին երևում իրենց բեռնատար անասուններով, հեծյալ ու հետևակ, բազմազբաղ դեմքերով:

Բայց Աստղիկը վերջին օրերը նկատեց մի այլ արտասովոր երևույթ. շինականները գրգռված էին և շարացած: Նրանք խեթ էին նայում, կանգ առնում ամրոցի պարսպի տակ, իրենց մեջ խոսում, վիճում: Եվ դա ամեն օր, քանի գնում ավելի ու ավելի:

Մի օր էլ մի բազմություն շրջապատել էր մի խումբ շինականների, որ ըստ երևույթին հեռվից էին եկել ընտիր նժույգներ նըստած: Աստղիկը գլուխը հանեց դուրս, սկսեց դիտել և լսել նրանց:

Ներս եկավ Մամիկոնեից տիկինը: Աղջիկները կանգնեցին խոնարհ:

— Ի՞նչ կա, օրիորդներ,— հարցրեց Մամիկոնեից տիկինը մեղմաձայն:

Աղջիկները ցույց տվին շինականներին, որ արդեն շուրջ բոլոր նստոտել էին քարերին, կամ պազել՝ նժույգների սանձերը կռատակները դրած: Մի կողմ թիկն էր տվել քարին Առաքելը. սպասում էր, որ շինականները դեռ իրենք խոսեն, դրսևորեն իրենց միտքն ու կամքը: Նա թողնում էր, որ քարոզը տան Պողոսը, Սահակը, Եզրասը: Միայն ինքը վերջում մոտն էր կանչում մարդկանց, հանդարտ, բայց խիստ խոսքով համոզում էր, որ անհրաժեշտ է վեր կենալ դավաճան նախարարների և Հազկերտի դեմ:

Պողոսը գլխին էր հավաքել. տարոնցի շինականներին և վիճում էր նրանց հետ: Լսվում էր նրա բարձր ձայնը.

— Փորձանքի՞ մեջ է՞ թող ձայն տա: Հավատն է ուրացել. ժողովրդին է՞լ է ուրացել...

— Հա-հա՛յ, մեր Սպարապետը հազար կյանք կտա՝ մի ժողովուրդ չի տա,— ասաց հպարտությամբ մի հաղթանդամ տառնցի,— մեր Սպարապետը Հայոց աշխարհքի Սպարապետն է։

— Զձմարի՛տ աստված...— բացականչեց մի ծերունի արծաթ գլուխը ցլուցնելով արևի տակ,— մեր Սպարապետը սուրբ է։

— Աստծուց խոսեցիր, Օհա՛ն հայրիկ,— քաշաբեղեցին բուրբ։

Մամիկոնեից տիկինը դողաց։ Կարծես իր առջև շողաց մի հրաշք, որից նա սարսուռ զգաց։ Այդ իր ամուսին Սպարապետը, այդ հողեղեն մարդը նրա առջև կանգնեց իբրև բարձր էակ։ Տիկնոջը առաջ էլ հասել էր երկրի ամեն կողմերից ժողովրդի այդ հորջորջումը Սպարապետին։ Բայց այսօր, ժողովրդի մեծ նեղության օրը, երբ նա նոր իմացավ դրա խոր իսկական իմաստը և ժողովրդի վերաբերմունքի ողջ մեծությունն ու վեհությունը, գունատվեց ինչ-որ մի ահեղ զգացումից։

Բարձրագույն էր շինականների խաղաղ զրույցը։ Խոսում էր Օհան հայրիկը՝ սուր աչքերը գետնին գամած.

— Ժողովրդի Սպարապետ՝ ընտրյա՛լ։ Օրն արհավիրքի հայրենիքը պիտի կանչի Սպարապետին ու առաջ ու առաջ մենակ մեկ բան պիտի հարցնի. «Ի՞նչ արիր իմ ժողովուրդը»։ Ի՞նչ պատասխան պիտի տա Սպարապետը հայրենիքին։— Տեսե՛ք.— և Օհան հայրիկը սկսեց մեկնաբանել շատ լրջորեն,— մարդ՝ մեղսոտ, ժողովուրդ՝ սուրբ։ Մեկ՝ հայրենիք, մեկ՝ ժողովուրդ կա սուրբ։ Ժողովուրդ՝ հայրենիքի շունչն է անմար հավիտյանս հավիտենից։

— Ժողովրդով կանք,— տխրած աչքերը հորիզոնները սուղած, մտախոհ խոսեց Մամիկոնեից տիկինը և հառաչեց մի այլ վշտով համակված։

— Պիտի աշխարհը փրկվի, որ մենք էլ փրկվենք, պիտի աշխարհը փրկվի, որ մենք էլ փրկվենք,— կրկնեց նա ավելի խոր մտածելով։

Հուզված ներս մտավ Շուշանիկ տիկինը և արագ մոտենալով պատահանին՝ սկսեց լարված ու անհանգիստ նայել հեռու ճանապարհին։

— Հեծելազոր է գալիս,— ասաց Շուշանիկ տիկինը։

— Մերո՞նք են... — հեաց Մամիկոնյան տիկինը։

— Այ... հեծելագոր է, միայն... ախ, մա՛յր... — անհանգրստացավ Շուշանիկ տիկինը:

— Ի՛նչ պիտի լինի պատահած,— խռովելով դուրս նայեց Մամիկոնյան տիկինը և ապա դուրս գնաց արագ:

Շուշանիկ տիկինը Անահիտի հետ շտապեց դարբասը: Ամրոցի բնակիչներն արդեն թափվել էին դուրս: Հեռվում, ճանապարհի երկայնքով սև որդունքի նման եռում էր մի հեծյալ ջոկատ: Նսգալիս էր գրոշներ պարզած: Ողակա՛նի ճամբարից հեծյալներ թրուան դեպի մոտեցող զորասյունը: Այնտեղից դեպի ամրոց սլացավ Դավիթ սեպուհը և եռալով իր խենթացած նժույգի վրա՝ կասկարմիր կտրած զայրույթից՝ գոչեց ամրոցի բնակիչներին.

— Նե՛րս, նե՛րս... դարբասը փակե՛ք,— հրամայեց գլխավոր պահակին:

Դարբասը փակեցին:

Եկվոր ջոկատը մոտենում էր հանգիստ, հաստատ՝ որպես իր սեփական տանը և բացարձակորեն չէր ընդունում ոչ մի ռազմակարգ: Ու երբ եկավ բավական մոտեցավ, պարզ երևացին նրան առաջնորդող Ատոմ նախարարը, Խորեն իշխանը և Նդիշեն:

Ատոմը մոայլ էր և մտահոգ: Լուրջ էր նաև Խորենը: Իսկ Նդիշեն խանդավառ դեմքով և խորամիտ աչքերով նման էր մեծ պատգամներ բերող մարդու, որի համար միևնույն էր, թե ի՛նչ երկրով է անցնում, ի՛նչ մարդկանց է մոտենում:

Դավիթ սեպուհը իր ընդունած վճռից շնչասպառ՝ դեմքը դարձրեց դեպի զորագունդը և ինչ-որ նշան արեց: Զորագունդը ետևո գնաց, որ ասպարեզ բանա հարձակման թափի համար:

Ամրոցի դարբասը սասաթիկ ծեծեցին, ներսից լսվեց Մամիկոնեից տիկնոջ այրմարդու ձայնը, որով նա սաստում էր Դավիթ սեպուհին, հետո դարբասի դուռը կրկին բացվեց արագ, և Մամիկոնեից տիկինը դուրս վազեց, սպառնալի և ալյալված: Նրան հետեց Շուշանիկ տիկինը, որ բռնեց նրա ձեռը: Մամիկոնեից զորագունդը կարկամեց ակամա: Դավիթ սեպուհը ցնցվեց այս վարմունքից և աչքերը արյունոտ ու չար՝ մոտ քշեց նժույգը տիկիններին և ինքն իրենից դուրս եկած՝ զորական խիստ կարգով հրամայեց.

— Տիկիննե՛ր, նե՛րս գնացե՛ք իսկույն... տագնապ է...

— Թո՛ղ, սեպուհ, ե՛տ կաց,— սաստեց Մամիկոնեից տիկինը:

— Նե՛րս հրամայիր, տիկին, չեմ կարող,—հեալով գոչեց Դավիթ սեպուհը:

Նա սուրը մերկացրեց և հարձակման հրաման տվեց: Եվ հենց այն է՝ երկու զորագնդերը իրար վրա պիտի հարձակվեին իրար բզկտելու՝ Եղիշեն նժույզը թոցրեց նրա վրա, նժույզը ծառացավ և սկսեց սմբականերով օղը ծեծել: Վայրկենապես հոգևորականը մարտիկի սլացիկ թափ առավ: Դավիթ սեպուհը մի պահ սաստվեց կրոնական երկյուղից ու զարմանքից և իր նժույզի սանձը քաշեց: Եղիշեն ձեռքը ուղղեց դեպի ամրոցի պարիսպները, ուր նետածիգները նետերը դրել էին աղեղների լարին:

— Թողե՛ք ամենայն միտք բնդդիմության,— գոչեց Եղիշեն ցասման մեջ,— տազնապի մեջ է հայրենին. զինվորագրվեցե՛ք հայրենի ազատության:

Եղիշեի կոչը չսթափեցրեց և երկյուղ չազդեց Դավիթ սեպուհին. նա միայն մի պահ ուշքի բերեց բերդապահներին: Դավիթ սեպուհը այն մարդկանցից չէր, որ իրենց պաշտոնը մոռանալին որևէ սպառնալիքից:

Բայց այդ պահին Առաքելը և նրա խումբը, ժողովրդի բազմության հետ լցվեցին հրապարակը երկու հակամարտ ջոկատների միջև, որ զսպիչ արգելք գառնա Դավիթ սեպուհի և նրա զինվորների համար:

Միաժամ զինվորներին առավել դաժնացրեց Մամիկոնեից սրիկները, որ հանդուրժելով ամբողջի աջօրինակ շարադետ գրավումը, հաբարու ու սգաժոր կերպարանքով մեջ վազեց, արձանացավ Ատոմի, Խորենի և Եղիշեի առջև և ոչինչ չձեռնարկեց ընդդիմանալու: Նա հնազանդ և հրամայական դեմքով առաջ գնալով դեպի Դավիթ սեպուհը՝ ասաց նրան.

— Գադարի՛ր, մա՛րդ աստծո, չե՞ս տեսնում գոմկառն նեկելի, վա՛յ մեզ... — ապա դարձավ Եղիշեին դողահար ձայնով ասաց.— տո՛ւր գույժը, հա՛յր աուրբ:

Հանկարծ լուսթյունը սրի պես կտրեց աղմուկը:

Եղիշեն դառն ու դաժան ձայնով գոմեց.

— Հսեցե՛ք ինձ, ողբացյալնե՛ր, ուխտյալները դրժեցին իրենց ուխտը և ուղի են ընկել Հայոց աշխարհը՝ ուրացած հայրենիքն ու իրենց... գալիս են արյաք զորքով, մոգերով...

Մամիկոնյան տիկինը վայրկենապես գունատվեց և ընդառաջ գնաց դեպի Եղիշեն:

— Հավատարի՛մ է իմ տերը ուխտին, նա ուրացող չէ՛,— ասաց նա հասարակ, բայց խիստ եղանակով,— բայց վա՛յ ինձ, որ Վարդան Մամիկոնյանի անվան վրա այդպես խոսվեց:

Նույն պահին սրարշավ գալիս էր Զոհրակը, որ Բաղդասար, Գրիգոր և Սուրեն սեպուհների հետ գնացած էր եղել մոտակա գյուղերը: Նա եկավ, անհանգիստ նայեց շուրջը և հուզված հարցրեց Մամիկոնեից տիկնոջ.

— Մայրի՛կ, ի՞նչ է պատահել...

Մամիկոնեից տիկինը շխոսեց:

— Նահատակվե՛լ է... մայրիկ... — սարսափով նշանակալից ձայնով դարձավ Զոհրակը մորը:

— Ո՛չ, զավակս, ո՛չ, զավակս,— հասկացավ նրան Մամիկոնեից տիկինը և բացատրեց տխրածայն,— ուրացո՞ղ է հռչակվել...

Զոհրակը գունատվեց, կարմրեց և ասաց դողահար-ձայնով.

— Իմ հայրը մահ կընդունի՝ չի ուրանա հայրենիքը:

Մամիկոնեից տիկինը դիմեց եկողներին.

— Հրամայեցեք նե՛րս, տյա՛րք, հոգևո՛ր տեր... եկե՛ք,— հառաչեց նա,— նստեցեք Վարդան Մամիկոնյանի օթյակը, մինչև կգա ինքը և կսրբի շարախոս հռչակը...

Նա առաջ ընկավ, նրան հետևեցին Եղիշեն, Ատոմը, Խորենը, Շուշանիկ տիկինը և Զոհրակը: Ապա ներս գնացին Անահիտը, Աստղիկը, Յուզաբերը:

Ծրր մտան Վարդանի սրահը, Մամիկոնեից տիկինը շոքեց և սկսեց աղոթել: Նրան հետևեցին բոլոր կանայք և աղջիկները: Կարծես դագաղ մտավ ներս, որի մեջ պիտի դնեին հանգած մի թանկագին կյանք:

Եկավ Մամիկոնյան տաներեցը, նայեց ահաբեկ, ողջունեց սգվորի պես Եղիշեին և առաջ գալով ողբաձայն հառաչեց.

— Ավա՛ղ տանն Մամիկոնյան...

Ատոմի արշավը Ողական ամրոց կայծակի հարված եղավ՝ հանկարծահաս, կարկամիչ։ Դա երազում կատարվածի նմանվեց՝ անհեթեթ, տարադեպ։ Երկու օտարներ՝ նախարար ու իշխան՝ իրենց զորքով եկան մի այլ օտար նախարարի ամրոցը և ահա կարգավորելու են ամրոցի վիճակը։ Զոհրակին ազդեց այս բանը ներքուստ։ Նա չգիտեր ինչպես անդրադառնալ դրան։

Ատոմն առաջարկեց Զոհրակին առանձնանալ այլ օթևան՝ խոսելու իր գալու նպատակների մասին։ Գնացին հարևան օթևանը։

— Կանչի՛ր զորագնդի սեպուհներին, — ասաց Ատոմը հրամայական եղանակով, — ինձ վաղն հարկավոր է Մամիկոնյան զրնդից մի ջոկատ, որ միացած իմ ջոկատին՝ գա հետս Ռշտունիք, գիշերս իսկ պատրաստ վիճակի բեր։

Զոհրակը անկախ իր կամքից դարձյալ վիրավորվեց այս կարգադրող ձևից, բայց և զսպեց իրեն։ Ժամը տարադեպ էր և ուղեմական գործը՝ նա գիտեր այդ՝ կարծր, անխնա բան է։

Ներս եկան սեպուհները։ Դավիթը շէր կարողանում զսպել իր զայրույթն ու ծայրահեղ մտահոգությունը։ Մյուսները մի կերպ թաքցնում էին իրենց դժգոհությունը։ Արտասովոր դեպքը նրանց շփոթել էր և խելքից հանել։ Դավիթը խեթ նայեց Մամիկոնյան սիկնոջ, մոտեցավ Զոհրակին և մի կողմ քաշելով նրան՝ փսփսաց.

— Ես հարձակվեմ, իշխանի՛կ...

Զոհրակը գունատվեց և խեղդված ձայնով սաստեց.

— Զհանդգնե՛ս, գլո՛ւխդ կգնա... հիմա՛ր...

Դավիթը զայրացած հայացքը իջեցրեց հատակին։

— Պատրաստեցե՛ք ջոկատը։

Սեպուհները լռեցին։

— Ձեզ հե՛տ եմ, — կարծրացրեց ձայնը Զոհրակը և մոտ գլուխաց Դավիթ սեպուհին, կանգնեց նրա առաջ. Դավիթ սեպուհը վեր կացավ և բարև բռնած՝ մոմռաց խեղդված ձայնով ու զայրալի.

— է՛, շատ էլ ուրացել է... աչքս բաց՝ իմ տիրոջ ջոկատը հանեմ օտար իշխանի՞ տամ... աշխարհի վե՛րջն է...

— Ծիշտ է ասում, իշխանի՛կ, — փսփսացին սեպուհները։

Ներս եկան զինվորները կատաղի հայացքներով՝ կարծելով թե ինչ-որ դավ կա ներսը։

— Տարե՛ք սրան զնդան,— հրամայեց Զոհրակը զինվորներին:

Սրանք շփոթված, զարմանքով նայեցին Զոհրակին, բայց կատարեցին նրա հրամանը:

— Թողե՛ք, ես ի՛նքս իմ ոտով կերթամ իմ տիրոջ զնդանը,— զինվորների ձեռքերը ետ գարկելով, ասաց Դավիթ սեպուհը և գրեհաց,— ես Մամիկոնյան եմ,— ասաց նա առանձին հպարտությամբ:

Դավիթ սեպուհին տարան:

Զոհրակը դարձավ մյուս սեպուհներին:

— Դուք կհանեք վաղը ջոկատը: Լուսաբացին գնում ենք:

— Հրամանդ ի կատար,— ասացին սեպուհները և նստեցին մոռյալ ու խեթ հայացքները հատակին իջեցնելով:

Սրահի մեջտեղ գոյացավ մի դատարկ տարածություն, ուր կարծես դրված լիներ Վարդան Մամիկոնյանի մարմինը, և նրանք շուրջը սգավոր լինեին: Անահիտն ու Աստղիկը սկսեցին հեկեկալ: Շուշանիկ տիկինը, որ միշտ քնքուշ և ուշադիր էր դեպի աղջիկները, շնայեց անգամ այն կողմը: Նա փոխվեց արագ ու անսպասելի:

Վրա հասավ ծանր, ճնշող մի գիշեր: Ոչ ոք չէր ուշաքերվում, թե ինչ էր կատարված: Հարվածը բուժ էր, շշմեցնող: Մի շարագետ, աննախընթաց դեպք, որ չգիտես ինչպես ընգունես: Ընտելանալ անկարելի էր. հակառակը՝ քանի գնաց ավելի խստացավ տագնապը: Սրահում դեռ նստած հսկում էին, և թվում էր թե մի տխուր խաղաղություն գալիս էր ֆեկտը փռելու ամբոցի գլխին, երբ հանկարծ ամրոցի դարբասի մոտ հեծյալները խլիտացին և առաջ բերին մի զսպված իրարանցում: Բակում շարվում էր. «Ը՛ռ սա...», «Ը՛ռ սա...»... Ծնշված ու շարագույժ փսփսոցները, ահաբեկված խոսքերի հարվածները սկսեցին հոսել դեպի պատշգամ, դեպի վեր, օրահը:

Յուզաբերը դուրս եկավ սրահից.

— Հա, ի՛նչ է, ո՞վ է... — հարցրեց նա միջանցքում:

— Մեծ Տիկինն եկավ... — փսփսացին նրա ականջի տակ:

— Մեծ Տիկինը... վա՛յ իմ գլխին,— գլուխը ծեծելով ետ վազեց Յուզաբերը և մտնելով սրահ՝ ուղղակի գուռեց.

— Մեծ Տիկինը...

Մամիկոններից տիկինը, զսպելով իր խոր տագնապը՝ վեր կացավ և ընդառաջ էր ուզում գնալ Մեծ Տիկինոյ։ Բայց երբ նա մոտեցավ դռան և ուզում էր միջանցքը մտնել՝ տեսավ միջանցքում սեպուհներին, զինվորների և սպասավորների բաղմոթյունը հետևը գցած, մի տեսակ նրանց ետ պահելով, որ իրենից առաջ չընկնեն՝ միջանցքի կիսամութի մեջ խարխափելով և ինքն իրեն խոսելով դեպի սրահն էր գալիս Մեծ Տիկինը։ Նրա հետևից ուղեկցող աղախիները վախեցած նրա հետ լինելիք անակնկալ պատահարից՝ ձգտում էին մի կերպ դուրս պրծնել, ընկնել առաջ՝ նախազգուշացնելու սրահում նստածներին, որ արդեն իրար էին անցել։

Մեծ Տիկինը մոտեցավ սրահին ու մինչ ներսիները կայմանավորվելին ինչ ասել նրան՝ նա ծանր մտավ սրահը։ Անօրինակ տեսարանը ցնցեց բոլորին։ Մեծ Տիկինը նայեց Մամիկոններից տիկնոջ, որ գնաց նրան ընդառաջ։

— Դստրի՜կ... Ի՞նչ բոթ՜ է... — մահվան լուսթյան մեջ խոսեց ոչ այս աշխարհի ձայնով Մեծ Տիկինը և խեթ հայացքով զննեց Մամիկոններից տիկնոջ վերից վար։ Եվ ներքին շրթունքը դողացրեց։

Եղիշեն, Աստմը և Խորենը ընդառաջ գնացին Մեծ Տիկնոջը և թևերը մտած՝ տարան դեպի գլխավոր բարձը, որ Վարդանի հատուկ տեղն էր։ Մեծ Տիկինը նայեց բարձին և խուպոտ ու սպառնալի հարցրեց.

— Ո՛ւր է Վարդան Մամիկոնյանը...

Եղիշեն միայն համարձակվեց խզել ծանր լուսթյունը։

— Տե՛ր Սպարապետը ճանապարհին է, Մեծ Տիկին...

— Պաշտպա՛ն է հայրենիին... — երկյուղով և սաստելով հարցրեց Մեծ Տիկինը։

— Այդ գիտե ինքն ու խիղճը, — մեծ հուզմունքով պատասխանեց Եղիշեն։

Դարձյալ մոռալ լուսթյուն... Հանկարծ այդ գերագույն լարված պահին Մեծ Տիկինը ծնկները ծեծեց.

— Վո՛ւտ՜ու՛ւ... հոգին կորցրե՛լ է... — շարագույժ նայեց բոլորին և կրկին մի անգամ ուժեղ թափով մի շեշտով ծնկները թակեց, — վո՛ւ... —

Սարսափը տիրեց սրահում նստածներին և դռան մոտ խըմբավածներին, ուր սպասավոր, սեպուհ, զինվոր խռնվել էին՝ գուրո

զալով ամեն պատշաճից ու իրավունքից: Լուսթյան մեջ լսվում էր մոլեգնած պառավի դժվար շնչառությունը շրթունքների դողով: Ապա վճռական վեր կացավ նա, խոժոռ ու զայրալի նայեց նրստածներին: Եղիշեն նրան մխիթարելու, թե հանգստացնելու համար ասաց.

— Դեռ ոչինչ հայտնի չէ, Մեծ Տիկին, հայտնի չէ, թե Սպարապետը ուրացել է արդյոք... Թո՛ղ Տերը դատի նրան այդ հանցանքի համար... Վարդան Մամիկոնյանը...

— Լո՛ւտ, հա՛յր սուրբ, լո՛ւտ... բոլորդ լո՛ւտ,— դարձավ նա մյուսներին,— լո՛ւտ... Ի՛նչը հայտնի չէ, հայտնի չէ, որ չի ուրացել հայրենի՛ն, ինչպե՛ս չպիտի հայտնի լինի... Այդպես չխոսե՛ք, ձայներդ անցյալների հանգստարանը չհասնի՛, այդպես չխոսե՛ք...

Բոլորը քարացան սոսկալի զգացումից՝ կարծես Մամիկոնյանների ողջ սերունդը մինչև Համազասպ Մամիկոնյանը ներս մտավ սրահը:

— Համազասպը չիմանա՛, Մուշեղը չիմանա՛, ս. Սահակը չիմանա՛... Չլինե՛մ-չիմանամ այդպես խոսք... Հեռո՛ւ հանգըստարանից...

— Առերեսս է ուրացել, Մե՛ծ Մայր,— շոքեց նրա առաջ Մամիկոնյան տիկինը և գրկեց նրա ծնկները:

— Առերե՛սս... հայրենի՛ն... — գոչեց Մեծ Տիկինը սպառնալի ցասումով,— առաջի մարդկան առերե՛սս... չի՛ նահատակվել...

Մոլեգնած ու խոցված պառավը վեր թռավ և շարժվեց դեպի դուրս: Ոչ ոք չհամարձակվեց բռնել նրան: Ամենքը լուռ ու սարսափած հետևեցին նրան, թե ո՛ւր պիտի գնա: Նա ինչ-որ մի գերբնական ուժով մղված անցավ միջանցքը և իջնելով սանդուղներից՝ գնաց դեպի դարբասը: Նրա հետևից գնացին թե սրահում նստածները և թե ամրոցի բնակիչները: Սրանց միացան նաև շինականներն ու զինվորները:

— Աստվա՛ծ, աստվա՛ծ, ո՛ւր է գնում,— շշնջաց Շուշանիկ տիկինը:

— Գիտե՛մ,— հառաչելով շշնջաց Յուդաբերը:

Մեծ Տիկինը աչքերը սևեռած, դողահար շրթունքներում ինչ-որ մրմունջներ՝ գնում էր դեպի ամրոցամերձ բլուրը, որ Մամիկոնից տան տոհմական հանգստարանն էր: Դա մի չարագույժ ծրթ էր, որ լուսավորվեց սպասավորների ձեռքերին վառվող ջահերով:

Գիշերային խավարը իր սև ծոցի մեջ շրջանկարի պես ցուցահանեց մի արտակարգ ուժի պատկեր: Առջևից գնում էր մարգարե պառավը, նրա հետևից՝ Եղիշեն, Ատոմը, Խորենը, Մամիկոնեից տիկինը, Շուշանիկ տիկինը, Անահիտը, Աստղիկը, Զոհրակը, Յուդարերը, սեպուհները և մնացյալ շինական ու զինվոր բազմությունը: Ոչ ոք չէր համարձակվի ետ կանգնեցնել պառավին: Ոչ ոք ուժ չունեի ետ մնալ նրանից: Մի արտասովոր երկյուղ պաշարեց բոլորին, երբ պառավը ձեռները կարկառեց սևաքար շիրիմներին, նայեց նրանց, ապա աչքերի շարագույժ մի ժպիտով կանգնեց մամուտ մի շիրմաքարի գլխին: Դա Վարդանի հոր՝ Համազասպ Մամիկոնյանի շիրիմն էր:

Հանկարծ մի ոչ մարդկային, ավելի շուտ պառաված արծվի մի խուլ կոնչոց կտրեց թանձրացած լուսթյունը:

— Համազա՛ա՛ա՛սպ, վե՛ր կաց... Համազա՛ա՛սպ, վե՛ր կաց, որդիդ քեզ ուրացա՛ա՛վ... Առաջի մարդկան ուրացա՛վ հայրենին... Սասանե՛ց տունը Մամիկոնեից...

Լուսթյունը ավելի զարհուրելի եղավ...

— Վաչե՛ե՛, Վասա՛կ, Մուշե՛ղ... վե՛ր կացեք, տեսե՛ք օրը դատաստանի...

Կրկին լուսթյուն: Կարծես իրոք էր կանչում պառավը, կարծես ամենքն սպասում էին պատասխանի, այնքա՛ն կենդանի էր մեռելակոշը, որ պառավի ոտների տակ կարծես իրոք պառկած քնած էին կենդանի Համազասպ, Վասակ, Մուշեղ Մամիկոնյանները, որոնց հարկավոր էր միայն ձայն տալ, և հա՛ն նրանք վեր կկենային, կկանգնեին պառավի առաջ՝ իրրև սպառնալի կերպարանքներ:

— Համազա՛սպ, վե՛ր կաց, — կրկին սկսեց պառավը և կարծես սպասեց պատասխանի. — քեզ եմ, չե՞ս կենում վեր՝ ձայն տուր՝ գա՛ա՛մ... Աշխարհ տո՛ւն չունեմ, դադա՛ր չունեմ, ո՛րք եմ զավակից... Արի , ազա՛տ, ազատութի՛ւն բեր Հայոց աշխարհին:

Թվում էր, թե պառավի աչքերը կերպարանքներ էին տեսնում. նա նայում էր պատրանքի չափ կենդանի. մոռացել էր իրեն շրջապատող մարդկանց ու բնությունը և ոչինչ չէր տեսնում, ապրում էր անդրաշխարհում: Նա սկսեց լուռ նայել շիրիմներին, ապա և

սկսեց ինքն իրեն խոսել, հարցնել, պատասխանել ինչ-որ մեկին:

— Ի՞նչ են ասում... ուրացե՞լ ես... ինչպե՞ս է եղել, որ եղել է... Գո՞ւ, Վարդա՞նը... Զէ՛, այդ դու չե՞ս... Վարդանը չի՞ եղել: Վարդանը երա՞զ էր... հասակով, տեսքով, գեներով, խոսքով երա՞զ էր...

Ապա շրջվեց, նայեց իրեն շրջապատողներին՝ Նզիշեին, որ անողոր ճակատագրի պես նայում էր վշտաբեկ պառավին և բազմության, Ատոմին, որ գենքի պես լարված, գեղեցիկ ու սարսափելի էր այդ պահին, Մամիկոններից տիկնոջը, որ կարծես մահամերձ էր, մահատիպ, և մյուսները, որոնց պաշարել էր մի գեղազույն ոգի...

Պառավը նայեց նրանց. խառնեց նրանց կարծես իր աչքին երևացող նախնիքների ուրուների հետ և գիմեց նրանց.

— Ո՞վ էք, մեռելնե՞ր, ուրունե՞ր, կանգնել եք նախնյաց հետ... Ո՞ւր է Վարդանը... ինչպե՞ս թողիք նրան մենակ... Գնացե՛ք բերե՛ք իր մոր զատաստանին...

— Կգնանք, Մեծ Տիկին,— լսվեց Ատոմի սթափեցնող, վճռական ձայնը:

Պառավը կարծես սթափվեց տեսիլքից և ավելի իրական նայեց իր շուրջը: Նա մշուշակալած աչքերով գրկեց հանգստարանի մոտ լցված շինականների, գեղջկուհիների, վանականների բազմությունը, որ անտառի պես լուռ ու մռայլ սեպեցել էր նրա շուրջը գիշերային խավարի մեջ՝ ողողված բարձր ջահերի արյունային լույսով: Եվ միշտ ուժեղ թափով զարթնած նոր մտքերով նա խորհեց նրանց մասին, նրանց, այդ շինականների, գեղջկուհիների մասին, որոնց նա շատ վաղ մանկության օրերից միշտ էլ տեսել էր նախարարական կալվածքներում աշխատելիս, ամառ, ձմեռ շարձարվելիս, միշտ խոնարհ, միշտ իրենց թաքուն հոգսերի թախիժր գեմքերին, միշտ կարիքի մեջ:

— Մե՛ծ Նեղություն հասավ հասարակին,— խոսեց նա ինքն իրեն,— հետը լինենք նրա նեղությանը, թող իջեցնի աստված նրա ցասումը: Մե՛նք բերինք նրան այս արհավիրքը, մենք ընկանք նրա մեղքի տակ առաջի աստծո և մարդկան: Անիրավեցի՞նք շինականին, կեղեքեցի՞նք, մոռացանք, աղաղակը հասցրինք աստծուն... Զորք, հայրենին նա էր, աշխարհ սնող պահողը նա՛ էր...

Գիշերը նայում էր լեռներից ու ձորերից: Հանգստարանի քարին նստած Եղիշեն նման թեւածալ քնած արծվի, որ սակայն աչքերը բաց հեռուն է նայում անքթիթ՝ դիտում էր ամենքին: Նա իր մեջ ոգում էր խիզախ մտքեր: Նա լռում էր և կարծես սպասում, որ ամենքը համակվեն այն մեծ խորհրդով, որի մասին նա պիտի խոսեր: Եվ կարծես դրա համար հարկավոր էր ժամանակ և լռություն:

Հետո սկսեց խոսել: Բայց դա խոսք չէր, այլ ինչ-որ ոգումն, իսկական գիշերային հսկում: Նա սկսեց խոսել վսեմ առաքինության մասին: Եվ նա խոսում էր այնպես, կարծես դա լիներ նաև իր համար, երբ նա ստեղծագործում էր և միաժամ հետևում իր մտքերի թռչելին:

— Մի թուլանաք ոգով, մի տխրեք հուսահատ: Եղեք կորովի և ազատ: Գրվեցեք զինվոր սուրբ ազատության, եղեք ճշմարիտ ազատ: Իմացեք... Կարճ է կյանքը մարդու, հարատև է մարդկությունը: Հող է նախարարը, հող է ռամիկը, հող է հարազատը, հող է օտարը: Ոգուն եղեք հուսադիր: Օտարանում է հարազատը գնալով հող և հարազատանում է ետ գալով հողից: Նման սերմին եղեք, որ մահ ընդունեց և ծաղիկ եկավ: Նման ուղիսին եղեք, որ ծովին ձգտեց և ապրեց նրա հավերժական կյանքի մեջ: Օտարացեք անձերիդ մեջ, որ հարազատանաք հասարակի մեջ: Կյանքը մահն է աչդպիսի, և չի ծնվի ծաղիկը առանց իր ծնողին՝ մահին: Աներկյուղությունը մահի՝ անպարտելիություն է:

...Ի մի է լցվում ոգին մարդկության, և միտում մի ոգին հանուր ոգուն հասարակաց: Զորացեք սիրով հայրենիքի: Փոքր եք, սակավ եք՝ կմեծացնի, կբաղմացնի ձեզ հայրենիքի սերը: Ազատության ղինվորեցեք, ազատվեցե՛ք ձեր անձից, թուլությունից, կրթից, ընչաքաղցից, անձնամոլությունից, ազատվեցե՛ք բռնավորից, հոգեհսպանից, ազատասպանից...

Այսպես խոսում էր, ոգում Եղիշեն, և քանի գնում՝ ամենի ոգու մեջ փոխվում էր կյանքի իմաստը: Խստամբություն էր շնչում այդ նոր խոսքը լսողների հոգու մեջ. բռնանում էր թուլահոգության, եսականության, վայելչասիրության, մեղմության: Ահաբեկում էր ինչպես գլխի վրա մերկացած արդարության սուր և սարսափելի էր, ինչպես ճշմարտությունը: Պահանջը դաժան էր. մի գիշերում փոխվել, դառնալ այլ էակ, մեռցնել հին մարդը,

ուրանալ հարազատին, թաղել, մոռանալ նրան, դառնալ զինվոր հայրենիքի, նոր մարդ, նոր ոգի:

Եղիշեն լռեց: Քարի բեկորի կարծրությամբ նայելով իր շուրջը՝ քարացրեց նա ամենքին: Ապա լարված լռության մեջ ներշնչված վեր կացավ, կանգնեց ինչ-որ վճռական շարժումով: Ամենքը հասկացան, որ նա արտակարգ խոսք պիտի ասի: Բոլորը ապասեցին սրտատրոփ: Եվ Եղիշեն հանդիսավորությամբ, ներշնչված խստությամբ դիմեց Մամիկոնեից տիկնոջ.

— Տիկին՝ Մամիկոնեից: Քե՛զ է նայում Աշխարհն հայոց: Ուրանո՞ւմ ես ուրացյալին:

Մամիկոնյան տիկինը ցնցվեց: Հոգեկան պայքարը այս անօրինակ դեպքի հանդեպ և հարցմունքի խստությունը նրան խոցեցին նետերից ուժգին: Նա ճիգ արեց զսպելու իրեն: Եվ ապա լռելու ու բողոքող ցավով ասաց.

— Իմ տերը չի՞ ուրանա իր հայրենիքը, նա Մամիկոնյան է:

— Իսկ եթե ուրացել է, տիկին, կկանգնե՞ս պատասխանառու առաջի մարդկան... — և ահեղ լռեց Եղիշեն:

Լռեց և Մամիկոնեից տիկինը:

— Բայց մինչև կգա և վկայի ճշմարտությունը՝ պարտական ես, տիկին, առաջի աստծո և ազգի: Ասա, մինչ այդ ուրանո՞ւմ ես ուրացյալին:

Մամիկոնեից տիկինը ճիգ արեց և անողորմ վճռականությամբ, — որովհետև նա գիտեր, որ այդ պահին ամեն խոսք սուրբ է, հանկարծ ալլակերպվեց, խստացավ և վճռեց.

— Ուրանում եմ... ուրացյալին...

Կարծես այդ պահին նա իր ձեռքով սուրը իջեցրեց իր ամուսնու գլխին: Բոլորը երկյուղած նայեցին նրա գունատ, քարացած գեմքին, որ արդեն ներշնչվեց ինչ-որ մի գերբնական խստամբերություն:

Նորից լռությունը ճնշեց:

— Եվ դո՛ւ, իշխանի՛կ, — դարձավ Եղիշեն Զոհրակին, — ուրանո՞ւմ ես ուրացյալին:

Զոհրակը զայրալի նայեց Եղիշեին և ներքին, հայարտությունը վերավորված զինվորի արժանապատվությամբ ասաց.

— Մինչև կգա հայրս և իր բերանով կխոսի ճշմարտությունը՝ ուրանում եմ... ուրացյալին:

Նա կարմրեց ներքին ցավից և վրդովմունքից:

— Եվ մյուսնե՛րդ... Շուշանի՛կ տիկին, օրիորդնե՛ր, սեպուհ-ներ, ծառանե՛ր և աղախիներ, ուրանո՞ւմ եք...

— Ուրանում ենք,— ձայն տվին բոլորը միասին՝ Շուշանիկ տիկինը, Անահիտն ու Աստղիկը, Յուզաբբը, սեպուհները. աղախիները և ծառաները երկյուղած:

Եղիշեն գնաց դիպի բազմությունը և դիմեց նրան.

— Եվ դու, Աշխարհ հայոց, ուրանո՞ւմ ես:

— Ուրանում եմ,— բազմաձայն, զանգվածորեն գոչեց բազմությունը:

Եղիշեն հայացքը շրջեց բոլորի վրա և հանդիսավոր գոչեց.

— Ողջո՞ւյն զինվորյալներիդ հայրենյաց: Զինվորյալ գրվեցիք՝ ապա ուրեմն օտարացաք ամեն ինչին, որ ձեր անձինն է և հարազատին: Հարազատն այժմ Աշխարհն է հայոց, հայրենիքը Կոշում եմ ձեզ հայրենյաց պաշտպանության և ազատության: Օ՛հ, ուխտի՛ զինվորներ, զինվեցե՛ք՝ պատրաստ մարտին մեծ պատերազմի:

Բոլորը երեսները խաչակնքեցին, հուզված կրկնեցին Եղիշեի վերջին բառերը և լռեցին՝ ներշնչված ու լարված: Եվ լռությունը տևեց երկար:

Մամիկոնեից տիկինը երկար ժամանակ խստահայաց աչքերը գետնին խորհում էր: Նա ապրում էր ծայրահեղ մեծ հուզումնալի վիճակ:

Այդ միջոցին Մեծ Տիկինը արթնացավ իր սև մտքերից և դարձավ Մամիկոնեից տիկնոջ:

— Դստրի՛կ:

— Ի՞նչ կհրամայես, Մեծ Տիկին,— դողահար մոտ վազեց նրան Մամիկոնեից տիկինը:

— Գնա հանել տուր Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետի սուրբ, նժույզ թամբել տուր:

— Մեծ մայրի, մեծ մայրի,— մոտ վազեց Զոհրակը վախեցած:

— Երբ որ նա չի կանգնել պաշտպան Հայրենիին՝ ես եմ պարտական կանգնել:— Հետո սպառնալից դարձավ շրջապատողներին.— երբ որ դուք դեռ չեք գնացել ուրացյալների դեմ՝ ե՛ս կըգնամ, թող ինձ շանթի թշնամու սուրբ:

— Մե՛ծ Տիկին, չե՛ս դիմանա,— խանդաղատանքով գրկեց նրա ծնկները և սկսեց աղաչել Մամիկոնեից տիկինը,— թող մենք կգնանք:

— Ո՛ր ո՛չ, ե՛ս պիտի գնամ նրան դատաստան... կտամ նախնիների սուրը, կամ թող զարկի իր մորը, կամ տեսնեմ ի՛նչ կրակների մեջ է զավակս...

— Մե՛ծ մայրի,— դիմեց կրկին Զոհրակը:

Մեծ Տիկինը գորովով ու վշտաբեկ նայեց Զոհրակին:

— Չէ՛, գառունկա, ես գործ ունեմ... չհամոզե՛ք:— Հետո Մեծ Տիկինը ծնկները ծեծեց:

— Մամիկոնեից զա՛րժը, գինվորյալ ժողովրդի սպարապետը ինչպե՛ս կարող էր հայրենին ուրախալ, Դեմը կտանեմ աշխարհը, թող աշխարհի՛ն տա պատասխան: Հայրենի՛ն ուրախա՛լ...

Բոլորն ազդվեցին այս արդեն խստադատան հռուսահատ վրձուից: Անողոր, խելահեղ ճգնաժերին վայել այս վաթմանքը՝ մշտրակեց շրջապատողների ոգուն: Նրանք գիտեին պառավի երկաթի կամքը, որ երբ մի բան վճռեց՝ պիտի անի, և զուր է նրան հակաճառելը:

Մեծ Տիկինը դարձավ Մամիկոնեից տիկնոջը և խիստ, հրամայական ձայնով ասաց.

— Դե՛, ինչ որ ասացի՛...

Մամիկոնեից տիկինը Շուշանիկ տիկնոջ, Զոհրակի և Յուզաբերի հետ գնաց ամրոցը և անցավ սրահին կից հանդերձարանը: Յուզաբերն ու աղաթխիները շտապեցին նրա հետևից: Շուշանիկ տիկինն ու Զոհրակը մեծ հուզմունքով մտան հանդերձարան: Նրանք նկատեցին, որ Մամիկոնեից տիկինը ևս ընտրում է զենք ու զրահ նաև իր հաժար: Մեա ցնցեց բոլորին Շուշանիկը և Զոհրակը վազեցին դեպի իրենց մայրը և խելով նրա ձեռքերը՝ սկսեցին գողողողուն հևքով համբուրել: Բոլորը հասկացան նրա մտադրությունը: Նա զինվոր էր գրվում:

— Մայրի՛, մայրի՛...— դադահար մրմնջաց և ոգևորված ժպիտով նայեց մորը Զոհրակը,— ճշմարիտ ես, շա՛տ ճշմարիտ...

— Սա էլ գնամ սրբեմ: Մամիկոնեից տան նախատինքը,— մրմնջաց Մամիկոնեից տիկինը և տխուր նայեց յուրայիններին:

Յուզաբերն ու աղաթխիները սրբելով սպառազենքը՝ զրահը, սաղավարտը, սուրը՝ սկսեցին հագցնել Մամիկոնեից տիկնոջը:

Նրանք սկսեցին լաց լինել, ինչպես մեկին գերեզման ուղարկելիս:

— Դե՛, գինվորները չե՛ն լալիս,— հրամայեց Զոհրակը,— ճակատամարտում լաց չեն լինում, կռվում են... Սա էլ ոգու ճաղ կատամարտն է:

Մամիկոնյան տիկինը գրկեց Զոհրակին, և նրանք մնացին այդպես, տխուր կեցվածքում, ապա տիկինը դաստակով սրբեց աչքերը:

— Է՛հ, գառնուկս, լացե՛նք լինում, որ Թույլ մարդը գնա մեջ-
ներիցս: Այսօր ենք այսպես, վաղը արիամիրտ կլինենք: Վաղը պիտի կարողանամ սուր բարձրացնել նրա վրա. երգվել եմ աստ-
շի ժողովրդյան:

Զոհրակը խանդաղատանքով փարվեց մորը և համբուրեց նրան:

— Կրակների միջով պիտի անցնենք,— շարունակեց Մամի-
կոնեից տիկինը,— որ նա կարողանա ուշքի բերել ինքն իրեն: Զին-
վորյալ ենք՝ գինվորյալի վարք սկսենք: Զինվորյալի համար չկա
ծնող, ամուսին, զավակ: Մենք հիմա ազգիկն ենք և հայրենիքի-
նը: Մեզ պիտի նայի Աշխարհն հայոց:

Խոսում էր Մամիկոնեից տիկինը, որովհետև խլացնի փր սրտի
տագնապը, մարդկային թուլությունը: Նրան այդուհի էր ժողովրդի
միամիտ հավատը դեպի Վարդանի քրուկությունն ու հավատարմու-
թյունը: Դա ամենից սոսկալիկն էր նրա համար:

Մամիկոնեից տիկինը հագցրին զորականի զգեստ ու հան-
դերձանք՝ սաղավարտ, զրահ, սուր: Նա առնական կերպարանք
ընդունեց:

— Վերցրե՛ք Մեծ Տիկնոջ համար Մուշեղի սուրը և մի թեթև
սաղավարտ,— ասաց Մամիկոնեից տիկինը Յուզարեթին ու աղա-
խիկներին տխրությամբ:

Աղախիկները վերցրին, և Մամիկոնեից տիկինը մյուսների
հետ դուրս եկավ հանդերձարանից, գնացին հանգստարան, ուր
բոլորը քարացած ու լուռ սպասում էին:

Մեծ Տիկինը խստաձայն հարցրեց:

— Բերի՞ր սուրը...

— Բերի, Մեծ Տիկին, տհա՛,— պատասխանեց Մամիկոնեից
տիկինը և վշտով նայելով Մեծ Տիկնոջը՝ դրեց սուրն ու սաղա-

վարտը գերեզմանի վրա: Ամենքը հույս ունեին, որ Մեծ Տիկինը կմոռանար իր վճիռը, բայց տեսան, որ նա իր խոսքն արեց:

Նա վեր կացավ, կանգնեց Համադասպ Մամիկոնյանի գերեզմանի գլխավերևը: Եղիշեն նույնպես կանգնեց, մյուսները հետևեցին նրանց:

Մեծ Տիկինը արագ ու վճռական դարձավ դեպի շինականները:

— Աշխա՛րհ հայոց, հո՛ղ հայրենի, անպարտ արա քո Սպա-
րապետի մեղավոր մորը, ընդունիր արյունս...

— Ընդունակա՛ն է, արդա՛ր է, — գռչեցին ամեն կողմից շինականները:

— Եվ ասա՛ աստված պահի հող հայրենին, — գռչեց Մեծ Տիկինը և խաչակնքեց նրանց:

Ապա արագ ու վճռական շարժվեց դեպի ամրոց: Բոլորը գնացին նրա հետևից:

Մամիկոնեից տիկինը, որ Մեծ Տիկնոջ պես ընկավ հոգեկան մոլուցքի մեջ, սուր կարիք զգաց մի սրբազան ուխտի, մեծագործության մեջ խլացնելու իր մինչև հոգու խորքը վիրավորված սրտի մեծ վիշտը՝ Յուդաբերին կարգադրեց, որ դարակից իշեցնի բոլոր նվիրական ու սուրբ գրքերը և տա ներկաներին, որ կարգան: Յուդաբերը գրքերը բաժանեց: Դրանց մեջ կային և՛ սուրբ գիրքը, և՛ Ազաթանգեղոսը, և՛ Մովսես Խորենացու պատմության հատվածական դրվագները, և՛ Մամիկոնյան տան մասին խոսող այլ գրքեր: Շուշանիկ տիկինը վերցրեց սուրբ գիրքը, իր մոտ կանչեց Անահիտին ու Աստղիկին և սկսեց կարդալ: Միաժամ նա մերթ ընդ մերթ խոսում էր նրանց հետ զինվորագրության մասին: Նա հասկանում էր, որ Անահիտին խռովեց Արտակի հանգամանքը: Չէ՞ որ Արտակն էլ էր ուրացել: Ի՞նչ պիտի աներ Անահիտը Արտակին: Անահիտը գունատվել էր և սառել: Շուշանիկ տիկինը նկատեց նրա թաքցրած հուզմունքը: Սակայն բարեհամբույր կնոջ սրտում այժմ զարթնել էին մարտնչող կնոջ զգացմունքները: Նա կարծրացել էր:

— Թո՛ղ, մի՛ տխրիր, Անահի՛տ, — շշնջաց նա, — եթե նա ուրացել է՝ ասել է մեռել է: Մեռելին չեն սպասում: Հանիր սրբ-
տիցդ նրան:

Անահիտը զլուխը կախեց:

— Հանի՛ր, այլևս Արտակը չկա: Սև՛ հագիր, սո՛ւգ մտիր, ող-
բա՛, սառը ջո՛ւր ածիր գերեզմանին, սիրտդ պաղեցրո՛ւ:

Անահիտը այլևս անկարող զսպել իրեն՝ հեկեկալով սեղմվեց
Աստղիկին:

— Ի՞նչ, կրակապաշտի՞ն պիտի ընդունես գիրկդ, մոգերի
մո՞տ ուսում առնես, ի՞նքդ ուրանաս հայրենիդ: Լա՛վ կծաղկես
մատենիկներդ, հայր Խորենացի կկարդաս և Հայկազանց կնմա-
նեցնես ամուսնուդ: Ուրացի՛ր նրան...

Շուշանիկ տիկինը ցասումնալից էր խոսում ո՛չ հատկապես
Արտակի պատճառով, թեև ուներ հիմքեր Արտակի վրա թափելու
այդ ցասումը: Նա այդ ասում էր հորը, բայց չէր համարձակվում
անգամ ինքն իր մեջ ասել այդ: Նա իր սիրտն էր թեթևացնում:
Նա բոլորովին էլ չէր ընդունում Վարդանի և մյուսների ուրացու-
թյան փաստը: Բայց որ հռչակվել էր այդ՝ նա չէր կարողանում
ներել իր հորը: Ինչպե՞ս կարելի էր հայրենիքն ուրանալ, հանձնել
պարսիկներին... Բայց Շուշանիկ տիկինը հարց չէր տալիս ինքն
իրեն, թե ի՞նչ պիտի աներ իր հայրը, եթե չուրանար՝ կոչնչանար:
Ի՞նչ շահ հայրենիքին:

Այս մտքերը իր մեջ խլացնելու համար նա խստությունները
թափում էր խեղճ Անահիտի գլխին:

— Մո՛ւնր դիր, աղջի՛կս, աղոթի՛ր և սրտիցդ հանիր նրան
հավիտյան... Ափսո՛ս... — հրամայեց Շուշանիկ տիկինը Անա-
հիտին՝ մի տեսակ ցավով և տխուր: — Իսկ դու, — դարձավ Աստ-
ղիկին, — գոհացիր աստծուց, որ փեսացու չունես, որին ուրանաս:
Գրվեցեք զինվորյալ... Դե՛...

Անահիտն ու Աստղիկը քաշվեցին անկյուն ու սկսեցին կար-
դալ: Մտախոհ, բայց արժվենի հայացքով նայում էր նրանց ճղի-
շեն, որ արձանացել էր կուռքի պես անողոք ու լուռ: Կարծես եկել
էր նա Անահիտի սրտից պոկելու մատաղ կյանքի ծաղիկը... Դեժ-
վար էր և անհասկանալի Անահիտի և անգամ Աստղիկի համար,
թե այդ ինչպե՞ս պիտի լիներ, որ Արտակը վանվեր սիրակարոտ
սրտից: Արտակը Անահիտի համար բնություն էր, խորը գեղեցիկ,
քաղցր, գորովալի... Կարելի՞ է ապրել առանց բնության, անգամ
պատկերացնել, թե կա կյանք առանց նրան: Աղոթում էր Անա-
հիտը և հոգեկան թևերով թռչում հեռուն, որոնում Արյաց աշ-
խարհի անապատները և գտնելով նվիրական երիտասարդին՝

սկսում էր հայացքով խուզարկել նրա կերպարանքը, գտնել նրա արատը, սև բիծը, խորթանալու, նրան ատելու համար: Ի՞նչ ատելու... թշնամանալու, նրա մահը նյութելու... Նա հայրենիքի դավաճան է, նա շարաթույն պարսիկ է հիմա, նա գալիս է կործանելու այն տաճարները, որոնց գեղեցկության գովերգուն էր, գալիս է այրելու այն ոսկեմատենիկը, որ ծաղկել է Անահիտը նրա համար, պիտի արգելի կարգալ հայր խորենացուն, սիրել Հայկ դյուցազնին, Արա Գեղեցիկին, որին նմանվելը Անահիտը համարում էր ամենագեղեցիկ գործը Արտակի համար: Եվ ի՞նչ, սիրո՞ւմ կգա Արտակը Անահիտի մոտ, թե օտարի խորթ ու խոժոռ հայացքով: Կպաշտպանի՞ նրան Արտակը պարսիկ խուժողով գինվորներից: Ո՞վ է հիմա Անահիտի պաշտպանը...

Անահիտը գլուխը կորցրեց այս դաժան մաքերի հախուռն խուժումից իր կուսական հոգու վրա:

Անահիտի անփորձ մատաղ հոգու համար ծանր, դժվարին էր այս աննախընթաց, աշխարհում սակավ անգամ հանդիպած տարորեն վճռի առաջ կանգնելը: Կար մի բարձր, առաքինի, նվիրական անձն ու չկա հիմա նա՝ թեև նա գալիս է, մօտենում է Հայոց աշխարհին: Կա, բայց մեռած է մի սիրելի սիրտ, նրան պետք է թաղել և «գերեզմանին սառը ջուր ածել», մոռանալ նրան... Մոռանալ երիտասարդության առաջին սերը՝ հաղթվ ճաշակած նրա մի կաթիլը և դառնալ դաժան թշնամի, օրհասական կռիվ մտնել այդ սիրո դեմ և ոչնչացնել իր իսկ ձեռքով...

«Աստված, օգնի՛ր ինձ», — մրմնջում էր անլսելի ու դառնագին Անահիտը և արցունքներում խավարեցնում հուսահատ աչքերի առաջ ժպտացող ոսկեմատենիկի ծաղիկները: Նրա ծընկների առջև, հատակին դրած այս գրքույկը կարծես դրած լինեք դադաղում պառկած շքեղ երիտասարդի կրծքին, որ մեծ պատմահոր հերոսական վիպագրության հնչյուններով քնի նրա սիրտը հայրենի հողում:

Ո՛չ, ո՛չ, անկարող է ուրանալ նրան Անահիտը: Ուրացած Արտակը չկա: Նա մեռած է: Կենդանի է այն պայծառ Արտակը, որ պատմում էր Աղեքսանդրիայի մատենադարանների շքեղ իմաստուն գրքերի մասին, որ խոսում էր նախնայաց մեծագործություններից, որ այրվում էր հերոսության կրակով ու կարոտով:

Այսպես խաբուսիկ փոխանցումներով Անահիտը քնեցնել էր

ջանում անողոք եղելության վիշտը, Հանկարծ զարթնում էր երազանքից, և ահա գծնի պատկերը իրական դեպքի հետ սահմրկեցնում էր նրա վշտացած սիրտը: Պետք էր, հարկ էր, հրամայում են ուրանալ ուրացածին, թշնամանալ նրան, պատրաստ լինել կռվի ելնելու նրա դեմ: Մա՛հ դավաճանին: Անահիտը շրջեց դեմքը: Նայեց Եղիշեին, նրա մարգարեական աչքերին: Ծրանք սաստում էին...

Անահիտը դառնացած նայեց ոսկեմատենիկին: Հիշեց, թե ինչու էր ծաղկել նրան: Զէ՛ որ հայր ետրենացու վեպն է սա, որ պահանջում է հայքենիքը դասել վեր, քան ամեն ինչ: Ամեն ինչ, ուրեմն նաև սիրեցյալը: Անահիտը պարտավոր է այդ ահել: Նա իր հայքենիքի դուստրն է, ինչպե՛ս կարող է նա կին լինել ուրացողին, հայ ժողովրդին ուրացողին... Որքա՛ն զոհերի արյուն պիտի հոսի Արտակի ուրացության պատճառով: Անահիտի հոգում պատկերվում էր այդ դաժան երիտասարդը, որ մոռացել է, թե ո՛վ է ինքը, ո՛վ է իր ժողովուրդը և անգամ այլակերպվել է, սատանայի դեմքն է ընդունել, շարաթույն աչքեր ունի... Անահիտը ցնցվեց: Աստղիկը, որ նրա կողքին էր շոքել և ցավով դիտում էր նրա հոգեկան տանջալի ոգորումը, բռնեց նրա ձեռքը: Այս թեթև հպումը հարազատ ձեռքի, որ սթափեցնում էր մի տեսակ և շոյում, խաղաղեցնում նրան՝ ցնդեցրեց Արտակի պատկերից դաժան, օտարոտի գունավորումը և վերագունավորեց նրան այն նախկին, սիրելի երազներով, որով մի անգամ ընդմիշտ ապվել էր Անահիտի հոգու լուսավոր ոսկեմատենիկի մեջ: Հանկարծ ո՛վ գիտե, սուտ, մտացածին է այս լուրը... Ո՛վ գիտե նա չի ուրացել. ո՛վ գիտե նահատակված է նա, և լուրը կզա նաև այդ հայտնելու: Որքա՛ն մեղանշած կլինի Անահիտը՝ վիրավորելով մի նահատակի սրբազան մարմինը:

Աստղիկը բռնել էր քրոջ սառը մատները և խորհում էր իր բախտի մասին: Նա չուներ սիրեցյալ, այդպես հանգիստ էր և դյուրին: Բայց նա, որ Անահիտի սիրո վեպի կենդանի վզան էր և աշակերտուհին՝ սկսեց երազել իր սիրեցյալի մասին, որ կար և չրկար: Եվ մտածեց, որ նա չի գործի Անահիտի սխալը: Կարող էր չէ՛ Արտակը նահատակվել, բայց ընտրեց նախատալից, թուլամորթի ուղին: Հիմա ամեն երիտասարդ զինվորյալ պիտի գրվի: Աստղիկը ինքը գրվեց այս գիշեր զինվորյալ և նա միայն զիե-

վարյալի հետ կգա թե՛ դեպի սերը և թե՛ դեպի մահը: Աստղիկը սկսեց իր հոգու մեջ գուրգուրել մի վսեմ կերպարանք, որ այս պահու ժամերին չկորցրեց իր այրմարդութիւնը և համակերպ ու հնազանդ իր սրտի վշտին սպասում է զինվորյալների պատերազմին: Ահա նա նստած է իր կորովի մոր կողքին: Աստղիկը ահա մի քանի օր է դիտում է նրան, տեսնում է նրա մեջ թաքնւած հոգեկան մի մեծ գանձ, ժառանգական առաքելութիւն: Նա տոհմիկ հերոս է: Սա եկել է հոր կոշիկն՝ գալ և կռւել հայրենիքի փրկութեան համար: Ահա մի քանի օր է, որ այստեղ է, ո՛չ հաւնգիստ է փնտրում, ո՛չ վայելք, ո՛չ իշխանական դիրք է ընդունում, ո՛չ շատ խոսում: Ողջ հոգով թաղվել է մեծ պատերազմի պատրաստութեան մեջ: Աստղիկը սրտով համակրեց Զոհրակին, կուզենար սիրել, գուրգուրել նրան, թեկուզ և փոխադարձ ոչինչ չստանալ: «Թո՛ղ ուրիշին սիրի, թող ուրիշով երջանիկ լինի, ես մեռնեմ՝ թող սա ապրի», — այսպես երազում էր Աստղիկը և չէր նկատում, որ Զոհրակը իր սիրո հրամանով ներս մտավ նրա սրտի գաղտնարանը...

Անհանգիստ, աղմկալի անցան ծանր ու շարագույժ գիշերա-ժամերը: Անցավ «կամավոտն», անցավ «բավականն», հասավ «լուսափայլի» ժամը: Սակայն ամրոցի մեջ ու շուրջը արդեն ցերեկից հավաքվել էին սկսել իրենց ագարակներից ու շենքերից Մամիկոնյան տան ազգականները: Իսկ ողջ գիշերը շրջակա շենքերից բնակչութիւն էր գալիս անընդհատ, լցվում ամրոցի շուրջը: Նրանց խառնվեցին ճամբարից առանց հրամանի դուրս ելած զինվորների հոծ խմբեր, այնպես որ շուտով ամրոցի շուրջը և մանավանդ հրապարակում բազմութիւնը սկսեց եռալ կրակին դրած կաթսայի ջրի նման:

Սրահում նստածներին սկսեց հիմա պարզ հասնել բազմութեան ձայնը: Նրանք հաճախ էին տալիս Սպարապետի անունը, և դա սոսկում էր պատճառում Մամիկոնեից տիկնոջը: Հանկարծ աղմուկը սաստկացավ:

Յուղաբերը, որ կանգնած էր պատուհանի մոտ, տեսավ ինչպես բազմութիւնը շրջապատեց — կլանեց մի թիկնեղ, ըմբշանձան շինականի՝ սեաշող աչքունքով ու ընչացքներով մի տարոնցու, որի խիստ արտահայտիչ դեմքից հառնում էր աննկուն կամք ու կորով:

Դա Պողոսի հետ վիճող տարոնցին էր:

— Թողե՛ք... հայրենին կուրացվի... Ասացին ու հավատացի՛, հայհո՛ււ՛յ...

Այդ միջոցին խոսողներին հարվածելով՝ ճեղքեց բազմությունը գեղջկուհիների մի խումբ, և նրանց գլխավորող մի բարձրահասակ գեղջկուհի եկավ ու հպարտ կանգնեց, երկար ցուպը թափահար խրելով գետնին՝ խոժոռ նայեց շուրջը.

— Հերի՛ք է, հերի՛ք է, հերի՛ք է լեզվին տաք...

— Մենք ի՞նչ ենք ասում որ... — խստացավ Պողոսը:

— Ի՞նչ բանի եք, ո՞ւմ եք սպասում... նախարարները թողին մեզ, մնացինք մենք մենակ... Թշնամին էս անգամ մեր վրա է գալիս: Հող հայրենի՛ եք, վեր կացեք, մենք ընկնենք առաջ: Շինական, եկ իմ հետևից:

— Ճշմարիտ, ճշմարիտ, ի՞նչ խոսք... — ձայն տվին ամեն կողմից:

— Դե, բա ելեք, — ընդոստ մեջ ընկավ Պողոսը, — հրես զորքը կգնա նրանց դիմավորելու, մենք էլ:

— Հա՛, հա՛, ընկի առա՛ջ, գալի՛ս ենք, Պողո՛ս... — ձայն տվին կրկին շինականները:

Առաքելը, որ լուռ դիտում էր ու լսում, զգաց, որ այս վճռական խոսքերը դեռ վճռական գործ չեն: Դա ավելի շուտ մտքի հափշտակություն էր: Դեռ շինականը չէր հասել այն հոգեկան վիճակին, երբ սուր ու դաժան կարիքը, կյանքի կարիքը, հարկադրում էր վեր կենալ ու մտնել կյանքի ու մահվան կռիվ: Նա չքսխալվեց, վառ կոշերին հետևեց խաղաղ խորհրդակցություն...

Այնժամ նա վեր կացավ նստած տեղից, մռայլ, հանդարտ նայեց շինականներին և սկսեց հանգիստ եղանակով:

— Ժողովո՛ւրդ: — Լռեց, նայեց գետնին, մտածեց, սառը վրժբերեց. — Թշնամին գալիս է մեր արմատը կտրի: Գալիս է մեր հույը, մեր երկիրը, մեր իրավունքը խլի, մեզ կամ ստրուկ շինի, մեզ մեր իշխանից ավելի ճզմի, կամ երկրից դուրս քշի, տանի աշխարհքե-աշխարհք, տա քամու բերան, ցրիվ տա, կորցնի: Մեր իշխանը կգնա կռիվ, հոգևորն էլ իր տեղից վեր կկենա, բայց ուժը մե՛նք պիտի տանք, մե՛նք ենք հող հայրենին, մենք ենք երկիրը, մե՛նք պիտի մտնենք հող հայրենիի կռիվը, պահենք մեր իրավունքը, պատիվը:

Շինականներն ստվարացած ավելի մոտ սեղմվեցին:

— Ինչ էլ անենք՝ վերջը կոխվն է: Իշխան է, կգա, չի գա, Դկովի, չի կովի՝ մենք հո պիտի պաշտպանվենք:

Առաջ եկավ մի շինական.

— Առանց իշխանի, զորքի, զորավարի մենք ի՞նչ կարող ենք, չենք կարող, Առաքել:

— Գնանք, տեսնենք,— ասաց մեղմածայն Առաքելը և թիթաակ ժպտաց, մտածեց, ապա գլուխը վեր բարձրացրեց ու խոթողվեց,— բանը չհասնի դրան: Որ տեղը գա, զորքը, նախարարը կարող են, մենք չենք կարող: Կարող ենք: Թշնամի է, կարենալ կտա: Էդ էլ կարող ենք, մի բան էլ ավելի,— վճռական եղանակով ասաց Առաքելը:

— Հա՛, ճշմարի՛տ, հենց ի՛սկ աղգարը գու խոսեցիր,— խառնածայն հավանություն տվին շինականները:

— Դե որ արդարն է՝ զենք վերցրեք, վեր կացեք, էլ շատ խոսելն ի՞նչ:

— Հիմի որ իսկապե՛ս վեր կկենանք,— ձայնեցին շինականները:

— Կզնա՛նք, ով ճամպին կմիանա մեզ՝ թող մեզ հետ դուրս գա բռնավորի դեմ,— վճռեց Առաքելը:

— Դո՛ւրս գանք, տեր որ շունենք՝ մեր տերը մենք ենք,— հաստատեց մի շինական:

— Հոժա՛ր եք,— հարցրեց մի անգամ ևս Առաքելը՝ մեկ-մեկ նայելով շինականներին:

— Հոժա՛ր,— ասացին շինականները:

— Դե՛ հավաքվեք:

Դեռ երկար շարունակվում էր շինականների խորհրդակցությունը, մերթ ուժգնում անասելի գոռգոռոցների պոթկումով, մերթ մեղմում զրույցների համակերպ վերապահությամբ: Ռամիկը վերդիր էր անում, կշռադատում էր բացավառվելու հետ: Վեր կենա՛լ, թե՛ ոչ, հիմա՛ վեր կենալ, թե՛ հետո...

Բայց Առաքելը զգում էր, որ մինչև իսկապես վեր կենալը շինականը գեռ շատ կորոճա իր անելիքը և մի քանի անգամ կվճռի ու ետ կկենա: Բայց հույսը չէր կտրում: Գիտեք, որ շինականի հողը վտանգի մեջ լինելով՝ վեր կկացնի նրան՝ կամա թե ակամա: Ուստի զայրացած թեև՝ մի կողմ քաշված սպասում էր:

Սրահում նստածները պարզ լսում էին շինականների վեճն ու վճիռները: Խորթ էր այդ խոսքը, ռամիկ, բայց ուժեղ էր ու արդար: Դա հողի խոսքն էր, նրա դատավճիռը, որ ազդում էր ինչպես հողը, որ ծնում է, աճեցնում, ապրեցնում և տանում էր դեպի կյանք: Դա բնության ձայնն էր, որ ահեղ է և անպարտելի: Ամենքն զգացին, որ շինականը վեր է կենում ցասումնալից, չի սպասում լուրերի ճշտման՝ իմաստուն դուրսզգացություն գուշակելով և ճիշտ ժամանակին կանխելով աղետը, որոշում էր շարժման ժամը: Իշխանական ինքնասիրության դիպչողական էին այդ կշտամբանքի խոսքերը: Սակայն զորքի խոսքեր էին դրանք, խիստ, բայց անձնվեր զորքի: Դա պատկառելի ուժ էր: Ատոմն ու Խորենը շատ գործ ունենալով գրքի հետ և զորքի կողմից միայն ճանաչելով ժողովրդին՝ զինվորի սրտով ընդունեցին շինականների կշտամբանքը իշխանավորներին: Նրանք իբրև զինվորներ միայն այդպես էին գնահատում ժողովրդին: Հայրենիքի ոչնչացման վտանգի այս նեղ պահին թշնամու դեմ էր ելնում ինքը ժողովուրդը, դա դուր էր գալիս, ազդում էր նաև զինվոր իշխաններին:

Կես-գիշերից անց շինականներն սկսեցին մեկ-մեկ ու խմբերով հավաքվել ամրոցի տակ, Առաքելի մոտ: Նրանք կրում էին և՛ նիզակ, և՛ սուր ու վահան, և՛ մահակ, և՛ կացիններ: Եվ որքան աղմկալից էին նրանց խորհրդակցությունն ու կոշերը, նույնքան անձայն ու հասարակ էր նրանց հավաքվելը:

Վերջապես Եղիշեն ասաց խստորեն.

— Բա՛վ է, սիրելի՛ք իմ. այժմ գործի՛, պատերազմը չի ըսպասում, ժա՛մ է մեկնելու:

Ատոմը վեր կացավ և սեպուհներին կարգադրեց անմիջապես հեծյալ սուրհանդակներ ուղարկել Տարոն աշխարհը՝ ժողովրդին հայտնելու, որ զգուշանան ստահող լուրերից, բայց պատրաստ սպասեն լուրերի ճշտման՝ վճռական հարված տալու արյաց զուրազնդին, որ գալիս է... Եվ ապա արդեն հիմա իբրև գլխավոր զորավար ջոկատի՝ վճռական և հրամանատարական կարգով հրամայեց Զոհրակին:

— Զոկատը հանի՛ր ճամբարից. շարժվում ենք:

Զոհրակը մի պահ մտածեց և ապա կանչեց զինվորներին, որ դառն հետև կանգնած էին:

— Նե՛րս բերեք Դավիթ սեպուհին:

Սկավ Դավիթ սեպուհը: Նա այլայլված էր և շրթունքներն էր կրծոտում զայրույթից:

— Ի՛նչ է, դեռ չե՞ս հանդարտվել,— խստաձայն դիմեց նրան Զոհրակը:— Զինվո՞ր ես:

— Զինվոր եմ ազգի,— մռայլ պատասխանեց Դավիթ սեպուհը:

— Կեղծե՞ս դավաճանի դեմ, ազգի համար:

— Իսկ ո՞վ ասաց, թե իմ Սպարապետը դավաճան է... — սպառնալի շեշտով հարցրեց Դավիթ սեպուհը, բայց նկատելով իր աչքերի մեջ թափանցող Զոհրակի դաժան հայացքը՝ հուզված աչքերը լցված, վիզը երկարացրեց.— ահա՛, կտրի՛ր. ես իմ Սպարապետի դեմ դուրս չեմ գա:

Ատումը մոտեցավ Դավիթ սեպուհին և ցած՝ հասարակ ու սարսափելի ձայնով հրամայեց.

— Զոկատը հանի՛ր...

Դավիթ սեպուհը ցնցվեց: Նայեց Նղիշի մռայլ աչքերին, Մամիկոնեից տիկնոջ սպառազեն հագուստին, մյուսների խոր զգացումով ներշնչված դեմքերին և սթափվեց:

— Հրամանդ ի կատար՛ր,— ասաց նա բարձր, զինվորի ձայնով և դուրս եկավ սրահից:

Զոհրակը նշան արեց սեպուհներին, որ հետևեն իրեն, և ինքն էլ դուրս ելավ: Ճամբարի ճանապարհին նա աչքի տակով նայեց Դավիթ սեպուհին և բծիծաղով հարցրեց.

— Դու այս ամենը հասկանալո՞ւ էիր անում, թե...

Դավիթ սեպուհը արագ շրջվեց Զոհրակի կողմը և ասաց.

— Թեկո՛ւ պանի՛ր, իշխանի՛կ, ջոկատը հանում եմ քո և Մամիկոնեից տիկնոջ հրամանի տակ. ես ուրիշ հրամանատար չեմ ճանաչում:

Զոհրակը հասկացավ, թե ինչ էր նշանակում այս: Դավիթ սեպուհը իրենն էր քշում. և նրա գլխին քարոզը օգուտ չունեի: Ուստի և լռեց՝ վճռելով խիստ հսկել նրան: Հասան ճամբար:

Սկսվեց զնալու տազնապալի իրարանցումը նաև ամրոցում: Արդեն լուսացել էր: Ողական ամրոցի առջև գտնարվեցին Ատոմի և Խորենի ջոկատները: Ատոմը հրամայեց, որ Մամիկոնյան ջոկատը բերեն ամրոցի դուռը: Ամրոցի բնակիչները դուրս ելան

դարձաւից ամրոցի հրապարակը: Ճամբարից Դավիթ սեպուհի գլխավորութեամբ եկավ Մամիկոնեան ջոկատը և կանգնեց մի կողմ՝ սպասելով հրամանի:

Ամրոցից դուրս եկավ Ատոմը՝ Եղիշեի, Խորենի հետ, զննող աշքերով նայեց Մամիկոնեան ջոկատին և խաչակնքեց նրան: Բայց և հակամարտ զգացմունքները ցոլացին երկուստեք: մի կողմից հրամանատարի, որի ուժեղ կամքը իսկույն թելադրեց նրանց ենթարկվել իրեն, և մյուս կողմից Մամիկոնեան տոհմի զինվորների բնական անբարյացակամութիւնը օտար և դեռ անծանոթ հրամանատարի հանդեպ:

Մամիկոնեան զինվորները քննող ու սուր աշքերով զննեցին Ատոմին, որ իր գեղեցկութեան հետ նաև մարտիկի կարծրութիւն ուներ: Նրանք փորձեցին քամահրանքով նայել ինքնակոչ հրամանատարին, բայց երբ Ատոմը պողպատի սառնութեամբ հանգիստ նայեց նրանց աշքերին՝ սաստվեցին:

Ամրոցի դարձաւի մոտ խռնված բազմութեան մեջ խառն կանգնած էին հեծյալ զինված շինականներ ու գեղջկուհիներ, որոնց շարժումներից երևում էր, որ կամենում են միանալ մեկնող ջոկատին:

Այդ պահին բոլորի ուշադրութիւնը խեց ամրոցից դուրս եկող տիկիկների խումբը, որին գլխավորում էր Մեծ Տիկիկը: Նրա պատկառազգու ողբերգական կերպարանքը սաստեց բազմութեան: Նրա հետ էին Մամիկոնեից և Շուշանիկ տիկիկները, որ պատրաստ էին ճանապարհ ընկնելու Խոր տպավորութիւն թողին այդ խմբի մեջ, երբ երևացին Անահիտն ու Աստղիկը, ինչպես և Յուդաբերն ու աղախիկները՝ բոլորը սպառազինված: Այրմարդու և կնոջ տարազների խառնուրդը միաժամանակ պատկերեց այն բոլորովին նոր հոգեմիճակը, որ ապրում էին ամենքը Ատոմի ամրոց գալուց ի վեր: Փոխվում էր ամեն բան ամրոցի մեջ, գուցե և աշխարհում: Ամրոցի բնակիչները, զինվորները, շինականները թե՛ եկվոր և թե՛ Մամիկոնեան՝ բոլորն այնպես էին ըզգում, թե իրենց սպասում է մի ահապոր, մեծ դեպք, որ պիտի խառնի ամեն ինչ և թե՛ փրկեն՝ փրկեն, շփրկեն՝ աշխարհի վերջն է:

Մամիկոնեան տիկիկը համեստ ու վճռական կերպարանքով պատկառանք էր ազգում բոլորին: Անահիտը, որի ճնշող սաղա-

տի տակից թախծալի համակերպությամբ աչքերը նայում էին ուն՝ քաշվում էր հազարավոր աչքերի նայվածքից: Աստղիկը արձակ էր և ուրախ իր նոր վիճակի մեջ:

Մեծ Տիկինը դարձավ Մամիկոնեից ափսոսանքներն ու օրհորհորհն և ցույց տալով նրանց ոտները՝ հրամայեց.

— Հանեցե՛ք մաշիկներդ: Դուք գինեպրջալ եք:

Սա չափազանց էր, խառագածան:

Հակաճառելը միտք չսեներ: Պառավր մոգեգնում էր: Ու երբ տեց նրանց զարմանքն ու դժվարանալը՝ դաժանացավ.

— Ի՞նչ, ոամիկ գինեպրջալը, որ բորիկ է՝ դո՛ւք եք նրանցից ու սիրելիքն կովի մեջ: Զինե՛վորջալ ենք՝ հավասար ենք:

Պառավ փշխանուհին ապրում էր հոգեկան մեծ խռովք. նա ունի էր հանգստացնել իր, քրիստոնեի, տանջվել պրավոզ խռովչտամբանքներն ու փայթոցները հանգեալ ոամիկի: Նա կարող էր, թե կարող էր և այն էլ աչքս վարմունքներով հաջատոթյուն որդարություն բերել իշխանի ու ոամիկի համակեցություն: Եվ ձեռնարկեց իրականացնել այդ հաշտությունն ու հավասարունը, որ նրա միամիտ, բայց յուրովի բարի միտքը ծնում էր հոգու մեջ... Նա զգում էր ժողովրդի ուժք, որ ճնշում, մղում ամենքին, բարձրացնում, ազնվացնում...

Զինվորները լրջացան և թողին խեղճ ներհակ մտքերը: Այդ ցին Ատոմի հայացքն ընկավ շինականների վրա, որոնք նրա նստած, գինված խստագեմ նայում էին շարք կանգնած վորենքին: Պողոսն առաջ ընկավ ու ասաց Ատոմին.

— Իշխան, պատրաստ ենք:

— Դո՛ւք ինչու եք թողել մեր տունն ու քործը, ո՞ւր եք գա- սաստեց նրանց:

Ժողովուրդը լռեց ճնշված ու դժգոհ:

— Դուք զորք չեք, կոիվ չգիտեք, ի՞նչ պիտի անեք՝ բացի իզարելը, — շարունակեց Ատոմը:

Այդ պահին համարձակ առաջ քշեց իր նժույզը Խանդութը և խտ գոչեց.

— Իշխան ես, մեր տերն ես, հրամայի՛ր: Մենակ՝ կիշխեմ՝ եմ. աստծուց հրաման չկա արգելես հող հայքենում՝ գնա իր հրր պաշտպանի:

Մեծ Տիկինը, որ թվում էր, թե խլացել էր աշխարհիս բոլոր ձայներին՝ խոժոռ նայեց Ատոմին և ասաց հրամայական ու խրուպոտ ձայնով.

— Թող զա՛ ռամիկը, իշխանիկա, նրանով պիտի հաղթես. ռամիկը հող հայրենի՛ն է, աստված է օրհնել նրան:

Ատոմին զարմացրեց պառավի ուշիմությունը, ազդեցին նրա այս խոսքերը:

— Հրամա՛ն տուր, իշխա՛ն,— խոսեց Առաքելը մոայլ լրջությամբ, որ հրամանի շեշտ ուներ:

Ատոմը հիշեց գութկանի օրը իր դիմաց կանգնած ըմբոստ շինականին, որ թեև այսօր մեղմ էր խոսում, բայց ավելի վճռական ու սպառնալից էր:

— Իշխան,— ասաց նա մեղմաձայն հանգիստ ու վստահ սակայն:— Ձերը զորք է, խոսք չկա, դուք կոխվ գիտեք, կկռվեք, երկիր կառնեք, երկիր կտաք: Մերն ուրիշ է, մենք կոխվ չգիտենք: Բայց որ մենք կռվենք — կմեռնենք՝ երկիր չենք տա: Մեր կռվի առաջ քար մի գցի, մեկ է՝ մենք կգնանք:

— Արդա՛ր է, արդա՛ր,— ձայն տվեց բազմությունը:

Ատոմը ազդվեց մի փոքր և չկամեցավ Մեծ Տիկնոջ վիրավորել: Միաժամ և նա սկսում էր կարծես արժեք տալ շինականներին:

Ատոմը աչքով շափեց շինականների զինված հեծյալ խումբը և կարծես գլխով հավանության նշան արեց:

— Հրամա՛ն տուր, իշխան, հրամա՛ն տուր,— ձայնեցին զինված շինականները:

Ատոմը ասաց նույնպես մոայլ ու լուրջ.

— Դե ուրեմն եկեք հրամանի տակ: Հրամանից դուրս գաք՝ մահու պատիժ է:

— Տուր մահու պատիժ,— ասաց Առաքելը:

— Անցիր գլուխ,— հրամայեց Առաքելին Ատոմը:

Շինականները զինվորական կեցվածք առան:

— Դե՛, ի գո՛րծ,— ասաց Ծղիշեն:

Սպասավորները քաշեցին մի խումբ նժույզներ:

Ծղիշեն նստեց նժույզը: Մյուսները հետևեցին նրան: Ապա Ատոմը աչքով շափեց ջոկատները և մտրակը օդում ճռճելով՝ հրամայեց.

— Ճանապարհ...:

— Ճանապարհ բարի,— գոչեց ողջ զորագունդը:

Ատոմն առաջ ընկավ: Նրա հետևից գնացին բոլորը՝ իշխանները, կանայք, ջոկատը և շինականները: Երբ դուրս եկան դաշտ՝ Եղիշեն սկսեց հոգևոր երգ, որ նաև ռազմական էր: Նրան ձայնակցեցին զինվորները, որոնց տրամադրությունը փոխվեց՝ ռազմական երթի ուրախության պատճառով: Ատոմը, որի նժույզն սկսեց խաղալ, խոսքի բռնվեց Խորենի և Զոհրակի հետ: Հարկավոր էր հաջող թափանցել Ռշտունյաց ամրոցը, այնտեղից ջոկատ վերցնելու: Ատոմը գիտեր Ռշտունյաց նախարարի ներհակ բնավորությունը և աղոտ զգում էր, որ այդ ամրոցում արդեն լուրջ հակառակորդներ դուրս կգան իր դեմ: Նա հույսը դրել էր ավելի խիզախության, քան բանականության վրա:

Օրը մառախլապատեց: Աջակողմը, ինչպես սև էրենոս, ձրգվում էր Սասնո լեռնաշղթան իր զազաթներով, որ մխրճված էին թուխպերի մեջ: Կապարագույն Մեղրագետը փռում էր իր քղանցքները եղեգնուտների մեջ: Իսկ առջևը, մի փոքր ձախ, դեպի երկինք թռել և թռիչքի մեջ քարացել մնացել էր օդում, իբրև հրակայական շատրվան, Գրգուռ լեռը: Իսկ ավելի դիմացը, աջակողմում մուսլվում էին Ռշտունյաց մթնասև անտառապատ լեռները: Այնտեղ էր գնում Ատոմի ջոկատը՝ շինականների և գեղջկուհիների խմբերով:

Մամիկոնյան տիկինը տարված իր մտքերով՝ շէր խոսում: Շուշանիկ տիկինը մերթ-մերթ նայում էր Անահիտին՝ թափանցելու համար նրա ապրումներին: Ժանր էր Շուշանիկ տիկնոջ համար Անահիտի հոգեկան խռովքը, նա վշտանում էր, որ այդ մատաղ կույսի առաջին զգացումը այսպես բիրտ հարվածների տակ խորտակվում է: Բայց նա չուզեց ավելի հուզել խեղճ աղջկա առանց այն էլ ալեկոծված սրտի փոթորիկը: Միայն նրան հետաքրքրում էր, թե ի՞նչ է մտածում Անահիտը իր հոր մասին:

— Անահիտ, դու վախենո՞ւմ ես հորդ ցասումից:

— Ո՛չ, իշխանուհի՛,— ասաց տխուր Անահիտը և աչքերը խոնարհեց:

— Այո, անվա՛խ կանգնիր նրա առաջ և հայտնիր ուխտդ, դու հիմա զինվորյալ ես:

— Գիտե՛մ, իշխանուհի՛... — ասաց Անահիտը, և նրա աչքերը լցվեցին:

Շուշանիկ տիկինը նայեց Աստղիկին: Սա ըստ երևույթին չէր ճնշվել դեպքից: Ընդհակառակը՝ աշխուժի էր եկել, ինչ-որ հերոսական շուք էր հագել: Նրա մատաղ, գեղեցիկ դեմքը, թարմ կերպարանքը ռազմիկի սլաք էր ստացել, որ մարդու խլում, թռնցնում էր դեպի սխրագործություն: Միայն նրան ուշի-ուշով նայողը կնկատեր, որ նրա հայացքի խորքում, շրթունքների անկյուններում մի կոտրված թախծալի ժպիտ էր խաղում, երբ նա գողունի հայացք էր նետում դեպի Ձոհրակը: Նրան ուրախացնում էր իր առաջին զգացումը և միաժամանակ հարվածում: Ձոհրակը Աստղիկին թվում էր անհասանելի, չլինելիք մի երջանկություն: Ի՞նչ երեկվա խոնարհությունը սիրո առաջին հրամանի առաջ, նրա համակերպությունը այն վճռին, որ թող Ձոհրակը չիմանա իր սերը, թող Աստղիկը միայն նրա սպասարկուն լինի ռազմի դաշտում, այսօր տեղի էր տվել բուռն, փոթորկալի, խանդակաթ սիրու: Աստղիկը զգաց, որ քանի ինքը այդ զգացման գետի ափին էր և ձեռքով խաղ էր անում ալիքի հետ՝ հասարակ ու հեշտ էր թվում ալիքը, բայց երբ այսօր ալիքը խլեց նրան և տարավ հորձանուտները, նա պիտի պայքարի մի ահագին փոթորկի դեմ: Մերթմերթ էլ ինչ-որ մի թաքուն հույս, թե անընկճելի բաղձանք նրան հանկարծ ողողում էր կյանքի մի յայնպիսի բուռն ուրախություն, որ նա հառաչում էր երջանկության ճնշումից: Եվ նա ողջ ճանապարհին մոռացել էր անգամ, թե ո՛ր են գնում և ինչո՞ւ:

Շինականների խմբերը գնում էին հետևից: Նրանց մեջ նկատելի դիրք էին բռնել Պողոսը, Օհան Լալրիկը, Խանդուկը:

Նրանք գնում էին լուրջ և հոգածու՝ ինչպես վերահաս մի սլատահարի առաջն առնելու, առանց որի անկարելի է առօրյա գործերը շարունակել:

Անահիտը հարգանքով ետ-ետ էր նայում իրենց հետևող Խանդուկին, որ մեծ արժանապատվությամբ քշում էր նժույգը՝ իր հետևից ունենալով գեղջկուհիների խումբը: Նրան ազդում էր Խանդուկի ազնիվ ու բնական հպարտ դեմքը՝ կյանքի հոգսերից ու աշխատանքից թախծալի և մտախոհ: Կարծես նրա պես կանանց առաջին անգամն էր տեսնում կյանքում: Աստղիկը, որի համար այս օրըր ապելի ուրախ ուխտատնացություն հանգամանքն ուներ,

հետաքրքրությամբ դիտում էր հանդուժի և իր հետևն ընկած կանանց խմբի զգեստավորումը: Նա ուշի-ուշով զննում էր նրանց բաց գլուխները՝ մինչև գոտկատեղերը հերարձակ, պճղնավոր պարեգոտները, որ ամուր ամփոփված էին շաշի գոտիներով, նրանց վզներից կախ ուլունքները: Նրանցից հանդուժը և մի քանիսը նիզակներ ունեին ձեռներին և վարժ էին նստած նժույզների վրա: Աստղիկը դիտում էր նաև շինականների կարճ բաճկոնները, մեկնոցները ուսերին՝ վզի շուրջը երկար կապով բռնված, որ երբ հովը ետ էր ծփում, բացուխուսի էր անում նրանց կուրծքն ու կշտերը: Նրանք լավ զինված էին սուսերներով և սրերով: Զվարճալի էին զինվորները իրենց մարմնին կպած զրահներով ու սաղավարտներով, սրերով ու մուրճերով: Աստղիկի ուշը գրավել էր մի շատ երիտասարդ նրբին դեմքով զինվոր, որ միշտ նժույզից բարձր էր բռնում իր երկաթյա սուսերը՝ նրան չվիրավորելու և բարակ շրթունքները սեղմած էր պահում՝ կարծես ծիառկատառության մեջ էր:

Զինվորներն ուրախ տրամադրության էին: Երիտասարդները կատակներ էին անում աշքունքով: Լուրջ էին և մտահոգ հասակավորները, որոնք ավելի լավ էին հասկանում, թե ինչ է պատերազմը: Զորաջոկատները գնում էին տարբեր դրոշներով՝ Մամիկոնյան, Խորխոռունյաց և Գնունյաց:

Երբ զառիվերով բարձրացան Գրգուռի հարավային ստորոտները, դիմացը հալած արճիճի պես մերկացավ Բզնունյաց ծովի ջղաձգվող դեմքը: Նա զայրացած էր մեկի դեմ, շնչում էր անհանգիստ: Մոայլ սաստում էին Ռշտունյաց լեռները:

Մամիկոնեից տիկինը երկյուղով նայեց Մեծ Տիկնոջ, որի մազերը ծովի փափուկի պես ծփում էին նրա մոայլ դեմքին: Տիկինը վախենում էր, որ նա հոգնի, մրսի, հիվանդանա: Նույն երկյուղն ունեին նաև բոլորը: Բայց պառավը, ինչպես ցույց տվեց՝ ուներ պահեստի ահագին ուժեր: Նա քշում էր նժույզը՝ առանց մարմնական նեղության: Ըստ երևույթին նրան նեղում էր միայն հոգեկան տագնապը:

Ատումք գնում էր այժմ բռնված ավելի մեծ հոգսով, քան եկել էր Տարոն: Դա նախ նրա բարդ կազմ ունեցող զորախումբն էր, շինականները և կանաչը՝ նախարարական և շինական, և ապա այն ընդունելությունը Ռշտունյաց աշխարհում, որ սպասում

էր նա: Անշուշտ Արտակը՝ Ռշտունյաց նախարարը, որ Արտաշատում հակառակ դիրք էր բռնել, այժմ սուրհանդակների, զորական տեղապահի և նախկին զործակիցների միջոցով կազմակերպել էր որեւէ դիմադրութիւն: Նա իբրեւ անկախ նախարար՝ շատ լավ էր հասկանում, որ այդ դիմադրութեանը միանգամայն հասկանալի է այլ անկախ նախարարի կողմից: Միասեմ և գիտեմ, որ նա ձեռնարկում է դեռ չտեսնված մի գործ՝ արքունի զորքի կազմակերպումն տարբեր նախարարական տներէ զոդագործելից՝ փրկեց տերերի բացակայութեան: Բայց և ե՞րբ էր Հայոց աշխարհը տեսել այսպիսի արհամիթք: Աս հման էր վերահաս ջրհեղեղի, երբ այլեւս չեն մտածում արհամիթք-անօրինակների մասին: Նա ետ նայեց, մի անգամ աչքով չափեց իրեն ենթարկված տերունական զորքի դեռևս թույլ զանգվածը և ուշի-ուշով գիտեց շինականների ու գեղջկուհիներին: Եվ հանկարծ նրա մեջ ծնվեց նոր միտք. «սրանք կօգնեն»: Նայեց փշաւանական կանանց, Մեծ Տիկնոջ, Եղիշին: Եվ առաջին անգամ հասու եղավ այն մեծ և ուժեղ գերին, որ հանձն էր առել ինքը կատարել: Հիշեց Եղիշի գիշերային ճառը, Մեծ Տիկնոջ հոգեկոշումները, շինականների հողի տաղնապը և հասկացավ, որ իր արշավը հասարակ, զորական մի ձեռնարկ չէր, այլ ավելի խորհրդավոր, մեծանշանակ գործ: Եվ ուժ առավ, զգաց, որ մի նոր ոգի մտավ նրա էութեան մեջ: Նա իր մոտ կանչեց Դավիթ սեպուհին: Սա մտայն, բայց արագ աշտանակեց նսույգը և թռավ դեպի Ատոմը:

— Վերցրո՛ւ տասը հեծյալ և առա՛ջ քնկիր դեպի Ռշտունյաց ամրոցը, հասկացրու, թե ինչո՛ւ ենք գնում: Հայտնի՛ր, որ կովելու շներ գնում, թող չպատրաստվեն դիմադրութեան: Ասա՛ շներ գա ամրոց՝ մինչև չհրավիրեն մեզ:

Դավիթ սեպուհը լռեց և մտածեց: Նա դեռ մտայն էր, բայց և զարմացել էր այսքան վստահութիւնից իր հանդեպ: Ատոմը վրա բերեց.

— Այդ դո՛ւ միայն կազուղ ես...

— Հրամանդ կատա՛ր, — վերջապես սթափվեց և ջերմեռանդ սասց Դավիթ սեպուհը:

Մի փոքր անց՝ Դավիթ սեպուհը տասը հոգեանոց հեծյալի հետ սլացավ առաջ: Նա ուրախ էր, որ միևնույն «աղետին» ենթարկվում է նաև Ռշտունիքը:

Անահիտի հորը՝ Գեղեոնին իմաց տվին Ռշտունյաց ամրոմ, որ Տարոնից հեծյալ սուրհանդակներ են եկել: Գեղեոնը սմայեց ներս թողնել նրանց: Դավիթ սեպուհը իր զինվորներով մտավ ամրոցը: Ամրոցի բնակիչներն իրար անցան, տեսնելով լորենների լուրջ ու մտախոհ դեմքերը: Ավելի զարմացավ Գեղեոները տեսավ իր առջև մի սեպուհի, որ եկել էր սուրհանդակի նգամանքով: Վերջին ամիսների լուրերը, տագնապալի վիճախնչպես այլուր, այնպես և Ռշտունյաց ամրոցում ու աշխարհում ամենքին զգայուն էին դարձրել դեպի ամեն մի շնչին դեպք, որ մնաց մի սեպուհի տարածամ այցելությունը: Դավիթ սեպուհը Գեղեոնին հայտնեց, որ նախարարներն ուրացել են: Գեղեոնը ցնցվեց:

— Ինչո՞ւ են ուրացել... Ի՞նչ իրավունքով... Ոչ հայրական ոգ է, ոչ այրմարդու գործ: Ես չեմ ընդունում:

Դավիթ սեպուհը լռեց: Ապա հայտնեց, որ ամրոցին է մոտում զորագունդը: Գեղեոնը զայրացավ:

— Իսկ ո՞վ տվեց իրավունքը...

Դավիթ սեպուհը բացատրեց զորագնդի նպատակը: Գեղեոնը թերահավատ ու դժկամ: Բայց երբ, անկախ նրա մտայլ ու մակոր բնավորության, լսեց զորագնդի հետ եկող մնացածների մասին, զարմացած, բերանբաց նայեց Դավիթ սեպուհին: Դասնված, անլուր դեպք էր: Գնունյաց, Խորխոռունյաց, Մամիկոնց զորագնդերից կազմված զորագունդ, որին միացել են խաղ շինականներ, կանայք, որոնց մեջ են Մամիկոններից Մեծ Տիր, մյուս տիկիները, իր դուստրերը, գեղջկուհիները և ընդհանուր հրամանատարն է օտար մի նախարար և զորագնդին առաջդրում է Նդիշեն: Շփոթվեց Գեղեոնը և մոռացվեց: Դիմադրուն և հակառակության միտքը սառեց նրա մեջ: Այնքան ազդեց անօրինակ բանը, որ նա խոսք չգտավ մերժելու Դավիթ սեպուհի առաջարկը՝ առանց դիմադրության թույլ տալ զորագունդը ամրոցին մոտենալու: Գեղեոնի լռությունը Դավիթ սեպուհը օգտործեց իսկույն:

— Համաձայնի՞ր, սեպուհ՛ւհ, թո՛ղ մոտենա զորագունդը: Հայի գործի համար է: Վտանգ չկա:

— Քո՛ղ առաջ տիկիները մոտենան,— զգուշացավ սակայն Գեղեճունը՝ մերժելուց առաջ փորձելով ստուգել:

Նրան դժվարացրեց Մեծ Տիկնոջ, Մամիկոնեից տիկնոջ, Շուշանիկ տիկնոջ, իր դուստրերի և ժողովրդի մասնակցելու հազամանքը:

Դավիթ սեպուհն իսկույն հեծյալներ ուղարկեց Ատոմ իմացնելու Գեղեճունի պայմանները: Գեղեճունը մտքում զայրացավ աղջիկների վրա:

Ամրոցի դարբասը լցվեց հետաքրքիր բազմությամբ, երբ Գեղեճունը իր կնոջ և իշխանուհի դստեր հետ ելավ ընդառաջ եկողներին: Հեռուն ձորից վեր էր սողում զորագունդը: Ամրոցում զինվորները վազեցին իրենց դիրքերը:

Ատոմը կանգնեցրեց զորագունդը հեռու ձորում՝ Զոհրա հսկողությամբ, և ինքը Եղիշեի և տիկիների հետ առաջ եկա՝ մոտեցավ ամրոցին: Գեղեճունը աչքերը կկոցելով նայեց մոտեցող տիկիներին և իր դուստրերին: Այստեղ նրա առջև բացվեց մի վստեհ սարան: Նրա ուշադրությունը գրավեց Մեծ Տիկնոջ ողբերգական սգավոր կերպարանքը և հարգևոր հասակը: Մեծ Տիկինը այնպիսի խոր վշտով նայեց Գեղեճունին, որ սա առաջ գնաց և մոտ նալով Մեծ Տիկնոջը՝ խլեց նրա ձեռը, համբուրեց և հրամայեց սպասավորներին, որ օգնեն նրան նժույգից իջնել: Նաժիշտնե վազեցին մյուսների վրա և օգնեցին իջնել: Գեղեճունը ողջուն Մամիկոնեից և Շուշանիկ տիկիներին և ապա նայեց իր դուստրերին, որ լաց էին լինում՝ նայելով Մեծ Տիկնոջ: Գեղեճունը, ինչպես և ողջ ամրոցի բնակչությունը չկարողացավ աչքերը հեռանել այդ վշտահար կերպարանքից, որ կարկամեցրեց ամենքի Գեղեճունը և Մամիկոնեից տիկինը ընկան նրա թևքերը և տարան ամրոցը: Նա լուռ էր և անմխիթար տանջվողի պես իր խոր վշտ տարված:

Երբ հյուրերին տարան վերև՝ սրահը և Գեղեճունը հրավիրեց նախ Մեծ Տիկնոջ և ապա մյուսներին նստել բարձրին, ներս մտան Եսթերը և Արշալույսը, Նրանք ևս՝ շնայած Եսթերի տարրերին՝ խոնարհ համբուրեցին Մեծ Տիկնոջ ձեռը, ողջագուրվեց մնացյալների հետ: Գեղեճունը համբուրեց Եղիշեի աջը և խիստ հույսացրով հրավիրեց յուրայիններին հետևել իրեն: Ապա հնազանդ սպասավորի պես կանգնեց Մեծ Տիկնոջ և Եղիշեի առջև՝ կարծ

Թաղաքներով հրամանի նստել կամ կատարել մի գործ: Նա այնքան ազդված և երկյուղած դեմք էր ստացել, որ Նիդշեն հրավիրեց իրան նստել:

— Հանգի՛ստ առ, սեպու՛հ, քննենք արհավիրքը:

Գեդեոնը հրաժարվեց նստել:

— Մեծ Տիկնոջ առջև հրամանն չէ սեպուհներին...

Մեծ Տիկինը հառաչեց:

— Նստի՛ր, Գեդեո՛ն, նստի՛ր, զավա՛կս, Մեծ Տիկնոջը ջուրը քարել է:

Գեդեոնը շնատեց և սկսեց մոայլ մտածել: Հետո վրդովված, զայրալի ասաց:

— Ինչպե՛ս են համարձակվել հայրենին ուրանալ: Հայրենին նրա համար է, որ մարդ չուրանա: Ատոմը պատասխանեց:

— Հենց իսկ դրա համար վեր ենք կացել, սեպուհ: Եվ հիմա քետք է, որ Ռշտունյաց աշխարհը ևս մասնակից լինի հայրենիք կռվին:

Գեդեոնը նայեց վշտաբեկ Մեծ Տիկնոջը, մյուսներին և այս քոտ երևույթին կարծր և կամակոր մարդը լցվեց ինչ-որ խորհրդազավոր զգացմունքով: Նա կանչել տվեց նախարարի պաշտոնական տեղապահին, մյուս սեպուհներին, տարօրինապես նաև տեր Զանգակին: Կավ շհասկացվեց նրա միտքը: Եկավ տեր Զանգակը ինչ-որ կասկածելի մի վանականի հետ: Եկավ տեղապահը՝ Զանգաղանը, այն շիկահեր, կապտաշյա սեպուհն էր, որը Արտակ Մուկեցի Ռշտունյաց ամրոց այցելած գիշերը Արտակ Ռշտունու հետ զավեր էր նշաւթում Վարդանի կյանքի դեմ և որի ընկերը ընկել էր Արծվիի սրի հարվածով ծովի ափին: Նա տեր Զանգակի հետ ծպտյալ մոգ էր պահում տանը, որ կենցաղի մեջ աննկատելի համակրանք ստեղծի դեպի կրակապաշտութունը: Իսկ տեր Զանգակի հետի կասկածելի վանականը Ռշտունյաց նախարարի սուրհանդակներից մեկն էր, որ եկել էր Ավարայրի դաշտից: Նա եկել էր Ռշտունյաց զորագունդը նախարարի տեղապահի հետ պատրաստ պահելու և տրված ազդանշանով հանելու Զարևանդ՝ ուխտյալների դեմ: Գեդեոնի ինքնազուլի տիրապետության դեմ նրանք հակադրել էին անթափանցելի դավադիր մի մտադրություն, այն է՝ հենց որ նախարարը հասներ Բագրևանդ՝ բաժնաբեկն Գեդեոնին և զորագունդը տանեն Զարևանդ:

— Դե՛, գուք համաձայն եք,— ոչ մի ուշ չդարձնելով այլ բանին, որ սեպուհները ամենեկին էլ համաձայն չէին, այլ հակառակ էին միանգամայն,— խոսեց Գեղեոնը հաստատամիտ եղաւ նաևով,— մենք ջոկատը կմիացնենք հայրենիքի պաշտպանությանը զորագնդին: Դուք ուզում եք, որ մենք գնանք ուրացյալների դեմ: Ուխտում եք, որ հավատարիմ քրիստոնյա եք:

Բոլորը լռեցին միայն: Բայց դա շագղեց և կարծես անգամ չնկատվեց Գեղեոնի կողմից: Նա շարունակեց.

— Դուք թողի՞ք ձեր հակառակությունները, է՛լ հպատակ չե՞ք ուրացած նախարարին: Դուք միայն ազգ եք ճանաչում և հայրենիք: Համբուրում եք սուրբ երեցի աջը, գնում եք ջոկատը պատարաստելու: Զանդազան սեպուհ, դու հեծյալներով գնում ես և զորագունդը բերում ես ամրոց:

Սեպուհները կարկամած մնացին տեղերում: Այն ժամանակ Գեղեոնը հանգիստ մոտեցավ Զանդազանին և թևից բռնած բռնեց Նղիշեի մոտ և ճնշելով նրա գլուխը՝ խոնարհեցրեց գեպի Նղիշեի աջը: Տեղապահը, որ չէր սպասում այսպիսի կոպիտ վերաբերմունք, շփոթվեց սակայն և կատարեց Գեղեոնի պահանջը: Մյուսները շտապեցին հետևել տեղապահին՝ խուսափելու համար նրա վիճակին արժանանալուց: Գեղեոնի վարմունքի մեջ բացի ինքնանաստծության տարօրինակությունը, կար և ներքին մի ուժ՝ վրձնականության ուժը: Միաժամ և ազդում էր նրա անալյալ տհաճ հանգիստ անծիսականությունը, որ հաշվի չէր առնում ոչինչ:

Զանդազանը սակայն պինդ կանգնած էր իր տեղում: Գեղեոնը հասկացավ, բայց չնկատելու տվեց:

— Իսկ երբ նախարարս գա՝ ի՞նչ հաշիվ տամ նրան,— հարցրեց Զանդազանը:

— Հաշիվը ե՛ս պիտի տամ,— պատասխանեց Գեղեոնը համարձակ:

Սեպուհները չէին շարժվում սակայն:

Տեսնելով սեպուհների տատամսելը՝ Նղիշեն միջամտեց.

— Տարախուսո՞ւմ եք ծառայելու ձեր հայրենիքին. մի՞թե՞ ձեր նախարարը վեր է, քան ազգը հայոց:

Գեղեոնը վիրավորվեց.

— Նրանք չեն տատանվում: Նրանք էլ այդ են ասում: Հիմա

Կրանք գնում են հրամանս կատարելու— Եվ խստահայաց նայեց Կրանց։— Դե՛...

Սեպուհները հեռացան։ Ատոմը ընդոստ մի շարժում արեց։ Չսպասեց, որ սեպուհները ուղղակի զորագունդը կհանեն իր դիմ։

— Դո՛ւրս ելնենք, սեպո՛ւհ,— ասաց նա Գեղեոնին,— դիտենք։

Գեղեոնը՝ բոլորովին անսպասելի շրջապատողների համար՝ զորական կեցվածքով, հնազանդ ձայնով ասաց.

— Հրամանդ ի կատա՛ր, իշխան։

Նոր էին կամենում սրահից դուրս գալ դարբասը, որ լսեցին խռովահույզ ձայներ։ Ատոմն իսկույն գուշակեց, թե ինչ է կատարվում դուրսը և Գեղեոնին պահեց։ Նրանք մի պահ կանգ առան և ներսի դռնից սկսեցին դիտել և լսել։

Այստեղ խռովել էր մի մեծ բազմություն։ Ռշտունցի ժողովուրդը անհանգիստ եղած Տարոնից եկած զորքից ու բազմություններից՝ եկել էր դեպի ամրոցը։

Ռշտունցի զինվորները շար բան գուշակելով՝ սկսեցին մոմռալ իրենց մեջ։ Իսկ ոշտունցի շինականները սկսեցին ավելի բարձր աբաղալ։ Բազմության ձայները բարձրացան...

— Ո՛ւր են քշում մեզ...

— Խորխոռը, Մամգունը ի՞նչ գործ ունեն մեզ հետ...

— Մեռե՛լ է մեր իշխանը...

— Սեպո՛ւհ, հրաման տո՛ւր...

Բազմությունը որոտաց։ Ատոմը մտածեց չուշանալ, սկսել... Այլապես կորած էր՝ իր ողջ գործը։ Նա ալլալվեց։ Մի վայրկյան ետ, և ամբոխը հարձակվում էր իրար վրա, որ հանկարծ լսվեց Խանդուբի խոպոտ ճիչը, որ թափահար ճեղքելով բազմությունը՝ հարձակվեց ոշտունցիների վրա.

— Հա՛հա՛հ, ի՞նչ աբլորների պես սրվեցիք. Հազկերտի ճտե՛րն եք, թե ուրացողների պոչերը... Գալիս են մոգերը՝ մտնեն տներդ, կնիկներդ տեսնեն, գրկանոցներդ խլեն։ Դրա՞ համար եք կոտորչներդ ցցում զինվորայինների դեմ։ Հողն են քաշում տակներիցդ, խելքի՛ աղբատներ։ Էլ ի՞նչ մամգուն, ոշտուն, արծրուն, խորխոռ, լաչակս ձեզ պես տղամարդու գլխին։ Բա կնանիք չկա՞ք, ելե՛ք։

— Ճշմարի՛տ, ինչի՞ չենք ելնի,— մեշ թռավ մի ոշտունցի գեղջկուհի,— մոգերը մեր տները կրա՞կ բերեն, պարսիկը մեզ ստրկությո՞ւն բերի։ Կեննենք ճշմարի՛տ։

— Քաշվի՛ր,— գոռաց հետևից մի հսկա ոշտունցի,— ոլոր-մորուս, վեհատիպ, աչքերի արծվենիկ խայթիչ հայացքով,— քեզ խոսք չի հասնի։

— Հրամա՛ն քեզ, Արթե՛ն քեռի, հապա՞ որ չի հասնի, մե-նակ՝ սուրբ հայրենին ինձ էլ հրամա՛ն է...

— Ձենդ, անամոթ, հիմի՛ կզարկեմ գետին,— բռունցքը վրա բերեց Արթեն, քեռին, որ զարկի կնոջը։

— Զարկ, Արթեն քեռի, ինձ՝ իրավունք է,— կուրծքը դեմ արեց կինը,— մենակ՝ հայրենիին է՛լ կզարկես։ Զէ՛, Արթեն քեռի, էդտեղ կկռվեմ, կզարկեմ-կզարկվեմ։

— Սրբո՛ւն... Սրբո՛ւն...— զգուշացրին կնոջը։

Բայց Արթեն քեռին լեռնականի ամոթանք զգաց և մի պահ լռեց ու շփոթված նայեց շորս կողմ։

Սրբունը դարձավ ոշտունցի կանանց։

— Ելեք, քույրիկներ, ելեք ձեր տղամարդկանց ամոթանք տվեք։ Այ քեզ մեռնեմ, կանաչ-կապուտի աստված... բա սրանք, որ ծեր իշխանուհով, գեղի կանանցով վեր են կացել եկել ձեր դու-ռը ապավեն՝ ամոթ չե՞ք քաշում. ետ եք տալիս։ Արի՛, քույրիկ, արի միասի՛ն վեր կենանք։

Ու գրկեց խանդութին։

Տղամարդ ոշտունցիները խոժոռվեցին տեսնելով այս գրկա-խառնումը, որ փոխանակ հանդարտեցնելու՝ ավելի կատաղեց-րեց, խավար լեռնցիների ներհակությունը հանդեպ օտարների՝ չկոտրվեց, այլ ավելի գրգռվեց։ Եվ Արթեն քեռին հանկարծ խենթ ու սրահայաց աչքերը ոլորելով՝ առաջ եկավ ու դարձավ եկվոր-ներին։

— Դե՛, դե՛, դե՛, մամգուն եք, խորխոռ եք, արծրուն եք, ինչ եք՝ որ ճամփով եկել եք՝ է՛ն ճամփով էլ քաշվեք ձեր աշխարհքը։ Թե չէ՝ արունք է, աստված ճշմարի՛տ։

— Հա՛, ճշմարի՛տ աստված,— լավեց շորս կողմից, և շատե-րը ձեռները տարան դաշույններին։

Կարծես քամի վեր կացավ։ Սկսեցին խառնաշփոթ կերպով իրար վրա գորգոռալ, սպառնալ, դաշույն քաշել, և չէր հասկաց-

վում, թե ինչով կարող էր վերջանալ: Այդ վայրկենին խոժոռված ու զայրացած դեպի նրանց քայլեց Առաքելը և սուրը քաշեց, շարտեց Արթին քեռու առջև.

— Ի՞նչ եք սրվում դեմներս: Պարսիկը՝ թշնամի, դավաճանը՝ թշնամի: Հիմի ի՞նչ, մենք է՛լ թշնամի ենք եկել դեմներդ: Թե՛ դուք պարսկից ավելի պարսիկ եք, կոիվ եք դուրս գալիս դեմներս: Մենք արուների համար չենք եկել, արունքով էլ մի՛ վախեցնեք: Վեր կացեք մեզ հետ մեկտեղ՝ հող հայրենիին կանգնենք պաշտպան: Պարսիկը գալիս է հող հայրենիիդ վրա:

Բայց խռնվածներին ճեղքելով և դեսուդեն շարաեկով մեջտեղ թռավ այլայլված Արթեն քեռին, ձեռքը բարձրացրեց: Բոլորը լռեցին: Արթեն քեռին խոժոռադեմ դարձավ Առաքելին.

— էդ խոսքերդ հետդ առ ու գնա էստեղից:

— Պարսիկը հող հայրենիի վրա գա՛: Ո՞նց կգաս:

— Գալը գալիս է: Դու ասա՝ հող հայրենի՝ ես:

— Հող հայրենի եմ:

— էս հողը իմն է ու էս հողը հայրենի, էս, ես՝ մեկ ենք: Խո՞սքդ ինչ է:— Թափով կոացավ ձեռը զարկեց գետինն ու բռնելով հողը բարձրացրեց և բռնեցի մեջ սեղմած ցնցեց,— պարսիկը սրա համար գա՞, սրա համար դու չե՛՝ ոչտուն, մամգուն, բո իշխան, իմ իշխան, պարսիկ չեմ ճանաչում: էս իմ հավատն է, էս իմ հավատը չեմ տա ու չեմ: Հավատա՞մ խոստովանիմ: Արդա՛ր է,— դիմեց բազմության:

— Արդա՛ր է, Արթեն քեռի:

— Արդա՛ր է,— կրկնեց բազմությունը:

Մի ոչտունցի լուրջ, հսկա՝ ձեռքով արեց, որ լռեն, ու երբ լռեցին և հայացքները նրան հառեցին՝ ասաց.

— Դե որ էդ գիտես, Արթեն քեռի, մամգուն, ոչտուն, խորխոռ, արծրուն՝ արյուններս մեկ է, հողներս մեկ, ցավներս մեկ, թշնամիներս մեկ: Ելնենք: Ու՛վ չի գա, գլխին լաշակ:

— Ծշմարի՛տ, ելե՛ք,— գոչեցին շորս կողմից:

Ատոմն զգաց, որ վայրկյանը հասավ: Նա արագ քայլերով գուրս եկավ դարբասը և դիմեց բազմության.

— Դե, ով հայրենի ունի, ով պատիվ ունի՝ թող գաս Գնանք կովենք պարսիկների դեմ, մեր նախարարներին ազատենք զրազաշտից:

Բազմութիւնը խառնաձայն առաջ եկաւ:

— Տա՛ր, իշխա՛ն, գալի՛ս ենք:

Ատոմը անշուշտ կամենում էր՝ նախ ու զխաւորապես՝ որշտունյաց զորքը հանել դուրս և ո՛չ ժողովուրդը: Բայց նա դիմեց այդ ձևին, — ձեռ գցել նախ շինականների համաձայնութիւնը:

Թե ինչ էին մտածել դավադիրները դուրսը՝ չիմացվեց, բայց Զանդաղանը մի քանի հեծյալի հետ գնաց զորագունդը բերելու: Զորագունդը ճամբար դրեց ամրոցի մոտ անտառի մեջ: Ատոմը Զոհրակին հրամայեց ոչ մի ժամ չհեռանալ զորագնդից և խստիվ հսկել՝ մարտական պատրաստութեան մեջ:

Ատոմին կասկածելի թւաց այս դուրին ու անցավ հաջողութիւնը: Նա նկատեց, որ տեղապահի և սեպուհների մեջ բազմանշանակ հայացքներ էին փոխանակվում, որ հետո հանգեց մի խուլ համաձայնութեան: Ուստի և նա Դավիթ սեպուհին ևս հրամայեց արթուն մնալ գիշերս և բազմաթիվ պահակներ դնել՝ խստիվ պատվիրելով հսկել և զգուշանալ հանկարծակի հարձակումից:

Գիշերը վրա հասավ ամրոցի հյուրընկալների խնամքի, հյուրերի տեղավորման, Ատոմի և Գեղեոնի պատրաստութիւնների և դավադիրների գաղտնի փսփսուկների առերևույթ խաղաղ քողի տակ: Եսթերն ու Արշալույս տիկինը շրջապատել էին Մեծ Տիկնոջը և Մամիկոնեից, Շուշանիկ տիկինների օգնութեամբ ջանում էին նրան անկողին տանել հանգստանալու: Բայց Մեծ Տիկինը չէր ուզում անկողին մտնել: Նա միայն համաձայնեց պառկել սրահում գորգի վրա և զգեստները չհանեց ի նշան սգո: Անահիտն ու Աստղիկը գնացին Արտակի գիշերած օթեանը: Իսկ Ատոմը գիշերեց ճամբարում: Ամրոցամերձ հասարակ մի շենքում, որ դիտարանի զինվորներինն էր, հավաքվեցին Զանդաղանը, տաներեցը՝ տեր Զանգակը, սուրհանդակը և մի երկու սեպուհ: Նրանք երկար փսփսացին իրենց անելիքի մասին: Վճռվեց չդիմել հայտնի դիմադրութեան, թույլ տալ, որ ջոկատը հանեն, միացնեն Ատոմի զորագնդին և ապա, երբ նրանք ամրոցից կհեռանային, սպասեն Ռշտունյաց նախարարը Զարեանդ հասնելուն, որից հետո անմիջապես ամրոցը գրավել մնացյալ զորագնդով և գնալ միանալ նախարարին:

Առավոտյան Ռշտունյաց ջոկատը ներկայացավ Գեղեոնին։ Սա կարճ խոսք ասաց զինվորներին։

— Գնում ենք սուրբ հայրենիի և ազգի դավաճանների դեմ։ Հայոց զինվորը այդպես էլ անում է։ Բոլորդ էլ սրտով կռվում եք հայրենիքի փրկության համար։ Աղոթեցե՛ք։

Ծղիշեն մի կարճառոտ խոսք ասաց, որից հետո ջոկատը գնաց կանգնեց Ատոմի զորագնդի մոտ։ Գեղեոնը հրամայեց տեղապահին, որ հրամանատարությունը ստանձնի՝ ինչպես որ կարգել է նախարարը։ Սա տատամսեց։ Վճռված էր, որ նա մնում էր ամբողջում։ Բայց Գեղեոնը հրամայեց.

— Հրամանատարը բռնում է իր տեղը և գնում է հայրենիի կռվին։

Այնուհետև ինքը վերցնելով դրոշը՝ հրամայեց, որ Անահիտն ու Աստղիկը Շուշանիկ տիկնոջ երկու կողքերին կանգնեն, և ապա ազատ ձեռք կրծքին դնելով և մինչև ձեռք գլուխ խոնարհելով Ատոմի առջև՝ ասաց նրան.

— Հիմա հրամայի՛ր, իշխա՛ն։

Լավեց Ծաթերի և Արշալույս տիկնոջ հեծկտոցը։

— Դե՛, դե՛,— գոռաց Գեղեոնը,— հայրենիի կռվին լաց չկա, հիմա՛ արյուններդ կթափեմ, հա՛...

— Թույլ սուր, սեպո՛ւհ, արտասուքը սրտի թեթևացում է,— ասաց Ծղիշեն։

— Ո՛չ, հա՛յր սուրբ,— բարկացավ նրա վրա Գեղեոնը,— սրտի թեթևացում չկա հիմա։

Տիկիները արտասովակալած աչքերով մոտեցան համբուրեցին Մեծ Տիկնոջ ձեռք, և կամենում էին ողջագուրվել Մամիկոնեի տիկնոջ հետ՝ Գեղեոնը կոշտ ձայնով մոմռաց.

— Առաջ հայր սուրբի՛ աջը։

Նրանք կատարեցին Գեղեոնի այս հրամանը ևս։ Ապա՝ երբ ողջագուրվեցին տիկիների և, մեծ հուզմունքով, աղջիկների հետ, Գեղեոնը մոտ կանչեց տեր Զանգակին, աջն առավ և ասաց.

— Ամեն օր պատարագ ես անում ամբողջի եկեղեցում հաղթության համար։ Արտասուք ես թափում առաջի աստծո։ Կրկնի՛ր։

— Արտասուք եմ թափում առաջի աստծո,— կրկնեց տեր Զանգակը։

Բոլորը ծիծաղեցին, բայց տեսնելով Գեղեոնի զարհուրելի դեմքը՝ մի կերպ հազիվ զսպեցին իրենց:

Ատոմը հրամայեց.

— Զորագունդ, ճանապարհ...

Զորագունդը շարժվեց: Գեղեոնը սաղավարտը հանեց, երեսը խաշակնքեց և գոչեց.

— Դե՛, հայո՛ց աստված, դո՛ւ պահապան հայոց ազգին...—

Ու դրոշը վեր բարձրացրած՝ սկսեց օրորվել կասաղի նժույգի թափահար ընթացքից:

Զորագունդը բռնեց Մոկաց աշխարհի ճանապարհը, որ այնտեղից վերադառնար Արծրունիք և ապա դեպի հյուսիս՝ Զարեվանդ:

Անլուսին երեկոն մթնեց: Բարձրագահ լեռներում որոտաց վայրի քամին: Խորիւտունիքի և Ապահունիքի միջև լեռնանցքով եռում էր Ատոմի ազատության զորագունդը, որի մեջ լցվել էին նաև Ռշտունյաց, Արծրունյաց և Մոկաց շոկատները:

Առջևից գնում էր զորքը, նրան հետևում էր ժողովրդական կամավորը, որի գլուխ էին անցել Առաքելը, Պողոսը և Խանդուբը: Սրանց հետ խառն գնում էին Մեծ Տիկինը, Մամիկոնեից և Շուշանիկ տիկիները, օրիորդները, Յուզարերը, աղախիները և գեղջկուհիները, որոնցով Մեծ Տիկինը շրջապատել էր իրեն՝ հավասար տանելով իր հետ:

Խավարի թանձրության մեջ հազիվ մոռյլ գծագրվում էր իր վշտին գերված Մամիկոնեից մոր սգավոր կերպարանքը, որ կուցած նժույգի թամբին օրորվում էր: Տիկիներն ու օրիորդները վերջին շաբաթը ճանապարհների փոշու մեջ կերպարանափոխվել էին:

Ավելի դիմացկուն աղետների, վարժ գալիս էին գեղջուկները, որոնց մաշված պարեգոտների մեջ խաղում էր լեռնային ցուրտ քամին: Նրանք լուրջ էին և ճակատագրի դեմ պատրաստ՝ մինչև անգամ կորցնելու իրենց կյանքը:

Ատոմը հեծյալ պարեկներ էր ուղարկել առաջ ճանապարհը հետազոտելու և դանդաղում էր: Միաժամ նա սպասում էր ավե-

լի խորքը ուղարկած հետախույզներին, որ պիտի շփվեն նախարարների կարավանին և լուր բերեն նրա մասին:

Արևմտյան երկնքից մի սևամուժ ամպ կույր բուխ նման գալիս էր և ուռչում: Նրանից փչում էր խոնավ մի շունչ: Նա սկսեց արագ մոտենալ, տարածվել: Բայց հակառակ սպասածին՝ չպայթեց ամպրոպով, այլ միգամած, տարածվեց բռնեց երկնքի երեսը: Խավարը թանձրացավ, քամին դադարեց: Սկսեց մանր անձրև մաղել:

Զորագնդի հետևից, ուր Զոհրակն էր գնում, սմբակներ դոփեցին լեռնային քարքարոտ շավիղը: Զոհրակը տեղեկանալով ներանց ով լինելը՝ հետնապահ պարեկներից մեկի հետ ուղարկեց Ատոմին: Ատոմը ետ նայեց: Հեծյալները մոտեցան և հևհև, ոստոստելով նժույգների վրա, հավասարվեցին Ատոմին: Պարեկը զեկուցեց.

— Իշխան, սուրհանդակներ են Ռշտունիքից:

— Հա, ի՞նչ կա,— հարցրեց Ատոմը, սուր նայելով հեծյալներին:

Հեծյալներից մեկն առաջ մղվեց.

— Ռշտունյաց զորագնդի սեպուհը մի մեծ ջոկատ հանեց և գալիս է այս ուղղությամբ՝ դիմավորելու իր նախարարին:

Ատոմը մռայլվեց: Խորհնը մոտեցավ նրան: Դա բարի բան չէր գուշակում: Դա անշուշտ դավ էր իր դեմ և ոչ իր իշխանավորին հանդիպելու քայլ:

Ատոմը կանգ առավ: Զէր կարելի առաջ գնալ՝ թիկունքին ունենալով մի այդպիսի դավաճան բանակ, որ կարող էր միավել նրա մարմինը վճռական հարվածի պահին:

— Գիշերենք այս Բաղնացում,— ասաց Խորհնը Ատոմին,— տեսնենք սա ինչ խաղ է:

— Տեսնելու բան չկա. դավ է և հարված մեր դեմ,— որոշեց Ատոմը,— պետք է իսկույն թեքվենք և կորչենք լեռներում:

Եվ նժույգի զլուխը թեքեց աչ՝ հրամայելով.

— Անձա՛ւա՛յն:

Հրամանը առջեի փարձոր հաղորդեցին հետևիներին և գնաց մինչև տուտը Քանձա՛ւյն:

Զորագունդն ընկավ վայրի ու անճանապարհ մի լեռան ողնաշար: Միայն լեռնային վայրերին սովոր նժույգները կարողա-

նում էին գլուխ հանել այս խավարի մեջ նման մի ընթացք: Գնացին բավականին անձայն և հեռացան գլխավոր շավղից: Փափուկ խոտը հագիւլ թե պահեր նրանց հետքը. իսկ եթե պահեր էլ՝ կարելի էր համարել նախրի հետք: Մյուս կողմից գիշերային խավարը նպաստեց զորագնդին աննկատելի մնալ իրեն հեռվից հետապնդող հեծյալներին, որոնք իրենց ուղին կշարունակեին բռնած գծով և շուտով կկորցնեին զորագունդը:

Կես-գիշերից անց էր, որ զորագունդը իջավ մի ձորահովիտ և մտավ մի շեն: Գամփռների միահամուռ հաշոցը արթնացրեց շինականներին: Նրանք զինված դուրս թափվեցին խրճիթներից: Զորագունդը կանգ առավ:

Ատոմը խորենի հետ անցավ գյուղ, զորագունդը տեղավորելու և հրահանգներ տալու: Զոհրակը հսկում էր՝ որսալու համար որևէ անակնկալ, որ շատ էլ անհավանական և հեռու չէր:

Մեծ Տիկնոջ թեքն ընկած տարան մի մեծ խրճիթ, որի ընդարձակ օթեանը իրեն կից անասունների գոմով միակ հարմարը դատվեց իշխանագունների գիշերելուն: Ընդառաջ եկան տանտերն ու տանտիրուհին՝ մի կարմրաթուշիկ արծաթե ծերուկ և հարգևոր աշխույժ մի պառվուկ, որոնք պատի տակի թախտին բազմեցրին Մեծ Տիկնոջը և մյուս իշխանագուններին: Նրանց հետ միասին գնաց ներս և օրհնելով տունը՝ նստեց օջախի գլխին ծղիշեն, որի հայացքն սկսեց շոյել տանտերներին ու խրճիթի ամեն մի առարկա: Նա հիշեց իր վաղեմի պատանեկությունը հայրենի գյուղում...

Տանտիրոջ հարսներից մեկը ձեռից բռնած ներս բերեց զառամյալ մի կնոջ, որ դողդոջուն շրթունքներով ինչ-որ բան էր մըրմընջում: Երբ առաջ եկավ, հասկացվեց, որ նա աղոթում է: Դա տանտիրոջ մայրն էր, տան «Մեծ տիկինը»: Նա մոտեցավ Մեծ Տիկնոջ և կուցավ, որ հասնի նրա ձեռին՝ համբուրելու: Մեծ Տիկինը արգելեց այդ և ձեռքով նշան արեց, որ պառավը նստի իր կողքին: Սա շփոթվեց, կարկամեց տեղում: Ապա, երբ Մեծ Տիկինը կրկին ստիպեց նրան, նա շորս կողմ նայեց շփոթված ու վախեցած: Այնժամ Մամիկոնների տիկինը բռնեց նրա ձեռքը և նստեցրեց Մեծ Տիկնոջ կողքին: Պառավը նստեց և տեղում քարացավ մնաց:

Անձրևն սկսեց սաստկանալ: Բարձր երդիկում, որ մերկաց-

նում էր առաստաղը, նորից սկսեց խաղալ լեռնային ցուրտն ու զգացնել անձրևի խոնավութիւնը:

— Նե՛րս բեր շինականներին, կթրջվեն,— ասաց հյուրընկալ տանտիրոջը Մեծ Տիկինը տխուր ու հոգածու:

— Նրանք ծածկի տակ են, Մեծ Տիկին,— բարեժպիտ հանգըստացրեց տանտերը:

— Բե՛ր, բե՛ր ներս,— պնդեց Մեծ Տիկինը:

Տանտերը գնաց:

Մեծ Տիկինը շատ խոր ապրումների մեջ էր: Նրան չէին հասկանում: Անշուշտ վշտի գերագույն լարման մեջ նա իր ուժեղ հոգու համար որոնում էր ավելի հուժկու մի հենարան, որի հետ գնար դեպի մեծագործութիւն: Նա այդ տեսնում էր ժողովրդի մեջ: Նա իր կյանքում միշտ մի խորհրդավոր երկյուղ էր կրել ժողովրդից: Նրա համար ժողովուրդը նախախնամության պաշտպանած մի հատուկ արարած էր, որի մեջ սա դրել է մի վերին արդարութիւն: Բայց և իր ողջ կյանքում Մեծ Տիկինը հայացքի առաջ այդ ժողովուրդը կանգնած էր եղել իբրև գորշ մշուշ, որ երևում էր զորքի մեջ, արյան աշխատանքի մեջ, դաժան կենցաղում, և այսօր այդ մշուշը պարզվել էր, և նրա առաջ կարկառուն կանգնել էր ժողովուրդը, միայն որը կարող էր մեծ արհավիրքի վճիռը տալ իր՝ գինվորյալի արյունով: Այժմ Մեծ Տիկինը՝ իբրև քրիստոնյա՝ մեղք էր համարում ջոկնվել ուսմիկներից:

Բայց միայն քրիստոնեական զգացումը չէր, որ Մեծ Տիկինը մղում էր դեպի ժողովուրդը: Նա ժողովրդին համարելով «աշխարհ հայրենին», զգում էր, որ եթե ժողովուրդը կար՝ ասել է աշխարհը կար: Իսկ աշխարհը հաստատութիւն էր արդեն, որ հավիտենական էր: Եվ ահա այժմ այդ հաստատութիւնը խախտվելու վտանգի մեջ էր... Դա աշխարհիս վերջի նման բան էր: Վերջին դատաստանի նման զարհուրելի:

Ահա թե ինչու Մեծ Տիկինն ուզում էր հոգով լցվել ժողովրդի մեջ: Նահատակութիւնը ժողովրդի հետ՝ մեծ ուժ էր ներշնչում նրան: Նա միանում էր ժողովրդին՝ կործանումից պահելու համար աշխարհը:

Շինականներից գեղջկուհիները միայն եկան ներս: Շինականները ոչ մի կերպ չուզեցին խանգարել Մեծ Տիկինը հանգիստը:

Ծրբ գեղջկուհիները զարմացած ու քաշվելով ներս եկան, նույն տխուր ու հոգածու ձայնով Մեծ Տիկինն ասաց.

— Նե՛րս արիք, մի՛ քաշվեք, էլ իշխան-ոսմիկը գնաց: Զին-վորյալ ենք՝ հավասար ենք: Հիմա բազումքի ժամանակն է:

Այս ասաց խորին լրջությամբ և ջերմեռանդ զգացումով, մարգարեական աչքերը հատակին հառած: Հետո վեր նայեց գեղջկուհիներին և խորը խոցված շեշտով ավելացրեց.

— Արիք հե՛տս. դուք բազումքն եք: Գուցե թե բազումքի արդար ձայնով աստված ինձ լսի:

Գեղջկուհիները շխտեցին: Նրանք լավ էլ չէին հասկանում ծերացած իշխանուհու խոսքերը: Բայց զգացին նրա մեջ մարդկային անձնավորության մեծ կոտրվածություն և ինչ-որ մեծ ուժ միաժամ: Դա պատկառանք ազդեց: Նրանք չէին համարձակվում խոսել: Նրանք չոքեցին նստեցին հատակին և սկսեցին դիտել սգավոր իշխանուհուն: Նրանց շատ հազիվ էր պատահել այսպես մոտ շփվել իշխանական մի անձի հետ: Նրանք մի բան լավ էին հասկանում, որ մարդ ամենամեծ վշտի ժամանակ կորցնում է իր հպարտանքն ու հավակնությունները, մեծության առավելության զգացմունքը: Ահա այս կողմից, մի բանով,— այս մեծ վշտից, որին սովոր է ժողովուրդը,— շինականները աղոտ ըմբռնեցին ազնվական ծեր կնոջ հոգեկան այս վիճակը: Իրենց կյանքում ևս բեկվում էր մեծ բան. հայրենիքը, որ կանգնած էր անդնդի առաջ և ահա՛, ահա՛ պետք է կործանվեր անդարձ: Իրենք ևս եթե ոչ սգավոր, բայց վտանգված էին և ապրում էին իրենց գերագույն օրը:

— Հույսդ մի կտրի, Մեծ Տիկի՛ն իշխանուհի,— համարձակվեց խոսել Խանդութը,— քեզ է՛լ մի դուռ կբանա աստված:

Մամիկոնեից տիկինը ցնցվեց: Նրա առջև կանգնեց կերպարանքը ժողովրդի «սուրբ Սպարապետի», որը ի՞նչ մորը պատճառել էր այդ մեծ վիշտը, որի համար մխիթարում էր այս ոսմիկուհին: Անահիտը գլուխը կախեց: Մինչև այստեղ նա շարունակ մըտածել էր Արտակի մասին, և մի տեսակ թմրել էր նրա վիշտը, բայց այստեղ, երբ սկսեցին բարձրաձայն խոսել վշտերի մասին, նրա վերքը բացվեց և աչքերը լցվեցին:

Մեծ Տիկինը մոմտաց և ասաց՝ կարծես խոսեց ինքն իրեն.

— Աշխարհք արդուն պիտի գնա, ո՞վ է արեւնապարտը...

— Վնաս չունի, Մեծ Տիկին իշխանուհի,— ասաց կրկին Խանդավթը,— աշխարհք չվերջացավ: Է՛, Է՛, մենք ոտի տակին ծեծված հող ենք: Կծեծեն, կտորեն, բայց մենք հա՛ կանք ու կանք: Կապրե՛նք:

Կարծր գեղջկուհու ձայնի մեջ հնչում էր դարերով ցավ ու մահապրած «աշխարհքի» ձայնը և հույս էր ներշնչում:

— Աստված բերնի՛ցդ լսի,— մոմռաց Մեծ Տիկինը և երեսը խաշակնեց:

— Կլսի՛, Մեծ Տիկին իշխանուհի, կլսի՛,— խոսեց մինչ այդ լուռ ու անմասնակից պառավը՝ տանտիրոջ մայրը,— Սպարապետն ինչ-որ արել է՝ երեւի մեր կյանքի համար է արել: Այսքան հող հայրենին պիտի ապրի՞, թե ոչ:

Հետո աչքերի խորքում թաքուն մի կայծ շողացնելով՝ ասաց.

— Ինչ կլինի՞ կլինի, Մեծ Տիկին իշխանուհի: Կլինենք մենք՝ կլինենք դուք. չենք լինի՞ չեք լինի: Ի՞նչ անենք:

Բարձրագերան առաստաղի երդիկից ներս էին ցնցուղվում բարակ անձրևի ասեղները, բայց նրանց բերած ցրտից պաշտպանում էր օջախի կրակն ու գոմը: Հաճելի էր այդ անձրևը իր թախիժով ու կյանքի հուսով միաժամ: Խրճիթում նստածները մի տեսակ ուրախություն զգացին դրսի ցրտից ապահով այդ վիճակից: Ուրիշ անգամներ երեւի անախորժ կլինեւր այս մթին խրճիթը իր անասունների գոմով: Սակայն այս երեկո անձրևից պաշտպանող այս պարզունակ առաստաղը, ծղրիղի խաղաղիկ դայլայլը, անասունների անվրդով աղորումը, խոտի բուրմունքը խրճիթը լցնում էր մի մտերիմ և խոր իմաստով, կյանքի իմաստով:

Աստղիկը մոտեցավ երիտասարդ գեղջկուհիներին և ականջ դրույց, հարցումիորձ նրանց հետ: Իսկ Անահիտը ականջը քամուն՝ մտքով հեռասփաններ՝ երեակայության ուժով ջանում էր պատկերացնել Արտակին, նայել, տեսնել նրա աչքերում գաղտնիքը, ուրացե՞լ է, թե առերես է: Եվ որքան էլ նա Մեծ Տիկնոջից լսել էր, որ առերես ուրանալն էլ էր հանցանք, բայց դրա մեջն էլ Անահիտը հույս էր գտնում, ինչպես այս ցուրտ անձրևի մեջ, որ մաղում է, բայց հասունացնում է անդաստանը: Անահիտը ջանում էր չնայել Եղիշին, Մեծ Տիկնոջը, Մամիկոնյան և Շուշանիկ

տիկիններին, որոնց սպառազինութիւնը գուշակում էր փոթորիկ և արյուն:

Խանդութը դիտում էր գեղջկուհիների հետ խառնված տիկիններին և քիփոդներին: Հետո նա դրոշաց իր կողքին և կիսաձայն բժժիծազ տվեց.

— Մեղքներն առաջներն է եկել, նեղն են՝ գործները շինականին է բնկել... է՛, է՛, է՛, աշխարհք, բանն ո՛ւր է հասել, հը՛...

Ու երազանքով նայեց Մեծ Տիկնոջ՝ շիմանալով կարեկցե՛ց, դառնացա՛վ, թե՛ ինչեր, հիշեց, ինչեր մոռացա՛վ...

— Դե՛, քույրիկ, — քաթձալ Խանդութին անլյունից աչքերը ցուացնող մի ոչ շատ հասակավոր գեղջկուհի, — ուրախացրո՛ւ Մեծ Տիկնոջ, մի բա՛ն ասա:

— Կասեմ, ինչո՞ւ չեմ ասի, — աշխուժացավ Խանդութը:

Առաջ եկավ և շոքած նստեց մեջտեղ՝ դեմքով դեպի տիկինները:

Ապա սև եղունգով հատակի հողը քերեց, աչքերը գցեց ներքե, վիզը ծուռ՝ գեղջկական քաղցր ձայնով սկսեց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի ողբը, որ Տարոնի գուսաններն էին հորինել: Վասակ Մամիկոնյանը այն հերոսն էր, որի պատկերը ժողովուրդը գծել էր իր երեակայության հարմարեցնելով, ռամկացնելով, տալով նրան իր բոլոր հատկութիւնները, և որի մահվան ժողովուրդը շէր հավատում: Դա այն զարհուրելի Սպարապետն էր, որ իր մահից հետո շարունակում էր սարսափ գցել թշնամիների մեջ և սիրտ էր տալիս իր ժողովրդին:

Խանդութը երգեց այն վեպը, թե ինչպես Շապուհը Վասակին հոխորտաց.

— «Այդ դո՛ւ էիր, աղվե՛ս, որ կոտորում էիր իմ բանակները: Հիմա ի՞նչ կանես, ես քեզ մեռցնել պիտի տամ՝ աղվեսի մահով»: — «Մինչև այսօր առյուծ էի քեզ համար՝ հիմա դու ինձ աղվես ես անվանում: Բայց քանի ես Վասակ էի, հսկա էի. մի ոռաւ մի սարին էր, մյուսը՝ մյուս: Երբ աջս էի սեղմում՝ աջն էր խոնարհվում, երբ ձախս էի սեղմում՝ ձախն էր խոնարհվում»: — «Ո՛րն են այդ սարերը, ասա՛, այդ սարերը»: — «Մեկը դու էիր, մյուսը՝ կայսրը հռեաց»:

«Մորթազերծ արեց Շապուհը քաջին և դնել տվեց Արշակ արքայի դիմաց Անհուշ բերդը»:

«Ո՛հ, աղվե՛ս կոչեց աղվեսն առյուծին,
Ո՛հ, վես առյուծին մորթուց զերծեցին»:

Ունկնդիրները հուզվեցին: Խանդութը ևս ոգի առավ և որոտաց.

«Ավա՛ղ առյուծին ձայնեմ՝
Որ առյուծն ընկել է զնդան.
Այնքա՛ն հայրենի ասեմ՝
Վեր ելնի առյուծն իմ կենդան.
Ելնի ու հառաչն իր անի,—
Ավա՛ղ, ծուխ իմ հայրենի»...—

«Անհուշն եմ, թե ինձ հուշ անի
Անուշն իմ, ծուխն իմ հայրենի՝
Զե՛մ Անհուշ բերդն՝ ե՛ս, Վասակ,
Զե՛մ մորթուց զերծն՝ ե՛ս, Վասակ.
Թե առնեմ բույրն իմ ծխանի՝
Կհասնեմ հողն իմ հայրենի»:

«Ավա՛ղ առյուծին ձայնեմ՝
Որ առյուծն ընկել է զնդան.
Այնքա՛ն հայրենի ասեմ՝
Վեր ելնի առյուծն իմ կենդան.
Եկ ծո՛ւխ իմ, ծո՛ւխ իմ ծխանի,
Եկ ծո՛ւխ իմ, ծո՛ւխ իմ հայրենի»:

Լավեցին խեղդված հեծկլտոցներ: Տիրեց հուզումնալից լռություն, որի մեջ լավում էր ալեկոծ կրծքերի շնչառությունը և գոմից հասնող անասունների աղորիքների ձայնը: Լռում էր շինականի տունը՝ լի կարիքով ու կյանքով, երդիկից վեր էր մլլվում հայրենի ծուխը, որի բույրն անգամ, ըստ ժողովրդական երգի, բավ էր, որ կենդանացներ մորթազերծ հերոս Վասակ Սպարապետին:

Մեծ Տիկինը օրորեց իր գլուխը և ընկավ մտքերի ծովը:

Եղիշեն, որ մինչ այդ լուռ քարի պես արձանացած էր իր խոհերի հետևից ընկած՝ կենդանացավ հանկարծ և սկսեց պատմել Արշակ արքայի և Վասակ Մամիկոնյանի վարքը:

— Նրանք կյանքը սիրեցին և կյանքի համար մեռան: Բարձր հայրենասիրական կյանքը, Նրանք հաղթեցին մահին և ահա նրանք կենդանի են: Լավ է հորև հուշ ապրել, քան շրջել միոյալ կենդանի:

Նղիշեի խոսքերը հնչեցին մարտական շնչով: Նրանց հետևում մոռնում էր արհավիրքը, որ անվերայ գալիս էր...

Սա սթափեցրեց ամենքին:

Ուշ ընթրիքը, որ Մեծ Տիկնոջ կարգադրությամբ բաղկացած էր կաթնեղենից ու համեմունքներից՝ նոր թխած հոտավետ հացերով, երկար շտեկեց: Հոգնած Մեծ Տիկինը մեղմ ու ախար ձայնով օրհնեց հյուրընկալներին և պառկեց իր համար հարգարած անկողնում: Մի փոքր անց պառկեցին նաև մյուսները:

Ատոմը, որ խորենի, Զոհրակի և Գեղեճունի հետ շենումն էր և անձրևի տակ շրջում էր դժբաղունդը և տեղավորում՝ կանչեց իր մոտ կրտսեր հրամանատարներին և խստիվ հրամայեց զորագունդը թաքցնել ձորի թաքստոցներում, ողջ օրը անցկացնել թաքնված, շուրջկալել գյուղը, բոլոր եկվորներին արգելել դուրս գալ գյուղից, և գյուղի շուրս բոլորը մեծ շրջագծով աննկատելի պահա՛ններ դնել և պատրաստ լինել մյուս գիշեր ճանապարհ ընկնելու երկար երթով: Այնուհետև հետախույզներ ուղարկեց եկած ճանապարհը և այն վայրերը, դեպի ուր կարող էր շարժվել Ռշտունյաց զորագունդը՝ տեղեկություն բերելու: Միաժամ սուրհանգակ ուղարկեց դեպի Բագրևանդ՝ գնացած հետախույզներին հայտնելու իրենց նոր վայրը, ուր շեղվեցին: Ռշտունյաց և խորխոռունյաց ջոկատների հանգամանքը սակայն մեծապես մտահոգության պատճառ դառավ Ատոմի համար, նա այս մասին խոսեց Գեղեճունի հետ:

— Նա նրանց ետ կդարձնեմ, — ասաց Գեղեճունը հանգիստ:

— Ինչպե՞ս կարող ես, — տարակուսեց Ատոմը:

— Ինչպե՞ս կարող եմ չկարողանալ, — մի տեսակ զարմացած հարցրեց Գեղեճունը:

Ատոմը կասկածով նայեց նրան:

— Կարող եմ և պիտի գնամ է՛լ, — ասաց Գեղեճունը:

Ատոմը շարունակեց համառ զննել սեպուհին և զգաց, որ այդ տարօրինակ մարդն էլ իր ուժն ունի: Նա համաձայնեց, որ Գեղեճունը գնա դեպի Ռշտունիք և խորխոռունիք:

Գեղեցիկ մի քանի հեծյալներով ճանապարհ ընկավ դեպի Արծրունյաց աշխարհը՝ բնական և հավանական ճանապարհը Մշտունյաց գորագնդի։ Դրությունը միանգամից վատացավ։ Ո՞վ գիտե հիմա նախարարները հասել են Բագրևանդ և սկսել իրենց գործը։ Զէ՛ որ հարկ էր անպատճառ այնտեղ լինել և նրանց որոշումների վրա վճռական ազդեցություն անել։ Հիմա Ատոմը գամվեց այս փոսի մեջ և ստիպված էր թաքնվել լեռներում՝ հարմար առիթին գերի։ Դրա հետ ոչ Ատոմի բնավորությունը կհաշտվեր և ոչ էլ նրա ռազմական հաշիվները։

Պետք էր շտապել վճռական հարված տալու։

Գիշերն անցավ անախորժ տարակուսանքների մեջ։ Հետևյալ առավոտ նա ամենից վաղ շենամիջի մի խրճիթումն էր և սպասում էր, որ իր մոտ գան կրտսեր հրամանատարները։

Սրանք հավաքվեցին և սկսվեց խորհրդակցությունը։

Ողջ ցերեկը Ատոմը լարված հետևում էր որևէ շարժման, լուրի, հսկողության, որ հրամայել էր խստորեն։ Զինվորները թաքնվեցին ձորի մեջ։ Տարբեր նախարարությունների զինվորները կամաց-կամաց ընտելացել և իրար էին եկել՝ շնայած որ նրանց կրտսեր հրամանատարները խորթ էին նայում դրան։

— Դե՛ եկեք,— ուրախ կանչեց մի շրջափակ հարթ արոտում Պողոսը։

Զինվորները լցվեցին։

— Եկե՛ք, եկե՛ք, արծիվ ուտող խորխոռներ, ձիագող գնուններ, ա՛րջ պատառող ոշտուններ, կողերը հաստ մամգուններ, ոսկի ծամող արծրուններ, խռովկա՛ն մոկսեր...

— Հա՛, էլի ի՞նչ սատանա մտավ պինդ,— ծիծաղեց Հովհաննես Կարապետը մոտենալով և ինքն էլ խենթացած այնպես շտապեց, որ ոտը կպավ քարի, գլորվեց քարի շեղջի վրա ու սահեց գնաց մինչև գետը։

— Քարե՛րը ցավացրիր, տնաշե՛ն,— գռչեց Պողոսը։

Մանուկն ու Աբգարը, որ դեռ շարունակում էին խռով մնալ իրարից, բայց շարունակ էլ իրար մոտ էին կապում նժույգները, իրար հետ ջրում նրանց, իրար մոտ քնում՝ վեր թռան տեղներից և գնացին։

— Դե, ղանե՛ր, ապա մի թաղենք Հազկերտի գլուխը։

Սկսվեց շուրջպարը: Պողոսը հանկարծ աչքերը խոծոռեց և խելագարի պես վեր թռավ. բռնեց պարագլուխի տեղը: Պայթեց ռազմական պարը, ուր սրերը շողացին ու շաշեցին մարտիկների ձեռին: Թե ինչպես էին մարտիկները մրկում արագ ու համարձակ՝ այդ իրենք ևս երևի չէին հասկանում: Երևի քաջութիւնն ու երիտասարդութիւնը ինքն էր գտնում դրա հնարը:

— Կանգնե՛ք,— գոռաց Պողոսը կատաղի և դարձավ Հովհաննես Կարապետին.— ապա՛ մի կաղ պար:

Մի խումբ ջոկվեց և ահա սկսվեց կաղ պարը:

Հո՛փ, կաղը կաղ կաղ կաղալով՝

Տփիկ, տփիկ, տփիկ, տփիկ.

Հո՛փ, տափին տափ, տափ տափելով,

Ջփիկ, զփիկ, զփիկ, զփիկ:

Անհոգ ծիծաղն ու զվարճութիւնը լցվեց հովիտը: Երիտասարդ զինվորները բոլորովին մոռացել էին և՛ պատերազմ, և՛ արշավ, և՛ արհաւիրք...

Հանկարծ փողերի ձայները կերկերացին շենի կողմից:

— Արշա՛ւա՛ւ,— ձայնեցին ամեն կողմից: Մարտիկները վազեցին դեպի նժույզները:

Իրիկնադեմին հետախույզները լուր բերին, որ Ռշտունյաց ջոկատը հետապնդելով Ատոմին՝ ճանապարհ է ընկել դեպի Զարեհավան—գիշերս հավանորեն կանցնի Բաղնոցով: Դա բարեհաջող հանգամանք էր: Զոկատը կանցներ Ատոմի ճանապարհով, իսկ գիշերը նա չէր նկատի հետքը, կանցներ որոնելու իրենց առաջ «արագ կորած հակառակորդին» և երբ գլխի կընկներ, որ Ատոմը կորել է, Ատոմը այլ ուղղությամբ իսկապես կկորչեր:

Իսկ գիշերը հապճեպ հետախույզ եկավ և հայտնեց, որ նախարարները հասնում են Մաղկոտն, ուր լցվել են պարսիկ զորքեր, գուցե գան նախարարների զորագնդեր և որ մեծ դեպքեր են սպասվում այնտեղ շուտով: Ատոմը շտապ կանչեց Խորենին ու Զոհրակին, որոնք զորագնդում էին.

— Չենք կարող սպասել,— ասաց նա,— պետք է արագ հասնել Մաղկոտն և արագ էլ տալ հարվածը:

— Ի՞նչ են անում նախարարները,— հարցրեց Խորենը:

— Ոչինչ չի իմացվում...

— Մեկ իմանայինք... — ասաց խորեն տարակուսանքով:

— Չենք կարող այլևս, քանի չեն հասել նախարարական զորագնդերը՝ կանխենք նրանց: Մեկը հարցնի. ո՞ւմ համար են, ո՞ւմ դեմ են, ինչո՞ւ են զալիս այդ նախարարական զորամասերը: Նվարդյո՞ք դավաճաններ չեն: Պետք է արագ հասնել և վերջացնել ամեն բան:

— Ե՞րբ ենք ճանապարհվում, — հարցրեց Զոհրակը:

— Հենց իսկույն ևեթ: Մեր ուղեկիցները կմնան, կգան հետևից: Մենք հապշտապ թեանց կանենք Զարեհավանի գծով: Չենք պատահի Ռշտունյաց զորագնդին:

Եղիշեն քնից վեր կացա՛վ եկա՛վ խորհրդակցության: Երբ նրան հայտնեցին նոր լուրը, նա հայտնեց, որ այլևս չի դանդաղի ինքը և ինքը մենակ կգնա դիմավորելու նախարարներին:

Կանանց զարթեցրին, հայտնեցին նոր վճիռը, և զորագունդը լեռնային կաթաններով շարժվեց դեպի Մաղկոտք, Զարեհավանի շրջանց գծով:

Ստեպ դադարեցնելով, անհարկի ուշացումներով Վասակը կարավանը հասցնում էր Մաղկոտն գավառի Անզղ քաղաքավանին: Վարդանը կռահեց. վասակյանները ինչ-որ զորական պատրաստության մեջ են: Նա վաղուց էր նկատել սուրհանդակների ծածուկ հայտնվելն ու անհետանալը ճանապարհին:

Միևնույն կասկածը տանում էր նաև Վասակը Վարդանի մասին:

Սկսվեց անվստահության մի այնպիսի տարօրինակ վիճակ, երբ իրար կողքի ընթացող երկու հակառակորդ շգիտեն, թե իրենցից որն է ավելի ուժեղ և որն է գրավյան տերը:

Նվ երկուստեք տիրեց պրկված լարի լռությունն ու կաշկանգումը, երկու կողմն էլ հարկադրվեց լինել զգույշ և ստկավախոս: Մա երկուստեք դժվարացնում էր որոշ քայլ անելը: Սակայն և հույժ անհրաժեշտ էր անել այդ վճիռը, գործի անցնել: Մթնոլորտը խտանում էր: Երկու կողմն էլ վճռել էին միևնույն տեղը հասցնել հարվածը՝ Զարեհավանում և երկու կողմն էլ նյութելով հարվածը՝ գնում էին հետեւելով մեկը մյուսի շարժումներին:

Սաեայն Վարդանին անհանգստացրեց այն, որ իր սուրհանգակը ուշացավ: Անհասկանալի էր, թե ինչու գոնե չվերադարձավ: Ի՞նչ էր նշանակում այս... Սաղկոտնին մօտենալով միայն՝ Վարդանը որոշեց ուրիշ սուրհանգակ ուղարկել Այրարատ, իմանալու այս տարօրինակ դեպքի պատճառը: Մտնելով Արտազ և Մաղկոտն՝ արդեն նրա ականջին հասան ժողովրդական ուժեղ շարժման լուրերը: Միաժամ լսեց նաև տազնապի լուրեր, որ պարսիկ զորագնդերը գրավել են ամրոցները, մինչև անգամ Զարեհավանում ջարդ է եղել:

Բայց այմենից տազնապալին Պարսկաստանից շարժվող պարսից զորքերն էին, որոնց մասին լուրերը բուժ գործիքի պես զարկում էին Վարդանի գլխին:

Անգղը լեռնաժայռերի մեջ հյուսած հսկայական բնի էր նրման. իսկական անգղաբուն: Մի ժայռաբեկորի վրա ցցված էր ժայռեղեն անգղը՝ միջնաբերդը: Այնտեղ պարսիկ բերդապահ զորք էր ամրացել: Քաղաքավանը իր ցրված տներով մասամբ շրջապատել էր բերդը և նման էր ցրված անգղաձագերի խմբի: Բերդից և ներքև մի շենքից երկինք էին ծառանում ատրուշանների ծխասյուները: Իսկ ներքևը, քաղաքավանում, մի փոքրիկ բլրի լանջին հանգստանում և լուրջ շրջակայքի վրա էր խոժոռվում սևատեսիլ եկեղեցին:

Զորագունդը բարձրացավ դեպի բերդը և նրա ստորոտի կռահաչ լանջին ճամբար դրեց:

Բերդից իջավ բերդապետ պարսիկ հրամանատարը, խոնարհ ողջունեց նախարարներին: Իսկույն Դարեհը նրա հետ քաշվեց մի կողմ և նրանք սկսեցին զգույշ փոփոսալ:

— Մեզ արդեն պատել են վիշապի պես, տյարք,— ասաց Վարդանը յուրայիններին, երբ մտան Անգղի ճամբարը:

— Բայց ուր են ուր շեն՝ կհասնեն մեր նախարարական զորքերը... — նկատեց Արտակը:

— Սուրհանգակները չեկան: Իսկ այս գործը ժամանակի՞ գործ է, իշխանի՛կ,— հոգոց հանեց Վարդանը,— մինչև կհասնեն, մինչև կհարվածենք՝ սրանք կլափեն մեզ:

— Ապա ի՞նչ ես անելու,— հարցրեց Արտակը:

— Կանխել հարվածը Զարեհավանում:

— Չե՞ս սպասելու նախարարներին:

— Սպասե՛լ՝ սպառվել։ Եվ սրանից հետո մեղ համար մեռա՞յ՝ սպասելու։ Պիտի կանխենք շարունակ, շտանք մտածելու ժամանակ։

— Ձե՛նք կարող,— հակաճառեց Ներշապուհը,— չե՛նք կարող ապստամբեցնել ժողովուրդը, վաղաժամ դուրս բերել սպառազեն զորքի դեմ։ Ձե՛նք կարող այս պահից ժողովրդի առջև բացահայտվել։ Անշուշտ երկրում պատրաստ չեն։ Իսկ այստեղ որե՛է մեկիս խոռովության կասկածով պարսիկները կկանխեն մեզ, կոչնչացնեն և լիովին կվերացնեն իշխանությունը։ Ոչ։ Մարդպանն արդեն առաջ է ընկել մեղանից։ Պարզապես պատանդ ենք, Սպարապետ, իսկ մեր հետևից երևի հասնում է պարսից գլխավոր զորաբանակը...

Վարդանը գլուխը թափահարեց վճռական.

— Կամ այս ծայրից, երբ դեռ նոր է առաջ ընկել նա, մի հարվածով մենք նրանից առաջ կընկնենք, կամ պոչում կմնանք և կբնաջնջվենք։

— Բայց մենք ոչի՞նչ չունենք դեռ, Սպարապետ,— գրգովեց Ներշապուհը, սա զորակա՛ն հաշիվ է...

— Սա զորակա՛ն հաշիվ է,— կրկնելով Ներշապուհին՝ պատասխանեց Վարդանը՝ ոչ առանց սրտմտության։

Ներշապուհը զգաց Վարդանի խոսքի վճռականությունը։ Զգաց, որ ոչ մի բանով նրան ետ չես կասեցնի իր մտադրությունից։

— Գոնե սպասիր Գնունյաց նախարարը կամ մեկը մյուսներից զորք բերի մեզ օգնության։

— Ես կսպանեմ մինչև իմ հարձակման անհրաժեշտությունը։

Ներշապուհը վեր կացավ և գնաց իր տաղավադը։ Հազարապետը հետևեց նրան։ Այնտեղ նրանք խոսեցին Վարդանի վճռի մասին։ Հազարապետը գլուխը շարժեց.

— Ձե՛նք կարող, դու ճշմարիտ ես։ Զանանք զսպել նրան։ Արյունաշաղախ կլինի ամեն բան...

Արտակը, որ մնացել էր Վարդանի մոտ, տխրեց այս տարաձայնությունից։

Ուրեմն ի՞նչ է դուրս գալիս. Վարդանը մենա՞կ է լքնելու իր վճռի մեջ։

— Յա՛վ է ասե՛լ, իշխանիկ,— խոսեց Վարդանը տխուր շեշտով,— որ իմ մտերիմներին անգամ պակասում է շատ բան... Ներշնչուհի՛ն ուշիմ զորական է, նրան ես կվստահեմ ամեն ճակատամարտ... բայց նա հասու չէ ճշմարտության:

Արտակը չհասկացավ, թե ո՛ր ճշմարտության մասին է խոսում Վարդանը, բայց բանի որ նա խորին հավատ էր տածում Վարդանին, ակնածանքով ընդունեց նրա խոսքը:

Արտակը մտածմունքի մեջ ընկավ: Նա անվերապահ վստահ էր Վարդանի հանճարի վրա և նրա ամեն մի նոր շարժումն ընդունում էր իբրև հեռանք ներքին մեծ մտքի նոր թեքման, որի նշանակությունն ու իմաստը կշռված էր անշուշտ և չէր խաբի ո՛չ Վարդանին, ո՛չ իրենց:

Վասակին խոռվում էր Վարդանի լուսթյունը: Ինչո՞ւ է այսքան համեստ ու հնազանդ այդ անսանձելի տարրոնացին: Ի՞նչ է դավում նա իր փոթորկոտ հոգու խորքերում: Անշուշտ ահավոր մի հարված:

«Մոտենում է օրհասը, լինելիքը պիտի լինի, կատարվելիքը կատարվի...»:

Վասակը լարվեց ու սկսեց խստիվ մտառանշվել, կռահելու Վարդանի անելիքները:

«Մի բան նյութում է նա և տեսնես ո՛ւր և ինչպե՛ս»,— մտածեց Վասակը և աչքերը սեեռեց գիշերային խավարի մեջ,— շը՛մ... բայց ի՞նչ է նյութում...»

— Տեսնո՞ւմ եք՝ ինչպե՛ս է լուել նա,— ասաց Մանեճը,— չափում է ուժերի կշիռը:

— Թակարդն ընկած խելացի գալլի պես,— նկատեց Գաղիշոն:

— Ավելի լավ է՝ խոսի,— զանգատվեց Վասակը,— բայց նա սկսել է լուել. դա է շարագուշակը: Դա ավելի դաժան է, քան եթե խոսի նա:

— Եվ ինչո՞ւ չես կալանում նրան,— հարցրեց Մանեճը՝ հանկարծ լուսավորվելով այս նոր գաղափարով:

Վասակը քմիծաղ տվեց:

— Ապստամբության դո՞ւռը բանա՞լ,— մռայլ պատասխանեց նա:— Ո՛չ: Ինձ արյունահեղություն չի հրամայված: Միայն

վիժեցնել ապստամբությունը, բռնադատել նրան անարյուն հնազանդության — ահա իմ գործը:

— Բայց ինչպե՞ս, ինչպե՞ս, — հարցրեց Մանեհը հուսահատ:

— Կանգնեցնելով նրա դեմ մեր և պարսիկ զորքերի գերազանցությունը:

— Դա կարելի՞ է:

— Այո, և դա կլինի Զարեհավանում:

Վասակը սակայն անհանգիստ էր դառնում ավելի ու ավելի: Վարդանի վերապահությունները, լուծությունը և զուսպ երևույթը բոլորովին չէր հարմարվում կամային, կրքոտ և գործոն սպարապետի նախկին վարքին ու բնույթին:

«Ո՛չ, նյութում է, նյութում է հաավոր մի խենթություն, — մտածում էր Վասակը՝ մենակ նստած իր տաղավարում: — Պետք է որսալ, կանխել»:

Մուժն ընկավ: Վարդանը պսակեց այծենակածի վրա և գլուխը ձեռներին դրած սկսեց ունկնդրել անլռելի գիշերային ձայներին և միաժամ խորհել իր անելիքները: Սակայն միտքը թռավ գնաց ավելի խորքերը, իր ողջ կյանքը, պարսկական ծառայությունը, իր ճամփորդությունները, Հայոց աշխարհին հասած հարվածները, պարսից դարավոր ճնշումները, դարավոր կոիվները դրանց դեմ: Ի՞նչն է օգնել Հայոց աշխարհին, ինչպե՞ս է պահվել նա ու մնացել: Ե՞րբ և ինչո՞վ պիտի փրկվի նա իր ոչ մի դար չդադարող պայքարներից ու արյունահեղություններից: Եվ հիմա այս ամենամեծ արհավիրքը... ինչո՞վ պիտի վերջանա, ի՞նչ պիտի անել՝ կասեցնելու նրա հարվածը: Վարդանը հիշեց Արտաշատի ժողովը, ուխտյալների երդումը, ժողովրդական ըմբոստացման ցույցերը, իր պատրաստությունները՝ մինչև Համազասպ եղբոր ուժասպառվելը հոգնությունից: Խորհեց, որ արհավիրքն ավելի արագ ընթացավ և արդեն եկել կլանում է իրեն և հայ ժողովրդին: Որ ինքը ուշացել էր և չէր էլ կարող առաջ ընկնել: Եվ հիմա, երբ հասել է ժամը հակահարվածը տալու, ահա ինքը «վիշապի» սեղմ գալարների մեջ՝ չի կարողանում իրեն գցել Զարեհավան՝ հասցնելու այդ հակահարվածը, որի ուժերն էլ դեռ չկան, և նա ինքը ևս չգիտե որքան են մեծ և բավարար դրա համար:

Ժողովրդի ըմբոստացման ցույցները ուրախալի են և սրտապնդիչ։ Բայց նա իբր զորական՝ կշռում էր այդ ուժը և գտնում էր, որ, լճարեբային այդ շարժումը ունեւր և իր վտանգավոր կողմը, որ դրան չէր կարելի դեկավարել, տանել կանոնավոր պատերազմ և որին պարսից ռազմական կազմակերպ ուժերը դյուրին կշախշախեին։ Մտքերն սկսեցին կնճռոտել։ Վարդանը, որ այս արհամիրքից էլ շատ առաջ, ողջ գիտակցական կյանքում խորհել էր ու կշռել Հայոց աշխարհի բախտը, իսկ այս վերջին արհամիրքի օրերին արդեն ճակատագիրը նրա առջև էր դրել վճռելու այդ բախտը՝ արդեն վերջին ամիսը և այսօր նամանավանդ՝ ստիպմունքի մեջ էր վճիռ կայացնել և վերջ տալ այս դարավոր հոգեվարքին։

Վարդանը դուրս եկավ տաղավարից, կանգնեց դռան։ Մի տասր քայլ հեռու իշխանական նժույգները անվրդով աղորում էին գարին՝ երբեմն ուժգին դուրեկով գետինը։ Քնած էր պարսից զորագունդը։ Ներքեւ հովտում խաղացող հովը իր հետ բերում էր ցետի խշշոցը։

Վարդանը քայլ արեց հեռանալու տաղավարից։ Իսկույն կողքին բսնեց Արծվին։

— Սպարապետ։

— Ե՛կ։

Վարդանը շարժեց բարձր բլուրի ողնաշարի վրայով, որ հետզհետե իշնում էր դեպի գետափ։ Մզրիդները խանդավառ ծըղրում էին՝ օգը լցնելով գաղջ ձայներով։ Վարդանը մոտեցավ բլրի ծայրին, որից հետո գետն էր, իսկ այն կողմը՝ եկեղեցին։ Այստեղից պարզ երևում էր եկեղեցու լույսը դռնից ու պատուհաններից։ Այնտեղ գիշերային ժամերգություն էր խռովված հոգիների։ Վարդանի աչքին պատկերացավ Արտաշատի ժողովը, կաթողիկոսի, եկեղեցականների, նախարարների և ժողովրդի ուխտը, Հագկերտին պատասխան թղթի ընթերցումը։ Կարծես երազում էր եղել այն... Կարո՞ղ էր երևակայել, որ մի օր ինքը մի բլրի տուտից, գիշերը, գաղտնի կնայի մի ժամերգության, ուր ժողովուրդը վճիռ է կոփում իր դեմ... Նախատինքի այրող ալիքը ողողեց Վարդանի դեմքը։ Նա հոգոց հանեց։ Ո՛ւր է նրա հայրենիքի վկայութունը «առաջի մարդկան»... Ահա ժողովուրդը պատրաստ է վկայելու։ Հարցնո՞ւմ է նա, թե կարո՞ղ է դիմագրավել Քշնամու զորքին, չափո՞ւմ է իր ուժերը, հաշվո՞ւմ է հետևանքը իր կովի՝ թե

կմնա՞ կենդանի, կոշնշանա՞ անհետ... Ոչ, ժողովուրդը՝ եկել է վկայելու «առաջի մարդկան» այրմարդավարի, առանց երեսպաշտության: Որքա՞ն է իմաստուն այդ խիղախությունը... Կոշնշանա՞ նա...

Վարդանը տխուր ժպտաց: Եվ է՞նչ կլինեիր, եթե՞ նա Պարսկաստանում դիմադրեր մինչև վերջ և ընդունեիր նահատակի պսակը: Կա՞ր դրա մեջ հուսկ վերջին մի հույս օգուտի, փրկության: Ծիշտ «ռազմական» ճաշիվ էր իր կեղծ ուրացությունը... Թե՞ այդ նահատակական հույսը... Նրա միտքը կանգ առավ այդ հարցմունքի առաջ...

«Հա՛...» — կիսաձայն խոսեց նա գյուտարարի պես սրտատրոփ:

Արծվին առաջ եկավ.

— Սպարապե՛տ:

Վարդանը չպատասխանեց: Նա հոգու բոլոր ուժերով փառվեց այդ հույսի նշմարանքին: Մի՞թե նոր էր զգում դա: Ոչ, նոր չէր, իհարկե: Դա զգացել էր նա նաև առաջներում իր ողջ կյանքի ընթացքում: Բայց այս գիշեր, երբ նրա հոգին լարեց իրեն մինչև հուսկ վերջին ուժը, երկրի այս գերագույն ճգնաժամի պահին, վառ ջահի պես, ցուլաց նրա առջև այդ հույսը: Այդտեղ մի բան կա, մի խորիմաստ խորհուրդ այդ հույսի մեջ, թե՞ զինվորյալից հետո մնում և ապրում է մի հետք, որ կյանքի է հավասար, որը նույնպես կյանք է, որ մնում է նրա մահից հետո: Կյանք՝ ոչ անդերաշխարհում, կյանք՝ այսրաշխարհում... Դա է զինվորյալի գերագույն խորհուրդը: Վարդանը մտքով գնաց Հազկերտի գնդանը, ուր դիմադրում էր ինքը: Իր ընկեր նախարարները բանական չէին համարում այդ մղումը՝ համարելով, որ եթե իրենք ոչնչանան, կոշնշանա և ժողովուրդը: Զննարի՞տ էր սա: Վարդանն արդեն այս ժամիս պարզ՝ ինչպես և այն ժամանակ շատ աղոտ՝ տեսնում էր, որ ճննարիտ չէր դա: Մի՞թե կկորչեիր ժողովուրդը: Ոչ: Ժողովուրդը՝ կմնար շարունակելով պայքարը: Այսպես է ապրել ժողովուրդը: Ժողովրդի կյանք — դարերի կյանք. կապերի դարեր և սերունդ-սերունդ պայքարելով կտաներ հետք ազատության խորհուրդը և մի օր մի տեղ կհասցներ իրեն ազատության հանգրվան, այն սերունդը կապերի իր հին պապերի դարավոր անվերջ պայքարի գնով՝ նրանց փոխարեն: Ահա ժողովրդի կյանքը և նրա խորհուրդը:

Դիմացը մթության շղարշի մեջ ավելի մթին մթնում էր Մասիսը՝ իր մուռլ հավերժական մի խոհի հետևից ընկած։ Ի՞նչ էր այդ խոհը, — հավերժություն։ Մասիսը միայն կարող էր այդ խոհհեղ նրա ուժը հենց այդ է միայն։ Ինչ անցավոր է, ինչ մահացու՝ գործ չունի հնամենի լեռան հետ։

Վարդանը մտախոհ նայում էր Մասիսին՝ կարծես հոգու աշքերով ջանալով տեսնել այն ջահը, որ առանց պարանի կախված է երկնքից լեռան գլխին։ Հիշեց, որ մանկութ լսել էր իր դայակից, որ քանի կա այդ անմար ջահը, հայ ժողովուրդը պիտի ապրի։ Հրաշք է այդ անպարան ջահը — իսկ հրաշք չէ՞ և այդ ժողովուրդը, որ ահա, ապրում է առանց հզոր պաշտպանության... Մեծ խորհուրդ կա այս Մասիսի մեջ։ Ահա այս Մասիսի շուրջն է աշքը բաց արել ժողովուրդը, նրանով է կրթվել, նրանից է սովորել հավերժությունը։ Դարերով այդ հսկա իմաստունը վեհ խոհեր է ներշնչել իր ժողովրդին։ Նա, այդ հսկան, հողից է բարձրացել, ինչպես ժողովուրդը։ Ո՛չ. ժողովրդի կյանքի մասին երկյուղ չպետք է կրել։ Նա կապրի՝

«Պետք է վճռապես տանել նրան պատերազմ», — խոսեց Վարդանը յուրովի, — «թող կովի, չի ոչնչանա... Եվ եթե ինքը, Վարդանը, չի փրկվի այն կեղտից, որ վերցրեց իր վրա թշնամու առջև, «առաջի մարդկան», եթե զուր է, այլևս ոչ ոք չի կարող կատարվածը չկատարված անել, թող ուրեմն ժողովուրդը մնա մաքուր, մաքուր գնա սխրագործության։ «Երանի՜ թե քավվեր մեղքս փրկելով հայոց ժողովուրդը» մրմնջաց նա մեղմ։ — «Դաժան դժվար է հայոց ժողովրդի փրկությունը. սխրագործությունն է նրա փրկությունը. տևական, սերնդե-սերունդ սխրագործություն, մինչև կբացվի ճշմարիտ ազատության դուռը»։

Մանր էր գիշերը նաև Վասակի համար։ Նա վճռել էր գործի անցնել Զարեհավանում։ Դա առաջին քայլն էր իր բացահայտության Վարդանի հանդեպ։ Նա պիտի թողներ իր երկդիմի խաղերը և անցներ որոշության։ Նրան էին նայում Հազկերտը, Միհրնբերանը, մոգերը, վասակյանները և... երկիրը... բայց ո՛ւր էր գնում նա այս ճանապարհով։ Այս հարցմունքը այլևս պարզորոշ կանգնեց նրա առջև։ Դա կոչվում էր դավաճանություն իր երկրին...

Գոնն այդպես էին կոչում Հայոց աշխարհում այն գործը, որին նվիրվել էր ինքը: Բայց ի՞նչ էր իրոք այդ գործը: Ահա այժմ, հրք նա անցնում էր վճռական քայլի՝ նա մի անգամ ևս դրեց իր առջև այդ հարցմունքը և սկսեց խորհրդածել դրա մասին: Նրա միտքը բորբոքվել էր, թռչում էր, որոնում:

Տաղավարի մեջ թրթռում էր յուղի ճրագը, և Վասակի ստվերը թոցնում վար ու վեր և աջ ու ձախ: Նա աչքերը սևեռած մի կետի՝ մտորում էր: Ի՞նչ էր իր վերջնական նպատակը... Ստեղծել մի ուժեղ նահանգ Պարսկաստանի մեջ, ինչպես ասաց նա մի անգամ Գաղիշոյին: Դատարկ բան է: Դա շատ անհաջող մի խոսք էր, որ թռավ նրա բերանից, ավելի շուտ ծածկելու իր իսկական միտքը: Ուժեղ նահանգով գլուխ չես պահի: Ուժեղը կթուլանա, թույլը կուժեղանա, բայց միշտ էլ կմնա կախված մի մեծ տերության քմահաճույթից: Ո՛չ որևէ ուժեղ նահանգ: Անկախ, ուժեղ իմ տերությունը,— ահա սա արժե ունենալ իբրև նպատակ և ձգտում: «Անկախ, ուժեղ իմ տերությունը...» — շշնջաց նա հագիվ լսելի նույնիսկ իրեն:

Վասակի թավ հոնքերից վերև դուրս ընկած ճակատը կարծես առաջ էր մղում դժվարին մտքերի մի երամ: Նրա խելացի ծակող աչքերը հառած էին դեպի գիշերային խավարը, -որի հորիզոնում Հայկական Պարի կարավանը իր սալատները կարկառած գնում էր դեպի արևմուտք: Հանդիսավոր բացվել էր երկինքը, ուր բորբոքվել էին ջերմաջեմ աստղերը՝ իբրև կրակե մտքեր: Այդ տիեզերքն էր, որ խորհում էր իր ահռելի խոկը: Իսկ ներքև, Վասակի դիմաց, խառորեն կտրտվել էր երկիրը բնության խստադաժան կամքի սիրով: Ժայռեր, ծործորներ՝ համառ, բիրտ, բուրբի մեջ զգացվում էր մի անդիմադրելի կամքի և վստահության մի անգամ ընդմիշտ արտահայտված ուժ:

Վասակը մտքով գնաց դեպի վեր, իր հայրենի լեռները, որոնց նայելիս միշտ զգացել էր այդ անսանձ կամքը: Փանի, քանի ճանապարհներ էր կտրել անցել նա իր հայրենիքում: Այրարատում, Կորդաջքում, այլուր Հայաստանի այս խստադաժան մակերեսում և միշտ ու միշտ նրան էին հառել իրենց հրամայող աչքերը այս լեռներն ու ձորերը, ժայռերն ու անտառները: «Պետք է լինի, պետք է կատարվի»,— այդ է ասել ամեն տեղ նրան երկրը:

«Անկախ, ուժեղ իմ տերութիւնը», — կրկնեց նա և մազոտ ձեռքի բռնուցքը դիմահար դրեց կզակին ու թեքվեց՝ հայացքը խաւարին հառած: Ազատել Հայաստանը պարսիկներից և հույ- ներից: Դա հնարավոր չէ բացեիբաց պատերազմով. դա հնարա- վոր է այլ կերպ... դանդաղ, բայց անշեղորեն սողոսկելով, սպա- սելով, գույնը փոխելով անդադար ձգտել նպատակին: «Զուրը ծակում է քարը ոչ թե ուժով, այլ հաճախակի կաթումով»: Իսկ ա՛յժմ... Այժմ պետք է մեջտեղից հանել այդ մոլեգնած տարո- նացուն, ճնշել ապստամբութիւնը, պարսիկ զորքերով գրավել երկիրը: Հետո կսկսվի պարսկացումը: Թո՛ղ... պարսկանալով ազատվենք պարսիկներից: Կլինի՞, չի՞ լինի, ինձ թագավորութիւն է պետք: Իմ թագավորութիւնը, և ե՛ս՝ թագավոր: Պարսիկներից, հույներից ազատ, անկախ, ի՛նձ համար ամեն ինչ: Կհակառակե՛ն, չե՛ն տա: Այդ դեպքում պետք չի այս հայութիւնը: Կիսեղղեմ ար- յան մեջ երկիրը, կպարսկացնեմ, կծախեմ: Ինձ թագավորութիւն է պետք, և ի՛նձ համար:

«Հասա՛վ օրը» — շշնջաց նա և վեր կացավ ընդոստ, նստեց տաղավարում: Նայեց Վարդանի տաղավարի կողմը: Այնտեղ մուկն էր: Ուրեմն քնած էր խռովարարը: Թո՛ղ քնի: Նրա դարը լցվեց: Նրա դարը մինչև Զարեհավան է:

Այնտեղից սկսվում է նոր դար: Վասակի դարը:

Վասակի մտքերը այս գիշեր պայծառացան:

Դժվարը դյուրին դառավ: Վերջապես փայլեց նրա աստղը: Նա լցվեց գործի, հաջողութեան, փառքի և վայելքի կրքով: Եվ դարմանալի է, — աղոտացան նրա զավակների կերպարանքները: Նրանք դառան ինչ-որ պատկերներ, ոչ հողանյութ արարածներ: Ոճրագործութեան մշուշը սքողեց նրանց: Նրանց ազատութիւնը դառավ դյուրին, մի հարվածի գործ: Արդեն իսկ ամեն ինչ գո- ռավ դյուրին: Կիրքը վարագուրեց Վասակի աչքերը գեղազույն ծիածանով:

Վասակը խոր հառաչեց: Ապա պառկեց անկողնին, մեջքի վրա: Նա աչքերը գոցեց, բայց չէր քնում: Նրան հաճելի էր արթ- նութիւնը, որ հակառակ քնի՝ ինքն էր կրում երազը: Նա օրորվեց այդ երազի հոլովումներով: Վասակի ականջին չէր հասնում ծըղ- լիղների գիշերերգը, հովի շվշվոցը և մի ուրիշ գալիքի ձայն, ան- հայտ ու ահաւոր:

Դուրս եկավ տաղավարից: Նայեց դեպի հարավ: Դիմացը տատղերի մի հույլ կրակե կարիճի նման մազլցում էր երկնքի թափիշ կապույտի վրա: Մյուսները դողդողում էին, թարթում իրենց ճառագայթե արտևանունքները և նայում հավիտենության աչքերով:

Լուսադեմին Գաղիշոյի և Ռշտունյաց նախարարների տաղավարների մոտ խլրտացին իուսափուկ ստվերներ: Դրանք սուրհանդակներ էին: Գաղիշոն ներս կանչեց իր սուրհանդակին:

— Հա՛, ի՞նչ կասես,— հարցրեց սառն ու հանգիստ:

— Տե՛ր իմ, ետրեն իշխանը Գնունյաց Ատոմ իշխանի հետ զորագնդից ջոկատ հանեցին և գնացին Տարոն: Մենք հետևեցինք նրանց մինչև Ռշտունիք, Մոկք և Արծրունիք: Ամեն տեղից ջոկատ հանեցին ու ճանապարհ ընկան այս կողմ:

— Իսկ դուք ուղտի ականջումն քնե՛լ էիք,— հարցրեց վեր նայելով և կրկին հանգիստ Գաղիշոն,— աշխարհի ծայրի՞ն էի... ինչո՞ւ ուշացար:

— Տեր իմ, մենք ճանապարհվեցինք կարճ՝ ուղիղ Արտազ:

— Ավելի կարճը աշխարհի ծայրն էր: Գնայի՛ք էլի՞... Մյուս խելոքներն է՛լ քեզ հետ էին...

— Այո, տեր փմ...

— Աչք չդիմացրեց Գնունյաց տիրոջը:

— Ոչ ոք, տեր փմ, տիրով հանձնեցին ջոկատը:— Դե, ետրեն իշխանը հետներն է...

— Այդքան խելքը, որ կարողանում ես գլխումդ կրել՝ շատ ուժեղ գրաստ ես... Գնա՛...

Սուրհանդակը հեռացավ:

Քնկոտ ուռած աչքերով ներս մտան Ռշտունյաց Արտակը՝ իր համախոհ Եսայուն Զանդաղանի հետ, որ հնար էր գտել Ատոմի մոտից փախչել և գալ իր նախարարի մոտ:

Նա հաղորդեց Զանդաղանի պատմածը: Ատոմի հանդգնության լուրը այնքան էր զայրացրել նրան, որ նա կանուխ վեր էր կացել անկողնից:

Զանդադանը շտապել էր Արտակ՝ Ռշտունուն հայտնել, որ Գեգեոն սեպուհը Ատոմ նախարարին հնազանդելուց և ջոկատ տրամադրելուց զատ նաև արգելել էր, որ իրենց ջոկատը Զարեանդ գա:

Դա կատարվեցրել էր Արտակ Ռշտունուն: Նա դողում էր զայրույթից:

— Իմ զորագունդը ի՞մ գեմ բերի, իմ զորագունդը ետ դարձնի ի՞նձ օգնության գալուց... Նա նրան մորթալե՞րձ պիտի անեմ...

Զանդադանը պատմեց Ռշտունյաց ժողովրդի համակիր վերաբերմունքի մասին դեպի Ատոմը, որով ավելի բարբոթեց քնած Արտակի արդեն մինչև հոգու խորքը վիրավորված ինքնասիրույթունը: Գաղիշոն մռայլվեց:

Նրանք գնացին Վասակի մոտ:

Նախարարները՝ վասակյանք և վարդանանք նստած էին Վասակի վրանում, երբ սրահ ներս մտավ սպասավորը:

— Դենշապուհը, տե՛ր իմ:

Վասակը ընդոստ ուղղվեց տեղում և ահա՛հանգիստ:

— Հնգառաջ, օ՛ն, հրավիրի՛ր:

Վարդանը մռայլվեց: Իրար նաչեցին անհանգիստ Հազարապետն ու Ներշապուհը:

Ներս մտավ Դենշապուհը, որին ուղեկցում էին Դարեհը, Ռոմիզդ և Միհր մոզպետները և մի սեպուհ, որ Վասակի ազգականն էր, որի կապակի կերպարանքը գրավեց ականա բուրրի ուշադրությունը:

Դենշապուհը ծանրումեծ խոնարհությամբ արեց և կեղծապատիր ժպտող ծամածուռ դեմքը դարձնելով բուրրին աջ ու ձախ ու դիմացը՝ ձիգ տվեց:

— Ողջույն տերանց Աշխաբհին հայոց: Խնդրե՞լու ե խաղաղություն:

Վասակը նույնպիսի ծանրակշիռ ձեռքով դիմեց նրան:

— Շու՛րհ և հա՛ջհաճությամբ: Բարձի ծամու ծամանեցից: Հրամայեցեք, տյա՛րք:

Դենշապուհը կեղծավոր ու փքուն խոսքերով շնորհավորեց նախաբանների դարձը զրադաշտական կրոնին: Մոզպետը օրհնեց նախաբաններին: Իսկ Վեհմիհրը՝ ուրախ, որ Դենշապուհին աշխնչ

շաղոպից հայերի ուրացութեան գործում և դա զուիս պիտի բերեր ինքը կամ ծայրահեղ դեպքում Վասակը, անկեղծորէն և ցուցի ձեռով հայտնեց իր բերկրանքը նախարարների ժամանման:

— Ժամանակի՛ն հասաք, տյարք, ամեն ինչ քայքայվել էր,— ասաց նա՝ խայթելով Դենշապուհին:

Դենշապուհը ցույց տվեց, որ չի լսում նրան: Ավելին դեռ, նա իսկույն սկսեց ղեկավարի դեր ստանձնել, ներկայացնել իրեն Հազկերտի և Հազարապետի նշանակած ամենաբարձր պաշտոնյան, որին ենթարկվում է նաև մարզպանը:

— Ես ձեզ սպասում էի և պատրաստեի եմ ամեն բան դուրացնելու գործը,— ասաց նա Վասակին,— գրավել եմ բերդերը, ճնշել ըմբոստներին: Քեզ մնում է միայն շարունակել սկսածը:

Վասակը խեթ նայեց վրանից դուրս և միայն քթի տակ մըռմըռաց շար ու մռայլ:

— Երբ գործի կանցնենք, կերևա, որ նոր են սկսվում դժվարությունները...

Անգղի արևմտյան ճանապարհին երևաց ստվար բազմություն մի զանգված, որ սև թուխպի պես գետնի երեսով գնում էր դեպի քաղաքավանը: Բարձր փոշու սյուները, որ օրորվում էին բազմության գլխին՝ ցույց էր տալիս, որ նրա հետ խառն գալիս էին հեծյալների խմբեր:

— Ահա՛, աչքներս լո՛ւյս, եկավ հայտնվե՛ց,— ասաց ոչ առանց հեղնանքի Հազարապետը Վարդանին,— ժողովուրդն է,— լատրաստիր պատասխանը:

— Ի՛նչ է, ի՛նչ բազմություն է,— հարցրին նախարարները և դուրս եկան տաղավարներից: Արտակը եկավ կանգնեց Վարդանի տաղավարի առջև: Վարդանը մռայլվեց, դուրս եկավ տաղավարից և ափը հովանի բռնելով ճակատին՝ սկսեց դիտել մոտեցող բազմության: Նկատելի էր, որ վանականի նման մեկը գալիս էր բազմության զուիս անցած: Հազիվ էր նշմարվում նրա կերպարանքը. բայց Վարդանը բնազդաբար զգաց, թե ով էր նա: Եվ գունատվեց:

Եկեղեցում սկսեցին սաստիկ կոչնահարել: Այդ հասարակ և լավաժաճանոթ հնչյունները, որ այլ ժամանակ միայն խաղաղու-

թյուն էին բերում մարդկանց հոգուն՝ ցնցեցին կարավանում նրստածներին։ Դրանք հիշեցրին Արտաշատը՝ կարծես կրկին պատրաստվում էր մի թափուր՝ իր մոլեգնած Ղևոնդ Երեցով և ցասումնալի ժողովրդական բազմությամբ։ Դա ընդունվեց իբրև մարտահրավեր ժողովրդի կողմից կարավանին։ Կարավանը լարվեց։ Մոգպետն իրար անցավ, կանչեց պարսիկ հրամանատար Դարեհին ու մոգերին և սկսեց նրանց կռիվ կոչել անհավատների դեմ։

— Լուր տանք ժողովրդին, բացահայտվենք, թերևս հանդարտվի,— ասաց Շմավունը։

— Ավելի վատթարը կպատահի... Այս պահիս դա կնշանակի կրակի հետ խաղալ,— ասաց Հազարապետը սարսափով... Ըլուրը կալծակի պես կթռչի երկիր և խառնիճաղանջ խռովությունը կբարձրանա...

— Ոչ, այդ անկարելի է, ի՞նչ բացահայտություն,— դառն ժպտաց Ներշապուհը։

— Բայց մի բան պիտի անենք, Սպարապետ,— դիմեց Վարդանին Հազարապետը,— մարդ ուղարկենք՝ ետ կացնեն անմիտ քալերից։

Վարդանը բռնկեց.

— Ի՞նչ, հայոց ժողովրդին էլ եք ուզում տանել «առերես» ուրացության... Նրա խի՞ղճն ևս ուզում եք ծախել... Թողեք, նա դրան չի գնալ։ Հայոց ժողովուրդը գիտե իր անելիքը։

— Բայց նա գալիս է սպառազեն զորագնդերի դեմ,— բարկացած շեշտեց Ներշապուհը։

— Ոչինչ, նրա էլ հոգին է սպառազեն,— հեզեց Վարդանը և ժպտաց դառնությամբ։

Նրանցից մի փոքր հեռու Վասակն էր յուրայիններով դիտում ժողովրդի խուժումը Անգղ։

— Գալիս են զանգվածներով, արհամարհանքով դեպի մահը...— մռնչաց ինքն իրեն Վասակը,— հանդեսի՜ են գալիս, տանակատարությամբ...— Եվ սկսեց դառնությամբ ու մռայլ դիտել ժողովրդական զանգվածների անընդհատ հոսանքը դեպի քաղաքավան,— և ի՞նչ հանդուգն, աներկյուղ, հանգիստ... Զգիտե՞ն ուր են գալիս, չե՞ն մտածում, չե՞ն տեսնում...

Բայց ժողովուրդը գալիս էր անընդհատ, ստվարացած, ըստ պառնալի չափեր ընդունելով։

Վասակը իրարանցման մեջ ընկավ: Այս բաղմուռյան խուժումը բոլորովին խառնում էր նրա գործերը: Նրա վճիռը՝ Զարհհավանում տալ հարվածը՝ վտանգվում էր: Նա վճռեց չսպասել Վարդանի ընթացքներին և ժամեծամ չսպասել պարսից բոլոր ուժերի գումարման՝ Զարհհավանում: Թեկուզ այս ժամին կամ մի ժամ հետո, Սյունիի զորքը հասնելուն պես գործադրել մտադրությունը՝ ոչնչացնել կամ կալանել վարդանանց և ճնշել ապստամբությունը:

Սկսվեց մի զուսպ, բայց հույժ տազնապալի վիճակ. ըսպասել զորագնդերին և միաժամ իրեն ցույց տալ արտաքուստ անտարբեր, անմտադիր, միամիտ: Սակայն իրարանցումը սաստկացավ քաղաքավանում: Նկատելի էր, որ այնտեղ իրար էին հանդիպում զանազան կողմերում խմբված զանգվածներ և հրահրում իրար:

Մի հեծյալ մարդ պոկվեց բաղմուռյունից և սկսեց սրաբոլշավ քաղ զեպի կարավանը: Վասակը դուրս նայեց տաղավարից՝ իմանալու, թե ինչ պատահեց: Երևույթը անհանգստացրեց նաև Վարդանին: Նա ևս դուրս նայեց:

Հեծյալը մոտեցավ: Հստ երևույթին նա կամենում էր Վարդանի հետ խոսել, բայց Վասակը հայացքով կանգնեցրեց նրան:

— Հայտնի՛ր, ի՞նչ լուր է...

Հեծյալը մի պահ տատամսեց՝ Վասակի հրամանից ազդված, բայց դիմեց Վարդանին:

— Տեր Սպարապետ, Մամիկոնեից Մեծ Տիկինը, մյուս տիկիներին հետ եկան...

Վարդանն ալլալվեց: Դա վեր էր առնե սպասածից: Դա արդեն տաժանելի էր:

Ո՛ւր էր գալիս... Ինչո՞ւ էր գալիս... Ահեղ դատաստան կըտրելու:

Ո՛հ, այդ սիրելի, խոր, ուժեղ, սարսափելի՛ մայրը...

Տաղավարում ծանր օդ էր, կաշկանդիչ լուռություն, ինչպես փոթորկից առաջ: Ամենքը լարված սպասում էին փոթորկի պայթելուն: Ճնշող էր կեղծիքն ու բռնադատված վիճակը: Երբեք այդպիսի կոպիտ երևույթով չէր սքողված Վասակի և Վարդանի ոչ մի թաշտոնական տեսակցություն, երբ երկուստեք զգացին ալսքան բաց, խոսուն արհեստականություն:

Դրութիւնը ծանրացրեց սյունեցի նորեկը: Իբրև Վասակի մոտիկ ազգական սեպուհներէից մեկի երիտասարդ գաւալը՝ նա աղատ էր գգում իրեն: Նա Տիգրոն էր եղել վերչերս, ուր լսելով նախարարների ուրացութիւնը՝ շտապել էր գալ Հայաստան: Հասնելով Պարսկաստանի Զարեանդ գաւառը և լսելով, որ նախարարները գնացել են Հայկական Զարեանդ՝ ճանապարհը թեքել էր այս կողմ: Երևում էր, որ կյանքում շատ է շփվել պարսիկ պալատականների հետ և առավել շատ շաղակրատել նրանց շրջանում: Նա իր մկրտութիւն Ստեփանոս անունը Պարսկաստանում վերմկրտել էր Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնի նոր հորջորջմամբ: Նա կարճ պարեգոտ էր հագել պարսիկների նման: Մազերն առատ էին, երկարավիժակ և ինչպես ասում էին՝ «բաջազանգուր», որ պսակաձև հավաքել էր գլխի շուրջը: Նրա դեմքը կանացի էր և հիմարավուն մի մշտաժպիտ հորթային հրճվանք էր գրսեւորում նրա ողջ էութիւնից:

— Վեց տարի Տիգրոն էի, — ասաց Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին, — շատ պաշտոններ առաջարկեցին՝ շնորհունեցի: Արքայից արքան մի հանդեսի ժամանակ նայեց ինձ. կարծեմ տեսավ: Երբ այս մասին հայտնեցի Հազարապետի սպասավորին, նա ասաց, որ արքայից արքան իրոք տեսավ: Մեծ վեճ ծագեց այս մասին: Սպասավորների մեջ մի խոհարար, որի հետ ես ծանոթացել էի արքայից արքայի խոհանոցին մոտիկ մի շենքում՝ հաստատեց անկասկած և անխախտ, որ արքայից արքան տեսել է ինձ... Շատ բախտավոր օր էր...

Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին հիմարական երազանքով հոգոց հանեց և աչքերը լցվեցին լիզող սողունի քծնախտից:

— Մեր սեպուհները բիրտ են, — շարունակեց Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին, — եթե նրանք ինձ պես պտտվեն պալատի շուրջը, դրուցեն, ինչ կա որ, ամեն մի խոհարարի, ծառայի, մանկավիճի, ներքինու հետ՝ — շատ ավելի գիտուն մարդիկ կդառնան, քան որ հիմա են: Մարդ պետք է մի տեսակ խելացի դառնա: Մի փոքր նվաստացնում են՝ համբերիր, ծաղրում են՝ տար. գլուխդ խոնարհ պահիր՝ կբարձրանաս մի օր: Պարսիկ մեծամեծներն ինչպե՞ս են բարձրացել: Խեղճ — ահա:

Նախարարների լարված ու անախորժ լոռիւթան մեջ Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնի շաղակրատանքը ուղղակի գրգռել էր և զգլեւ

լի: Նա պոչով պչրող սիրամարգի պես սկսեց փռել իր բոլոր բա-
րեմասնությունները և պարսիկ ազնվականի հովեր առած՝ սեթևե-
թել: Նա պատմում էր անկապ, այստեղից-այնտեղից և ընդհանուր
լուսթյունը ընդունելով հետաքրքրության տեղ՝ սկսում էր ավելի
ու ավելի քաջալերվել: Նրան շատ աշխուժացրել էր նախարարնե-
րի ուրացությունը:

Ոչ ոք նրան չէր ընդհատում, ոչ էլ առարկում կամ ձայնակե-
ցում: Վարդանը չէր լսում նրան և չէր արժանացնում նայել նրան:
Մի քանի անգամ Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրանին հարց տվեց Վարդա-
նին և պատասխան չստացավ: Վարդանը նայում էր տաղավարի
դռնից դուրս դեպի դաշտերը, ուր խլրտում էին ինչ-որ հեծյալ-
ներ: Վասակը նույնպես իր մտքերի հետևն էր ընկել: Նա մի
ականջով լսում էր իր ազգականի շաղակրատանքը, բայց իր ինք-
նասիրության չէր վայելցնում նախարարների ներկայության ընդ-
հատել նրան կամ նկատողություն անել: Գյուտն ու Մանեհը կար-
ծես հետաքրքրված էին լսում նրան: Քաղիշոն մռայլ նայում էր
նրան և շար հայացքը սևեռած սպասում էր, որ նա վերջ տա շա-
ղակրատանքին: Միայն Արտակն էր, որ լարված լսում էր նրան
և հետզհետե կլանվում նրա պատմածներով: Բայց հեռվում բազմու-
թյունը քանի զնում ստվարանում էր: Շուտով այնքան մեծացավ
նա, որ նոր տարակուսանքների դուռ բացեց Վասակի համար: Նա
աճում էր ինչպես հեղեղ, լցվում էր հեղեղ հեղեղի մեջ և սկսում
էր դառնալ առեղծված.— ինչե՞ր չէր կարող անել նա: Մի առժամ
հետո ժողովրդական զանգվածներն այնքան սպառնալի չափերի
հասան, որ անմտություն էր ալլես մտածել նրա ոչնչացման մա-
սին:

Վասակը նայում էր տաղավարից դուրս: Սկզբում նրա մըտ-
քերն այլ տեղեր էին. սակայն՝ ինչպես եղավ՝ նոր հիշեց նա մի
բան, նոր անդրադարձավ, որ Արտազից սկսած մինչև Անգղ շա-
բունակ նրա հետևից և կողքերից, լեռների լանջերով, հեռու մո-
տիկ եռում էին ինչ-որ սևինքներ, որ մերթ ստվարանում էին,
մերթ նվազում, երբեմն էլ անհետանում էին, կրկին հայտնվում:
Վասակը տեղյակ չէր, որ այդ հեծյալ և հետևակ ուղեկիցները՝
պոկված երկրի հեռավոր ու մոտիկ վայրերից՝ ուղեկցում էին
նաև Ատոմին, Դենշապուհին, պարսիկ զորքերին, տեսնվում էին
Խրար հետ, լուր տալիս իրար և կրկին ուղեկցում, ուղեկցում ան-

դադար: Նրան զարմացրեց և զայրացրեց առավելապես այն հանգամանքը, որ ժողովուրդը զալիս լցվում էր մի տեսակ հանգիստ համառությամբ, առանց հարցնելու թույլտվություն, իրավունք, առանց հաշվի առնելու արգելք, վտանգ, մահ...

«Ողջ ժողովուրդը պիտի ջնջենք»,— նայելով բազմության ինքն իրեն խոսեց Գաղիշոն,— «մեզ երկիր է պետք, ոչ թե նրա բնաջնջումը»:

— Անիծի՛ց արմատներ, — մոռաց յուրովի Վասակը մռայլ ու անհանգիստ:

Այո, ժողովրդական բազմությունը դառնում էր և՛ վտանգավոր, և՛ մտահոգիչ մի նոր հանգամանք Վասակի ձեռնարկների մեջ: Շուտով կգան իր և մյուս վասակյանների զորագնդերը: Կտան հարվածը: Իսկ եթե մեջ խառնվի այս մոլեգնած բազմությունը... Վասակն զգաց, որ սառը քրտինքը պատում է իր ողջ մարմինը և հոգին...

Նա վճռեց այսպես: Կգան իրենց զորագնդերը, Վասակը բուլոր ուժերը ի մի գումարած կկանգնի ոչ միայն Վարդանի, այլև ժողովրդի առաջ, սարսափով կբռնադատի Վարդանին և մյուսներին հնազանդել այդ ուժին, և Վասակը կխուսափի արյունահեղությունից:

Այլապես ամեն ինչ կդառնա արյուն ու ավեր...

Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին այդ ընթացքում ժալալել էր իր անլուր շաղակրատանքը: Նա խոսում էր բացառապես պարսկերեն.

— Ատրվշնասպ իշխանը շատ քաջալերեց հայերի ուրացումը: Ինքը անձամբ հայտնեց ինձ իր ուրախությունը: Այսպես նրա տած էինք. նա այստեղ, ես՝ դիմացը երկու քայլ հեռու: Ուղղակի ժպտաց և ասաց. «լավ է, լավ է»: Ես Տիգրոնից հատուկ մոգեր եմ բերել մեր ընտանիքի և ազգական սեպուհների համար: Թեև ես իմ զավակին կտանեմ Տիգրոն, որ հայերենը մոռանա, քանի որ մինչև հայերենը չմոռանա՝ լավ պարսկերեն չի սովորի: Դե, մենք հիմա այլևս հայ չենք, մենք պարսիկ ենք: Պետք է պարսիկից էլ լավ պարսկերեն...

Հանկարծ մի կծու ապտակ շառաչեց տաղավարի լուսնյան մեջ: Դա Արտակն էր, որ վեր թռավ ավելի արագ, քան կմտածեիր այդ մասին և կայծակնային շանթի պես հասավ Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին: Ու մինչ վերջինս հիմար դեմքից կթափահարեր եզին-

չի պես այտերն այրող ապտակի կսկիծը՝ Արտակը խեց նրա թևը, ցնցահար ուժով բռնեց դեպի դուռը և ուժգին թափով չարտեց դուռս շորս հինգ քայլ հեռու, Պերող-Վշնասպ-Տիգրոնին բերանբախվալով փովեց գետնին և ուշաթափվեց:

Վարդանը շնայեց անգամ այն կողմը: Դենշապուհը ցնցվեց, հալրացած նայեց Վասակին: Մյուսները զարմացած հայացքները շրջեցին Վասակին: Սա ևս շարժում չարեց. այլ միայն կարմրեց մինչև ակառջատակերը: Արտակը գնաց նստեց իր տեղը և մնաց նույն դիրքի մեջ, ինչ մի բույն գրանից առաջ:

Վասակի սենեկապետը մի քանի սպասավորներին հետ արկածյալ սեպուհին բարձրացրին և տարան հարևան տաղավարը:

Բուրդն զգացին, որ Արտակը շատ հանդուգն և նվաստիչ վարմունք ունեցավ: Եվ սպասեցին, որ ահա Վասակը կպռոթվա և իրարանցումը, թերևս ընդհարումը կսկսվի: Իրոք շատ անվայել էր սա Վասակի և պարսիկ մեծամեծների հանդեպ: Արտակը ըստ էության ծեծեց Վասակին և այս անարգանքը նրան հասցրեց: Բայց Վասակը զսպեց իրեն՝ դրանով պաշտպանելով իր ինքնասիրությունը: Վարդանը շարունակեց անտարբեր նայել դուռս և ոչ մի շարժում չարեց՝ արտահայտելով հառաքյալ արհամարհանք դեպի Վասակը: Մյուսները, որ դեռ սպասում էին ընդհարման և մտածում էին իրենց՝ անելիքը՝ զարմացած նայեցին Վասակին: Եվ հասկացան: Վասակը պահեց վրեժը, հետո լուծելու հաստատվեռով: Նա հպարտ արձանացավ իր տեղում, Վարդանը ևս...

Բայց ամենքը հետեւացան, թե ինչ անցավ յուրաքանչյուրի մտքով: Եվ լռեցին: Միայն ոմանք հազացին և նստած տեղերը դիրքերը փոխեցին: Երկար ժամանակ լուռ էին:

— Պատահո՞ւմ է արդյոք, որ կաշաղակը վեթջապես մի փոքր լուռ է,— հարցրեց Հազարապետը կարծես ամենքին դիմելով,— ասում են նա երբեք չի դադարում կշկշալուց...

— Ոչ, այդ էլ է պատահում երբեմն,— ասաց Շմավոնը,— և պատահում է ստուգապես երբ նա... սասկում է:

— Հա՛հա՛հա... — արեց Հազարապետը և թունալի հայացքով նայեց Վասակին:

Վասակը վեր կացավ և հարգալից ողջունելով նշան տվեց խորհրդակցության ավարտին: Վարդանը հարգանքով հրաժեշտ տվեց նրան: Հեռացան նաև բուրդ նախարարները:

Գենշապուհը ճնշելով իր զայրույթի պոռթկումը՝ գարձաֆ վասակին.

— Սա ի՞նչ բան էր, տեր մարզպան...

— Այո, տյարք, հիմար ազգականը մարդու համար մարմնական այլանդակություն է, դժբախտաբար անխուսափելի...

— Բայց իշխանը մեզ ամենիս վիրավորե՛ց...

— Այո, բայց մենք էլ չե՛նք վիրավորվի:

Գենշապուհը շարունակամբ կծեց շրթունքները:

— Իշխան,— ասաց վասակը արժանավայել հանգիստ,— արքայից արքան մեզ չի ուղարկել այստեղ դատարկ առիթներով ազգամիջյան պատերազմների վարելու: Զինվեցեք ընդարձակ համբերությամբ...

Պարսիկները հեռացան:

Հանկարծ վիճակը դառավ միանգամայն տագնապալից: Միհր մոգպետը՝ քաջալերվելով Որմիզդ մոգպետից, Գենշապուհից, Վեհմիհրից և Դարեհից, անտեսելով վասակի աստիճանն ու պաշտոնը՝ ոտքի հանեց ողջ մոգական մոլեռանդ բազմությունը:

Եռուն բազմությունը, որին գլխավորում էին Եղիշեն, կաթողիկոսը, Եղնիկ Կողբացին, Ղևոնդ Երեցը, մտավ Անգղի փոքրիկ եկեղեցին և ծովացավ նրա շուրջը:

Բազմությունը մի այլազան խառնուրդ էր շինականների, արհեստավորների, վանականների և այլ զբաղմունքի տեր մարդկանց: Դրանց մեջ հատուկ տեղ էին բռնում շինական այր ու կանանց զորախմբերը Առաքելի, Պողոսի, Խանդուկի, Ինչպես և իշխանավորների խումբը Մեծ Տիկնոջ առաջնորդությամբ: Նայելով խաչ ու խաչվառով և մահակներով զինված վանականներին՝ Պողոսը աչքով արեց Առաքելին.

— Վանք են բացել, խաչ ու խաչվառով խառնվել հետներս, մեզ էլ կցել հետները՝ վարդապետ են դարձրել, հե՛, հե՛, հե՛...

— Գրա ժամանակը չի,— կիսամոայլ, կիսաժպիտ ասաց Առաքելը,— մենակ՝ ասա կովեն:

— Ի՞նչ խոսք,— հաստատեց Պողոսը:

Շուտով և մթնեց: Կարծես ամեն ինչ սուղվեց անդունդը:

Զինվորայինները հավաքվեցին Առաքելի շուրջը և սկսեցին նայել պարսիկների կողմը: Առաքելը երկար զննեց պարսից ճամբարը և դարձավ յուրայիններին.

— Զորքով, մոգերով եկել են: Էլ ի՞նչ ենք սպասում: Զարկենք:

— Վճիռդ՝ վճի՞ռ,— աշխուժացավ Պողոսը:

— Վճիռ: Կամ մե՛նք, կամ նրա՛նք:

— Իշխան Ատուր կուտ՝ հրաման,— տարակուսեց Պողոսը:

— Տա՛ շտա:

— Հասնի, ասենք՝ տա:

— Տա՛ ավելի լավ: Մենակ թե հիմի հասնի և շտա՛ հրամանի չենք նայի: Պատիկ մի նշան պարսիկների կողմից՝ զարկենք:

Մտան եկեղեցու բակը: Մեծ Տիկինը մյուսների հետ մտավ եկեղեցին:

Կաթողիկոսը ընդառաջ եկավ Մեծ Տիկնոջը և ձեռները վեր կարկառելով՝ գոչեց.

— Տերը ինքը հասնի քեզ դաժան ժամիս, աղետավոր մայր... Համբերի՛ր իբրև նահատակ:

Գահույք մատուցեցին, որի վրա նստեց հոգնաբեկ Մեծ Տիկինը: Մամիկոնյան տիկինը և մյուսները մնացին կանգնած: Մեծ Տիկինը մշուշոտ աչքերով նայեց կաթողիկոսին և դեմքի դողահար ցնցումով բարձրաձայն հարց տվեց.

— Ո՛ւր է Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը...

Կաթողիկոսը դժվարին ինքնազգացումով կարողացավ միայն ասել.

— Սպարապետը կհայտնվի քեզ տեսության, Մեծ Տիկին, շուտով, հույս աստված...

— Բռնավորի զորքի՞ մեջ է դեռ...

— ...Մե՛ծ Տիկին, դեռ չենք տեղեկացրել գալուստդ:

— Տեղեկացրե՛ք...

— Անշո՛ւշտ, Մե՛ծ Տիկին, անշո՛ւշտ...

Մամիկոնեից տիկինը լցված էր առանց այն էլ: Հանկարծ փլվեց և գոչեց, որ ամենքն իմանան...

— Նա ի՞նքը կգա առանց կանչելու, Մե՛ծ Տիկին, շունի նա ռշինչ բան ծածուկ...

«Շուտով, շուտով»,— ասաց մտքում Մամիկոնեից տիկինը,— «շուտով կբացվի գաղտնիքը և Վարդան Մամիկոնյանի անունը կհնչի նույն սրբությամբ, ինչ որ եղել է միշտ: Իսկ եթե որևէ սղեթ է պատահել նրա հոգուն, եթե ուրացել է նա հայրենիքը և իրեն՝ այն ժամանակ նա, Մամիկոնյան տիկինը, իր արյունով կլվա նրա անարգանքը»:

«Ե՛ս կբարձրացնեմ նրա Մամիկոնյան անունը»,— ասում էր ինքն իրեն տիկինը:

Կաթողիկոսը մոլեգնեց, այլալվեց մոայլ լուության մեջ և գռչեց.

— Պատրաստվեցե՛ք սխրագործության:

— Արդա՛ր է, ընդունակա՛ն է,— ձայնեց բազմությունը միահամուռ:

Ղևոնդ Երեցն սկսեց ժամերգությունը: Հանդիսավոր լուությամբ մարդիկ պատրաստվում էին մարտի ելնել իրենցից զորեղ թշնամու դեմ:

Պողոսը խոր շունչ քաշեց: Նրա սրտից ընկավ մի ծանր բեռ, մահի երկյուղը, ավելի ճիշտ՝ երկյուղը աշխարհի ոչնչացման:

Առաքելը դարձավ դեպի Պողոսն ու հանդուժը.

— Գնացե՛ք ժողովե՛ք ժողովուրդը:

Սրանք դուրս գնացին եկեղեցուց և հեռացան դեպի դաշտը: Ժողովուրդը հեռու դաշտում շրջապատեց Պողոսին և հանդուժին:

— Ի՞նչ վճիռ եք դնում,— հարցրին շորս կողմից:

— Վճիռը՝ դրած է... կամ մե՛նք կամ նրա՛նք,— ասաց Պողոսը:

— Հա՛,— միահամուռ ծոր տվեց բազմությունը,— վերջ տանք՝ վերջանա...:

— Մեկ՝ մեռնենք՝ լավ է, քան տասը՝ մահին սպասենք,— ասաց հանդուժը,— զարկենք, վերջացնենք շներին:

Եկեղեցում սկսվել էր մաղթանքը, որ հանկարծ դրսից աղմուկ լսվեց: Վազեցին դուրս: Բազմաթիվ կրակներ էին շարժվում դեպի եկեղեցին: Սկզբում զորքի խուժում կարծեցին. բայց երբ բազմությունը մոտեցավ՝ երևացին սպիտակազգեստ մոգերը, որ Միհր մոգպետի գլխավորությամբ գալիս էին ջահերի լուսով ողողված: Մոգերը գալիս էին կրոնական մեղեդի երգելով և մո-

լեզնած դեմքերը սպառնազին դարձրած գեպի բազմությունը, որ գնաց պատի պես կանգնեց նրանց դեմ: Խանգութն ու Պողոսը հեռացել էին դաշտում և չէին կարող իսկույն հասնել տեղ: Մնացած բազմությունը սեղմվեց եկեղեցու առաջ և մի պահ շփոթված թույլ տվեց մոզերին մոտենալ եկեղեցուն: Դրսից և ներսից լըսվեցին ձայներ. «Ո՛ւր, ո՛ւր են գալիս»:

— Քաշվի՛ր, Դրո՛ւխշ, ա՛յա՛ դու անիծապարտ, հասա՛վ կրակն ամենասուրբ,— գոչեց մոզպետը, խցկվեց եկեղեցին ներս և իր մոզերի հետ ճիգ արեց ճեղքել բազմությունը: Ի նշան իր իշխանության նա բարձրացրեց իր խրաֆգդրաղնան՝ գավազանը և կլոր սև աչքերը խոժոռեց բազմության վրա: Մեծ Տիկինը վեր թռավ տեղից ատելությանմբ ու ցասումով դռնացող շրթունքներով.

— Ո՛ւր... — ձայնեց նա սպառնալի:

Անսպասելի ուժով հանկարծ առաջ վազեց Մեծ Տիկինը և գնաց բռնեց մոզպետի թևը: Խռպոտ ձայնով, որից ոչինչ չէր կարելի ջոկել՝ նա սկսեց անիծել նրան և գոչեց.

— Զքվի՛ր, սատանա՛... փարատվի՛ր...

Մոզպետը կոպիտ հարվածով ետ հրեց Մեծ Տիկնոջ, որից նա վայր ընկավ: Կանայք անմիջապես բարձրացրին անաբաված կնոջը և այն է՝ հարձակվում էին վրան՝ որ մոզպետը վազեց բեմ՝ գոչելով.

— Հանձնի՛ր եկեղեցին, անհավա՛տ...

Ողջ բազմությունը մոնչաց: Ղևոնդ Երեցը զայրացավ, բայց չընդհատեց մաղթանքը և երգը փոխելով մի ահեղ գոչի, կովի մեղեդիի՝ մի ակնթարթում՝ վազեց բեմի հետև և այնտեղից իր հոնի գավազանը խլելով՝ շանթալից դուրս ցատկեց, սլացիկ հարձակվեց մոզպետի վրա, և գավազանով հարվածեց նրա գանգին: Սա ցնցվեց: Մոզերը աղաղակելով բռնեցին նրան, որ չընկնի Մոզպետը չընկավ և զայրալի առաջ քշեց: Մոզերը գրոհ տվին: Ղևոնդ Երեցը կրկնեց ու երեքնեց հարվածները մոզպետի և ապա մոզերի գլխին: Մոզերը ճիգ արին դիմադրել Ղևոնդ Երեցին, բայց սա գավազանի հարվածներով ստիպելով քշում էր նրանց: Մոզպետը կատաղի հրամայեց.

— Սրբազան ջա՛րդ...

Քայց նա ընկավ: Մոգերից մի քանիսը խլեցին նրան ու դուրս տարան, իսկ մնացածները կատաղի գրոհեցին եկեղեցու ներսում գտնվածների վրա: Սրանք սասանվեցին և կանգ առան: Ղևոնդ Սրեցը առաջ ընկավ և ձեռքով կոշ արեց հետեւի իրեն: Քայց մոգերը ուժերի առավելութեամբ ճնշեցին բազմութեանը և սկսեցին հարվածել:

Դրսից լսվեց հարձակվող բազմութեան ոտնատրոփ: Դա Առաքելն էր, որ գլխավորելով ժողովրդի բազմութեան՝ խուժեց եկեղեցի և գոչեց.

— Զարդ ու բո՛ւրդ արեք թնիժած շներին...

Ու սրամերկ հարձակվեց եկեղեցին լցված մոգերի վրա, սուրը վրա բերեց առաջին պատահած մոգի գլխին: Միաժամ լսվեց Պողոսի գոռոցը խանդութի խանձված կոնչոցի հետ:

— Զարկե՛ք դրանց...

— Հի՛ ի՛մի՛ ձեր արեւը խավարեմ...

Մոգերը դուրս թափվեցին եկեղեցու գավիթը, բազմությունը հետապնդեց նրանց, և սկսեցին կռվել այնտեղ: Մոգերից մի քանիսը բարձրացան պարսպի վրա և սկսեցին կանչել պարսիկ զինվորներին: Բազմությունը այդ տեսնելով ավելի զայրացավ:

— Զո՛րք են կանչում, ելե՛ք զորքի դեմ, — գոչեց Առաքելը և սուրը քաշելով առաջ ընկավ:

Նրա հետեւից գնացին Պողոսը, խանդութը, Հովհաննես Կարապետը, Սրապը և սկսեցին կռվել բազմութեան, որ հետեւին իրենց: Բազմությունը դեռ անվճռական էր: Այդ պահին Մեծ Տիկիրն մերժացրեց սուրը և պառավ խռպոտ ձայնով ձայն տվեց.

— Ելե՛ք, հայրենին ձեզ օգնական...

Նա ուղում էր առաջ գնալ, բայց խանդութը նրանից առաջ ընկավ, շինականներն էլ լցվեցին, գրոհեցին, ետ թողին նրան:

Սարսափած նրա վիճակով և իր անձով նրան պաշտպանելով՝ գնաց Մամիկոնեից տիկինը և յուրայիններին տարավ իր հետ: Բազմությունը գրոհ տվեց մահվան հետ խաղալու շար գվարթութեամբ՝ դրանում գտնելով կյանքի, ապրելու հավանականությունը:

Ժողովրդի ցատմանը հաղորդվեց մի վեհություն և հափշտակություն, որ չէր կարելի նախատեսել, ոչ կանխել, ոչ էլ հափշտակելի էր այլ ժամանակ: Դա բռնկեց հանկարծ ինչպես հրդեհ: Ար-

դէն կռվի վճիռը ընդունած մարդիկ շնկատեցին ոչ իշխանազունը, ոչ ռամիկը, մոռացան իրենց նախկին կապն ու վերաբերմունքը իրար, դադարեցին զգալ նախկին զգուշավորութիւնն ու երկյուզը տիրողից ու մեծից: Կռիվը բարձրացրեց հափշտակեց նրանց: Տարեւրային թափով համառ գնաց բազմութիւնը, խառնվեց, դառավ միապաղաղ մի զանգված: Քշեց տարավ իր հետ իշխանազուններին, իր վրա՝ վերցրեց կռիվ նախաձեռնութիւնն էլ, իրավունքն էլ, պատասխանատվութիւնն էլ... զգալ տվեց նրանց ռամիկի սարսափելի ուժը.. Գեղջկուհիները վազեցին, ընկան Մեծ Տիկնոջ առջև իրենց անձով պաշտպանելու նրան: Առջևից գնաց Մամիկոնեից տիկինը, որ արդեն զգաց, թե հասել է գործելու ժամը՝ կամ արդարացնել իր ամուսնուն կամ ընկնել հենց նրա անվան համար: Հափշտակութեան շունչը բոցավառեց նաև օրիորդներին:

Այժմ կռիվը տեղի էր ունենում գավթից դուրս, բաց դաշտում: Ճամբարից գաղտնի տեղ հասած պարսիկ զինվորներն սկսեցին նետահարել բազմութեանը: Մի գեղջկուհի ընկավ Մամիկոնյան տիկնոջ կողքին: Տիկինը թեքվեց նրա վրա: Անահիտը հետևեց տիկնոջը և բռնեց վիրավորի կողը՝ արյունը պահելու անմիտ փորձով: Ընկան մի քանի հոգի մոգերից և բազմութիւնից:

Դավադիր նետերը խոցում էին, հարձակվողները իրենց մարմինը խրված նետերը բռնելով քաշվում էին հտ: Աստղիկը, որ ողջ ժամանակ ավելի հսկում էր Անահիտին, Մեծ Տիկնոջ և մյուս տիկիներին՝ հանկարծ նկատեց, որ Անահիտն ընկավ: Աստղիկը ճշաց, բռնեց Անահիտի ձեռքը որ շարժի նետը, ապա նստեց նրա կողքին և սեղմեց իր կրծքին՝ խենթ փորձ անելով արգելել նրա մահը: Մամիկոնյան տիկինը, որ արդեն վիրավորներին էր հասնում օգնության՝ շրջվեց Անահիտի կողմը: Անահիտն ընկած էր և չէր հասկացվում ծանր վիրավոր էր, թե մեռավ:

Հանկարծ մոգերը սարսեցին և հտ քաշվեցին: Բազմութեան մեջ լսվեցին «ճանապարհ, ճանապարհ» և մթան քողը պատռելով երևացին նախարարները: Մոգերը մոտեցան, շրջապատեցին նրանց, և բոլորը լցվեցին եկեղեցի: Չարագույժ բոթի պես խոցեց բազմութեան, երբ Վասակի և Վարդանի, ինչպես և մյուս նախարարների հետ ներս մտան՝ Դենշապուհը, Դարեհը, Միհր մոգպետը, մոգերը և զինվորականները: Մի ակնթարթ ռամիկի բնազ-

դական երկյուղը, որ նրա մեջ կար իշխանավորներից, ետ-ետ մղեց բազմության: Այդ երկյուղին խառնվեց ավելի շուտ այն խորհրդավոր երկյուղը, որ զգացին մարդիկ նախարարների դեմքին՝ նկատելով նրանց մեջ մի վանող խորթացումն: Կարծես դեեր էին դառել նրանք: Բայց այդ բոլոր երկյուղները ցնդեցին իսկույն, երբ Առաքելը մյուս զինվորյալների հետ արագաքայլ ներս մտավ եկեղեցին: Նրանց հետևից կրնկակոխ լցվեց եկեղեցի նաև բազմությունը: Նրանք իրենց անձով պատվարելով բազմությունը՝ կանգնեցին նախարարների դիմաց, պատրաստ՝ վեճի կամ կռվի, ամենեկին արհամարհելով նրանցից հասնելիք ամեն վտանգ, խեթ ու կասկածամիտ հայացքները գամեցին նրանց վրա:

Վասակի համար ստեղծվեց մի մեծ տագնապալից վտանգ, թե տեղի կունենար նախարարների բացահայտումը և կպոռթկար ընդհարումը: Եվ աղետը սպասվում էր Վարդանից: Վասակը խոժոռ հայացքով սաստեց պարսիկներին: Բոլորը շունչները պահած դարձան նրան: Վարդանը նայեց մորը և գունատվեց: Վասակին ևս ազդեց տեսարանը: Նա զգաց, որ իրենց դեմ է եկել հայ ժողովրդի խիղճը: Անհրաժեշտ էր ծայր աստիճան խոհեմություն և զգուշություն: Բոլորը զսպվեցին և սպասեցին: Սակայն Վասակին մի փոքր հանգստացրեց այն, որ Վարդանը մոռալ ու հանդարտ բռնեց մոր ձեռքը և համբուրեց: Սա խաղաղ քայլ էր և հույս էր ներշնչում, որ Վարդանը կզբաղվեր մորը հանգստացնելով և բազմության թափը կընկներ:

Կանացից ոմանք սկսեցին հեծկլտալ և հոգոց արձակել, երբ Վարդանն ու Մեծ Տիկինն իրար նայեցին: Վարդանը ցնցվեց, երբ նկատեց իր մոր զինավորումը: Ո՛ւր պիտի հասներ կսկիծը, մինչև հոգու ո՛ր խորքը պիտի վիրավորվեր մայրը, որ ոգի և ուժ գտներ գալ այսքան ճանապարհ: Վարդանը ճնշված, խեղդ ձայնով շշնջաց.

— Մայր, ո՛ւր ես եկել...

Մեծ Տիկինը ահով ու կշտամբանքով զննեց Վարդանին: Նրա նիհար կզակը դողաց.

— Տաժանքնե՛րն է հոգիդ, դժվա՛րն ես,— կերկեր ձայնով ողբաց Մեծ Տիկինը և հանկաղժ դաժանացավ,— չե՛ս վկայել ռառաջի մարդկան», դրժե՛լ ես ուխտդ աշխարհին... Ա՛ն հորդ սուրը, զարկի՛ր մորդ,— գռչեց դողալով և սուրը մեկնեց Վարդանին...

— Ա՛խ, մայրի՛, ախ, մայրի՛,— անլսելի հառաչեց Վարդանը, համբուրեց սուրը և ալվեց Յուդաբերին, որ պահի:

Սակայն Մեծ Տիկինը զայրույթով խեց սուրը և դրեց պատյանը:

Սա կաթվածեց ամեն գործողութիւն, որ կարող էր սկսվել նախարարների կողմից: Վարդանը քարացավ: Այն խոսքը, որ պիտի ասեր մորը, կարկամեց: Նրա շուրջը՝ նախարարները, ժողովուրդը, պարսիկները՝ պատերի նման անշարժացան և սպասեցին, թե ինչ կասի Վարդանը: Իսկ նա անշարժացավ և խոշոր աչքերը խոնարհեց գետնին: Նա հոգեկան մեծ ոգորման մեջ էր: Վերնայեց և զգաց մոր ահավոր հայացքը և շրթունքները, որ լուռ շարժվում էին աղոթքի կամ անեծքի խոսքերով:

Այդ պահին ներս բերին Անահիտին, որին գրկել էին Յուդաբերն ու Աստղիկը: Վարդանը շփոթվեց՝ տեսնելով տխրութեամբ համակված մատաղ օրիորդին գինված, ինչպես և զեղջկուհիներին: Տեսարանը սաստեց նաև մյուս նախարարներին, պարսիկներին, մոգերին... Ճնշվեցին և սկսեցին ապշահար դիտել զինվորյալների մուտքը:

Վարդանը բարձրացրեց ձեռքը և հարկադրեց շորս կողմ դադարել. բոլորը լարվեցին և սպասեցին: Ի՞նչ պետք է անել: Ահա հայոց ժողովուրդը եկել է զինվորյալ, պատրաստ թշնամուն դիմադրելու: Ի՞նչ պետք է անել: Օգնե՛լ նրան, թե՛ խեղկատակի դեր խաղալ ու թույլ տալ, որ նա ոչնչանա... Ի՞նչ պետք է անել: Կարելի՞ է կռվել այսքան ժողովրդով, թե՛ սպասել, որ գան ուրիշ հավատարիմներ: Ե՛րբ կգան, և կգա՞ն: Ժողովուրդն այստեղ մահի վտանգի մեջ է:

Տիկիները շոքեցին վիրավոր Անահիտի և մյուսների կողքին: Արտալը, որ հետև էր կանգնած՝ հանկարծ տեսավ այս Աչքերը մթնեցին: «Անահիտը ծանր վիրավոր, բերել են, նա է՛լ պիտի մեռնի»...

Զհավատաց տեսածին, խեղագարի պես մղվեց դեպի Անահիտը՝ մոռանալով ամեն պատշաճ: Բայց նրա առջև կտրեց Շուշանիկ տիկինը և մեղմ ձայնով սաստեց նրան.

— Մի՛ մոտենար, նա ուխտյալ է...

Արտալը ցնցվեց և սուր նայելով Անահիտին՝ կրկին շարժում արեց, բայց լավեց Անահիտի թույլ վշտացած խոսքը:

— Հեռո՛ւ կաց, իշխա՛ն...:

Արտակը խորտակվեց: Նա փորձեց գոշել, որ ինքը հավա-
տարիմ է ուխտին, բայց և իսկույն կեղծելու դաժան հարկադրան-
քը նրան սթափեցրեց և սանձահարեց: Նա ետ կանգնեց:

Վարդանը խոժոռվեց նրա վրա: Արտակն զգաց, որ ինքը
պարտավոր էր այդ պահին զինակից կանգնել իր Սպարապետին՝
խեղդելով սոսկալի տազնապը Անահիտի կյանքի երկյուղից: Եվ
իսկույն այդ տազնապալի պահին բազմությունը ետ-ետ գնաց
եկեղեցու դռան մոտ: Շինականները սկսեցին ներս բերել ծանր
վիրավորներին ցույցով, եկեղեցում, ուրացողների առջև մեռնե-
լու, բերին ազատ ճանապարհ բանալով, արհամարհական շար-
ժումներով, նկատի չառնելով ո՛չ հայ իշխան, ո՛չ պարսիկ մե-
ծավոր, ո՛չ թշնամի, ո՛չ բարեկամ: Կարծես նրանք չկային: Մեռ-
նողներին շարեցին հատակին, սալ քարեր դրին գլխատակներին
և շթողնելով կարծես ուշաբերվել՝ ներս բերին իրար հետևից նո-
րանոր վիրավորների: Դա սկսեց ճնշել ու ճնշել: Նախարարները
վերջնականապես չսպվեցին և կարծես հարկ տեսան սպասելու
դրա վերջին: Ներս մտավ մի բարձրահասակ, ափիքով շինական,
ուժեղ թևերին մի ծանր վիրավոր բարձրացրած, որ կամ ճունա-
պարհին մեռել էր կամ հինց նոր մեռնում էր: Վիրավորը շեկ գան-
գըրահեր երիտասարդ էր՝ փորից վիթավոր, ողջ արյունաշաղախ
Պատկառելի շինականը, ըստ երևույթին վիրավորի հայրը, այն-
պիսի արժանապատվությամբ և լուրջ էր կրում իր վիրավորին, որ
իսկույն սաստեց բոլորին: Նա հանգիստ պառկեցրեց վիրավորին,
չգիտակցված ազնիվ հպարտությամբ դիք կանգնեց նրա գլխա-
վերևը և համակերպ հայացքը ուղղեց դեպի բեմը: Նրա կողքին
չուքեց մի համեմատաբար ոչ շատ հասակավոր պառավ, երիտա-
սարդի մայրը, որ նույնպես խաղաղ աչքերը հառեց հեռուն:

Սգի ոչ մի նշան: Ոչ մի նշան կշտամբանքի և պահանջկո-
տության: Ոչ մի շարժում դեմքի, ոչ մի հայացք այս ու այն կողմ՝
հրավիրելու համար մարդկանց ուշադրությունը դեպի իրենց վիշ-
տը: Այդ վիշտն անգամ չէր երևում արտաքին երևույթով: Արտա-
կարգ համեստություն և պարզություն, միաժամանակ և ոչ մի
ճիգ երևալու այդպես, ոչ մի փորձ որևէ կերպ երևալու:

Բոլորն ակամա գրավվեցին այս պատկերով, և ավելի են-
թարկվեցին, համակերպվեցին: Իսկ վիրավորներին դեռ բերում

էին: Ակամա, պատկառած հետևում էր վեհ շինականին և մյուսներին Արտակը և ջանում էր զսպել իր սեփական ցավը:

Նախարարներն սկսեցին անհանգստանալ: Վիրավորների երթը դառավ ինչ-որ հոգեկոր ազդու երթ, որը ճնշում, նեղում էր Բայց կարծես դիտմամբ ներս մտան Սրապն ու Պողոսը՝ ծանր վիրավոր մի գեղջկուհու ձեռներին բարձրացրած: Նրանք համարձակ վիրավորին մոտ բերին նախարարներին: Վիրավորը գունատ, աչքերը վերքի ջերմից շողացնելով՝ դողահար ձեռքը կարկռեց դեպի նրանց և պատահմամբ Վասակին նայելով՝ երանության ժպիտով մրմնջաց.

— Արյունս աշխարհքի՛ն...

Վասակը սուր հայացքով խայթեց նրան և կամենում էր սաստիչ խոսք ասել, բայց վիրավորը հանկարծ գունատվեց, ցնցվեց և շորի նման ծալվելով ընկավ Սրապի և Պողոսի ուսերին: Նա մեռավ:

Մեծ Տիկինը հուզմունքով ընկավ գետին և համբուրեց զինվորյալների զխատակի սալերը: Սկսվեց հեծկտոց: Դա Աստղիկն էր ուրիշ աղջիկների հետ:

— Մի՛ լաք, զինվորյալի վրա լաց չե՛ն լինի,— սաստեց նրանց Շուշանիկ տիկինը:

Արտակն անձկությամբ նկատեց, որ Անահիտը իր կողմը չի նայում: Արտակին խեղդում էր բուռն ցանկությունը, որ իր հայացքը գոնե մի անգամ հանդիպի Անահիտի հայացքին:

Փռնուված ու խորշակահար օրիորդի տեսքը օտարոտի եկավ նրան: Զինվածությունը, որ այնքան էլ չէր թվում հարմար Անահիտի քնքուշ կազմվածքին՝ հիմա հասկանալի եղավ Արտակին և հարմար: Անահիտն անցել էր մի այլ ոլորտ: Նա զինվորյալ էր գրվել և թողել ամեն անձնական, խառնվել աշխարհին:

Հանկարծ բազմությունը դարձավ դեպի եկեղեցու մուտքը, ուր մի բան խլրտաց՝ խուլ, կերկերող տրտունջներով: Ինչ-որ մեկը ճանապարհ էր որոնում խարխափելով:

— Ի՞նչ է, ո՞վ է, բավական է, փակեցե՛ք մուտքը,— դարձավ նախարարների թիկնապահներին Վասակը՝ անախորժած և խոժոռ:

Թիկնապահները շարժվեցին այն կողմը և արգելեցին մտնողին: Խուլ մուտոց անցավ բազմության մեջ.

— Խոշտանգվածը... — լսվեց բարձր մի երկյուղած ձայն,
եբբ երեւաց մտնողը, որ կոպիտ ու համառ ետ հրեց թիկնապահ-
ներին և առաջ եկավ:

Դա Սահակն էր, որ ողջ դեմքը փաթաթած, թեև մի աչքը
ազատվել էր կուրանալուց, բայց վերքոտ էր դեռ և կապած: Նա
մղվում էր կուրորեն, ազատ, չզգալով իր առջև մարդ ու արգելք:

— Ո՛ւր, ո՛ւր, — փորձեցին առաջը կալնել նախարարների
թիկնապահները:

— Մի՛ի՛ք... մի՛ի՛ք... զինվորյալին ձեռ չտաա՛ք, չիշխե՛ք, —
լսվեց բազմության միջից Մեծ Տիկնոջ սպառնալից հրամանը:
Ապա շոքեց նա և սկսեց բարձրաձայն աղոթել:

— Զինվորյալի բերանով լսիր մեզ, տե՛ր աստված...

Բոլորը ակամա սաստվեցին: Սահակը խաթափելով և որոպ
նելով առաջ եկավ և գոչեց.

— Դենշապուհ՛ւհ պարսիկ, ո՛ւր ես... ե՛կ, կամ դա՛տս կամ
մա՛հս, — գոչեց բարձր:

— Ե՛տ քաշեք դրան, — հրամայեց Վասակը:

Թիկնապահները վրա հասան, և բոլորն սկսեցին քաշել նրան
դուրս: Բայց Սահակը գերագույն ուժի մոլուցքով սեղմել էր
Դենշապուհի թևը և բաց չէր թողնում:

— Վրե՛ե՛ե՛ժս... աշխարհքի վրե՛ե՛ե՛ժը, — խռպոտ գոչեց
Սահակը:

Սպառնալից մեջ նետվեց Ղևոնդ Երեցը, խայթիչ հայացքը
սևեռեց Վասակի վրա, ապա շրջվեց դեպի մյուս նախարարները և
գոչեց.

— Տյա՛րք Հայոց աշխարհի. եթե ձեր կամքով են գործվում
այս շարիքները՝ մխեցե՛ք ձեր սրերը մեր կուրծքը, իսկ եթե ձեր
կամքով չեն՝ հանեցե՛ք վրեժը:

— Մեկ է՝ վրեժը մենք կհանենք, — գոչեց Առաքելը:

— Ծշմարի՛տ աստված. — որոտաց բազմությունը:

Սասանոդ լռություն: Եվ հանկարծ այս լռությունը խզեց Մեծ.
Տիկնոջ սպառնալի խռպոտ ձայնը.

— Վարդա՛ն Մամիկոնյան... Սպարապե՛տ Հայոց... ո՛ւր ես,
հիշի՛ր հայրենիդ...

Ու ահավոր հայացքը ուղղեց Վարդանին:

Վարդանը հանկարծ խոժոռվեց, ընդոստ շարժումով գլուխը թափ տվեց և աչքերը գետնին՝ հանդիմանական եղանակով ասաց.

— Մինչև ե՞րբ հանդուրժենք բռնության ու կեղծիքին...

Վասակը ցնցվեց. բոլորը լարվեցին։ Ոչ ոք չխոսեց։

Միայն մռայլված Գաղիշոն ակամա հազաց և սրտատրոփ՝ առանց կամենալու՝ կրկնեց.

— «Բռնությա՞ն, կեղծիքի՞ն...»:

Վարդանը ձայնը բարձրացրեց նրա վրա.

— Ես ասում եմ՝ մինչև ե՞րբ պիտի հանդուրժենք բռնությանն ու կեղծիքին... Հասկանալի չէ՞ ինչ եմ ասում։ Մինչև ե՞րբ շրջենք գողերի, խեղկատակների նման, տանջենք ժողովրդի խիղճը, ծախենք մեր պատիվն ու ազնվությունը։ Հացկատակնե՞ր եկանք հայրենի տուն, կեղծարարնե՞ր... Ի՞նչ եք խորհում՝ կհանդուրժի՞ հայաց ժողովուրդը այս ամենը. կհանդուրժե՞մ ես և ոմանք ձեզանից... Դուք, տյարք, չգիտեմ ինչ եք մտադիր, չգիտեմ ինչ կձեռնարկեք, բայց ես, ահա հայտնում եմ առաջին ձեր և Աշխարհին հայոց. ես ծառան եմ իմ աշխարհի և նրա զինվորը...

Բոլորը շունչները պահած նայեցին Վասակին և Դենշապուհին, որ անհանգիստ ու չար՝ սպասեցին Վարդանի խոսքի ազդեցության։

Վարդանը վճռական թափով խաշակնքեց։ Բազմությունը խլեց շարժումը, խաշակնքեց թափով, խուլ մոլտոց արձակեց, որ հետզհետե սաստկացավ, վերածվեց մի հզոր գոշի.

— Աշխարհի՞նն է...

— Հիմա հոժար եմ հողին, — մրմնջաց Մեծ Տիկինը և սկսեց աղոթել։

Դենշապուհը արագ դուրս գնաց եկեղեցուց մյուս մեծամեծների հետ։ Նրանց հետևեց և մողերի բազմությունը։ Դարեհը հրամայեց զինվորներին գնալ ճամբար։ Զինվորները հեռացան։ Վասակը ծանրաբաշխ դուրս եկավ յուրաքանչյունների հետ և նույնպես գնաց ճամբար։

Մեծ Տիկինը հանկարծ ընկավ ուժասպառ։ Վարդանը հազիվ զսպեց իրեն և նշան արեց, որ տանեն նրան, Յուդաբերը սպասուհիների հետ ձեռների վրա Մեծ Տիկնոջը տարան եկեղեցու խցերից մեկը։

Նախարարները մեծ շփոթության մեջ ընկած՝ եկան դռների վարդանը:

— Սա ապստամբություն է, Վարդան,— ասաց Հազարապետը:

Վարդանը չպատասխանեց: Մարդիկ եկան ճամբարի կողմից և հայտնեցին, որ պարսիկները պատրաստվում են հարձակման: Վարդանն արդեն նկատել էր այդ, և հիմա նրա աչքերը բուցավառվեցին: Նա ասաց.

— Ոչ ոքի չսպասել: Եղածով դիմադրել...

Նախարարները սկսեցին մեկ մեկ դուրս ելնել եկեղեցուց: Մի փոքր անց դուրս ելավ նաև Վարդանը: Նայեց ճամբարի կողմը, իրոք կարծես այնտեղ պարսիկ զինվորները հավաքվում էին և ամփոփվում:

Վարդանից փոքր-ինչ հեռու կանգնած էր խռնված բազմությունը Առաքելի գլխավորությամբ: Նա սպասում էր հրամանի: Վարդանը նայեց այն կողմը և մոտ կանչեց Առաքելին և Պողոսին:

— Հավաքեցեք բոլոր կովոդներին: Պատրաստվեցե՛ք:

— Հրամանդ, Սպարապետ,— ասաց Պողոսը:

Առաքելը Պողոսի և Խանդութի հետ հեռացավ:

Արտակը հոգեկան հախուռն վիճակում՝ հետևում էր անցուղարձերին և տանջվում: Անահիտի վերքը ծանր էր: Կարող էր այս իսկ պահիս կտրել նրա կյանքի թելը: Ի՞նչ եղավ, ո՞ւր տարան: Ու շնայած, որ մյուս կողմում ավելի մեծ տագնապ էր՝ նա միջոց համարեց գնալ որոնել Անահիտին: Անցնելով եկեղեցու հետևը՝ նա տեսավ Մամիկոնեից տիկնոջը, որ թեքվել մի վիրավորի վրա՝ տնտղում էր նրա վերքը: Տիկնոջն օգնում էին շինական կանայք: Նա այնքան զբաղված էր, որ չնկատեց Արտակին:

— Իշխանուհի՛ տիկին,— խոսեց Արտակը սրտատրոփ:

Մամիկոնեից տիկինը վեր նայեց.

— Այն խցումն է, իշխանի՛կ,— ցույց տվեց հեռու անկյունի մի խուցը տիկինը:

Արտակը շրջվեց դեպի խուցը: Իսկույն նրան մոտեցավ մի երիտասարդ շինական և ասաց.

— Իշխան, օրիորդը մեռնում է:

— Օրիո՞րդը,— խոցվածի պես ցնցվեց Արտակը և խելահեղ սլացավ դեպի խուցը: Բախեց: Դուրս եկավ Յուդաբերը:

— Ո՞վ է,— հարցրեց, բայց իսկույն ճանաչելով՝ վախեցավ, խոնարհ ուղչունեց և լաց եղավ:

Արտակը անհարմար վիճակի մեջ, չգիտենալով ինչ անել՝ ներս գնաց: Խցում կիսամութի մեջ հասարակ փսիաթի վրա պառկած էր Անահիտը՝ գլուխը Շուշանիկ տիկնոջ ծնկան, մի ձեռք Աստղիկի ձեռքում, իսկ մի կույս պատրաստվում էր Անահիտի կողից հանել նետը: Արտակի աչքերը մթնեցին: Նա չոքեց: Տաղնապալի ժամը մոռացնել տվեց ամեն պատշաճավորություն:

Անահիտը գունատ էր, ճակատը սառը քրտինք, գիտակցությունը համարյա մթագնած նայում էր շրջապատին անտարբեր: Նա շնչում էր խոր և դանդաղ:

Կույսը մի խստադեմ հասակավոր կին էր՝ վերից վար սև քուրձը հագին: Երևում էր, որ մոտակա ժայռի ճգնակյաց էր և լսելով մարտի աղմուկը՝ եկել էր վիրավորներին օգնելու:

— Անդենինդ է՝ ընդունի՛ր, աստենինս է՝ շնորհի՛ր,— մըրմընջաց աղոթքի պես կույսը:

«Ի՞նչ, մի՞թե պիտի մեռնի... — տազնապեց Արտակը,— և եթե նետը թունավոր է...»:

— Թունավո՞ր է... ավա՞ղ...

Արտակը ցնցվեց, վերցրեց նետը, շրջմընջեց:

Բայց Անահիտը չէր ուշաբերվում:

— Կո՞ւյս... հանգա՞վ... — երկյուղով մըմնջաց նա և մոտեցավ Անահիտին:

— Թույնը ներգործեց... — բացատրեց կույսը անկարեկից գեպի Արտակը:

Գիշերային տխուր լուռությունը խանգարվեց մի խուլ աղմուկով, որ քանի գնաց սաստկացավ: Լսվեցին շատ հեռավոր փողերի գալար հնչյուններ, որ արձագանքեցին լեռներում: Պարզ չէր թե ինչ ահազանգ էր: Բայց փողը փչում էր «հավաք»: Արտակը խիստ շփոթի մեջ վեր թռավ:

Պետք էր շտապել վարդանի մոտ: Նա տարակուսած նայեց Անահիտին, որ մեռածի պես անշարժ ու դալուկ պառկած էր: Պետք էր մնալ, իմանալ սիրած էակի վիճակը: Իսկ զորքը մոտենում էր...

— Գնա գործի՛դ, իշխանի՛կ... Ժամն է տարածամ... — ասաց Շուշանիկ տիկինը տխուր կշտամբանքով:

— Այո՞ր, — մտախոհ և անհանգիստ ասաց Արտակը: Շուշանիկ տիկինը թախծալի համակերպությամբ շարունակեց:

— Հայոց աշխարհ, է, ճգնաժամ... մենք ի՞նչ...

Դուռը բախեցին անհանգիստ: Արտակը գնաց դեպի դուռը: Իր թիկնապահն էր:

Արտակը արագ շրջվեց դեպի Շուշանիկ տիկինը և ալյալված քարացավ տեղում, նայեց Անահիտին, որ աննշմար թույլ շնչառությամբ հազիվ կենդանության նշաններ էր տալիս:

— Գնա, եթե ճակատին գրած է՝ կվերադառնա քեզ, — քաշալեքեց Շուշանիկ տիկինը մի փոքր մեղմանալով, — գնա, մարտ է սկսվում...

Արտակը թափ տվեց ձեռքը, վերջին անգամ ջերմությամբ և դառնությամբ թեքվեց Անահիտի դալուկ դեմքին, հառաչեց և արագ դուրս եկավ խուցից:

Գավթի դռան կանգնած էին դեռ Վարդանը, Ներշապուհը, Հագարապետը, Շմավոնը:

— Մենք նրանց սպասել չենք կարող, — ասաց Վարդանը կարծես յուրովի:

Ապա նայեց չորս կողմ, մի փոքր մտածեց և դարձավ Արտակին:

— Առաջնորդի՛ր, իշխանի՛կ:

Արտակը զարմացած նայեց Վարդանին: Բայց Վարդանը լուրջ էր ասում: Հասկացավ նրան Արտակը: Հեծավ նժույգը: Վարդանը նայեց բազմության և հանգիստ ասաց:

— Հայրենիքի զինվորները դո՛ւրս գան...

— Պատրաստ ենք, հրամայիր, Սպարապետ, — խառնաձայն եկավ մեջտեղ լցվեց բազմությունը:

Ժողովուրդը ստվարացավ և թանձր շրջապատեց Վարդանին ու Արտակին: Վարդանը կովոդներին բաժանեց երկու մասի: Մի մասը դրեց Արտակի հրամանատարության տակ, մյուսը պահեց իր մոտ: Կանանց ետ պահեց:

Ղեկնող Երեցը խառնվեց բազմության: Իսկ կաթողիկոսը և մյուսները մտան եկեղեցի և սկսեցին մաղթանքը:

Արտակը խորհում էր: Նրան խոշտանգում էր մի այլոց միտք: Ի՞նչ է նա հիմա Անահիտի համար: Մերժված, խորթ հոգի:

պատրաստ էր թեկուզ մահվան գնով մաքրվել Անահիտի առջի, ինչո՞ւ մերժեց իրեն Անահիտը: Եվ եթե մի բան պատահի մահի հիմա... ուրեմն ի՞նչ, վերջացա՞վ ամեն բան...

Արտակին սթափեցրեց Վարդանի ձայնը, որ հնչեց նրա անջի տակ.

— Հարվածիր մի շնչով, արագ, ուշքի չբերես:

— Հրամանդ ի կատար,— ցնցվեց Արտակը ուշքի գալով և աշելով իբրեզանքից:

Թափ տվեց իրեն: Երազի ժամ չէր...

— Դե՛, գրո՛հ,— հնչեց Վարդանի հրամանը:

— Օրերի օ՛րն է, տղե՛րք,— գոչեց Առաքելը,— գնա՛նք:

Արտակը բարձրացրեց պատենից պլոկած սուրը:

— Գրո՛հ, իմ հետևի՛ց...

Ու գնաց: Ժողովուրդը հոսեց հետևից: Նախահարձակներին սցավ նաև Ղևոնդ Երեցը:

Արտակը նայեց ճամբարի կողմը: Ճամբարը սեպեց էր վրանից դուրս եկած զորագնդից: Արտակը լավ ըմբռնեց, որ ամեն կախված է իր վճռական, աթաղ հարվածից: Ուստի և դարձավ զմության և գոչեց.

— Առավե՛հե՛լ...

Բազմությունը արագացրեց հարձակման թափը: Այս զորան հրամանը հիշեցրեց նրանց հարազատ հերկը արտում՝ նույն ուժ. «առավել».

Արտակը լարվեց, պրկվեց նետաղեղի լարի պես: Միայն մի՛ էր հնարավոր պահել բազմության մեջ, միայն մի՛ թափի էր ընդունակ, որի մի հարվածով նա կարող էր ջախջախել, սրբել նեւ ամեն ինչ, ինչպես հեղեղ: Այլապես նա կորած էր: Եվ Արտակը լարված ճգնում էր չկորցնել այդ հարվածի թափը:

Շաշեցին առաջին նետերը պարսիկների կողմից: Մի քանիսը ռձակվողներից վեր նայեցին, ապա գլուխները թեքեցին՝ թեև տերն արգեն թռել էին:

— Առավե՛հե՛լ... — կրկին գոչեց Արտակը:

— Աստված արգա՛ր,— ձայնեցին նրա հետևից հարյուրավոր տ ձայներ՝ միախառն բարձր շնչառությամբ:

Պարսիկները թնդացին տեղներից և հարձակման թափ առած, եկան: Նրանց մեջ էին նաև մոզերը, որ կատաղի գրոհ տվին:

Հայերի առաջին ալիքը լվաց նրանց իր անվերապահ հանդուգն գրոհով: Բազմությունն իր թվական առավելությամբ ճգմեց պարսիկների առաջին շարքը: Սա ոգևորեց հարձակվողներին:

Մարդիկ այնպիսի անմտածվածությամբ և այզգուշությամբ, հոծ զանգվածներով խցկվեցին նժույգների արանքն ու շուրջը, որ իրենց տարերքով ու թվական գերազանցությամբ, նաև դիակներով խեղդեցին թշնամուն: Պարսիկ զորագունդը թպրտում էր բազմության հեղեղի մեջ: Սկսվեց մի անօրինակ ձեռնամարտ, ուր բազմությունը հարվածներ էր տեղում անձնագոհ քաջությամբ ու հափըշտակությամբ:

Թշնամին սարսեց: Շփոթ ընկավ նրա մեջ: Բազմությունը խուլուն խլեց այդ շփոթը և քաջաբար, նոր թափով ընկավ պարսիկների վրա:

Պարսիկները սկսեցին քաշվել:

Տազնապի շեփորի սուր հնչյուններ կտրատեցին օդը: Եկեղեցու կողմից հեծյալներ սլացան դեպի Արտակը: Շեփորին պատասխանեց մի այլ շեփոր արևելյան գետահովտից: Արտակը նայեց գետահովտից վեր էր բարձրանում մի ստվար սևինք: Անշուշտ դա զորագունդ էր, որ նոր մտնում էր Անզղ:

Արտակը հասկացավ. դա սյունյաց զորագունդն էր:

Հեծյալները, որ Վարդանի կողմից էին, հրաման բերին նրանից.

— Կռվով քաշվել աջակողմյան լեռնակիրճը:

Դա միայն կարող էր մի փոքր կասեցնել սյունյաց հեծյալ գնդի հարվածը: Դյուրին չէր այդ շարժումը: Սյունյաց զորագունդը արագ գրոհեց դեպի ժողովուրդը: Պարսիկ զինվորները սիրտ առան և առաջացան: Դրությունը միանգամից ճգնաժամային դառավ: Սյունյաց զորագունդը պարսիկ ուժերի հետ պիտի ճգմեին ժողովրդական մարտիկներին:

Արտակը քաշվեց լեռնակիրճը:

Սյունյաց զորագունդը ժողովրդին սեղմեց լեռնակիրճին: Սկսվեց անհավասար, անօրինակ պայքար: Քաջավարժ սյունյաց հեծյալներն իրենց լեռնային նժույգներով հասնում էին շատ բարձր առապարներ ու շավիղներ և հարվածում: Դրությունը խիստ տագնապալի դառավ: Սյունյաց զորագունդը արագությամբ կարբեր անվարժ ու անկազմ շինականներին, եթե չլինեք նրանց անօրինակ

մոլուցքը: Արտակը շարսսեց: Քարերի կարկուտով ու ժայռերի բեկորներ գլորելով վայր նժույզների վրա՝ ժողովուրդը դիմանում էր: Շինական կովողները, որոնցից, շատերը զորքի մեջ եղել էին, պահում էին դրությունը:

Արտակը կրկին հարձակողական շարժում արեց և հարվածող շինականների հետ միասին պաշտպանական հակահարված տվեց: Սակայն նա էլ ժամանակ էր շահում միայն: Հարկ էր վարդանի օգնությունը և որ Ատոմը հասներ...

Արտակը զգում էր, որ սա երկար տևել չի կարող: Վերջապես եկեղեցու սեխները շարժվեց: Դա վարդանն էր, որ շինականների պահեստի հարվածով գրոհեց սյունեցիների հետևից: Սյունեցիները խռնվեցին և սկսեցին կռվել երկու ճակատով: Վարդանը կռվելով գեպի իրեն քաշեց սյունյաց զորագունդը և հնար տվեց Արտակին նեղել պարսիկներին:

Սակայն վիճակը ծանրացավ: Ժողովուրդը ռազմական ուրբաներին անժանոթ՝ կորցնում էր թափը:

Վարդանը շարսսեց սակայն: Նրան տիրեց այն ռազմական բռնազդը, որ մինչև հուսկ վերջին ճիգը չպետք է տեղի տալ, այլ պետք է «միայն հաղթել»... Նրա վճիռը հաղորդվեց ժողովրդին, որ գերիվեր ճիգով նոր թափ առավ: Եվ իրոք՝ սյունյաց զորագնդի աջ թևը խռնվեց, սկսեց ալիքել և շրջվել ձախ: Վարդանը հասկացավ: Դա Ատոմն էր, որ սյունյաց զորագնդի թևից հարվածել էր: Համարյա նույն պահին զանազան կողմերից փոթորկի պես մղվեցին երկուս այլ զորագնդեր՝ ևս խորենի և Զոհրակի առաջնորդությամբ: Սյունյաց զորագունդը շրջապատվեց:

— Դե՛, դե՛, դե՛, — ժղրտաց սյունյաց զորագնդի հրամանատարը, — մե՛կդ կենդանի չմնաք:

Սյունեցիները մոլեգնեցին:

Սակայն պակաս մոլեգին չէին նաև նրանց շրջապատողները:

— Վա՛ր դրեք զենքը, — գոչեց Վարդանը՝ թոցնելով իր նժույգը նրանց դեմ:

Սյունյաց զորագունդը սարսեց: Բայց զորագնդի կամակոր հրամանատարը թափով թռավ դեպի Վարդանը:

— Ա՛ռ սյունի զենքը...

Ու այն է՝ սուրը իջեցնում էր Վարդանի գլխին, որ սա շեղակի հարվածեց նրա աջ ձեռքին: Սուրն ընկավ հրամանատարի

ձեռքից: Սյունյաց զորագունդը ական թոթափել թափը կոտրեց:
— Անձնատու՛ր,— գռչեց Վարդանը:

Սյունյաց զորագունդը սրերը կախեց վայր: Արծվին, որ կատաղել էր հրամանատարի վրա, թռավ դեպի նա և ուզում էր վերջացնել, բայց Վարդանը հրամայեց կապել նրան: Եվ հրամայելով, որ քարշ տան իր հետևից՝ շարժվեց դեպի Վասակի տաղավարը:

Զորագնդերը տարուրեն վիճակի մեջ, շփոթված, անակնկալներով հետաքրքիր՝ գնացին շրջապատելով Վարդանին և սյունյաց զորագունդը: Զոհրակը կարոտից այրվելով՝ մղվում էր գնալ փարվել հորը, հայտնել, որ ինքը մաքուր է եղել նրան կասկածելու մեջ... Բայց տարադեպ էր ժամը: Վարդանը կարծես չէր տեսնում որդուն: Զոհրակը հրճվանքով նայեց հորը և գնաց աչքը մի ակրնթարթ չհեռացնելով նրանից: Վարդանի հետ գնում էր նաև Ղեռնդ Երեցը:

Վարդանը գնում էր մեծ զայրույթով: Դեմից ընդառաջ եկան Գաղիշոն և ներշնչուհի: Շուտով միացան Ատոմն ու Խորենը: Բոլորը մեծ հուզմունքով հետաքրքրվեցին, թե ինչ պիտի կատարվի Վասակի տաղավարում:

— Ո՛ւր է գնում, ի՛նչ է մտադիր,— մոմռաց Գաղիշոն խիստ մտահոգ:

Ոչ ոք չխոսեց:

— Մի՛թե ձեռ կրարձրացնի վրան,— անհանգստացավ Գաղիշոն,— մի բան պիտի անել...

Եվ մոտ քչեց իր նժույգը Վարդանի նժույգին.

— Սպարապե՛տ...

Վարդանը չնայեց նրան:

— Զորագունդն անձնատուր է, մարտն ավարտվեց... այլևս ոչինչ չպիտի անել...

— Սպարապե՛տ... խնայի՛ր,— խոսեց ականջին ներշնչուհի:

Վարդանը չպատասխանեց նրանց: Դա ավելի անհանգստացրեց: Հասան Վասակի տաղավարին: Վարդանը իջավ նժույգից և առանց զգուշացման մտավ ներս: Նրա հետ գնացին նախարարներն ու հոգևորականները: Իսկ բազմությունն ու զորագնդերը կանգնեցին տաղավարին կիպ շրջապատ:

Տաղավարում Վասակը նստած էր հանդիսավոր դիրքում, կարծես ոչինչ չէր պատահել շուրջը: Նա խիստ հայացքով նայեց

Վարդանին և մյուսներին: Նրան և վասակյաններին շատ զիրար-
վորեց Վարդանի անարգանքը՝ անծիսավոր ներս մտնելը: Բայց
բանը դեռ անարգանքը չէր, սպասվում էր արյունալի տե-
սարան:

Դրսից ձայներ լսվեցին.

— Բռնե՛լ են... բռնե՛լ են... բերո՛ւմ են:

Ներս եկավ մի տեսուհի.

— Դենշապուհին, Դարեհին, մոգպետներին բերում են:

— Բերեք այստե՛ղ,— հրամայեց Վարդանը:

Բոլորը լարվեցին: Ի՞նչ էր կամենում անել...

Վարդանի այտը ցնցվեց զայրույթից:

Վասակը այլայլվեց: Ժողովուրդը լցվեց ամեն կողմից: Վա-
սակը տաղավարի դռնից դուրս նկատեց, որ դա այլևս մի ժամ
առաջվա ժողովուրդը չէ, այլ հանդուգն և կատաղի մարդկանց մի
զանգված, արյունոտ սրերով ու աչքերով: Շատերի դեմքն այլա-
բանակվել էր արյան և փոշու սև բծերից: Սոսկալի էին շինականնե-
քը, որ կովից նոր դուրս եկած, մագիլների նման ամուր բռնել
էին Դենշապուհի թևը՝ առաջ էին մղում ուժով: Ժողովուրդն սպառ-
նալից ավելի առաջ եկավ և սկսեց սեղմել տաղավարը: Բորբոք-
ված՝ նա հազիվ էր զսպում զայրույթը: Բավ էր մի նշան՝ և նա
կզգզվեր ամեն ինչ:

Սկացած նայում էր Դենշապուհը: Նա կապված էր: Կապված
էին նաև Դարեհը, մոգպետները: Նրանք սարսափի, շարության և
ոխակալ աչքերով նայում էին բազմության:

Վարդանը ցասկոտ շարժումով դարձավ Վասակին.

— Ո՞վ է այս արյունների հատուցողը, տե՛ր մարզպան,—
հարց տվեց Վարդանը՝ շնչատելով զայրույթից:

— Ամենքս... — պատասխանեց Վասակը շեշտ:

— Ամե՛նքս,— կրկնեց Վարդանը վրդով ու շար,— ինչո՞ւ բե-
րիր զորագունդ:

— Պաշտպանելու կարգն ու պատշաճը,— մռայլ պատասխա-
նեց Վասակը:

— Սա՞ էր կարգն ու պատշաճը... — և Վարդանը դարձավ
դեպի զորագնդերը,— բերեք այստեղ հայ կռվածին, որ զորա-
գունդը քշեց հայոց ժողովրդի վրա...

Մեջ քաշեցին սյունյաց գնդի հրամանատար սեպուհին:

— Ես շո՛ւն եմ, հայ չե՛մ,— կատաղի ժղրտաց արյան շիթե-
րի մեջ սյունյաց զորազնդի հրամանատարը, կապույտ աչքերը
վայրի կատվի պես սեևեռելով Վարդանի վրա:

— Շո՛ւն է... — կատաղի վրա գնաց նրան Ատոմը,— դե որ
շուն է, շանսատակ արեք շանը....

Զինվորները խլեցին հրամանատարին: Բայց զայրույթով
նրան հտ խլեց Արտակը և շարտեց Վասակի վրա:

— Շունը շնթում է տիրոջ ոտքերի տակ... շուն սատկեցնող
չենք մենք, հայեր ենք...

Հրամանատարը թափով դիպավ Վասակին և ցնցեց նրան:
Վասակը հագլիվ կանգնեց ոտքերի վրա և խեթ նայեց Արտակին:
Անարգանքը այրող էր և դաժան: Մանավանդ որ՝ հե՛նց այդ պա-
հին ներս էր մտնում եկեղեցուց եկած Հազարապետը, որը Եսսափ
վերջին շարժումները:

— Տե՛ր Մամիկոնեից... — դողաց նախարարների միջից Գա-
ղիշոյի ձայնը:

— Ի՛նչ «տե՛ր Մամիկոնեից», — գոչեց Վարդանը,— բավ
չե՛ն խարդավանքները...

Հանկարծ Վարդանը այլայլվեց ցասումից և դառավ դեպի
Գաղիշոն...

— Ահա աստված ու աշխարհ, թող նրանք դատեն ինձ ու
նրան: Վերցրե՛ք քարերը,— դիմեց նա բազմության

Զինվորներն ու ժողովուրդը քարեր վերցրին: Բոլորը միահա-
մուտ վրա եկան:

Բոլորը հասկացան, որ Վարդանը Վասակին զցում էր ժողո-
վրդի ձեռքը և տեղի պիտի ունենար ահավոր մի դեպք:

Վասակը կանգնեց և իր կողքին զգալով Դենշապուհի և մյուս
մեծամեծների շար ու զարմացած հայացքները՝ դիմեց իշխաննե-
րին և անկեղծություն կեղծելով խոսեց.

— Ես փորձ արի ճնշելու ապստամբությունը: Բայց կասեմ
առաջի աստծո և աշխարհի: Ուժ տվեք ինձ, և ես ձեզ հետ եմ պար-
սից դեմ: Տվե՛ք ինձ Բյուզանդիան, տվե՛ք հոները, տվե՛ք զորա-
բանակ...

Առաջ եկավ Ներշապուհը և անկեղծությամբ ասաց.

— Տեր մարդպանը պահանջ է դնում Բյուզանդիան, հոները:

հզոր բանակ: Մենք հտանք նրան այդ, և նա անցնում է ապրստամբների կողմը:

— Եվ երդվում է ավետարանի վրա, Արտաշատում,— վրա բերեց Հազարապետը նենգորեն: Նա չէր հավատում Բյուզանդիայի օգնության, նա միայն կամեցավ Վասակին առաջ քաշել Բյուզանդիայի «խաթոպ»:

Առաջ եկավ Գաղիշոն.

— Տե՛ր Սպարապետ, արյաց զորաբանակ է գալիս, խորհենք վիճակներս, մի՛ տար ոտնատակ ամեն բան, բարձրացրու պատիվներս...

— Երբ ամեն բան գցվեց ոտնատակ՝ բարձրացնելու ոչինչ չունենք այլևս,— գոչեց Վասակը նոր ուժ առած և արժանապատիվ խստությամբ:

Վարդանը խոժոռվեց նրա վրա.

— Ի՞նչը ոտնատակ... դավաճանությո՞ւնը, թե՞ մարզպանական պատիվդ... որին զոհեցիր այսքան նահատակները... Ումնի՞ց է հույսդ Հայոց աշխարհի փրկության: Զավակնե՛րդ ծախեցիր և ի՛նչ ստացար... Ի՞նչ ես եռում պարսիկների ոտների տակ, ըստրո՛ւկ, գետնի՛ որդ: Նրանք ատում են քեզ, անարգում իրենց սըրտում: Քծնողին ոչ ոք չի սիրում:

Վարդանը աչքերն արյունով լցված բաց արեց դռան վարագույրը և ցույց տվեց զորագնդերին և բազմության.

— Դո՛ւք դատեցեք արդարն ու մեղավորը:

Բազմությունը օրորվեց և սպառնալի շարժում արեց: Հարյուրավոր քարեր սեղմվել էին դողացող ձեռներին: Մի վայրկյան ևս, և ահա նպառնքի մուկգին հափշտակությունը, կորոտային քարեր:

Գաղիշոն ցնցվեց և մոտ վազեց Վասակին:

— Հաշտության խոսք ամբոխին...

Խորհելու վայրկյան չէր: Փրկելու էին ամենակարևոր բաները: Վասակն արագ առաջացավ դեպի զորագնդերն ու բազմությունը և գոչեց.

— Ինչպես քաջակամ տեսնում եմ ձեզ, նույնպես քաջակորով եղեք նաև արյաց պատերազմում. մոռացե՛ք կատարվածը...

Վարդանը դաժանորեն սպասում էր բազմության դատաստանին... Այդ զգացին Վասակն ու Գաղիշոն:

— Կործանեցե՞ք ատրուշանները, — գռչեց Վասակը այլապէս վաժժ։

— Հրամա՛նդ, — գռչեց բազմութիւնը։

— Անկեղծ հնչեց։ Բազմութիւնը հարձակվեց ճամբարի ատրուշանների վրա։ Քարերը գոռացին միահամուռ և ահռելի թռփով։

Բազմութիւնը խոնվեց տաղավարի առջև և գռչեց.

— Տվե՛ք այստեղ պարսիկներին...

Դենշապուհը ծամծմեց դառն շրթունքները և ինքն իրեն մըռմըռաց ինչ-որ։ Դարեհը դաժան հայացքով շափեց բազմութիւնը։ Բայց կատաղի բազմութեան մոնշոցը զսպեց նրան։ Դենշապուհի հայացքը հանդիպեց Վասակին։ Սա համարձակ նայեց նրան մինչև վերջ։ Նա վտանգված էր, բայց և Վասակը վտանգված էր...

Բայց Վասակը խլեց իսկույն... Զգաց՝ վարդանանք պառակտվեցին։ Զգաց՝ կարելի էր օդովել։ Դրա համար պետք էր անկեղծութիւն ցուցաբերել։ Դրա համար էլ պետք էր նաև խիզախութիւն ցուցաբերել։ Եվ նա պահանջեց.

— Ձեռ շտա՛լ պարսիկներին... նրանք կդատվեն Արտաշատում։ Դա իմ պայմանն է հաշտութեան ձեռ հետ...

Եվ դարձավ ներշապուհին.

— Ահա հայտնում եմ և հաստատում ողջ պայմանս, — դաշինք Բյուզանդիայի, հունների, վրացիների, աղվանների հետ, միաբանութիւն ողջ նախարարութեան, հունաց բաժնի իշխանների, հզոր արքունական զորք. և ես ձեռ հետ եմ պարսից դեմ։ Այլապես՝ արեք ինձ հետ ինչ կամենաք։

Վասակը հասնում էր համարյա անկեղծութեան, նա սկսում էր տիրել։

— Բոլոր պայմաններն ընդունում եմ, — ասաց Ներշապուհը։

— Ես ևս, — ասաց Շամվոնը։

— Ես ևս, — ասաց Հազարապետը՝ կամենալով այդ կերպով վարդանի կողմ պահել վարդանանց այս պառակտվածներին։

Հարվածն ուժեղ էր... Վարդանը զսպեց իրեն։ Վերապահեց հակահարվածը։ Բայց սրտի դառնութեամբ զգաց, որ ինքը մենակ դեռ շատ թույլ է և անկազմակերպ։ Ուրեմն գործը վիժեց — հեռացավ, ընկավ անդունդը։ Դե հիմա ձի՞գ տուր, որ հանես...

Վարդանը հեռացավ իր տաղավարը: Ներշապուհը Հազարապետի և Շմավոնի հետ գնաց նրա հետևից:

— Դու վտանգի խաղի մեջ ես դնում ողջ Աշխարհն հայոց, — ասաց ներշապուհը:

— Ողջ Աշխարհն հայոց, — համառ շեշտով ասաց Վարդանը, — պատերազմը պատերազմ է... Ապա վտանգ չլինի...:

— Աստված հասնի քեզ, — խաշակնքեց ներշապուհը, — դե ապա ուրեմն իմ վերջին խոսքը, — եթե չհաշտվես մարզպանի հետ և չընդունես նրա պայմանը՝ ես ևս դեմ եմ քեզ...

— Բարի, իշխաններս, համերաշխեցե՛ք նրանց հետ: Ես նրանց հետ չեմ: Ահա ես մի հասարակ մահկանացու՝ ձեզ ասում եմ, ես ողջ Աշխարհն հայոց կկանգնեցնեմ արհավիրքի դեմ: Կգա աշխարհը և կսրբի այս կարկատաններն էլ, այս նախարարական զորքերն էլ, մեզ էլ և կպաշտպանի իր հայրենին: Արեք ինչ կամենում եք, տյարք: Ես գործ չունեմ ձեզ հետ:

Ներշապուհը հեռացավ: Նրա հետևից գնաց նաև Շմավոնը: Մնաց Հազարապետը գլխակոր և ճնշված:

Վարդանը դառնորեն գլուխը թափ տվեց.

— Ձգձգո՛ւմ եք, ձգձգո՛ւմ եք գործը, ուշացնո՛ւմ եք հանցավոր կերպով, ժողովրդին թողնում եք մենակ...:

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ, գիտե՛մ, — ցավի զգացմունքով ասաց Հազարապետը, — բայց նախարարները չե՛ն գա...: Նրանք միաբանելու պայման են դնում Բյուզանդիան, հոները, վրացիք, աղվաճակները, հունաց բաժնի իշխանները, արքունական զորքը... Պետք է ընդունես, հնար չունես...

— Ո՞վ է դեմ Բյուզանդիային, հոներին, վրացիներին, աղվաճակներին, հունաց բաժնի իշխաններին, ո՞վ է դեմ արքունական զորքի գումարման... Այո, ժողովուրդը թույլ է դեռ, քանի դեռ անպատրաստ է: Բայց նա կպատրաստվի. նրան պետք է պատրաստե՛նք... Բայց դուք էլ կորցնում եք թանկագին ժամանակը:

Մնալով մենակ յուրայինների հետ, Վասակը երկար ժամանակ լռում էր:

Լռում էին նաև մյուսները: Դեպքերը խլացրել էին ամեն ըզզացմունք, ժամանակ չէին տվել հաշվի առնել, թե քանի հարված-

ներ կրեցին իրենք և ինչ նշանակութեան հարվածներ էին: Պարսիկ դորագունդը, մոգերը փախել, ցրվել էին: Բայց մի որևէ տեղ կհասնէ՞նք վերջը, մի բան կձեռնարկեն: Ի՞նչ էին կարծում հիմա պարսիկ մեծամեծները, ի՞նչ էին ասում վասակյանների մասին: Դժգոհ էին նրանցից, թե հասկանում էին նրանց վիճակը:

— Հետո... ի՞նչ դուրս եկավ. ի՞նչ վիճակ դառավ: Զորագրնդով, հրամանատարով պիտ մնանք գերի...— ասաց Գյուտը զայրույթով:

— Նա կանգնեց արյաց պետութեան դեմ, նա կռնչանաւ Բայց եթե Հաղկերտից առաջ մենք չգտնենք ապստամբութիւնը, կորած ենք: Սա է փրկութիւնը: Պատրաստվենք:

— Բայց մեր վիճակը, մեր վիճակը... այս նվաստացումները ռամիկների առաջ,— զայրալի ասաց Գյուտը:

— Մերն է հիմա հերթը կեղծ ուրացութեան...— քմիծաղ տվեց Վասակը, և մի փոքր մտածելուց հետո գլուխը շարժեց,— բայց և ընկա՞վ պառակտման սերմը նրանց մեջ:

— Այո՛,— ժպտաց Գաղիշոն:

— Պառակտե՛լ, ահա մեր գործը,— ափը զարկեց սրի դառտակին Վասակը և վեր կացավ տեղից, սկսեց ման գալ տաղավարում:

— Խելագարը (Վարդանը) դաշնակիցների պիտի դիմի: Դեսպաններ կուղարկենք Բյուզանդիա և Հոնք և կխափանենք: Կխափանենք Վրաստանի և Աղվանից, հունաց բաժնի իշխանների օգնութեան գործը: Քայքայե՛լ,— ահա մեր հակահարվածը և այս նվաստացումների, ռամիկների հանդգնութեան վրեժը:

Հետևյալ օրվա անակնկալների սպասումներով վասակյանները ցրվեցին իրենց տաղավարները:

Վարդանը նստեց, մոտ կանչեց գրկեց Զոհրակին և խանդաղատանքով նայեց նրան: Պատանի էր, որ Վարդանը նրան ուղարկել էր Հունաստան ուսման: Անցել էր թերևս չորս տարի: Բայց որքա՞ն փոխվել էր իր զավակը: Նրա դեմքին այրմարդկային շուք էին տալիս աղվամազ մորուք-բեղերը: Նա պնդացել էր, պրկվել և աչքերի մեջ կայծում էր մարտնչողի կամքն ու վստահութիւնը: Միայն մի տարօրինակ բան. Զոհրակի հայացքի մեջ ինչ-որ հովանավորական խնամողի ժպիտ կար հանդեպ իր հասակավոր հոր: Դա և զվարճացնում և մի փոքր զարմացնում էր Վարդանին:

— Տանեցիները շատ տանջվեցին,—ասաց Զոհրակը,—և դուրս
ես կասկած չունեի: Բայց եկա, քանի որ զորագունդն եկավ և ըս-
պասում էի, որ այստեղ կընդհարվենք պարսիկների հետ: Ինչ-
պես և եղավ:

— Ճշմարիտ ես հաշվել,— ասաց Վարդանը:

— Ի՞նչ ես անելու, հայր,— հարցրեց Զոհրակը կրկին մտա-
հոգ,— նախարարները հաշտության գնացին:

Զոհրակը շոշափեց հոր վերքը: Վարդանը կնճռոտվեց: Դա
ամենածանր քարն էր նրա սրտին դրած: Նա պարզեց Զոհրակին
էրկրի վիճակը և իր վճիռները:

Վարդանը երկար չխոսեց: Ապա դաժան դեմք առնելով՝
ասաց.

— Կրակների ու ջրերի միջից կանցնենք, դուրս կբերենք եր-
կաթե մարդիկ:

Մինչ հայր ու զավակ զրուցում էին իրենց հոգեկան գաղտնա-
րաններից, դուրսը, ճամբարում լարված վիճակ էր: Ատոմի զո-
րագունդը, որի կազմի մեջ մտնում էին ուշտուններ և խորխոռու-
նեւ, որոնք մինչև Անգղ գալը ենթարկված էին մի հրամանատա-
րության և չէին մտածում, որ գնում են իրենց տերերի դեմ, այս-
տեղ տեսան այդ և շփոթության մեջ ընկան: Սյունյաց զորագունդը,
որ գերված վիճակի մեջ էր, հագիվ էր զսպվում: Մամգունները,
մոկսերը, արծրունները չէին կարողանում զսպել նրանց՝ իրենք
անզսպորեն երբեմն պոռթկալով և հարձակվելով նրանց վրա:
Ատոմը Խորենի հետ ողջ գիշերը նժույգ նստած շրջում էր զորա-
գնդի մեջ սանձահարելու զինվորների ցասումը: Խորենի ձերբա-
կալած ուշտունյաց ջոկատի հրամանատարը սյունյաց զորագնդի
հրամանատարի հետ ընկած էր վրանում կապկապած վիճակում
և նրան ձայնակցելով՝ հայհոյում էր Ատոմին և բռնորին: Նրանց
վրանի կողքին էր և մի այլ վրան, ուր պառկած էր Պերոզ-Վըշ-
նասպ-Տիգրանին, որ դեռ չէր ապաքինել իր դեմքի վերքը՝ Արտա-
կի հարվածից առաջացած: Դաշտում և բլուրների վրա ծանր վի-
րավորներ կային դեռ, որ տնջում էին: Զորագնդի հին զինվորե-
րը շրջում էին նրանց մեջ և կապկապում վերքերը:

Լուսադեմ էր, երբ Արտակը իջավ նժույզից, սանձը տվեց թիկնապահին և զգույշ մոտ գնաց այն խուցին, որի մեջ պառկած թողեց Անահիտին։ Նրան թվաց, թե այնտեղ լույս չկար։ Սակայն մի փոքր մոտենալով նկատեց ճրագի լույս, որ քթիթ էր տալիս. ուրեմն մարդ էր շարժվում այնտեղ։ Արտակն համարաքայլ մոտեցավ խցի դռան։ Ի՞նչ անել, մտնե՞լ ներս անպատշաճ և անվայել։ Բախե՞լ դուռը, ո՞վ կգար բաց անելու և ի՞նչ ասել նրան։.. Եվ արդյո՞ք Շուշանիկ տիկինն այնտեղ էր։ Ոչ, տարածամ էր ժամը, հնար չկար ոչ ներս մտնելու, ոչ էլ մարդ կանչելու դուրս։ Սակայն մի բան կար հուսալի, խաղաղ էր այնտեղ։ Դա նշան էր, որ կենդանի է Անահիտը։ Եթե ճգնաժամային լինեիր նրա վիճակը՝ մեծ իրարանցումը կմատնեիր այն։

Սակայն խցի լույսը շատ էր աղոտ։ Դա ավելի մեռելի լույս էր, քան կենդանի վիրավորի։ Հանկարծ Արտակի խռովահույզ հոգում մի մտայլ միտք անցավ։ Չլինի՞ մեռած է նա, և նրան թողել էին խցում մինչև լուսանալը։ Ումնի՞ց իմանալ, այդ...

Արտակն սկսեց տանջվել։ Նա մի երկու շարժում կատարեց խցի դռան։ Թերևս մեկն անհանգստանա ներսում, գա դուրս նայի։ Նու հազաց։ Դա ևս չօգնեց։ Պարզ էր. խցում ոչ ոք չկար, բացի վիրավորից, որին մենակ կթողնեին միայն այն դեպքում, երբ նա մեռած լինեիր...

Արտակը սարսափից բռնեց մազերը։ Նայեց կրկին։ Ներսի ճրագը դարձյալ քթիթ տվեց։ Մեկը շարժվում էր այնտեղ։

Լույսը բացվեց դանդաղ։ Եկեղեցու բակում կոշնակ տվին։ Խցերից դուրս եկան եկեղեցականները և լոնլայն գնացին եկեղեցի։ Արտակը հեռացավ խցի դռնից և գնաց գավթի դուռը, նայեց դուրս, հեռու դաշտերը։ Նա հիշեց այն օրերը, երբ Արտաշատից գնում էր Ռշտունիք։ Որքա՞ն երջանիկ էին նրանք։ Այնժամ նա գնում էր առողջ, ուրախ և երջանիկ Անահիտի մոտ։ Սարեր, ձորեր հեռու էր նա, բայց Արտակի սրտին այսպիսի ծանր վիշտ չէր նստել։ Իսկ հիմա հոգեկան ի՞նչ դժնի վիճակ. կանգնել նրա խցի դռան և չիմանալ վերքից մահացե՞լ է նա, թե դեռ մորմոքվում է ցավից։

Հանկարծ դռան ճռնչոց։ Արտակը ցնցվեց և ետ նայեց։

Անահիտի խցի դռնից դուրս եկավ կույսը: Նա երեսը խաշակնքեց և շարժվեց դեպի եկեղեցի: Արտակն շտապեց դեպի նա և ողջունեց նրան սրտատրոփ: Կույսը խոժոռ ու սառը քարի պես նայեց նրան և մռայլ ու ցածրաձայն մոմռաց.

— Առավոտ լույս բարի:

— Ի՞նչ վիճակի է վիրավորը, — հարցրեց Արտակը:

Կույսը իսկույն չպատասխանեց: Նայեց աչքի տակով Արտակին և դիմադիր շեշտով պատասխանեց.

— Ոգորում է մարմինը, իշխա՛ն, հոգին հոժար է փոխվում հավիտենական կյանք:

— Մի՞թե այդքան ծանր է, սո՛ւրբ կույս, — հուզված հարցրեց Արտակը:

Կույսը հաղթականորեն նայեց Արտակին:

— Ծանր է մարմինն, իշխա՛ն, թեթև է սակայն հոգուն: Եվ եւրախ է հոգին նոր ճանապարհին, իշխա՛ն:

Արտակը զարհուրեց այս խոսքերից: Այդ լույսի մեջ մահվան հայացքն էր ցոլում սառն ու ակնապիշ: Դա սրի փայլ էր և ոչ թե լույս և խնդություն: Արտակն առաջին անգամ զգաց աստծու սարսափը: Ահավոր էր այդ աստվածը, որ մահ էր շնորհում, երբ կյանք ես սպասում: Առաջին անգամ Արտակը խորհեց այդ աստծու մասին: Դա կյանքից հայնկույսն էր: Այնտեղ չկար ո՛չ սեր, ո՛չ ժպիտ, ո՛չ արև, ո՛չ ջերմություն: Այնտեղ չէր խոխոջում վտակը, չէր բուրում վարդենին, չէր տրոփում այնպիսի մի էակի լուսաշող կուրծքը, ինչպես Անահիտին էր: Այնտեղ Անահիտ չկար, կար միայն նրա կավիճ դեմքը և մարմար քար ձեռքերը՝ սառը կրծքին խաշած:

Սառույց, գերեզման, սարսափ: Եվ Անահիտը գնում էր այդ աստծու մո՞տ... Որպիսի՞ անողոր աստված... ցնցվեց Արտակը:

— Եվ ո՛չ մի սպեղանի չի բուժում նրան, սո՛ւրբ կույս, — աղաչական հարցրեց Արտակը՝ բոլորովին զինաթափ՝ կույսի վերջին խոսքերից:

— Թունավոր է նետը, իշխան, հույս չկա բուժման:

— Թունավո՞ր է... — կրկնեց Արտակը սարսափած:

Կույսը կրկին հաղթականորեն նայեց Արտակին և ասաց.

— Աստվածը քաղցր է ընդունում իր նահատակին. երանությունն է գրկում նրան. ուրախ լինենք, իշխա՛ն, և աղոթենք:

Ու գնաց դեպի եկեղեցին: Նա երջանիկ և զվարթ էր: Երկինք էր ուղարկում մի նահատակի. դա նրա գյուտն էր՝ իբրև ճգնաժամային կրոնավորի, որ կյանքն անց էր կացնում մերձակա ժայռերի մեջ, երբեմն բուժում էր հիվանդներին և դա այնքան չէր ուրախացնում նրա սիրտը, որքան մի որևէ արդար մարդու առաքումը դեպի հավիտենականություն:

Ծնշվեց, սառեց Արտակի կենդանի հոգին այս քարե կնոջ խոսքերից: Եվ գիշերային մարտի ռազմիկը, որ այնպես զվարթ գրոհում էր մահվան դեմ՝ մի ակնթարթ անգամ չէր զգացել այն սարսուռը մահվան, որքան այս մահախոս էակից, որ կարծես, ինքը մահն էր իր զոհը ճիրանների մեջ առած: Մթնեց Արտակի հոգում աշխարհը. նա շփոթվեց և այլևս հաշվի չառավ պատշաճն ու վայելը, գնաց բախեց Անահիտի խցի դուռը: Դուրս եկավ Յուզաբերը, նայեց Արտակին և մտերմորեն ճանապարհ ցույց տվեց դեպի ներս:

— Պատշաճ է,— թույլ ու վախկոտ, խոսեց ավելի ինքն իրեն, քան հարցրեց Արտակը:

Յուզաբերը մեղմ ու տխուր ժպտաց.

— Վիրավորը սուրբ է, իշխա՛ն, նրան ամեն մարդ կարող է մոտենալ:

Արտակը սուր ծակոց զգաց սրտում: Ահա թե ինչու է պատշաճ ու վայել... Նա հուշիկ ներս մտավ և կանգնեց Անահիտի կողքին: Վիրավորը տենդի մեջ տապալկվում էր: Նա չնկատեց Արտակին, չէր կարողանում սթափ նայել և նկատել: Արտակը ամբողջ նրա ճակատին, սառը քրտինք էր: Ետ դարձավ, որ Յուզաբերին հարցնի Շուշանիկ տիկնոջ մասին: Յուզաբերը, որ ըստ երևույթին ողջ գիշեր անքուն հսկել էր վիրավորին, հիմա կծկվել էր անկյունում և հոգնած անգիտակցորեն քնել: Ո՛ւմ ի՞նչ հարցնեի: Անահիտի մոտ, բայց և կարծես նրանից հեռու՝ Արտակը մնացել էր մենակ, անօգնական:

Անահիտը նայեց Արտակին ջերմից ցուլացող աչքերով: Արտակը ոչինչ չհասկացավ. արդյոք տեսնո՞ւմ է իրեն Անահիտը:

— Ո՛ւր է Աստղիկը,— հարցրեց Արտակը:

— Մամիկոնների Տիկնոջ մոտն է,— պատասխանեց Յուզաբերը:

Արտակը խոնարհվեց Անահիտի դեմքին.

— Անահիտ...

Անահիտը չպատանխանեց, այլ տխուր ժպտաց, որով ավելի շուտ կծկեց իր շառագունած այտը:

— Ցավո՞ւմ է վերքդ, — հարցրեց Արտակը:

Անահիտը չհասկացավ. անկապ մի բան ասաց. բայց երբ Արտակը կրկին հարցրեց՝ նա բացասորեն շարժեց գլուխը:

— Ապա ի՞նչն է նեղում քեզ...

Անահիտը քարի պես անմիտ նայեց նրան: Մի փոքր անց՝ Արտակը կրկնեց հարցը:

— Ոչինչ... հանգիստ եմ, — հազիվ խոսեց Անահիտը:

Արտակը լռեց՝ վիրավորին չհոգնեցնելու համար: Նա կամենում էր թեթևացնել Անահիտի անտանելի շարժարանքը, թերևս և մահը: Ժամը վե՛հ էր և խորհրդավոր: Պետք էր ուրանալ սեփական անձը, իր երջանկությունը և թեթևացնել, ուրախացնել, գոնե մխիթարել ուրիշին: Արտակը լցվեց մի նոր զգացումով. միմիայն Անահիտը, միմիայն նրան տալ ամեն ինչ. և՛ առողջությունը, և՛ երջանկություն, և՛ կյանք, իր համար ընտրել մահը: Այս խոհերով Արտակը գամեց իր հայացքը Անահիտի աչքերին: Անահիտը ընդունեց այդ հայացքը և սկսեց խորանալ, գուրգուրել Արտակին, լիանալ նրա սիրո զգացմունքով: Նրա հայացքից սերն էր անդիմադրելի զեղում հոգեկան այն բարձր հափշտակությամբ, որ բերում է հերոսական մահը սիրո ժամին:

— Դա մի արտակարգ, թերևս հոգեկան գերմարդկային ճիգով առացված կարճատև սթափություն էր գիտակցությունը համարյա մթազնած Անահիտի համար: Արտակը նայում էր երկար ու խոր:

Անահիտը նշան արեց Արտակին նստելու: Արտակը չոքեց հասակին:

Անահիտը անհանգիստ էր և մերթ Արտակին էր նայում, մերթ հատակին:

— Անահիտ...

— Մի՛ շոքիր, նստի՛ր:

Արտակը մի բարձ վերցրեց և նստեց Անահիտի կողքին: Նա ձեռքը տարավ նրա այրող դեմքին: Ապա խոնարհվեց և համբուրեց նրան: Զգացումը զարթնեց նրա հոգում. ամիսների կարոտը, սրտում երկար ժամանակ ջերմացրած խանդաղատանքը, երջանիկ գոհացման այրեցումը արբեցրին Արտակին: Սակայն իսկույն

Անահիտին ջերմը այնպես խեց տարավ իր ճիրաններով, որ Արտակը զղջաց իր զգացումների անտեղի, տարածամ հորդման համար: Անահիտը շատ ավելի հեռու էր սիրո երջանիկ տարփանքից և շատ մոտ մահվան, որ կարողանար ձայնակցել Արտակին: Նա սկսեց ոգորել ցավի դեմ, նորից զառանցել սկսեց: Արտակը մեջ զարթնեց մի այրեցիկ ցանկություն՝ գոնե մի շնչին շափով մեղմել նրա տառապանքը: Եվ երբ մի անգամ ևս խոր նայեց Անահիտի աչքերին և նկատեց այն թաքցրած շատ ավելի մեծ տանջանքը, քան ցույց էր տալիս Անահիտը, Արտակը զգաց, որ դեռ սակավ էր մի կողմ դնելը իր սիրո զբոսիկ, անձնական երջանկության հետամուտ զգացմունքը. պետք էր մարդկային օգնություն ցույց տալ տանջվող մի էակի, որ ճիշտ է, քո սերն է՝ բայց նախ և առաջ մարդ է: Պետք է փրկել այս մարդու կյանքը և սպա միայն իր Անահիտի... Բայց ի՞նչ անել, ինչպե՞ս... Տագնապը մտավ Արտակի սիրտը: Նա ետ նայեց: Յուղաբերը քնել էր կրկին: Նա զարթնեցրեց նրան: Յուղաբերը վախեցած վեր թռավ, մեղանշելով ժպտաց և մոտ եկավ արագ:

— Ի՞նչ է անում Շուշանիկ տիկինը, ո՞ւր է նա... — հարցրեց Արտակը սրտենդ՝ կարծես Շուշանիկ տիկինը կարող էր լուծել Անահիտի կյանքի և մահի վեճը:

— Շուշանիկ տիկինը Մեծ Տիկնոջ մոտն է, իշխան, նա ևս հիվանդ է, — ասաց Յուղաբերը:

Արտակը խորտակվեց:

— Ապա ինչպե՞ս պիտի լինի վիրավորի վիճակը...

— Աստված ողորմած է, իշխան, — սիրտ տվեց Յուղաբերը:

— Իսկ Մամիկոնեից տիկի՞նն ինչ է անում, — հարցրեց Արտակը:

— Նա դաշտից վիրավորներ է հավաքում ուղարկում: Աստվդիկին էլ հետն է տարել:

Արտակը նոր նկատեց, որ Աստղիկը չերևաց այդքան ժամանակ: Բայց և զարմացավ: Այստեղ վիրավոր քրոջը թողել գնացել է Մամիկոնեից տիկնոջ հետ վիրավորներ հավաքելու, և մյուս կողմից էլ Մամիկոնյան տիկինն է լքել զառամյալ Մեծ Տիկնոջ և գնացել: Այս ինչպե՞ս հայրենիքի պաշտպանության գործը փոխել է ամենքին: Միայն ինքն է, որ մնացել է առաջվանը և եկել է հիմա ինչ-որ հին պահանջներ է անում, սպասում է հին վերաբեր-

մունքի և կարծես իրեն չեն զբաղեցնում դաշտի վիրավորները: Նա խորհեց այդ մասին և քաշվեց ինքն իրենից: Միաժամ նա պզտամ էր ինչ-որ մի դաժան ցրտութուն, սառն օտարութուն մարդկանց այս նոր կապի մեջ:

Ներս մտան երկու գեղջուկ պառավ, խոնարհ եղջուռնեցին Արտակին և խաչակնքելով մոտեցան Անահիտին: Արտակին զարմացրեց այն ազատութունը, որով նրանք ներս մտան և Յուզարերն էլ շարգելեց նրանց, իբրև արդեն իսկ հասկանալի և ընդունված ձև՝ ազատ ու պարզ նայեցին Արտակին և մեղմաձայն հառաչեցին.

— Հողն անուշ կլինի:

— Սուրբ հողի համար ընկավ, ապա՛... Հայրենի՛ է...

Եվ առանց նկատելու Արտակի ներքին խռովքը և զայրույթը՝ նայեցին Անահիտին, գլուխներն օրորեցին ու ասացին համարյա միատեղ.

— Երանի՛ իրեն...:

Հետո խաչակնքեցին ու կռացած դուրս գնացին:

Արտակը մղվեց հասնել հետևներից և հարվածել, գոռալ, կուրծքը պատռուել: Բայց ուշաբերվեց ու զսպեց իրեն. «Սուրբ հողի համար ընկավ», հնչեց նրա ականջին մի փոքր առաջ ասված գեղջուկուհիների խոսքը: Ինչ-որ դաժան խաղաղութուն կար նրանց այս խոսքի մեջ: Այն հողը, որ պառավների ասելով պիտի կլաներ Անահիտին, իր անդիմադրելի խստության հետ փաղաքուշ մի մեղմութուն ուներ: Հայրենի էր և կենդանի: Նա Անահիտին կձուլեր իր հետ, բայց կձաղկեր և իբրև կապտաչիկ, նախշուն ծաղկե աղջիկների մի խումբ, Արտակին կվերադարձներ նրա սիրեցյալին: Արտակը խանդաղատեց և թաքուն սրբեց տամուկ աչքերը: Անահիտը հառաչեց:

Յուզարերը ջուր տվեց նրան և թաց անձեռոցիկով սրբեց նրա այրվող ճակատը: Արտակը դուրս եկավ և ինքն էլ չիմացավ փնչու: Թերևս օգնության մի հնար ճարելու: Եկեղեցու գավիթը լցված էր վիրավորներով, որոնց շքապատած՝ վերքերն էին լվանում, կապում կամավոր կարգով և՛ գործ իմացողը, և՛ չիմացողը:

Արդեն լույսը բացվել էր: Արտակը գնաց դեպի Մեծ Տիկնոջ խցի կողմը. գուցե երևար Շուշանիկ տիկինը, Դոան մօտենալիս նա լսեց Մեծ Տիկնոջ ձիգ տվող ձայնը.

— Զոհերը հո՞ղ են կանչում... Հո՞ղը դրեք, սրտերն իջնի՞...»

Սպասուհիները դուրս եկան, գնացին դեպի եկեղեցի և ճամբար: Արտակը գիտեր, որ դա հրաման էր Մեծ Տիկնոջ կողմից և դա պետք էր կատարել:

Տարօրինակ մենակություն զգաց Արտակը: Բոլորը զբաղված էին վիրավորներով ու սպանվածներով, իսկ ինքը մի վիրավորով միայն... Նա, որ գիշերս քաջ կռվել էր և մասնակցել հաղթության՝ խղճի խայթ էր զգում՝ տեսնելով իրեն պարապ՝ այսքան զբաղվածների մեջ, որոնք կամ կյանք էին վերադարձնում, կամ վերջին պարտքն էին կատարում զինվորյալների առաջ: Անկարող եղավ վերադառնալ Անահիտի մոտ: Գնաց դեպի վիրավորներն ու սպանվածները:

Մի տեղ պատրաստվում էին թաղել եկեղեցում մեռած երիտասարդին: Նրա պատկառելի հայրը միշտ նույն հանգիստ կեցվածքով նստած էր մեռածի կողքին: Նրա մոտ չորքած էր մայրը և մի ձեռք դրած սպանվածի սրտին՝ շարունակ նայում էր նրան:

Գեղջկուհիները մերկացրին մեռածին՝ առանց քաշվելու նրա մերկանգամ վիճակից: Զուր բերին, լվացին նրա վերքը, մարմինը և սկսեցին հասարակ խորհրդակցություն, թե որտե՞ղ թաղեն: Երիտասարդի մայրը մտահոգ դեմքով շուրջը նայեց և մի ձեռք չպոկելով սպանվածի սրտից՝ տեղ որոնեց թաղելու համար:

— Պարսպի տակ, հա՞:

Շինականը նայեց պարսպի կողմը: Նա հանգիստ ասաց.

— Պարսպի տակ:

— Կանչի՞ր տերտերին:

Տղամարդը վեր կացավ տեղից և գնաց եկեղեցու հետև, ուր քահանան թաղում էր կատարել և արդեն ծովում էր այս կողմը: Սպանվածի մայրը վեր կացավ և ձեռները խաչեց կրծքին:

Եկավ քահանան:

— Հա, հանգե՞լ է,— ասաց նա գործի եղանակով և սկսեց աղոթել հակիրճ ու շտապ:

Երիտասարդի գլխավերևը կանգնած մայրը հանգիստ ու անշարժ հետևեց թաղման աղոթքին: Ապա երբ աղոթքը վերջացավ՝ ծնողները համբուրեցին իրենց զոհված որդուն և դիակը տարան պարսպի տակ, գերեզման փորեցին գավթում գտնված մի բահով, թաղեցին և ապա լուռ հեռացան:

Արտակը մոռացավ, որ ինքը կանգնած հայտնում էր այս տեսարանին: Նրան չգարմացրեց ծնողների այդ հասարակ վերաբերմունքը դեպի իրենց զոհված զավակը, այլ մի տեսակ հանգստացրեց: Նրանք հողին հանձնեցին իրենց զավակը, կարծես բարեկամի պահ տվին մի թանկագին ավանդ. մի բարեկամի, որի վրա կատարելապես վստահ են, որ կամեցած պահին կվերադարձնի սովանդը:

«Ի՛նչ հանդիստ են շինականները»,— մտածեց Արտակը, և հոգին խաղաղվեց, լցվեց տխուր համակերպությամբ:— «Նրանք դիտեն մեռնել»,— շարունակեց խորհել Արտակը, — «Նրանք զոհվում են առանց աղմուկի և պահանջի: Նրանք քաջարի են... Եվ նրանք կհաղթեն»:

Ճամբարից եկան և հայտնեցին, որ նախարարները գալիս են: Եկեղեցուց դուրս եկան կաթողիկոսը, Ծգնիկ Կողբացին և Նղիշեն: Եկավ Վարդանը Ղևոնդ Երեցի, Հազարապետի, Ներշապուհի, Շմավոնի և Ջոհրակի հետ: Ատոմն ու Խորենը մնացել էին ճամբարում՝ զորագնդերում կարգ պահպանելու:

Ջոհրակը Արտակին ասաց, որ լուր է եկել, թե Ջարեհավանի պարսից զորագունդը կես ճանապարհից ետ է դառել՝ չվստահելով մենակ դուրս գալ Վարդանի դեմ: Դրա փոխարեն Վարդանը Ատոմին ուղարկում է Ջարեհավան՝ ոչնչացնելու պարսից զորագունդը, և Ատոմը հիմա կմեկնի:

Ջոհվածներին պիտի թաղեին եկեղեցու գավթում: Նախարարների գալուստը նկատելով, նրանց հետևից ներս լցվեց շինական բազմությունը ճամբարի մոտից և դաշտերից: Դաշտից եկավ նաև Մամիկոնյան տիկինը: Մեծ Տիկնոջ խցի դուռը լայն բացվեց, և Շուշանիկ տիկինը սպասավորուհու օգնությամբ Մեծ Տիկնոջ թեփերն ընկած դուրս բերին գավիթը:

Սպանվածներին հավաքեցին մի տեղ, միաշարք: Մեծ Տիկինը գնաց նրանց կողմը և խորին ակնածանքով ու խստահայաց կերպարանքով կանգնեց նրանց գլխավերևը:

Վարդանը Արտակի և մյուս նախարարների հետ կանգնեց գերեզմանների եզրին: Ժողովուրդը շերմեռանդ լուռությամբ շրջապատեց նախարարներին՝ լցվելով հպարտության և սխրագործության զգացմունքով: Միաժամ նա շերմություն զգաց դեպի իր Սպարապետը, որ այդքան համեստորեն եկել էր հասարակ շինա-

էանների թաղման: Վարդանը իր խղճի վրա էր վերցնում այս դոհները: Եւ միաժամ խորհում էր, որ այսպիսի գոհներ շատ կլինեն, երբ ինքը կտանի երկիրը արհամարքին դիմադրելու: Վարո՞ղ է վերցնել նա իր խղճի վրա այսքան արյունը... Ուղի՞ղ է նրա գործը... դա կդառնի ժողովրդի խիղճը:

Արտակի համար անհասկանալի էին Աստղիկի շարժումները: Նա իր տիրութեան և անհանգստութեան հետ ցույց էր տալիս կենսաթրթիւ մի հետաքրքրություն, որով նայել սկսեց այն կողմը, ուր կանգնած էր Զոհրակը: Երիտասարդը գեղեցիկ էր այդ պահին մի փոքր արյուն լցված աչքերով, որոնք սակայն փայլում էին վեհօթյամբ: Զոհրակը պատահամամբ նայեց Աստղիկին, տնտղեց նրա գինվածությունը և ժպտաց: Աստղիկը նույնպես ժպտաց և նայեց իր սրին ու կարճ դանակին: Երկուսին էլ անծանոթ էր կեղծ ուրացությունն ու նրա հետ կապված հոգեկան ողբերգությունը:

Աստղիկը, որ արդեն հեռուներն էր նայում, երբ կրկին հայացքը դարձրեց Զոհրակին, սա արդեն խստահայաց զորականի նման հայացքը շրջել էր ուրիշ կողմ և խոժոռվել նահատակների գլխավերևում:

Եղիշեն ավարտեց աղոթքը: Ապա ոգելից հայացքը սահեցնելով չորս կողմ բազմության վրա՝ խոսեց հոգեշարժ մի դամբանական առաջին նահատակների մասին.

— ...Հզորացյալ Հայրենյաց սիրով և առաքինացյալ սրբութեամբ՝ նրանք հաղթեցին բռնավորին: Նմանող լինենք զինվորյալ ոգիներին և արժանի ազատության,— վերջացրեց նա իր խոսքը և լռեց:

Նահատակներին սկսեցին թաղել:

Մեծ Տիկինը դողդոջուն ձեռքով հող վերցրեց և այն նետելով նահատակների վրա գռչեց.

— Հող էիք՝ հող դարձաք: Գնացեք, աշխարհի՛ լույսեր, ճանապարհ բացեք մեզ համար:

— Ամեն,— ասացին նախարարները:

Վարդանը լռելյայն հող ածեց նահատակների վրա: Նույնը և մյուս նախարարները, և ապա ետ քաշվեցին, սկսեցին դիտել թաղումը:

Եկեղեցու գավթում գոյացան մի շարք տխուր ու թաղմահող գերեզմաններ:

Արտակը մոտեցավ Մամիկոնեից տիկնոջ և Աստղիկին։ Նրանք փոշոտ ու արյունոտ էին։ Հոգնությունն աչքներին՝ նրանք բայլում էին դեպի խուցերը։

— Ողջո՛ւյն, տիկի՛ն, ողջո՛ւյն, օրիո՛րդ,— ասաց Արտակը տխուր։

— Ողջո՛ւյն, իշխանի՛կ,— նայեց նրան Մամիկոնեից տիկի-նը նշանակալից,— ինչպե՞ս է վիրավորը...

— Տագնապի մեջ է...

Աստղիկը ցնցվեց և ներս վազեց խուցը։

— Զորագնդերն անհանգիստ են, իշխանիկ, գուցե դեպք պա-րահի,— մտահոգեց Մամիկոնեից տիկինը՝ թերևս կողմնակի դի-տողություն անելով Արտակին, որ հեռացել է գործից։

— Ի՞նչ պիտի անենք Մեծ Տիկնոջը, օրիորդին,— հարցրեց Արտակը՝ թաքցնելով իր վիրավորանքը դիտողության մասին։

— Հենց որ սալլ նատելու կարողություն ունենան՝ կուտենմ տուն,— ասաց Մամիկոնեից տիկինը՝ հասկանալով նրա մտա-հոգության բուն առարկան։

— Իսկ հույս կա՞ ապաքինման, տիկին...

— Աստված գիտե։ Այնքաննե՛րն ընկան... Թող մե՛նք ևս լի-նենք հաղորդակից։

Արտակը գլուխը կախեց տխրագին։

Մեծ Տիկինը հոգեկան ցնցումներից բեկված՝ բոլորովին թու-լացավ։ Նրան տարան խուցը։ Վարդանը զնաց ներս մյուս նա-խարարների հետ։ Այստեղ այլևս բոլորովին ընտանի, առանձին վիճակում բոլորը խորթ ու սառն կերպարանք ունեին։ Օտար էր նայում իրեն Մամիկոնեից տիկինը, այլափոխված էին մյուսները։ Ի՞նչ, դեռ շարունակո՞ւմ էին թշնամանալ իր հետ, կասկածե՞լ իրենից, խորշե՞լ, չնեռե՞լ։ Այդպես էին նրանց հայացքները նաև առաջին հանդիպման ժամանակ բազմության մեջ, եփեղեցում։ Ինչո՞ւ ուրախ չեն և չի ջերմացնում նրանց սիրտը թյուրիմացու-թյան պարզվելը։ Թե՞ սրտները ելած, մի անգամ կասկածը մը-տած՝ դժվար էր միանգամից հաշտվել, մոռանալ երկաթ օրերի մոռալ տպավորությունը։ Նա ցավեց, խիստ վիրավորվեց իր տիկ-նոջից, ցավեց միաժամ հասկանալով նրա հպարտության փրա-վորումը։ Նա սրտի անձկությամբ մոտեցավ Մեծ Տիկնոջ։ Ենթադրե՞լ և շոքեց նրա առջև։ Մեծ Տիկինը ջերմ խաշակնքեց նրան, ապա և

մյուս նախարարներին, որ տազնապով և ամոթանքով կանգնած էին նրա մոտ: Ջերմ էր եկել պառավի վրա, և նա թեթև դառանցել սկսեց: Սակայն մի ներքին ուժ նրա մեջ ոգորում էր հիվանդության դեմ: Պառավը դեռ կենդանի ոգի էր՝ պայքարող և կոռովի:

— Եթե մեռնեմ, զոհվածներից հո՛ղ դիր գերեզմանիս,— ասաց նա երազկոտ ու տխուր:

— Կամքդ սուրբ, մա՛յր,— ասաց Վարդանը և համբուրեց մոր աչքը:

— Չես մեռնի, Մեծ մայր,— առաջ եկավ Հազարապետը,— կտեսնես Հայոց աշխարհի ազատութիւնը:

— Զավակիս տեսա՛ Հայոց աշխարհի ազատութիւնը տեսա,— ասաց նա բորբոքված ձայնով:

Վարդանը նախարարների հետ դուրս ելավ եկեղեցու գավիթը:

Արտակը ոտը կախ գցեց, որ մի հայացքով գոնե կարողանա Շուշանիկ տիկնոջից բան իմանալ Անահիտի մասին: Նա արդեն կորցնում էր իրեն: Վարդանի խստաբեր պահանջը՝ իր մոտ լինել շարունակ՝ խելքահան էր անում երիտասարդ իշխանին: Նա կամենում էր բացատրել նաև տիկիներին սառնութիւնը իր դեմ: Նոր էին նախարարները ոտները դրել խցի աստիճաններին, որ Շուշանիկ տիկինը արագ հասավ հետևներից և հասնելով Արտակին սանդուղի գլխին՝ մեղմ և տխուր նրա ձեռը սահեցրեց մի ոսկե մատենիկ:

— Ի՞նչ է սա,— հարցրեց Արտակը հետաքրքիր և հուզված:

— «Նա» էր գրել, ծաղկել...

— «Նա»,— սրտի քաղցր ճմլոցով հառաչեց Արտակը, բայց խսկույն Շուշանիկ տիկնոջ խոսքի մեջ զգաց ինչ-որ կիսատ, անախորժ բան:

— Գրել էր, ծաղկել, միայն...

— Ի՞նչ «միայն»,— անհանգստացավ Արտակը:

Շուշանիկ տիկինը հասկացնելով անպատեհ ժամը՝ շտապեց ներս:

— Հետո՛ւ, հետո՛ւ... տեսնո՞ւմ ես ինչ իրարանցում է...

— Բայց ի՞նչ է նրա վիճակը, տիկին... նա մենակ է... մեռնում է... ես կգնամ նրա մոտ...

— Ո՛չ, ո՛չ, իշխանիկս, ո՛չ, ո՛չ... — ասաց արագ-արագ Շուշանիկ տիկինը և թեթև ողջույնի նշան անելով ետ գնաց խուցը։ Արտակը ետ նայեց. իրեն էր սպասում Վարդանը գավթի դռանը մյուս նախարարների հետ։

Սպասավորը խոնարհարար ետ արեց տաղավարի վարագույրը։ Ներս եկան վասակյանները Վասակի գլխավորութեամբ։

— Վերջացնենք,— ասաց Վասակը ծանրախոհ պահանջով։

— Ի՞նչը պիտի վերջացնենք,— խոժոռվեց Վարդանը,— ես ապստամբ եմ։ Ապստամբ եմ արյաց պետութեան դեմ և Հայոց աշխարհը տանելու եմ նրա դեմ։ Ծն վայրենի հեն չեմ. գիտեմ ո՛ւմ դեմ եմ բարձրանում։ Ծն կդիմեմ ամենքին. ով ինձ հետ է, մեզ հետ, Աշխարհի հետ՝ նա կգա մեզ հետ, իսկ ով ոչ՝ կկանգնի մեր դեմ։ Ընտրեցե՛ք։

— Մենք ընտրեցինք արդեն,— ասաց Վասակը,— մենք ևս ապստամբ ենք։ Միայն կատարենք պայմանը։

— Կատարեցե՛ք,— ասաց ոչ առանց հեզանքի Վարդանը,— օ՛ն ուրեմն, տյարք,— դիմեց Վարդանը բոլորին,— անմիջապես ցրում ենք Զարհավանի պարսից բերդապահ զորքը։ Տե՛ր Գնունյաց, դու ես վարում մարտը։ Ճանապարհ ընկիր իսկույն։ Հաջողությո՛ւն։

— Աստծո՛վ,— ասաց Աստմը և բացվեց նոր գործի թարմութեամբ։

Նրան ժպտաց առաջիկա մարտը։ Եվ ժամ էր արդեն շարժվելու։

Նոսակցությունը չկապվ։ Նախարարները գնացին իրենց տաղավարները պատրաստվելու մեկնել Այրարատ։ Արտակ Ռշտունին հայտնեց, որ ինքը կամենում է նախքան Այրարատ՝ գնալ տուն, իր աշխարհը։ Նա զայրացած էր իր հրամանատարի վրա իր զինվորներին Աստմի զորագնդին ենթարկելու պատճառով։ Նրա ալանջին հասցրին, որ իր աները՝ Գեղեոնն է օժանդակել Աստմին։ Նա կամենում էր շուտով նրան պատժել, որ հանգստանար։

Վասակը պահանջեց, որ բերեն իր հրամանատարին։ Այս մասին հայտնեցին Վարդանին։ Նա թույլ տվեց։ Հրամանատարին տարան Վասակի մոտ։

— Վերքդ մե՞ծ է,— հարցրեց Վասակը:

— Վերքը հոգո՛ւս մեջն է, իշխա՛ն,— ասաց դառնացած հրամանատարը:

— Դիմացի՛ր,— ասաց Վասակը և կանգ առավ մի փոքր, փորձող աչքերը հառեց հրամանատարին.— դու պիտի կրկին անցնես գործիդ.— հրամանատարը չհասկացավ.— պիտի կրկին վաբես գունդը: Հրամանատարը զարմացած նայեց միայն:

— Դու պիտի գունդը վարես ընդդեմ պարսից,— վերջացրեց խոսքը Վասակը:

— Կրակ-ջուր՝ հրամա՛նդ,— կոշտաձայն պատասխանեց հրամանատարը:

Վասակը սենեկապետին ուղարկեց Վարդանի մոտ՝ հայտնելու իր ցանկությունը, որ իր հրամանատարին ազատեն ձերբակալությունից և կրկին վերադարձնեն զորագունդ, նախկին պաշտոնին: Վարդանը այդ ևս զիջեց: Եվ որպեսզի նման դիմում չկրկնվի՝ նա հրամայեց, որ արձակեն և իր պաշտոնին վերադարձնեն նաև Ռշտունյաց հրամանատարին: Արտակ Ռշտունին գնաց Վարդանի մոտ և ցանկություն հայտնեց նախքան Այրարատ՝ գնալ տուն: Վարդանը հավանություն տվեց նաև այդ պահանջին:

Ատոմը ճանապարհ ընկավ Զարեհավան: Վարդանը իր մոտ հրավիրեց Արտակ Մոկացուն և ցանկություն հայտնեց, որ նա գնա Բզնունյաց ծովի կողմերը՝ հեռվից, մոտից հսկելու, թե ինչե՛ր կարող են կատարվել Ռշտունիքում և Խորխոռունիքում: Հրահանգեց հիմնավոր պատրաստություններ տեսնել ժողովրդին քաշելու զորքի մեջ և զինավարժության կոչել նրան, հետևել և կազմակերպել այդ գործը: Միաժամ խնդրեց Մեծ Տիկնոջը և մյուսներին տանել տուն հատուկ հսկողությամբ: Արտակը հասկանալի ուրախությամբ ընդունեց այդ պատվերները, թեև նրան գրավում էր միաժամ Այրարատը և ապստամբական շարժումը երկրի կենտրոնում:

Վարդանը սպասեց Ատոմի գործողություններին մի օր միայն: Հետևյալ օր, կեսօրի մոտ, սուրհանդակը լուր բերեց, որ Զարեհավանի բերդապահ պարսիկ զորքը ջարդված է և ցրիվ տրված: Հրաման ուղարկելով Ատոմին հասնել միանալ իրեն՝ Վարդանը այցելելով հիվանդ Մեծ Տիկնոջ և մյուս վիրավորներին, պատվիրելով վերադառնալ տուն՝ դուրս եկավ Անգղից դեպի Այրարատ:

Ճանապարհը դատարկվեց, թեժ դեպքերի վայրը ամայացավ:

Մնաց եկեղեցու գավիթը իր վիրավորներով և հիվանդներով: Արտակը սկսեց խորհել նրանց տուն տանելու մասին: Գործը դժվարին էր. պետք էր սպասել: Մի քանի օր հետո Մեծ Տիկինը ապաքինվեց և հայտնեց, որ կարող է ճանապարհ ընկնել: Բայց Անահիտը չէր բուժվում: Մեծ Տիկինը հրամայեց, որ սպասեն, մինչև բուժվի: Ծախատեցվեց երկար ու ծանր սպասում. մինչև երբ կարող էր դա տևել և ինչո՞ւ կվերջանար: Կույսը հույսեր չէր տալիս: Անահիտը, որ երբեմն ուշքի էր գալիս և իր շուրջն եղած խոսակցություններից հասկացել էր հանգամանքները՝ հայտնեց, որ ինքը կարող է ճանապարհ ընկնել, կդիմանա: Որոշեցին փորձել կամաց-կամաց, սալլերով ճանապարհ ընկնել: Բերել տվին գամշի սալլեր և հիվանդներին պառկեցնելով վրաները՝ ճանապարհ ընկան: Առաջին օրերը Անահիտը դիմացավ: Բայց ճանապարհի կեսին դրուժյունը վատացավ այն աստիճան, որ կանգ առան մի գյուղում և հիվանդին տարան խրճիթ:

Սկսվեց տանջանքն ու ոգորումը:

Խրճիթը, ուր տարան հիվանդ Մեծ Տիկնոջը և վիրավոր Անահիտին, նստած էր գետափի բլրին, ջրաղացից մի փոքր բարձր: Տանտերերը՝ այր ու կին՝ թախծալի ժպիտով և հատուկ ջերմեռանդությամբ ընդունեցին հյուրերին: Նրանք տխրությամբ ճանաչեցին հիվանդներին և նրանց ուղեկիցներին: Դրանք եկեղեցու գավթում թաղված երիտասարդի ծնողներն էին: Արտակը հաղիվ հիշեց նրանց, աչքան ցրված էր և մտամոլոր: Տանտերը գյուղի ջրաղացպանն էր, ուներ նաև երկու զավակ, մեկը սպանվածից մեծ, մյուսը՝ փոքր, պատանի: Մեծը խոշոր բեզերով, խրոխտ, բարձրահասակ երիտասարդ էր, ջրաղացում աշխատող, փոքրը՝ առաստուններին էր նայում: Տանը ելումուտ էր անում ջրաղացպանի կորամեջք պառավ մայրը. իսկ ջրաղացի դռան նստած նիրհում էր ծերունազարդ հայրը:

Խաղաղ էր գյուղը բարի մարդու նման: Նա իր երեսը դարձրել էր դեպի Բզնունյաց ծովը, որ մարմարի նման գունատ, ինչոք մի բարձր մտքով վերացած անդորր էր բուրում այնտեղից:

Արեւի տակ ոսկեգօծվում էին մերկ լեռներն ու դաշտերը: Գետակը հոսում էր մերթ խորհելով հանգիստ, մերթ ծիծաղելով:

Սպասավորներ ուղարկվեցին Ողական՝ իշխանական սայլերը բերելու: Արտակը տեղավորվեց հարևան խրճիթում, որի տանտերը հին ռազմիկ էր՝ խրոխտ ու առնական հասակավոր հողագործ, որ իր որդուն ուղարկել էր Ատոմի զորագունդը: Նրա կինը մեռել էր վաղուց և տան տնտեսությունը վարում էին ինքն ու իր հարսը:

Աբաթին այս խաղաղության մեջ մի բուռն փոթորիկ կար սակայն: Անահիտը ծանրացավ հենց նույն օրը, որ հասան այդ ծովամերձ գյուղը: Կույսը, որ ուզեկցում էր նրան, ըստ երևույթին չէր հասկանում, չէր կարողանում բուժել: Վրա հասավ ծանր մի գիշեր: Աստղիկը, միշտ Անահիտի կողքին, չորացել էր նրա նման: Աշխույժ աղջիկը, որ դեռ նոր էր օիրո տեր դառել և նոր կյանքի շեմքը ոտը դրել՝ կոտրվել էր, խեղճացել: Մամիկոնեից տիկինը, որ Մեծ Տիկնոջ հետ հարևան խրճիթումն էր, եկավ հիվանդի մոտ և սկսեց փսփսալ Շուշանիկ տիկնոջ ականջին: Անահիտը ծանր էր: Երկյուղ կար, որ չի դիմանա:

Մամիկոնեից տիկինը դուրս ելավ խրճիթից, մոտեցավ դռանը կանգնած Արտակին և այլևս աճելորդ համարելով նկատի առնել Արտակի ամոթխածությունը կամ մեղմացնել վտանգը՝ խոսեց այդ վտանգի մասին և նախապատրաստեց աղետին: Արտակը, որ իր սեփական երկյուղներից այնքան չէր ազդվում, երբ տեսավ նաև ուրիշների երկյուղը, սկսեց հուսակտուր լինել և տապնապել: Մի ժլատ թեթևություն կար միայն, որ այլևս ազատ ելու՜մուտ ուներ Անահիտի մոտ:

Գիշերն սկսեց խորանալ. հասավ յամը «խավարակն»: Դաշտերն ու լեռները լուրջ խոհերով նայում էին մթան միջից: Զրադուցը խուլ մուտում և կրճատացնում էր ատամները: Արտակը մոտեցավ Անահիտի խրճիթի գլան: Մութ ստվերի մեջ կանգնել էր Աստղիկը: Արտակը կանգ առավ նրա առջև: Նա հեծկտոց լսեց: Վախեցած բռնեց նրա թևը:

— Աստղիկ... — հծծեց նա ատամների մեջ:

Աստղիկը հեկեկաց աճելի բարձրածայն:

— Քա՛ն ասաց կույսը... — հարցրեց Արտակը:

— Ոչ... բայց նա էլ հույսը կտրել է... — հեկեկոցի հետ հետ դիվ խոսեց Աստղիկը:

— Ապա ի՞նչ պիտի լինի... — հուսահատ հարցրեց Արտակը:

— Չգիտեմ... իշխա՛ն... չգիտեմ... քույրս գնաց, իշխա՛ն, — փղձկաց Աստղիկը:

Արտակի սիրտը սառեց: Նա ներս մտավ: Շուշանիկ տիկինը բռնել էր Անահիտի ձեռը և խոժոռ նայում էր նրան, ավելի շուտ սպասում: Անահիտը աչքերը ապակի և դեմքը սրված՝ նայում էր առաստաղին և ցույց չէր տալիս, թե զգում է կամ ապրում: Մամիկոնեից տիկինը նստած Անահիտի գլխավերևը՝ մռայլ արձանի պես անշարժ՝ խորացնում էր տագնապը: Կույսը աղոթում էր: Շուշանիկ տիկինը նաեւց Արտակին և քարկացած հայացքը կրկին դարձրեց Անահիտին: Արտակը կանգնեց՝ թեկերը կրծքին խաշած: Նա վշտահար և ահաբեկ աչքերը լայն բացեց և քարացավ տեղում: Ոչ մի հույս այլևս, երբ կույսը միայն աղոթում էր, Շուշանիկ տիկինը սպասում վախճանին, իսկ Մամիկոնեից տիկինը մի տեսակ վկայում մահ: Արտակը մի կարճ պահում ծերացավ, իմաստնացավ, տեսավ կյանքը սկզբից մինչև վերջը: Նա մտածեց նաև իր մահվան մասին, որ լավ կլիներ՝ շուտ հասներ և վերջ տար այս խոշտանգիչ գոյություն: Արտակը չկարողացավ դիմանալ. դուրս գնաց դեպի դուռը: Աստղիկն այնտեղ չէր: Առաջ գնաց մթության մեջ և հանկարծ իր դեմն ելավ Աստղիկը: Նա բռնեց հուղմունքով ընկավ Արտակի գիրկը և սկսեց լուռ մնալ այդպես: Դա մի պահ հանգստացրեց նրան: Արտակը եղբայրական կարեկցանք զգաց դեպի անպաշտպան և մենակ աղջիկը, որ օտարների մեջ սպասում էր միայնակ կյանքի՝ զրկված իր հարազատից ու մոտիկից: Աստղիկը թողեց Արտակին և վախեցած ներս վազեց խրճիթը: Արտակը մնաց մենակ և հուսալիք վիճակում:

Խավարի մեջ ջրաղացի կողմից երկու ստվեր շարժվեցին դեպի խրճիթն ու Արտակը: Նրանք գալիս էին դանդաղ, մինը օրորվելով: Երբ մոտեցան, Արտակը ճանաչեց. մեկը ջրաղացպանի պառավ մայրն էր: Մյուսը մի դեռատի աղջիկ էր և ձեռքին մի փաթեթ ուներ: Պառավը տնքում էր և շնչատում. երևում էր, որ զատիվները նրան նեղում էր: Հասնելով խրճիթին՝ կանգ առավ և հառաչեց:

— Հա՛, ի՞նչ է,— հարցրեց Արտակը մեղմ ու մտամոլոր:

Նա, ճիշտ է, մարդ չէր որոնում, որի հետ մի խոսք փոխանակել կարողանար, քանի որ մենակությունն ու անճարակությունը

նր խեղդում էր նրան, բայց, ինքնաբերական այս հարցմունքը կարծես և ցրում էր մի փոքր վիշտը:

— Ի՞նչ անեմ, իշխանի՛կ որդի, մինչև գտա, մինչև եփեցի... ախր ձեռից-ոտից ընկած եմ: Օ՛ֆ:

— Ի՞նչ ես եփել:

— Դարմանը. խեղճ օրիորդը շատ է ծանր, շատ է նեղվում:

— Վիրավորի՞ համար է դարմանը:

— Ապա ո՛ւմ... թողնե՛մ, որ հեռի իրենից, մեռնի՞... օ՛ֆ,— շնչատելով ասաց պառավը և շարժվեց դեպի խրճիթը,— գնանք, Ցողի՛կ:

Արտակը գնաց նրանց հետևից: Մտան խրճիթը: Պառավը մոտեցավ Անահիտին, չոքեց և փաթեթը հատակին դնելով՝ երկու ձեռքով բռնեց Անահիտի երկու ձեռը: Երկար պահեց և ականջ դրեց, թե՞ սպասեց, որ բան հասկանա: Հետո տնքալով ու գործի եղանակով լուրջ ու վստահ ետ արեց Անահիտի վերքը, դրեց սպեղանին, որ բռնել էր աղջիկը: Հետո նստեց կրունկների վրա:

— Գնա՛, Ցողի՛կ, տաք ջուր բե՛ր:

Ցողիկը վազեց դուրս: Պառավը հանգիստ մտահոգությամբ նայեց Անահիտին և սկսեց հորանջել: Ցողիկը վերադարձավ գոլորշիացող հեղուկի մի ամանով: Դա բուժական խմիչք էր: Պառավը սկսեց շփել Անահիտի ձեռները և աչքով արեց Ցողիկին, որ նա էլ ոտները շփի: Արտակը գնաց դուրս:

Գիշերը շարունակում էր դարձնել իր ճախարակը: Երկինքը խորհում էր, մինչ ներքև քնի մեջ մշշում էր երկիրը: Որքան կյանք կար տիեզերքի մեջ: Արտակը գնաց ջրաղացը: Գաղջ փոշին ցորենի բուլրով մի ակնթարթ փակեց նրա շունչը: Աղորիքները դղրդում էին և մաշում ցորենը: Զրաղացպանը կուզեկուզ մոտենում էր մերթ այս, մերթ այն աղորիքին և զննում: Արտակը մոտեցավ նրան: Զրաղացպանը շտկվեց ի հարգանս իշխանի և ձեռքերը բարև բռնած՝ կանգնեց նրա առջև: Արտակը նստեց մեղմ այրվող խանձողների կողքին:

— Դու չէի՞ր Անգղում որդուդ թաղողը,— հարցրեց Արտակը:

— Հրամանք ես, իշխա՛ն,— պատասխանեց ջրաղացպանը հանգիստ:

— Օգնականդ պակասեց:

— Պակասը կլցվի, ի՞նչ անհնք, աշխարհք մեռնել կա: Հիմա էլ փոքրն է ուզում գնալ Ատոմ իշխանի զորագունդը:

— Կթողնե՛ս:

— Է՛, գնա թող, գործը քաշում է, ես ի՞նչ անեմ: Մենակ արի ու, աշխատողդ պակաս, աշխարհք կերակրի: Ծանր է: Դաշտի մկան պես փորում ենք, խորում, հա՛ ել, հա՛ մուտ. մեկ էլ մտիկ ես տալիս՝ կյանքդ սարից իջնում է...

Ջրաղացպանը հոգսի ծանր ու մանր եղանակով անձրևում էր կյանքի և տնտեսության դժվարությունների մասին: Արտակը լսում էր և լցվում նոր կյանքի խոհերով: Նա վայելողի անհոգությանը վերևից ներքև էր նայում կյանքի հոգսը քաշողին և թեև չէր կարեկցում, բայց տեսնում էր նրա տաժանելի վիճակը: Դեռ նրան սրտնեղություն էր պատճառում այդ հոգսը: Ինչացո՞ւ է դա, երբ կան շատ ավելի բարձր ու գեղեցիկ հոգսեր: Արտակը, հիշեց, որ մոռացել է Անահիտի հոգսը: Նա ցնցվեց և ցրեց իր գլխից նոր զարթնած մտքերը: Սուր ցավը խայթեց նրան: Ի՞նչ պիտի լինի Անահիտը... Աղորիքները խլացնում էին սակայն նրա մտքերը հին թե նոր: Ջուրը նավերից խուժում էր աղորիքների տակ և հարվածում՝ կյանք բերելով հետը: Աղորիքները վետվետում էին ու պարում, ցորենը փողիանում էր՝ բերելով հագուրդ ու կենդանություն: Կրկի՛ն միտք.— Ի՞նչ պիտի լինի Անահիտը... Ի՞նչ կլինե՞ր և նա՛ ապրեր, երբ ապրում են այս ջուրը, աղորիքները, հացը, մարդիկ, այն սարգերը, որ ուստայներ են ցանցել ողջ առաստաղը:

Ներս մտավ պառավը Յողիկի հետ և տնքալով նստեց:

— Թեթևացա՞վ,— հարցրեց ջրաղացպանը:

— Ննջեց,— ասաց պառավը հասարակ ու հոգածու:

Արտակը կենդանացավ:

— Ասել է՝ փրկված է, մայրի՛կ...

— Ապա ի՞նչ, իշխանի՛կ որդի, դարձանը տվի, հիմի սրանից դենը այս կողմը կկտրի, օ՛ֆ... Ի՞նչ եմ ասում,— դարձավ դեպի ջրաղացպանը,— գնա բանդի վերևներից խավարժիլ քաղի՛ր բեր:

Ջրաղացպանը գնաց:

— Մայրի՛կ, ճշմարիտն ասա՛, կապրի՞ս... — հարցրեց Արտակը անձկությամբ ու դողով:

Պառավը տնքաց:

— Ամեն մեռնողի համար էլի մի քիչ կյանք կա պահած, իշխանի՛կ, պիտի գտնես: Դե՛, հող է, մե՛նե՛ծ, ման ես գալիս կյանքի. գտար՝ իր բախտը, չգտար՝ հողը տանում է: Աշխարհք է. այս պահիս մեկի հաջհայն է, մյուսի՝ վայվայը: Ապրում է ապրողը: Օ՛ֆ:

Պառավը, որ հիվանդ էր երևում և շարունակ տնքում էր՝ Արտակի համար, սակայն, կյանքի և առողջության աղբյուրի պես հորդում էր: Արտակը լցվեց աշխույժով:

— Շնորհապարտ պիտի մնանք քեզ, մայրի՛կ, եթե հիվանդը ապաքինվի:

— Ապա ի՞նչ պիտի լինի, որդի՛ս. մեղք է, սիրո տեր է,— ասաց պառավը գետնին հակված: Յողիկը ախուր ժպտաց քթի տակ:

Երկար լռեց պառավը և խորհող աչքերը գետնին գցած՝ մնաց անշարժ: Հետո սկսեց խոսել՝ կարծես ինքն իրեն.

— Ախր ամեն հիվանդ որ մեռնողի շարքը գցես՝ ո՛ւր կհասնի: Տնաշեն, մեկ գնա դաշտ, հողին հարցրո՛ւ ի՞նչ ունի պահած հիվանդի համար, կյա՞նք, թե՞ մահ: Հողը կասի: Թե չէ՝ նստել կողքին, մեռնելուն է սպասում... է՛, է՛, է՛...

Արտակը լցվում էր ուրախության արցունքներով:

— Հիմա ինչպե՞ս է, լավանո՞ւմ է,— հարցրեց նա քաղցր անձկությամբ:

— Կենդանություն՝ է, որդի՛ս իշխանիկ, կամաց-կամաց: Նյութը պիտի աշխատի. նա էլ օր ունի, ժամանակ ունի: Հրաման չէ գոռելը,— ծիծաղեց պառավը խուլ ձայնով:

Ջրաղացպանը եկավ՝ բերելով մի կապուկ խավարծիլ և ավեց մորը: Պառավը նորոգեց կիսահանգած կրակը և սկսեց հատուկ ամանով դարման եփել:

«Անահիտի կյանքն է եռում այդ ամանի մեջ»,— խորհեց Արտակը երջանիկ խանդադատանքով և նայեց պառավին: Պառավը ծողիկի բռնած ձեռքերով մռայլ լույսի տակ, իր խստագիծ բարի դեմքի կնճիռներով ու խորասուլյա աչքերով կարծես մարմնավորում էր այդ հողը, որ կյանք էր շնորհում: Նա մի ջերմություն զգաց դեպի այդ ուսմկուհին, խոր հարգանք: «Աշխարհն է նա: Ուժ կար այդ աշխարհի մեջ: Ո՛վ գիտե, ո՛ր նախնիներն էին հողից

դուրս հանել նրա գաղտնիքներն ու խմաստութիւնը: «Ռամիկ է, բայց կյանքի գանձարանի բանալին ձեռին է. ես հիմա նրա սպասին եմ. նրա ապավենին եմ նայում»,— մտածեց Արտակը:

Պառավը եփում էր համբեր ու դանդաղ, միանգամայն վրստահ: Նա կատարում էր այդ իբրև մի հասարակ և հասկանալի ձեռնարկ: Բնության պես, որ խլում կամ շնորհում է հասարակ ու դյուրին, առանց շոինդի: Արտակին զարմացնում էր, որ այս ընտանիքում չէին խոսում իրենց կորցրած զավակի մասին: Յա՛վ չէին զգում, թե՛ խոսք չէին գտնում արտահայտելու: Թե՛ դա չէր վրդովում նրանց հոգին: Այսքան շնորհում են սրանք ուրիշներին՝ հաց, ապրուստ, կենդանութիւն, անգամ իրենց զավակը, և կամ չեն նկատում՝ կամ թաքցնում են ամեն ինչ իրենց մեջ: Գիմացկուն են: Նրանք այլ պինդ նյութերից են շինած:

«Ժողովուրդը»,— խոսեց իր մեջ Արտակը:

Նա փոխվում էր, լցվում նոր մտքերով ու զգացմունքներով և չէր նկատում այդ, այնքան նրան կլանել էր Անահիտի մասին իր եսական շահերի կիրքը: Բայց և Անահիտի կենդանացման հույսերի հետ՝ մեղմում էր նաև Արտակի սուր եսական կիրքը: Անձնական երջանկությամբ ապահով՝ այժմ նա բարեհաճ և տրամադիր էր դեպի ուրիշի, անգամ ռամկի վիշտն ու ուրախութիւնը: Նա սկսեց նաև շուրջը նայել: Ցողիկը ձիթաճրագը դրեց պառավի մոտ բարձրության վրա և սկսեց ալյուրը տոպրակներն ածել ու տեղավորել պատերի տակ: Նա աշխատում էր եռանդով, բարեխիղճ: Ամենայն խնամքով ավելեց հատակին ցրված ցորենի հատիկները և հավաքեց մի տոպրակի մեջ: Երբ այլևս ոչինչ չմնաց անելու՝ դուրս քաշեց պատի արանքը խրած գուլպան և սկսեց գործել:

Դարմանը եփվեց. պառավը կրակի վրայից ետ առավ ամանը, դրեց, որ սառի: Հետո վերցրեց ամանը և դարձավ Ցողիկին:

— Խմոր վաղն էլ կհունցենք, հացը կհերիքի, գնա հանգրստացիր:

Ու ինքը գնաց Անահիտի մոտ: Գիշերային ժամը՝ «կամավոտն» էր: Զրադացի դռան մեջ հսկում էր Արտակի թիկնապահը: Դիմացը բարև բռնած կանգնած էր ջրաղացպանը: Ցողիկը, որ նախապես ջուր էր տաքացրել կրակի վրա՝ սկսեց խմոր հունցել՝ շանսալով պառավի պատվերին: Բայց նա մենակ խմորի հետ չէր: Միջանկյալ ուղղում էր տոպրակները, ալյուրը լցնում մեջները:

սրբում ինչ-որ մի աման, ցախավելի քանդած ճյուղերը կրկին ի մի բերում, կապում, ճրագին ձեթ ավելացնում: Մի ականթարթ հանգիստ չէր, մի ականթարթ չէր երևում, թե այս աղջիկը մի բան է՝ մտածում, թե մի աշխարհի այլ զգացում, հոգս զբաղեցնում է նրա հոգին, թե վերջապես սրա մեջ կա հոգի, որ խորհի, զգա: Անընդհատ դառնում էր, բանում: Արտակը թիկն տված բարձին՝ դիտում էր այս ամենը և մտածում. «որքա՛ն սիրում են աշխատանքը... Իրո՞ք ուրիշ բանի մասին չե՛ն խորհում և չունե՛ն խորհելիք...»:

— Այսպես գիշեր-ցերեկ աշխատանքի մեջ եք՝ ապա ե՛րբ եք հանգստանում, շինակա՛ն,— հարցրեց Արտակը ջրաղացպանի համար անակնկալ:

— Գործը թողնո՞ւմ է, իշխանի՛կ,— պատասխանեց ջրաղացպանը,— աշխարհքը գործ՝ ձեռը պակաս: Զենք հասցնում:

— Նստի՛ր, շինակա՛ն,— խոսքը փոխեց Արտակը՝ նոր նկատելով, որ ողջ ժամանակ ջրաղացպանը կանգնած էր մնում իր առջև:

— Կարգ չէ, իշխանի՛կ,— ասաց ջրաղացպանը ճնշված:

— Ոչ, նստի՛ր, շինակա՛ն,— հրամայող մտերմությամբ ասաց Արտակը:

Ջրաղացպանը չոքեց սևացած սյան տակ, ձեռները ծնկներին:

Ներս մտավ Աստղիկը. ջրաղացպանը վեր կացավ: Արտակը ձեռով արեց, որ նստի: Աստղիկն հանգիստ էր և գոհ: Արտակին ուրախացրեց այդ: Աստղիկը նստեց կրակի մոտ և ապա ժպտուն նայեց Արտակին: Արտակը հասկացավ, ինքն էլ ժպտաց:

— Դանակի պես կտրեց,— ասաց Աստղիկը:

— Մայրիկի շնորհիվ,— ասաց Արտակը:

Կրակի շեղջը փվվեց, մի պահ լուսավորեց, ապա մթնեց:

— Է՛, է՛,— գլուխը տմբացրեց ջրաղացպանը,— պատերազմը վեր կացավ: Ուտող է, հացըրո՛ւ, որ կշտացնես:

Մշտական անհանգստությունը կարծես ստվերի պես հետևում էր ջրաղացպանին: Նրա միտքը պաշարված էր բազմաթիվ մանր ու խոշոր անելիքների, գործերի հոգսերով: Նա նայում էր աչքի տակով շորս կողմ, աղորիքներին, անկյունները, Յողիկին, ականջ էր դնում շախշախներին, նավերի ձայնին, կարծես կանխելու ամեն

խափանում ե պատրաստելու նորանոր դիմադրական ջանքեր ու գործողություններ:

— Յողի՛կ,— ձայն տվեց ջրաղացպանը,— ավլի՛ր քարի մոտ, ցորեն է թափված:

Յողիկը մեծ խնամքով հավաքեց թափված մի բուռ ցորենը:

— Ասում ես՝ պատերազմը վեր կացավ,— խոսեց Արտակը, որի տրամադրությունը համենայն դեպս բացվել էր Աստղիկի ուրախ լուրից,— ի՞նչ պիտի անես, շինակա՛ն:

— Հաց պիտի տամ, իշխա՛ն. ինչքան էլ զենքերը իրար զարկեն՝ հաղթանակը հացինն է: Դուք զենքով զարկե՛ք, մենք հացով,— շեշտեց ջրաղացպանը, որի դեմքը ծամածուլեց ավելի, բայց աչքերը խորամանկ և հաճելիորեն սուր ծիծաղեցին:

— Կարո՞ղ ես հաց հասցնել այնքան զորքին,— փորձեց Արտակը քթի տակ ժպտալով:

— Հողը կտա:

— Եթե չտա՞, չի՞նի՞:

— Է՛, է՛, իշխանի՛կ, ահա ջրաղացս, ավլի՛ր, սրբի՛ր, տա՛ր: Ինչքան տանես՝ տակերում, անկյուններում, պատածակերում հատիկը կա ու կա: Ես հո չեմ մենակ. աշխարհքի է: Կհասցնե՛ի: Հասցնել կտա՛ն:

— Հացը աշխատողին չի հասնում՝ թե չէ, հաց չա՛տա: Խուլ ավելացրեց ջրաղացպանը և գլուխը տխուր շարժեց:

Արտակը լսեց, բայց չխորացավ: Նա իր երջանկության հետ էր...

Յողիկը դուրս ելավ ջրաղացից: Անցնելիս նա կողքանց խոր նայեց Աստղիկին ու Արտակին: Բայց երբ նա հեռացել էր՝ ջրաղացպանը գլուխը թափ տվեց տխուր.

— Սրտին դիպա աղջկա...

Եվ ջրաղացպանը պատմեց: Յողիկը որք է եղել, նրան որդեգրել են, մեծացրել, նշանել են իր սպանված որդու հետ, և ահա հիմա Յողիկը մնաց...

— Կին չգտած՝ որքեայրի մնաց,— հառաչեց ջրաղացպանը:

Աստղիկին հուզեց այս բանը: Նա ավելի պարզությամբ և անմիջականությամբ հետաքրքրվեց Յողիկի վիճակով:

— Ապա ի՞նչ պիտի լինի նրա վիճակը, հայրի՛կ,— հարցրեց նա կարեկցաբար:

— Ի՞նչ պիտի լինի, օրիորդ,— հառաչեց ջրաղացպանը,— կմտածի, կմտածի՝ կհաշտվի։ Սիրտ չէ՞ իմս, մորը, տատինը... Մահ է՝ եկավ ուզեց՝ պիտի տաս։

Ջրաղացպանը գլուխը կախեց։ Աստղիկը սպասեց, որ նա լաց կլինի կամ կսկսի երկար խոսել իր վշտի մասին։ Բայց ջրաղացպանը վեր նայեց և շարաճճի նայեց Աստղիկին։

— Ձեր հասակը թուլունի հասակ է,— ասաց նա,— մին կծկըլթա, հետո կծվլա։ Անցուկ-մոռցուկ... հա՛, հա՛...

Արտակը ժպտաց։ Աստղիկը խորամանկ և ուրախ նայեց ջրաղացպանին, որի ողջ կերպարանքը հաճելի էր, ինչպես բնությունը։ Ինչպես բնությունը՝ ջրաղացպանը կազդուրում էր հոգին, հարուստ էր բարիքով ու կյանքով։ Անգամ վիշտը և մահը հանգիստ էր երեւում նրա մեջ։

Յողիկը ներս եկավ և արագ անցավ իր գործին։ Արտակը վեր կացավ, Աստղիկը հետևեց նրան։ Նրանք բարի գիշեր մաղթեցին և դուրս ելան։ Ժամը «Հավթափյալն» էր, գիշերը բավականին դարձրել էր իր կապույտ ճախարակը։ Աստղիկը ներս մտավ խորճիթը և իսկույն դուրս վազեց։

— Քնած է, իշխան,— ասաց նա։

— Դե, բարի գիշեր։

— Գիշեր բարի, իշխան։

Արտակը գնաց իր խրճիթը։ Պառկեց քնելու, բայց երկար ժամանակ քունը չտարավ, և նա կրկին դուրս եկավ և սկսեց ման գալ մենակ ու երջանիկ։ Մի անգամ էլ անցնելով Անահիտի խրճիթի մոտով՝ նստեց մի քարի։ Ոչ ոք չէր երևում շուրջը։ Միայն հեռվում գոգոում էին մի քանի սայլեր, որ հեռացան։ Շուտով նրան թվաց, որ ինչ-որ շնչոց է լսվում։ Լսելիքը սրեց և նկատեց, որ խրճիթի մյուս պատի տակ բաց թողած սայլի մոտից էր։ Այնտեղ երկու կին էին նստած, ավելի շուտ մեկը երեսը ծածկել էր մյուսի ծնկան վրա, իսկ մյուսը խոսում էր նրա հետ։ Նրանք չէին կարող նկատել Արտակին, որ սկսեց ականջ դնել։ Նրանցից մեկի կերպարանքը հիշեցրեց ջրաղացպանի կնոջը, և Արտակը հասկացավ, որ նա է։ Իսկ մյուսը չէր ճանաչվում։ Արտակը լսեց, որ պառավն ասում էր.

— Բան չկա, ազգիկս, քանի սիրտդ չի հովացել Տոնականից՝ կմնաս մեր տանը, իսկ թե բան է աշխարհք է՝ սիրտդ կպավ ուրի-

շի՝ նրան կրեւորենք քեզ՝ մարդ, մեզ՝ տղա. դու էլ կուրախանաս, մենք էլ:

Աղջիկը, որ անշուշտ Յողիկն էր՝ լուռ լաց էր լինում:

— Մի՛ լար,— շարունակեց պառավը,— ուրիշի տղան էլ մերը կդառնա կմխիթարվենք: Ապա չէ՞ որ մերը դառավ աշխարհի տղա, աշխարհքի համար կյանքը տվեց: Աշխարհը փոխ է: Մի՛ լար:

«Ձեռն հասկանում այս ռամկի ոչ վիշտը, ոչ ուրախությունը»,— մտածում էր Արտակը:

Նա հիշեց այդ շինականի սպանված որդու թաղումը, որ այնպես մի տանից ուրիշ տուն հեռացողի նման հասարակ եղավ: Մտածեց նրա հոր մասին, որ այնպես կենսալի և հուսալի նայում էր կյանքին, մտածեց այս մոր մասին, որ իր զավակը այդպես հեշտ նվիրում էր հայրենիքին: «Սա՛ է ռամկի ուժը... Սրանով է ուժեղ ռամիկը»,— շշնջաց Արտակը: Նա հասկացավ, որ ռամիկը վիշտ էլ է զգում, խորն էլ է զգում, բայց և դիմանում է, որովհետև ուժեղ ոգի ունի: Եվ ակամա պատկառեց:

Արտակը սակայն չէր կարողանում երկար զբաղվել ուրիշի վշտով և ուրախությամբ՝ այնքան երջանիկ էր: Վերադարձավ խրճիթ և այս անգամ քնեց թեթև, երիտասարդական քնով:

Խորխոռունիքից իշխանական սայլեր եկան մեծ պաշարով և հարմարանքներով: Գաղիշոյի մայրը՝ լսելով, որ Մեծ Տիկինը մյուսների հետ մնացել է ճանապարհին և սպասում է Ողականից սայլերի՝ շատ էր վշտացել և հրամայել էր իսկույն իրենց սայլերն ուղարկել:

Անահիտը ապաքինվել էր այնքան, որ կարող էր այլևս սայլ նստել և ճանապարհ գնալ: Կազդուրվել էր նաև Մեծ Տիկինը: Որոշեցին երկու օրից ճանապարհվել:

Պայծառ երեկոն ժպտում էր ու հետզհետե լրջանում: Մեծ Տիկինը, Մամիկոնեից և Շուշանիկ տիկինները, Արտակը, Անահիտը, Աստղիկը դուրս էին եկել խրճիթներից և նստել ջրաղացի, դիմացի բլրին: Մեծ Տիկինը զվարճանում էր՝ դիտելով տուն վերադարձող նախիրը, հնձվորների հոգնած ու առողջ դեմքերը, մո-

տակա աղբյուրի մոտ հավաքվող աղջիկների խմբերը: Երգիկներին քիչ խաղաղ բարձրացող ծխի հոտը բռնել էր ողջ գյուղը: Գամփրոններ հաշում էին հեռուն, մոտիկ:

Անահիտը նստել էր գորգին, Մեծ Տիկինոջ ոտների մոտ, ինչպես սիրում էր նա ի նշան հարգանքի և սիրո:

Տիկինները Արտակի և Անահիտի համար ստեղծել էին պարզ ու ազատ վարվելու բոլոր հնարավոր դյուրինությունները, որ արդյունք եղավ Անահիտի տագնապների և գյուղական կյանքի բերմունքի:

Մեծ Տիկինը պատմում էր Վարդանի մանկությունից: Ինչպես մի անգամ նախիրը տուն գալու ժամանակ ինը տարեկան Վարդանը ավանակ նստած մտնելիս է լինում գյուղ: Հովիվը վախենալով, որ նա կարող է ավանակից ընկնել՝ վազում է ավանակի հետևից, որով և ավելի է վազեցնում ավանակին: Վերջն ավանակն սկսում է տրտինգ տալ: Վարդանն ընկնում է և ողջ երեսը հողին դարկում, վիրավորում: Հովիվը բռնում է ավանակին և սկսում է ծեծել:

Մեծ Տիկինը ծիծաղեց և ապա գլուխն օրորեց.

— Շատ էր շար. օր չէր անցնի՝ մի փորձանքի չգար: Հիմա էլ ի՞նչ է, թե փորձանքներ չեն...

Այդ պահին մի գիծ մոզի տրտինգ տալով եկավ, կանգ առավ նրանց առաջ և հանկարծ մեջքը կեռացնելով՝ տեղում ավելի մեծ տրտինգ տվեց և փախավ:

Անահիտը քահ-քահ ծիծաղեց: Բոլորն ուրախացան: Արտակն նայեց Անահիտին և նրա հայացքի մեջ այնպիսի զգացմունք տեսավ, որ թալկացավ, երջանկությունից հառաչեց:

Գյուղի աղմուկը լռեց: Կեռնային հովը կարծրացավ: Հիվանդներն ու տիկինները ներս քաշվեցին: Շինականները արագ ընթրելով, հոգնությունից հարբած՝ քնեցին: Զրադացի պատի տակ միայն, աշխույժ էր ու եռուզեռ: Այնտեղ հավաքվել էին աղալու հերթի սպասող շինականներ, որ կրակ էին արծարծում, տոպրակներով ցորենը շրջափակ դարսում, կատակում և պատրաստվում բացօթյա գիշերելու: Հենց գետնի վրա նստեցին բոլորակ շարքով և կրակի հաճելի թրվոցները դիտելով սկսեցին զրույցը: Արտակի և Աստղիկի ուրախ հոգեկան վիճակը նրանց դարձրել էր հետաքրքիր ու շարճահի: Զվարճանալու համար նրանք մթնշաղի մեջ

կամաց-կամաց աննկատելի մոտեցան շինականներին և սկսեցին հետևել նրանց զրույցին:

Մուժն ընկավ: Փոքրիկ խարույկն էր միայն կարմիր ներկում շինականներին ու ջրաղացի պատը: Շինականներին մեծ հաճույք էր պատճառում կրակը, հավաքույթը և ցորենի աղունը: Նրանք մեկ-մեկ երջանկությամբ շոշափում էին իրենց մեջքի մոտ դրված տոպրակները: Նրանք զվարթ ասուլիս սկսեցին: Զրույց, կատակ, ասք, երգ: Արտակը նայում էր շինականներին և նրան զարմացնում էր այն, թե այդ կարկատնած, գզգզված ու փոշոտ մարդիկ, կոշտոտ ձեռների մեջ իրենց դառնաղի ջանքերով բնությունից կորզած հացը սեղմելով, միշտ չքավոր ու զուրկ մարդիկ որքան հարուստ էին երևակայության հրաշալիքներով: Պատմում էին անվերջ, առատ, շռայլում էին գեղեցկություններ թանկագին ականքի նման: Իրենց զրույցներով հրահրված նրանք չէին նկատում Արտակին ու Աստղիկին: Միականի մի շինական գոտիից հանեց փողը և սկսեց նվագել: Հնություն բուրեց նվագից, նախնիների ուրվականներ երևացին և հնօրյա կյանքի պայքար, վիշտ, իղձ ու կարոտ: Հետո նվագողն սկսեց երգել: Նա երգում էր խոսելով պատմելով: Ծվ ինչե՞ր չէր պատմում նա: Այդ բոլորը ապրելու, հոգու մեջ կրելու համար մի մարդը բավ չէ. հարկավոր է մի ժողովրդի անհուն հոգի, այնքան մեծ էր այս ամենը, որի մասին խոսում էր երգչի երգը:

«Ռամիկը խորն է», — մտածեց Արտակը, — «ռամիկը ծով է»:

Խորին լռության և ճնշված սրտերի խորհուն լսողությամբ շինականները ունկնդրեցին տնանկի երգը:

Թե խոր ընկած ձայնիկս ձայներ, բարձրիկ բարձրանար ի վեր,
Բե բարձրիկ բարձրանար, այդ լեռներդ վազեր ի վե՞ր,
Թե վազեր լեռներդ ի վեր, աստեղըդ հուր մինչև թռչե՞ր,
Թե թռչեր ու խորն աստծու ոտներին ընդհուպ հասնե՞ր,
Ծս ի խորոց սրտիս իմ սև զանգոտիս կծայնե՞ի,
Կասե՞ի մեկ հացի՛ս նայիր թույն ու դառնաղի,
Այրուցքին նայիր մարմնիս, խշտյակիս կողատակի,
Դատելուս դառն ու տոշոր, նստելուս շորի, գատարկի,
Բայց ալա՜ղ, ալա՜ղ ասեմ՝ աստվածն է հեռվից է՛լ հեռի,
Իշխան է ահ ու երկյուղ, նրանից է կյանքս գառնաղի,
Մրտիկս է լիբը լի լցված՝ բլուր հազար ցավեր ու խոց,
Հոգիս է լեզ լսում գաղտուկ հառաչս սրտիս խորոց... \

Հետո նվագեց, հետո կրկին երգեց՝

Ձաշն ձայնովս ձայնեմ, աշխարհք բոլոր ձայնեմ,
Աշխարհք ձայնիս հասնի, աշխարհքի՛ն հասնեմ:
Մեկ ասեմ՝ հազար ավաղեմ,
Սիրտս լի, ձայնիկս թագեմ,
Վաշ ավաղ հազար:

Ու լռեց: Շինականները գլուխները կախեցին: Տնանկի երգը նրանց հոգուց էր քաղվում: Նրանք պատահականորեն պարեգոտներով, բորիկ ու սևացած մարմնի կոշտերով՝ շեշտում էին երգի խոսքերի ճշմարտությունը:

Երկար չէր խոսում ոչ ոք: Թախիծը տիրեց նրանց: Եվ հովը, որ շնկշնկում էր նրանց գգգգված մազ-մորուքի մեջ, և կրակը, որ փոփոում էր, մարմնում, և սև գիշերը, որ խարխափելով շրջում էր իր կույր աչքերը լայն բացած՝ թախիծ էին ներշնչում:

Թե՛ Արտակը և թե՛ Աստղիկը լսում էին այս զրույցներն ու երգերը իրենց երջանիկ աշխարհի անջրպետի այս կողմից: Եվ հենց այս անջրպետը թույլ չէր տալիս, որ այդ բոլոր զրույցների ու երգերի մեջ տոգորված վիշտն ու հոգսը իրենց իսկական թուշնով թափանցեն իշխանական երջանիկ, անկարող կյանքի կողմը:

Սեփական իշխանական երջանկությունը, ապա և երիտասարդական անհոգությունը թեև հասկանում էին այս տանջված ու միկկների գանգատի իմաստը, բայց չէին համակվում: Այդ տանջանքը չէր եղել ոչ մի ժամանակ նրանց ծնված օրից:

Ու զգիշեր էր, որ Արտակն ու Աստղիկը թողին շինականների զրույցը և հեռացան: Աստղիկի միջոցով Անահիտին «բարի գիշեր» ուղարկելով, Արտակը գնաց իր խրճիթը և պառկեց: Դեռ երկար նրա ականջին հնչում էին շինականների ճարտար զրույցներն ու երգերը: Արտակը հիշեց Ատոմին, մտածեց նրա մարտերի մասին և նրան սիրելով ժպտաց ու ընկավ անէություն աշխարհը:

Հետևյալ առավոտ Արտակը վաղ զարթնեց և դուրս ելավ բլուրը: Այդ օրը մեկնում էին: Նա նկատեց աղբյուրի մոտ նստած Յուդիկին, որ խոհերի մեջ թաղված նայում էր իր կփին: Զուրը վաղուց լցվել ու թափվում էր, իսկ Յոդիկը այդ չէր նկատում: Անմխիթար սիրո վիշտը գաղտնի մաշում էր դեռատի աղջկան:

Արտակը, որ արդեն փրկվել էր այս վշտից՝ ազատվելով անձնական վշտից՝ կարող էր այլևս զբաղվել ուրիշի վշտով, անգամ կարեկցել: Նա խղճաց Յողիկին: Նա անգամ սկսել էր հետաքրքրվել շինականների կյանքով, նրանց ուրախություններով ու հոգսերով: «Շատ է ռամկի մաղձը մեր դեմ, ինչպե՞ս պիտի ոգորի արհավիրքի դեմ. կդիմանա՞, թե այս անգամ կխորտակվի: Ռամիկը պետք է լավ ապրի. ճշմարիտ է Սպարապետը,— ռամիկը զորքն է»,— այս և նման մտքերը միշտ գալիս մեղմում էին նրա հոգում այն խորթությունը, որ կար նրա մեջ ռամիկի հանդեպ:

Սայլերը լծեցին, իշխանագուհիները դուրս եկան նստելու և ճանապարհվելու: Խրճիթների տանտերերը բեռնեցին սայլերը, պաշար դրին և շրջապատեցին Մեծ Տիկնոջը: Հավաքվեցին նաև շինականներ:

Ամեն ինչ պատրաստ էր, մնում էր նստել և շարժվել: Մեծ Տիկինը մոտ կանչեց տանտերերին ու տանտիկիներին, օրհնեց և բարեմաղթեց քաղցր կյանք:

— Մնա՛ք բարյավ, շինականնե՛ր, երկար արև լինեք, ցամաք աչքով ապրեք: Տա աստված հայրենին ազատվի, շունչը թեթևանա: Մնա՛ք բարյավ:

— Ճանապարհդ բարի, Մե՛ծ Տիկին,— ասաց ջրաղացպանի մայրը պառավ,— աստված Սպարապետին երկար կյանք տա, հայրենին ազատի:

— Ամեն,— միահամուռ ձայնեցին շինականները:

— Մնաք բարյավ, շնորհապարտ Գնք,— ասաց Մամիկոնեից տիկինը:

— Երթաք բարյավ, Մամիկոնեից տիկին,— բարեմաղթեցին շինականները:

Արտակն ու Անահիտը իրար նայեցին: Աղքյուրի մոտ կանգնած էր Յողիկը և տխուր նայում էր գնացողներին:

— Յողի՛կ, մնա՛ս բւթրյավ,— գոչեց Աստղիկը:

Յողիկը գլուխ տվեց և աչքերը կախեց տխուր:

Արտակը նստեց իր նժույգը, և երբ բոլորը նստած էին՝ շարժեց սանձը.

— Դե՛, ճանապա՛րհ:

Տանտերերն ու շինականները երկար տեղ ճանապարհ դրին գնացողներին:

Բուրումնավետ դաշտերը բացին իրենց դիրկը: Արևն սկսեց հաճելիորեն այրել այտերը: Արտակը նայեց Անահիտին: Սա ժըպսում էր երազանքի մեջ:

Ցուրտավի ապարանքում սուգ էր: Քանդաղարդ գահավորակին հպարտ նստած էր մի շքեղ, պատկառելի պառավ տիկին և հպարտ վշտով նայում էր իր ոտների մոտ հատակին ընկած դալարվող և մազերը փետող մի այլ հասակավոր տիկնոջ, որ հեկեկում էր, ողբում: Նա լուռ էր ու թեև դիտում էր իր առջև ընկածի գալարմունքները ու ողբացող կրծքի ցնցումները, բայց տարված էր իր խոր վշտի և մտքերի մեջ: Նա Աշուշայի մայրն էր, իսկ ողբացողը՝ նրա կինը: Մի փոքր հեռու կանգնած էր Վաղգեն իշխանը, Աշուշայի որդին և ձեռքերը կանթած գոտկին դառնությամբ կշտամբանքով նայում էր մորը և զայրալի աչքերի կայծկլտոցով շարժում գլուխը:

— Հիմա վայելե՛ք, ես ասո՛ւմ էի ժամանակին:

Հեռու, դռան մոտ կանգնած էր մի մռայլ կերպարանք և անկարեկից դիտում էր տեսարանը:

Դա Վասակի սուրհանդակն ու ծածուկ դեսպանն էր՝ Բակուրը: Նա էր լուրը բերել Աշուշայի պատանդության և երկար խոսել էր Վաղգենի հետ Պարսկաստանի և Հայաստանի դեսպների մասին և տվել էր այն գույնը, որ հրահանգել էր Վասակը՝ այն է բոլոր մեղքը գցել Վարդանի վրա, իսկ Աշուշայի համար ասել, որ նա անզգույշ եղավ, լսեց Վարդանին և զոհ գնաց իր սխալ քայլին:

Դռան մեջ, վարագույրի ծալքերի հետև կանգնած էին կանաչք և սպասավորներ, որ դիտում էին ներսը կատարվող սուգը: Նրանց մեջ էր, շնայած իր պատվավոր դիրքին, և պարսկուհի գշխուհին, որին Վաղգենը բերել էր Պարսկաստանից իբրև հարձ, մեծացնելով թիվը իր զանազան պարսկուհի և վրացուհի կանանց:

— Մեծ մայրի՛կ, ազատի՛ր, մեծ մայրի՛կ, — ողբալով աղաչում էր Աշուշայի կինը իր սկեսրոջ, — մեծ մայրի՛կ, նրան կսպառեն, խոտով կլցնեն... Կուրանային աչքերս, մեռնեի ե՛ս, ե՛ս, ե՛ս...

Աշուշայի մայրը մռայլվում էր, բայց շարունակում էր հպարտորեն լռել:

Վազգենը մոտեցավ մորը, կռացավ նրա վրա և ուսը բռնելով ասաց.

— Վե՛ր կաց, մայրիկ, վե՛ր կաց: Մի բան կանենք, կազատենք հորս:

— Զեե՛ք ազատի, պարսիկների ձեռքն ընկնողը չի՞ ազատվի,— ողբաց կրկին Աշուշայի կինը:

— Վաստկն ազատվեց, իսկ նա չի՞ ազատվի,— շոքելով և չորս կողմ նայելով գոչեց Աշուշայի կինը:

— Վասակը չի՞ ազատված, մայրիկ, հը՛մ... Վասակի էլ երկու զավակներն են պատանդ,— ասաց Վազգենը:

— Յո՛ւ, չգիտե՛մ, չգիտե՛մ,— ողբաց կրկին Աշուշայի կինը:

Վազգենը գնաց դեպի Վասակի սուրհանդակը և նրան տարավ իր օթևանը:

— Ուրի՞շ, ի՞նչ են մտադիր անել հայերը,— բարկացկոտ հարցրեց նա սուրհանդակին:

— Վարդանի կողմնակիցները պատրաստվում են պատերազմի,— ասաց Բակուրը:

Վազգենը քմծիծաղով նայեց Բակուրին և լռեց:

— Դու գնալո՞ւ ես թագավորի մոտ,— հարցրեց անհասկանալի եղանակով Վազգենը:

— Գնալու եմ... — դավադրորեն նայեց Բակուրը:

Նա սպասեց, որ Վազգենը մի բան կասի այս մտադրության առթիվ: Բայց Վազգենը կուլ տվեց իր մտքերը: Նա չէր ուզում բացվել սուրհանդակի մոտ: Միայն մի բան ասելու համար համաձայնեց.

— է՛, ի՞նչ կա, գնա՛ հայտնիր ինչ որ գիտես:

— Իսկ ի՞նչ հայտնեմ մարզպանիս ձեռ մասին: Ի՞նչ եք մտադիր անել,— հարցրեց Բակուրը:

— Ի՞նչ ենք մտադիր,— ձայնը բարձրացրեց Վազգենը,— տեսնում ես ինչ վիճակ է: Խելքի մոտ մի բան կանենք: Մարզպանին ասա իմ կողմից, որ կմտածենք և պատասխան կտանք:

Բակուրը դուրս գնաց անորոշ և անախորժ մի զգացմունքով, թե ի՞նչ տեսակ մարդ է», — մտածեց նա, — «մարզպանը խելացի խորհուրդ է տալիս՝ չապստամբել, չվտանգել երկիրը, իսկ սա, հայրը պատանդ, դեռ պիտի մտածի...»:

Մտրակեց նծուլգը և ճանապարհ ընկավ դեպի Մցխեթ, թագավորի մոտ:

Երբ նա հեռացավ և կորավ անտառի թավուտներում թաքնված ուղու մեջ՝ մի փոքր անց Վազգենը մի քանի թիկնապահներով ճանապարհ ընկավ այլ ուղղությամբ:

«Տեսնեմ դրանք ի՞նչ իշխաններ են և ինչ խելքի տեր, որ լսեն թագավորին, եթե նա բռնի ապստամբների կողմը»,— մտածեց նա:

Թագավորը ընդունեց Վասակի սուրհանգողին վրդովված, լուրերը ալեկոծեցին ծերունուն: Աշուշայի պատանդության մեջ նա տեսավ ավելի մեծ վտանգ, քան մնացած դեպքերի: «Դա կխառնակի մեր գործերը»,— մտածեց նա, — Վազգենը Աշուշային ազատելու համար կարող է խոստումներ տալ Հազկերտին:

— Ի՞նչ է անում մարզպանը, — հարց տվեց նա Բակուրին:

— Աշխատում է խաղաղություն գցել մեր ու պարսիկների մեջ, — պատասխանեց Բակուրը, — և ինձ պատվիրեց խնդրել ձեզ, որ օգնեք այս գործում:

— Ինչո՞ւ օգնենք, մա՛րդ, — վրդովվեց թագավորը, — օգնելն ա՞յն կլինի, որ ընդունենք զրադաշտը, երկիրը տանք պարսիկներին: Ի՞նչ օգնենք: Իր զավակներն ասում են պատանդ են, ահա մեր Աշուշա բղեշխը ևս պատանդ է: Ի՞նչ անենք ուրեմն, տա՞նք երկիրը, իշխանությունը — Գուցե աստված մի հնար ցույց տա:

Բակուրը ներքուստ անհանգստացած և նեղացած՝ լռեց:

— Այո, հնար ցույց տա, — կրկնեց թագավորը և կիսաձայն, իբրև ինքնիրեն ավելացրեց, — թեև աստված անխելքին հնար չի ցույց տալիս:

Բակուրը սակայն սպասում էր:

— Ասա մարզպանիդ, — հրահանգելու եղանակով ասաց թագավորը, — իմ բարեկամական խորհուրդն է՝ համաձայնել երկրի հետ, միաբան գործել, երկպառակությունը կկործանի: Ահա տես, դժբախտություն եկավ նաև Վրաստանին. բղեշխը պատանդ վերցրին: Վաղը մյուս օրը արհավիրքը կգա կկանգնի նաև մեր դասն: Կարող է պատերազմ էլ լինել: Պետք է պատրաստվել:

Բակուրը խոնարհություն արեց թագավորին և դուրս եկավ պալատից այն գիտակցությամբ, որ թագավորը համաձայն չէ Վասակի ընթացքին:

Նա ճանապարհ ընկավ Հայաստան՝ ճանապարհին ձեռներ-
պելով ավելի իր եզրակացությունները տեսածից ու լսածից, քան
որոշ խոստումներ տանելով Վասակին, որ վրացիները կկանգնեն
Վարդանի դեմ Վասակի կողքին:

Իսկ Վազգենը գնաց իր կողմնակից վրացի իշխանների մոտ:
Նրանց հետ արդեն նա բացեիրաց խոսեց ապստամբության դեմ:
Նա մեջ բերեց Ալանաց Դուան վտանգը... «Հոնե՛րը — մտածեցեք
այս մասին,— ասում էր նա:

Վրաց իշխանները սկսեցին խորհրդակցել: Դրությունը դյու-
րին չէր... Նրանց մեջ կային բավական թվով ապստամբության
կողմնակիցներ, բայց կային ոմանք, որ կողմնակից էին Աշու-
շային — այն է՝ վարել այնպիսի եղանակ, որ չբացահայտի որո-
շակի վերաբերմունք և չեզոքացնի արտաքին հարվածը:

Արտաշատի պարիսպներից դուրս, արձակ դաշտում ճամբար
էր դրված: Դա Անգղի զորագնդերն էին, որ Վարդանի առաջնոր-
դությամբ իջել էին Այրարատ, միաժամ և մի քանի նախարար-
ների զորագնդեր, որ նոր էին հասել Այրարատ:

Ատոմը, որին Վարդանը հանձնարարել էր մաքրել երկրի բեր-
դերը պարսիկ զորքերից, կատարել էր պատվերը: Արտաշատում
Ավետիքն էր ջարդել պարսիկ ջոկատին և օգնության հասել Ատո-
մին:

Արտաշատ էին հավաքվել նոր նախարարներ՝ Ուրծա Ներ-
սահը, Աղավենից Արտեմը, Բագրատունի Տիրոցը, Արտակ Պալու-
նին, Մուշ և Թաթուլ Դիմաքսյանները, և սեպուհներ՝ Հմայակ
Մամիկոնյանն ու Մերուժան Արծրունին: Նրանցից ոմանք իրենց
հետ բերել էին փոքրիկ զորամասեր:

Ճամբարը սարքվում էր դեռ: Նա շրջաձև էր, մեջտեղը լայն
հրապարակ: Ամեն նախարարական զորագնդի վրանախումբ,
զատված մյուսներից, ջանացել էր հարմարագույն դիրք գրավել
ջրափնյա վայրերում: Միաժամ կարելի էր զանազանել այդ զո-
րագնդերը իրենց դրոշներով, զենքի տեսակներով և նախարարա-
կան տոհմական նշաններով: Զորագնդերը հեծյալ էին և հետևակ
իրիկնադեմ էր:

Հրապարակում մի քանի մերկ նժույզներ, փախած իրենց ցցերից՝ բաշերն հովին՝ սլանում էին դեսուդեն, խուսափելով հետևներն ընկած զինվորներից: Խարույկները, որոնց վրա կերակուրն էր եփվում, ծխում էին ու ծխահոտը խառնում բանակի հատուկ հոտին՝ ձիու, կաշվի, մետաղի և քրտնքի:

Վարդանը աչքով չափեց ճամբարը. նա կամենում էր ընդգրկել և հասկանալ նրա ուժը: Իբրև հին զորական՝ նա մի հայացքով տեսավ զգաց այդ: Նրանք մոտեցան ուշտունների զորագնդին: Առաջ վազեց նրանց Թումա սեպուհը՝ ստորադաս հրամանատարների հետ: Թումա սեպուհը լավ էր ճանաչում Վարդանին իբրև զորավարի և բարձր էր գնահատում նրան: Ակնածանքով նա մոտեցավ Վարդանին և խոնարհ ողջունեց: Ողջունեցին նաև նրան հետևողները:

— Կա՞ն ջոկատի մեջ անսպառազեններ,— հարցրեց Վարդանը:

— Ոչ, Սպարապետ, սպառազեն են,— պատասխանեց Թումա սեպուհը՝ մի փոքր առնվելով և ինքնասիրությամբ:

— Սաղավարտվա՞ծ են բոլորը:

— Կան մերկազուխներ... Սաղավարտն է շատը էլի:— Եվ Թումա սեպուհը ցույց տվեց մի քանի պահակ զինվորների կրնդրաձև սաղավարտները՝ սուր ծայրերը վեր ցայտած:

Թումա սեպուհը ցույց տվեց նաև զինվորների լանջապանակները՝ կուրծքերն ու մեջքերը պահպանող երկաթե տախտակները, կարավանդները՝ զրահի կտորները իրար հետ միացնող կապերը: Զինվորները անկոշիկ էին թվում: Այս մասին Վարդանի հարցմունքին Թումա սեպուհը պատասխանեց, որ այս տարվա մույկերը՝ կոշիկները, նոր էր կարվում, երբ հանկարծ ճանապարհ ընկան:

— Սրերն ու նիզակները կարգին են, ընտիր,— ասաց Աստմը,— ա՛յ թե ինչում ուշտունները գերազանց են մյուսներից:

Աստմը շոյեց Թումա սեպուհի հպարտության զգացմունքը:

— Նժույզնե՞րը,— հարցրեց Վարդանը:

Թումա սեպուհը ձեռով արեց նժույզապաններին: Իսկույն որանք մերկ նժույզների սանձերից բռնած բերին անցկացրին Վարդանի առջևով: Վետվետող, հպարտ նժույզները արժանավայել քայլքով ու պարուհիների նազելաշուք ցատքերով անցկացան: Վարդանը զոհ մնաց:

— Իրենք քաջամարտիկ են, գիտեմ,— ասաց Վարդանը և դարձավ Թոմային.— ապրե՛ս. ազատ ես:

Թոման խոնարհ ողջունեց և ետ կացավ յուրայինների հետ: Վարդանն արագ անցավ այլ ջոկատներ ու զորագնդեր:

Հրապարակը նգերված էր խառնիխուռն քաղաքացիներով, որ հեռվից դիտում էին Վարդանի այցը ճամբար: Նրանց մեջ էր Վարաժը, իր տղաներով, որ նրան շրջապատած՝ աղաչում էին մի կերպ մոտենալ Վարդանին և խնդրել, որ իրենց ընդունի զորքի մեջ:

— Համբերեցե՛ք, խենթուկնե՛րս, տեսեմ,— հանգստացնում էր Վարաժը՝ ինքը ևս անհանգիստ:

Ատոմը նկատեց Վարաժին, որ անհամբեր հայացքով այս կողմն էր նայում: Դրանից քաջալերված Վարաժը մի քանի քայլ առաջ եկավ: Նրան շրջապատեցին տղաները: Վարդանը նույնպես նկատեց Վարաժին:

— Սա մեր ախոռապե՛տն է՝ Վարաժը,— ասաց նա:

— Նա է,— ասաց Ատոմը:

— Բա՞ն է կամենում՝ թող առաջ գա,— Վարդանը դիմեց զինվորներին,— կանչեցե՛ք:

Վարաժը առաջ եկավ: Նա կամենում էր մենակ գալ, բայց տղաները թյուրիմացությունից թե շփոթվելուց նույնպես եկան կանգնեցին Վարդանի առաջ: Բայց երբ արդեն եկել էին՝ նոր սկսեցին ամաչել: Գլուխները կախեցին և ջանք էին անում իրար հետևում պահվել:

— Վարաժ, ասա խնդիրքդ,— խոսեց Վարդանը:

Վարաժը մի քանի քայլ արեց առաջ, ուղղեց զգեստը, գետնին նայեց, ապա գլուխը բարձրացրեց.

— Սպարապե՛տ, այս տղաները փափագով փափագում են մտնել զորսփունդը... Զինավարժ են, լավ, ինչպես հարկն է:

Վարդանը նայեց տղաներին:

— Սրանք այն ճանապարհի խենթները չե՛ն:

— Հրամանք ես, Սպարապետ,— սրտատրոփ լարվեց Վարաժը:

Վարդանը սուր նայեց Կորյունին.

— Նժույգ հոգնեցնել գիտես. իսկ պահել էլ գիտե՛ս: Կորյունը կակաջի պես ներկվեց և գլուխը կախեց:

— Ախոռիս օգնականներն են, Սպարապե՛տ, ամեն բան գիտեն,— շտկեց Վարաժը:

Վարդանը դարձավ Դավիթ սեպուհին, որ կանգնած էր մի փոքր հեռուն:

— Տե՛ս, թե արժանավոր են՝ իմ զորագունդն առ:

— Հրամա՛նդ,— ասաց Դավիթ սեպուհը:

Վարդանը ժպտաց Ատոմին.

— Կմարզվեն գործի մեջ:

Ոչ միայն Վարաժն ու տղաները, այլև բոլոր ներկաները պարմացան և հուզվեցին: Տղաները վերջերս առնացել էին, ջլապինդ բազուկներով և ուռած լանջերով ներշնչում էին վստահություն:

Վարաժը ձեռքերը վեր կարկառեց և արցունքները կաթեցնելով բացականչեց.

— Գոհանա՛մ, գոհանա՛մ, գինվոր հասցրի հայրենիքի կըռվին: Արժանի՛ լինեն, Սպարապե՛տ...

Վարաժը խոր գլուխ տվեց, աչքով արեց տղաներին նույնը անելու: Տղաները ամաշելով խոնարհություն արին և Վարաժի հետևից իրար առաջ կտրելով և ոտները կոխտետելով հեռացան: Ժողովուրդը վրա եկավ և շրջապատեց նրանց:

— Հա՛, ի՞նչ է, ի՞նչ եղավ,— հուզված մեջ ընկավ Հովակիմ զարբինը:

— Զինվո՛ր են, խենթերս գինվո՛ր են... Ի՛նքը ընդունեց, իբր զորագունդը,— լաց եղավ Վարաժը՝ քիթը խաշտելով:

Դողդողալով և բազմությանը բոթելով տղաների վրա հարձակվեց հուզված Վարաժի օգնական Մարկոսը:

— Լակոտնե՛րս, լակոտնե՛րս... հիմի՛ որ արդար լինի նժույգի սիրտ վիրավորելը, ոտի վերքերը... ամենն էլ ներեցի...

Ու վրա ընկավ տղաներին, սկսեց հափռելով համբուրել նրանց՝ շփոթից ու հուզմունքից երբեմն շրթունքը տանելով ականջները, ծոծրակները:

— Աստվա՛ծ արժանի անի, աստվա՛ծ արժանի անի,— մըռմըռում էր՝ արցունքները կուլ տալով Աբրահամ պապիկը:

— Ամե՛ն, ամե՛ն, ամենին օրինա՛կ, երանի՛ գինվորիկաց:

Քաղաքի դռնից հեծյալ կարգով գալիս էին նախարարները՝ վասակյան և նորեկ: Բազմությունը այն կողմ շրջվեց: Եկողներին

գլխավորում էր Վասակը: Նա շքեղաշուք հագնված և զվարթերես էր և շքերթի կերպարանք էր տալիս իր ժամանման: Նրա հետ հավասար գալիս էր Հազարապետը՝ նույնպես ուրախագիմ: Նա հաշտություն և համերաշխություն էր ցուցադրում: Վասակը պահում էր այդ հարաբերությունը: Նրան դա պետք էր կյանքի չափ: Նա կորցրել էր ամեն ինչ, պետք էր վերականգնել ամեն ինչ:

Շքերթը մոտեցավ հրապարակին: Անմիջապես շորս կողմից շեփորները ձգեցին իրենց խստաձայն կոշը՝ զգաստ լինել և պատշաճ ընդունել մարզպանին և նախարարներին: Ծամբարը խսկույն հանդեսի կերպարանք առավ: Զոկատների հրամանատարները դուրս եկան ընդառաջ մարզպանին և նախարարներին՝ զեկուցելու զորագնդերի մասին: Վարդանը չմոտեցավ շքերթին, նա շաբունակեց իր գործը:

Վասակը՝ նախարարներին հետևը գցած իբրև շքախումբ՝ շրջեց հրապարակի շորս բոլորը և ապա եկավ կանգ առավ մեջտեղը:

— Զորագնդերը առույգ, մարտական տեսք ունեն,— ասաց Վասակը աշխուժորեն,— անկասկած արժանապես կդիմավորեն պարսից զորաբանակին:

— Կարծո՞ւմ ես, որ զորաբանակը իրոք գալիս է Հայոց աշխարհ,— հարցրեց Հազարապետը՝ զգալով որ Վասակը սայթաքուն խոսք ասաց պարսիկ զորաբանակի շարժման նպատակավայրի մասին:

— Անշուշտ Հայոց աշխարհ է գալիս,— հասկանալով Հազարապետին՝ նպատակով ճշմարտեց կրկին Վասակը, որ սա կարծի, թե Հայոց աշխարհ չի գալիս զորաբանակը:

«Հայոց աշխարհ է ասում, որ կարծեմ, թե Հայոց աշխարհ չի գալիս... ապիրա՛տ...»,— խորհեց Հազարապետը:

Հրապարակի մեջտեղում նրանք իջան նժույզներից և խումբվեցին Վասակի շուրջը: Նա խոսում էր պարսիկ զորաբանակի մասին, որ պետք է անպայման ոչնչացնել «օրինակելի կերպով», որ նրանից հետո ոչ մի զորաբանակ չերևա Հայոց աշխարհի սահմանի վրա: Ապա խոսեց Թեոդոս կայսրին ուղարկելիք նամակի մասին, որ պետք է շտապ կազմել և ուղարկել:

— Ես կխնդրեի նամակը կազմել այս իսկ երեկո:

— Հավաքվենք քո ապարանքում,— հարեց Հազարապետը:

— Ես իսկ այդ էի ուզում առաջարկել,— ասաց Վասակը, հասկանալով Հաղարապետին:

— Հիմա մենք կցուցադրենք ամեն գործում մարզպանի գլխավորումը,— ասաց Գաղիշոն խորիմաստ շեշտով,— դա կշիւ կտա և մեր համերաշխությունը կվկայի կայսրի առաջ:

— Անշուշտ, անշուշտ,— ասացին նախարարները:

Մոտ եկավ Վարդանը Ատոմի հետ: Նա խոնարհ ողջունեց Վասակին և նախարարներին:

— Չե՞ս կարծում, որ դանդաղում ենք, Սպարապետ,— հարցրեց Վասակը:

— Այո, ինչպես միշտ,— ասաց Վարդանը:

— Կրկին սուրհանդակնե՞ր պիտի ուղարկենք նախարարներին, որ հավաքվեն:

— Երևի կգան,— ասաց Վարդանը անպատասխան շթողնելու համար մարզպանի խոսքը:

Հեռուն, Վաղարշապատի ճանապարհին պղտոր փոշի բարձրացավ, որ հետզհետե աճում էր ու բարձրանում: Բոլորն իրենց հայացքներն ուղղեցին այն կողմ: Նոր զորք էր գալիս: Դրոշները, որ ծածանվում էին առջևում՝ չէր որոշվում: Բայց Դավիթ սեպուհը մի փոքր լարված նայելով՝ ասաց.

— Համազասպ իշխանի նժույգի խաղն է... Մյուս գունդը Արշարունյացը կլինի:

Վարդանը աշխուժացած շրջվեց այն կողմ: Այնքան ամիսների մտահոգության առարկան՝ Մամիկոնյան լրիվ զորքը... որի վրա նա դրել էր իր գլխավոր հույսը: Նա ժամ առաջ կամենում էր տեսնել այդ համալրումը, Համազասպի զործը, որ չեկավ չհասավ իր ժամանակին Անգղում: Որից նա զայրացած էր նաև...

Սեպուհները նժույգ նստեցին և ընդառաջ ելան ժամանող զորագնդերին:

Մի փոքր անց հրապարակը լցվեց երկու հեծյալ գնդերով՝ Մամիկոնյան և Արշարունյան: Դրանք նորակազմ, նոր զենք ու հանդերձանքով զինված՝ երիտասարդներ էին: Ժամանողները զորական ողջույն տվին մարզպանին և նախարարներին: Արշավիւր Արշարունին ծածուկ ու կասկածոտ հայացքներ նետեց Վասակին ու Գաղիշոյին, բայց հասկանալով նոր իրադրությունը՝ զգուշացավ երևույթը մատնել: Համազասպը երկյուղած գննեց Վարդա-

Դին: Վարդանը ևս փոխանակեց հայացքը նրա հետ և ոչինչ չբխոսեց:

— Ոտից գլուխ նորակոշիկ են,— ասաց Արշավիր Արշարունին զվարթ ձայնով և մոռեցավ Վարդանին:

Մինչ Վարդանը խոսում էր Համազասպի և Արշավիրի հետ՝ Հարավային ճանապարհից մի ստվար խումբ մոռեցավ Արաքսի կամուրջին: Զինվորների և զինված շինականների մի ուժեղ պահակ խումբ շրջապատել էր մի այլ խմբի, որ երևում էր պարսիկներ էին: Խումբը անցնելով կամուրջը կամենում էր մտնել քաղաքադռնով ներս՝ կանգ առավ, խոսեցին իրար մեջ և ապա թեքվեցին դեպի ճամբարի հրապարակը: Երբ խումբը մոտեցավ՝ պարզվեց, որ դրանք զինվորներ ու շինականներ էին, որ բերում էին կապկպած Դենշապուհին, Միհր և Որմիզդ. մոգպետներին ու Դարեհին, որոնց հետևակ բերելով՝ նոր էին միայն հասնում Արտաշատի բանտը:

Ինչպես երևում էր՝ պարսիկ մեծամեծներին բռնել և կալանավորած բերում էին զինվորները, բայց ճանապարհին նրանց միացել էին շինականներ և փորձ արել սպանել նրանց, զինվորները արգելել էին, որպեսզի բերեն մայրաքաղաք և ահա այստեղ էր, որ շինականները ստվարացել էին և վտանգել կալանավորների կյանքը: Դրանց մեջ ամենից մոլեգնածը այլանդակված դեմքով, Սահակ շինականն էր, որ առաջնորդում էր շինականներին և իրապես կալանավորել էր թե՛ պարսիկներին և թե՛ զինվորներին:

Վասակը վրդովվեց, ելք տեսավ զգողված, ճանկոռոված և ճանապարհի փոշիների մեջ կորած պարսիկ մեծամեծներին, որ հոգնած թեև, բայց կառաղէ հայացքներով կանգնեցին նրա գիմաց: Բայց երբ տեսավ, որ ոչ միայն կալանավորները, այլև նրանց կալանավորած զինվորները իրենք կալանավորված են շինականների կողմից, որոնք քարերը ձեռներին պատրաստովում են քարկոծել կալանավորներին, և այս ողջ խումբը առաջնորդում է մի շինական՝ կատաղեց խենթանալու չափ:

Երբ բոլորովին մոտեցան՝ Վասակը ետ նայեց Վռամին: Սա նժույզը քչեց և արագ մոտեցավ:

— Քշի՛ր գրանց ինձ մոտ,— հրամայեց Վասակը: Վռամը նժույզով մխրճվեց բազմոսթյան մեջ: Սա ճեղքվեց եղևու մասի:

Բայց Վոամբ մտրակի հարվածներ իշեցրեց ուշացողների դեմքին, գլխին:

— Իե՛սը, դե՛սը,— հրամայեց նա,— մարդպանի մո՛տ: Բարկոծելու պատրաստ բազմությունը վազեց դեպի մարդպանը:

Վասակը դիմեց շինականներին.

— Ձեզ ո՞վ տվեց քարկոծի հրաման:

Մի ծերունի առաջ եկավ և հազիվ զսպելով կզակի դողդողումը՝ ասաց.

— Վրե՛ծը, տեր մարդպան, վրե՛ծը...

— Ա՛ռ քեզ վրեժը,— հարվածեց նրան մտրակով Վասակը: Մերունին ընկավ: Բազմությունը մոմռաց, մոնչաց և շար աչքերով խայթեց Վասակին: Նա ընդունեց այդ հայացքը և զայրացած գոչեց.

— Իշխանե՛ր եք դուք, դատավորնե՛ր... դուք գլո՞ւխ եք բարձրացնում:

Վասակի այս վարմունքը վարմացրեց շինականներին: Նրանք չհասկացան իմաստը:

— Տե՛ր մարդպան,— շարժվեց դեպի Վասակը մի երիտասարդ,— քո կամակատարն ենք:

Վասակը մի հարված էլ սրան հասցրեց: Շփոթված բազմությունը նրան էր նայում տարակուսած:

— Դու զորակա՛ն ես, որ զորք ես վարում, դու ո՞վ ես;— հարցրեց Վասակը Սահակին շարագույժ սպառնալիքով:

— Հանուն հո՛ր, որդո, հոգոյն սրբո, զինվորյալ աշխարհի,— լայն ու բարձրագուշ շեշտով դեմքը խաշակնքելով գոչեց Սահակը և առաջ եկավ զինվորյալի համարձակությամբ:

Դարձյալ այդ միշտ և ամեն տեղ Վասակի դեմ կանգնող առեղի զինվորագրությունը...

— Ի՛ի՛նչ... հանդգնում ես խոսե՛լ,— պոռթկաց Վասակը,— ես քեզ կախե՛լ կտամ...

— Կախել տաս՝ զինվորյալ եմ, վառել տաս՝ զինվորյալ եմ,— պատառելով կուրծքը՝ մերկապարանոց ավելի առաջացավ Սահակը, ահադին քարը ձեռքում սեղմած, աչքերն արյունակալած գոչեց.

— Հրաման եք տվել՝ հրամաններդ կատար: Մահ եք հրամայել՝ մահ ենք տալիս թշնամիներին:

— Մահ,— մռնաց բազմությունը:

— Հրաման տուր, տե՛ր քրիստոնյա,— սպառնալով Վասակին գոչեց Սահակը և քարը բարձրացրեց, որ զարկի պարսիկներին:

Վասակը դողաց զայրույթից, բարձրացրեց մտրակը, շաշեց-բեց օդում և դաժան աչքերը ոլորելով Սահակի վրա՝ առաջ մղվեց դեպի նա:

— Դո՛ւ... դո՛ւ... դո՛ւ... հասկանո՞ւմ ես ում դեմ ես վեր կացել...

Սահակը այլայլվեց, սպառնալի խոժոռումով վճռական առաջ մղվեց և գոչեց ցասումնալից.

— Ես աշխարհքի՛ համար եմ վեր կացել... Աշխարհքն էլ կը-գատի ինձ... Իսկ դո՛ւ, դո՛ւ ում դեմ ես վեր կացել...

— Զինվորագրությո՞ւն ես հանում դեմս... Ես կշնջե՛մ ձեր քոլորի զինվորագրությունը, ապստա՛մք շներ...

Վասակը սևացավ զայրույթից և շկարողացավ զսպել իրեն, նժույզն առաջ քշեց և մտրակով շառաչուն հարված հասցրեց Սահակին:

— Մեկ է՛լ զարկ, տեր մարզպան,— գոչեց Սահակը կուրծքը դեմ անելով,— մեկ է՛լ... տեսնեմ մինչև ո՛ւր կհասնես...

Վասակը կրկնեց հարվածը:

Սահակը ավելի մոլեգնեց՝ վիրավորանքի՛ց, թե՛ կատաղությունից: Նա սպասում էր այդպիսի վերաբերմունք մարզպանի կողմից, որը, ինչպես վճռվել էր Անգղում, մյուս նախարարների հետ միասին նշանաբան էր տվել ոչնչացնել պարսիկներին: Վարդանը մղվեց միջամտելու, և թույլ չտալու վերին աստիճան անվայել և հանդուգն արարքը, որ սկսվում էր, բայց և ինքը ուշացավ մի վայրկյան, և մինչ կմտածեր առաջն առնել՝ արդեն Վասակը ինքնիրենից դուրս էր եկել, իսկ Սահակը հանդգնել: Եվ դա այն ժամանակ, երբ Անգղի արյունալի դեպքերից Վասակը հագիվ էր վերականգնել իր պատիվն ու վստահությունը:

Սահակը զինվորյալի կրթից կատաղի դեմ էր անում իր մարմինը Վասակի հարվածներին: Վերջինս նույնպես մոլեգնեց և ակսեց տեղալ հարվածները: Ստացվեց մի ոգորումն, կատաղի կը-

սիւմ մի նախարարի և մի շինականի մեջ, ուր մեկը հարվածում էր, որ ընկճի շինականին, իսկ սա ավելի էր մղվում դեպի հարվածները: Այլևս հաղթել սրան անկարելի էր:

Աննախընթաց, անլուր բան... Բազմությունը քարացավ: Նախարարներն անհանգստացան: Ոչ ոք չհամարձակվեց օգնության հասնել Վասակին: Գաղիշոն մի շարժում արեց օգնելու, բայց ըզզաց դրա վտանգավորությունը: Դրությունը դառավ նվաստիչ, տագնապալի: Հարկ էր, որ մի կողմը զիջեր: Բայց մի անգամ իր դիրքից դուրս եկած Վասակի համար ուշ էր այլևս կրկին զսպելու իսկ բազմությունն ու զորքը, ինչպես և կապկապված պարսիկ մեծամեծները, արդեն տեսել էին յամեն ինչ: Հազարապետը ուրախացավ: Վասակը մերկանում, վարկաբեկվում էր: Իսկ Վարդանը տեսնելով Վասակի խայտառակությունը՝ կրկին մղվեց միջամտելու: Բայց հիմա ընկավ անտանելի և անել դրության մեջ: Այլևս ուշ էր և անօգուտ: Վասակն հարձակվում էր, Սահակը հակահարձակվում: Մնում էր, որ դարձյալ Վասակը տեղի տար: Եվ հետո՝ երբ դիտեց Սահակին՝ նրա առջև գծվեց սրա կերպարանքը, տխրաշուք այլանդակված դեմքը, բարձր կորովի հասակը, կյանքի մահի հայնկույսում կանգնածի անդիմադրելիությունը: Նա հիացավ և մնաց անվճռական դիրքում:

— Քաշեցն՞ք դրան,— գոչեց Գաղիշոն:

Թիկնապահ Վոսմը և մյուս թիկնապահները հարձակվեցին Սահակի վրա, բայց սա գերմարդկային ուժով կրկին կպավ գետնին և ամրակուռ թևերով պաշտպանվեց:

— Ո՛հ,— կատաղի ցասմամբ թափ տվեց իրեն Սահակի հետև կանգնած զինվորների բազմությունը, դեմ արեց կուրծքը թիկնապահներին և ցասման կրքով, ինքնամոռաց հափշտակությամբ դիմադրեց նրանց:

Մինչ կանդաղառնային զինվորները՝ այս ըմբոստ վարմունքին, որ զինվորային հափշտակություն էր արդեն՝ Սահակը նրանցով շրջապատված՝ երկաթ բազուկները օդում կարկառեց և գոչեց վիրավոր ու ցասումնալի:

— Աշխարհք ամենայն, վե՛ր կաց դատաստան... Ի՛նչ է մեր օրը... իշխանը՝ տանջի, պարսիկը՝ մաշկի: Քա՛ր քաշեցինք, փո՛ւշ քաղեցինք՝ չարժանք: Բա մեզ արդարություն չկա՛: Այ, տեսն՞ք,—

չբռնէր հանկարծ Սահակը դեպի Դենշապուհը, — տեսէ՛ր, աստժող
պատկերը ջարդեց երեսիս... սրա վրեժն ո՞վ կտա ինձ, — դու ինձ
մի՛ վախեցնի, տեր մարգպան, — առաջ գնաց զինվորյալը դեպի
Վասակը, — ես յոթը կաշի մաշկովել, յոթը կրակ վառովել, անցել եմ
ահն է՛լ, մահն է՛լ, ես հիմա մաքուրից մաքուր եմ: Ո՛ւմ ես վա-
խեցնում:

Կարծես խարույկի բոցը լիդեց Վասակին: Հանկարծ նա հիշեց
Անգղի շարաշուք զինվորյալի դեմքը փաթաթած: Եվ գունատվեց,
նա վարկարեկվում էր շարաշար: Նա մենակ մնաց իր անխոհեմ
շողովումով: Բայց դեպքն էլ դաժան էր, անվայել, աննախըն-
թաց, խելքից մտքից դուրս: Պեռք էր ոչնչացնել այս ապստամ-
բին, ուրիշ ելք չկար նրա համար: Եվ նա այլակերպված բարձ-
րացրեց սուրը և գնաց Սահակի վրա մտրակահար, սմբակակոխ
չնչելու, որ սիրտն իջնի... բայց ավելի վատթարացավ դրուժյունը:
Է՛հ հակը իր վիրավոր ու այլանդակ դեմքը կծկելով մի ձեռքով
բռնեց նրա սուրը և մյուս երկաթ ձեռքով բռնեց նժույգը:

Սա արդեն վեր էր ամեն հանդգնությունից:

— Աստվա՛ծ արդար, հասի՛ր, աստվա՛ծ արդար, հասի՛ր, —
գոչեց Զարեհ եղբայրը և եկավ հավասարվեց Սահակի հետ՝ կուրծ-
քը դեմ արած սեպուհներին: Մոնշալով վրա հասան նաև Պողոսը
և մյուս շինականները:

— Մենք է՛լ ենք զինվորյալ, մենք է՛լ զինվորյալ ենք, — գո-
չեց Զարեհ եղբայրը ձայնակցելով Սահակին, հեկեկաց, — կոտո-
րի՛ր ողջ ազգը...

— Սպասե՛ք, ի՞նչ են ուզում, — հանեց սուրը Առաքելը և ար-
յունակալած աչքերով ուտելով Վասակին, առաջ գնաց դեպի նա:
Գնաց և զայրույթով լցված բազմությունը:

Կարծես մի հայտնություն, կայծակնային մի լույս փայլա-
տակեց շինականին շրջապատող բազմությանը: Ողջը միանգամից
հափշտակվեց — և շինական, քաղաքացի, զինվոր հանկարծ միա-
ցած Սահակին և նրան մղելով՝ մղեցին Վասակին իր նժույգով:
Միայն միահամուռ ընդվզման մեջ, բազմությամբ իրար զանգված
այդ շինական ու զինվորական ժողովուրդը զգաց իր ճշմարտու-
թյան հայտնությունը, իր ուժը, ինչ բազմիցս նա զգացել էր,
բայց թերի, բնազդաբար, որ իր գործը կարող է և իր ձեռքով
տեսնել, ոչ այնպես, ինչպես Անգղում, որ Վասակի, իշխանավո-

րի դեմ ցույցեր արեց, գնաց միայն իշխանավորի հրամանով։ Ի՞նչ էր կամենում նա հիմա անել՝ այդ էլ թերևս պարզ չէր նրա համար, բայց իր գինվորյալ շինականի արարքը սիրտ ու միտք տվեց իրեն։

Ոչ ոք չէր սպասում նման արարքի։

Իսկույն, ական թոթափել Արտաշիրը և Ռշտունի սեպուհը՝ Թոման, սրամերկ հարձակվեցին Սահակի և բազմության վրա։ Բայց գինվորները, արտաշատցիք և Անգղից եկածները իրենք հորձանք տվին և կանգնեցին նրանց դեմ։ Սեպուհները սակայն խրվեցին նրանց մեջ և ոչ ոք չնկատեց թե ինչպես հանկարծ Արտաշիրը՝ սյունյաց սեպուհը՝ այլալված, իրեն կորցրած ճեղքեց բազմությունը, արագահոս թռավ դեպի Սահակը և սրով պատրաստվեց հարվածել նրա գլխին։ Բայց Առաքելը իր սրով կանգնեց նրա առջև։ Իսկույն վրա հասավ Ռշտունյաց սեպուհը՝ Թոման, և սուրը բարձրացրեց, որ ինքը հարվածի։

Այլևս չկարողացավ զսպել իրեն Վարդանը։

— Հայրենիքի գինվորյալի՞ն,— ցասումնալից հարձակվեց Արտաշիրի և Թոմայի վրա նա։— Ո՞ր իրավամբ։ Ո՞վ եք դուք։ Հազկերտի գազաննե՞րն եք, թե՞ հայրենիքի գինվորյալներ։— Կապեցե՛ք սրանց,— դիմեց գինվորներին Վարդանը,— գանահարեցե՛ք...

Ձինվորները շփոթված նայեցին Վարդանին, բայց, նկատելով նրա խիստ հրամայական հայացքը՝ կատարեցին հրամանը՝ արձակելով իրենց կաշեգոտիները և կապելով սեպուհներին։

Սակայն հարկ էր վերականգնել իշխանական պատշաճավորությունը։ Նա դիմեց բոլորին.

— Դադարեցե՛ք... Վե՛ր կաց, շինական,— ասաց նա Սահակին մեղմաձայն։

Սահակը վեր կացավ։

— Պատի՛վ տուր մարզպանին,— հրամայեց Վարդանը մռայլ հանգստությունով։

Սահակը պատիվ տվեց Վասակին։

— Հիմա անցիր ճամբար շինականների մոտ։— Դո՛ւք ես,— ասաց նա մյուս շինականներին։— Իսկ գինվորները թող կալուսնավորներին տանեն բանտ։

Առաջ եկավ հանդարտ ու խիստ հայացքը գետնին ոչառուցի Արթնն բռնին:

— Ճշմարիտն ասեմ՝ ո՛չ նեղացեք, իշխաննե՛ր, Սպարապետ,— ասաց մեղմ ու արժանապատիվ եղանակով,— գիտե՛նք, օրենք է, որ դուք էդպես լինեք, մենք՝ էսպես: Ծշմարիտ որ դուք ռամկի ցավը չգիտեք: Մենք մեր ցավի համար ենք եկել էստեղ: Թողեք մեր ցավի կոխը կռվենք:

Վարդանը դժվար կացության մեջ էր: Նա լսեց Արթնին և լռեց...

Մոռյլ ճնշումը սակայն խոռվեցրել էր ողջ իշխանական դասը: Վաստիւն այնքան էր վիրավորված, որ միայն լռել կարող էր, ծածկել վիրավորանքը և թույլ չտալ, որ հասնի մի ավելի մեծ վիրավորանք: Նա զգում էր, որ ժամեծամ վիժում է իր դիրքը: Եվ քե՛ մինչև ուր կհասնի այդ անկումը՝ հայտնի չէր:

Խոսեց Վարդանը:

— Նաե՛ ի՛նձ ցավ, տե՛ր մարզպան, որ շինականը հասավ այդպիսի անլուր հանդգնության: Պետք չէր տեղիք տալ...

Վասակը շոր արհամարհանքով ասաց.

— Սա անլու՛ր իշխանազանցություն է, ապստամբություն իշխանության, օրենքի դեմ...

— Օրենք չէ ձեռ բարձրացնել զինվորյալի վրա:— Զինվորյալը երկիր է պաշտպանում, տեր մարզպան — ձայնը բարձրացրեց Վարդանը:

Վասակը չպատասխանեց: Նա միայն խուլ ձայնով նժույգ պահանջեց: Շարժվեցին: Նախարարները ևս հեռացան: Մնաց Վարդանը և Ատոմին ու Համազասպին ասաց, որ մնան: Վարդանը նստեց մի քարի վրա, նրանց դիմաց, լուռ, հարեանցի դիտեց նրանց և երկար ժամանակ խոսեց:

— Ո՛ւր է, թող առա՛ջ գա շինականը,— հրամայեց Վարդանը:

Շինականները պառակտվեցին և ճանապարհ տվին: Սրանք առաջացան, և նրանց մեջ Սահակը եկավ, կանգնեց Վարդանի առջև:

Ամեն կողմից սուր հետաքրքրությունը շարժեց բազմությունը: Պողոսը, Հովհաննես Կարապետը, բոլոր նրանք, ովքեր վաղուց ձգտել էին խոսել Վարդանի հետ՝ իրար առաջ կտրելով սեղ-

մըվեցին Վարդանի շուրջը: Դրանց հետեցին նաև գեղջկուհիներ, որ, սրերը գոտինների մեջ:

Քաղաքացիները, որ զինվորներից զսպված կանգնել էին հեռու՝ հանկարծ նրանք էլ կոտորեցին իրենց պատնեշն ու խուռնե-րամ խուժեցին դեպի Վարդանը: Դավիթ սեպուհը փորձեց ետ տալ նրանց, բայց չհաջողվեց: Հովակիմ դարբինը, Վարաժը, Մարկոսը, դողդոջ շրթունքներով մի բան մրմնջալով Աբրահամ պապիկը, մոլեռանդ Զարեհ եղբայրը ճեղքեցին բազմութունը և ամեն-քից առաջ եկան մոտեցան Վարդանին: Այս տեսնելով՝ շնայած Դավիթ սեպուհի խիստ արգելքին՝ քանդվեցին իրենց զորագնդե-րից և հոսեցին եկան տարբեր նախարարական զինվորներ: Բոլորն էլ սկսեցին երանությամբ դիտել Վարդանին: Ոչ ոք խոսք չէր գտնում ասելու: Ամենքը գորովանքով դիտում էին նրա ամեն մի շարժումը, խանդավառվում նրա ներկայությունից: Սուր հետա-քրքրությամբ և ակամա ակնածանքով դիտում էին ոչտունցիները: Երանության մեջ լողում էին Կորյունն ու մյուս նորակոչիկ-ները: Ամենից հեռու կանգնած էր Առաքելը և հանգիստ դիտում էր այս շարժումները:

Վարդանը նայեց իր առջև կանգնած շինականին: Դա խոշ-տանգվածի, ալլանդակվածի և մինչև հոգին ծաղրվածի պատկերն էր: Մի աչքը կույր, մյուսը հազիվ փրկված, քիթն ու այտերը ջախջախված մարդը ցատում էր զարթեցնում:

— Դենշապուհն արեց... — մոայլվեց Վարդանը:

— Դենշապուհ պարսիկը, Սպարապետ, — բարձրաձայն խոսեց Սահակը, — Դենշապուհ պարսիկը. աստծու պատկերը ջնջխեց երեսիս... ո՞վ կտա դատս...

— Դատդ կտա հայոց ժողովուրդը, շինակա՛ն, — նույնպես բարձրաձայն խոսեց Վարդանը, — Դենշապուհ պարսիկը ցանկա-նում է ջնջխել հայո՛ց ժողովրդի պատկերը...

— Բա էլ ո՞նց պիտի լինի հայոց ժողովրդի բանը, թե պիտի մեկը ջոկի իշխան-ռամիկը, մեկելները՝ մամկուն-ոչտունը:

— Իմացիր, շինական, որ այս կովին վեր են կացել և՛ իշ-խան-ռամիկ, և՛ մամկուն-ոչտուն, ինչպես ասում ես: Ամենքս ազատվում ենք, զինվորյալ ենք ազատության: Պատրաստվեցե՛ք ազատության պատերազմին:

Բոլորը խաշահնքեցին: Եվ լուսթյան մեջ մի առանձին հուսա-
հատությամբ և միաժամ հուսով լսվեց Սահակ շինականի թա-
սանը:

— Գովե՛նք, Սպարապետ, սերո՛ւնդ-սերո՛ւնդ կոչով գնանք՝
մի տեղ լուսը բացվի...

Վարդանը հուզված-լցված նայեց Սահակին, բազմության և
գլուխը շարժեց տխուր:

— Ազատությունը դժվարի՛ն բան է, շինական... այո՛, գնանք
սերունդ-սերունդ հասնենք...

Հետո արագ վեր կացավ, մի անգամ ևս ջերմ հայացքով գրկեց
ողջ բազմության և Ատոմի հետ հեռացավ դեպի Արտաշատ:

Զարեհ եղբայրը միգամած աչքերով նայեց Վարդանի հետևից
և հառաչելով ձգեց:

— Է՛, է՛, է՛... լա՛վ է աշխարհքը, լա՛վ, մենակ ի՛նչ կանես՝
օձի բերանում... Հրե՛ս — վեր է կացել սա, որ հանի... Ուժը պիտի
պատի՛ որ... ցավը շա՛տ է, ցա՛վը...

— Կպատի՛,— կոշտ ձայնով ճնշեց նրան Առաքելը ու մի
փոքր հետո,— թիկունք կտանք՝ կպատի: Կպատի ու իր աշխարհ-
քը կտանի: Դու ապա մե՛րը, մերը, բա մեր աշխարհքն ասա, որ
արյունն էլ մերն է՝ պիտի հանի՛ մերը...

Երեկոյանում էր: Ստվերները սողացին, ձգվեցին: Խարույկի
շուրջը նստեցին շինականները և սկսեցին հագստանալ, մտորել:

— Է՛, է՛, է՛, ցա՛վը շատ է, ցա՛վը... արդարություն չկա, ա՛յ
թե ինչու ցավ կա,— ասաց Եզրասը գլուխը գետնին հակելով:

— Կա արդարություն, պիտի գա,— ասաց մի շինական խո-
հուն աչքերը կրակին:

— Պիտի գա՛, կլինի, երբ կլսվի խղճի ձայնը:

— Պիտի լսվի՛ որ,— քմծիծաղ տվեց շորրորդը:

— Պիտի լսվի,— հաստատեց Եզրասը ոգի առած,— ռամկի
ձայնը հանց կայծակ՝ պիտի որոտա, լեռները դողացնի:

— Ե՛րբ, է՛, ե՛րբ...

— Դարերի մի դար, օրերի մի օր, ական թոթափելու մի ա-
կան թոթափել: Հանկարծ աշխարհքը պիտի որոտա, դատաստան
պիտի բացվի և ամենից առաջ ռամիկը պիտի կանչվի՝ դատաս-
տանին:

— Ինչո՞ւ ուսմիկը:

— Նրա համար, որ ամենից անիրավագործը ուսմիկն է առ առաջին գանգատի իրավունքը նրանն է: Պապական ջուր, ուսմիկին՝ դատաստան:

— Այդ ճշմարիտ է,— ձայնեցին շինականները:

— Ռամկի շարշարանքը չափն անցա՞վ:

— Մով դառավ:

— Մո՞վ, ցամա՞ք:

— Է՛, է՛, մենակ ուսմիկն է: Հին Մասյաց Ուտում մարդ է երևացել, ասել է՝ աշխարհք պիտի մին էլ քանդվի, մին էլ շինվի,— ասաց Նդրասը:

— Ինչո՞ւ քանդվի, ինչո՞ւ շինվի: Շինած է ու կա: Մո՞ւտ է, ի՞նչ է,— զարմացավ մի այլ շինական:

— Մուտ՝ ոտից գլուխ: Շինվի՝ դրսուվի:

— Ճշմարիտ ասոված,— ձայնեցին շորս կողմից շինականները:

— «Շինվի՝ դրսուվի»,— ձգեց մի ուրիշը,— ախր ե՞րբ, է՛, ե՞րբ... «օրին մեկ օ՛րը»... Սպասեք՝ գա օրին մեկ օրը:— Օրին մեկ օրը հիմի է:

— Հիմի չէ,— կտրեց մի խաժական շինական,— օրին մեկ օրը էն է, երբ կեկսվի ուսմիկ կոփվը:

— Հիմի էլ է՝ ուսմիկ կոփվ:— միջամտեց մի շատ լրջադեմ ծերունի ցածրաձայն ու համոզիչ եղանակով:

— Ո՛նց, Անդրաս եղբայր: Հազար թագավոր-իշխանի կոփվներ են կոփվում: ուսմիկն ի՞նչ գործ ունի:

— Ռամիկն էն ունի, որ ինչքան կոփվ է՝ կոփվում թագավոր-իշխանի՝ ուսմիկը միշտ մեջն է: Ռամիկը աշխարհք է քշում առաջ: Առաքելը, որ ուշագիթ լսում էր՝ ընդհատեց հանկարծ:

— Է՛, է՛, է՛, ո՛ւր գնացիք, «աշխարհքի մյուս շենք» «ոսմիկի կոփվ...»: Ռամիկի կոփվը ուսմիկի իրավունքն է, ուսմիկ արդարությունը՝ ուսմիկի հողը: Աշխարհք էս պահիս իշխանական է: Ո՞վ կտա մեզ հող, իրավունք: Արդարությունն եք սպասում, կգա՞, բայց էլի սուտ արդարություն կլինի, էնքան ժամանակ սուտ, մինչև կգա արդարության արդարությունը ու կմնա մեկ՝ աշխարհքը, մեկ՝ ուսմիկը: Աշխարհք կդառնա ուսմիկական: Կովե՞նք էս կոփվները մինչև գա ուսմիկի կոփվը:

— Ռամկին շատ բան պետք չի,— խոսեց մինչև այդ լուռ ունկնդրող մի շինական,— էնքան, որ նրա եղունգը աշխարհքի վրա մեկ բռնի...

— Չեմ հասկանում ասածներդ,— ձայն տվեց մի շինական, որ նույնպես հաճույքով ու հետաքրքիր լսում էր զրույցը,— Անդրաս,— դիմեց նա խաժակն ծերունուն,— ախր մի հասկացրու ինձ, վե՛րջը վե՛րջը՝ աշխարհքն ո՞ւմն է:

— Աշխարհք ռամկինն է,— ասաց Անդրասը հանգիստ:

Բոլորը դուխները խոնարհեցին մի ինչ-որ սրբազան լուռ-թյան մեջ: Միայն խարույկն էր ճարճատում ուրախ ու աշխույժ:

Գիշերը սքողում էր Վասակի ապարանքը: Խավարի թանձր մանրափողին կլանել էր՝ պարսպի և շենքի ստվերադժերը: Անուշա պատուհանները խոսում էին ապարանքի բնակչի մենակության մասին:

Եվ իրոք՝ մենակ էր Վասակը: Խռովահույզ մտքեր էին պաշարել նրան: Վերջին օրերի անցուդարձը սրընթաց կատաղության բեկն լցվեցին նրա շուրջը և տակնուվրա արին նրա գործերը: Ապստամբությունը, որի դեմ նա այնքան սարսափով պայքարել, զսպել էր՝ շղթագերծ փոթորկի նման փրթեց գնաց ողջ երկրով մեկ: Պարսից ջարդված զորագնդերը Հայաստանից փախած՝ գնում են հիմա լուրը տանելու և այլանդակ համեմատության հասցրած, շարախոսության լցնելու իրենց երկիրն ու արքունիքը: Ի՞նչ կմտածեն իր՝ Վասակի մասին, կրկնում էր նա մտքում ամեն անգամ, երբ մեկ-մեկ դառնում էր այս հանգամանքին:

Դենշապուհի, Դարեհի և մոգպետի բանտարկումը, նրանց հանդիպումը իրեն՝ Վարդանի ընկերակցության մեջ, զորատեսի ժամին,— սա խիստ ծանրացնում էր իր վիճակը: Այս մասին մտածելիս կարծես մտքերը կիզում էին նրա ուղեղը: Աղավաղ-կերպ յուղի ճրագը աղոտ լույս էր սփռում Վասակի մոռյլ դեմքին: Նթն կար որևէ շարժում. այդ դեմքին կամ Վասակի ողջ կերպարանքում՝ դա ճրագի լույսն էր, որ փթթում էր երբեմն ընդոստ

շեշտով: Վասակը նստած էր եգիպտական քարե արձանի պես և նայում էր խավարի մեջ:

Ներս եկավ սենեկապետը սպասավորի հետ՝ ավելի լուսավոր ճրագով: Վասակը շնկատեց նրանց: Նրա մտքերը թռչում էին ողջ Պարսկաստանի անապատները և հասնում հեռու Ապար աշխարհը, ուր նրա «գործերն» էին. Հազարապետը, արքունիքը, Հազկերտը, իր պատանդները: Թե ի՛նչ էր կատարվում այնտեղ՝ կարելի էր միայն երևակայել և սարսափել:

Վասակի հոգու անկյուններից համառորեն իրեն էր նայում ողբերգական մի կերպարանք. ավելի շուտ՝ չէր նայում. ինքը Վասակն էր նայում նրան: Նա, այդ կերպարանքը անշարժ էր նույնպես, ինչպես և ինքը, մտախոհ և ինքնամոփոփ: Բայց ինչ որ ամենից անհանգստացնողն էր նրա մեջ՝ դա նրա հպարտ վիշտն էր, զավակներին նվիրված մոր վիշտը: Այդ կերպարանքը ոչինչ չէր պահանջում իրենից և դա ավելի սարսափելի էր: Նրան չի ազդի ո՛չ զայրույթը, ո՛չ հրամանը, ո՛չ անգամ մահի սպառնալիքը: Ինչպես այսօրվա շինականը... Վասակը նայում էր այդ կերպարանքին և սպասում, որ ահա նա կըրջվի դեպի ինքը և հպարտ վշտով, քարացած շրթունքներով կնայի իրեն: Ահա՛, ահա՛...

Սենեկապետը ներս մտավ: Վասակը սոսկումով ցնցվեց:

— Ի՛նչ է, ի՛նչ կա... — հարցրեց Վասակը:

— Խորխոռոնյաց տները... — կմկմաց սենեկապետը:

Վասակը սթափվեց.

— Թող հրամայի նե՛րս...

Վարագույրի մեջ չոր ու դաժան կանգեց Գաղիշոն: Վասակը ծանրաշարժ հրավիրեց նստել: Գաղիշոն հասկացավ Վասակի խռովքը, բայց նստեց, մի հայացքով ընդգրկեց նրա կերպարանքը և անողոր ինչպես միշտ՝ ասաց.

— Այս ապստամբները մի օր կկործանեն քեզ:

— Կընչե՛մ այս ապստամբ անո՛ւնը, հո՛տը չեմ թողնի աշխարհում, — ձայնը բարձրացրած խոսեց Վասակը բորբոքվելով կրկին, — այդ իշխանազանցությունն է, այդ իշխանության ոտնահարումն է, այդ նախարարության վերջն է: Նրկրի պաշտպանությունը պատրվակ է ռամկի համար խռովություն հարուցելու, կարգ ու օրինք քայքայելու:

Գաղիշոն անվրդով լսեց ու անցավ ուրիշ մտքի.

— Միհրնեբսեհը հիմա շուն կտրեց այնտեղ:

Վասակը շխոսեց:

— Կսպանի՛ խեղճ պատանդներին... չի՛ խնայի... — ասաց Գաղիշոն անխնա եղանակով:

Վասակը շնչարգել եղավ այդ խոսքից: Գաղիշոն նոր բան չասաց, Վասակը հաճախ էր այդ սարսափելի մտքերով տանջվել: Բայց և այնպես Գաղիշոյի, մեկ ուրիշի նույն մտքի արտահայտությունը ազդեց Վասակին իբրև նոր, ահավոր լուր: Վասակը իր մազմզոտ հոնքերի տակով ատելությամբ վեր նայեց Գաղիշոյին:

— Կսպանի՛, անշուշտ Կսպանի՛, — կրկնեց Գաղիշոն՝ շարունակելով բարձրաձայն մտածել Բարիկի և Ներսիկի մասին:

Գաղիշոն խոսում էր անգթորեն ազատ, առանց հաշվի առնելու իր խոսակցի զգացմունքները: Բայց Վասակին վշտացնելու ցանկության ամենաթեթև նշույլն անգամ չկար նրա այդ ձևի խոսելու մեջ: Նա հայացքն ուղղած իր ներքին աշխարհին՝ դիտում էր այնտեղ առարկաներ, մարդիկ, արարմունքներ և տեղեկատուի հոգատարությամբ կամ զրուցընկերի ջանասիրությամբ հաղորդում էր, թե ի՛նչ է տեսնում և ինչե՛ր են կատարվում իր առջև: Նա որոնում էր այդ կատարվածները, նրա համար կարևոր էին իրողությունները, փաստերը. կատարվո՞ւմ է փաստը, իրողություն՞ է մի բան — վերջացավ: Ուրեմն պետք է հայտնել, խոսել այդ մասին: Իսկ թե դրանից ի՛նչ կզգան ուրիշները և ի՛նչ կանեն, ի՛նչ հետևանք կունենա ասելը կամ դեպքերը ի՛շպես կընթանան՝ չէր հետաքրքրում Գաղիշոյին:

Նա չէր էլ նայում Վասակին, որ նկատեր, թե քանի՛ գույն փոխեց նա՝ լսելով իր խոսքերը:

— Հիմա լուրը հասած կլինի Հազկերտին, — շարունակեց Գաղիշոն, — ինչե՛ր պատմած կլինեն... ա՛յ հիմա՝ կեղջերահարի կատաղի ցուլը... Քեզ կմեղադրի ամենից առաջ և ամեն բանում: Որ Միհր մոզպետը անմտածված գործ բռնեց, Անգղի դեպքերի պատճառ դառավ, որ Դարեհը արյունահեղություն էր որոնում, որ այս մեր մոլեգնածը ապստամբության կրակը վառեց — սրա մասին ոչ ոք չի խոսի: Բոլորի հանցանքը կզցնե՛ք քո վիզը: Փորձի՛ր հասկացնել, ցույց տալ իսկական հանցավորներին — ո՞վ է լսողը: Հիմա էլ պատերազմը վառվում է, դեպքերը մեծա-

Նու՛մ են, ո՞վ ժամանակ ունի և սիրտ քեզ լսելու: Տերության գործ
ժերն այդպես են: Կյանքը հենց այդպես է:

Վասակը լռելյայն ըմպում էր դառնադի այս բաժակը և ինքն
իրեն հառաչելով խոր գցում վիշտը և ցասումը հոգու անհատակ
անդունդը: Նա գիտեր Գաղիշոյի բիրտ անտարբերությունը դեպի
իր անձնական տառապանքը և չէր փորձում ոչնչով արգելել նրան
շարունակելու իր խոշտանգիչ խոսքը:

— Բայց ափսոս Բաբիկն ու Ներսիկը,— զուգար թափ տալով
յուրովի ժպտաց Գաղիշոն,— լավ պատանիներ էին: Խոսեցի հե-
ները վերջին օրերը: Գնալիս՝ ճանապարհին էլ շատ եմ խոսել
հետները, սքանչելի տղաներ էին... Փազանը հրեշավոր խոշտան-
գումներով կսպանի... Ափսո՛ս...

Ըստ երևույթին Գաղիշոյի դիտելու և տեղեկացնելու մարմա-
ջը չէր հագեցել: Ընդհակառակը՝ բորբոքվում էր ավելի: Նորանսբ
հիմնավորումներ, իր միտքը հաստատելու նոր փաստեր հանգիստ
չէին տալիս նրան: Նա ազահորեն վրա ընկավ իր անողոր մտքի
մի այնպիսի նոր հաստատության, ինչպիսին Դենշապուհի, Դա-
րեհի և Միհր մոզպետի բանտարկումը:

— Սրանց կզգզեն՝, կտան ամբոխի բերանը, ողջ տեղերը
ականջներ կթողնեն... Դո՛ւ, Հազկե՛րտ, եկ ու մարսիր... Գիտե՞ս
ինչ անարգանք է սա արքայի անձին... Սրանից հետո ի՞նչ Բաբիկ,
ի՞նչ Ներսիկ... Դու ինքդ արդեն դատի տակ ես այս պահիս: Եթե
Հազկերտը Վարդանին գցի իր ճանկը՝ այնպես չի պահանջի, ինչ-
պես քեզանից: Հա՛ա՛... սաստկագի՛նս կպահանջի: Կասի՛ նա իր
ազգի Սպարապետն է, նա կարող է դավաճանել ինձ: Բայց դո՛ւ,—
դու մարզպան ես, ի՛մ պաշտոնյան...

Վասակը զգում էր, որ եթե խոսի՝ կգժտվեն: Թեև այսպես
անտանելի էր: Վասակը շարունակեց լսել, մանավանդ որ Գաղի-
շոն պատասխանների չէր էլ սպասում. նա գոհ էր, որ արժարժում
էր իր մտքերը:

— Քեզ արդեն դավաճան են համարում: Ազգի դավաճան,—
շարունակեց Գաղիշոն,— բայց էլ ո՞ւր է ազգ, ազգը վերջանում է:
Չունենք ուժ, չունենք իշխանություն, չենք էլ ունենա: Այլևս ի՞նչ
դավաճան, կամ ոչ դավաճան... բայց որ հիմա դու պարսկանում
ես, հրաժարվում մի ազգից, որ վերջանում է՝ քեզ մահով են ռս-
պառնում... Եվ ցավ է, որ քո այս բաները չեն հասկանում սրանք,

Քշնամանում են հետո, իսկ մյուս կողմից չեն հասկանում և արյաց մեծամեծները: Երկու կողմի համար դուրս ես գալիս դավաճան: Մանր է վիճակդ:

Վասակը երբեմն բռնկվում էր, քիչ էր մնում հարձակվի Գաղիշոյի վրա, գոռա, հայհոյի: Բայց խոհեմությունը գերակշռեց: Նա արհաբար դիմացավ Գաղիշոյի սրտացավ անհասկացողությանը իր նպատակների, գործերի և իրերի իսկական վիճակի:

Մյուս կողմից Գաղիշոն ըմպեցնում էր նրան կյանքի դառնությունը, որ սկզբում նրան գրգռեց, բայց ապա նա սկսեց ըմպել՝ դառնությամբ թմրեցնել իր ներքին խռովքը:

Կյանքը սկսել էր հարվածներ տեղալ նրան, և Գաղիշոն այդ հարվածներից մեկն էր այս դաժան ժամին: «Ասա՛, ասա՛... և ոչ ոք չի հասկանա իմ գործը. այդ ե՛ս պիտի հասկանամ և ես հասկանում եմ: Սպասեցե՛ք դեռ...», — խոսեց մտքում Վասակը և վեր կացավ, գնաց դուրս նայելու խավարով լցված կույր պատուհանից: Գաղիշոն անցավ Դենշապուհի և մյուսների խնդրին:

— Հիմա ի՞նչ պիտի լինի նրանց վիճակը: Մեր մոլեգնածը կռնչացնի նրանց:

— Ի՞նչ պետք է լինի նրանց վիճակը, — մոնչաց Վասակը, — նրանց վիճակը ի՛մ վիճակն է, մե՛ր վիճակը... նրանց մեռցնելը հավիտենական վրեժ կդառնա իմ և Միհրներսեսի միջև:

— Ես էլ քո մասին եմ ասում, — թանձրացրեց Գաղիշոն:

Վասակը ետ դարձավ պատուհանից և հարևանցի չար նայելով Գաղիշոյին՝ նստեց իր տեղը: Գաղիշոն հատակի մի կետին հայացք գամած՝ ինչ-որ քմիծաղ տվեց: Վասակը զգաց այդ և սպասեց թույնի նոր կաթեցման: Այդ կաթեցումը չդանդաղեց:

— Այս հո ա՛յս... Դու Վարազվաղա՛նն ասա, որ այս ժամիս թունավորում է Միհրներսեսի միտքը, դեմդ լարում... ի՞նչ կասես, որ ամենահարմա՛ր առիթն է...

Զուր կլինեիր սպասել, որ Գաղիշոն դադարեւ սղոցել: Նա ընկել էր իր մտքերի համար մի հաճելի հորձանք և լողում էր՝ որոնելով նոր ափեր, նոր դիտողություններ: Նրա թանձր կերպարանքը, ծանր ու պաղ աչքերը չէին մատնում ոչ մի նշույլ կարեկցության դեպի խոսակից մի մարդ, որ իր վրա էր կրում և կրելու էր դաժան պատասխանատվությունը այս բոլոր անցքերի:

Սակայն Վասակը ատելով Գաղիշոյին՝ միաժամ և գնահատում էր նրա վստահելի դիրքը այս գործում: Գաղիշոն բիրտ էր, բայց չէր դավաճանում Վասակին: Վասակյանների մեջ ամենահավատարիմ զինակիցը Գաղիշոն էր: Եվ եթե այս պահիս նա շիկացած երկաթով կիզում էր Վասակի սիրտը՝ հանցավոր չէր, որ դեպքերը այսպես շրջվեցին: Նա խոսում էր ճշմարիտը, ճիշտ է՝ անողորմ, անխնայ:

Վասակը թեթև հոգոց հանեց ազատվելու համար հոգեկան ծանր բեռից: Եվ մտածում էր այն չարաչար մեծ ջանքերի մասին, որով նա պիտի դիմագրավեր վերջին օրերի հարվածներին: Նրա երևակայության առջև կրկին կանգնեցին պարսիկ մեծամեծները՝ Դենշապուհը, Դարեհը, Միհր մոգպետը, որոնց տարան բանտ կապկապած և անարգալից վիճակով: Գոնե չպատահեին իրար խաղաղ ու համերաշխ ճամբարի մեջ: Պետք էր, պետք էր մի ճիգով, մի հրաշքով ազատել նրանց:

Մուժը թանձրանում էր արքունիքի տան այգու ծառերի սաղարթներում: Պահակը շրջեց մի քանի անգամ ծառուղիներում և պատերի տակ: Նրա համար պարզ եղավ, որ այգում ոչ ոք չկա, բացի Սպարապետից և նրա թիկնապահից: Նա սովոր էր տեսնել Սպարապետին ուշ երեկոներին այգու խորքերում, որևէ քարի նստած խորհելիս: Այդ երեկո սակայն Վարդանը ավելի երկար մնաց: Պահակը վաղուց նկատել էր նաև մի բան, որ ինչ-որ սովորներ են սահում երբեմն ծառուղիներում, ինչ-որ մուժ մարդիկ են տեսակցում նախարարների հետ և անհետանում խավարի մեջ:

Պահակը մի անգամ ևս անցավ Վարդանի մոտով, ստուգեց նրան, տեսավ նրանից հեռու կանգնած Արծվիին և ապա հեռացավ իր խուղը, այգու հեռավոր անկյունում:

Արծվին կարծես դրան էր սպասում: Նայեց շորս կողմ, սպասեց մի պահ ևս և ապա մոտեցավ հողե պարսպի նեղ անցքին՝ շշնջաց:

— Անցի՛ր...

Պարսպից այն կողմը մի անմշակ, ամայի դաշտամաս էր:

Իսկույն Վարդանի առջև բուսավ մի սավերո:

— Մեկքոնն եմ, Սպարապետ,— շշնջաց նա:

— Ե՛կ,— ասաց Վարդանը:

Մեկքոնը պատմեց, որ Փայտակարանից Աղվանք է մտել պարսկական զորաքանակը երեք հարյուր մոզերի հետ. նրան միացել է Ճորա Պահակի մարզպանը՝ Սեբուխտը, իր զորագնդով և վերցրել է հրամանատարությունը: Մոզերն ավերում են եկեղեցիները և ատրուշաններ են դնում: Աղվանները փախել են լեռները: Հայաստան է գալիս նրանց հազարապետը օգնություն հայցելու:

— Սեբուխտը կշարժվի՞ Հայաստան,— հարցրեց Վարդանը:

— Պիտի շարժվի, Սպարապետ,— ասաց Մեկքոնը:

— Ինչի՞ց է երևում:

— Ճանապարհին զորքի մատակարարներ տեսա. գալիս էին Հայաստան՝ պաշարը լրտեսելու:

— Եղա՛վ... Մե՞ծ է զորաքանակը:

— Տասն հազարի չափ: Խառն է՝ այրուծի և հետեակ:

Վարդանը մտածեց մի փոքր:

— Հոնների գործն ի՞նչ արիր,— հարցրեց Վարդանը:

— Հոններն սպասում են իրենց խաքանին՝ Աթըլին¹: Այդ պատճառով էլ վճիռներ չեն ընդունում:

Վարդանը կենդանացավ:

— Ո՛ւր է գնում Աթըլը, ի՞նչ ճանասլարհով: Երևի չհարցրիր,— ավելացրեց գլուխը հանդիմանորեն շարժելով Վարդանը:

— Ինչպե՞ս չէի հարցնի, Սպարապետ... բայց ամեն կերպ ծածկում են: Մենակ թե նշաններ կան, Պոնտոսի մյուս ափով՝ Բյուզանդիոն:

— Բայց ինչու՞ ևս կարծում թե Բյուզանդ է գնում,— համառեց Վարդանը:

— Բերանից բերան բաց թողին, Սպարապետ:

— Պետք է ստուգել,— վեր կացավ Վարդանը և մի փոքր քայլեց քարի նստարանի առաջ:— Դու պետք է կրկին ճանապարհ բնկնես:

— Հրամա՛նդ:

¹ Աթիլա:

— Այդ Բյուզանդ գնալը Պոնտոսի հյուսիսով, թե հարավով մեծ խորհուրդ ունի: Դա պետք է հուլժ հաստատ իմանալ: Մենք ձորա Պահակ ենք քանդում: Հետո... իսկ եթե Աթըլը այդտեղից լցվի նե՛րս... Հոնների լցվելը ուրիշ խաղ է: Նրանք կլցվեն և կթաշվեն: Բայց Աթը՛լը... Իմաստն հասկացա՛ր...

— Հասկացա, Սպարապետ:

— Նրա համար բացատրեցի, որ հիմա գնաս և այս բաներն ստուգես. Աթըլի ճանապարհը... հա՛... Աթըլի ճանապարհը... նա, որ մեր երկրով անցնի՝ կարբի՝ մեզ կտանի հետը: Այս բաները ստուգիր: Հիմա հետո մարդիկ վերցրու և խուզարկիր բոլոր ճանապարհները: Միաժամ կրկին պիտի գնաս Հոնաց աշխարհը: Հոնաց թագավորին կրկին կվստահացնես ձորա Պահակը քանդելու խոստումը: Բայց կիմանաս Աթըլի ժամանման օրերը, որ և ա գնամ տեսնվելու նրա հետ:

— Հրամա՛նդ,— ասաց Մելքոնը:

— Իսկ հիմա կփակվես ախոռապետ Վարաժի տանը և այն-տեղ կհավաքես հետախույզ մարդկանց:

— Հրամա՛նդ:

Մելքոնը սահեց պարսպի անցքից դուրս:

Վարդանը դեռ երկար նստած էր քարին և մտքերի հետ ընկած նայում էր գետնին:

Այդում ստվերներ լողացին: Նրանք գալիս էին դեպի Վարդանը:

Արժմին ընգառաջ գնաց. նրանք մոտեցան Վարդանին: Ար-գունի տան սպասավորներն էին: Մեկը նրանցից առաջ եկավ:

— Սպարապետ, Աղվանից հաղարապետն է եկել. նախարարները խնդրում են շնորհ բերել:

Վարդանը գնաց:

Արքունի տան դահլիճում նստած էին նախարարները և նրանց մեջ Աղվանից խաժակն և շիկամորուս հաղարապետը: Ըստ երեւոյթին նա արդեն հայտնել էր իր գալու նպատակը, բայց սպասում էր Վարդանին: Երբ Վարդանը ներս մտավ գահլիճը՝ Աղվանից հաղարապետը վեր կացավ և ուրախ ողջագուրվեց Վարդանի հետ:

Հաղարապետի ժամանումը իբարանցում էր գցել ճախարարների մեջ: Դա նկատեց Վարդանը: Եվ հենց որ նստեցին՝ խաղույն

«Իսկեց հարցուփորձը: Հազարապետը պատմեց, որ Սերուխտը մտել է Աղվանք և իր երեք հարյուր մոգերին սփռել է ողջ երկիրը՝ բռնի տարածելու զրադաշտը:

— Երկրում կոտորած է, ավերմունք, եկեղեցիները քանդում են, ատուղաններ են դնում, մահվան սպառնալիքով ստիպում են ժողովրդին ընդունել մազդեզանց կրոնը,— գանգատավոր ձայնով և հառաչանքների միջով պատմեց Աղվանից հազարապետը:

— Մեծ զորքով է եկել Սերուխտը:

— Մեծ է մեղ համար, Սպարապետ՝ տո՛ւ:— Մոտ քսան հազար հեծյալ ու հետևակ:

Վարդանը մտածեց:

— Իսկ ո՞ւր է շարժվում,— հարցրեց մի փոքր լարված, որից երևում էր, որ նրան այս խնդիրն ավելի էր շահագրգռում:

— Երևում է, որ պիտի շարժվի դեպի Վրաստան,— բացատրեց հազարապետը:

Նախարարներին ճնշող ազդեցություն էր արել հազարապետի պատմությունը: Թշնամին մտել է երկիրը, կոտորում, ավերում է և ժողովուրդն ապավինել է լեռնաստանները:

Վարդանն այլևս ոչինչ չհարցրեց Աղվանից հազարապետին: Լսեց՝ մտածմունքի մեջ ընկնելով:

Կեսգիշերից անց էր, որ սենեկապետը մտավ Ներշապուհի օթևանը և զարթեցրեց նրան: Տարածամ անհանգստացումը խըստորեն կպատժվեք, եթե Ներշապուհը պատվիրած չլինեք սենեկապետին տարադեպ հանգամանքներում իրեն զարթեցնել:

— Սպարապետը խնդրում է շտապ հրամայես իր մոտ, իշխան:

Ներշապուհը գնաց: Վարդանը նրան ընդունեց հաշտ և ըստ երևույթին խաղաղ տրամադրության մեջ:

— Քեզ հրավիրեցի, իշխան,— ասաց Վարդանը մեղմ ու գործնական,— որ վերջացնենք գործը. թշնամին գալիս է:

— Վերջացնենք,— ասաց Ներշապուհը:

— Պետք է կազմել արշավանքի ելնող զորագունդը: Եվ պետք է շտապել Աղվանք՝ ընդառաջ պարսից զորքին:

Ներշապուհը մտածեց:

— Պարսիկները կարող են մտնել նաև Ատրպատականով:

— Այնտեղ էլ դու պիտի գնաս ընդառաջ:

— Իսկ երկիրը...

— Այդ էլ քեզ եմ հարցնում...

Ներշապուհը խայթվեց: Զգաց Վարդանի ականարկը: Բայց ժամ չէր խորհրդածելու.— պետք էր վճիռներ ընդունել: Դա զգում էին երկուսն էլ:

— Դե, Վասակը կմնա ու կմնա,— ասաց Ներշապուհը,— միայն ո՞ւմ գնենք նրա գլխին: Ատոմ իշխանի՞ն, Արտակ Մոկա-ցի՞ն:

— Դա է հնարավորը: Մյուսները զբաղված կլինեն: Վտան-գավոր է շատ, բայց ստիպված կլինենք,— ասաց Վարդանը:— Վաղը կազմենք նաև Թեոդոս կայսերն ուղղելիք նամակը և զոր-քերը բաժանենք:

— Այո, Թեոդոս կայսեր նամակը...— ասաց Ներշապուհը հուզված:

Վարդանը մտածեց մի փոքր և ասպա ասաց.

— Մի բան եմ կամենում իբրև կտակ ավանդել քեզ:

— Խորին երախտիք և պատիվ ինձ...

— Պատիվը՝ Հայոց աշխարհից... Քեզ մի երկու անգամ հայտնել եմ միտքս, Հազարապետը ևս գիտի: Ծախորհում եմ հոների հետ արդեն դաշն կնքել պարսից դեմ և եթե միանան մեզ քանդել ձորա Պահակը և բաց թողնել հոն հրոսակները Ատրպա-տականի վրա: Հուսով եմ կհամաձայնես:

— Իսկ եթե հոները լցվեն մեր երկիրը,— տարակուսեց Ներ-շապուհը:

— Պարսիկները չեն թույլ տա մինչև այդտեղ,— ժպտաց Վարդանը:— Կղքաղվեն հոներով: Հոների համար էլ օգտակար կլինի թեթևացնել պարսիկների կողոպտած հարստությունները:

Վարդանը ծափ տվեց: Մտավ սենեկապետը:

— Հրավիրիր Հազարապետին, Գնունյաց, Արշարունյաց և Անձեաջյաց իշխաններին: Նաև Համազասպ Մամիկոնեից իշխա-նին:

Սենեկապետը գնաց:

— Ժամանակը անպատեհ դաժան է,— խոսեց Վարդանը հա-
յացքը պատուհանից դուրս,— հույները պարսիկներից պարտված,
խակ քուշաններն ու պարսիկները շեն կարողանում խեղճացնել
իրար... Հիմա էլ լուր կա, որ Աթըլը գնում է Բյուզանդի վրա,
մենք մնացել ենք մենակ... Հրաշք պետք է կատարվի, որ դուրս
պրծնենք այս անգամ:

— Մտանք ասել է՝ մեծ պատերազմ,— ձգեց ներշապուհը
գլուխն օրորելով:

— Օրհասական: Կինել՝ չլինել Միջին ելք չկա: Պարսիկներին
ձանձրացրել է մեզ պարսկացնելու ձգձգումը Շապուհից սկսած,
Հազկերտն էլ այս անգամ վճռել է գործը վերջացնել: Հիմա՛ր
պնդազույս... Բյուզանդիո՞նն է կամենում ոչնչացնել, ինչ որ
նույնը ճգնում է անել սրան և այն մյուս պնդազույսը, Թեոդոս
կոչեցյալ... Մինչդեռ հարկ էր՝ միանային և դիմագրավեին մեծ
արհավիրքին, որ գալիս է Արևելքից, Աթըլը...

Եկան նախարարները և մի փոքր անհանգիստ, նայեցին
Վարդանին:

Վարդանը հայտնեց իր մտադրությունները, բացատրեց զը-
խավոր գործի էությունը և խնդրեց վճիռ կայացնել:

— Համաձայն ենք,— ասացին խմբովին նախարարները:

— Օ՛ն, գործի՛,— վեր կացավ Վարդանը,— ես կմեկնեմ վա-
ղը չէ մյուս օրը:

Թեոդոս կայսերն ուղղելիք նամակը գրելով էր Վասակի բնա-
կարանում՝ ինչպես Հազարապետի առաջարկն էր և հրապարակով
էլ ընդունեց Վասակը: Բոլոր նախարարները՝ վարդապետը և վա-
սակյանք՝ այնտեղ էին: Մեծ՝ դժվարությամբ համոզեցին Վարդա-
նին գնալ Վասակի մոտ:

— Համաձայն հրամանիդ՝ եկանք հունաց կայսեր նամակը
գրելու քո ապարանքում,— ասաց հանդիսավոր եղանակով Հազա-
րապետը, սկզբից արդեն ծանրացնելով պատասխանատվության
բեռը Վասակի ուսերին:

— Ուրախ եմ, Հազարապետ,— ասաց Վասակը,— անցնենք
նամակին:

Կանչեցին քարտուղարին: Նա եկավ մագաղաթների փաթեթներով, մեկնով և գրչով: Նախարարները նստեցին միասեղ կազմելու նամակը:

Նամակի բովանդակությունն այս էր:

«Հովսեփ կաթողիկոսը իր քաղում եպիսկոպոսակիցներով, բոլոր հայոց զորքերով, Վասակ մարզպանը և Ներշապուհը՝ տերն Արծրունյաց, Սպարապետի և մեծամեծ նախարարների հետ, մեծանուն Թևոդոս կալսերգ հղում ենք մեր ողջությանը»:

Նամակը հիշում էր այն սերտ կապը, որ ունեին երկու երկրները՝ հայոց և հունաց, և խնդրում էր օգնություն ընդդեմ պարսից բռնակալության:

«Հետքեցինք մահը ազատության, քան կյանքը ստրկության: Եվ եթե դուք ազնության ձեռք մեկնեք՝ կրկին կյանք կստանանք և ոչ մահ: Եվ եթե փոքր ինչ ուշանաք՝ այս հրդեհի բոցը կտարածվի շատ աշխարհներում»:

Հազարապետը կարգաց նամակը և ապա ասաց.

— Բոլորս ստորագրենք և կնքենք նամակը:

Բոլորը ստորագրեցին նամակը և գրին իրենց կնիքները:

Հազարապետը պահանջեց նույնը կատարել նաև նամակի սեղանության տակ:

— Դա՞ ինչու համար, — զայրացավ Գադիշուն:

— Կիսկատար հավաստիության... — ասաց Հազարապետը, — աշխարհի բան է, նամակը կարող է ոչնչանալ ճանապարհին, մարդը մահկանացու է... սակայն ի՞նչ կա մտահոգության...

Առաջարկն ընդունվեց: Բոլորը ստորագրեցին ու կնքեցին նաև սեղանությունը: Հազարապետը փաթաթեց մագաղաթը և վերցրեց իր ձեռք: Վասակը զգում էր, որ այդ մագաղաթը մի օր պիտի ցցվի իր առջև իբրև այրող փաստ Հաղկերթի դեմ, բայց մրրիկը փրթել էր մի առնգամ, և դեռ պետք է նրա առջև ճկվեր ծառը... «Բոլոր մտնողը անձրևից չի վախենա», — մտածեց նա: Իսկ Հազարապետը համականալով այդ ներքին շարժումը՝ շարունակում էր նրան ճնշելու նորանոր ձևեր որոնել:

— Ո՞վ է տանելու նամակը կայսեր, — հարցրեց Արշավիրը:

— Արժան է և իբրավ, որ տեր Հազարապետը գնա, ընկերակցությամբ սեպուհների, — ասաց Շմավոնը:

— Այո, Հմայակ սեպուհը՝ եղբայրն Սպարապետի, և Մերու-
ժան սեպուհը՝ ազգակիցը Արծրունյաց տիրոջ,— ասաց Արշավիրը:
— Համաձայն եք,— հարցրեց Շմավոնը դիմելով բոլորին:
— Համաձայն ենք,— ասաց չար համաձայնությամբ Գաղի-
շոն՝ ավելի ճնշում գործադրելը համարելով կասկածելի:

Պարզ էր, որ վարդանանք չէին հեռացնի երկրից մի այնպիսի
հռանդուն զորականի՝ ինչպես Ատոմն էր:

Գրեցին նամակ նաև Վասակ Մամիկոնյան իշխանին, որպես
ներկայացուցչին Հունաց բաժնի Հայաստանում ապրող հայ իշ-
խաններին:

Այնուհետև ներշնչված առաջարկեց զորքը բաժանել երեք
մասի. Աղվանք արշավող, Ատրպատականի սահմանն ուղարկվող,
Իսկ մնացած մասը պահել Այրարատում իբրև երկրապահ զորք:
Ջորճերը կլինեն խառն բոլոր նախարարություններից: Թե՛ գնա-
ցող և թե՛ մնացող:

Վասակը զգաց, որ սա կանխորոշված է վարդանանց կող-
մից...

— Մեծահույս եմ,— ասաց Հազարապետը հանդիսավոր ձայ-
նով,— որ Այրարատում կհամաձայնի մնալ Սյունյաց տերը՝ իբրև
ավագ:

Նախարարները համաձայնեցին:

— Աղվանք կգնա Սպարապետը, իսկ Ատրպատական՝ Արծ-
րունյաց տերը:

Ոչ ոք չառարկեց:

Գաղիշոն մտածեց, որ դա վատ չէ քանի որ իրենք չեն վճռում
գործերը և դեռ գերության մեջ են: Իսկ իրենք մնալով երկրում՝
կարող էին շատ բան փոխել: Նա բազմանշանակ նայեց Վասա-
կին, և նրանք իրար հասկացան:

Վարդանը, որ այս ամենին վերաբերվում էր կես-սիրտ և ան-
մասնակից՝ շխուսեց: Վեր կացավ և հայտնեց, որ գնում է պատ-
րաստվելու: Սառը ողջունեց Վասակին և մյուսներին և դուրս
ելավ:

Նրան հետևեցին Համազասպը և Ատոմը: Ծանապարհին
Վարդանը ասաց.

— Վտանգավոր խաղ ենք սկսում... վերջներս բարի...

Կեսգիշերին Վարդանի մոայլ օթեանում խորհրդակցության
եղավ, ուր որոշեցին խստիվ հսկել վասակյաններին, երբ Վասակը
կմնա «երկրապահ»:

Վարդանը վեր կացավ:

— Դե, օգնական աստված և ժողովուրդն հայոց: Օ՛ն, գործի՛ս
բարի գիշեր:

— Գիշեր՛ը բարի, Սպարապետ:

Նախարարներն սկսեցին ցրվել իրենց օթեանները:

Վերջում մնացին Համազասպը, Արտակը և Ատոմը: Նրանք
չգտնեցին, որ Վարդանը ավանդներ կունենա իրենց հանձնելու
Այդպես էլ եղավ: Վարդանն Ատոմին ասաց.

— Զորագունդը միշտ պատրաստ կպահես, կհսկես սյունե-
ցուն և իրայիններին: Ամենայն խստությամբ, վճռականորեն
կոշնչացնես մեծից մինչև փոքրը՝ ապստամբական որևէ փորձի,
դեպքում: Նախարարական զորքերը կամաց-կամաց կառնես թա-
կողմը: Զգո՛ւյշ, բերդերը չզրավե՛ն... Մեծ վտանգի դեպքում կան-
չիր Արտակին և միասին գործեցեք:

— Հրամա՛նդ, Սպարապետ:

Հետո Վարդանը դարձավ Արտակին.

— Գամի՛ր թշնամու ուժերը Սոլի շուրջը, Բայց միաժամ՝
նրանց զորքերը և՛ս գրավիր մեր գործի կողմը ամեն միջոցներով:

— Հրամա՛նդ, Սպարապետ:

Ապա դարձավ Համազասպին.

— Իսկ դո՛ւս դեպի Տայք, Պարխար՝ մամիկոնյան զորագուն-
դը համալրելու:

— Հրամա՛նդ, — ասաց խոնարհ ձայնով Համազասպը:

Վարդանը զրկեց երեքին, համբուրեց նրանց ճակատները
Երեքն էլ համբուրեցին Վարդանի ձեռը:

— Մնացածը՝ էլի՛ ասենք՝ օգնական աստված և ժողո-
վո՛ւրդն հայոց, — ասաց Վարդանը կատակաժպիտ նայելով
երեքին:

— Սեպուհ դեռպանը հասած կլինի երևի վրաց թագավո-
րին, — ավելացրեց նա, — մեծ հույս ունեմ նրանից. նրան խնշրե-
լ է՛ մի գործ միայն — ոշնչացնել Տփղիսի պարսիկների կայնա-
կան զորքը:

Գալարաշեփորը հնչեց սուր ու զվարթագին: Ճամբարը եռաց: Զինվորները խառնիրխուռն վիճակից շարքավորվեցին, և Վարդանի զորագունդը կազմ ու պատրաստ կանգնեց հրապարակի մեջտեղ: Նախարարները նժույգ հեծած խմբվել էին հրապարակի եզրին: Նրանց մեջ կրկին իր փայլի մեջ անթերի՝ կարկառուն գիրք էր ընդունել Վասակը՝ գլխավորելով նախարարներին: Սրանցից մի կողմ կանգնել էր եկեղեցական դասը՝ կաթողիկոսը և այլ հոգևորականներ: Զորագնդի օժանդակ հրամանատարները՝ երի-
 փասաբլիճ իշխաններ մարտական կեցվածքներով, հայտնի իրենց հանդգնություններ, Արտակ Պալունին՝ խոհական և լուսկյաց մի իշխան և խորեն բռնել էին իրենց զորամասերը և սպասում էին հրամանի, որ շարժվեն:

Վարդանը քառատրոփ շրջանց կատարեց զորագնդի բոլորքը և վարգեց դեպի նախարարների խումբը, ողջունեց զորականներին: Վասակն ու նախարարներն ընդունեցին ողջույնը: Ապա Վարդանը մերկացրեց սուրը՝ նշան տալով սեպուհներին: Անմիջապես հրամանները հնչեցին, և զորագունդը վարգեց դեպի Վասակը և նախարարները, անցավ նրանց առջևով հրաժեշտ ընդունելով նրանցից, ինչպես կարգն էր:

Վասակը հանդիսավոր ողջույն տվեց զորագնդին: Կաթողիկոսը իր հերթին օրհնեց պատերազմ գնացողներին: Ժողովուրդը, որ լցվել էր մի կողմում՝ խլաճայն մոմոռոցով հաղթություն բարեմաղթեց և ողջ վերադարձ:

Վարդանը հրաժեշտի ողջույն տվեց նախարարներին, եկավ մի անգամ ևս վարգեց Ժողովրդի առջևով, ապա՝ գնաց կանգ առավ զորագնդի առջև, երեսը դեպի նախարարները և Ժողովուրդը: Հետո հանեց սաղավարտը, երեսը խաչակնքեց: Նրան հետևեց ողջ զորագունդը, նախարարները, Ժողովուրդը:

Վարդանը սաղավարտը դրեց գլխին, դարձավ զորագնդին հրամայեց.

— Զորագունդ, արշա՛նա՛ն՛վ:

Ու ինքը գնաց: Զորագունդը հետևեց նրան: Շեփորեկը հենց իր հրաժեշտի եղանակ, և զորագունդը հեռացավ:

Հետևյալ օրերը ճանապարհ ընկան Բյուզանդիոս գնացող
գնացականները, նույնպիսի գնացականներ Վրաստան, Աղվանք, Հո-
նաց Հայաստան և Ասորիք:

Բայց գիշերային խավարում դեպի նույն երկրները ճանա-
պարհ ընկան նաև Վասակի մարդիկ, որ նամականք էին տանում
այդ երկրների իշխաններին՝ դրդելով ետ կենալ Վարդանից ու նրա
գործերից:

Վարդանի մեկնելուց երկու օր անց Ասրագատականի սահմա-
նը մեկնեց նաև Ներշապուհը: Այնուհետև Արտաշատում տիրեց
լուռություն և խաղաղություն: Վասակյանք քաշվեցին իրենց օթե-
կանները և սկսեցին փսփսալ, շերեալ հրապարակում, նույնը և
վարդանանք: Կաթվածի նման մի անշարժություն իշավ մայրաքա-
ղաքի վրա:

Բայց դա միայն երևույթն էր:

Ատոմը կուռ զորագունդ կազմեց, բանակ դրեց ճամբարում
և սկսեց լարված հսկել Վասակին: Միաժամ անցավ նախարարա-
կան զորազնդերի կազմակերպման: Արտաշատի ճամբարում
խմբվել էին մի քանի նախարարական զորագնդեր, որոնք ժողո-
վրդական զինված խմբերի հետ բավական պատկառելի ուժ էին՝
գսպելու Վասակի որևէ շարժումը: Սակայն վասակյանց զորա-
գնդերը, որոնք գտնվում էին իրենց աշխարհներում՝ կազմակերպ-
վում էին և դառնում սպառնալիք: Նրանք կարող էին գրավել
երկրի բերդերը և իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը:

Հայոց այրուձին Ապար աշխարհում, Հազկերտի զորաբանա-
կում անհնարին դառնություններ կրեց: Նա դրված էր խիստ հսկո-
ղության տակ: Նրան բռնադատում էին կրակին երկրպագություն
տալ և արգելում ճամբարից դուրս գալ:

Սրվանձտյա Գարեգին իշխանը, որ այս բոլոր նեղություն-
ները գուշակել էր և մտադրվել էր այրուձին փախցնել Հայաս-
տան՝ վաղուց էր գործի անցել՝ գլուխ բերելու իր ծրագիրը: Նա
բացատրեց այրուձիի մյուս իշխաններին, որ Նյուսալավուրտի
հրամանով այրուձին միշտ ճամբարում փակված լինելով, մյուս

կողմից համագունդ վիճակ էր ընդունել, պատրաստ ամեն պահին ինքնապաշտպանական կոխվ սկսելու:

Արսենի համար ստեղծվեց հոգեկան տագնապի վիճակ: Նա բացի այն, որ պետք է շատ հազվադեպ այցելեր Խորիշային, այլև պատրաստվեր բաժանվել նրանից: Նրա հետ սակավ էր տեսներվում:

Եվ օրերն հասնում էին: Այսօր չէ՝ վաղը, վաղը չէ՝ մյուս օր...

Արսենը ջանում էր չմտածել Խորիշայի մասին: Մտքով ընկնում էր հայրենի երկիրը, Այրարատյան դաշտի անտառները, որտե՞ս վայրերը, խրճիթների կապույտ ծուխը: Ջանում էր երեակայության աչքերով տեսնել խաղողի այգիների զմրուխտը, ոսկի ողկույզները: Կարոտել, ծարավել էր սլացիկ բարդիններին, նրանց գողտրիկ պարին հովերի հետ: Ջանում էր տեսնել, մի այլ, օտար, նոր մատաղահաս դեմք այդ այգիների մեջ: Եվ երբ երկար նայում էր՝ Խորիշան կանգնում էր նրա առջև իր հեթանոս աչքերի հեքիաթական հայացքով:

Արսենը տխրում էր: Առաջին անգամ ռազմիկ երիտասարդը զգաց, որ պատերազմը կաշկանդում, բռնանում էր իր հոգուն, անողոք պարտականություններ էր դնում նրա վրա, կոպիտ ձեռքերով բզկտում էր նրա հոգու ամենանվիրական թեկերը, խռովալից սրտով նա նայում էր իր մոտալուտ ապագային: Ի՞նչ պիտի լիներ: Դժվար թե դուրին՝ նա պիտի լքեր Խորիշային և գնար հեռու հայրենիք՝ կռվելու պարսիկների դեմ...

Քարեզինը օրը մի քանի անգամ հավաքում էր իշխաններին և խոսում իրենց անելիքների մասին, որով և ավելի էր խռովում Արսենի սիրտը: Արսենը ամաչում էր ինքն իրենից. հայրենասեր, ռազմիկ երիտասարդը. չէր կարողանում լիապիստ նվիրվել հայրենիքի գործին: Նրա առջևն ընկել էր մի նոր, դեռ չփորձած խղճնդոտ և պառակտում էր հոգին: Հայրենի՞քը, թե՞ Խորիշան: Ծ՛վ հայրենիքը, և՛ Խորիշան, ասում էր մտքում Արսենը, բայց և խսկույն զգում էր, որ անկարելի բան էր ասում, — նա հարկադրված էր հեռանալ Խորիշայից և մասնակցել հայրենիքի համար մղվող պատերազմի գործին:

Սրվանձտյա իշխանը մի օր հայտնեց, որ պետք է սպասել, որ առիթ ստեղծվի փախուստի:

— Բայց մի՞թե խելքի մոտ բան է փախուստը,— ասաց Ասենը ոչ այնքան մաքուր սրտով:

— Բացի փախուստը ուրիշ ելք չունենք,— ասաց Գարեգինը: Կասկածը վերացնելու դիտավորութեամբ Գարեգինն սկսեց մոտենալ պարսիկ մեծամեծների: Գնաց Նյուսալավուրտի մոտ: Պարսիկ ներքինի զորավարը, որ անգամ իր տաղավարում ինքն իր հետ մենակութեան մեջ շար էր և անբարեհամբույր, Գարեգինին ընդունեց թշնամական հայացքով:

— Բարեռոջուն,— խոնարհութիւն արեց Գարեգինը: Նյուսալավուրտի ո՛չ մարմնին, ո՛չ դեմքին, ո՛չ հայացքում չերևաց ոչ մի նշույլ շարժման: Կենդանի ապառաժ:

Գարեգինը շնատեց՝ Նյուսալավուրտի նստել շհրավիրելուն ի վրեժ:

Նյուսալավուրտը շխոսեց: Գարեգինն ինքն սկսեց՝ դարձաւ նույն հակառակի զգացմունքով:

— Զորավար,— ասաց նա վճռական շեշտով,— ինչո՞ւ է հայոց այրուձին անգործ նստել այստեղ: Կամ ուղարկեցեք մեզ կրակներ քուշանների դեմ, կամ հայրենիք ուղարկեցեք, կովներ ձեռք դնա՛:

Նյուսալավուրտը դաժան հեգնութեամբ ժպտաց՝ երեսը այլ լանդակող մի ժպիտով:

— Հը՛մ... ուրի՛շ...

— Ուրիշ ոչինչ,— կտրուկ ու շոր կանգ առավ Գարեգինը:

— Կնստեք այստեղ և կկատարեք ինչ որ ձեզ հրամայել են: Գարեգինը խոժոռվեց Նյուսալավուրտի վրա:

— Մենք նստած ենք այստեղ ոչ զորականի հաշվի: Գոնե պենքերս առեք, դրեք զնդան, դառնանք խաղաղ բանտարկյալ: Եթե ոչ՝ զենքերս վրաներս՝ քեզ հավասար ենք: Այնժամ տարեք պատերազմ: Ափսոս են զենքն ու զինվորը: Զինվոր ես՝ կհասկանաս:

Նյուսալավուրտը մեղմեց կարծես: Զինվորի հոգին խոսեց վերջը:

— Ձեզ ես չեմ բանտարկել. ձեզ բանտարկել են արքան ու Հազարապետը:

— Ասա արքային և Հազարապետին մեզ պատերազմ ուղարկեն. մենք եկել ենք ո՛չ հաց ուտելու, այլ կովելու:

Նյուսալավուրտը ինչ-որ մրթմրթաց քթի տակ: Զիմացվեց թե ինչ էր ասում և ինչ տրամադրության մեջ էր:

— Զորականներ են ինձ պետք,— ասաց բարձր Նյուսալավուրտը,— զինվորներ և ոչ թե արևի առաջ շոքող-կանգնողներ: Արյուն թափվի, սա է իմ գործը: Բայց ինձ չեն լսում: Մոգեր են ուզում դարձնել զորքը:

Ինչպես երևում էր Նյուսալավուրտը մաղձ ուներ թափելու և առիթը եկավ: Նրա առջև կանգնել էր մի քաջ զորական, որի սըխ-բագործությունները շատ էր տեսել քուշանների կռիվներում:

— Ասացի՝ բերեմ փղերը տրորել տամ հայոց այրուծին՞, «Զէ՛», պիտի կրակին երկրպագե՛ն...»: Իհարկե, զորականին չեն փակի զենքը ձեռին...

— Կավ, կխոսեմ,— ասաց մի փոքր մտածելուց հետո Նյուսալավուրտը և լռեց ապառաժի պես:

— Ողջամբ մնաս,— հրաժեշտ տվեց Գարեգինը և գուրս գնաց:

Մտնելով տաղավար, ուր հավաքված իրեն էին սպասում իշխանները՝ Գարեգինն ասաց.

— Մեզ կտանեն քուշանների դեմ:

Անգղի դեպքերի լուրը որքան և ուշ՝ հասավ Ապար աշխարհը: Ավելի գունավորված, ծավալուն համեմատություններով նկարագրվեց նախարարների բացահայտությունը, մոգպետի ծեծը, պարտիկ զորքերի շարդը, Դենշապուհի և մյուս մեծամեծների բանառարկումը, ապստամբության բարձրացումը: Հազկերտը կատաղեց, խելագարվեց: Հայաստան ուղարկված զորքը, որ գնում էր նախարարների հետևից և միայն մի նպատակ ուներ — նախաճարների հետևից հսկել դեպքերին և երկյուղ ներշնչել, իսկույն հետևից արագագնաց սուրհանդակների միջոցով հրաման ստացավ արագությամբ խուժել Հայաստան և ոչնչացնել ամեն ինչ:

Վարդանի ծպտյալ սուրհանդակները Անգղի դեպքերի լուրը ավելի ճեպով հասցրել էին Ապարում ներկալված հայոց այրուծիին և հրաման տաքել հայ իշխաններին՝ ինչ գնով լինի հաշտեցնել փախուստը:

Արսէն Ընծայնոց իշխանը այցի գնալով Վախթանգին՝ այրու՝
ձիի մասին լոեց, բայց Անզղի դեպքերը պատմեց նրան: Սա զայ-
րացավ Վարդանի վրա և սկսեց բարձրաձայն սպառնալ, որ նա
կկրի իր արժանի պատիժը: Խոսակցութիւնը թեև այգումն էր,
բայց մոտերքում գրոսնող Խորիշան և Վարազդուխտը մանրա-
մասն լսեցին եղելութիւն մասին:

Վարազդուխտը ծածուկ զնաց Կողակի մոտ: Կողակը շատ
զարմացավ՝ տեսնելով Վարազդուխտին իր օթեանում, ուր կնոջ
մոտքը և՛ արգելված էր, և՛ անպատշաճ: Հարցրեց տազնապով.

— Ի՞նչ է պատահել:

— Մարզպանն ընկավ, իշխան...:

— Գիտեմ, — մոմռաց Կողակը, որ ոչինչ էլ չգիտեր իրոք, —
տխուր լուր է...

— Ավելի տխուր բան կա, իշխան, — հրահրեց Վարազդուխ-
տը, գլխի ընկնելով, որ Կողակը տեղյակ չէ:

— Այո՛, — հաստատեց Կողակը նույն եղանակով:

— Ծս, դու, բոլորս վտանգված ենք: Է՛հ, իշխան, — այս մե-
ծարանքով շոյեց Վարազդուխտը Կողակին, — հիմա, որ ուզենաս
էլ նրան փրկել՝ չես կարողանա: Ծս էլ վախենում եմ պաշտպանել
նրան: Վտանգ է մեծ: Դավով պարսիկ զորքն ու մոգերին կոտորել
է տվել՝ իբրև թե Սպարապետն է արել, ձերբակալել և բանտար-
կել է տվել Դենշապուհին, մոգպաններին և Դարեհին, ավետարա-
նի վրա երգվել է կռվել պարսիկների դեմ: Մատանիով կնքել է
դիմումը՝ հունաց կայսեր օգնութիւն: Դեռ այս ոչինչ... Սպարա-
պետին և Ներշապուհին ուղարկել է պարսիկ զորաբանակի դեմ,
ինքը նստել է Արտաշատում, քանդել է տալիս ասորւշանները,
կոտորել տալիս բերդապահ պարսից զորքը: Սրանից հետո մա՛րդ
կազատվի Հազկերտի ձեռքից. եկա որ քեզ զգուշացնեմ... Զմիշ-
նորդե՛ս, մեղք ես, գլուխդ կկտրեն:

Կողակը շատ զարմացավ, որ Վարազդուխտը փոխանակ ինքը
օգտագործելու Վասակի արարքների մանրամասնութիւնները՝
իրեն Կողակին է «նվիրում» այդ առիթները և ինքը քաշվում է մի
կողմ:

Կողակը սակայն հասկացավ, որ Վարազդուխտը վճռել է Վա-
սակին ազատել: Նա այնպես հասկացավ, որ Վարազդուխտը դիտ-
մամբ է հրաժարվում Վասակին պաշտպանական խոսք ասելուց,

որ կարողանա ծածուկ հաջողեցնել նրա փրկութիւնը. «Զուր է... չի փրկվի», — ասաց մտքում Կողակը և մտքում ծիծաղեց Վարազ-գուխտի «միամիտ խորամանկութեան» վրա:

— Եվ շարժի էլ աշխատել նրա համար, թող կորչի — լրաց-բեց Վարազդուխտը:

Կողակը հաստատվեց իր կարծիքի մեջ: Բայց նա այնպես էր շշմել, ահաբեկվել այս մանրամասներից, որ իր մեջ վճռեց, որ Վասակն այս անգամ տապալվեց: Իսկույն վճռեց օգտագործել առիթը և անցնել Վարազվաղանի մոտ ծառայութեան:

Վարազդուխտն էլ այդ էր կամենում: Նա վաղուց էր նկատել, որ Կողակը Վասակին դավաճանելու ճանապարհն է բռնել: Եվ գործեց նրան զլորվելու այդ փոսը:

Կողակը գործի անցավ: Կեսգիշերին նա ձին քշեց Վարազվա-ղանի ապարանքը:

Վարազվաղանն իսկույն շտապեց օգտվելու ամենահարմար առիթից:

Հաղարապետի քնած կերպարանքը անշարժացել էր. և օձի հայացքը սառել էր մի կետի, որ Վարազվաղանը կանգ առավ մուտքի վարագույրի մեջ: Հաղարապետը հայացքը դարձրեց Վա-րազվաղանին և աչքերով հասկացրեց, որ առաջանա: Վարազ-վաղանն զգուշ քայլեց դեպի Հաղարապետը և մի քանի քայլի վրա կանգ առավ:

— Ասա ինչ որ գիտես, — խոսեց Միհրներսեսը:

Վարազվաղանը պատմեց անգղի և Արտաշատի դեպքերը այն-քան գունավոր, ինչքան հնար էր տալիս իր երևակայութիւնը:

Միհրներսեսը սուր նայեց Վարազվաղանին, լռեց և հանկարծ խայթեց.

— Ո՛վ է քեզ հաղորդել այդ լուրերը:

Վարազվաղանն հանկարծ ուշաբերվեց... «Կողակը թակարդ գցեց ինձ...»: Եվ իսկույն վրա բերեց.

— Կողակը հաղորդեց լուրը, տե՛ր իմ:

Միհրներսեսը խոժոռվեց, ծափ տվեց: Ներս մտավ սենեկա-պետը.

— Բո՛նե՛կ տա՛լ ա՛յն հա՛լ աղջի՛կան, որ մի անգամ Եկո՛վ մոտոս, և գլխատե՛ր:

— Հրամա՛նդ:

Սենեկապետը գնաց:

— Կանանց լուրերը դու համարձակվում ես բերել ի՞նչ...

Վարազվաղանը սարսափեց, բայց վերջին մի ճիգ արեց և ձայնը փոքր-ինչ բարձրացրած ասաց.

— Լուրը կնո՞ջ էր... մի՞թե ես թակարդի մեջ եմ եղել... Բայց լուրը ճշմարիտ է: Ինձ գլխատել տուր, եթե չհաստատվի, որ մարդպանը երդվել է կռվել պարսից դեմ և բանտարկել է Դենշապուհին, մոգպետներին ու զորավարներին:

Երեկոն բացեց փոքեց իր սև թավիշները: Ստվերախիտ այգում գետակի ափին նստած էին Դիշտրիան և Խորիշան: Նրանց դիրքից երևում էր քաղաքից եկող ճանապարհը: Այն կողմն էին նայում: Խորիշան հույս ուներ, որ Արսենը կգա:

— Հանկարծ չգա՞, Խորիշա՛...:

Դիշտրիայի ձայնի մեջ երկյուղ կար և անհանգիստ մտահոգություն: Խորիշան ցնցվեց և վախեցած աչքերը լայն բացեց Դիշտրիայի վրա:

— Զգա՞... ի՛նչ ես ասում, Դիշտրի՛ա...

— Դե, կռիվ է, Խորիշա՛,— դարձավ ամբողջ մարմնով Խորիշային Դիշտրիան, որ ըստ երևույթին վերջերս ջանում էր նախապատրաստել Խորիշային աղետալի անցքերին:

Խորիշան սակայն ոչինչ չէր հասկանում, թե ինչ կռիվ է նա կատարյալ միամտությամբ հարցրեց.

— Զեմ հասկանում, Դիշտրիա, ախր Արսենը ո՞ւմ դեմ պիտի գնա կռիվ:

— Մեր գեմ:

— Վա՛յ, Արսենն ինչո՞ւ պիտի մեր դեմ դուրս գա կռիվ:

— Ինչո՞ւ: Բա Վախթանգը, որ հայերի դեմ պիտի կռվի:

— Հայերի դե՞մ: Վախթանգն ի՞նչ ունի հայերի դեմ: Զե՞՛հ հասկանում. ինչո՞ւ են իրար հետ կռվում,— հանկարծ լցվեց Խորիշան:

— Ուզում են, որ հայերին մեր կրոնին դարձնեն,— բացատրեց Դիշտրիան:

— Հայերը կրոն չունեն,— հարցրեց Խորիշան հետաքրքիր և տարակուսած:

— Ունեն: Ուզում են հայերին մեր կրոնին դարձնեն, որ հետենք մեկ գառնանք:

— Դե, թող մե՛նք դառնանք նրանց կրոնին, դառնանք մեկ:

— Մի՛ խոսի այդպես, մոգը կիմանա,— զգուշացրեց Դիշտրիան շուրջը նայելով:

— Զե՛ս հասկանում, նրանց աստվածն աստված չէ՞:

— Իրենց համար է աստված: Մեզ համար մերն է աստված:

— Դե, թե ամենքին էլ իր համար աստված է՝ ասել է բարի է, մարդիկ էլ բարի, ապրում են ազատ իրենց համար, էլ ի՞նչ կա:

— Խորիշա, լո՛ւտ, այդպես բաներ մի՛ խոսի: Որ խմանա՝ Վախթանգն էլ կսպանի քեզ:

— Է՛, է՛, Դիշտրիա, ի՞նչ եմ ասում, որ սպանի: Խորիշան փղձկաց.

— Վա՛յ իմ անբախտ գլխին, վա՛յ Արսենին:

— Մի՛ լար, Խորիշա, մի՛ լար,— մոտ գնաց Դիշտրիան:— Արսենը տարիներ հո չի կռվելու, մի օր կգա ետ:

Մութն ընկնում էր: Արսենը չկար: Երկար սպասեցին՝ կրկին չերևաց: Արդեն խավարը լիովին պարուրել էր Խորիշային, և նա լուռ, գլխահակ նստած քարին՝ այդ գիրքում թմրել նիրհել էր, որ բակի մութի մեջ խլրտաց մի ստվեր: Դիշտրիան լարվեց և գնաց գեպի այն կողմը: Մթան մեջ իրար հանդիպեցին ստվերի հետ, որ ինչ-որ խոսեց Դիշտրիայի հետ և ապա եկավ դեպի գետափը: Մթան մեջ աղոտ գծագրվեց Վախթանգի կերպարանքը: Խորիշան արթնացավ:

— Հը՛, սոխակը հայրենի՞ք է գնում, ո՞նց է վարդի բանը,— խոսեց Վախթանգը:

Դիշտրիան մի կողմ էր կանգնել խոնարհ գիրքով և Վախթանգի պատկերավոր խոսքին չէր կարող պատասխանել: Վաղթանգն անցավ հասարակ ձևի.

— Արսենը չեկա՞վ այսօր:

— Ոչ, իշխան,— պատասխանեց Դիշտրիան:

— Ապա ինչպե՞ս պիտի լինի... առանց տեսնելո՞ւ պիտի գնա:

Դիշտորիա՛ն կրկին չհամարձակվեց պատասխանել:

— Խորիշա՛, — դիմեց Վախթանգը Խորիշային, — Ի՞նչ պիտի լինի սրա վերջը:

— Զգիտեմ, իշխան... — պատասխանեց Խորիշան տխուր:

— Բյո՛ւ կոի՛վ հնարողի... — թեքեց Վախթանգն ու հեռացավ: Դեռ չէր կորել խավարի մեջ, որ բակը մտավ մի հեծյալ: Դիշտորիան ճանաչեց.

— Արսենի նո՛ւյզն է...

Ու վազեց այն կողմ: Արսենն էր: Վախթանգի հետ առաջ եկավ դեպի գետափ:

Արսենը մեղմակի մոտեցավ Խորիշային, շոյեց նրա գլուխը և նստեց նրա դիմաց: Լուռ նստեց և Վախթանգը: Միայն Վախթանգը նշան արեց, որ ընթրիք տան հենց գետափին: Դիշտորիան վազեց օթեանների կողմը և շուտով աղախինների հետ վերադարձավ, ու միասին սկսեցին սարքել ընթրիքի սեղանը: Ծրագը բերին:

Ոչ ոք չէր խոսում: Վախթանգը մի քանի անգամ նայեց Արսենին, բայց սա էլ շխոսեց, միայն հայացքով պատասխանեց նրա հայացքին: Ապա երկուսն էլ գլխիկոր նստած ընկան իրենց մտքի հետևից: Սկան Վախթանգի զոքանչն ու Որմիզդուխտը:

— Ի՞նչ բանի եք, զավակներս, — հարցրեց մեղմ Վախթանգի զոքանչը՝ Ֆրավաշին:

Նրան էլ պատասխան տվող չեղավ:

— Անիծվի՛ կոի՛վը: — խոսեց ինքն իրեն Ֆրավաշին ու ինքն էլ տարվեց լուռթյան մտքերին:

Նստեցին ընթրիքի: Վախթանգը խմում էր իրար հետևից: Նա գրգռված տրամադրության մեջ էր: Ինչ-որ ներքին կոի՛վ էր ծագել նրա հոգում և նա արդեն սկսում էր բորբոքվել: Նա գիտեր հայոց այրուծիկ կալանավոր վիճակը, գիտեր նաև որ նախազգուշացված է բոլոր պարսիկներին՝ հսկել հայերին: Նա չէր ենթարկվում այդ ամենին, նա սիրում էր Արսենին, բայց մի այլ անորոշ զգացում հանգիստ չէր տալիս նրան: Ի՞նչն էր այդ՝ նա զգում էր, բայց չէր գտնում բացատրությունը: Ապա նաև նրա մեջ ուրիշ կոի՛վ էր գնում Հազկերտի, Հազարապետի և պարսիկ մեծամեծների նվաճողական, բռնակալական ձգտումների դեմ, ձգտումներ, որ

սկսում էին գրավել նրանց Նա մեծ սիրով էր նայում Արսենին, մտքում շոյում նրան. հիշում էր Արսենի անձնագոհ լավությունը դեպի ինքը: Բայց երբեմն էլ գազանային մի կիրք պոռթկում էր հոգու հեռու անհայտ, մռայլ խորքերից և նրան ատելությամբ լցնում դեպի Արսենը: Այդ պահերին նա ուզում էր հարձակվել Արսենի վրա և սպանել:

— Հայաստան ես գնում,— հարցրեց Վախթանգը Արսենին: Արսենը չպատասխանեց: Սա շարժեց Վախթանգի կիրքը:

— Գնո՞ւմ ես... — հեզնոտ շեշտով ասաց Վախթանգը,— ի՞նչ՝ րկե, կգնաս հայերին կռիվ բերելու պարսիկների դեմ...

Խորիշան ցնցվեց և երկյուղով նայեց Վախթանգին: Նա նրան չէր տեսել այդպիսի անսովոր տրամադրությամբ:

— Ինչո՞ւ ես լուում,— կոշտ ձայնով հարցրեց Արսենին Վախթանգը:

— Ի՞նչ ասեմ, ասելու ի՞նչ կա,— պատասխանեց Արսենը. հանգիստ եղանակով:

— Շատ բան. ի՞նչ ես անելու,— չարաթույն խեթելով հարցրեց Վախթանգը:

— Ինչ որ միշտ արել եմ,— ասաց Արսենը հեզնոտ ձայնով: Վախթանգը լռեց: Նա լցրեց իր գավը, խմեց և ապա գավը զարկեց գետին:

— Դու պիտի փախչես, գնաս ձեր զորքին միանաս, գաս մեզ վրա կռիվ, ահա թե ինչ ես անելու:

— Դե, որ գիտես՝ էլ ինչո՞ւ ես հարցնում,— հանգիստ ասաց Արսենը և վար դրեց գավաթը:

— Ասել է մեզ պիտի դավաճանես...

— Իսկ ես ո՞ր օրն եմ Հազկերտին երդվել, որ նրա զորքի հետ գնամ հայրենիքս կործանելու...

— Իսկ քո հայերին երդվե՞լ ես գալ իմ հայրենիքը կործանելու:

— Իմ հայերին երդվել եմ պաշտպանել իմ հայրենիքը...

— Ո՞ւմ դեմ... Երանի՞ դեմ...

Եվ Վախթանգը, որ կիսովին պառկած էր՝ ելավ նստեց.

— Հա՛, ասա, Երանի՞ դեմ...

— Ինչո՞ւ մենակ Երանի դեմ,— ձայնը բարձրացրեց Արսենը,— ամենքի դեմ, ով կհանդգնի իմ հայրենիքի դեմ...

Վախթանգը ընդոստ կանգնեց և մի քանի քայլ գնալով դեպի օթևանները՝ ձայն տվեց.

— Է՛յ, տղա՛յք, որտե՞ղ եք, այս կո՛ղմ:

Ֆրավաշին զարմացած և անհանգիստ նայեց նրան և կըշտամբող ձայնով՝

— Ի՞նչ ես անում, Վախթանգ...

— Տղա՛յք, ա՛յս կողմ,— գոչեց ավելի բարձր Վախթանգը:

Մութի միջից դուրս լճղացին զինված ծառաների սև կերպարանքներ:

— Տարե՛ք իշխանին զնդան,— հրամայեց Վախթանգը:

— Ամա՛ն,— ողբաց Ֆրավաշին և ծնկները ծեծելով նայեց խորիշային, որը վախեցած վեր էր թռել և կանգնել քարացած:

Ոչ ոք չէր սպասում, որ Վախթանգը այսպիսի բան կանի: Ֆրավաշին կամեցավ մեղմել նրան: Վախթանգի գինով կերպարանքը եթե մի կողմից վախեցնում էր, մյուս կողմից էլ կարծես թույլ էր տալիս կարծել, որ դա մի անակնկալ, անցողիկ զայրույթ է, կարելի է ողորձել նրա սիրտը: Մի փոքր սպասեց: Վախթանգը շարունակում էր խմել և փնթփնթալ:

— Երա՛նը, Երա՛նը...

Ֆրավաշին նորից փորձեց:

— Վախթա՛նգ... մտածիր ի՞նչ ես անում...

— Զա՛յնդ, քավթա՛ռ,— դաժան ձայնով գոչեց Վախթանգը և հրամայեց ծառաներին.

— Տարե՛ք...

Ծառաները մոտեցան Արսենին տանելու: Սակայն Արսենը ձեռը տարավ իր սրին.

— Տանելը կտանեն վերջը, չեմ պարծենում: Բայց մեր երկրում մինչև մի քանիսին չեն փոռում գետնին՝ չեն հանձնվում...

Վախթանգը լուռ ու քննական նայեց նրան: Ու մինչ նա կվճռեր իր անելիքը՝ խորիշան վեր թռավ, գնաց արագ չոքեց Արսենի առաջ: Արսենը, որ արդեն սուրը քաշում էր՝ բռնով զարկեց կոթին, գցեց պատյանը և ձեռը դրեց խորիշայի խոպուպների վրա.

— Լա՛վ, չեմ անի, թող տանեն...

— Տարե՛ք,— հրամայեց Վախթանգը սառը և գինովի ձայնով:

Պառանքները բռնեցին Արսենին, բայց նա թափ տվեց իրեն, ազատեց թևերը, մերկացրեց սուրը և գնաց: Միայն ետ նայեց հորիշային ու ասաց.

— Այս էիր ուզում՝ այս էլ արի...

— Ես այդ չեմ ուզում... ո՛չ... — հեկեկաց հորիշան և գնաց չոքեց Վախթանգի առջև:

Վախթանգը խոժոռվեց և գոչեց հորիշայի վրա.

— Հեռացի՛ր, թե չէ՝ արյունդ կթափեմ, դավաճան: Մեր ազգի թշնամուն սիրում ես, բավական չէ, ուզում ես նրան բա՛ց թողնեմ... նա այս գիշեր չի լուսացնի...

Ֆրավաշին կրկին փորձեց խելքի բերել Վախթանգին, կըրկին կարծելով թե նա անսպասելի մի բռնկման մեջ էր, սակայն Վախթանգի կերպարանքը զգաստացրեց նրան: Նա դաժանացել էր. աչքերը լի շարությամբ նայում էին արյունով լցված, և նա ինքն իրեն կրկնում էր մի բառ.

— Երա՛նը... Երա՛նը... ապրեն Երանում, խմեն ջուրը, սիրեն աղջիկներին և վերջը վեր կենան Երա՛նը սպանելու... Զեղանո՛ւմ կխեղդեմ...

Հորիշան անլսելի փղձկաց և երեսը թաքցրեց փղոսկրյա թևերի մեջ, որ գետափին դրած կրակի լույսից փողփողում էին լույսի և սովերի խաղերով: Ֆրավաշին հառաչեց տխուր ու լռեց, իսկ Որմիզդուխտը մոտ գնաց հորիշային և գրկեց նրան:

Վախթանգը վեր կացավ և քայլերն ուղղեց դեպի զնդանը:

— Ի՛նչ է ուզում անել, ամա՛ն... — հեծեծաց նրա հետևից Ֆրավաշին:

Վեր կացավ և գնաց հետևից:

Վախթանգը հրամայեց ճրագ բերել: Ճրագի լույսով նա իջավ գինու մառանը: Բորբոսի ծանր հոտը միացած գինու սուր բուրմունքին՝ ազդում էր շշմեցնող մի ախորժով: Հսկայական կարասները լուռ էին գինով հագեցած իրենց փորերով: Նկարեն գավերն ու գինու սափորները շարված էին նրանց խուփերի վրա:

Արսենը թիկն էր տվել վաղեմի ժամանակներից սևացած պատին և մռայլ ու անշարժ գետնին էր նայում: Միայն աչք ձեռի ափք սևղմել էր սրի դաստակին:

Վախթանգի հետ ներս մտան նաև ծառաները: Նրանք մտահոգ նայում էին Արսենի սրին, որ նրան բանտարկելիս չէին հա-

մարձակվել խլել: Հիմա ծառաներից մեկը մոտեցավ Արսենին և նշանացի հասկացրեց, որ սուրբ իրեն հանձնի: Արսենը միայն խոժոռ նայեց նրան ու մնաց անշարժ:

Վախթանգը կանգնեց Արսենի դիմաց՝ երկու ձեռքերը կանթելով կողերին և սկսեց լուռ ու գինով դիտել նրան: Արսենը աչքերը չբարձրացրեց:

— Գոռո՞ղ ազգ եք,— մոմռաց Վախթանգը:

— Բայց տմարդի չեմք,— հազիվ լսելի ասաց Արսենը:

— Գոռոզ եք, չեք ապրի:

— Գոռոզ եմք՝ կապրենք:

— Կապրե՞ք...

— Կապրենք...

Արսենը բարձրացրեց աչքերը և տեղում շտկվեց.

— Ես իմ կամքով եկա, բայց դու ինչո՞ւ դրիր ինձ զնդան... որ ես իմ հայրենի՞քն եմ պաշտպանում...

— Ոչ,— մեղմ պատասխանեց Վախթանգը,— այլ որ ես իմ հայրենիքն եմ պաշտպանում:

— Նենգությա՞մք, տմարդությա՞մք...

— Զարուխյա՞մք, թշնամությա՞մք,— հետո գոչեց,— բռնությա՞մք:

Երկուսն էլ իրար նայեցին լարված:

— Սա Երա՛ն է, ապա՞ մի ասա թե՛րա՛ն: Ի՞նչ, Բիհիսթունի ժայռերին Դարեհ՞ը դրա՞ համար քանդակեց Երանի անունը, որ մի հայ ձեռք բարձրացնի վրան:

Արսենը աչքերը ոլորեց, շեշտ նայեց Վախթանգին, բարձրացրեց սուրը և դարձավ ծառաներին.

— Ապա մի ներս քաշվեցեք դռնից.

Ծառաները լարվեցին, չհասկացան և մնացին իրենց տեղերում անշարժ, խմբված դռան մոտ:

— Զլսեցի՞ք ինչ ասացի...

Ծառաներից մեկը սուրը բարձրացրեց և հարձակվեց: Արսենը մի ակնթարթում սրով զարկեց նրա աջ ձեռին: Սա ընկավ, մյուսները փախան դռնից դեպի ներս: Արսենը բռնեց դուռը՝ մեջք տվեց նրան և կանգնեց սուրը բարձրացրած:

— Զարկե՛ք դրան,— քաշվելով պատի տակ՝ հրամայեց Վախթանգը վախեցած:

Ո՛չ ք չշարժվեց:

— Զարկե՛ք, ասում եմ ձեզ,— որոտաց երկյուղից Վախթանգը:

Ծառաները քարացած, անշարժ նայեցին միայն:

— Կզարկե՛ն վերջը... բայց ես կարծում եմ բոլորս կոշնշանանք,— ասաց Արսենը:

Վախթանգը համբերանքից դուրս եկավ:

— Հարամանի՛ի զավակներ, ի՞նչ ասացի ձեզ, զարկե՛ք...

Ծառաները շանսացին: Նրանք վախեցած կատաղությամբ ըսպասում էին հարմարության՝ հարվածելու Արսենին: Բայց Արսենն այլայլվել էր:

— Ի՞նչ է միտքդ... — հարցրեց Վախթանգը՝ ազդված այդ հայացքից:

— Թա՛փեք զենքը՝ գինու կարասը,— հրամայեց Արսենը:

— Ի՞նչ է միտքդ,— մեղմելով կրկնեց Վախթանգը:

Վախթանգի այս մեղմացումը ազդեց իսկույն ծառաներին: Նրանք հասկացան, որ Արսենը գնում է մահվան ու այլևս նրան հաղթել չես կարողանա: Նրանք սկսեցին իրար նայել և սպասել Վախթանգին:

— Զեզ չե՞ն հրամայում՝ թափեք զենքերը,— գոչեց Արսենը և հարվածեց ծառաներից մեկին ևս:

Սարսափը տիրեց մնացածներին: Նրանք ակամա և մեքենաբար զենքերը թափեցին կարասը:

— Դե, նստեցեք հիմա... Շո՛ւտ... — Ծառաները նստեցին գետնին:

— Հետո՞... — հարցրեց Վախթանգը գինով, բայց մտահոգ արդեն:

— Հետո այն, որ կմնանք այստեղ, մինչև մեր գիակները տանեն դուրս:

— Բայց ինչպե՞ս կհամարձակվես:

— Տեսնում ես, որ համարձակվեցի:

Վախթանգը շփոսեց: Նա սկսում էր ուշքի գալ իր գինովությունից: Արսենը հեզանքով մոմռաց:

— «Թռնությա՛մբ» ասացիր, չէ՞... դե, հիմա բռնությունը տե՛ս:

Վախթանգը չար նայեց նրան:

— Դու լուրջ ես ասում...

— Ինչպես որ զնդան բերիր ինձ լուրջ: Դե, հիմա իմացիր, ես պիտի մեռնեմ այստեղ ձեզ հետ: «Ինչպե՞ս կհամարձակվես»:

Ինչպե՞ս համարձակվեցիր հայ իշխանին ձեռ տալ...

— Դու Երանի դեմ գնացիր:

— Երանի դեմը հիմա կտեսնես: Քո Երանի է՛լ, քո օրենքի ու հավատի դեմ է՛լ: Հիմա ես ձեզ ասում եմ, մի փոքրիկ շարժում՝ գլուխներդ կգնա:

— Դու մեզ անպատվում ես:

— Ո՛չ մեկիդ պատիվը չեմ ճանաչում, անպատվեցիր դո՛ւք: Եվ այսպես դուք, այստեղ է՛լ, իմ հայրենիքումն է՛լ, չեք ճանաչում ո՛չ ուրիշի պատիվը, ո՛չ ինքնասիրությունը, ո՛չ հայրենիքը, ո՛չ ազատությունը: Ձեր արքան բռնի երկրպագել տվեց արևին մերոնց, և այդ այն ժամանակ, երբ մեր այրուծին ձեր տերությունն է պաշտպանում: Ապերախտե՛ր:

— Ի՞նչ հակառակ ազգ դուրս եկաք,— խոժոռ նայեց Արսենին Վախթանգը:

— Հա՛, ի բնե ի ծնե ձգտել ենք ազատության:

Դրսից լավեցին հեկեկոցի ձայներ: Այնտեղ ինչ-որ խլրտոց կար: Դուռը ծեծեցին: Արսենը շարժվեց տեղից: Կրկին ծեծեցին: Նույն պատասխանը:

— Դրսից կանչում են, բա՛ց արա դուռը,— ասաց Վախթանգը:

— Դուռը չի բացվի,— հակառակեց Արսենը:

— Բա՛ց արա դուռը, իշխան,— խնդրեց Ֆրավաշին լալագին:

— Գնա՛, մայրիկ, գնա՛,— մեղմ ասաց Արսենը,— ո՛չ դու կբացվի, ո՛չ էլ այստեղից մարդ դուրս կգա:

— Իշխան, զինվոր է եկել ճամբարից,— լավեց Դիշտրեայի ձայնը:

— Զինվո՞ր... — ցնցվեց Արսենը՝ գուշակելով տագնապ:

— Քեզ կանչում են, գնա՛, — ասաց Վախթանգը բուրբուռով հաշտ ձայնով:

Արսենը նայեց Վախթանգին անհանգիստ և տարակուսած:

— Կանչում են, պիտի փախչեք Հայաստան, գնա էլի՛,— կեռ հեզնանքով, կես լուրջ ասաց Վախթանգը:

Արսենը դուրս ելավ զնգանից: Գոռներ կանգնել էին Վախ-
թանգի զոքանչը, Դիշտրիան և մի զինվոր, մտրակը ձեռին: Արսե-
նը հուզված մտտեցավ զինվորին, որ ձեռքը դրեց կրծքին՝ իբրև
խոնարհության նշան:

— Ի՞նչ կա, զինվոր,— հարցրեց Արսենը:

— Զորավարը ապսպրեց, որ քեզ կանչեմ ճամբար,— պա-
տասխանեց զինվորը,— խիստ շտապով,— ավելացրեց բազմա-
նշանակ:

Արսենի հետևից Վախթանգն էլ էր դուրս եկել և մոտ կանգ-
նել՝ լսում էր: Արսենը շուգելով կասկածը մեծացնել՝ ասաց զին-
վորին.

— Էավ, գնա՛, կգամ:

Զինվորը տրորվեց կանգնած տեղը:

— Քեա՛, կգա՛մ,— կրկնեց Արսենը կեղծ անփուլթ, կեղծ
հանգիստ:

Զինվորը ետ դարձավ և շտապ քայլեց դեպի դարբասը, ուր
նրա նժույգը պիտի լիներ:

Արսենը շտապ գնաց դեպի գետակի ափը: Նա որոնեց խորի-
շալին: Մտտեցավ ընթրիքի սեղանին և տեսավ նրան գլխիկոր
նստած, դեմքը ձեռների մեջ:

— Խորիշա՞... — մեղմ ասաց նա:

Խորիշան հեկեկաց.

— Խորիշա, թո՛ղ լացը. ինձ կանչում են ճամբար:

Խորիշան վեր թռավ, կանգնեց Արսենի գիմաց: Այլևս լացի
ժամանակ չէր: Տագնապալի վիճակ էր: Արսենը պարտավոր էր
իսկույն մեկնել, և մեկնել կնշանակեր ճամփա ընկնել հեռավոր
մի վայր — Հայաստան կամ քուշանների մոտ: Իսկ այդ ամենը
կնշանակեր վերջ ամեն բանի:

Ու մինչ երկուսը հոգեխռով կանգնած էին իրար դիմաց՝ հե-
տևից հասան մյուսները: Վախթանգը նստեց իր տեղը և ձեռով
հրավիրեց Արսենին, որ նա էլ նստի: Մյուսները նույնպես նստե-
ցին, որպեսզի խաղաղ կերպարանք տալով դեպքին՝ հանգստաց-
նեն իշխաններին:

Վախթանգը հրավիրեց բոլորին լցնել գինու գավերը: Աղա-
խիները լցրին:

— Վերցրու,— ասաց Վախթանգը Արսենին,— վերցրու խըմենք հոլի արյունը, հետո կխմենք իբար արյուն։

— Հարամանիի՛ ժամ դառնար ժամը, մի՛ հիշեցնի,— հանդիմանեց Ֆրավաշին։

Արսենը, որ խառնաշփոթ մտորանքների մեջ էր՝ մեքենաբար անդրադարձավ նաև նրան։

— Ուրախությունն է՞լ ես հրամայում...

— Ուրախությունն է՞լ չի կարելի հրամայել,— խեթ նայեց Վախթանգը,— լա՛վ մարդ չես։

Արսենը մտորմունքով նայեց գետնին։ Միայն դառնության կծկումով շրթունքներն իրար կպցրեց։

— Հա, ի՞նչ ես խորհում,— հեզնանքով նայեց նրան Վախթանգը։

Արսենը դառնությամբ ասաց.

— Այո՛, դարերո՞վ տիրել եք մեզ և տիրելով միայն «սիրել», հաճել, ընդունել մեզ։ Այդպես, որ մենք լուռ եմք՝ այդպես էլ սովոր եք։ Այ, տե՛ս, ցույց տվի փուշս, դառա «վատ մարդ»... Դրա համար եք թշնամանում։ Վատ ենք սովորեցրել...

— Երանը հզո՞ր է։

— Հենց այդ հզորությունն է ձեզ փշացրել, որ օտարին չեք սիրում, հարգում...

— Էլի մի՛ սկսեք, Որմիզդի՛ն ի սեր,— աղաչեց Ֆրավաշին։

Արսենը նայեց Խորիշային։ Վախեցած սիրո հայացքը աղաչական վշտի արտահայտությամբ հառած էր Արսենին։ Նա խընդրում էր մեղմել, հանգստանալ, հաշտվել։ Ամենևին նման չէր այդ հայացքը Վախթանգի հայացքին։ Նա չէր հրամայում, բռնանում, նա սիրում էր։ Նա ևս պատրաստ էր ընդունել մահը։ Նա ևս անպարտելի էր իր անձնազոհությամբ։

Արսենը երկար նայեց Խորիշային։ Զարմանալի է. Խորիշայի հայացքում չէր զգացվում այդ պահին կատարված դեպքի ազդեցությունը։ Զէ՛ որ Արսենը հարվածել վիրավորել էր երկու ծառաների, գժտվել էր Վախթանգի հետ, պարսավում էր նրա ազգին և խոսում էր օտարազգի ատելությամբ։ Կարծես Խորիշան չէր տեսնում այդ և ընդունակ չէր հասկանալու։ Նրա հայացքը այնքան մտերիմ էր, որքան Արսենի հայրենիքի լեռնային ծաղիկը, ծխանի ծուխը, երեկոյան ծղրիդը... Կարծես Խորիշան Արսենի ազ-

գից էր, մանկութիւն հարազատ: Քրոջական սիրազեղ մի շերմութիւն կար այդ հայացքում, անձնազոհութեան պատրաստ մի հոգի: Կարծես վեհ բնութիւնն էր նայում Արսենին, և դա սիրեցյալ չէր, այլ մայր, պաշտպան, կենսատու խանդակաթ:

Արսենը մեղմեց և հաշտ ու գորովալի աչքերը հառեց ետրիշային: Նա շնկատեց, որ Վախթանգը իրեն էր նայում հեգնոտ ու խանդոտ:

— Հը... տիրե՞լ ես,— մոմռաց նա կիսաձայն:

Արսենը շտտեց:

Բայց Արսենին նայում էին մյուսները և հուզումնալի, տխուր ժպտում: Ֆրավաշին հառաչեց.

— Ա՛խ, ի՞նչ ասեմ ձեզ...

— Ի՞նչ պիտի ասես,— խոսեց Վախթանգը,— եկել է մեր աղջկան տիրել՝ սուր է ճոճում, վրաներս: Աղուհացը ծնկան վրա է:

— Այդ մի՛ ասիր,— զայրացավ հանկարծ Ֆրավաշին,— գոնե ա՛յդ մի ասիր: Հիշիր քուշանների կռիվը և այդ մի՛ ասիր...

— Հետո՞ ինչ,— ողջ մարմնով ընդոստ շրջվեց Վախթանգը Ֆրավաշիին,— նա իր լավութիւնը ա՛չքս է կոխում:

— Նա ոչինչ չասաց, մի՛ զրպարտիր:

— Հազար կյանքս էլ որ նա ազատեր մահից, էլի Երանը Երան է:

— Դա ճշմարիտ է,— ասաց Արսենը,— հազիվ մի ճշմարիտ բան ասացիր:

— Ծշմարի՛տ,— մտորմունքով կրկնեց Վախթանգը,— ճշմարիտ բաներ շատ կան: Ասենք, ինչ կլինի՝ կլինի. հերն անիծած է՛յ,— դարձավ ծառաներին,— նվազածուններ բերեք:

Ծառաները վազեցին օթևանների կողմը, ուր քնած էին Վախթանգի տնական նվազածունները:

— Ծշմարի՛տ... — կարծես ինքն իրեն մոմռաց Վախթանգը,— ճշմարիտն այդ չէ... ճշմարիտը...

Վախթանգը լռեց, քրթմնջաց ինչ-որ ինքն իրեն և ձեռով մի բան սկսեց որոնել:

— Ի՞նչ ես ուզում,— հարցրեց Ֆրավաշին:

— Գինի լցրեք,— քնկոտ ձայնով մոմռաց Վախթանգը:

Նվազածուններն եկել, գետնին չոքել՝ լարում էին իրենց գործիքները և աչքերը տրորում քնաթաթախ:

— Դե, մի գինի՝ վերցրեք՝ ժանգ երեսներդ մաքրվի,— հրամայեց Վախթանգը գինով ու մշուշոտ ուրախությամբ:

Նվազածուններին գինի տվին: Նրանք արթնացան, զգոնացան և սկսեցին նվագել: Նվագի հնչյունները կարծես սրբեցին մի փոքր առաջ կատարված անտեղի, տգեղ դեպքը, աշխուժացրին Վախթանգին: Միայն Արսենն էր մտահոգ և անհանգիստ:

Ոչ ոք չէր խոսում, շարժվում, բացի նվագը, որ հոսում, վետվետում էր գիշերային օդի մեջ:

Բայց Արսենը ուրիշ խոհերով էր տարված: Նրան հուզում էր այն հարցը, թե ճամբարում ի՞նչ է կատարվում այս պահիս: Գուցե պիտի գնան պատերազմ, գուցե պիտի փախուստի դիմեն: Այսպես թե այնպես՝ նա պիտի հեռանար խորիշայից: Դա խոռվում էր նրան և արգելում նախաճաշակել հայրենիքը տեսնելու երջանկությունը:

Աստղերը թարթում էին իրենց կրակե թարթիչները, երկինքը անհունանում, վերանում էր: Գետակը խոսում էր քնի մեջ, և ժամ էր հանգստյան:

Վախթանգը թմրեց և մնաց գորգի բարձի վրա կես քուն կես արթուն: Մյուսները լարված սպասում էին, որ նա լավ քնի: Կարիք էին զգում ողորքել Արսենին, մեղմել նրա վերավորանքը: Երբ Վախթանգը պինդ քնեց՝ Ֆրավաշին Արսենին և մյուսներին ասաց.

— Գնացեք, քնեցե՛ք ներսը, զավակնե՛րս, սա այստեղ կքնի... Ես կհսկեմ սրան...

Բոլորը ցրվեցին: Արսենն ու խորիշան քայլեցին դեպի իրենց օթեանը: Դռան մոտ ատրուշանի կրակը մի շառայլ նետեց նրանց վրա, մատնելով նրանց երջանիկ դեմքի անհուն ժպիտը: Ապա մութը խլեց նրանց, և նրանք մտան օթեան:

Երբ մտան խորիշայի փոքրիկ օթեանը՝ ատրուշանի արտփայլի աղոտ կիսալույսը շոյեց Արսենին և խորիշային: Նրանք նստեցին անկողնի վրա ձեռքերը հուշիկ սահեցրին իրար ձեռքի մեջ և լուռ հայացքները երկար ժամանակ իրար հառած՝ խոսում էին ավելի խոր ու պերճաբան, քան մարդկային բառերը: Արսենը նոր զգաց, թե ինչու էր այնքան հանդուրժող Վախթանգի տգեղ արարքի պահին: Եվ ներեց ինքն իրեն: Այլապես նա իր կյանքի

այլ դեպքերում աններող էր ու խիստ: Միայն մի բան էր այս գիշեր նրա հոգում պրպտում ու խառնակում: Առաջին անգամ նա Վախթանգի խոսքերից ու արարքից հետո մտածեց այն մասին, որ ինքն ու խորիշան տարբեր ազգերից են: Վախթանգի թույնը չներգործեց, բայց ինչ-որ անախորժ զգացում սահեցրեց ներս: Նա իսկույն ջանաց ազատվել դրանից:

— Խենթացա՞վ... կախարդեցի՞ն... — խոսեց ինքն իրեն Արսենը, — ևս նրան այդպես չէի տեսել:

— Գինով էր, — շշնջաց խորիշան յուրովի:

— Ասել է՝ գինին դուրս տվեց նրա սրտի մուռը:

— Չէ, իշխան, նա լավ սիրտ ունի, — տխրաժպիտ հակաճառեց խորիշան:

— Ապա ի՞նչ էր ուզում անել ինձ զնդան դնելով, առողջությունս խնամե՞լ, թե՞ ինձ պահել իբրև զարդարանք...

— Բայց վերջը հո մոռացավ, — մեղմացրեց խորիշան:

— Կարծես թե...

Խորիշան լցված էր խանդաղատանքով: Նրա մեղուշ հայացքը հալեցնում էր Արսենի մտքերը: Նրան տիրում էր ավելի վեհ մի զգացում, քան այն բոլորը, ինչ տեղի ունեցավ այդ գիշեր: Նա մետաքսի քնքշությամբ սահեց Արսենի գիրկը:

— Լա՛վ, մոռացի՞ր, — շշնջաց և այտը մեղմիկ հպեց նրա շրթունքներին: Արսենի սիրտը փլվեց, մարեց քաղցր, և նա ինքնամոռաց գրկեց խորիշայի լույծ կուրծքը: Ի՞նչպես ամեն ինչ հեշտ էր աշխարհում այդ գրկախառնության մեջ: Ինչպես թեթև էր թրուշում կյանքը: Արսենը ջանալով գիշերվա դեպքի անախորժը մոռանալ խորիշայի փայփայանքի մեջ՝ աննկատելի խորհել սկսեց Վախթանգի ասածների մասին: Բայց լավ չմտաբերե՞ց, թե՞ չէր ըմբռնել. եզրի չհանգեց:

Ժամանակն հատնում էր սիրավառ գույգի համար: Արսենը հիշեց, որ իրեն կանչել են շտապ և որ անշուշտ ճամբարում լուրջ բան կա, պետք էր իրոք շտապել:

— Խորիշա, — ասաց Արսենը:

Խորիշան բնազդաբար ցնցվեց և ահաբեկ նայեց Արսենին:

— Խորիշա, ես պիտի գնամ...

Խորիշան շարունակեց լուռ ու քարացած մնալ: Նրա հայացքից երևում էր, որ հարվածը խորն էր և մահացու: Կյանքն այդ-

պէս է հեռանում, հանկարծակի և անողորձ ինչպե՞ս, ուրեմն ամե՞ն ինչ վերջացավ... Եվ ինչպես Արսենը, այդ սիրառատ, բարի, մտեւրիմ Արսենը կարող է այդքան դյուրին թողնել ու հեռանալ...

Խորիշան տարակուսած և խռովահույզ նայեց Արսենին, ժպտաց և սպասեց, որ նա մի այլ խոսքերով մեղմացնի հարվածը:

— Զի՞ լինի որ չգնաս,— հարցրեց Խորիշան հուսալով այլ պատասխան:

— Ոչ, Խորիշա,— հարվածեց Արսենը,— ես զորական մարդ եմ:

— Ինձ է՛լ տար հետդ,— գլուտ արածի պես հուսով աղաչեց Խորիշան:

Արսենը գրկեց Խորիշային:

— Տա՛ր, տա՛ր,— հեկեկաց Խորիշան,— ես ձեր երկրում կապրեմ ձերոնց պես, կաշառեմ ձեր աստծուն, ձերը կդառնամ, տա՛ր...

— Կդառնաս մե՛րը,— ժպտաց Արսենը:

— Ես քե՛զ եմ ուզում, ուրիշ բան չեմ ուզում: Ես չեմ ատում ոչ մերոնց, ոչ ձերոնց, ես ոչ ոքի հետ կոխի չունեմ: Ի՛նչ կա ինձ համար... Կարող եմ... Կգամ, կինդ կդառնամ, կուզե՞ս աղախինդ... Տա՛ր ինձ...

Արսենը գործվանքի և սիրո նոր ալիքով շերմացած սեղմեց Խորիշային իր գրկում:

— Զորքի հետ անպատշաճ է և չես էլ կարող,— ասաց Արսենը շոյելով նրա գլուխը,— քեզ պատերազմից հետո կգամ կտանեմ: Կդառնաս կինս:

— Ա՛խ,— տխուր հառաչեց Խորիշան:

— Ուրիշ ապա ի՛նչ, Խորիշա,— լրջացավ Արսենը,— ինչպե՞ս կարող եմ քեզ թողնել գնալ: Կգա՛մ, անպատճա՛ռ կգամ:

Խորիշան գլուխը սահեցրեց Արսենի կրծքի մեջ ու մնաց անշարժ, անխոս: Կարծես լցվեց Արսենի մեջ, դառավ անբաժանելի Այնքան քաղցր էր այդ միաձուլումը, որ Արսենը կրկին կորցրեց իր անմիջական պարտականության հոգսերը և սուզվեց սիրո անհունության մեջ:

Բավական գիշեր էր անցել: Խորիշան քնել էր՝ գլուխը թևին դրած. իսկ Արսենը երկու ձեռքերը ծոծրակին, աչքերը առաստաղ զին՝ մտորում էր:

Զինվորը կրկին չեկավ. կնշանակի շատ էլ ստիպողական
 բան չկար, կարելի էր մնալ մինչև առավոտ: Բայց Արսենը մտա-
 ծում էր այն մասին, որ միևնույն է՝ այս գիշեր չէ, մյուս օր կհասնի
 փախուստի ժամը: Նա պիտի թողնի խորիշային. դա անխուսափե-
 լի է: Զուր էր ձգում ժամը բաժանման: Ուր որ է՝ մի տեղ կհասնի
 նա... Արսենը տխրեց: Ճնշվում էր նրա սիրտը. նա խղճում էր
 խորիշային, որ ոչ մի մեղք չուներ և արժանի չէր այդպիսի բիրտ
 հարվածի: Արսենը ներքուստ խուլ զգում էր նաև, որ այս բաժան-
 ման դառնության մեջ նրա հոգում ջերմանում էր մի ուրիշ բան,
 որով և նա դիմանում էր հարվածին: Դա հայրենիքն էր: Այժմ, երբ
 մոտենում էր ճանապարհ ընկնելու ժամը՝ Արսենի մեջ սկսեցին
 կենդանանալ հայրենիքի քնած պատկերները: Նոր էր զգում, որ
 խիստ կարոտել էր հայրենիքին: Նա աչքերը երազանքով փակեց և
 նայեց... Տեսիլների պես եկան անց կացան հեռավոր հայրենիքի
 վայրերը: Քանի դեմքեր ժպտացին, լացին, խոր նայեցին Արսե-
 նի հոգու մեջ: Ահա իրենց ամրոցը՝ առավոտյան արևի լույսը վրան
 շաղված: Նախշուն մամուռը ներկում է հյուսիսային պարիսպն ու
 բուրգերը: Ներքև, ձորում, դեռ աղջամուղջ է: Գետը ձյան հյուսի
 նման քանդվում է դեպի անդունդները: Ղողանջում են քարան-
 ձավները, քարափներին ծվվում թռչունները: Սակայն նա շրջվեց
 ու նայել սկսեց խորիշային, որին մոռացել էր և կարծես խորթա-
 ցել: Քունը տիրապետել էր սիրելի էակին, խլել տարել էր ան-
 գունդը... Փակ աչքերը նետահարող թարթիչների տակից չէին կա-
 բող նայել Արսենին: Բայց փակ աչքերի խոռոչը նայում էր... Նա-
 յում էր անգիտակից, տարտամ ու ցրիվ: Միայն աչքերի արտա-
 քին անկյուններում հազիվ նշմարվում էր մի կարոտալի ու թախ-
 ծոտ ժպիտ, որ կնճռոտում էր այգ անկյունները, և շրթունքները
 իրար էին եկել քնով հանգցրած սիրո մի գանգատավոր հպված-
 քով: խորիշան մի ձեռը մեկնել դրել էր Արսենի սրտին: Ձեռի այդ
 հպումը այնքան հանդարտ էր, այնքան մեկին ասլավինողի հա-
 վատ և հույս կար նրա մեջ: Նա գորովանքով բռնեց խորիշայի
 քնած թաթիկը, և մեղմ սեղմեց: խորիշան քնի մեջ պատասխա-
 նեց նույն սեղմումով: Արսենը երկար նայում էր խորիշայի դեմ-
 քին: Ահա մի էակ, որ կրում էր իր մեջ այն մյուս էակին, որ մի
 օր աշխարհ պիտի գա, լցվի այս աղեկա գիրկը և միամիտ աչքե-
 քով նայի իրեն՝ Արսենին: Ո՞վ է նա՝ այդ էակը: Նա և՛ օտար է

ներանց երկուսին, և՛ միաժամ արյունորեն հարագատ: Նա այս պահիս ծծում է երկուսի կյանքը և գալիս է նրանց կողով աշխարհ:— «Ահա ես, ինչո՞ւ կանչեցիք...»:

Հեզկի շնչում էր խորիշան: Գարնան հողի խորհուրդը կար նրա էություն մեջ, հողի, որ լցվում է բույսի հղիությունը և սնում է իր մեջ գարնան փթիթն ու բերքը: Ոչ ոքի չի հարցնում իրավունք, ոչ ոքի չի նայում... Բերում է միայն... ընդունի՛ր...

Սանդուղի աստիճաններին ոտի քամսոց լավեց: Մեկը զգուշ բարձրանում էր: Արսենը ականջ դրեց: Մտնողը մթան մեջ խառնափելով մատներով շոշափեց օթեանի դուռը: Արսենը հասկացավ և շարժվեց տեղից: Դուռը բացվեց: Ֆրավաշին էր:

— Մայրի՛կ, ե՛կ,— շնչաց Արսենը առանց շարժվելու:

Ֆրավաշին դուռը մեղմակի փակեց և եկավ նստեց օթոցի վրայի բարձին: Ապա երբ նայեց խորիշային, ավելի ճիշտը նրա ձեռին, որ դրել էր Արսենի կրծքին՝ տխուր ժպտաց Արսենին, և նրա աչքերը լցվեցին: Արսենը լուրջ ու մտահոգ նայեց նրան: Երկար լուռ էին: Կրկին իրար նայեցին երկար ու մտահոգ: Ապա կինը վշտահար կախեց գլուխն ու սկսեց անխոս լաց լինել: Արսենն աչքերը սեղծած, անշարժ նայում էր նրան և լուռ:

— Կգնա՞ս... — շնչաց Ֆրավաշին,— ի՞նչ կլինի, ե՛րբ կբազաս... ո՞վ գիտեմ...

— Ո՛ւֆ կոիվ, կոիվ, կոիվ... Տնաշեններ, ձեռներդ հոգնե՛ց, չձանձրացա՞ք... հերի՛ք է, հերի՛ք...

— Մենք՝ հայերս, հո չենք կռվում,— մեղմ բացատրեց Արսենը,— մեզ կռվեցնում են:

— Օ՛ֆ, չգիտեմ, չգիտեմ...

Հետո վշտահար կինը լրջացավ, մտահոգ նայեց Արսենին և նշանացի հայացքը շրջեց խորիշային.

— Երկհոգիս է... Բան-ման իմանա՞ ու պտուղն անց կացնի՛ր...

— Դա էլ դո՛ւ հոգ եար, մայրիկ, սի՛րտ տուր, միշտ ասա՛ լավ լուր եմ ստացել...

— Է՛, է՛, որդի, ապա ո՞նց,— տխուր խոսեց Ֆրավաշին,— դա կանեմ: Բայց քո՞ ցավը ոնց տանենք: Կոիվ է, հազար փորձանք...

Ու սկսեց հեկեկալ: Արսենը հուզվեց և անկողնում մնալու

աճկարող՝ Խորիշայի ձեռք հուշիկ ետ դրեց նրա կրծքին և վեր կացավ տեղից, գնաց նստեց Ֆրավաշիի կողքին, գլուխը հպեց նրա կրծքին ու մնաց այդպես:

Ֆրավաշին գրկեց նրան և սկսեց ջերմ համբուրել նրան:

— Կգա՛մ, մայրիկ, կգամ, մի՛ տխրիր:

— Է՛, որդի, մահը լավերին է սիրում: Հեռի՛ քեզանից...

— Գնա՛, որդի՛, պառկիր քնի՛ր, ես կգնամ,— ասաց Ֆրավաշին:

Արսենը չսեց նրան... Նրա սիրտը թրթռում էր:

Հանկարծ կարծես թռչուններ թևակոտոր ու շփոթված՝ պատուհանից ներս թռան ու զարնվեցին հատակին: Մաղիկների բանդված փնջեր էին: Դա Դիշտրիայի գործն էր... Նա ինչ-որ նշան էր տալիս՝ շուգելով դուռը ծեծել և այնտեղից ասել՝ խանգարելով երջանիկ զույգի մենությունը:

Արսենը կրկին հիշեց. «ճամբարը»...

Նա վերցրեց աշնան շունչ դիպած մի փոքր չոր ծաղիկները և ափին բռնած նայեց նրանց: Որքա՞ն նման էին նրանք հայրենի երկրի ծաղիկներին: Նույնն էին:

Խորիշան զարթոնեց և երկյուղով կառչեց Արսենի թևին՝ կարծես անդունդն էր ընկնելու:

— Հա՛... գնո՛ւմ ես...

Արսենը գրկեց Խորիշային և նրա քնաթաթախ աչքերը մոտեցրեց իր շրթունքներին: Խորիշան իր նրբին դեմքով շոյեց Արսենի դեմքը և ճակատաւր հպեց նրա շրթունքներին: Բայց հանկարծ ընդոստ նստեց անկողնում:

— Գնո՛ւմ ես...

— Համբուրի՛ր, համբուրի՛ր նրան, որդի,— խղճահար ու սիրտը լցված շնչաց Ֆրավաշին:

Արսենն ու Խորիշան մարեցին մի համբույրի մեջ:

— Պիտի իմա՞ց տաս, թե՛ չէ՛՝ գրո՞ղ ու դժոխք,— բարձր ձայնով խոսեց մի տղամարդու կոպիտ ձայն պատուհանի տակ, մթության մեջ:

— Լո՛ւտ, ա՛յ մարդ,— սաստեց վախեցած Դիշտրիայի ձայնը,— այստեղ է...

— Շո՛ւտ, իմա՞ց տուր,— հրամայական ձայնը մի փոքր իջեցնելով խոսեց տղամարդը:

— Ճամբարիցն է,— մոմռաց Արսենը և սաստիկ մտահոգ վեր թռավ, սկսեց հաղնվել: Խորիշան ևս հետեց նրան: Արսենը իջավ ներքև:

— Հա, ի՞նչ կա... — հարցրեց նա Դիշտրիայի ձեռքի ճրագով լուսավորված զինվորին:

— Տե՛ր, իմ, զորավարը հրամայեց հավաքվել,— ասաց զինվորը բավական դժգոհ ձայնով:

— Շա՛տ է շտապ,— հարցրեց Արսենը:

— Շատ է ուշ, տեր իմ,— հանդիմանական շեշտով պատասխանեց զինվորը և սիրտ արեց ավելացնելու,— շտապի՛ր, տեր իմ, շտապի՛ր...

— Բայց ի՞նչ է պատահել,— մոտ գնաց Արսենը:

— Արշավանք է քուշանների վրա,— պատասխանեց զինվորը կիսաձայն:

— Ե՛րբ...

— Առավոտ վաղ:

Մոտ եկան Ֆրավաշին, Խորիշան և քույրը:

— Հենց իսկո՞ւյն... — հարցրեց Ֆրավաշին:

Արսենը մտահոգ նայեց նրան:

Դարբասի մոտից խլրտոց լսվեց: Այնտեղից մեկը վազեց եկավ: Դա դուռն Կահակներից էր:

— Ի՞նչ կա,— հարցրեց Ֆրավաշին:

— Տիրուհի, այն հայ աղջիկն է. ասում ենք է՛լ թե գիշեր է, բայց շատ է խնդրում, աղաչում է, լաց է լինում:

— Նե՛րս թողեք,— հրամայեց Ֆրավաշին:

Մթուճյան միջից ներս վազեց Վարազդուխտը և եկավ ընկավ Ֆրավաշիի ոտները:

— Տիրուհի՛, փրկի՛ր...

— Ի՞նչ է պատահել, աղջիկս...

— Հազարապետը մարդիկ է ուղարկել, որ ինձ բռնեն... Պետք է սպանեն: Զրպարտել են ինձ, որ ես մարդպանին արդարացնող լուրեր եմ տարածել...

Վարազդուխտը մի քանի այսպիսի բացատրություններ տվեց և ազալեց Ֆրավաշիին, որ իրեն տանի Միհրնբրսեհի քրոջ մոտ և ըարեխոսի Միհրնբրսեհի առաջ:

— Վտանգավոր է, աղջիկս,— մտահոգվեց Ֆրավաշին,— եթե չհարգի խնդիրքը՝ կյանքդ կգնա:

— Թող գնա՛... Թող գնա՛, մայրիկս. ես Հազարապետին կասեմ, ճիշտ է, ասել եմ, որ մարզպանը բանտարկել է տվել պարսիկ մեծամեծներին... Իշխա՛ն, դո՛ւ միջնորդիր տիկնոջը,— դիմեց Արսենին Վարազդուխտը:

Արսենը դիմեց Ֆրավաշիին:

— Կատարի՛ր, մայրիկ, Վարազդուխտի խնդիրքը,— նա ճշմարիտ է ասել: Պատիժը պիտի քաշի ապստամբը: Նա հեռու է, իսկ աղջիկը մեղք է:

— Հա՛, հա՛, մայրի՛կ,— աղաչեց նույնպես Խորիշան:

Ֆրավաշին խոստացավ:

Վարազդուխտը իր բոլոր այս տազնապալի վիճակի պահին իսկ հետաքրքիր դիտեց նրանց շփոթմունքը: Առաջները, հաճախ այցելելով այս ընտանիքը՝ արդեն տեղյակ էր Արսենի և Խորիշայի մտերմության: Երբ նայեց Արսենին և զինվորին, Արսենի շփոթմունքին ու Խորիշայի, Ֆրավաշիի, Դիշտրիայի արցունքոտ աչքերին՝ նա լցվեց այնպիսի սուր պահանջով օգնել, ծառայել նրանց, որ մոռացավ իր կյանքի վտանգը:

Արսենը հրաժեշտի ժամի դանդաղող հապճեպությամբ, խառն գործնականի ու երազականի բիրտ ու նուրբ մտահոգությամբ՝ պատրաստվեց մեկնելու ճամբար: Իրեն էր նայում զինվորը կուպիտ ու անշարժ կանգնած, մտրակը բազկից կախ, մռայլ ու դժգոհ: Խորիշան հուզմունքից կարմրեց:

— Է՛, ճանապարհ,— ասաց Արսենը և մի ականարկ նետեց բոլորին:

— Այդ է, գնո՛ւմ ես... — հառաչեց Ֆրավաշին:

— Զինվորի գործն էլ ա՛յս է,— ասաց արտաքուստ հանդիստ Արսենը:

Նվ մոտեցավ Ֆրավաշիին, համբուրեց նրա ձեռը: Ֆրավաշին ջերմ համբուրեց նրան: Արսենը մոտեցավ Խորիշային, համբուրեց նրա ճակատը, որ նա դեմ արեց անզգա ու ինքնաբերական: Ապա հրաժեշտ տվեց մյուսներին: Դուրս եկան բակից, անցան հետևյալ բակերը: Դարբասը բացվեց, մոտ բերին նժույզը, նստեց: Նժույզը խաղաց, զգալով արշավելու ազատությունը:

Նույսը բացվելուն մոտ էր. արևելքն սկսում էր կապուտկել։ Հանկարծ լսվեց Դիշտրիայի զուսպ հեկեկոցը։ Կարծես դա բավարարեց Խորիշային և մյուսներին։ Նրանք զսպեցին իրենց։ Ֆրավաշին բարեմաղթեց.

— Ամշասրանտեն՝ ըր՝ բարին հարդարողները քեզ օգնական, ճանապարհո՞ր բարի՝:

Բուրգի միջից տնքոցներ լսվեցին։ Դա վիրավոր ծառաներն էին, որ չկարողանալով պարզապես հայհոյել կամ բողոքել՝ տընքացին։ Արսենը լսեց, գլուխը շարժեց.

— Ասա իրեն, որ սրանց արնագինը ի՛ր խղճի վրա է...

Ֆրավաշին հառաչեց միայն։

Արսենը նայեց չորս կողմ, ճանապարհ դնողներին, որոնց մեջ և Վարազդուխտին։ Այլևս վերջ. ոչինչ չկար անելու և ասելու. պետք էր մեկնել։ Բայց հենց այդ պահին էր, որ թե հրաժեշտի կանգնածները կուգենային ասել անհուն, մեծ բաներ և չէին զրտնում դրանց խոսքերը։ Ոչինչ ասելու անկարող՝ Արսենը սեղմեց բոլորի ձեռները և խթեց նոժույզը։ Սա թռավ։ Զինվորը մտրակեց իր ձին այն զայրույթով, որով լցվել էր դեպի Արսենը։

Խորիշան նայեց Արսենի հետևից և արցունքի մեջ բեկբեկվեց։ Արսենը, նոժույզը, զինվորը... Վարազդուխտի թևը ջերմացրեց նրա թևը։ Նրկար նայում էր նա, մինչև կիսամուկը աղողեց Արսենին և ապա բլուրը կլանեց նրա անորոշ կերպարանքը։

— Գնանք նե՛րս, — շշնջաց Վարազդուխտը և թեթևակի քաշեց Խորիշայի թևը։

Խորիշան մեռած պատկերի նման սահեց ներս։ Վարազդուխտն ու Խորիշան առանձնացան։ Վարազդուխտը մոռացավ իր վտանգն ու հոգսը։ Նա գլուխը գրեց Խորիշայի կրծքին, փարվեց նրան և մնաց անշարժ։ Նրան վեհացրեց սիրո վիշտը, որ խոր էր մահի վշտի պես։ Նախանձ զգաց այդքան անձնվեր, խոր սիրուց, որի թեև վիշտը, բայց և երջանկությունը մեծ էր։ Նա գրկեց Խորիշային և այնպես խանդավառեց հանկարծ, զգաց խոր, անկաշառ սիրո պահանջ... Նա մտքով կորավ սյունյաց լեռներում, «ապագա թագավորի» դղյակը։ Նա լցվեց բարի սիրո զգացմունքով դեպի Արսենն ու Խորիշան, դեպի ամենքը աշխարհի երեսին։ Նա պատրաստ էր հազար կյանք զոհել ամենի սիրո առարկայի համար։ Նա այդ պահին հեզ ու բարի գառնում էր...

— «Միայն թե նա փրկվե՛ր...» — երազում էր Վարազ-
գուխտը:

Սակայն ի՞նչ փրկություն նրան, երբ ինքը՝ փրկիչը, ահավոր
վտանգի մեջ էր: Նա հազիվ էր հետևի դռնից մազապուրծ եղել,
երբ ՄիհրնԵրսեհի մարդիկ եկել էին Վարազվաղանի տունը նրան
տանելու: — «Ի՛նչ կլինի նրա վիճակը, երբ կապկապած նրան
բերեն Հազկերտի առաջ...» — մտածում էր Վարազգուխտը, և
արյունը սառչում էր նրա մեջ: Նա սարսափեց այդ պատկերից և
աչքերը փակած սկսեց երազել Վասակի համար երջանիկ օրեր,
երբ նա հաղթել է բոլոր թշնամիներին և արքայական նժույգ հե-
ծած շրջում է Հայոց աշխարհում: Իսկ ի՞նքը ինչ կլինի, Վարազ-
գուխտը... Թող ոչինչ էլ չլինի, թող դառնա նրա աղախներ, ան-
նշան մի արարած նրա պալատում: Թող սպանվի, միայն թե նա
փրկվի:

Արդեն լուսացել էր, մոտ էր արևագալը: Մոգը երգում էր՝
դարթեցնելու համար ապարանքի բնակիչներին, որ դիմավորեն
արևին:

Դուրս եկավ բակը: Գետափին զարթեցրին Վախթանգին: Նա
վեր կացավ գիշերվա գինովությունից խումար ընկած, ժանգոտ:
Ապարանքի ողջ բնակչությունն եկավ կանգնեց գետափին՝ արևին
երկրպագելու: Սպիտակազգեստ մոգը՝ սև երկարմորուս՝ կանգնեց
սևափայլ դեմքը արևելք դարձած: Արդեն դեղնել սկսած տերևնե-
րը կաթում էին օդի ամենաթեթև շնչից: Գետափը դեռ դալար էր,
և գետափի մեջ մարգարիտ էր հոսում: Արևելքը դարբասի պես
բացվում էր: Մոգն սկսեց ռեգային ձայնով երգել արևագալին,
որ նմանեց կարավանի զանգերի խառնաձայն զնգոցին, երբ նրան
միացան իր օգնականների երիտասարդ ձայները: Հանկարծ դաշ-
տերի խամ լույսը ժպտաց չորս կողմ. ծագեց արևը, և բոլորը հե-
տևելով մոգին երկրպագեցին նրան:

Երբ առավոտյան աղոթքը վերջացավ՝ Վախթանգը հրավիրեց
մոգերին նախաճաշի: Մատուցվող կարմիր գինի բերեց, որ զվար-
թացրեց բոլորին: Վախթանգի ժանգը մաքրվեց: Նա միայն ըն-
գոստ շարժումով շուրջը նայեց.

— Ո՛ւր է հայր...

— Գնաց, — առաց Ֆրավաշին տխուր:

Վախթանգը զայրալի մոմռաց, ապա կրկին հարցրեց.

— Իսկ Խորիշա՞ն ուր է...

— Այստեղ էր, գնաց իր օթևանը:

— Կանչեցե՞ք մոտս, — հրամայեց Վախթանգը:

Խորիշան եկավ Վարազդուխտի հետ: Նա գունատ էր և տխուր:

Վախթանգը խեթ նայեց Վարազդուխտին և ապա դիմեց Խորիշային:

— Ո՞ւր գնաց սիրեկանդ...

— Ճամբար, իշխան:

Վախթանգը խոժոռվեց:

— Ոչ, նա ճանապարհ ընկավ Հայաստան: Գնաց, որ զորք բերի մեզ վրա՝ կործանի Երանը: Դու Երանի՞ դուստրն ես, թե՞ Հայաստանի...

— Երանի դուստրն եմ, իշխան...

— Հա՛ա, դե իմացիր, որ նա Երանն է ուզում կործանել: Այս առավոտը, այս ծառերը, այս գետակը, այս անուշ խշշոցը, սրբազան կրակը, արևը, երկինքը... Սա Երա՛նն է... Ապա մի ասա Երա՛ն...

Մոգը գինու գավաթը դատարկեց ու վայր դնելով գավաթը, ասաց.

— Մեկ՝ բարձր է Ահուրամազդաոն, մեկ էլ Երանը:

— Ծշմարի՛տ, ճշմարիտ, — ասաց Վախթանգը:

Երկու հաճույք կա, — շարունակեց մոգը, — մեկ ապրելը, մեկ էլ իշխելը աշխարհին:

— Ծշմարի՛տ, — ուրախացավ Վախթանգը, — Երանը տե՛րն է աշխարհի, ամենաբարձրը, ամենալավը: Մյուսները լավ են՝ եթե հնազանդ են Երանին: Մատու՛վ կ, գինի՛: Երաժի՛շտ: Նստեցե՛ք բուրդ:

Մատու՛վակը երկարավիզ կփից լցրեց կարմիր գինին: Կանչեցին երաժիշտներին: Նստեցին Ֆրավաշին, Խորիշան, քույրը:

— Համեցե՛ք, հայի՛ աղջիկ, — շնորհալի շարժումով հրավիճեց Վախթանգը մի կողմ քաշված Վարազդուխտին:

Նվագեցին: Աշնան սկզբի մեղմ ու պարզ եղանակը, — ոսկե-ծույլ ծառերին ժպտացող արևի լույսը, գետակի մյուս ափին խաղողի այգու գանգուրները ուրախություն չէին բերում սեղանակիցներին: Տխուր էին միայն Ֆրավաշին, Խորիշան և Դիշտրիան:

Նրանք լուռ էին: Լարված էր Վարազդուխտը, որ տագնապի և հույսերի միջև տարուբերվում էր ու մտահոգվում:

Հանկարծ Վախթանգը ընդոստ շրջվեց դեպի խորիշան:

— Գոռո՛ղ ազգից է սիրեկանդ, գոռո՛ղ հոգի: Ես իրեն չէ՛, որ պիտի սպանեմ, գոռո՛ղ հոգին պիտի սպանեմ...

Լուսթյունը, որ հետևեց այս խոսքերին, միայն լցվեց գետակի, ծառերի, թռչունների միախառն աղմուկով:

Վարազդուխտը ուշադիր հետևում էր այս խոսակցության: Նրա համար նոր հայտնություն էր հայոց այրուծիի փախստյան խոսքը:

Արևը բավական բարձրացել էր, որ սեղանը վերջացավ:

Վախթանգը գնաց ներս, մոգերն ու երաժիշտները ցրվեցին: Խորիշան Վարազդուխտին առավ հետը, գնացին գետակի մյուս ափի այգին:

— Արսեն իշխանը գնո՞ւմ է,— հարցրեց Վարազդուխտը՝ կաթեկցաբար նայելով խորիշային:

— Այո,— տխուր պատասխանեց խորիշան:

— Հայոց այրուծին փախչո՞ւմ է...

— Փախչում է՝ եթե հաջողվի, չիմանան:

— Իսկ չե՞ն իմանում:

— Ոչ: Միայն իշխանն է կասկածում:

— Զգնա՞ հայտնի,— երկյուղ հայտնեց Վարազդուխտը:

— Զգիտեմ, կարող է...

Վարազդուխտն ընկավ մտորմունքի մեջ: Նա մի պահ Վախթանգի տանը իրեն ապահով էր զգում, բայց գիտեր, որ մեծապես վտանգվել է: Նրա մեջ զարթնեց կյանքը փրկելու կիրքը: Երիտասարդ կրծքի մեջ եռաց ապրելու և սիրելու անհուն հաճույքը: Փրկվել, փրկել ճրան, բարձրացնել և ապա կրկին ջերմացնել նրա սերը, որ մարդպանական գործերի հոգսերում պաղել էր սկսում: Բայց առայժմ ի՞նչ սեր, ի՞նչ վայելք: Երկու կյանք էր հափկավոր փրկել: Վարազդուխտը տխրեց և լռեց: Իսկ խորիշան, որ դեռ չէր ուշքի եկել Արսենից բաժանվելու վշտից՝ չէր զբաղվում Վարազդուխտով: Միայն երբ մի անգամ նա աչքերն հռնեց նրա դեմքին, նկատեց մահվան տխրությունը՝ խղճաց և ուշաքերվեց:

— Հա', Վարազդուխտ, քո գործը... Գնանք մայրիկին ըտապեցնենք, որ քանի Հազարապետի մարդիկ չեն եկել քեզ տարել՝ ինքը շտապի Հազարապետի մոտ:

Խորիշան խելացի բան ասաց: Իրոք. պետք էր կանխել փորձանքը: Նրանք դարձան տուն: Ֆրավաշին սակայն չէր շտապում:

— Թող մութն ընկնի. հիմա վտանգավոր է: Թող Վարազդուխտը չերևա, ծառաներին կասենք, որ լռեն՝ երբ մարդիկ դան հարցնեն:

Անատոլիայի Թախթալի դաշտերով դեպի Բյուզանդիա էր գնում հեծյալների մի խումբ: Առջևից մեծամեծները, հետևից նրանց թիկնապահներն ու սպասավորները: Բոլորը կլինեին մի քսան-քսանհինգ հոգի: Մեծամեծների մեջ էին Վահան Ամատունին, Մերուժան Արծրունին և Հմայակ Մամիկոնյանը: Սրանց ընկերացել՝ գնում էր նույնպես Բյուզանդիա մի գանգրամորուս — կնճիռ ճակատ անհաճո իշխանավոր: Դա Եղվարիոս ասորին էր, Կայսեր Դուռն ավագը: Եվ ապա՝ միացել էր մի հույն զորական, կապուտակն, կարմրադեմ և հաղթանդամ: Դա կայսեր սպարապետն էր՝ Անատոլը: Նա անբարեհամբույր տեսք էր տվել իր բավական լայն դեմքին և երևում էր, որ չէր սիրում հայ նախարարներին: Եղվարիոսն ընդհակառակը՝ շանում էր ուրախ պահել ուղեկիցներին, թեև կատակների և ծիծաղների արանքում գաղտնի սառ հայացքներ էր նետում հայ նախարարների վրա: Ատելու-թյուն կար այդ մարդու մեջ դեպի հայերը:

Երևում էր, որ հայերը ևս չէին ախորժում իրենց ուղեկիցներից: Բայց պատահական հանգամանքներով ստիպված եղան միասին լինել: Բյուզանդիայում գործերը վատ էին գնում: Սպասվում էր հոների արշավանք Բյուզանդիայի վրա և միաժամ հայտնի էր դառել, որ Թեոդոս կայսրը հիվանդ է: Հայ դեսպաններին ուղեկիցները միացան Դարանաղիի մոտերքը և անբաժան գնում էին հետները: Սա մի փոքր կասկածելի թվաց Վահան Ամատունուն, քանի որ իրենք շարժվում էին ոչ զինվորական արագությամբ. մինչ Անատոլը կարող էր Եղվարիոսի հետ սուրհանդակային նույզներով արագ հասնել Բյուզանդիա: Սակավ էր խոստում Անատոլը, բայց ինչ էլ որ խոստում էր՝ անդուրեկան էր:

— Չեմ հասկանում, թե կայսրը ինչ կարող է անել ձեզ համար Հազկերտի դեմ,— ասաց մի օր Անատուլը, երբ արդեն մոտենում էին Բյուզանդիային:

— Կայսրը կօգնի մեզ, որ զսպենք Հազկերտի կիրքը: Նա միայն Հայոց աշխարհի թշնամին չէ, այլև Բյուզանդիո,— բացատրեց Վահան Ամատունին:

— Նա մեր բարեկամն է, որքան գիտենք մենք: Ունենք գաշինք: Ձեզ օգնել՝ կնշանակի՝ դաշինքը խախտել: Կարելի՞ բան է...

— Ոչ է կարելի, զորավար,— ձայնը բարձրացրեց Վահան Ամատունին դառնացած,— օգնել կարող է կայսրը՝ համոզելով Հազկերտին, որ իր կրոնակիցներին հանգիստ թողնի: Կհասկացնի, որ հայերը կաբող են անցնել Բյուզանդիո կողմը:

— Բյուզանդիո կողմը հայերը կանցնեն... Ի՞նչ է հայերի ուժը: Հայերը ուժ չունեն,— հզորի գաժան ու վերավորական անկեղծությամբ ասաց Անատուլը:

Անբուժան սեպուհը քմծիծաղով նայեց Անատուլին.

— Բայց զօրավարը կարո՞ղ է ինձ հայտնել, թե ինչո՞ւ կայսրը զիջեց Հազկերտին վերջին դաշինքի մեջ...

Անատուլը կարմրեց զայրույթից:

— Ի՞նչ զիջում...

— Ահա մի գեղեցիկ օրինակ: Կա՛ հզորից հզորը... Միշտ զետրի քաղաքնե՛րը... Զիջեցի՞ք...

— Իրա պատճառն է Աթիլլան: Աթիլլան է գալիս Բյուզանդիայի վրա... — բարվոք համարեց խելացի խոսել Անատուլը:

Բայց Անբուժան սեպուհը չզիջեց.

— Ի՞նչ տեսնեք: Հազկերտի վրա էլ Քուշանաց աշխարհն է եկել... Իհարկե, Հազկերտը խելք չունի. նա ոչնչացնում է իրեն օգնական մի ժողովուրդ:

— Հը՛մ... օգնական ժողովուրդ...

— Այո՛ր, օգնական ժողովուրդ,— սրտմտած կրկնեց Անբուժան սեպուհը:

Անբուժան սեպուհը ուժգին մտրակեց իր նժույզը և մի քանի քայլ առաջ ցատկեց՝ չկամենալով խոսքը շարունակել ամբարտաւան զորավարի հետ: Նրան արդեն սկսել էր այրել հունական գողոզությունը, որ նա զգաց հենց առաջին օրից, երբ ոտ գրեց

Հունաստան: Արհամարհանք էր տեսնում նա ամենուրեք, ուր խոսում, շփվում էր: Իսկ հիմա խոցվեց մինչև հոգու խորքը:

— Նրիտասարգ սեպուհը չի հանդուրժում դեսպանական պաշտոնը,— քմծիծաղեց Անատոլը:

— Կվարժիլի՛, դեռ ունի՛ ժամանակ,— ասաց Վահան Ամատունին,— դեռ չի փչացել... թեպետ իրոք նա ոչ իբրեք դեսպան է գնում կայսեր մոտ, այլ որպես գիտակ՝ ներկայացնելու զորական հանգամանքները Հայոց աշխարհի: Նույնպես և Հմայակ սեպուհը, որ գիտակ է ռազմական նյութեղենի:

— Ուրեմն ունե՛ք զորական ուժեր և ռազմական նյութեղեն,— հեզեց Անատոլը:

— Մեղուն էլ խայթոց ունի...

— Օհո՛...

— Զեզ խելացի մերժեց ձեր ազգի Վասակ Մամիկոնյանը, կմերժեն, ովքեր խելացի են,— լրացրեց Անատոլը և արհամարհանքով նայեց խոսակցին:

Անատոլի հեզնական եղանակը վիրավորական էր այլևս Վահան Ամատունին լռեց և այլևս չէր նայում նրա կողմը: Նոր նժուգները հավասարվեցին Մերուժանի հետ՝ նա հառաչեց.

— Ո՛ւր են ուղարկում, ո՛ւր են ուղարկում մեզ...

— Իսկ դո՛ւ ինչո՞ւ եկար, Հազարապետ,— հարցրեց Մերուժանը դառնացած:

— «Ինչո՞ւ եկա»... Պետք էր մեր նախարարներին միաբան պահել, ուժերը հավաքել, շթողնել հուսալքվելու և ցրվելու, եկա որ գտնե հույների հուսով մերոնք իրենք հավաքվեն... «Ինչո՞ւ եկա»...

Մութը վրա էր հասնում: Փչեց սառն, խոնավ քամին: Անձրե էր կաթկթում: Ուղևորները հազան իրենց թիկնոցները, լռեցին և սկսեցին ունկնդրել նժուգների դոփյուններին՝ խոնավ, տեղ-տեղ ցեխոտ ճանապարհի վրա: Վահան Ամատունին երեսը թաղեց գլխակալի մեջ ու սկսեց տխուր մտորել տաք օթևանի մասին: Մերունին հոգնած էր և դժվարությամբ էր գնում ճանապարհ: Իսկ Անատոլի գոհհիկ ու լկտի ծաղրանքին նա չէր դիմանում ավելի քան ճանապարհի դժնի պայմաններին:

— Մե՛ծ հույս էին դրել Հունաց ծառայության մեջ տաքացած հայ իշխանին, թող ուտե՛ն,— դառնացած բարձր խոսեց Ամատունին:

— «Ո՞ր են ուղարկում մեզ, ո՞ր ենք գնում»,— կրկնեց մտքում հայոց անկյալ Հազարապետը: Օշականի գաշտում հյուսիսականներին ջարդող հին զորավարը դեսպան էր գնում Բյուզանդիա օգնություն մուրալու հույներից: «Մաղրանք կրեքնեք ձեզ համար և ոչ թե զորքեր... Տե՛ղն է, տե՛ղն է ինձ, որ զիջում էի բյուզանդական հույսը տաքարյուն ներշնչուհին: Ահա՛ Բյուզանդիան, այս լպիրշ զորավա՛րը... «մերազնյա խելացի իշխա՛նը...»:

Ցուրտը սկսեց սաստկանալ: Այլևս չկամեցավ մոուր փաթաթվել իր պատմունճանի մեջ ցրտից զողացող ծերունի Հազարապետը: Միևնույն է, չէր տաքանա ծերացած և հազար ու մի հուրված տեսած մարմինը:

Մեծ Տիկնոջը յուրայինների հետ Տարոն գնալու ճանապարհին, հարգանքով և ուրախությամբ հյուրընկալեց խորխոռոնյաց տիկինը՝ Գադիշոյի կինը: Խորխոռոնյաց բնավայր քաղաքը Բզնունյաց ծովի եզերքին տոնական կերպարանք առավ Մամիկոնեից տիկինների, Արտակի և Անահիտի հյուր գալու առթիվ: Խորխոռոնյաց տիկինը խնդրեց հյուրերին իր մոտ անցկացնել աշնանամուտը: Մամիկոնեից տիկինը շատ էր շտապում հասնել տուն և աշնան պատրաստությունները տեսնել, քանի որ ձմեռը ահագին բազմություն կգար հյուր Մամիկոնեից ամրոցը: Բայց խորխոռոնյաց տիկինը թախանձեց մնալ: Եվ մի այսպիսի զվարճալի միտք.

— Արտակիս ու Անահիտին կպսակենք՝ հետո աստված ձեզ հետ:

Մամիկոնեից տիկինը դժվարացավ:

— Միտքդ բարի, տիկին,— բայց պատերազմ է հիմի, օրե՛նք է, որ ուրախություն անենք:

— Պատերա՛զմ է, որ ուրախությունն էլ օրե՛նք է,— պնդեց խորխոռոնյաց տիկինը,— պատերազմ՝ պատերազմ, պսակ ա՛նենք՝ ուրախանանք:

— Խորխոռոնյաց տիկին,— առարկեց Մամիկոնեից տիկինը,— իշխանին վաղը մյուս օր պատերազմ կկանչեն:

— 'Ին, թող երիտասարդի աչքը կարոտ չմնա,— նորից պընդեց Խորխոռունյաց տիկինը:

— Իսկ օրիորդի հա՞յրը, որ այստեղ չէ, առանց նրան կարո՞ղ ենք:— ասաց Շուշանիկ տիկինը,— շամփո՞ւրը կշարի մեղ...

— Հորը կկանչեմ,— ասաց Խորխոռունյաց տիկինը,— հեռուները չէ, Աղթամար է:

Խորխոռունյաց տիկինը պատմեց. Գեղեոնը իր ռազմական առաքինությունը կատարելուց հետո նրան հայտնել էր իր նոր նպատակը, վանք մտնել և ցույց տալ, թե ինչպես պետք է հավատը պաշտպանել: Քանի որ բոլորն էլ գիտեին Գեղեոնի տարօրինակությունները՝ փոխանակ ջերմեռանդ վերաբերմունքի ծիծաղեցին միայն:

Իր հարսի ուրախ ձեռնարկին միանգամայն հավան լինելով Գաղիշոյի մայրը, կոտրած ժպիտը հանգիստ լիալուսին կլոր դեմքին՝ ասաց.

— Արե՛ք, արե՛ք, պսա՛կ արեք, գուցե Գաղիշոս լսելով ուրախանա՛ գա:

Խորխոռունյաց տիկինը սկսեց հարսանիքի պատրաստությունները այնպիսի լուրջ կատակ հանդիսավորությամբ, որ զվարճանք պատճառեց բոլորին: Իր ուրախ կատակներով նա բարձրացրեց հյուրերի տրամադրությունը:

Մամիկոնեից տիկինը տրամադիր չէր և գոհ չէր այս հանդեսի պատրաստություններից: Նա հիշեցրեց Գաղիշոյի և Ռեշտունյաց Արտակի արարքները, ջանում էր մի կերպ խափանել հարսանիքը: Բայց Շուշանիկ տիկինը իր մորը ուրիշ բան ասաց.

— Թող ընտանիքներին մեջ միաբանության ուխտ հաստատվի, և թող կանայք մեզ հետ լինեն իրենց ամուսինների դավաճանության դեմ: Ո՞վ գիտե, բան է, աշխարհ է...

— Սպարապետը պատեբազմ է գնում, անպատշաճ է, դուռ տրիկս,— առարկեց Մամիկոնեից տիկինը:

— Այլևս ուշ է, մայրիկ:

— Ես չգիտեմ, դատրիկս,— թող Մեծ Տիկինը հրաման տա:

Գնացին Մեծ Տիկնոջ մոտ: Նա հանգիստ լսեց և ապա բացատրեց.

— Մինը պիտի գա, ծինն էլ ի՛ր հրամանն ունի, զավակներս՝
Որ պատերազմ է՝ գարունը չի՞ գալիս, հողը չի՞ բերում. պսակե-
ցե՛ք, աշխարհի շենությունն է։

Խորխոռունյաց տիկինը նվիրակներ ուղարկեց Արծրունիք,
Մոկք, Ռշտունիք, որ նախարարների տիկիններն ու սեպուհները
զան Արտակի և Անահիտի հարսանիքի կոշունքին։ Հատուկ նալ
գնաց Աղթամար Գեղեցունի կոշելու։ Խնդրակ գնաց Արտակի մորը
հրավիրելու։

— Գեղեցունին համոզելը իմ պարտքը,— վստահացրեց Խոր-
խոռունյաց տիկինը։

Հրավերն ընդունվեց։ Ըստ երևույթին ծովեզրյա նախարարու-
թյունների մեջ ամենքին հայտնի էր Խորխոռունյաց տիկնոջ բա-
րի և կատակասեր բարքը։ Եկան բոլորը, բացի Ռշտունյաց Ար-
տակը, որ պատասխան անգամ չտվեց։

— Պտուղ է, հա՛,— ասաց Խորխոռունյաց տիկինը,— բայց
բերել կտամ։

Արտակը տեղյակ չէր այս նորություններին։ Նա գնացել էր
Տարոն գորական գործերով։ Նա միայն սպասում էր, որ Մամի-
կոնյան տիկինները կամք հայտնեն տուն հասնելու, որով և Ար-
տակի պարտավորությունը Վարդանի հանդեպ կատարված կլի-
ներ։ Սովեզրյա նախարարությունների տիկինները՝ Արծրունյաց
տիկինը, Մոկաց տիկինը, Մամիկոնեից երեք տիկինները համա-
ձայնվեցին և եկան Անահիտի ամուսնության։ Չէր եկել Ռշտուն-
յաց տիկինը, որովհետև Արտակ Ռշտունին տուն էր վերադարձել։
Խորխոռունյաց տիկինը նրան կրկին հրավեր ուղարկեց, որ շնորհ
բերի իր տիկնոջ հետ։

Արտառուչ էր Արտակ Մոկացի մայրը, Մոկքի տիկինը, հեզա-
բարո մի կին՝ թորշոմած սալորի տեսքով, լուռ ժպտացող բարակ
շրթունքներով։

— Ո՛ւր է իշխանիկս,— ասաց նա ներս մտնելով դահլիճ։

— Գնացել է Տարոն, տիկին Մոկաց, սուրհանդակ ենք ու-
ղարկել, որ հրամայի գալ։

— Տուն չպիտի՞ գա,— տարակուսեց Մոկաց տիկինը,—
տեսնվի պատերազմից առաջ...

— Ի՛նչ պատերազմ, տիկին, հարսանիք ենք բերել իշխա-
նին,— ասաց Խորխոռունյաց տիկինը ծիծաղելով։

Մոկայց տիկինը շվարեց, երբ Խորխոռունյաց տիկինը հայտնեց իր արտակարգ մտադրությունը:

— Խորխոռունյաց տիկին... Մոկայց իշխանը տո՛ւն ունի, ծնո՛ղ ունի... — սկսեց մեղմ դժգոհել թե զարմանալ տիկինը:

— Մոկայց իշխանի տունը հիմա սա է, ծնողն էլ ես եմ, — զվարճախոսեց Խորխոռունյաց տիկինը, — Արտակա՛ ինձ, Ողիմպիաս՝ քեզ: Համաձայն չե՛ս, տիկին Մոկայց:

Տիկինները ծիծաղեցին:

— Իհարկե, Ողիմպիաս իմ զավակն է, Խորխոռունյաց տիկին, միայն... Մի՞թե Մոկայց տունը չէր կարող Խորխոռունյաց տանը նեղություն չտալ: Խնայի՛ր պատվիս:

— Կգա՛նք, Մոկայց տիկին, Մոկայց տունն է՛լ կգանք, այսպես բոլորս մեծով-փոքրով, — զվարճախոսեց Խորխոռունյաց տիկինը:

— Օրիո՞րդն ով է, ա՛յդ իմանամ զոնե, — հուզվեց Մոկայց տիկինը՝ սրտում վիրավորված:

— Օրիորդը ծովափին է: Ռշտունյաց Գեղեոն սեպուհի դուստրն է:

Մոկայց տիկինը խորտակվեց: Իր նախարար զավակը կին առնի մի որեէ սեպուհի դստե՞ր... Բայց նա բարվոք համարեց լռել Մամիկոնեից Մեծ Տիկնոջ ներկայությամբ: Մանավանդ որ հարկ կար սպասել Արտակի գալուն, որը ամեն բան կբացատրեր: Միայն հարսանեկան հանդեսի պատրաստությունները վիրավորեցին. Մոկայց տիկնոջը:

— Բայց դարձյալ իր տանը որ լինե՞ր՝ ավելի պատշաճ կլիներ, — եզրակացրեց Մոկայց տիկինը:

Մամիկոնեից Մեծ Տիկինը ձեռը բարձրացրեց.

— Տունը տուն է, տիկին Մոկայց, աշխարհն ես՝ տանն ես: Արտակիս բախտն էլ այս հարկի տակ խնդաց, աղջիկս: Բախտին չեն զարկի:

— Է՛, Մեծ Տիկինը որ հրամայեց՝ ծառա ենք, — ասաց Արծրունյաց տիկինը հանդարտաբար և հաշտ, — հնազանդիր, Մոկայց տիկին:

— Հնազանդ եմ հոգով, սրտով, — գլուխը խոնարհեցրեց Մեծ Տիկնոջ կողմը Մոկայց տիկինը և հաշտվեց:

Խորխոռունյաց տիկինը իր ողջ սպասավորությունը դրեց հարսանեկան հանդեսի պատրաստության վրա: Խոհարարապետը

գնաց դաշտերը արջառներ ու ուշաք շոկելու: Մառանապետը բաց էր դռները մառանները: Արդեն կանչվել էին գլուզ գնացած տանու գուսանները:

Նույն օրը իրիկնադեմին տիկիները գնացին ծովափ: Ցանկոթյուն հայտնեց գնալ նաև Մեծ Տիկինը: Նստեցին խիճերին փռած գորգերին և բարձերին, ծովից հագլիվ մի քայլ հեռու: Ամբողջի երեխաները, որոնց հսկում էին նաժիշտները՝ բռնեցին խիճը և նստում էին ափ վազող ալյակների վրա: Ոմանք հաց էին նստում ճայերին, որ օդի մեջ ծվծվալով խլում էին իրարից:

— Ահա գալիս է հարանցուդ, Մոկա՛ց տիկին,— ասաց խորխոռունյաց տիկինը՝ ցույց տալով չորս օրիորդների, որ գալիս էին հեռու ափից: Դրանք՝ Անահիտն էր, Ողիմպիան, մյուսը՝ Ներշապուհի դուստրը՝ Շամունեն, իսկ չորրորդը՝ Աստղիկն էր: Ներանք գալիս էին ձեռ-ձեռի և գլխներին աշնան ծաղկեպսակներ անցկացրած: Անահիտը գունատ էր մի փոքր:

Երբ օրիորդները մոտեցան՝ խորխոռունյաց տիկինը շշնջաց Մոկաց տիկնոջը:

— Ահա սրանցից մեկն է, ընտրի՛ր:

Մոկաց տիկինը՝ զննեց չորս օրիորդներին և հայացքը կանգ առավ Անահիտի վրա: Նրա իմաստությամբ լցված աչքերում կար կյանքի ապրումների խոր կնիք:

— Ինչի՞ է գունատ,— հարցրեց Մոկաց տիկինը:

— Անգղի կռվում վիրավորվեց:

— Հայրենիքի զինվոր է... հասակի՞ն մեռնեմ,— խանդազատեց Մոկաց տիկինը և երեսը խաշակնքելով վեր կացավ տեղից, գնաց դեպի Անահիտը, գրկեց և աչքերը համբուրեց: Հետո արցունքները սրբելով՝ Անահիտի ձեռից բռնեց տարավ իր բարձի մոտ նստեցրեց գորգին:

Մյուսները շփոթվեցին և չիմացան ինչ անեն:

— Ինչո՞ւ մնացիք կանգնած,— ասաց խորխոռունյաց տիկինը,— եկեք նստեցեք Անահիտի մոտ:

Օրիորդները քաշվելով առաջ եկան և նստեցին:

Աշնան հեղ ու ջերմ երեկոն մեղմորեն հանգչում էր ծովափին ու ծովի վրա: Զուրը լրջանում էր: Միայն տեղ-տեղ անհամբեր մի ալիք արծաթե թևեր թափ ծափ էր տալիս՝ շտապելով շուտ հասնել ափ:

— «Շամիրամը» ծո՛վ հանեցեք,— հրամայեց Խորխոռուն-
յաց տիկինը սպասավորներին:

— Հա՛, հա՛, հա՛,— կանչեցին երեխաները և ծափ տվին:

Մի փոքր անց բլուրի հետևից, ուր նավերի ծովախորշն էր, դեպի ծովը սահեց մի գորգազարդ, պնդաշեն, հաստակազմ նավ: Նա մի փոքրիկ շրջան գործեց դիմացը և ապա ցուղին ուղղեց դեպի ափը, ուր նստած էին իշխանուհիները: Նավը սուրաց մի պահ և եկավ ուղիղ կանգ առավ ափի մոտ: Սև գանգրահեր նավաստին ցատկեց ափը և գլուխը խոնարհելով տիկինների առջև հրավիրեց նավ նստել: Կամրջակ դրին և ճարպիկ նավաստիները տիկինների թևերից բռնած բարձրացրին նավը: Երկարավուն գորգը ծածկել էր նավի հետնամասը: Փոքրիկ ասեղնագործ բարձերը որոշում էին ամեն մեկի բռնելիք տեղը նավի վրա: Նավի ցուղիը ներկայացնում էր մի կնոջ գլուխ, որի գիսակները թափվել էին ծովը: Սա էր «Շամիրամ» նավը:

Բոլորը նստեցին նավի հետնամասում: Միայն ամենից հետև կանգնեց նավավարը՝ կոշտ բեղերով, հուլանի կրծքով քաջառողջ մի նավաստի, իսկ ցուղիի մոտ նստեցին թիավար երիտասարդներ՝ արևառ դեմքերով ու օձալար մկաններով: Նրանց և տիկինների մեջ նստեցին գուռանները:

Նավավարը երեսը խաչակնքեց և դարձավ տիկիններին.

— Մովբեա անփո՛րձ, տիկիննե՛ր:

— Աստվա՛ծ պահապան,— ասացին տիկինները և նույնպե՞ս երեսները խաչակնքեցին:

— Է՛, օրհնյա՛լ է աստված, առավե՛լ,— ձայնեց նավավարը:

Նավը ցնցվեց թիբրի հարվածից. օրորվեց ու սուրաց դեպի ծովի բացերը:

Ջրերն սկսեցին իրենց բազմազալար հոլովումը վարից վեր ու շուրջանակի: Նավն սկսեց պարել ու սուրալ, դեպի կապուտակ հեռուն:

Նախարարական տան երեխաները գլուխները գերծած և մի մի փունջ գագաթներին՝ եկան լցվեցին Մեծ Տիկնոջ շուրջը:

— Մեզ բա՛ն ասա, Մեծ Տիկին,— խնդրեցին նրանք գրկելով Մեծ Տիկնոջը:

— Ի՞նչ ասեմ, ձագուկներս,— մոռացել եմ:

— Ո՛չ, ո՛չ, բա՛ն ասա, Մեծ Տիկին,— պաշարեցին փոքրիկները: Մեծ Տիկինը շուշացրեց.

— Այ, տեսե՛ք՝ կապուտիկ ծովիկը. սա հինգ եղբոր քուրիկ է: Հինգ եղբայրն էլ ուլքե՛ր են. այ, տեսե՛ք,— և Մեծ Տիկինը ցույց տվեց Տարոնի ափերը,— նա Մամգունն է: Նա էլ նրա կողքին՝ Ռշտունը. այն մյուսը, որ ետ է քաշվել՝ Մոկքն է, նրա կողքինը,— այստեղ Մեծ Տիկինը «փի՛շտ» արեց և ձեռքով ետ զարկեց ծովի ալիքի ցալքունը, որ նրա գոգն էր քնկնում,— փի՛շտ, առաջ մի՛ գա, ծովի՛կ:

Երեխաները քրջացին.

— Փի՛շտ, փի՛շտ, ծովի՛կ...

— Հա,— շարունակեց Մեծ Տիկինը,— այ, տեսե՛ք, Մոկքի կողքին, այս կողմ. նա էլ Արծրունն է, իսկ սա, որտեղ նստած ենք՝ սա էլ Խորխոռն է: Հիմա ի՛նչ է անում ծովիկը, հինգ եղբոր քուրիկը: Ընկել է հինգ եղբոր մեջտեղ, բոլորին շոյում է, ասում է՝ «չկովե՛ք»:

— Լա՛վ է ասում, եղբայրները լպխտի կովեն,— ասացին երեխաները:

— Հաա՛... Մովիկը դրա համար ընկել է հինգ եղբոր մեջտեղ, սրան է փայփայում, նրան է շոյում, որ հանդարտ լինեն արտերը: Իսկ եթե կովել եք ուզում, ասում է ծովիկը, կովեցեք, ա՛յ, Ներքովթի դեմ, որ տեսե՛ք՝ խեթ մտիկ է տալիս:

— Այն լե՛ռը,— հարցրին երեխաները:

— Մեր Նահապետ Հայկը, որ զարկեց Ներքովթի Բելին, Ներքովթ Բելն ընկավ, միայն մեռնելիս ասաց. «Ծա կմեռնեմ՝ բայց կասեմ, որ հոգիս այս սարի մեջ ապրի, ինչքան նախք ինձ՝ հիշեք»: Այ, սարը նա է՝ Ներքովթը: Տեսե՛ք ո՛նց է մոռվթը կախել ու խեթ-խեթ մտիկ տալիս:

— Ո՛վ է նա,— հարցրին երեխաները փեթ նայելով Ներքովթ սարին:

— «Իս Ներքովթ Բելի ողին է: Քանի նա կա, հայոց թշնամին կա, կա ու կա: Ասա՛», փոքրիկներս:

Մեծ Տիկնոջ գրոյցի ժամանակ աննկատելի, քայց պատշաճ հեռավորության վրա մոտ էին հավաքվել սպասավորներն ու աղա-խիները և ականջ դառած լսում նրան:

— Ա՛խ, Մե՛ծ Տիկին,— հառաչեց Արծրունյաց տիկինը, — ապա ե՞բբ պիտի վերջանա հայտն ազգի թշնամին:

— Մինչև ո՞ր քամիները ավա՛ղ-ավա՛ղ կհալեցնեն ներքովք սարը, — պատասխանեց Մեծ Տիկինը:

— Այդքան պիտի կռվե՞նք, Մեծ Տիկին, — սրտնեղեց Խորխոռունյաց տիկինը, — կվերջանանք կգնանք:

— Ապա հողի պահելը հե՛շտ գիտեք, — տխուր ասաց Մեծ Տիկինը, — գիտեք թե՛ Սպարապետս օ՞ր ունի, դադա՞ր ունի: Այ՛քե՛րս կուրանա: Մե՛շտ կռվի մեջ, մի՛շտ կռվի մեջ: է՛, ազգի կամքը սուրբ:

— Ի՞նչ են ուզում մեզանից թշնամիները, Մեծ Տիկին, — հարց տվեց Մոկաց տիկինը:

— Հոգին են ուզում ջնջել, — ձգեց Մեծ Տիկինը, — առանց հոգու ի՞նչ ենք:

Երեխաները, որ բան չհասկացան այս վերջին խոսակցությունից՝ ընդհատեցին նրանց և փարվելով Մեծ Տիկնոջը թախանձեցին, որ էլի բան պատմի:

Երեխաներից մեկը մատը մեկնեց դեպի նավի ցուղը.

— Նա ի՞նչ կնիկ է, Մեծ Տիկին, — հարցրեց նա:

— Շամիրամն է, ձագուկս, ծամերի հուլունքները ծովն են ընկել՝ փնտրում է:

— Շամիրամն ո՞վ է, Մե՛ծ Տիկին, ի՞նչ հուլունքներ են, — աշխուժացան երեխաները, — պատմի՛ր, Մե՛ծ Տիկին:

— Ի՞նչ պատմեմ, գառնուկնե՛րս, — ասաց Մեծ Տիկինը, — պատմությունները ծովի մեջ են. ականջ դրեք՝ ծովը պատմում է: Երեխաները գլուխները դրին նավի եզրին և սկսեցին ականջ դնել:

— Չի պատմում, Մեծ Տիկին, — տրտնջացին երեխաները:

Մեծ Տիկինը պատմեց: Շամիրամը կրծքին ու պարանոցին հուլունքների մանչակ ուներ հուռթաժ (կախարդած). դրանով հաղթում էր քաջ զինվոր երիտասարդներին: Մերունի Նահապետ Ալբունը մի օր Շամիրամի լողացած ժամանակ հափշտակեց մանչակը և վազեց ծովը: Շամիրամը հետևից իր մազերի պարսա-տիկով քար նետեց Ալբունի վրա, բայց քարը չդիպավ: Ալբունը հուռթաժ հուլունքները ծովք նետեց և ազատեց բոլոր երիտասարդներին Շամիրամի հմայից:

— Այ, հիմա գուսանները կ'ապամեն,— միաջամտեց խորխորունյաց տիկինը և դարձավ դեպի գուսանները, որ արդեն պատրաստվում էին հանելու պատյաններից իրենց բամբիռն ու մյուս գործիքները:

Անահիտը, որ մինչ այդ իր խոհերի մեջ սուզված ընկողմանել էր ասեղնագործ բարձին՝ կանգնեց և սկսեց դիտել հեռուները:

— Ո՞ւմ ես սպասում, Անահիտ,— հարցրեց ոչ առանց երկ-գիմության խորխորունյաց տիկինը:

— Մովի ծայրն եմ ուզում տեսնել, տիկին խորխորունյաց,— պարզամիտ պատասխանեց Անահիտը:

Նրան հետևելով կանգնեց նաև Գաղիշոյի դուստր Ողիմպիան՝ խաժակն գեղեցկուհի, հրաշեկ մագերիով, որ գալարվում էին նրա բարձրահասակ իրանի շուրջը: Երկու գեղեցկուհիները իրար բռնած և գլուխ գլխի տված նայում էին ծովին և շշնջում իրար հետ:

Նավավարը, որ հանգիստ ու լուրջ ղեկավարում էր նավը՝ վաղուց էր, որ սուր հայացքը նետել էր դեպի հարավ-արևմուտք և դիտում էր անխոս: Հանկարծ նա հրաման տվեց.

— Դադա՛ա՛ա՛ր:

Նավաստիները դադարեցին թիավարելուց:

— Ի՞նչ կա, Բարթուղ,— հարցրեց խորխորունյաց տիկինը:

— Նավ է գալիս,— պատասխանեց Բարթուղը:

Նրա ձայնի մեջ զգացվում էր մի փոքր տագնապ: Եվ իրոք քաղաքից հեռացած, ծովի մեջ մենակ մի նավ այնքան էլ պատշաճ չէր բաց թողնել առանց պահանքների, որոնց չվերցրին՝ կարծելով թե փոքր տեղ պետք է նավին:

— Մեր նավն է, — ասաց վերջապես նավավարը և հանգիստ ձեռն առավ ղեկը:

Հեռավոր կետը խոշորացավ և վերջապես մոտեցավ նավին: Որքան եղավ նավողների ուրախությունը, երբ նրա վրայից լրսվեց Արտակի ձայնը:

— Ողջո՞ւյն տիկնանց, օրիորդա՞ց:

— Ողջո՞ւյն բարի, իշխան,— պատասխանեցին տիկիները և օրիորդները:

— Իշխա՞նը, իշխա՞նը,— ճշացին երեխաները և ծափ տվին: Մոկաց տիկինը վեր կացավ տեղից, կարծես կարող էր վազել իր զավակին գրկելու: — 276 —

— Մի՛ վեր կենա՛, մայր,— ձայնեց Արտակը,— կտեսնես ափին, չեմ փախչի։

Արտակի հայացքը լուսնկայի թախծոտ քողի մեջ որոնեց և գտավ Անահիտին։ Նրանք իրար նայեցին ինչպես երևակայու-թյան մեջ, այնքան անիրական էր թվում լուսնկայի լույսը։

Նավում Արտակն էր, իր թիկնապահը և մի քանի զինվոր։ Նրա հրամանով նավը ետ շրջվեց և սկսեց նավել «Շամիրամ»-ին զուգահեռ։

Ափից հեռացել էին բավական։ Արևմուտքում ամպերն այր-վում էին։ Արևն իր հնոցի ոսկեհալքը թափել էր ծովի վրա։ Բյու-րավոր փրփուրների ծվեներն կտրատվում, հուլունքների պես ձգվում էին ծովի երեսին։ Սրանց հետ միասին ալիքների մեջ պլպլում էին կրակների անվերջ կայլակներ։ Ողջ նավը հրդեհվել էր զարդարված տիկիների, աղախիների, նավաստիների ու գուսանների կերպարանքներով։

Կոճղանման գիրուկ գուսանապետը պատյանից հանեց բամ-բիռը՝ թավաձայն հաստալար մի գործիք և սկսեց լարել։ Նրան հետևեցին երկու գուսանները, որոնցից մեկը աղեղնավոր լարա-վոր գործիք ուներ, մյուսը փոքրիկ թմբուկ։ Նրանք իրար նայե-ցին և ապա սկսեցին նվագել։ Արտակը իր նավը մոտեցրեց «Շա-միրամ»-ին և սկսեց ունկնդրել։ Նվագը հյուսվում էր ալիքների շշուռքին և թիբրի շափահարումներին։ Նվագն օրորվում էր։ Օրոր-վում էին նավերը։ Գուսանապետը ոգի առավ, վեր կացավ և դեմ-քի, ծոծրակի երակներն ուռեցնելով սկսեց Շամիրամի երգը։

Գուսանապետը հնչեղ ձայնով սաստեց կարծես ալիքներին, խոսեց ծովի հետ։ Օրորվում էին նավերը, օրորվում էր ծովը, օրորվում էր նվագը։

Գուսանները նախերգ տվին.—

«Հուլը հուլունսն Շամիրամ,
Հուռութք հուլունսն Շամիրամ,
Ի ծոց ծովին ծածանեին,
Ի ծով ծածան ծավալեին»։

Գուսանապետը հնչեցրեց.

«Մանյակ վառել կրծքին վառ,
Հուռթեր հուլունսն սիրաշար,

Բազում քաջացն այրեր հար
Հուռութք հուլունսն Շամիրամաւ:

Գուսանները հանկերգեցին.

«Հուլք հուլունսն Շամիրամա,
Հուռութք հուլունսն Շամիրամա...»:

Հանկարծ Արտակը կանգնեց նավի մեջ և խլեց երգը.

«Գեղն երեսաց էր արեշող,
Ստինքն հմա լուսնկա,
Ոչ զեն, ոչ զորք կարին
Կանգնել գլուխին գիմակաւ»:

Տիկինները խլեցին հանկերգը.

«Հուլք հուլունսն Շամիրամա.
Հուռութք հուլունսն Շամիրամա...»:

Գուսանապետը անցավ իր զեկավար գեթին.

«Միայն նահապետն Արման
Խլեց հմայից հման,
Զգեց ի ծովն մանյակն այն
Հուռութք հուլունսն Շամիրամա»:

Գուսանները ուժեղ հանկերգեցին.

«Հուլք հուլունսն Շամիրամա,
Հուռութք հուլունսն Շամիրամա,
Ի ծով ծովին ծածանին,
Ի ծով ծածան ծավալին...»:

Լոեց երգը: Բայց դեռ օրորվում էին ալիքները, օրորվում էին նավերն ու նավորդները և ծովի երեսին հազարահյուս օրորվում, ձգվում, կտրատվում էին Շամիրամի փրփուր հուլունքները, փաթաթեիով «Շամիրամ»-ին, կանանց, աղջիկներին, Անահիտին և Արտակին...

Տիրեց ախորժ լուռթյուն: Օրորուն երազ:

Հանկարծ լուռթյան մեջ լավեց Մեծ Տիկնոջ պառավաձայն.
երգը:

«Երկնե՜ր երկին և երկի՜ր՝ը,
Նրկներ և ծիրանի՜ ծով»:

Կարծես քամին էր երգում տարօրինակ և օտարոտի, այնքան Մեծ Տիկնոջ ձայնը անսպասելի հնչյուն ուներ: Բոլորը լռեցին և կիսաժպիտ ունկնդրեցին ծերացած արծվենի այդ երգին, որից հնուժյուն էր բուրում: Անգամ երեխաները պատկառեցին և ուշադիր հետևեցին Մեծ Տիկնոջ խոսքերին, որից ոչնիչ չէին հասկանում:

Երբ Մեծ Տիկինը լռեց՝ Խորխոռունյաց տիկինն ասաց.

— Օրով կյանքո՞վ կշտանաս, Մեծ Տիկին:

Մյուսները նույնը կրկնեցին:

— Ապրե՛ք, զավակնե՛րս,—ասաց Մեծ Տիկինը,— Վահագնե՛ս սերո՛ւնդ ծաղկեք, ցեղերդ՝ վիշապաքա՛ղ:

— Մեծ Տիկին, Մեծ Տիկին, ո՞վ էր Վահագնը,—էլի կպան Մեծ Տիկնոջ օծիքից փոքրիկները:

Մեծ Տիկինը պատմեց վիշապներին ոչնչացնող Վահագնի առասպելը:

— Մենք է՛լ կդառնանք վիշապաքաղ,— գոչեցին փոքրիկները:

Մեծ Տիկինը յիսրեց սակայն.

— Ա՛խ, մեծ վիշապը դռնե՛րս է, վաղը մյուս օր կմտնի տուն, ե՛րբ պիտի մեծանաք, ձագուկնե՛րս:

— Շուտո՞վ, շուտո՞վ, վա՛ղը կմեծանանք: Մե՛ծ Տիկին, մե՛ծ ծացրո՛ւ մեզ, Մե՛ծ Տիկին:

Բոլորը ծիծաղեցին:

Դեռ երկար նավում էին դեպի ծովի խորքը: Շուտով երեսխանները գլուխները դրին բարձերին, տիկինների ծնկներին ու քնեցին: Նրանց ծածկեցին ոսկեթել ծածկոցներով:

Գիշեր էր մանում շորս բոլորը: Ափերը սևատեսիլ խոժոռվում էին հեռվից, իսկ լեռների ստվերները շրջվել էին ծովի մեջ:

Սովի արևելակողմը, լեռների հետևի ձի այլ լեռնաշխարհում մի խորին խորհուրդ էր կատարվում: Զահակի զորքի հանդես էր կարծես այնտեղ, որի հրացույթը բարձրացել էր երկինք: Հրացույթն ուժեղացավ, և հանկարծ լեռան մեջքին ցուաշող պայթեց լուսնկայի պատրույգը և նրա ոսկեշառայլը տարածվեց ծովի երեսին:

Մովր լցվեց լուսնկայի թախծալի խորհրդով: Լեռները կորան աղոտ կիսալույսի մեջ և երազ թվաց ամեն ինչ՝ ալիք, նավ, եզերքներն ու լեռները... Վաղուց լռել էր գուսանների երգ-առասպելը, և ջրերի շշնջյունը թվում էր մի ավելի դյուլթիլ առասպել:

— Լավ արեց նահապետ ծերունին, խլեց Շամիրամի հուռութքները, — ասաց Անահիտը, — թե չէ՝ բոլոր երիտասարդները կայրվեին:

— Բայց սիրո՞ւց կայրվեին, — երազանքով առարկեց Գաղիշոյի դուստրը:

— Իսկ ո՞վ պաշտպաներ երկիրը, ի՞նչ ես ասում, Ողիմպիա:

— Շամիրամը, — ասաց Ողիմպիան, — ամեն թշնամու զորք կհալեցներ հուռութքով: Ափսոս չէ՞ր հուռութքը, ծովը նետեց:

Անահիտը միտքը տվել էր լուսնկայի ալիքներին և երևակայության մեջ պատկերացնում էր Արտակին, որի սերը իր սիրո հետ չէր այրում ոչնչացնում իրենցից ոչ մեկին, այլ ուժ էր տալիս ապրելու, կովելու:

Նրեխաները վաղուց քնած էին ոսկեթել ծածկոցների տակ, և ծովի խոնավ շունչը ջերմության պահանջ էր զգացնում:

Մովափին ջահեր շարժվեցին: Դրանք սպասավորներն էին, որ դիմավորում էին ուշացած նավին:

Բոլորը իջան նավերից և ուղղվեցին դեպի ամրոցը: Արտակը դիմավորեց մորը և ապա առանձնացավ իր օթևանը: Նա շատ խորթ էր զգում իրեն այդ ամրոցում, որի տերը դավաճանել էր ու թեև հիմա իբրև թե համերաշխել: Նա չէր կարողանում անկեղծ ու վստահ խոսել Գաղիշոյի սեպուհների հետ: Ծիշտ է, ամրոցում ստեղծվել էր օտարոտի վիճակ, սեպուհների մի մասը հավատարիմ էր մնացել Գաղիշոյին և սպասողական, կարելի է ասել հակառակ դիրք էր բռնել Արտակի ձեռնարկումներին: Նրանք ամեն կերպ թաքցնում էին տեղեկությունները խորխուռունյաց զորքի և զինապահեստի մասին: Բայց նրանց մեջ կային և այնպիսիները, որ կողմնակից էին խորենին, ուրեմն և վարդանանց: Նրանք էին, որ ծածուկ օգնում էին Արտակին, բայց այն էլ առանց հայտնի բարեկամություն ցույց տալու: Արտակը այնպես էր պահում իրեն, իբրև գործ ունի հավատարիմների հետ և չի նկատում ոչ

մի կողմի վերապահութիւնները և ոչ էլ մյուսի վստահութիւնները: Նա իրեն պահում էր իբրև հյուր և Մամիկոնեից տիկիներէ ուղեկից իշխան:

Սակայն Խորխուռույաց տիկնոջ բարեկամական վարմունքները մի պահ մոռացրել էին զորական-իշխանական հակամարտութիւնները և ստեղծել էին ինչ-որ մտերիմ, հաշտ մթնոլորտ:

Արտակին հայտնեցին իրեն պսակելու որոշումը: Նա անշուքնկալի եկավ և խիստ հուզվեց: Նա դեռ շատ հեռուններն էր կարծում իր ամուսնութեան օրը, այն էլ ոչ իրական: Այնքան էր Անահիտի սերը ուղեկցվել փորձանքների ու դառնութիւնների շարանով, որ Արտակի հավատալն անգամ չէր գալիս թե ինքը կարող է այդքան շուտ ու դյուրին երջանկանալ: Անգամ այդ մտքով էլ նա իրեն տվել էր զորական գործին, շրջում էր նախարարութիւնները: Հաշվում, չափում էր զորքերի հնարավոր թիւը, զինավորումը և պատերազմ դուրս գալը, երբ օրը հասներ:

Իր հարսանիքի լուրը իսկույն մեղկութիւն լցրեց նրա հոգում: Նա մի քաղցր և հաղթահարող ճմլոց զգաց կրծքի տակ: Անկարող՝ սրտում կրել այդքան մեծ հուզմունքի բեռը, նա դուրս եկավ օթեանից, բարձրացավ կտուրը: Սովոր բացեց իր լայն կուրծքը նրա առջև: Լիալուսինը հանդես էր բացել երկնքում ու երկրի վրա: Հանդիսավոր գիշերը կլանում էր ամեն միտք և տանում էր մաքուր դեպի մեծ խորհուրդները:

— Ախր ի՞նչ է պատերազմը, ո՞ւմ է ուրախացնում,— շշուշաց Արտակը, իր դրութիւնից իսկույն անցնելով իր մշտական մտածմունքին:— Զինե՞ր պատերազմը, ուրախանայի՞նք,— դառնորեն վրա բերեց և գնաց նստեց ամրոցի ատամին:

Պահակը կասկածեց, եկավ անցավ նրա մոտով՝ լուռ զինվորական պատիվ տալով:

Շատ ուշ չէր, և բոլորը քնած չէին: Արտակը ինչ-որ ջնջող լսեց իր օթեանի կտուրի եզրին, ներքեից: Մինչև նա կգնար այն կողմ՝ իրար հետեից քարե սանդուղներից կտուրը բարձրացան ամրոցի օրիորդները: Նրանք զուսպ ծիծաղով մոտեցան Արտակին: Նրանց մեջ էին Ողիմպիան, Անահիտը, Աստղիկը և մյուս նախարարների դուստրերը:

— Իշխան,— մոտեցավ առաջինը. Ողիմպիան,— ե՞րբ կվերջանա պատերազմը:

— Դեռ ո՞ւր է պատերազմ, օրիորդ,— ծիծաղեց Արտակը,—
Ես է սկսվում:

— Օ՛ ֆ, այնպես վատս գալիս է, որ պատերազմի խոսք է լի-
նում: Ուզում ենք մի գնալ պտտվել ծովի շուրջը:

— Էլի կարող եք, օրիորդ Խորխոռունյաց,— ասաց Արտա-
կը,— ծովը տեղից չի փախել:

— Ի՞նչ իմանամ, ասում են շուտով պարսիկները կմտնեն
Երկիր:

— Չենք թույլ տա, օրիորդ Խորխոռունյաց:

— Պարսիկներին կարո՞ղ ենք հաղթել որ, իշխան,— ոչ ա-
ռանց հեզանքի հարցրեց Ողիմպիան:

— Կարող ենք թե չենք կարող՝ բացի հաղթելը ուրիշ հնար
չունենք:

— Այդ ինչպե՞ս պիտի լինի, իշխան,— հարցրեց Արծրուն-
ից օրիորդ Շամունեն սե հուլունքների նման աչքերն ամաշկոտ
ձգիտով կկոցելով:

— Պիտի զինվորվենք բոլորս՝ այրմարդ-կին, ծեր-երեխա,
սամիկ-իշխան: Ով կենդանի է, առողջ է, ով կա, ով շնչում է,
Պարսիկը գալիս է ոչնչացնելու մեր հայրենիքը, մեր ոգին, մեր
լոճեն ինչը: Դրա համար էլ մենք պիտի պարսիկի դեմ հանենք
մեր հուսկ վերջին ուժերը:

— Մեր ամեն ի՞նչը, իշխան,— հարցրեց վախով նորից
Արծրունյաց օրիորդը, որ թեև լավ չհասկացավ Արտակի ասա-
նքից, բայց ճնշվեց հոգով ինչ-որ ահռելի բան երևակայելով,—
սլինչ, ո՞չ մի բան չպիտի մնա...

— Ոչինչ, ոչ մի բան,— խստորեն շեշտեց Արտակը, — ոչ
այս ծովը, ոչ այս երկիրքը, ոչ հողը, ոչ մի բան, ոչ մի կյանք:

Բոլորը լոնցին մտածելով Արտակի ասածների մասին:

— Իսկ եթե պարսիկ դառնանք, իշխան, մեկ չէ՞, էլի ծովը,
երկիրքը, երկիրը, կյանքը չե՞ն մնա...— հանկարծ հարցրեց
Ողիմպիան:

— Վա՛յ,— համարյա միասին ցնցվեցին օրիորդները:

— Ապա ի՞նչ: Պարսիկը չի՞ նայում այս բոլորին, չի՞ ուրա-
խանում: Պարսիկը ծով չունի՞, երկիրք, կյանք չունի՞...

— Ի՞նչ ես ասում, օրիորդ Խորխոռունյաց,— հանդիմանեց
Շամունեն՝ մի տեսակ քաշվելով Արտակից, որին չէր կարելի

առարկել իբրև գիտուն նախարարի, թեև ինքն էլ կարծես նույնն էր մտածում, ինչ Ողիմպիան:

Հենց այս պահին եկավ Զոհրակը: Նա դեռ ճանապարհի փուշու և քրտինքի մեջ էր:

— Վա՛յ, իշխա՛նը, իշխա՛նը,— ուրախացան օրիորդները և դեմ վազեցին դիմավորելու Զոհրակին:

Զոհրակը հոգնած ժպիտով ողջունեց օրիորդներին և Արտաշ կին և առաջ եկավ: Կարճ հարցուփորձից հասկացվեց, որ Զոհրակը շտապ գործով է եկել, բայց նրա խոսելու ձևից երևաց, որ բաներ ունի միայն Արտակին հայտնելու: Ուտտի և Արտակը կարճ կապեց, անցավ իր զրույցին:

— Զեմ ասում պարսիկ դառնանք,— պաշտպանվեց Ողիմպիան՝ շարունակելով վեճը,— ասում եմ՝ այնպես, որ պարսիկ դառնանք, աշխարհը աշխարհ չէ՞:

— Աշխարհ է, օրիորդ՝ խորխոռունյաց,— ասաց մի փոքր խորհելով Արտակը,— բայց ի՞նչ կանես՝ եթե տանից, քաղաքից, գյուղերից, ծովից ողջ աշխարհից դուրս գնան, հեռանան հարապատ, բարեկամ, ժողովուրդ, մարդ-էակ՝ ամենքը: Գնան, տանեն շեները, վանքերը, պապերիդ գերեզմանները, մտքիցդ տանեն ամեն հին ու նոր, նախնիներիդ հուշերը: Ամեն, ամեն բան, մի խոսքով քո հոգին: Կանգնեցնեն դատարկ ծովի, երկնքի ու երկրի առաջ: Ի՞նչ կանես:

— Աստված հեռու տանի, իշխան, ի՞նչ սարսափելի բան ասացիր,— ասաց Շամունեն՝ վախեցած այդ մտքից:

— Կապրենք պարսիկի՝ հոգով,— համառեց Ողիմպիան, որքան երևույթին ժառանգել էր հոր մտքի համառությունը:

— Ախր մտածիր ի՞նչ ես ասում, օրիորդ՝ խորխոռունյաց,— կրկին հանդիմանեց Շամունեն Ողիմպիային:

— Ի՞նչ եմ ասում, պարսիկի հոգին հոգի չէ՞:

Արտակը ընդոստ շրջվեց դեպի Ողիմպիան, և սուր նայեց նրան: Ողիմպիայի խաժ աչքերում ինչ-որ դիվական, դավաճան բան կար: Արտակը չէր կարծում թե կհանդիպի այնպիսի մի վտանգավոր հակառակորդի: Ողիմպիան ոչնչացնում էր Արտակի ողջ միտքը, ողջ իմաստությունը: Արտակը լարվեց: Պետք էր ուժեղ հարված տալ: Ողիմպիան հագիվ նկատելի հեգնություն բառա-

հաղ սպասում էր պատասխանի: Արտակը հավաքեց ու լարեց միտքը:

— Պարսիկն էլ է ապրում, նրա հայրենիքն էլ հայրենիք է, կյանքը կյանք: Բայց իմ արյունը մարմնիցս թափեն և ուրիշը լցնեն: Չէ՞ որ իմը կոչնշանա: Ինչո՞ւ ոչնշանա:

— Պարսիկը ուժեղ է, ստիպում է, ի՞նչ կարող ես:

— Աթըլն էլ պարսիկից է ուժեղ: Աթըլից մեծն էլ Աթըլից է ուժեղ:

— Աղվեսը կուտի հավին, գայլը՝ աղվեսին, առյուծը՝ գայլին: Վերջը մնում է էլի կյանքը: Ինչ ուզում է չլինի՞ կյանքը կա ու կա: Ես հարցնում եմ՝ կյանքի՞ն ինչ վնաս:

Բոլորը ծիծաղեցին Ողիմպիայի բերած օրինակից և մրցման թափը կոտրվեց:

Զոհրակը զարմացած նայեց Ողիմպիային և մտածեց. «Ի՞նչ խելացի օրիորդ է»:

Նա միաժամ նկատեց, որ հուզված իրեն է նայում Աստղիկը: Նա ոչ մի նշանակութուն չտվեց այդ հայացքին: Բայց անախորժ հկավ իրեն Աստղիկի համառ հայացքը: Մի կարճ վայրկյան անգամ այն էլ մտածեց, որ Աստղիկը գեղեցիկ չէ:

Վե՛ր տեղի տվեց խաղաղ զրույցի: Արտակը պատմեց իր կյանքից դեպքեր Աղեքսանդրիայում, Բյուզանդիոնում, Սիրիայում: Պատմեց Աղեքսանդրիայի ճամարանների մասին, ուր փրկառուներն ու աշակերտները խմբված փիլիսոփայում են տիեզերքի մասին:

Օրիորդները լավ էլ չէին հասկանում այդ փրկիսոփայելը: Բայց գուր էր գալիս լսելը այդպիսի մի կյանքի, հեռավոր լուսավոր երկրների մասին: Ողիմպիան էր միայն գլխի ընկնում թե խոսքն ինչի մասին էր:

— Ե՞րբ պիտի ճամարաններ մեզանում էլ լինեն, որ մենք էլ գնանք սովորելու, — ասաց կարոտով Շամունե օրիորդը:

— Ոչինչ, երբ կհաղթենք՝ մենք էլ բաց կանենք ճամարաններ, — ասաց Զոհրակը:

— Մեզանում ևս կան ճամարաններ, — ասաց Արտակը, — բայց նրանք թաքնված են վանքերի պարիսպներում: Մենք ևս ունենք փրկիսոփաներ, որ քննում են մարդն ու տիեզերքը:

— Ովքե՞ր են, իշխան,— հարցրին օրիորդները միասին հետաքրքրված:

— Մովսես խորենացին, Եզնիկ Կողբացին: Նրանք մեծ փառիստփաներ են, ուսել են Աղեքսանդրիա, Բյուզանդիոն, Սիրիա: Մովսես խորենացին սկսել է Հայոց մեծաց գիրքը: Նոր է տվեց վերջին դրվագները, և արդեն բոլոր իշխանական տները ձեռք են բերում: Ահա Եզնիկ Կողբացին քննում է աշխարհը, բնությունը:

Աստղիկը նայում էր Զոհրակին մերժվածի և համակերպվածի սիրով: Նա ինքը դատապարտել էր իրեն այդ անփոխադարձ զգացմունքի գաղտնի սրտմաշուկին և հիմա կրում էր դրա տառապանքը: Թե ինչո՞ւ նա իրեն արժանի չհամարեց Զոհրակին՝ հայտնի չէ: Բայց այդ ինքնապարտված վիճակը նրան խեղճացրեց և ճնշեց: Նա միայն մի իրավունք ուներ հիմա. նայել սիրած էակին, սպասել նրան ծառայելու որևէ առիթի, և այնուհետև մեռնել՝ առանց որ նա իմանա իր գաղտնի վիշտը: Այնպես որ՝ երբ Զոհրակի հայացքը պատահմամբ առնում էր նրա հայացքին՝ Աստղիկը վիրավոր եղնիկի նման աղաչական արտահայտությամբ դիմում էր կարծես Զոհրակին, որ սա խնայի իրեն:

Արտակը խոսում էր ոգևորված, մեծ հուզմունքով, կրքով, որ հասկանալի չէր օրիորդներին բոլորին: Նա այնպիսի զայրալի շեշտով էր պատմում Հայոց աշխարհի մասին, կարծես վատ էր, որ այնտեղ կար գիր ու գիտություն, խոսք ու արվեստ: Բայց Ողիմպիան հասկացավ:— Արտակին տիրել էր տագնապը, որ այդ ամենը ոչնչացնելու է գալիս պարսից բռնակալությունը:

Արտակը նկատեց, որ օրիորդները համակվում են այն մի զգացմունքով, որով և ինքն էր տոգորված: Թեև նա իր մեջ խոստովանեց, որ չկարողացավ ուժեղ հարված տալ Ողիմպիայի խորթ մտքերին: Նա ըմբռնեց, որ իր մեջ ուժեղ էր հայրենիքի զգացումը միայն, բայց իմաստը չէր կարողանում ո՛չ գտնել, ո՛չ պաշտպանել: Նա մի փոքր լռեց և սկսեց խորհել այս մասին:

Մինչ երիտասարդ նախարարներն ու իշխանական տոհմիկ օրիորդները վիճում էին ոգու և աշխարհի, հայրենիքի ու կյանքի առեղծվածի մասին՝ բնությունը դարձնում էր այդ կյանքի ճախարակը իր անհուն երկնքում, լայն երկրի, ծովի վրա՝ լցնելով

Մատաղ հոգիների մեջ սուր կարիք,— այդ կյանքի կարիքը, նրա վայելքը: Արտակը խոսեցիս մեկ-մեկ հայացքը սահեցնում էր Անահիտի գեմքին ու խեղճեց խելում էր նրա հայացքի միջոց մի տնայիսի ջերմություն, որ միայն կարող է կենդանի հոգին ու մատաղ արյունը տալ: Նա զգում էր, որ թեև այդ պահին նա չէր խոսում Անահիտի հետ, բայց Անահիտը հասկանում է իրեն՝ ոչ մաքուր, բայց սրտով, և դրանից է նրա սերը խորն ու անհուն: Արտակին թվում էր թե այդ պահին (և միշտ էլ) ուր ինքն է նա-յում՝ նույն տեղն է նայում նաև Անահիտը, նույնը զգում, որ Անահիտը հոգով իր հետ է ամենուրեք: Եվ դա՛, դա՛ է ավելի խորը կապում իրեն Անահիտի հետ: Այդ հոգեկցությունը...

«Այդպես էլ հայրենիքը,— մտածեց Արտակը,— այդպես էլ կյանքը»: «Կյա՛նքը— հետո հանկարծ հարց ավեց ինքն իրեն Արտակը,— ինչո՞ւ նաև կյանքը»...

Այս միտքը եկավ, բայց և թույլ իսկույն նրա գլխից: Նա չկարողացավ ըմբռնել, հասնել հետևից: Նա թողեց նրան հետա-ժուա լինելը: Բայց զգաց, որ մի նոր աշխարհ բացվեց իր աչքին մի ակնթարթ, բայց և որը իսկույն եեթ շքացավ:

Արտակը այս խոհերի հետ էր, որ օրիորդները կարծելով թե նա հոգնած է՝ գիշերային բարեմաղթություններն անելով իջան կտուրից: Արտակին զբաղեցրեց, դուր եկավ Ողիմպիայի վիճաբա-նող հոգին: «Տե՛ս գավաճանը ի՞նչ դուստր ունի... Ափսո՛ս»:

Երբ մենակ մնացին Զոհրակի հետ՝ Արտակը հարցրեց Արտա-շատի մասին: Զոհրակը շատ վրդովիչ բաներ պատմեց վասակ-յանների մասին: Երևաց, որ Ատոմի դիրքը շատ էլ ամուր չէ: Ար-տակը պատմեց իր կատարած գործերի մասին: Որ Ռշտունյաց նախարարի ներկայությունը խանգարում է համերաշխություն ստեղծել Բզնունյաց ծովի նախարարական գործերի մեջ:

— Իսկ ինչո՞ւ եք հավաքվել այստեղ,— հարցրեց Զոհրակը: Արտակը պատմեց: Եվ վերջում էլ ծիծաղեց:

— Ինձ այստեղ հարս փեսա են խաղացնում:

— Կա՞մ ժամանակը գտել են,— նեղացած ասաց Զոհրակը: Կշտամբանքը վերաբերում էր նաև Արտակին: Բայց նա լռեց: Զոհրակը հոգնած՝ հորանցեց.

— է՛, ես գնամ քնելու, մարմինս դառել է տոպրակն ածած քաղերաթի: Բարի գիշեր:— Զոհրակը գնաց:

Արտակը նայում էր Բզնունյաց ծովին, որ այդ երեկո զաբո-
մանալի խաղաղ էր և խոհուն: Արտակի մտքերը գնացին հեռու, դե-
պի վաղ մանկության կյանքի հուշերն ու պատկերները: Զգիւթ
ինչպես դուրս լույսաց խոր անցյալի մշուշից նրա տատիկի երազի,
պես երբեմն, անիրական կերպարանքը: Մշուշային կիսալույսի
մեջ նստած է նա սրահը, բարձին, և դեմքը հատակին խոնարհած՝
խոսում է ինքն իրեն: Արտակը հիշում է, իր մանուկ ժամանակ
ասում էին, որ տատիկը խոսում է նախնիների հետ՝ ընդունելով
որ նրանց ստվերները շրջում են ամրոցում և օթևանների ան-
կյուններում: Արտակը ամբողջ ստվերների մեջ զգում էր նրանց
ներկայությունը, և խորին ակնածանքով էր նայում իրենց ամբո-
ցին, որը Արտակի աչքում կյանքի չափ հին էր ու հարատև: Մի
անգամ, — հիշում է Արտակը, — նա իր տատիկի հետ գնացել էր
գերեզմանատուն: Գերեզմաններից մեկի կողքի գեղնահողը մեք-
կացել էր անծրեկից: Տատիկը դողահար մրմնջում էր: Մինչդեռ
Արտակը նայում էր գեղնահողին: Տատիկն ասաց նրան, որ այդ
տեղ հող են գործել նրա պապերը: Եվ պատմեց նրանց սխրա-
գործությունների մասին: «Զգուշ կոխիր հողը, նախնիների փո-
շին է», — ասաց տատիկը: Արտակը, որ լսում էր և միաժամ նեղ-
յում հողին՝ մտածեց, որ գեղնահողը մեռած նախնիներն են: Նա
երկյուղ զգաց, Երկյուղ գեպի հողը: Ու այնուհետև ուր լինեք, եր-
բան հողի նայեք՝ նրան թվում էր, թե այդ հողում ապրում են
նախնիներ, անվերջ նախնիներ: Եվ հողի մեջ տեսնում էր կյանքի
շարունակական թելը գեպի մի անհայտ, անվերջ սկիզբ: Տարօր-
նակ էր Արտակի տատիկը, և Արտակը շատ էր կապված նրան
այդ պատճառով: Քանի՜ անգամ էր տատիկը բարձրացել ամրոցի
կտուրը, որտեղից սիրում էր դիտել ձորերն ու հովիտները: Լեռ-
ներին նայելով տատիկը պատմում էր նրանց մասին, թե ո՞րի
լանջին կամ գագաթին կոխվեք են մղել իրենց նախնիները: Հե-
ռուն, մշուշապատ կապույտի մեջ երևում էին սեկիքներ. դա վան-
քեր էին և ամրոցիկներ: Արտակի տատիկը պատմում էր, որ նը-
րանց մեջ սեացած գրքեր կան նախնիների սխրագործություննե-
րի մասին: Արտակը տեսնում էր տեսնել այդ գրքերը: Եվ այնու-
հետև ամեն սեացած մագաղաթ պատմություն էր նրա համար:
Հետո երեկոն իջնում էր հովտի վրա, ձորերը խոժոռվում էին, եր-
կիրը կապտում, հետո սևանում, երկնքի անդունդից դուրս էին

լողում աստղերը: Աղախինները անկողիններ էին փռում կտրանը, և Արտակի տատիկը երեխաներին պառկեցնում էր քնելու: Մի երեկո էլ, դեռ երեխաները չքնած՝ ցույց տալով մի համաստեղություն՝ ասաց. «Ա՛յ Հայկը, մեր Նահապետը: Զար Բելին հաղթեց և հիմա երկնքում է ապրում»: Երեխաները նայեցին երկնքին և լավ էլ չտեսան, թե որոնք են այդ աստղերը. միայն Արտակը մի կերպ գտավ տատիկի ցույց տված տեղը և աստղերը: Կրակե զրահներ տեսավ նա և կրակե նետաղեղ: Նա ուղղակի տեսավ բոցեղեն մի մարդ, կրակե մազմորուքով, հոնքերով ու թարթիչներով, բոլորը կրակ և պատկառեց:— «Ինչքա՞ն պիտի մնա երկրնքում Հայկ Նահապետը»,— հարցրեց Արտակը:— «Մի՛շտ, հավիտյա՛նս հավիտենից»,— ծոր տվեց տատիկը: Թեև բնավ չըհասկացավ Արտակը այդ հավիտյանս հավիտենից խոսքերը, բայց չգիտես ինչու՝ սարսուռ զգաց ողջ մարմնով:

Ինքնամոռացության մեջ Արտակը գնացել սուզվել էր հայրենիքի բյուրավոր տեղերի, պատկերների աշխարհում: Ո՛ւր ասես, որ նա չէր ապրել, չփվել մարդկանց հետ, գործել... Որքա՞ն հուշեր... Ամենքը ծանոթ, մտերիմ, հուզիչ... Ու քանի խորն էր թաղվում այդ հուշերի մեջ, այնքան խորանում, մեծանում, անվերջանում էր հայրենիքը:

«Ինչպիսի՞ բան է, ինչպիսի՞ բան է...»,— ասաց մտքում Արտակը չպարզելով սակայն թե այդ ի՞նչն էր և ինչպիսի՞ բան: Եվ աչքերը կրկին փակեց մտքով շրջելու բովանդակ հայրենիքում, աչքի առաջ բերելու մի անվերջ, անհուն կյանք: Կարծես նա հայրենիքում ապրել է երկար դարեր, ապրել նախնիների հետ, Հայկի հետ, կարծես տեսել է նրանց կռիվները, կյանքը:

Արտակը չէր կարողանում իր զգացումներն ու խոհերը որոշել ու ինքն իրեն բացատրել: Նա զգում էր, որ իր հայրենիքը մեծ է, մի անհուն աշխարհ կյանքով լի: Զգում էր, որ այն ամենից թանկը, որ կյանքն է՝ հայրենիքում է միայն ամենից խոր զգացվում: Որ այդ կյանքը հայրենիքում նրա համար է խոր, որ վաղեմի է, ամբողջով է բյուրավոր դեպքերի ու մարդկանց գործերով: Որ երբ հայրենիք ես ասում՝ հանկարծ միանգամից զարթնում են բյուրաբյուր պատկերներ: Եվ որ կյանք ասածդ այդ բյուրաբյուր պատկերներն են, մտերիմ, ծանոթ մարդիկ:

Ալեկոծված ու ճնշված հեռացել էր իր օթևանը Աստղիկը։ Չոհրակի հանկարծ երևալը նրան բոլորովին շփոթեցրեց։ Քանի Անդղում էին և զբաղված էին ճակատամարտով և ապա էլ Անահիտով՝ կարծես դյուրին էր ապրել ընդհանուրի կյանքով։ Բայց հիմա, երբ մի փոքր կյանքը կարծես խաղաղվեց՝ Աստղիկի հոգին տարվեց երազներով։ Ողջ գիշերը նա աչքը բաց նայում էր քարակոփ առաստաղին, և նրա աչքին հազար ու մի շարժումներով ներկվում էր ռազմիկ իշխանի հրամայական հասակը, արծվենի աչքերը։ Ինչպե՞ս պիտի լինի սրանից հետո, ի՞նչ է սպասում իրեն...

Եվ Աստղիկը լռիկ հեկեկաց։

Ամեն բան պատրաստ էր Արտակի և Անահիտի հարսանիքի համար։ Միայն անհամբեր սպասում էին Ռշտունյաց նախարարի, Անահիտի ծնողների և քրոջ՝ իշխանուհու, ժամանման։ Սա կարեւոր էր Անահիտին ազատելու համար հետագա մեծ անախորժություններից։

Հարսանիքի հանդեսի բոլոր անելիքներն արված էին։ Մթերքը շռայլորեն շուրս էր թափած մառաններից ու պահեստներից։ Ամրոցում տոնական էր ամեն ինչ։

Երկու օր անց, իրիկնադեմին փողերի հնչյուններն ավետեցին Ռշտունյաց նախարարի և Անահիտի հարազատների գալուստը։ Նրանք ճանապարհվել էին ցամաքով։ Նրանց մեջ չէր սակայն Գեղեոնը։ Շատ անախորժ էր այս բոլորի համար։ Առանց նրան հարսանիքը չէր լինի։

Երբ հարցրին, Եսթերը՝ կինը, ասաց, որ Գեղեոնը ինչ հեռացել է Ռշտունիքից՝ դեռ տուն չի վերադարձել, ապրում է Աղթամարում։ Նա այս ասաց առանձին տագնապով, որ լավ հասկացավ Անահիտը։

Ռշտունյաց նախարարը ամրոց մտավ տան մարդու վստահությամբ։ Խորխոռունյաց ողջ ցեղը նույն մտերմությամբ ընդունեց նրան։ Բոլորի տրամադրությունը բարձրացավ։ Ռշտունյաց նախարարի ժամանումը Արտակի և Անահիտի պսակի հանդեսին

մասնակցելու՝ համարվեց մեծ մտերմություն երկու նախարար-
ների համար և հաշտ վերաբերմունք դեպի խորխոռունյաց տիկ-
նոջ ձեռնարկումը:

Ռշտունյաց նախարարը եկել էր որսի բարակներով, ծառա-
ներով ու զինվորներով: Նա մտադիր էր ուրեմն երկար մնալ հյուր-
ժամանակ կար սպասելու Գեղեոնին, որի ժամանումը Ռշտունյաց
նախարարը համարում էր անհրաժեշտից անհրաժեշտ:

— Առանց սեպուհ հայրիկի թույլտվության ոչ մի պսակի
հանդես,— հայտարարեց Ռշտունյաց նախարարը:

Առանձին մտերմությամբ նա կատակել սկսեց Անահիտի
հետ.

— Հը՞, Ռշտունյա՞ց օրիորդ, հայրդ տեսնելով, որ հայ հո-
գեւորականները տասը բյուր են՝ ինքն էլ է հոգեւորական դառնում,
որ դառնան տասը բյուր և մե՞կ:

Անահիտը գլուխը կախեց տխուր ու անխոս:

— Ոչի՞նչ, ոչի՞նչ, մի՛ տխրիր, Անահի՛տ օրիորդ,— ծիծա-
ղեց Արտակ Ռշտունին,— Աղթամարի արեղաները դուրս կանեն
սեպուհին և նա տուն կվերադառնա:

Բոլորը ծիծաղեցին:

Հետևյալ առավոտ վաղ, դեռ ամրոցում բոլորը քնած՝ Գեղեո-
նը նավով ժամանեց: Արդեն դարբասի մոտից լսվում էր նրա
աղմկալից հանդիմանությունը պահակներին, թե ինչո՞ւ չէին գի-
շերվանից դարբասը բաց պահել, իմանալով, որ նա պիտի գար:

Պահակները չխոսեցին ոչինչ: Գեղեոնը մտավ ամրոցը և
աղմկալից հանդիմանություններով բարձրացավ սանդուղներից
օթևանները: Իմանալով թե որտեղ են քնել իր կինն ու աղջիկնե-
րը՝ նա մոտեցավ դռներ և ուժեղ ծեծեց: Երբ բաց արին դուռը՝
նա կշտամբեց կնոջն ու աղջիկներին, որ քնել են գիշերը: Խորխո-
ռունյաց տիկինը տեղեկանալով այս՝ հրամայեց սպասավորներին
խեղույն օթևան հրավիրել Գեղեոնին և նախաճաշ հրամցնել:

Գեղեոնը անցնելով նախաճաշելուն՝ իր մոտ կանչեց կնոջն
ու աղջիկներին և սկսեց հարցուփորձը.

— Անահի՛տն է որոշել ամուսնանալ:

— Ոչ, քանի՞ գլուխ ունի... — ասաց Եսթերը՝ կինը,— խոր-
խոռունյաց տիկինը...

— Խորխոռունյաց տիկի՞նն է վճիռը դրել... — սրվեց Գե-
ղեոնը:

— Քո հրամանից հետո,— վրա բերեց Ծաթերը:

— Ծա հրաման չեմ տվել... — ծանր քարի պես դրեց Գեղեո-
նը և ձեռները շփելով վճալու ջուր պահանջեց:

Ծաթերը լռեց՝ գիտենալով, որ հակառակ խոսելն ապարդյուն
էր և վնաս:

Սակայն շնայած Գեղեոնից սպասվելիք ներհակություններին՝
հարաանկան պատրաստություններն ավարտվեցին: Խորխոռուն-
յաց տիկինը բոլոր տիկիներին հավաքեց ամրոցի սրահը և հան-
դիսավար հրավեր ուղարկեց Արտակ Ռշտունուն և Գեղեոնին Վերա-
մայել շնորհ բերել: Հետո էլ հայտնեցին, որ Մամիկոնեից Մեծ
Տիկինը կամենում է տեսնվել Գեղեոնի հետ: Այս լսելուն պես Գե-
ղեոնը շտապեց օրահը: Մտնելուն պես վազեց համբուրեց Մեծ
Տիկնոջ աջը և ետ-ետ գնալով կանգնեց: Արտակ Ռշտունին քթի
տակ ժպտալով գիտում էր Գեղեոնի խոնարհումները: Արտակի
և Անահիտի ամուսնության գործը այնպես արագ վերջացավ,
ինչպես որ սկսվեց: Մեծ Տիկինն հայտնեց Գեղեոնին, որ երիտա-
սարդների բախտը խոսել է Խորխոռունիքում, ուրեմն և պետք է
ամուսնացնել նրանց:

— Հրամանդ,— Մեծ Տիկին,— ասաց Գեղեոնը խոնարհու-
թյամբ և գեաց նստեց դռան մոտ:

— Վե՛ր հրամայիր, Գեղեո՛ն սեպուհ,— հրավիրեց Մեծ Տի-
կինը:

Գեղեոնը հրաժարվեց գնալու ավելի վեր:

Արտակ Ռշտունուն զվարճացրեց այս տեսարանը:

— Ուրեմն հրամա՞ն է, որ այսօր սկսենք պսակադրության
հանդեսը, սեպուհ՝ հայրիկ,— գիտավոր հանդիսավորությամբ
հարցրեց նա Գեղեոնին:

Գեղեոնը կողքանց խեթ նայեց նրան և ասաց.

— Ինչպես հրամայե՛ց Մեծ Տիկինը...

Բոլորը թեթե շունչ քաշեցին:

Իրիկնադեմին ամրոցը թնդաց փողերի ու թմբուկների դղրո-
ղոցից: Բաղաժի բնակչության թույլ տրվեց մտնել ամրոցի բակը
և մասնակցել ուրախության:

Սկսվեցին պարերը ամրոցի լայն բակում, ուր սեպուհները թույլ էին տվել զինվորներին ևս մտնել բակը։ Զինվորները շուրջ պար բռնեցին և սկսեցին գետինը դոփել մարտական եռանդով։

Օրիորդներն ու Ձոհրակը բակը ելան դիտելու զինվորների պարը։ Դա այնքան կենդանի, աշխույժ մի տեսարան էր, որ Աստղիկն անգամ հիացած ու մոռացած նայում էր ու հրճվում։ Նա բարձր քրքջաց, երբ զինվորները ծիծաղելի պարերի անցան։ Ձոհրակը պատահմամբ նրան նայեց, և երբ Աստղիկը նկատեց Ձոհրակի իրեն նայելը՝ կոտրվեց և այնպիսի հայացք դարձրեց Ձոհրակին, որ կարծես ասում էր. «խնայիր»։ Ձոհրակը կնճռոտեց ճակատը և աչքերը հեռացրեց. «ի՛նչ է մի գլուխ նայում ինձ... ի՛նչ է կարծում իրեն», — ասաց մտքում Ձոհրակը։ Աստղիկը ըզգաց այդ և խոցված գլուխը կախեց։ «Ձի էլ կամենում, որ նայեմ», — մտածեց նա տանջվելով։ «Բայց ես նվիրված եմ նրան, — ասաց մտքում Աստղիկը, — ինչ էլ որ անի պիտի կրեմ, հոժարեմ, զոհեմ... նրա համար ամեն, ամեն ինչ կանեմ...»։

Բազմաստեղ կանթեղները առատ լուսով ուրախ ողողել էին մատուռի կարմրաքար պատերը։ Ամենքը տոգորված էին մի խորին խորհրդով։ Այլևս զվարճալի չէր երևում Գեղեցունք իր տարօրինակ լրջությանը և ոչ էլ Ռշտունյաց նախարարն էր զվարճությամբ գիտում նրան։ Սեպուհները, զինվորները և ժողովուրդը, — բոլորը այրմարդիկ, — ներշնչված էին պսակադրության հանդեսի իմաստով։ Անահիտը, որի հետ միայն Շուշանիկ տիկինն էր և Աստղիկը, իբրև «հարսնաքույր», դողում էր ճառագայթի պես՝ ամոթխածելով բազմության հայացքներից։ Իսկ Արտակը փորձում էր ազատվել երազանքի զգացմունքից, զգոն խորհել, թե ինչ է կատարվում իր հետ։ Բայց մի պահ էր այդ զգոնությունը. իսկույն կրկին երազանքը թոցնում էր նրան։ Մեքենաբար ունկնդրելով արարողության, մեքենաբար «այո» պատասխանելով իրեն ուղղած «տե՛ր ես» հարցին և լսելով Անահիտի «հավատարիմ եմ» պատասխանին՝ նա շհտեց, չիմացավ, թե ինչպես վերջացավ պսակադրության հանդեսը։ Միայն երբ զույգին դուրս էին բերում մատուռից, նա լսեց բազմության շունչն ու աղմուկը։ Մատուռի դռանը մի փոքր կանգ առավ թափորը։ Սկսվեցին թեթև պարեր, որից հետո շարժվեցին դեպի սրահը, որ հատկացված էր Արտակին իբրև «փեսայի» տուն։ Երբ մոտեցան սրահի դռանը՝ կտու-

րին երևաց գորշամորուս գանձապետը՝ ձեռը գոգնոցը խրած, ուր դրամ էր լցրել: Գուսանները նվագեցին: Գանձապահը նշան տվեց և գուսանապետը բարձրագույն երգեց:

«Տե՛ղ ոսկի տեղայր ի փեսայությանն Արտաշեսի,
Տեղա՛յր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթենկան»:

Բազմութիւնը որոտաց ու առաջ մղվեց՝ հավաքելու դրամները: Հրմշտկոցին հետեւեց մի ընդհանուր ծիծաղ քրքջոց: Մեջ թռավ մի գունդուկժիկ արարած, անմաղ դեմքով, կարճահասակ և կոտրած մեջքով ու կրծքով: Դա ծաղրածուն էր: Նա ինչ-որ բան որոնեց արագ այս ու այն կողմ գետնի վրա և ապա վեր նայեց և ծիծաղեց:

— Այսքան ցանեցին իշխանները՝ մի հատը չբուսավ:

Բազմութիւնը ծիծաղեց:

— Ցանքը ուսմկի բան է. իշխանինը՝ տանելն է: Բանի՞դ
• կաց...

Կրկին ծիծաղ:

Թափորը դանդաղ շարժվեց տուն: Բարձրացան սրահը՝ ժողովրդին հրավիրելով ամրոցի բակում սփռած սեղանի շուրջը՝ մասնակցելու հարսանիքին: Ժողովուրդը նստեց սեղմվելով իրար՝ շատերը մնալով հետևը կանգնած: Տեսնելով նրանց այս վիճակը՝ ծաղրածուն ճղավեց:

— Վնաս չունի, գետնի՛ն նստեք, ներքևը վերև չի գնա՝ վերևը կգա ներքև:

— Հա՛ա, ավստոս չէ՞ մեր գետինը, — ձայն տվեց մի շինական ու դրփալով նստեց գետնին:

Ջահերի փողփողուն լույսի տակ սկսվեց գինարբուքը: Իսկ վերևը սրահում ուրիշ տեսարան էր: Ուղիղ դիմացը, տիկիները աջ ու ձախն արած, մեջտեղ նստած էր Մեծ Տիկինը: Նորապսակները գնացին շոքեցին նրա առաջ: Տիկեց խորին լուռութիւն: Մեծ Տիկինը ինչ-որ խորին խորհրդով տոգորված նայեց զույգին և ապա ձեռը դնելով նրանց գլխներին՝ օրհնեց:

— Մլե՛ք, ծաղկե՛ք, զորանա՛ք, ապրե՛ք, ազատութիւնը տեսներ: — Հետո լռեց ու սպասեց: Սպասեցին նաև բոլորը:

— Նախնինե՛ր, անցյալնե՛ր, հանգի՛ստ, քնեցեք: Տե՛ղն է աշխարհը, ձեռի՛ն է զենքը, չի՛ մարել ազատութեան կոխը: Կա՛լատվե՛նք:

Հետո, կարծես զարթնեց երազից, սթափ նայեց ներկաներին և ասաց հանգիստ.

— է', նստեցե՛ք, ուրախացե՛ք, աչքնե՛րդ լույս:

— Աչքի լույսով մնաս, Մեծ Տիկին, — ասացին բազմականները:

— Ուրախությո՞ւն:

— Ապրի Սպարապե՛տդ, Զոհրա՛կդ:

Արտակն ու Անահիտը մոտեցան Գեղեոնին: Բայց նա ձեռքով մերժեց և ցույց տվեց Մեծ Տիկնոջը, որ խոսքն ու օրհնությունը նրան է պատկանում:

Սեղան բաց արին սրահի պատերի երկայնքով, ուր շարված նստած էին բարձերին տիկիները, Ռշտունյաց իշխանը, Գեղեոնը և սեպուհները:

— Հիշենք մեր անձկալյա՛ց, նեղելո՛ց, ճանապարհորդա՛ց, պատերազմողա՛ց, — հուզված ասաց Մեծ Տիկի՛նը:

Բոլորը լռեցին մի պահ: Խոսքը բացակա նախարարների մասին էր, որոնց գծտուրթյան լուրը դեռ չէր հասել տեղ և եթե որևէ բան լսվել էր, ապա 'և հարթվել էր վերջին հաշտության լուրով: Բոլոր տիկիները իրենց կապված էին զգում ընդհանուր գործի մեջ և չէին անդրադառնում դեպքերի ներքին վիճակին: Ուստի և նրանք միահամուռ ջերմեռանդությամբ հիշեցին բոլոր բացականերին:

Ներքին շարությամբ լսում էր այս ամենը Ռշտունյաց նախարարը, բայց մեծ վարպետությամբ և ուրախ բնավորությամբ քնական մղումով նա թաքցնում էր աչքն: Նա ինչ-որ բանի էր սպասում և ինչ-որ մտադրվել էր: Ապա 'և այս արտակարգ հարսանիքին, ուր համարյա բացակա էր արական սեռը և մի տեսակ կանանց հանդես էր՝ անպատշաճ էր համարում նա իբրև երկրորդ նախարարը և այրմարդ՝ տխուր և անախորժ սովերթներ ձգել ընդհանուր ուրախության վրա: Ուստի և նա մեջ ընկա՛վ և սկսեց շատ աշխույժ մասնակցել ուրախության: Նա խմում էր անզուսպ և անընդհատ՝ թեև չէր հարբում: Նրան հակառակ՝ ջերմեռանդ լրջությամբ անշարժ նստել էր իր բարձին Գեղեոնը և չափավոր, ժուժկալ համոես էր անում: Նրան դուր չէր գալիս իր փեսայի սանձարձակ կերուխումը: Բայց զսպում էր իրեն՝ չուգելով, Մեծ Տիկնոջ մոտ անպատշաճ բան անել:

Մրահում լսվում էր դրսի բազմության երգերն ու աղմուկը։ Ապա նաև պարերի շափահարումները շոր գետնին։ Սրահի դռան վարազույրից ներս նայեց ծաղրածուն։

— Մեծ Տիկին, դուրս գամ, թե նե՛րս գնամ։

— Արի, խոխոր, արի, — ծիծաղեց Մեծ Տիկինը, — ծիծաղի՛ր, շենանանք։

— Մեծ Տիկին, ժողովուրդն ուղարկեց, — իշխանաց սեղանին պակսորդություն չէինի, — ուրախ, նենգությամբ սահեցրեց խոխորը։

Ծաղրածուն նշան արեց, և դռնից ներս մտան՝ մի դեռսահասակ երիտասարդ, գլխին խոնչա՝ վրան մրգեր ու ծաղիկ և մի զվարթադեմ աղջիկ՝ ուսին գինու երկարավիզ գավ։ Նրանք մի առույգ ծերունու առաջնորդությամբ խոնչան դրին Մեծ Տիկնոջ առաջ և կանգնեցին դիմացը։ Մերունին առաջ եկավ, վերցրեց գավաթը, լցրեց գինով, ասաց.

— Ապրե՛ն թագավոր-թագուհին։

Մեծ Տիկինը օրհնեց.

— Շեն մնաք, շատ ապրեք, որդիքս։

— Կապրի՛, Մեծ Տիկին, ոամիկը իշխանի բերանով որ ուտում է՝ շատ կապրի, — ասաց խոխորը։

— Ա՛յ, չլալի լեզուդ։

Հյուրերը ծիծաղեցին։

Խորխոռունյաց տիկինը դրամներ լցրեց ծերունու խմած գավաթի մեջ։ Մերունին աչքով արեց, երիտասարդն ու աղջիկը խոնչան ու գավը դրին մեջտեղ։

Արտակն զգաց խոխորի խայթոցը, որ խենթ ու խելառ ձևով բաց էր թողնում նա։ Նա խորն զգաց այն ամենը, որ կար այդ խայթոցի մեծախորհուրդ և ծանրակշիռ իմաստի մեջ։ Նա խորթությամբ և ակնածանքով նայեց շինականներին, որ խոնարհումներ անելով դուրս գնացին։

Սրահի անաղմուկ ուրախության հակառակ՝ ամրոցի բակում աշխույժ կերուխում էր։ Սնդանը, որ բացված էր ուղիղ գետնին՝ երկու կողմից եզերված էր շինականներով։ Գինին արծակել էր նրանց լեզուն։ Նրանք ձայները բարձրացրել էին։ Խոսքի ու կատակի կենտրոնը մի կարմրաթուշ, ուրախ շինական էր, որին Սա-

մել էին անվանում և ամեն կողմից խոսեցնում: Այնտեղ էր նաև խոխորը:

— Սամե՛լ քեռի, տես ո՞ւր են հրավիրել քեզ,— ձայն տվեց սեղանի հեռավոր ծայրից զվարճախոս շինականների խմբի մի-շից մեկը:

— Մեծունա՛նց է խառնվել, նստել է իշխանական սեղա՛ն,— կայցրեց մյուսը,— քի՛ւ պ կաց, Սամե՛լ, տակիցդ շքաշեն...

— Քի՛ւ եմ. տակինս իշխանի բարձ հո չի, գետին է,— պա-տասխանեց Սամելը, որ արդեն ազդվել էր գինուց:

— Հազկերտը կգա կհանի տակիցդ:

— Գործի՛դ նայիր, գա՛ շատ շա՛տ՝ բարձեր կհանի, գետինը ո՛նց կհանի:

— Կհանի՛, Սամե՛լ, կհանի՛,— պնդում էր մի շինական,— կքաշի՛ կհանի:

— Քա՛շի թող, էստեղից մինչև՝ աշխարհքի ծերը գետին է:

— Իշխանն էլ գետնի վրա չի՛ նստած, Սամել:

— Իշխանն իսկի գետին տեսնո՞ւմ է, որ նստի վրան: Իշ-խանը շինքիս է նստած, բ՛հր՛ր,— բռունցքով հարվածեց իր վզին Սամելը:

— Պա՛հո, էդպես հո շունչդ կկտրվի, Սամե՛լ:

— Նրա՛ շունչը կկտրվի, որ կարճ է: Նա՛՝ կվերջանա՝ ե՛ս կմնամ:

— Վա՛յ, մեռնե՛ս դու ոչ, Սամե՛լ, բա մեղք չի՛ իշխանը:

— Ապրի՛ գլուխս.— ցավս իշխա՞նն էր:

Շինականները հռհռացին:

— Դե՛, հերի՛ք է, հերի՛ք լեզուններիդ տաք,— գոչեց զվար-ճախոս շինականը,— ելեք մի պա՛ր թոնք:

— Դե պար, պապա՛ր, մեջքերդ՝ կո՛ւզ:

Վեր ու ներքև՝ գլդի պլո՛ւզ,— արագախոսեց ու պար թռչելով խոխորը փախավ ներս:

— Քո էլ հո՛տը կտրի, հա՛,— ասաց Սամելը, և բոլորը ծի-ծաղելով վեր կացան պարի:

Հարսանիքի ուրախությունը երկար տևեց. մինչև լույս: Սրա-հով զվարթ զրույց էր, որ ընդմիջվում էր գուսանների երգով կամ ծաղրածուի հնարքներով ու կատակներով: Ռշտունյաց նախարա-րը, որին գինին ազդել էր բավական՝ խախտելով պապենական

կարգը՝ մոտեցել էր Արտակին և ուրախ զվարճախոսում էր։ Սեպուհները պատշաճը պահելով հանգիստ ուրախանում էին։ Իսկ տիկիները այնպես էին տարվել խաղաղ ու անհոգ զրույցին, որ թվում էր թե չկա ոչ հոգս, ոչ պատերազմ, ոչ թշնամանք։ Կարծես համայն Հայոց աշխարհը խաղաղության գրկում ապրելիս լիներ մի երջանիկ, անվերջ վայելք։ Մեծ Տիկնոջ կողքին բազմել էր Գաղիշոյի մայրը և իր լիալուսին կլոր դեմքի հուզված ժպիտով դիտում էր նորապսակներին, դառնում Մեծ Տիկնոջը, մի խոսք ասում և լողում երջանկության մեջ։ Մյուս տիկիները մի փոքր կամացուկ՝ որ Մեծ տիկիները չլսեն՝ կատակում էին իրար հետ։

Աշնանային պայծառ միջօրին հանդես էր բացել ծովի երեսին։ Ալիքները վեր վար էին անում հեթանոսական պարի անըմբռնելի շափահարումով։ Արտակն ու Անահիտը աշտարակից դիտում էին ծովն ու ծովեզերքը։

Արտակը նայում էր հեռավոր ափերին, լեռներին, երկնքում հալչող ոսկե ամպիկներին, ծովափին ձյան փաթիլների պես խոնավող ճայերին և... ոչինչ չէր տեսնում շոշափելի իսկության մեջ։ Իսկույն երազը երգի, հովի պես խլում էր նրան, և նա իր ուսին զգում էր մի ջերմ թեթե թեթե հպումը։ Կյանքն այնքան էր խորացել, անդնդախոր անհունացել, որ նրա մեջ կորել էր նորապսակ զույգը իր խոհերով, իր երանությամբ։

Երազի մեջ երազ օր էր։ Ինչպես նախորդ երկու-երեք օրերը... Եվ իրոք՝ Արտակը երբեմն փորձում էր սթափվել, խորհել։ Բայց իսկույն ամեն խոհ, ամեն արթնացում կրկին ընկղմում էր երազի մեջ, և Արտակը հոգով գնում լողում էր, ինչպես ահա այն ալիքը Բզնունյաց ծովի երեսին, որ թավալվում է, սուրում անխոհ, ազատ։

— Հիմա ես պատրաստ եմ կռվելու,— ասաց Արտակը՝ կարծես քնի մեջ խոսելով, հայացքը հեռաստաններին։

Եվ զգալով իր ուսին Անահիտի դեպ իրեն դարձած դեմքը՝ նայեց նրան։

— Այնքա՜ն եմ սիրում կյանքը... Պատրաստ եմ նրա համար մեռնելու... Շա՛տ են թանկ այս ամենը, այս հազար ու մի բա-

նք, այո՛, այն կապույտ ծուխը շինականի երգիկի, այն սեահողը, որ հերկի տակից դուրս է շրջվել, այս արևը, ժողովուրդը — հայրենիքը:

Երջանիկների գրույցը ընդհատվեց, որովհետև աշտարակ էին բարձրանում Ռշտունյաց նախարարն ու Գեղեոնը: Նախարարը, շարունակ սրախոսելով ու կատակելով Գեղեոնի հետ էր՝ հիմա էլ ցանկություն էր հայտնել աշտարակ բարձրանալ: Արդեն սանգուղենրի վրայից լսվում էր նրա փնշոցն ու ծիծաղը:

— Բարեողջուն թագավորին ու թագուհուն, — զվարթ մոտեցավ նախարարը, — հպատակներիս հոգսը չեք քաշում:

— Գիտենք, որ հոգս չունեք, — ասաց Արտակը՝ վեր կենալով և ընդառաջ գնալով Գեղեոնին՝ իմանալով նրա ձևապաշտ խրատապահանջությունը:

Անահիտը գնաց բռնեց հոր թևը և բերեց նստեցրեց բարձին:

— Հայր չենք, փեսա ենք, պատիվներս մի փոքր սակավ է, — կատակեց Ռշտունյաց նախարարը Անահիտին:

— Դրա փոխարեն էլ պատիվդ կստանաս նոր ազգականից, — ասաց Արտակը և նախարարին նստեցրեց իր բարձին:

— Որսի գնացի երեկ, — ասաց նախարարը, — քեզ չկանչեցի, գիտեի, որ դու արդեն որս արել ես... Բայց որս չկար: Բոլոր որսը մեր խորխոռունյաց տերը քշել թաքցրել է ո՞վ գիտե՞ ո՞ր սատանայի քունջ ու պուճախում, հա՛, հա՛, հա՛,...

Գեղեոնը լարված լրջությամբ նայում էր իր ոտների տակ ուժադած կտուրին՝ կարծես ամենահետաքրքրական բանը դա լինե՞ր աշխարհում:

— Նայի՛ր, սեպո՛ւհ հայրիկ, — ասաց Ռշտունյաց նախարարը հեռավոր բլրի զազաթին ցցված մի սուր բանի կողմը ցցելով մատը, — արծիվ է անշուշտ:

Գեղեոնը նայեց ծանրակշիռ ու լուրջ:

— Այժ է, — վճռեց վերջնական ու անառակ:

— Արծիվ է, սեպո՛ւհ հայրիկ, — պնդեց նախարարը:

— Այժ է, — անայլայլ հաստատեց Գեղեոնը և աչքերը ներքև գցեց անշարժ ու հանգիստ:

— Ի՞նչ ես պնդում, — չհանգստացավ նախարարը, — պարզ պարզեիպարզ արծիվ է: Հիմա կթռչի:

— Թռչի է՛լ՝ ա՛յժ է, — համառեց Գեղեոնը:

Արտակը աչքով արեց նախարարին: Սա տեղի ավեց այլ կերպ.

— Կարո՞ղ է: Ա՛յծ է, բայց կթռչի՛:

Բայց այսօր տուրախ կատակող նախարարի աչքերում թափնում էր մի դաժան ցավ, որ երբեմն շողում էր ու իսկույն կորչում:

Նրկար շտեկն նախարարի այցը աշտարակ: Նա սիրահար չէր տեսարանների: Վեր կացավ: Վեր կացան նաև Արտակն ու Անահիտը, ինչպես և Գեղեղունը: Իշան և գնացին իրենց օթևանները: Անահիտը հայտնեց Արտակին, որ գնում է Ողիմպիայի մոտ և դուրս եկավ օթևանից: Անցնելով Ռշտունյաց նախարարի օթևանի պատուհանի տակով, նա կանգ առավ ակամա: Նախարարն ու Գեղեղունը ինչ-որ զրույցի թե վիճաբանության հետ էին: Նախարարը իր սովորության համաձայն քրքչում էր:

— Ասում ես՝ այծ էր, հը՛, հա՛, հա՛, հա՛...

— Ապա ուզում ես, որ արծի՞վ լինէր, — մոմոաց Գեղեղունը:

— Ապա ինչպե՞ս... ի՞մ կամքն է, թե՞ քո կամքը:

— Ամենքինը ի՛րն է:

Լոնցին մի պահ: Անահիտը հետաքրքրվեց այս տարօրինակ խոսակցությունից:

— Լա՛վ: Տո՞ւն ինչու չես գալիս, մոմո չի՛նի հարցնելը, — հարցրեց նախարարը:

— Գործ ունեմ:

— Գո՛րծ... գուցե վախենո՞ւմ ես...

— Ինչի՞ց...

— Ես ի՞նչ գիտեմ:

— Զեմ վախենում ոչ մի բանից, — ասաց խուլ ձայնով Գեղեղունը:

— Վախենո՞ւմ ես, — շեշտ ու բարկացած ասաց նախարարը, — եթե չես վախենում՝ ապա՞ արի տուն:

— Կգա՛մ:

— Զե՛ս գա...

— Կգա՛մ: Հենց հիմա՛ վեր կաց գնանք, — ասաց Գեղեղունը: Նախարարը լոնց և ապա հասարակ ձայնով ասաց.

— Վաղը գնանք: Եվ պետք է՛լ է գալի: Զորքի կաշվեղենը դու պիտի հավաքես:

— Ես կաշվեղեն հավաքող շնամ: Դու ինձ կանչում ես պատասխան տալու քեզ, թե ինչո՞ւ գունդը տարա Անգղ. կգամ տուն՝ կասե՛մ ինչու:

Նախարարը շխտեց: Անահիտը սպասեց երկար, բայց էլ խոսք չսովեց: Նա հասկացավ շարագույժ՝ զրույցի միտքը: Լցվեց և ետ վազեց օթևանը:

— Հա, ի՞նչ կա, Անահիտ:

Անահիտը ընկավ Արտակի գիրկը, սկսեց հեկեկալ: Երբ հանգըստացավ մի փոքր, պատմեց լսածը.

— Համոզեմք հորդ՝ չգնա,— ասաց Արտակը:

— Զո՛ւր է, կգնա՛...

— Լա՛վ, որ գնա՛ ի՞նչ պիտի լինի:

Անահիտը լաց եղավ: Նա այնպես արտասովալի աչքերով նայեց Արտակին, որ սա լիովին հասկացավ նրա տարակուսանքն ու վիշտը: Եվ խղճաց նրան:

Անահիտը կանչեց սպասուհուն և հրամայեց իրենը կապել:

— Ինչո՞ւ, Անահիտ... — անհանգստացավ Արտակը:

— Ես էլ կգնամ հետը,— ասաց Անահիտը:

— Ոչ, Անահիտ, շնամ թողնի, ո՞ւր...

— Կգնամ, իշխան,— ասաց տխուր, բայց հաստատ Անահիտը,— ինչպե՛ս կթողնեմ նրան մենակ...

— Բայց իշխանն ի՞նչ պիտի անի նրան:

— Ես գիտե՛մ... Ոչ, կգնամ, իշխան:

Արտակը լուռ և անհանգիստ նայեց Անահիտին՝ սպասելով, որ նա ուշաբերվի, փոխի մտադրությունը: Անահիտը, որ սկսել էր հավաքել իր զարդերն ու մանրուքները՝ հանկարծ ընդոստ շրջվեց դեպի Արտակը և խստահայաց նայեց նրան.

— Ի՞նչ... նա մարդ չէ՞... նա է՛լ է հայրենիքի զինվոր...

Ու հեկեկաց:

— Անահի՛տ... ի՞նչ ասացի քեզ որ...

— Նա է՛լ հոգի ունի... — լրացրեց Անահիտը. և ապա աչքերը սրբելով բոլորովին լուրջ ու հանգիստ ասաց.

— Ես կգնա՛մ, իշխան, դու ինձ իրավո՞ւնք տուր... Մենք երկար չէինք ուրախանալու... Մեր բախտն էլ այս էր... Մի՛ տխրիր, իշխա՛ն...

Արտակը մի փոքր խղճի խայթ զգաց և ամաչեց Անահիտից։ Խորհեց, որ նա իրավունք ունի և համաձայնեց։

Կարծես լուսավոր աշխարհը գորշացավ։ Թռավ երջանկության երգը և անապատային լուռթյունը թագավորեց ամենուրեք։

Ռշտունյաց նախարարի մեկնումի պատրաստությունները կարծես ազդանշան եղավ մյուսներին խորհել մեկնելու մասին։

Նրանք ևս պատրաստվեցին։

Մեծ Տիկինը ցանկություն հայտնեց, որ հրաժեշտը տեղի ունենա հարսանիքի մեծ սրահում։ Ամենքը զուգվեցին։

Բոլորը հավաքվեցին սրահը։ Մեծ Տիկինը նստեց գլխավոր բարձին, իր մոտ կանչեց Արտակին, Անահիտին, Զոհրակին ու բոլոր օրիորդներին։

— Արի՛ք, ձագուկնե՛րս,— ասաց նա մայրական խանդաղատանքով,— մատա՛ղ ձեր հասակին։

Բոլորը կանգնեցին բոլորված և լռեցին, թեև Ռշտունյաց նախարարը ճիգ էր անում սրախոսություններով ավրել տպավորությունը։ Բայց Մեծ Տիկնոջ ներշնչված կերպարանքը սաստեց։

— Արհավի՛րք է Հայոց Տան վրա,— ասաց Մեծ Տիկինը,— ջնջե՛լ են ուզում... Աչքե՛րս կուրանան... Զինվորյալ մանուկներս պատերազմի ճանապարհի՛ն, է՛հ, ո՛վ գիտե նե՛ղն են, արձա՛կն են... Աստվա՛ծ հասնի... — և Մեծ Տիկինը լցվեց, թաշկինակը տարավ աչքերին։

— Աստվա՛ծ հասնի... — խաշակնքեցին երեսները բոլորը։

— Հայրենիի ուխտն է հիմի,— իշխեց ինքն իրեն Մեծ Տիկինը,— ասում եմ, է՛հ, մենք էլ անմաս չմանաք մեր սիրելիների արյան... Ո՛ւխտ դնենք, հավատարի՛մ լինենք մեծ նեղության մեջ։

— Ուխտ դնենք, Մեծ Տիկին,— ասաց Խորխոռունյաց տիկիկինը ներշնչված,— մեր գլուխների տերերը արյուն են թափում, մենք հո չենք մնա անմաս...

— Ըշմարիտ խոսք խոսեցիր. ո՛ւխտ դնենք։ Ո՛ւխտ դնենք,— կրկնեցին տիկիկները, օրիորդները և երեսները խաշակնքեցին։

Ռշտունյաց նախարարը զարմացած լսեց Գաղիշոյի կնոջ այս ջերմեռանդ խոսքը և ներքուստ խռովվեց։

— Աստված ուժ ու կարողություն տա մեր սիրելիներին,— ասաց Արծրունյաց տիկինը։

— Ամե՛ն,— ձայն տվին մյուսները:

— Է՛հ, հիմի օրը պահանջով է, մենք նահանջով,— ասաց Մեծ Տիկինը,— հիշելի՛ք լինի անցկացրածներս, նորապսակներս ծլե՛ն, ծաղկե՛ն: Տունդ շե՛ն, Խոռխոռունյա՛ց Մարիամ տիկին, Գաղիշոս, Խորենս ապրեն: Գնա՛նք, գնացողաց բարի ճանապարհ, մնացողաց խաղաղություն:

Բոլորը վեր կացան, համբուրեցին Մեծ Տիկնոջ ձեռքը: Հետո իրար հետ ողջագուրվեցին: Հայտնեցին, որ նավը պատրաստ է: Անահիտը վազեց իր օթեանը: Արտակը նրա հետևեց:

— Անահի՛տ... ինչպե՛ս պիտի լինի...

— Ինչպե՛ս պիտի լինի... ես գիտե՛մ ինչպես կլինի:

Եվ արտասովեց: Արտակը գրկեց նրան.

— Մի՛ ընկճվիր. գնաս կտեսնես վիճակը՝ ինձ իմաց կտաս:

— Է՛հ...

Բայց Անահիտն զգաց, որ շատ էր բիրտ այսպիսի բաժա՜նումը:

— Բան չկա, իշխան, ամեն բան լավ կլինի: Կգաս շուտ ինձ տանելու տուն,— և համբուրեց Արտակին:

— Կգա՛մ, շո՛ւտ, անպատճա՜ռ,— համբուրեց նաև Արտակը: Եվ, ինչպես լինում է միշտ՝ շատ կարևոր ու խորն ապրված պահին — հաբարակ ու դյուրին բաժանվեցին:

Բոլորը գնացին ճանապարհ՝ դնելու մեկնողներին: Զոհրակը կանգնել էր մի սեպուհի կողքին, որի հետ մտերմացավ վերջին օրերը: Դա Խորենի կողմնակից շատ հաճելի երիտասարդ էր: Նրանք միասին էին գիտում գնացողներին և զրուցում իրար հետ:

Զոհրակը նայեց Աստղիկին, որ թախծալի աչքերով հոգածու նայում էր Անահիտին և ուղղում նրա զգեստը կամ նավի բարձը, թեև սպասավորուհիները անում էին նույն բանը:

— Ոսկի՛ աղջիկ է,— շնչաց սեպուհը Զոհրակի աչքանքին՝ ակնաբեկելով Աստղիկին,— ոսկի՛ սքտի տեր աղջիկ է:

Զոհրակը նայեց Աստղիկին: Բայց Աստղիկը չէր նայում իրեն:

— Եվ գեղանի՛... — խուլ շնչաց սեպուհը հառաչանքով:

Զոհրակը նայեց: Հանկարծ կարծես մշուշ էր ցնդեց, և խորքից դուրս ցուլաց հրաշագեղ մի պատկեր: Աստղիկը գեղեցկացավ: Ինչպե՛ս կատարվեց այդ: Հրա՛շք էր: Զոհրակը չգիտեր, որ լի-

նում են այդպիսի հրաշափութութիւններ, երբ մի էակ չի թվում գեղեցիկ, բայց հարկավոր է կողմնադի մի բառ, որ հանկարծ կրակվելով դեմդ ելնի գեղեցկութիւնը: Գեղեցկութիւնը, որը շատ անգամ առաջին հայացքից թվում է տգեղ, բայց դա էլ նրանից, որ ինքնատիպ է, աննախընթաց, նորանոր...

Զոհրակն զգաց Աստղիկի գեղեցկութիւնը: Ծով ուրախացավ... Զէ՛ որ Աստղիկը իրեն էր ձգտում: Ու մինչ զատահ, գլուտ արածի ուրախությամբ նա սպասեց, որ Աստղիկը իրեն նայի՝ սա համեստ, թափածալի գեմքը դարձրեց բոլորին, զլուս տվեց և առանց նայելու Զոհրակին, գնաց նստեց նավ, Անահիտի գողքին: Ու գլուխը կախեց մինչև վերջ:

Գեղեցունը հպարտ քայլվածքով գնաց մտավ նա՛վը, որով ուղիղ գծով պիտի գնային Ռշտունիք:

Արտակը հրաժեշտի պահին առանձին խոսեց Ռշտունյաց նախարարի հետ.

— Կտեսնվենք շուտով:

— Կսպասե՛մ, սիրելի՛ քննակալ, — ժիծաղեց Ռշտունյաց նախարարը, — ե՛կ մի փոքր «մխիթարվենք»...

Նավը ցնցվեց, ճռճվեց ու դանդաղ աուրաց: Արտակը զվարթ նայեց Անահիտին, մյուսներին, առանձին ժպտով Աստղիկին և երկար մնաց կանգնած, մինչև նավը վարժով ալիքների հետև: Նրա հետ միասին կանգնած էր Զոհրակը... Սկսեց նրա՛նք Աստղիկին...

Նույն օրը Մամիկոնյան տիկիները ևս մեկնեցին:

Միհրնէրսեհի կյանքը վտանգվեց: Նրան սպասում էր մահապատիժ: Նա ընկավ Հազկերտի աչքից: Քշնամիների համար գուռ բացվեց չարախոսեռու նրան: Գլուխ էր անցել նրա մրցորդ ոսոխը՝ Պեռոզ իշխանը, որ նախարարների դատի ժամանակ փղեր կանչել տվեց և վաղուց միտում էր նրա հազարապետութան պաշտոնին:

Տագնապ էր ապրում իր մեջ արյաց պնտության առաջին մարդը: Ճակատագրական սխալը, որ նրա գործն էին համարում — վասակին վատահելը մարդպանութան պաշտոնը — նա չէր կո-

րող ներել իրեն: Ծրկար նստում էր գիշերները և խորհում: Բայց ելքը չէր գտնում դեռ: Ելքը պիտի ցույց տար ապագան: Իսկ ապագան դանդաղում էր:

Հարկավոր էր փրկել իր կյանքը: Բայց ինչպե՞ս...

Տագնապ էր ապրում նաև Վարազդուխտը, որին պահում էին Միհրներսեսի տանը՝ մինչև ստուգվեին նրա տված լուրերը:

Տագնապ էր ապրում ոչ պակաս նրանից նաև Վարազվաղանը: Սպասում էր Միհրներսեսի հրամանին...

Մի անգամ ատյանի ժամին Պերողը պալատականների առաջ հարցապնդում արեց նրան.

— Ի՞նչ է կարծում վեհը (Միհրներսեսը), ժամ չէ՞ արդյոք դատի տալ նրանց, ովքեր խաբեցին իրեն՝ մարզպանական պաշտոնի հարմար թեկնածու ներկայացնելով Վասակին:

— Զգիտեմ, տեր իմ, դեռ ոչինչ պարզ չէ. միտքս մշուշ է մտրո. ձեզ հետ խորհում եմ, որ ուժ տաք մտքիս...

Եվ Միհրներսեսը սուտ կծկվեց ու խեղճացավ:

Պերողը սիրտ առավ և ավելի համարձակ ձայնով դիմեց պալատականներին.

— Արժանավոր չի՞ լինի, տյա՛րք, որ մենք ամենքս վկայենք արքայի առաջ մեր վեհի անձնվիրությունը: Վասակը խաբել է, Վասակն է ուրեմն հանցավոր, թող նա կրի պատիժը: Շատ էլ սխալվել է վեհը: Մեզ համար թանկ է մերազնյա վեհը:

— Արժանավոր է, հարկ է,— համաձայնեցին զանազան կողմից:

Միհրներսեսը զլուխը կախեց նենգավոր խոնարհությամբ:

Սակայն պետք էր Հազկերտի առաջ արդյունքներ ցույց տալ: Դրա համար հարկ էր կանխել գործերը, վտանգը: Հարկ էր Վասակին արդարացնել՝ դեռ դեպքերը չկատարված: Եվ ապա՝ միայն անցնել հետագա ինքնապաշտպանության:

Խորին գիշերվան մեծ լուռության մեջ եռաստեղյան ջահի լուսավորությամբ Միհրներսեսը փսփսում էր Կողակի հետ, որին կանչել էր տվել: Կողակը այլևս արհամարհելի չէր...

— Կասես իրեն՝ սրբի՛ր հանցանքդ, կանխի՛ր արքայիդ ցառումը՝ դեռ Սեբուխտը Հայաստան չմտած՝ իսկույն Պարսկաստան ուղարկիր բանտարկյալներին, ոչնչացրու վարդանանց: Հետո արժեք չունի, հետո՞՞ մահապարտ ես և դավաճան:

— Տեր իմ, իսկ եթե մարգպանը չկարողանա մեղադրանքից ազատվել՝ ափսոս չե՛ն շանքերդ:

Միհրնեբրսեհը ծանր նայեց Կողակին և շոր ու սառն պատասխանեց.

— Ես նրան ազատում եմ, որ ազատեմ նրանց, ովքեր ինձ մոլորություն մեջ գցեցին՝ նրան պաշտպանելով:

Կողակը դողաց... Դա իրեն էր ակնարկում:

Կողակը հեռացավ: Ատելություն մը նայեց նրա մեջքին Միհրնեբրսեհը և մոռյլ մտքերով ծանրացած մնաց անշարժ դիրքում: Վտանգը մեծ էր, գործերը դժվար: Թշնամիները ժնդժնգացնում էին ատամները: Նա տեսնում էր այդ:

— Բե՛ր այն աղջկան,— հանկարծ հրամայեց Միհրնեբրսեհը սենեկապետին:

Ներս մտավ Վարազդուխտը մահվան դալկությամբ: Ի՞նչն էր ստիպել Միհրնեբրսեհին այսպես տարածամ մոտը կանչել իրեն...

Դռնից ներս նայեց Արամայիդին: Միհրնեբրսեհը գիտեր, որ իր քույրը կհայտնվեր: Ներս հրավիրեց նրան: Արամայիդին նըստեց նրա կողքին:

— Պատասխան տուր,— ասաց Վարազդուխտին Միհրնեբրսեհը,— դու՛ աղջիկ, հայուհի, օտարուհի, մենակ՝ ի՞նչ գործ ունեո այս հեռավոր աշխարհները, ի՞նչ քո բանն է մարգպանների գործ շինել — քանդելը: Ասա, ո՞վ ես դու... մարգպանի սիրեկա՞նը...

— Ես մարգպանի զինվորյալն եմ,— համարձակ պատասխանեց Վարազդուխտը,— ես նրան ազատում եմ, թեկուզ և մեռնեմ...

Միհրնեբրսեհը դողաց, սփրթնեց և հանկարծ զայրալի գռչեց.

— Այստեղ է՛լ հայի հաստակողությունը՝ «զինվորագրու՛թյունը»: Ես քո մարգպանի մեջ խոտ լցնել կտամ, նախքան դու «զինվորյալ» կդառնաս նրան...

Վարազդուխտին այրեց այս մարդախանձ, դաժան խոսքը: Նա մտքում տեսավ իր սիրեցյալի այդ շարագույթ, վայրենի խոշտանգ պատժի նպատկերը: Եվ զարհուրանքով մտածեց. չլինի՞ այս շար մարդը արդեն վճռել է ի կատար ածել այդ ոճիրը, որի համար և կանչել է իրեն վերջին քննության: Նա զգաց, որ այս անգամին կամ ինքը գնալու է կառափնարան և Վասակի էլ պատի-

ժը կվճռի կամ, եթե փրկուվայուն է լինելու՝ հիմա է ժամը։ Նա
ընկավ հատակին ու սկսեց օձի պես գալարվել։

— Տո՛ւր գլուխս դահճին, տե՛ր Հազարապետ, տո՛ւր ինձ
անհն մորթազերծ։ Միայն հավատա՛ այն ազնիվ մարդուն։ Նա
քեզ է նվիրված, քո անունովն է երգվում։ Եթե մարդպանը բան-
տարկեր ձեր մեծամեծներին՝ Սպարապետը կոտորել կտար նրանց։
Մարդպանը նրանց կյանքն է ազատել բանտում։

— Ասա մյուս հանցանքներդ է՛լ և գնա մահվան, — ասաց
Միհրնեբսեհը շարաժպիտ։

— Կասե՛մ... կասե՛մ, — արդեն մահվան դողը սիրտը մտած
ասաց Վարազդուխտը, — կասեմ, որ ահա հազարավորներ — հա-
յոց այրուձին, որ փախչելու պատրաստությամբ է տեսել՝ նրանց
վստահում ես՝ ինձ մահի ես տալիս։ Գիտեի այդ և լուռ էի...

Միհրնեբսեհը շարժվեց նստած տեղում։ Մտածեց մի փոքր և
ապա ասաց.

— Դա եղա՛վ...

• Միհրնեբսեհը նայեց Արամայիդին, որ լուռ և անմասնակից
էր մինչ այստեղ։ Արամայիդին նշան արեց նրան։

— Տար սրան իր օթեանը, թող սպասի գահճին, — ասաց
Միհրնեբսեհը սենեկապետին։

Վարազդուխտը դողահար հեռացավ։

— Ի՞նչ միտք ունի սրա մահը, եղբայր իմ, — ասաց Արա-
մայիդին։

Միհրնեբսեհը լուռ ու մտածկոտ նայեց նրան։

— Ի՞նչ միտք ունի, դու ասա, մարդպանի անկումը, մա-
տա՞ղ։ Վասակն ընկավ թե չէ՝ Վարազվաղանին կբարձրացնեն
առանց քեզ։ Հենց դա էլ քո անկումը կլինի։ Ի՞նչ է Վասակը. դա-
վաճա՞ն, խաբեբա՞, սրիկա՞... Ժամ չէ դրա հետևից ընկնելու։ Դու
նրա՛ն բարձրացրու միշտ, նրա՛ն, մատա՞ղ... Դրանո՞վ միայն
կբարձրանաս դու։ Բարձրացրո՛ւ Վասակին, բարձրացրո՛ւ...

— Ծշմարի՛տ, ճշմարի՛տ, քույրի՛կ, ճշմարի՛տ, ճշմարի՛տ... —
մրմնջաց Հազարապետը՝ միտքը լուսավորված, — ահա ես նրան
բռնանում եմ դռունալ իմ դռնը, ոչնչանալ և փրկել իմ կյանքը։
Բայց ես կյանքս չէ՛ որ փրկում եմ. ես մահից չէ՛ որ վախենում
եմ։ Ես փրկում եմ իմ համարումը, — եթե ես սխալվել եմ՝ դարձյալ
ես ճիշտ եմ...

— Եվ հայոց այրուձիթի գառաաստանն էլ տե՛ս: Լավ առիթ տվեց քեզ այս ազջիկը:

— Բայց նա որտեղի՞ց գիտե այդ բաները և շատ բաներ գիտե:

Արամայիդին բացատրեց Վախթանգի տան հանգամանքները, Վարազդուխտի կապը այդ տան հետ, Արսենի այցելությունները: Միհրնեբսեհը կանչել տվեց Նյուսալավուրտին և հրամայեց վերջ տալ հայոց այրուձիթին: Երկար խոսեցին այս մասին: Վերջը Նյուսալավուրտը առաջարկեց ճակատ ուղարկել այրուձիթն և քուշանաց դեմ մաշել ստույգ վտանգավոր կոփվներում:

Առավոտյան Միհրնեբսեհը կանչեց Վարազդուխտին և հրամայեց ճանապարհվել Հայաստան, Վասակի մոտ, հսկել նրան, համոզել՝ եթե կարող է և միշտ լուրեր ուղարկել իրեն նրա մասին: Վարազդուխտը ազատվեց...

Նյուշապուհ քաղաքից քուշանների ճակատը մեկնող այրուձիթի առջև բացվեց ամայի գաշաք՝ իր աղուտների և ճախուտների հաջորդականությամբ և անհայտ ու գարանակալ տիղմի թաղուտներով: Զորագունդը գնում էր գեռ երկար շարքով, երեք-երեք հեծյալ իրար հետևելով: Զորագնդի գլխին խմբվել էին իշխանները: Նրանք մտախոհ էին, անգամ մտահոգ: Ավելի ուրախ էին զինվորները, վերջապես ճամբարից դուրս գալու պատճառով: Նրանք իմացել էին, որ գնում են քուշանների դեմ կռվելու: Սա մի լավ հանգամանք չէր, բայց գոնե մի ելքի դուռ բաց կաներ. քաջ մարտեր մղելով կարող էին տուն վերագառնալու շնորհ ընդունել արքայից: Այս հուսով էլ ջերմացած զինվորները ուրախ, կիսաձայն զրուցում էին և աշխույժ նայում շորս կողմ:

Անբարյացակամ էր նայում դաշտը: Աշունը տխրություն ու մահ էր շնչում ամայություն վրա: Զախում և հեռուն, առաջները, ավազախառն քարակույտ բլուրներն ու լեռները վիժում էին իրենց մաքմինը անապատի վրա: Շրջակայքում ամեն ինչ այրվել գեղնել էր ամառային արևի առաջից: Ճանապարհը շատ էլ որոշ չէր: Քամին ամեն օր հարթելով հետքերը, փակում էր նշանները:

Իբրև ուղեցուլց մի գծով շարված էին ուղտերի, ձիերի կմախքներն ու լեշերը, որ շնագայլներն ու բորենիները մաքրում են գիշերային խավարում և ցերեկը վրա հասնելուն մի առժամ թաքնրվում հեռու-մոտիկ հեղեղատների որջերում։ Զախակողմյան բլուրներից մեկի վրա մի քարաշեն բուրակ լայն բուրգ երևաց։ Մոտեցան կողքից անցնելու։ Բուրգը անդուռ, անպատուհան էր։ Զարմացնում էր թռչունների անթիվ բազմությունը շենքի ու բուրակ պատերի վրա, շուրջը և օդի մեջ սև թուխպի պես տարածված։ Նրանք իրար հետ մրցելով ներքև ու վերև էին թռչում շենքի մեջն ու պատերին։

— Ի՞նչ գեշ բան է, ի՞նչ բան է,— հարցրեց մի երիտասարդ գինվոր։ Կողքինը բացատրեց, որ դա պարսիկների գերեզմանատունն է, մեռելների վայրը։ Բերում են մեռելներին դնում այս շենքի մեջ, թռչուններին կեր։ Դա է նրանց թաղումը։ Հենց որ գիակը թողնում են հեռանում՝ թռչունները ական թոթափել մաքրում են միսը, թողնում կմախքը։ Ապա մեռելաթաղները գանգը դնում են ներսի պատի խոռոչներում հազարավորների կողքին։

Ավելի մոտեցան շենքին։ Գիշակերների տենդային իրարանցումը սաստկացավ։ Երևում էր շենքում քստմանի խրախճան կար։ Մեռելների մսով ծանրացած թռչունները թռչելու ունակությունից զրկված հազիվ էին ցատկոտում պատի վրա արձակելով մի կռին՝ խռպոտ ու թավ։ Նրանց կեռ կտուցներից կախ էին ընկած մսի ջլեր, շորի ծվեններ, կռվում փեարած ամբուլով։ Օդում թռչունները անշուշտ նորեկներ՝ մոլեգնում, սաստկացնում էին մրցումը։ Մահ էր հոտում այդ սարսափելի շենքից։

Արսենը դաժան պատկերացումով մտածեց իրենց գալիքի մասին.

«Ո՞վ գիտե մեզանից քանիսները այդ դաժան անապատում կեր պիտի դառնան այսպիսի զազիր գիշակերներին»։— մտածեց նա։

Մահվան տգեղ պատկերը պղտորեց առանց այն էլ նրա տխրամած սիրտը։

Հանկարծ նրա մշուշված աչքերին երերաց Խորիշայի պատկերը։ Զերմ, ինչպես արևի ճառագայթը և կենսալից՝ նա մեղմացրեց, չբացրեց մահվան այդ դժնի տեսիլը։ Կյանքը, կյանքի հույսը գուրգուրեց Արսենի հոգին։ Նա հառաչեց թեթև և ժպտաց յուրովի։

Բայց դեռ որքա՞ն ճանապարհ կար մինչև Խորիշային տեսնելը: Վրկանա ծովի շուրջը պտտվել, մտնել Հայոց աշխարհը, կովել պարսից դեմ, հաղթել նրանց և ապա վերադառնալ Վախթանգի ապարանքը, որ տեսնի իր սիրեցյալին... Ո՞վ գիտի ինչպես կլինի, ի՞նչ կլինի...

Զորագունդն անցավ մահվան աշտարակից և ավելի խորացավ ամայի դաշտերում: Տեղ-տեղ ճանապարհը նեղանում էր երկու ճահիճների արանքում, կարիք կար մեծ զգուշության, չընկրդվելու տիղմի անդնդում:

— Իրենց տներին պես է երկիրը, խարդա՛խ, դավադի՛ր,— ասաց Գարեգինը՝ հավասարվելով իշխաններին:

— Մենք էլ ունենք «մորուտներ», ո՞վ է մեղավոր, որ չենք բանեցնում,— նկատեց Տաճատ Գնթունին, լուակյաց մի իշխան, հազվագյուտ առիթի խոսող:

— Գուցե և ճշմարիտը դո՛ւ ես...— գլուխը տատանեց Գարեգինը՝ դառնությամբ նայելով նրա աչքերի մեջ:

— Հայ ենք՝ ճշմարիտ ենք,— ասաց Արսենը:

— Նվիրվում ենք անվերապահ, սիրում՝ անկեղծ, թշնամանում՝ աշկարա,— նկատեց կրկին Տաճատը,— խորամանկություն չունենք, մեր ամենամեծ հանցանքը:

— Թերե՛ս, թերե՛ս,— դառնացավ նորից Գարեգինը:

Արդեն դուրս էին եկել ճահիճի նեղ ուղիից և ընկել արձակ դաշտ: Նյուշապուհից բավական հեռացել էին: Գարեգինը մտահոգ նայեց շուրջը, ապա իշխաններին.

— Շրջապատման փորձի դեպքում իսկույն թևերը բաժանվում են երկու մասի և ուղիղ ճակատ հարձակվում թշնամու թևերի վրա: Դե, ո՛ն, իշխանները իրենց զորամասը:

Իշխանները մի կողմ կանգնեցին: Նրանք՝ բացի հրամանատարը՝ հինգ հոգի էին: Զորագունդը գալով հավասարվելով՝ անցան իրենց զորամասի գլուխը: Զորագունդը սեղմվեց և զենքերը պատրաստ վիճակի բերեց: Արևելքում գորշ-փոշեգույն դուրս լողացին Քուշանաց աշխարհի սահման լեռները:

Վարդանի գորագնդերը արագ անցան Սևանը, գիշեր ցերեկ արշավելով, իջան Սևարդյաց մթին անտառները և ձորերից դուրս գալով, ընկան Աղվանից աշխարհի տափաստանները: Այստեղ նա պարագասեց արշավել գիշերները՝ եթե ճանապարհները, որ եղբւրւմ էին լեռնային անտառները՝ հնար էին տալիս երբեմն էլ ցերեկները երեւալ: Վարդանն սպասում էր առաջին հետախույզներին, որ տեղեկացնեին, թե ուր է գտնվում պարսից բանակը: Զորագլուխները կարգված էին և գնդերը բաժանած: Զորագլուխներից էին Արշավիր Արշարունին, սրան զինակից Մուշ Դիմաքսյան իշխանը, խորեն խորխոռունին՝ զորավիգ ունենալով Թաթուլ Դիմաքսյանը: Իր հետ էր Արտակ Պալունին: Զորագնդումն էր նաև Աղվանից հազարապետը: Վարդանին անմիջապես հետևում էր Դավիթ սեպուհը Մամիկոնյան գնդով: Արտաշատի երիտասարդները այդ գնդումն էին: Նրանք իրար կպած գնում էին գնդի հետևից: Շատ երջանիկ էին. միայն մի բան տխրեցրել էր նրանց: Դավիթ սեպուհը նրանց չէր տեղավորել Վարդանին մոտիկ շարքում, որտեղից նրանք հնար կունենային լսել Սպարապետի զրույցները, լսել ձայնը: Երբ համարձակվելով Կորյունը հասկացրել էր Դավիթ սեպուհին այդ ցանկութլունը՝ սա մտաբերեց մի-մի հարվածով տվել էր պատասխանը:— «Ի՛նչ է, Մահվիռոտներո՞ւմ եք արյուն թափել հետը, որ նրա հին զինվորների տեղը առնեք, լակոտեն՝ ր...»: Դրանից հետո համեստացել էին արտաշատցիները: Եվ հիմա ստիպված գոհանում էին՝ հեռվից Վարդանին դիտելով շարունակ: Նրանք կերպարանափոխվել էին. զինվորի ըզգեստներն ու զենքերը խոշորացրել էր նրանց, և տվել տրամադուտեսք ու կեցվածք:

Առավոտյան արշալույսի ոսկեհալոցի խորքից մի սև ծուխ էր ոլորվում դեպի երկինք:

Զորագլուհը աշխուժացավ:

— Սերուխտի ասպատակը հասել է տեղ,— ասաց Վարդանը Արշավիրին,— ասել է՝ գորաբանակը մոտ է:

— Կա՛մ կլինե՛ր Կուրն անցնե՛նք հետո:

— Ընդհակառակը, թող նա անցնի:

Վարդանը կանգ առավ և աչք բարձրացրեց վեր: Իսկույն Դավիթ սեպուհը դուրս թռավ մի կողմ և հրամայեց.

— Դադա՛ա՛ա՛ա՛ :

Զորագունգը կանգ առավ, սեղմվեց: Դավիթ սեպուհը շտապեց Վարդանի մոտ: Վարդանը նրան հրամայեց բոլոր զորագրողներից մի-մի մաս առաջապահ հանել և մի փոքրիկ զորամասով գնալ հետախուզել պարսից զորագնդի ուժերն ու շարժումը:

Դավիթը Մամիկոնյան գնդից հանեց հետևի տասը շարքը, մյուսներից նույնքան և գլուխ անցնելով դրանց՝ առաջ անցավ: Երիտասարդները այդ զորամասումն էին: Նրանք այնպես շարժվեցին, կարծես իրոք հարսանիք էին գնում:

Առաջին կոխվե...

Գիշերային խավարը հազիվհազ թույլ էր տալիս նշմարել Կուր գետի աջ ափով դեպի Տփղիս շարժվող վրացական զորագունգը, որ գնում էր անաղմուկ և հաճախ կանգ առնելով: Զորագնդի հրամանատարը, իշխան Վախթանգը սպասում էր տփղիսամերձ լեռների հետևով դեպի արևմուտք և հարավ գնացած զորամասերի տեղ հասնելու և հարձակման պատրաստ լինելու լուրին: Պարսից կայսնական զորքը Տփղիսում շատ ամուր էր նստած և ուժեղ էր, ձեռնարկը՝ հզի անակնկալներով ու վտանգներով: Երկու օր առաջ պալատում այդ հարձակման և առհասարակ պարսից իշխանության դեմ դուրս գալու մասին կրկին տաք վեճեր էին եղել: Վրաց իշխանների մի մասը դեմ էր եղել ապստամբության՝ մեջ բերելով Ալանաց Դուան և հոների խուժման վտանգը: Սակայն թագավորի վրդովված, վճռական խոսքը ներգործել էր:— Իշխանների մեծամասնությունը Վախթանգի ուժեղ միջամտության ազդեցության տակ՝ վճռել էր ապստամբել և օգնել Վարդանին, որ գնա Սեբուխտի դեմ:

Իշխան Վախթանգը իջավ նժույգից, թևքով սրբեց իր քրտնած գեմքը և նժույգի սանձը զինվորներին տալով՝ գնաց նստեց ճանապարհի եզրին:

Օգնական հրամանատարները շրջապատեցին նրան:

— Վիճում էիր հետս,— դարձավ նա իր դիմաց կանգնած մի ալլ իշխանի,— ասում էիր՝ առաջ թող մի Վարդանը ոչնչացի Սեբուխտին, հետո մենք՝ պարսիկների կայանը:

— էլի եմ ասում,— խոսեց մթան մեջ լավ չերևացող իշխանը,— մենք սրանց կարող ենք փախցնել, գցել Սերուխտի բանակը, իսկ եթե Վարդանը Սերուխտին ջարդի՝ սրանց օգնությունը նրան էլ բանի պետք չէ:

— Խելացի է միտքդ, Սուլումոն,— ասաց Վախթանգը,— բայց Վարդանն էլ ի՞ր կողմից կարող է փախստական զորք բաց թողնել այս կողմ: Ո՞րն է խելացին. պո՛չը ջախջախելը, թե՞ գլուխը:

— Ո՞րն է պոչը, ո՞րն է գլուխը,— հարցրեց Սուլումոնը:

Իշխանները ծիծաղեցին:

— Սատանան խռով կենա պարսիկների գլխին,— ասաց մեկը մթան միջից,— գլուխն է՛լ սատկի, պոչն է՛լ նրանց, հա՛:

— Գլուխը Սերուխտն է Աղվանքում,— խոսեց Վախթանգը,— Տփղիսում նստած պարսիկ բանակը պոչ է, և ուրիշ ոչինչ:

— Տեսնենք, տեսնենք,— առարկեց Սուլումոնը,— որը ուժեղ զուրս գա՝ գլուխը նա է:

— Որին որ ջարդեցիր՝ գլուխը նա է՝ թե կուզես ճիշտն իմանալ,— վճռական ձայնով ասաց Վախթանգը,— սա մոտ է, քթնե-րիս տակ, հիմա էլ քնած. զա՛րկ և վերջացրո՛ւ, հերներն անիծած:— Բայց սուրհանդակներն ուշանում են, երկար չենք կարող կանգնել: Գնանք մի փոքր էլ:

Ջորագունդը շարժվեց:

Մթան մեջ խավարակուռ արձանի նման խստորեն նայում էր Տփղիսի արևմտյան սարը: Մոտենում էին, և ամեն պահ պարսիկ հետախույզներ կամ պատահական մարդիկ կարող էին հայտնվել:

Սակայն սուրհանդակները հասան և լուր բերին, որ երկու զորամասերն էլ հասել են հարձակման կետերին և սպասում են Տփղիսի կովի աղմուկին, որ իրենք ևս սկսեն:

Հուսադեմին սկսվեց հարձակումը: Հանկարծակիի եկած պարսիկ կայնեական զորքը անկարող եղավ ուշքի գալու և կանոնավոր պաշտպանություն ցույց տալու: Վրացի զորագունդը լիովին ուշադրեց Տփղիսում «գալարված օձին», ինչպես ասում էր թագավորը և ազատեց Վրաստանը:

Սուրհանդակները թռան դեպի Վարդանի զորագունդը՝ ավետելու հաղթությունը և ուրախացնելու հայերին եղբայրական օգնության լուրով:

Վարդանը զորագունդը քաշեց անտառի եզրը և դադար տվեց։
Հեծյալներն իջան նժույգներից։

Հետևյալ առավոտյան Դավիթն արագ արշավով դարձավ ու հայտնեց, որ թշնամին անցավ Կուր գետը և գալիս է դեպի Խաղ-խաղ։ Վարդանը կանգ առավ, հրամայեց ընդունել մարտական կարգ։ Արշավիրը Մուշի զինակցությամբ բռնեց աջակողմյան թևը։ Զախակողմյանը հանձնվեց Խորեն Խորխոռունուն, զորավիր՝ Թաթուլ Դիմաքսյանը։ Ինքը բռնեց կենտրոնը։ Պահեստում նշանակեց Արտակ Պալունուն՝ բանիմաց զորականի։

Անտառներն ու բլուրները վերջացել էին, առջևը բացվում էր Կուրի դաշտավայրը։ Վարդանի զորագունդը թաքնվեց բլուրների և անտառների հետև։ Վարդանն առաջ անցավ անտառի եզերքը և սկսեց դիտել Կուրի կողմը։ Թշնամին հաջող հուն էր գտել, անցել գետը և դասավորվում էր։ Պարզ էր, նա գտել էր Վարդանի տեղը, հիմա շոշափում էր նրան և պատրաստվում հարձակման։ Անտառի խորքից դեպի Վարդանը շարժվեց մի բավական ստվար այրուծի, որ առաջ գալով մի փոքր դանդաղեց ու կանգ առավ։ Դրոշները որոշվեցին, դա Աղվանից այրուծին էր, որ կռվով նահանջել էր, անցել գետը, Հայաստան անցնելու մտադրությամբ։ Ապա նրանից բաժանվեցին երկու հեծյալներ, որ սրարշավ եկան այս կողմը։ Խաժական երիտասարդներ ուրախ ու վստահ մոտեցան Վարդանին, իջան ու ողջունեցին։ Վարդանը ձեռքով կանչեց նրանց թր մոտ։ Առաջ եկավ.

— Կռվե՞լ եք, — հարցրեց Վարդանը։

— Կռվել ենք, Սպարապետ, բայց մեծ է թշնամու զորաբազ նակը...

— Իսկ ժողովո՞ւրդը։

— Լեռներն է և անտառները։

— Ասացեք թող այրուծին գա։

Հեծյալները թռան։ Մի փոքր անց մոտեցավ Աղվանից այրուծին՝ հրաշալի մարտիկներով, որոնք թեև հոգնած տեսք ունեին, բայց ընկճված չէին։ Առաջ եկավ նրանց հրամանատար Վահան իշխանը։

— Ինչո՞ւ չսպասեցիք մեզ, — հարցրեց Վարդանը։

— Զէինք կարող, սկսել էին գյուղերն այրել ու կոտորել շինականներին:

— Սանր է և դժվարին: Հազկերաւ երկրի արմատն է կըտրում: Դե՛, ինչ եղել՝ եղել է,— Վարդանը զննեց Աղվանից այրուձին,— ժամանակ չկա, անցնենք գործի:

— Հրամանդ,— ասաց Վահանը:

— Գետի հունն իմացողներին կցիր զորամասերին:

Արագ կատարվեց Վարդանի կարգադրութիւնը և զորագունդը վերջնական մարտակարգ ընդունեց: Վարդանի զորագնդի թեւերը քաղական հեռու էին իրարից: Սեբուխտը,— դա կարելի էր նկատել,— դասավորեց իր զորագնդի համապատասխան մասերը Վարդանի դեմ այնպես, որ կազմվում էր ուժեղ կենտրոն և թույլ թեւեր: Վարդանն անմիջապես իր կենտրոնից ուժեղ մասեր ուղարկեց թեւերը և նրանց հրամայեց վճռական թափով հարձակվել Սեբուխտի թեւերի վրա: Խորհնն ու Արշավիրը հանկարծ դուրս թռան անտառներից ու շեշտակի սլացան Սեբուխտի թեւերի վրա: Մարտը բորբոքվեց թեւերի անհավասար կշռումով: Հայերի ուժեղ թեւերը արդեն շփոթ էին գցել Սեբուխտի թեւերի մեջ, որ Սեբուխտը սպասելով Վարդանի ուժեղ կենտրոնի հարձակման կանգնեց մի պահ անգործ, մինչև Վարդանի երկու թեւերը խժռում էին Սեբուխտի սակավաձեռն թեւերին: Սեբուխտը տատանվեց՝ հարձակվի Վարդանի կենտրոնի վրա՞, թե՞ ոչ... Ու մինչ կվճռեր այդ՝ իր թեւերն սկսեցին քաշվել: Նա հարձակվեց իր ձախ թեւին օգնութեան, բայց այդ պահին Վարդանն իր թեւն սակավաթիվ, բայց օգի առած զորամասով հարձակվեց նրա թիկունքի վրա: Պարսից զորքը մի ակնթարթում շփոթվեց, խառնվեց, կորցրեց իր հրամանատարներին և սկսեց խուճապահար փախչել դեպի գետը, դեպի ռը սեղմում էին նրանց հայ և աղվանից զորամասերը: Սկսվեց մի ամոթահար փախուստ, որ քանի գնում դառնում էր աղետալ: Սեբուխտը մի քանի մեծամեծների հետ հազիվ իրեն գցեց նավակը և ճիգ էր թափում մյուս ափը գցելու իրեն: Իսկ պարսիկ զորքը հալածված՝ սկսեց գետի ափով դեպի ներքև փախչել: Հայերը և աղվանները ճանապարհը փակեցին: Պարսիկները ազատվելու համար իրենց գցեցին գետը: Սկսվեց գետամիջի մարտ: Վարդանի զորամասերը պարսիկներին կամ կոտորում էին կամ լքում գետի խոր տեղերը, ուր նրանք խեղդվում էին: Պարսից զոր-

քի մի մասը նժույզների վրա դիմանալով անցկացա՛վ մյուս ամիւր՝
Մեծ մասը կուլ գնաց գետին։ Սերուխտի նավակը նետահար
եղավ, որով և նրա հետ պարսիկ մեծամեծներից շատերը ընկան։
Վերջապես Վարդանը շեփոր փշել տվեց, որ դադարեցնեն հետա-
պընդումը։ Թշնամին վճռական ջարդ էր կրել։ Նա խորտակվել էր
անսպասելի դյուրին, աննախընթաց հաջողությամբ։

Զորագունդը հավաքվեց։ Զինվորները փոշու մեջ կորած,
քրտնամխած, հեալով շարվում էին։ Ծկան և հրամանատարները։
Արշավիբը ծիծաղից խլթխլթում էր թամբի վրա։ Նա մոտեցավ
Վարդանին, ուզում էր բան ասել, բայց անզուսպ մի ծիծաղ էր
պայթել նրա մեջ, չէր թույլ տալիս խոսելու։ Նրա ծիծաղը վարա-
կեց մյուսներին, ապա զորագնդին և ծիծաղի մի փոթորիկ պայ-
թեց մարտադաշտում։

— Ես այսպիսի բան չեմ տեսել, — ասաց Վարդանը ժպտա-
լով և գլուխը օրորելով, — ինչպե՞ս եղավ։

— Մի կարգին մարտ չեղավ, — ասաց Խորենը։

— Ի՛նչ մարտ, — ասաց Թաթուլ Դիմաքսյանը, — բերանները
բաց նայում էին, թե ինչպես էինք թևերը ջարդում։

— Կարծես ջարդվել էին ուզում՝ եկան ջարդվեցին, — ասաց
Աղվանից այրուծիի հրամանատարը։

Վարդանը թեթև ժպտում էր և մտածում։

— Սերուխտը քաջ զորավար է, փորձված, — ասաց նա, — և
չորքը լավ մարզված էր, ուրիշ անգամ կճգմեր մեզ, բայց այս
անգամ մեր հարվածի հանկարծակիությունը շփոթեց նրան։ Սե-
րուխտը չկարողացավ կռահել մարտի ընթացքը։ Ոչ, պատահմունք
էր, հաջող պատահմունք։ Ամեն զորքի հետ կպատահի։ Թերևս
մեր կյանքում այս մի անգամն էր՝ տեսանք։ Շը՛մ, — քմծիծաղով
խորհրդածեց Վարդանը, — ինչ էլ որ լինի՝ վատ է, իհարկե, ան-
վանի զորավարի համար...

— Անվանին անվանի է, խոսք չկա, — լրջացավ Արշավիբը։

— Այս ճակատամարտը եղբայրական ժողովուրդների առա-
ջին և հաջող հարվածն էր գոռոզ Հազկերտին, հիանալի կովեցի-
աղվան մարտիկները, — ասաց Վարդանը։

— Լավ էին, լավ կովեցին, — հաստատեցին մյուսները։

Վահանը խոնարհություն արեց Վարդանին։

Վարդանը հանկարծ խստորեն նայեց շուրջը և անհանգիստ
հարցրեց.

— Մուշ իշխա՞նը... ո՞ւր է նա:

— Այո՞, Մուշ իշխա՞նը... — հարցրեցին շփոթված հրամանատարները:

— Ընկա՛վ, Սպարապետ, — ասաց Դավիթ սեպուհը, — ուղարկել եմ, որ բերեն դին:

Զորավարները լրջացան: Մի փոքր անց բերին սպանված Մուշին: Վարդանը հանեց սաղավարտը, մյուսները հետեցին նրան:

Զորագունդը շարժվեց: Մուշի դին տարան հետները մինչև առաջիկա բնակավայրը և թաղեցին եկեղեցու գավթում:

Վարդանը հանգիստ տվեց զորագնդին: Նա հայտնեց, որ երկու օրից հետո ճանապարհվում է դեպի Ճորա Պահակ:

Այդ օրը երեկոյան սուրհանդակ եկավ Ատոմից, որ գործերը խառնակ են Արտաշատում և սպասվում են դավաճանական դեպքեր:

— Պետք է շտապենք, շա՛տ շտապենք, — ասաց Վարդանը, — վախենում եմ մինչև հայրենիք վերադառնա՞նք՝ ամեն ինչ տակնուվրա լինի այնտեղ:

Սուրհանդակին պատվիրեց դառնալ Ատոմին և հայտնել, որ ներշնչված և ժողովրդի հետ մի կերպ դիմանան, մինչև ինքը վերադառնա:

Նույն օրը երեկոյան հասան Վախթանգի սուրհանդակները և լուր բերին, որ վրացիները ոչնչացրել են Տփղիսի կայանը: Ուրախությունը մեծացավ: Վրաստանի օգնությունը ոչ միայն քաջալերանք էր տալիս, այլև հարվածում էր Հազկերտի հրեշավոր գազափարին՝ բռնանալ ժողովուրդների խղճի և ազատության վրա:

Հայոց այրուձին հասավ ճակատ, ուր տեղավորված էին պարսից զորքերը՝ միշտ ենթակա քուշանների անակնկալ հարձակումներին և պատրաստ նույնը դարձնելու նրանց: Զորքերի ճամբարները թաքնված էին ցրիվ, անապատի իջվածքներում և հովիտներում:

Դիխավոր ճամբարին մոտենալիս նկատեցին իրենց դիմաՎորող մի փոքրիկ զորամաս: Դա Նյուսալավուրտի տեղակալ Զո-

րա զորավարն էր, որ գալիս էր ընդառաջ: Սրբ մոտեցան՝ Զորա զորավարը զվարթադեմ ողջուն տվեց այրուծիին, զինվորական ողջագուրանքով գրկվեց Գարեգին իշխանի հետ և ապա բարձրաձայն հարցրեց այրուծիի ողջութունը: Գարեգինը պատասխանեց, որ այրուծին ողջ ու հաջող հասավ տեղ և պատրաստ է ընդունելու մարտական հրամանները: Գնացին ճամբար: Զորավարը հայ իշխաններին հրավիրեց իր տաղավարը:

Ընթրիք տվին: Զորա զորավարը՝ հիսունից անց կորովի և շատ ախորժելի զորական՝ զվարճախոսությամբ զատվում էր հայ իշխաններից: Նա դուրս եկավ շատ մտերիմ և հաճելի զորական: Հիշեց Վարդան Մամիկոնյանին և հատուկ հարգանքով:

— Մենք ունենք շատ մարտական զորավարներ, բայց Վարդան սպասալար չունենք: Ձեր կարելի այդպիսի զորականի բանտարկել... — ցավեց Զորա զորավարը:

Ընթրիքը կարճ տևեց, որովհետև հյուրերը հոգնած էին: Զորավարը արձակեց նրանց և բարեմաղթեց խաղաղ քուն:

Գիշերը մի առժամ խաղաղ էր: Սակայն լուսադեմին պարսից զալարափողը տազնապ հնչեցրեց: Հարևան ճամբարներում պարսիկ զորքը ոտքի ելավ: Գարեգինը վազեց Զորա զորավարի մոտ:

— Քուշանները հարձակման են պատրաստվում, — ասաց Զորա զորավարը, — գնում ենք մարտի:

— Անշուշտ նաև մե'նք պիտի գանք, — հարցրեց Գարեգինը:

— Ոչ: Դուք հանգստանում եք մի քանի օր:

Պարսից զորքը երկու թևի զատվելով գնաց ճակատի գիծը: Ծամբարում մնաց միայն հայոց այրուծին:

— Կարգին մարդ է երևում՝ այս Զորան, — նկատեց Արսենը, — թերևս ազնիվ պատերազմ տանի մեզ...

Առավոտյան ճեպագնաց եկավ Զորա զորավարից՝ շտապ արշավով ճակատ հասնել — տազնապ է: Գարեգին իշխանը կանչեց իշխան հրամանատարներին և կտակեց մահվան դեպքում այրուծին ղեկավարողներին հաջորդությունը՝ Արսեն Ընծայնոց, Տաճատ Գնթունի, Ներսես Քաջբերունի, Արշամ հարյուրապետ: Այրուծին հասավ ճակատ: Անծայր անապատ, ոչ մի նշան թշնամու: Խաղաղություն՝ ինչպես նախաստեղծման օրերում: Ավազի մեռած ալիքներ և ամայի հորիզոն:

— Հայոց այրուձիի դիրքը որոշվեց պարսից զորագնդերի երկու թեի միջև: Զորքերը շարժվեցին՝ պատրաստ մտնելու մարտ: Սակայն քուշանների և ոչ մի նշան: Հայոց այրուձին սովոր էր քուշանական պատերազմին: Քաջ գիտեին քուշանական անապատի խարդավանքները: Այնպես որ՝ ճակատի ամայությունը չզարմացրեց Գարեգինին:

Զորա զորավարը եկավ ստուգատես, գոհունակ դիտեց այրուձիին, հրամանատարներին, ապա հայացքը պտտեցրեց բոլորին մեկ-մեկ և հանկարծ աչքերը լցվեցին: Նա խեղդված ձայնով ինչ-որ ջնջաց, արից միայն լսվեց որոշ «ափսոս» բառը: Հետո հրամայեց.

— Կսպասե՛ք մինչև մեր երկու թևերը կգրոհեն, կմտնեն մարտ, ապա միայն կգրոհե՛ք դուք: Գրոհեցե՛ք շեշտակի, քառասըմբակ, խրվեցե՛ք թշնամու շարքերը:

— Հրամա՛նդ,— առաց Գարեգինը:

Զորա զորավարը ողջագուրվեց՝ Գարեգինի հետ, համբուրեց նրան շերմագին: Հետո դարձավ բոլորին:

— Դե՛, զավակնե՛րս, քաջարի՛ զավակներս, Որմիզդը ձեզ օգնական:

— Ամե՛ն,— առաց ողջ այրուձին հայկական կարգով: Զորա զորավարը հեռացավ:

Մինչ նա կհասներ իր զնդերին՝ անապատի տակից բուսան քուշանական զնդերը: Նրանք փոթորկելով, արագ մեջմեջ կտրելով իրար՝ արագ էլ հանգ առան կիսաբոլորակ՝ չէր հասկացվում՝ հարձակմա՞ն, թե՞ պաշտպանման պատրաստ:

Պարսից աչ թևը դանդաղ առաջացավ: Նրան հետևեց ձախը: Հայոց այրուձին մնաց կանգնած:

— Տարօրինակ ռազմակարգ է,— մոմաց Գարեգինը:

Ըստ երևույթի՝ քուշաններն էլ այդ մտածեցին: Չշարժվեցին: Քավական առաջացան պարսից զորամասերը, բայց քուշանները մնացին անշարժ: Ճեպպնաց եկավ Զորա զորավարից. «շեշտակի գրոհե՛լ»:

— Գրո՛հ,— հրամայեց Գարեգինը և առաջ նետվեց:

Այրուձին սլացավ դեպի քուշանները:

Գարեգինը անհանգստացավ և սկսեց արագ լուծել հանելուկե՛նքը՝ ի՞նչ էր այս ռազմակարգը: Հավասարվելով պարսից զորա-

մասերին՝ Գարեգինը նկատեց, որ նրանք հետզհետե դանդաղեցնում են ընթացքը: «Դա՛վ...» — կայծակեց հանկարծ Գարեգինի գլխում: Հասկացավ: Զորա զորավարը պատրաստվում էր նույնպես «շեշտակի» հետ շրջվել, ինչպես շեշտակի քուլանների բերանն էր տալիս հայկական այրուծին: Արդեն մոտենում էին քուլաններին, որ պարսիկները շեշտակի ետ շարժվեցին: Բարեբախտաբար քուլանները չէին շարժվում: Գարեգինը հրամայեց դանդաղել մի փոքր և կանչելով մյուս հրամանատարներին ասաց.

— Դա՛վ է, իշխանե՛ք... և հրամայեց. — դանդա՛մա՛ղ:

Այրուծին կոտրեց թափը: Իշխանները զարմանալով հետևել սկսեցին: Արդեն այրուծին այնքան էր մոտենում քուլաններին, որ պարզ տեսնում-տեսնվում էր: Քուլաններից չորս հինգ հեծյալ առաջ եկան և կանգ առան:

— Իմ հետևի՛ց, — հրամայեց Գարեգինը և առաջ թռչելով այրուծին շրջեց տարավ պարսից վրա:

Պարսիկները գլխի ընկան իսկույն այդ շարժման նպատակը և հարձակվեցին հայերի վրա: Գարեգինը կոտրեց այդ հարձակումը ավելի վճռական գրոհով: Առաջին կարճ հարվածներով նա մի փոքր կասեցրեց պարսիկների թափը և իսկույն ետ շրջվեց և շեշտակի թռավ դեպի քուլանները՝ հանելով սաղավարտը և ճռճելով օդում: Նույնն արին և զինվորները: Քուլաններն հասկացան և ծիծաղով ու վայրի գոչումներով ընդունեցին այրուծին: Պարսիկները կանգ առան անվճռական: Ապա զգալով ուժերի գերազանցություն քուլանների կողմում՝ արագ տեղի տվին, քաշվեցին: Գարեգինն իսկույն բուժականը ուղարկեց մարտադաշտը՝ վիրավորներին օգնության և այրուծին տարավ դեպի քուլաններին հրամանատարը: Քուլանները սեղմ օղակի մեջ առան այրուծին և լուռ սպասեցին իրենց հրամանատարի կարգադրության: Կարճոտն, շեղակն, սակավամորուս հեծյալներ՝ նժույգների հետ միամարմին՝ իրենց խորամանկ և միաժամ միամիտ հայացքներով չափեցին նորեկներին:

Քուլանների զորավարը՝ համարյա անմորուս, աներեւակաթճի քաջառողջ մի երիտասարդ, սուր, զվարթ նայեց այրուծին և պարսկերեն իմացող թարգմանի միջոցով ողջունեց.

— Խաղաղություն և ողջություն քաջարի զինվորներին:

— Անապատի որդիներին խաղաղություն և ողջություն:

Ու սկսվեց հարցուփորձը:

— Ինչո՞ւ փախաք:

— Նրանք մեր թշնամիներն են,— ասաց Գարեգինը:

— Ո՞ր երկնքի տակից եք:

— Արևմտյան երկնքի,— թարգմանեց և հարմարեցրեց Արշամը, որ եղել էր Քուշանիայում և գիտեր նրանց ոճը:

— Ո՞վ է ցեղապետը:

— Զորավար Վարդան Մամիկոնեից տերը:

— Ավարթա՞նը հա՛ հա՛... Քաջարի զորավար է: Ո՞ւր է նա:

— Կռվում է պարսիկների դեմ:

— Ինչո՞ւ:

Գարեգինը բացատրեց: Քուշան զորավարը լսեց ուշադիր ու լուրջ, բայց հետզհետե սուր ժպիտը շողաց փոքրիկ աչքերում և նա բարձր քրքշաց.

— Բուրիս երկիրը մեկ չէ՞... Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛... Մի քիչ գուժ շարժվեք, մի քիչ՝ նրանք, հարմարվեք էլի՛:

Քուշանների զորագունդը հռհռաց մի ծայրից մյուսը:

Գարեգինը բացատրեց կրկին: Բայց քուշան զորավարը բան չհասկացավ: Ապա անցան բուն գործին:

— Բախտավո՞ր տեղ է,— հարցրեց զորավարը իր հետև կանգնած բրդոտ շամանին՝

— Բախտավոր է, թող վառեն իրենց կրակը խաղաղությամբ,— ասաց շամանը:

— Է՛, մնացե՛ք մեր երկրում,— ասաց զորավարը:

Գարեգինը հայտնեց իր մտադրությունը՝ Վրկանա ծովի ափերով հայրենիք վերադառնալ և կռվել պարսիկների դեմ: Քուշան զորավարը կնճռոտվեց և լռեց:

— Քուշան իշխանը չի՞ վստահում մեզ...:

— Ինչպե՞ս կարող եմ չվստահել,— ասաց քուշան զորավարը լուրջ, — ա՛յ,— մատը մեկնեց ռազմադաշտ, ուր ընկած էին հայ մարտիկները,— արյունը հավատարիմ է. բայց մեր անապատներով անցնում են միայն գալլերն ու մենք...

— Զորավար, հանձն ենք առել կրակ-շուր, ահ-մահ,— վճռական խոսեց Գարեգինը,— միայն տուր մեզ մի ուղեցույց ու մի հավատարմախոսք:

¹ Կրոնավոր, կախարհ:

— Կտամ: Դուք ու ձեր ճակատագիրը:

Քուշան զորավարը բացատրեց, որ Վրկանա ծովից արևելք որոշ տեղ իրենց աշխարհն է, և այրուծին կգնա իջևաններով, այնուհետև սկսվում է հեփթաղների աշխարհը, և այրուծին պետք է նոր դաշինք կռի նրանց հետ:

— Որտե՞ղ է վերջանում ձեր աշխարհի սահմանը,— հարցրեց Գարեգինը:

Զորավարը մինչև ականջները ժպտաց՝ փայլեցնելով իր ըսպիտակ ատամները և ապա անկարող զսպել իրեն՝ բարձր քրքրեց:

— Սահման... հո՛, հո՛, հո՛... Թռչող ավազի, նժույգի, սրի հետ ի՞նչ սահման: Թոցնում են արոտներդ փոխում,— ո՞րն է նրանը, ո՞րը քոնը: Մեր աշխարհը թռչում է: Նրևի ձեր աշխարհը կանգնած է, հո՛, հո՛, հո՛...

Գարեգինը ասաց, որ կմեկնի, երբ զորավարը թույլատրի:

— Հանգստացե՛ք դեռ,— պատասխանեց զորավարը,— սերբազան շամանը կնայի աստղերին, կիմանա գնալու ժամը:

Քուշան զորավարը հրամայեց իր գնդերին քաշվել մոտավոր թիկունք: Թողնելով հայոց այրուծին մի ուղեցույց, որ հետո հասնեն՝ ինքն իր գնդերով սլացավ քամու պես կորավ անապատի հորիզոնում:

Գարեգինը ճանապարհ ընկնելուց առաջ այրուծին հտ տարավ մարտադաշտը, ուր ընկած էին մի քանի զինվորներ: Նրանց մի մասը վիրավոր էր, որոնց վերցրին նժույգների վրա, իսկ սպանվածներին հավաքեցին թաղելու:

Մի խումբ զինվորներ անցան թաղման գործին: Նրանք մոայլադեմ հևալով սկսեցին փորել գերեզմանները: Այրուծին շրջապատել, տխուր դիտում էր զաջի պես դալկահար սպանվածներին, որ սառած աչքերով նայում էին օտար երկնքին: Մի աշխույժ՝ համարյա պատանի զինվոր շարաճճի աչքերը պսպղացնելով պինդ գրկում էր դիակները, համբուրում, դնում էր գերեզմանի կողքին: Հասակավոր փորողը՝ քրտինքը սրբելով, խուլ մրթմրթում էր նրա վրա և ամեն անգամ սպանվածներին նայելիս՝ ձեռքը խնամքով քսում էր սպանվածների դեմքին, սրբում արյունը կամ փոշին:

Գարեգինը նայում էր քարացած, ինքնամփոփ: Նա սաղավարտը հանեց և գնաց դեպի բաց գերեզմանները:

— Տղայք,— հանկարծ բորբոքվեց նա,— տղա՛յք... ահա ձեզ հայրենիքի զինվորները... Մենք սրանց կթողենք հիմա, օտար աշխարհի հողի մեջ... — հուզմունքը խեղդում էր նրան,— և դբայրենե՛ր... Մենք կոչում ենք հայրենիքի ազատության համար։ Մենք զինվոր ենք։ Շատ անգամ եմ ես զինվորին ուղարկել մահվան։ Ի՛նքս մահ շատ եմ տեսել։ Զինվորը լաց չգիտե։ Բայց ես ահա ձեր առջև լաց եմ լինում... Կնոջ պես... Սրանց մայրերի տեղ... Սիրտս է կտրատում, որ սրանց պետք է թողնենք օտար երկրում... որ արժանի չեղան տեսնելու հայրենիքը։ Հանեցեք հայրենի հողը, ցանեցեք սրանց սրտին, թող հանգիստ քնեն, աչքները չմնա մեր հետևից...

Զդիմացավ և այրուծին։ Լսվեցին խուլ հեկեկոցներ։ Հանեցին քսակները և սկսեցին հող ցանել զոհվածների կրծքին։

Զորագնդի քահանան, որ կեղծ ուրացման ժամանակ ծպտվել էր զինվորի գգեստում՝ կարճառոտ աղոթք ասաց ընկածների վրա։ Հետո արագ թաղեցին։ Քարեգինք ետ քաշվեց, նստեց նժույզը և դարձավ կրկին զինվորներին.

— Տղայք, եթե այդ էլ հրամայելը ձեռս լիներ, կհրամայեի ձեզ՝ չմեռնե՛ք, մինչև կհասնենք հայրենիք։ Ամեն մեկդ թանկ եք ինձ համար։ Լա՛վ խնամեցեք, օգնեցեք իրար, դուրս գանք այս ահավոր աշխարհներից։

— Պատվերդ կատա՛ր, զորավար իշխան,— ասաց ամենի փոխարեն Արշամ հարյուրապետը։

— Դե՛, աստված ձեզ պահպա՛ն, գնում ենք անցնելու կրակն ու ջուրը, ահն ու մահը։ Առա՛ւա՛րջ...

Այրուծին թեթև վարզով սուրաց անհետացած քուշանների ուղղությամբ։ Նրևաց նրանց ճամբարը։

— Ինչո՞ւ եք կոչում պարսիկների դեմ,— հարց տվեց Քարեգինը քուշանին։

— Ավազը դուրս է աւում մեզ, իշխա՛ն,— պատասխանեց քուշանը։

Քարեգինը սկսեց մտածել ուղեցույցի և նրանց զորավարի ասածների մասին։ Իսկ քուշանը ինքն իրեն շարունակեց բարձր.

— Ծածկում է շեները, քաղաքները, արոտները, գետերը... Մահի պես գալիս է հետևներիցս...

— Ամեն ժողովուրդ մի ցավ ունի,— ասաց ինքն իրեն Քարեգինը։

Վարդանի և Ներշապուհի մեկնելուց հետո Արտաշատի վիճակը ծանրացավ: Վասակյանք և վարդանանք արդեն ուշաբերվել էին Անգղի և Արտաշատի անցքերից և սթափ էին նայում վերահաս դեպքերին: Պարսիկ զորքերը քշված էին երկրի բերդերից. տեղ-տեղ շարդված, Դենշապուհը և մյուս մեծամեծները բանտումն էին: Հետզհետե ավելի ու ավելի տագնապալի էին դառնում լուրերը Աղվանքից շարժվող պարսկական զորքի մասին: Վասակյանք և վարդանանք իրար կողքի, իրար խաչաձևած լարում էին իրենց ուշադրությունը և հետևում դեպքերին՝ սպասելով հարմար առիթի պոռթկալու:

Ատոմը անհանգիստ էր: Ճամբարի շուրջը, Արտաշատի հարավային պարիսպների մոտ առանձին ճամբար դրել՝ սկսում էին ստվարանալ նախարարական զորագնդերը: Այնտեղ գնաց նաև Սյունյաց զորագունդը: Ծիշտ է, նախարարներից ոմանք չէին հակված՝ Վասակի կողմը, բայց Վարդանի կողմը ևս չէին: Դժվար էր ասել, թե ի՞նչ կառացվեր՝ եթե Վասակը ապստամբեր, բայց և չէր կարելի հուսալ, որ այդ շեղոք նախարարները օգնեին Ատոմին, եթե չասենք վեր կկենային նրան դեմ:

Ատոմի գործը գծվարացավ: Համազասպ իշխանը գնաց Պարթևար՝ նոր զորահավաքի: Հարկավոր էր մեծ զգոնություն և հնարք՝ դրուժյունը պահելու: Հավատարիմ և գլխավոր ուժերը գնացին թշնամու դեմ՝ զիջելով իրենց տեղը շատ կասկածելի, իսկ Ատոմի համար միանգամայն թշնամի մարդկանց: Նա ուներ որոշ հենարան՝ վարդանանց զորքերի մասերը, որ չէին գերակշռում վասակյանց ուժերին: Վստահել ժողովրդական բազմության խմբերին, հենվել նրանց վրա՝ իբրև իր դիմադրության ողնաշարի վրա՝ Ատոմը շատ էլ չէր վճռում, սովոր լինելով կանոնավոր զորքի արվեստին: Իր ձեռքի տակ ունեցած զորամասերը բավական կլինեին պահել եղած վիճակը: Բայց վասակյանք հետզհետե աճում էին նոր նախարարական զորագնդերի ժամանումով: Կշռույթը խախտվում էր: Վարդանի և Ներշապուհի արշավանքների ելքը գեռ հանելուկային էր: Ո՞վ գիտե, ինչ վախճան կունենա նրանց առաջիկա մարտը:

Բայց և ամենից շատ գծվարանում էր Վասակի վիճակը: Մո-

գերի, պարսիկ զորքի ջարդը, Դենշապուհի և մյուս մեծամեծների բանտարկումը ահավոր պատասխանատվություն էր Միհրներսեհի առաջ: Պարսից զորքը գալիս է: Ահա կհասնի Հայաստան և կճնշի ապստամբությունը, և իրեն կկանչեն դատի: Ի՞նչ կարող է ասել իրեն արդարացնելու համար: Ո՞վ կհավատա նրա հավաստիացումներին, որ նա չի դավաճանել արքային: Այլևս ի՞նչ արժեք կունենա մի մարգպան, որ թույլ է տվել Անզղի խայտառակ, հանդուգն դեպքերը:

Նախարարները հավաքվում էին նրա մոտ և ջանում պարզել գրությունը: Վասակյանք նրան շտապեցնում էին, իսկ վարդանանք և շեղոքները կաշկանդում էին գործի անցնել:

Կեսգիշերային խավարը թաքցնում էր Վասակի դժգոհ դեմքը: Մայրաքաղաքը քնած էր վաղուց: Բակից լսվեց խլրտոց, դարբասի ճոխնչ: Սենեկապետը զեկուցեց Կողակի գալը:

Վասակը ցնցվեց: Ե՛վ հետաքրքրությունը, և՛ տարակուսանքը պաշարեցին նրան: Վարագույրի միջից ներս սողոսկող Կողակը նրա համար ահեղ լուրեր կունենար:

— Բարեողջույն, տեր իմ, — հոգնաբեկ, սառնաշունչ ձայնով խոնարհվեց Կողակը:

Նա շորացել էր՝ ծառին կպած կապկի կմախքի նման: Աչքերի բոլորքը կապույտ մի օղակ մատնում էր հիվանդություն և տանջալից կյանք: Անբարյացակամ էր նրա հայացքը: Ակամա հանձնարարություն և դավաճանած մարդու սիրտ — ահա այդ հայացքի բովանդակությունը:

— Կենդանի՞ են նրանք... — խռպոտ հարցրեց Վասակը:

— Դեռ կենդանի են, տեր իմ, — պատասխանեց Կողակը դաժան, — Միհրներսեհը քեզ է սպասում...

Վասակը լռեց անմարդկային լռությամբ: Շատ ուշ միայն խուլ ձայնով խոսեց.

— Պատմի՛ր...

Կողակը պատմեց Պարսկաստանի անցուդարձերը, Միհրներսեհի դիրքը, սպառնալիքը, պահանջը... Վասակը բոլորը լսեց, իբրև մղձավանջի մեջ: Նրան դառնացրեց այդ պատմությունը: Բայց պաղ երկաթի պես քսմովում էր նրա հոգուն մի բան, որ նա դժվար էր որոշում թե ինչը: Տարտամ զգում էր միայն այդ

Կողակի օտարացած հայացքի մեջ: Նա զայրացավ և դաժան շեշտով գռչեց.

— Դու ինձ ճշմարիտները պատմիր: Մի ծովովի կապկի պես...

— Ճշմարիտները, իհարկե, այն չէր միայն, որ պատմեցի, տեր իմ,— դաժանացավ Կողակը ներքուստ,— ճշմարիտները դեպքերից դուրս կգան հիմա... Միհրնեբսեհը իր մորթն է ուզում պրծացնել: Կօզնեա նրան այդ բանում՝ փրկված ես նաև դու, շեռօզնի...

— Հա, ի՞նչ...

— Չես օզնի՝ ես էլ խոտով կլցվեմ... քեզ պես...

Վասակի շրթունքները ծովովեցին արհամարհալից ատելու-թյամբ:

— Ի՞նչ, քո մորթը և՛ս գին ունեցավ...

— Բարեբախտաբար, այո, տեր իմ,— եթե մորթս պրծացնեմ Միհրնեբսեհի ճանկերից՝ քոնը պրծած հաշվիր...

— Դու կհանդգնե՞ս, անասո՛ւն,— գռչեց Վասակը զայրալի և դոփեխով հատակը կանչեց սենեկապետին,— զնդա՛ն տար սրան...

Սենեկապետը լուռ բռնեց Կողակի թևը: Կողակը այնպե՛ս հնազանդ ու դառնացած նայեց Վասակին, որ կարծես այդպես էլ սպասում էր: Միայն խուզ նվաղ տառապալի ձայնով: Մերուկը հայտնապես խորտակված էր դժվար հանձնարարություններից ու երկար ճանապարհի նեղություններից: Տերեր կոբրացած ստրուկ մորթապաշտը կրում էր իր ստրկահոգության սխալ հաշիվների պատիժը: Ո՞վ կարող էր փրկել նրան, երբ նա բռնել էր ինքն իրեն զավաճանելու ուղին...

Կողակի հեռանալուց հետո Վասակը սուզվեց անհանգստաց-նող մտքերի մեջ: Ի՞նչ կարող էր անել կանխելու համար Սերուկա-տին, ինչպե՛ս կարող էր զնդանից հանել Դենշապուհին: Ո՞վ գի-տե ինչով կվերջանար Վարդանի և Սերուկատի ճակատամարտը... Իսկ մյուս կողմից ճշմարիտ և պարզ էր Միհրնեբսեհի պայման-պահանջը՝ կանխել: Հուրի էր Հազկերտի առաջ սրբել հանցանք-ները, հզոր ապացույց տալ հավատարմության: Ժամանակը սուղ էր, դեպքերը տարաժամ: Ժամեժամ փշտնում էր գործը... Հուսա-հատությունից ոչինչ չէր դուրս գա սակայն: Պետք էր ելք որոնել փրկել գործը, իրեն, իր զավակներին:

Նա շտապ հրավիրեց իր մօտ Գաղիշոյին: Ուռած աչքերով, քնատ, մոռյլ ներս մտալ սա և լուռ նստեց: Վասակը հայտնեց, որ Կողակը եկել է:

— Զի սպանել դեռ երևի... — մոմոաց Գաղիշոն և ինքն իրեն ավելացրեց, — դեռ ժամը չէ: Կգա՛ ժամը, հա՛, հա՛, հա՛...

Վասակը խեթ նայեց այդ դաժան մարդուն և չպատասխանեց, Գաղիշոն շարունակեց իր գուշակութիւնները:

Վասակը հայտնեց Միհրնէրսեհի պահանջը:

— Արյո՛ւն շնա թափում, արյո՛ւն, — կշտամբող ձայնով ասաց Գաղիշոն, — մի լա՛ւ արյուն, ւր... Ահա քո հանցանքը:

— Արյուն թափեցի Անգղում...

— Ուշացար: Սակաւ էր: Ակամա էր:

— Ավերակների՛ն թաղաւոր դառնամ... Ողջ Հայոց աշխա՛րհը կոտորեմ...

— Ողջ Հայոց աշխարհը... Զարմացրի՛ր: Մտե՛լ ես աշխարհակալության խաղ՝ խաղա նաև արյան հետ:

Վասակը դառնորեն ժպտաց:

— Արյան հետ խաղ... Իսկ չի՞ լինի, որ այդ արյունը մնա մարդկանց մարմնի մեջ, և խաղը անենք խաղաքարերի հետ...

— Բացի արյան ապացույցը ուրիշ ոչ մի փրկութիւն չունեա: Արյունը պիտի վկայի անմեղութիւնդ, արյան պիտի հաժաւտան վերջը: Եթե ոչ՝ այս խարդավանքների խաղում տանուլ կտաս:

Վասակը երկար ու դառնորեն մտածեց:

— Ուրեմն՝ ես դավաճա՛ն եմ: Հայրէ՛հիքի դավաճա՛ն...

Ավետիք բերդապետին հրամայելով խստացնել հսկողութիւնը՝ Ատոմը իջաւ աշտարակից և գնաց արքունի տուն: Երբ մտաւ սրահը՝ նրա ուշադրութիւնը գրավեցին իշխանները՝ տարված ինչ-որ լուրջ զրույցով:

— Սպարապետի հաղթութիւնից շնմ սպասում, թե բան դուրս գա, բայց նրա պարտութիւնից բան դուրս կգա: Անախորժ բան, — ասաց Ուրծա Ներսէհը:

— Աղետն այդ չէ: Կարող է և պարտութիւն կրել, — ասաց Տիրոց Բագրատունին, — աղետն այն է, որ Հազարապետն է ուշաւում...

— Եվ նրան է՛լ սպասում ենք,— հարեց Գաբեղենից Արտենը ծուլլ հորանջելով լայնարեւոյն մինչև տկանջները:

— Իսկ ո՛ւր է օգնութիւնը,— հարցրեց Տիրոց Բագրատունին արհամարհանքով,— օգնութիւնն ուշացավ: Սեբուփաթը գոնե՞րս է ծեծում:

Ատամը թեթեւակի հարցրեց Տիրոցն.

— Անպայամա՛ն պետք է հունաց օգնութիւնը... հույները գուցէ չօգնեն, բայց մեզ հետ կլինեն վրացիները և աղվանները:

— Սա՛նք է մեր վիճակը, շատ ծանր... — հորանջելով ծամեց խոսքերը Գաբեղենից Արտենը:

Ատոմին առավել դուր չեկավ, որ անկյունում նստած էր Գյուտը և աչքերը կիսափակ, լուռ հետևում էր զրույցին:

Ատոմը խոհեմութիւն համարեց լռել: Պարզ էր. նախարարներին վհատութիւն էր տիրում:

— Հույները չեն գա,— խոսեց կրկին Ուրծա Ներսէհը:— Տեսնենք ի՛նչ կանի Սպարապետը:

— Ինչ էլ որ անի, Արլաց տերութեանը հո չի հաղթելու:

Ատոմը մտքում անիծեց այն պարտականութիւնը, որով կաշկանդել էր նրան վարդաճը, եթէ ոչ՝ պատրաստ էր արի հարվածներով լռեցնել այս վհատութիւն սերմանողներին:

— Կավ, որ այսպես է վիճակը,— ծամեց ծուլլ շեշտով Գաբեղենից Արտենը,— ինչո՞ւ ենք զնդանում չորացնում պարսիկ մեծամեծներին,— և հանկարծ ընդոտ շրջվեց դեպի նախարարները,— Հազկերտին ավելի կատաղեցնելու համա՛ր...

— Երեկ... — մոմոաց մեկը անկյունում նստածներից:

Ատոմը դառնութեամբ և մեծ դժվարութեամբ լսում էր այս ամենը և մտածում, թե ինչպես զսպի իրեն մինչև այս զրույցի վերջը:

Օրը մթնում էր: Նախարարները թթձել նստել էին: Գաբեղենից Արտենը խոսք գցեց որսի գնալու մասին:

— Այդ է մնում, եթէ ոչ՝ ձառնարկ է այստեղ,— ասաց Տիրոց Բագրատունին:

— Ոչ մի որս հարկավոր չէ,— ասաց Ուրծա Ներսէհը,— կգնանք մարզպանի մոտ և կխնդրենք արձակել: Ժամ է տուն գնալու:

— Ժամ է, ժամ է,— խոսեցին այս ու այն կողմից:

Ատոմին զարմացրեց ոչ միայն այն, որ նախարարները չէին թաքցնում իր ներկայությամբ խոսել այս բաները, այլ առավելապես, որ նրանց չէր զբաղեցնում, թե ինչ պիտի լինի երկրի վիճակը, երբ իրենք մի կողմ են քաշվում և թողնում են երկիրը, իրենց իսկ վիճակը բախտի քմահաճույթին:

Ատոմը ոչինչ չխոսեց: Միայն աչքի տակով գննեց Գյուտին: Նա զգաց, որ պատահմամբ չէր նստել Գյուտը նախարարների մեջ: Եվ ըստ երևույթին միայն այսօր չէր, որ կաթեցրել էր նրանց մեջ քայքայման թույնը: Նշանակալից էր նրա լուռությունը: Ատոմն իր որոշումն արեց: Պետք էր կասեցնել հարվածը: Բայց ինչպե՞ս: Բորշելը դժվար էր:

Նա գնաց ճամբար և իր ստորադրյալ հրամանատարներին պատվիրեց զորագնդերը շարունակ պահել գաղտնի պատրաստ վիճակում: Ապա եկավ իր օթեանը և շտապ նամակ գրեց Ներշապուհին հետևյալ բովանդակությամբ.

«Իշխանին Արծրունյաց ողջույն: Տեղեկացնում եմ քեզ, որ գործերը շատ խառնակ են: Սպարապետն Հայոց դեռ չի հանդիպել Սեբուխտին, Հազարապետը դեռ չի հասել Բյուզանդիա: Մարզպանը գաղտագողի սիրաշահում է բանտարկյալ պարսիկներին: Եվ այստեղ ժողոված նախարարները չեն վճռում գործի անցնելու մինչև Բյուզանդիան չհասնի օգնության: Նախարարների տատանումը տեսնելով՝ զորացել են դավաճանները: Մարզպանը խմորել է շատերին: Հագիվ եմ զսպում դավադրական ապստամբությունը: Մահու կենաց կռվի մեջ եմ: Եթե պարսկական արշավանքի նշան չի երևում՝ ապա վերադարձիր, հակառակ դեպքում առանց արյան ես անկարող եմ պահել դրությունը: Պահանջ եմ դնում ոչնչացնել պարսիկ մեծամեծներին: Ատոմ Գնունյաց տեր»:

Եվ սպասելով Ներշապուհի վերադարձին՝ Ատոմը եռում էր տենդային ջանքերի մեջ: Անքուն գիշերներ և անդադար ցերեկներ նա տարված էր արքունական զորքի կազմակերպմամբ: Սա պիտի լիներ բոլոր նախարարական խառն զորագնդերի միավորումը: Ամենատաժանելի գործը: Ոչ միայն դժվար էր զանազան նախարարներից զորք դուրս քաշելը այդ նպատակի համար, այլև նախարարների երկպառակ վիճակը և դավաճանների վտանգը մեծանում էր և կասեցնում էր Ատոմի ձեռնարկները: Նրան զայ-

րացնում էր այն դանդաղկոտութիւնը, որով արձագանք էին տալիս նախարարները նրա կոչին՝ կապվել իր հետ ճեպագնացներով և ապա Արտաշատ գալ իրենց զորքերով: Որոշ ժամանակից հետո սուրհանդակ եկավ Արտակ Մոկացուց, որ Բզնունյաց ծովի գործերը խառնակ են, Ռշտունյաց նախարարը պինդ նստել է իր աշխարհում և այնտեղից կապեր է գցել Խորխոռունյաց հակառակորդ սեպուհներին մեջ և ինչ-որ դավում է:

Ատոմը նամակ գրեց և խորհուրդ տվեց Տարոնի, Արծրունիքի և Մոկաց զորական ուժերը պատրաստ պահել իբրև հակակշիռ թշնամական ուժերի դեմ և զամել Ռշտունիքի և Խորխոռունիքի ուժերը իրենց տեղում:

Այսպիսով Ատոմը իր նվազ ուժերով հարկադրված էր պահել վիճակը Արտաշատում:

Հապշտապ, ճեպով Արտաշատ եկավ Ներշապուհը: Նա եկավ շատ կարճ ժամանակով և խիստ զայրացած Ատոմի վրա: Հագիվ էր իջել նժույգից և ներս գնացել արքունական ապարանքը՝ իր մոտ կանչեց Ատոմին և սկսեց առանց նախաբանի.

— Դու ձիարշավի քաջագործութիւններ ես կամենում անել, թե՛ որսի խենթութիւններ, իշխանիկ...

— Ո՛չ այն և ո՛չ մյուսը, իշխան, ինչո՞ւլ արժանի դառա կշտամբանքիդ, — պատասխանեց Ատոմը սառը:

— Դու շտապում ես արյո՞ւն թափել, քեզ շա՞տ է նեղում խաղաղութիւնը...

— Ես արյունը կթափեմ՝ երբ անհրաժեշտ լինի, ի՞նչն է քեզ վրդովել այդքան, իշխան, — ձայնը կարծրացրեց Ատոմը, — «խաղաղութիւնը...»:

Ներշապուհը կարմրեց մինչև քրտնելը.

— Ի՛նչ... քեզ այդքան իրավունք է տված, որ ինքնագլուխ գործե՞ր տեսնես, երբ քեզ հրամայված է պահել վիճակը, ժամանակ շահել:

Ատոմը բացատրեց վիճակը մանրամասն, քան գրել էր Ներշապուհին:

— Հույները դեռ չեն հասել տեղ, Սպարապետը դեռ գործերունի Աղվանքում, ես զամված եմ սահմանին: Ո՛չ մի արյունահոգութիւն այստեղ, — եղբարիակեց Ներշապուհը Ատոմին լսելուց հետո:

Ներշապուհը նույն օրը գնաց ճամբար, ստուգեց ամեն ինչ և ճնշված հեռացավ: Կշռույթը վասակյանց կողմն էր: Կարող էին իշխանությունը խելը: Ներշապուհին տագնապի մեջ գցեց Ատոմը իր հանգուգն բնավորությամբ:

Ապա Ներշապուհը գնաց Վասակի մոտ: Վրա հասավ այն պահին, երբ Վասակի մոտ էին հավաքված բացի վասակյանները՝ նաև Ուրծա Ներսեհը, Գաբեղենից Արտենը և Տիրոց Բագրատունին: Ներշապուհին Վասակն ընդունեց մեծ հարգանքով, զարմանալի հանգիստ և զուսպ: Ներշապուհին դիպավ մի փոքր այսպիսի մտերմական հավաքույթը Վասակի մոտ...

Ներշապուհը պատճառաբանեց իր գալուստը՝ իբրև կամենում է Վասակի հետ խորհրդակցել, թե կարելի չէ՝ արդյոք Ատրպատականից գորքը ետ քաշել, քանի որ այնտեղից վտանգ չի երեւում: Վասակը չհամաձայնեց: Ներշապուհը այդպես էլ գիտնելու թափաք Վասակը հասկացավ, որ Ներշապուհը անհանգստացել է Արտաշատի լուրերից: Ներշապուհն էլ իմացավ, որ Վասակը նյութում է ինչ-որ մի գավ և օգտվում է իրեն ընձեռած հարմար իրադրությունից: Սակայն Ներշապուհի ուշադրությունը գրավեց մի այլ հանգամանք: Դա նոր իշխաններն էին:

— Ուշացավ Հաղարապետը, իշխա՛ն,— ասաց Ներշապուհին Ուրծա Ներսեհը,— եթե հույները պիտի գան օգնության՝ սպասենք այստեղ. եթե ոչ՝ գնանք տներս:

— Կգա՛ն հույները, տե՛ր Ուրծա,— ասաց Գաբիշոն նենգորեն,— դեռ մի՛ հուսահատվիր, անպատճա՛ռ կգան...

— Անշո՛ւշտ,— հաստատեց Վասակը՝ ջանալով ասել հնարավորին չափ անկեղծ,— ես հավատացած եմ, որ կգան...

— Ավելի՛ լավ,— ասաց Գաբեղենից Արտենը,— կսպասենք համբերությամբ:

— Այո՛, այո՛, տուն գնալու պետք չկա դեռ,— վրա բերեց Տիրոց Բագրատունին:

Այս խոսակցությունը Ներշապուհին համոզեց մի բան, որ ինքը ճշմարիտ էր՝ պնդելով հույների օգնությունը, որի շուրջը միայն կարելի էր համախմբել հայ նախարարներին Հազկերտի դեմ: Միաժամ նա զգաց, թե գործը որքան խախտու հիմքերի վրա է, երբ այս մարդիկ իրենց գործակցության միակ պայմանը գնում են հույների օգնությանը:

Ծանր քարի պես նստեց Ներշապուհի սրտին այս ամենը, ինչ որ տեսավ ու լսեց նա Վասակի մոտ: Ի՞նչ էր մնում անել: Մաքրագործել մայրաքաղաքը. վերցնել Վասակի իշխանությունը, սկսել կռիվը Վասակի դեմ մի այսպիսի պահի, երբ երկրի վիճակը տազնապալի, սպառնալից էր: Նա կրկին ամրացավ իր ընտրած գործածներին.— ժամանակ շահել, սպասել դեպքերի բերմունքի իմաստություն: Ուստի երբ նժույգ հեծած պատրաստվում էր մեկնելու, կրկին հրաժիրեց Ատոմին և ասաց.

— Խստագույնս պատվիրում եմ քեզ, իշխանիկ, դեպքեր չստեղծել: Վիճակը ծանր է:

— Դեպքերը իրենք կստեղծվեն, իշխան, բայց վախենամ գան հանկարծ ու մեզ հեղեղի պես քշեն... — ընդդիմախոսեց Ատոմը՝ արդեն այս անգամ ղայրացած և ինքնասիրությունը վիրավորված:

— Ես կտրական արգելում եմ գրգռել վասակյանց, անվստահություն ցույց տալ, դիպչել բանտարկյալներին,— ավելի շոր ու հրամայական ասաց Ներշապուհը,— ես հրամայում եմ...

Ներշապուհը կարմրեց, ընդոստ կանգնեց ասպանդակների վրա և ափը զարկեց սրի դաստակին:

Ատոմը սառնագին նայեց նրան և մեղմակի շեշտով ասաց.

— Եթե ավագ նախարար տերն Արծրունյաց սրբազան ուխտի մեջ ես դեռ պահում է իր գահնամակի նախարարական աստիճանը՝ ի՞նչ պահանջներ Ուրծա նախարարից կամ Տիրոց Բագրատունուց: Եվ հետո՝ ինձ վախեցնել... չգիտեմ... ինչո՞վ կարելի է... Մա՞յրս դեմս գա գուցե...

— Ո՛չ, գուցե ինքն իրենից դուրս եկած Ներշապուհը,— դու իմ գլխին քարոզներ մի կարդա: Քեզ այս պաշտոնին գրել է ուխտյալների խորհուրդը, ոչ դու Դե՛, ինչ որ հրամայեցի:

— Տեր Արծրունյա՞ց... ես ուխտյալ եմ և զինվորյալ. մի՛ մոռանա այդ...

Ատոմը կամեցավ շարունակել, բայց խնայեց Ներշապուհի հասակն ու աստիճանը և լռեց:

Արտաշատի մոտերքը նրանք՝ բաժանվեցին. Ներշապուհը գնաց դեպի հարավ, իսկ Ատոմը թեթվեց դեպի Արտաշատի ճամբարը:

Ճանապարհից ներշապուհը կարճ նամակ գրեց Վարդանին և ճնպագնացի հետ ուղարկեց նրան: Նամակում տեղեկացնում էր վիճակի մասին և վերջացնում էր այսպես.

«Շտապի՛ր, տագնապ է, այստեղ մարդ չկա, որ կարողանա հավաքել ուժերը և խոհեմաբար պահել վիճակը: Ատումդ խելագարի մեկն է, կարող է վիժեցնել գործը»:

Վասակի ուժերը սպառնալից դառան: Ամեն օր կարելի էր սպասել վասակյանց հարձակման:

Ատումը, որ Անգղի դեպքերից խրատված՝ այժմ արդեն որոշ չափով գնահատում էր ժողովրդական կամավոր զինված ուժերին՝ մտավ Արտաշատի ճամբար և կազմակերպեց երեք զորախմբեր: Մեկը Առաքելի շուրջը հավաքված Բագրևանդի, Տուրուբե-րանի և Տարոնի շինականներն էին, որոնց մեջ Հովհաննես Կարապետը, Պողոսը, Սրապը և ուրիշները: Մյուսը Արտաշատի ժողովրդական զորագունդը՝ Սահակ շինականի ղեկավարությամբ: Այստեղ մտնում էին Հովակիմ դարբինը, Զարեհ եղբայրը, Աբրահամ պապիկը, Վարաժը, Մարկոսը: Մի առանձին զորական խումբ կազմեց կանանցից Խանդութի գլխավորությամբ: Բայց Առաքելը համարվում էր բոլոր ժողովրդական զորախմբերի ընդհանուր ղեկավար:

Շրջակայքից և հեռավոր վայրերից շարունակում էին գալ շինականներ՝ համալրելով այս զորախմբերը: Շուտով սրանք իրենց իսկ ձեռներեցությամբ կազմակերպեցին ժողովրդական զորախմբերի պաշարի ու ուտելիքի գործը. ժողովուրդը բերում էր ամեն կողմից՝ նժույգներ, սարք, հաց, գարի և այլ պաշարեղեն:

Նախարարները սրտապնդվեցին: Սկսեցին եռանդով կազմել իրենց զորախմբերը, որ կամ պահում էին իրենց վայրերում կամ բերում էին Այրարատ:

Զմեռոցը դառավ կենտրոն արքունի զորքի: Այնտեղ կար արդեն շինականներից կազմված մի զորագունդ, իբրև պահեստի զորք: Նախ նա վերածվեց զորական վիճակի՝ զգեստավորվեց, զինվեց՝ պատրաստ արշավանքի ելնելու:

Այսպիսով ուսմիկների ուժը սկսեցին գնահատել նախարար-
ները: Նրանք նկատում էին, որ իրենց զորքերը ոգևորվում են
տեսնելով ժողովրդի մասնակցությունը: Սկսեցին հարգել ուսմիկ-
ներին:

Արտակ Ռշտունին իր հետիններով հասավ տուն երկրորդ
օրը, երեկոյան: Հստ երևույթին հաշտ տրամադրության էր. հրա-
մայեց խսկույն ևեթ ընթրիք պատրաստեն, և շնայած ճանապարհի
հոգնածության՝ հրավիրեց բոլորին ընթրիքի: Ստեղծվեց մտերիմ
ու խաղաղ մթնոլորտ: Նախարարը կատակում էր, զվարթ նայում
աներոջը՝ Գեղեոնին, որ լուրջ նստած էր ու թեև չէր խոսում,
բայց ըստ երևույթին հանգիստ էր: Իշխանուհին մի քանի անգամ
կասկածավոր նայեց իր ամուսնուն և հորը և կարծես թե միամը-
տեց, որ ոչինչ չի պատահի: Անահիտն էր միայն, որ տագնապալի
հայացքով գուշակել էր ջանում գալիքը: Եվ բարի բան չէր սպա-
սում: Արտակ Ռշտունին մի երկու օր ուրախ կատակներով անց-
կացրեց:

Երրորդ գիշերը, երբ իր մոտ նստած էր Գեղեոնը, ընթրիքի
վերջում, երբ բոլորը վեր կացան, որ հեռանան իրենց օթեաննե-
րը՝ Արտակ Ռշտունին աչքով արեց Գեղեոնին: Որ մնա: Գեղեոնը
պիտի թեթև շարժումով հասկացրեց, որ կմնա: Իշխանուհին, մայ-
րը և քույրերը գնացին՝ տարակուսանքի և անհանգստության մեջ:

Երբ մնացին մենակ՝ Արտակը ինքն իրեն ծիծաղեց, վերցրեց
գինու գավաթը և խոր նայելով Գեղեոնին՝ ասաց.

— Սա էլ «արծվի» արևշատության...

— «Այծի»... — ուղղեց Գեղեոնը:

— «Արծվի», — խայթեց աչքերով Արտակ Ռշտունին:

— «Այծի»... — ուղղեց Գեղեոնը:

Արտակը գավաթը ցած դրեց.

— Թող լինի «այծի»... դե, հիմա հաշիվ տուր «այծի» հա-
մար, — Ռշտունյաց տիրոջ զորքերը տանում են Ռշտունյաց տի-
րոջ դեմ... Դու քանի՞ գլուխ ունեիր...

— Մեկ...

— Այդ մեկը գնաց...

— Զի՛ գնա... մեռցնես է՛լ...

Արտակ Ռշտունին սկսեց շնչատել: Նա վեր կացավ, դանդաղ մոտեցավ Գեղեոնին և կանգնելով նրան ընդհուպ մոտիկ, վերևից ներքև օձի պես ֆշշաց.

— Զե՛մ մեռցնի... Մինչև ոտներս լիզել չտամ՝ մեռնել չըկա՛, — շարաշունչ թույնով սպառնաց Արտակ Ռշտունին:

Լոնցին մի փոքր: Բայց Արտակ Ռշտունին, որ չէր կարողանում հագուրդ տալ իր վրեժխնդրության կրքին՝ որոնում էր մի ձև, մի խոսք վերջ տալու Գեղեոնի համառ ու անվախ պատասխաններին:

— Հետո՞, — հարցրեց նա բթամատի հարվածով Գեղեոնի կզակը ցցելով վեր:

— Հետո՞, հետո՞, — համառեց կամակորը և ոչնչով ցույց չտվեց հարվածի ազդեցությունը:

— Հետո չկա՛: Ասա՛ ուրանում եմ հավատա:

— Զե՛մ ուրանում:

— Ինչո՞ւ:

— Կանգնած եմ ազգիս համար, կովում եմ ազգիս համար: Ե՛նքի ոե՛խը քո Հազկերտով ու Վասակով:

Արտակ Ռշտունին գունատվեց: Ու սկսեց բռնցքահարել Գեղեոնի դեմքը՝ հետը կրկնելով.

— Կանգնա՞ծ ես... կանգնա՞ծ ես... կանգնա՞ծ ես...

— Կանգնա՞ծ եմ, — խուլ ու խուպոտ կրկնում էր Գեղեոնը ամեն հարվածին:

Արյունը բխեց Գեղեոնի բթից-բերանից: Արտակը հոգնեց, կանգ առավ, հեալ սկսեց: Դռան հետևից լսվեց տնեցիների հեծկրլտոցը: Նախարարը կանչեց սենեկապետին և հրամայեց դահիճ բերել: Մինչ կգար դահիճը՝ նա գաղարեց ծեծելուց, գնաց նստեց իր բարձին և սկսեց մանրաժպիտ նայել Գեղեոնի արյունաթաթախ դեմքին: Կարծես կատակ էր արել, այնքան հանդիստ էր այժմ նա:

Ներս մտավ դահիճը կանացի դեմքով մի ներքինի:

— Առաջնորդի՛ր սեպուհին, — հրամայեց Արտակ Ռշտունին: Հետո ավելացրեց գործնական ձայնով.

— Եվ «զարդարիք» ձեռներն ու ոտները:

Դահիճը գործին տեղյակ մարդու աչքով չափեց Գեղեոնին.

ոտից գլուխ, կարծես նայում էր մի առարկայի, որ պիտի տեղավորեր պատյանի մեջ: Ապա նայեց Արտակ Ռշտունուն մի հայացքով, որ ասում էր՝ «հը»: Արտակ Ռշտունին պատասխանեց ուրիշ հայացքով, որ նշանակում էր «հը», — «այո»:

Դահիճը մոտեցավ Գեղեոնին և հանկարծ իր արհեստին վարժ ձեռքով սաստիկ թափով շառաչող մի ապտակ հասցրեց նրա կրեստին: Գեղեոնը ցնցվեց, բայց դեմքը չփոխեց: Դահիճը կրկնեց ապտակը: Երեքնեց:

Դուռն հետևից լսվեց Աստղիկի հեծկլտոցն ու աղաչական լացի ձայնը:

— Իշխա՛ւ... —

Արտակ Ռշտունին ձեռքով նշան արեց դահիճին, որ Գեղեոնին տանի: Դահիճը բռնեց Գեղեոնի ձեռքից և քարշ տվեց դուրս: Դուռը բացեց սենեկապետը և հարգալիր խոնարհությամբ արեց Արտակ Ռշտունուն:

Տանեցիք, որ կանգնած էին դուռն հետև՝ սարսափած ընկրկեցին և սահմռկած նայեցին արյունոտող Գեղեոնին, շարժպիտ դահիճին, որ անզթորեն քաշում էր նրան: Ավելի զարհուրելի էր Արտակ Ռշտունու ծիծաղադեմ և միաժամ կատաղի դեմքը, որ շողշողաց սպասավորի բռնած ջահի լույսից, ինչպես դաշույնը արևի առաջ:

— Աստվա՛ծ, աստվա՛ծ... — զարհուրած մղկտաց Գեղեոնի կիներ՝ Ծաթերը:

Մյուսները հառաչեցին՝ ձայները խեղդելով երկյուղից ու ցավից: Արտակ Ռշտունին անցավ: Անահիտը գնաց նրա հետևից: Իսկույն իշխանուհին բռնեց նրա թևը.

— Մի՛ գնա...

— Թո՛ղ, — հրամայական ասաց Անահիտը և թեւ պոկելով գնաց:

— Իշխա՛ւ... — նույն ձայնով ավելի շեշտ ասաց Անահիտը:

— Հա՛, — կանգ առավ սպառնադին և ետ շրջվեց Արտակ Ռշտունին:

— Իշխա՛ւ, աստվա՛ծ կա, ճշմարտությո՛ւն կա...

Արտակ Ռշտունին ետ դարձավ: Դահիճը կանգնեցրեց Գեղեոնին:

— Ի՛նչ... — զարմացած ու զայրացած մոտեցավ Անահիտին Արտակ Ռշտունին:

— Իշխան,— գոչեց կրկին Անահիտը, հաստադնելու պես, — աստված կա, ճշմարտութիւնն կա...

Արտակ Ռշտունին չխոսեց: Միայն մի վայրկյան չափե Անահիտին՝ կարծես որոշելու, թե ինչ թափով հարվածի՝ զարկե նրան գետին և սկսեց ոտնահարել: Զուր տանեցիք իրենց գցեցի կատաղած նախարարի ոտների և Անահիտի միջև: Նա ոտնահարեց և անողոր ծածի տակ արյունլիկ արեց նրան:

Անահիտի ուշքը գնաց: Տանեցիք արտասովալից աղաչանքով փաթաթվեցին Արտակ Ռշտունու ոտներին, որ դադարի հարվածելուց: Վերջապես նա կանգ առավ շարաժպիտ նայեց շուրջը կրկին Անահիտին և ապա դարձավ սենեկապետին:

— Դահճի օգնականը գա՛ թող...

Սենեկապետը վազեց դուրս: Եսթերը, Աստղիկը, իշխանուհի Արտակ Ռշտունու առջև չոքած սկսեցին աղաչել, որ խնայի Անահիտին, միաժամ ջանացին ուշքի բերել նրան: Բայց դաժան խոշտանգողը քարի պես պաղ նայեց նրանց միայն: Ներս վազե դահճի օգնականը: Տանեցիք սկսեցին բարձրաձայն ողբալ: Արտակ Ռշտունին կոպիտ նշան արեց դահճի օգնականին, և նա քաշեց Անահիտին, որ դեռ ուշակորույս էր:

Այս բոլոր անցքի պահին լուռ արձանի պես կանգնած դիտում էր Գեղեճունը և ոչ մի շարժում չարեց ի պաշտպանութիւնն ի դստեր: Նրանց տարան: Արտակ Ռշտունին գնաց հետևներէ:

Տանեցիք դուրս եկան պատշգամ: Արտակ Ռշտունին ետ նայեց, գոռաց, որ չհետևեն և ինքը գնաց իջավ զնդան, ուր տարա Գեղեճունին և Անահիտին: Զնդանի փոքրիկ դուռը փակվեց: Տանեցիք լաց ու կոծով ետ դարձան սրահ և սկսեցին ողբալ: Եսթեր միայն լռեց:

Մյուսները հեկեկոցով ընկան հատակին և սկսեցին արցունք ներով թրջել գորգը:

Շինական Սահակը արտակարգ հուզմունքի մեջ էր: Նրա շուրջը նստոտել և պառկած էին զինվորյալները՝ Առաքելը, Սրապը, Զարեհը, Աբրահամ պապիկը, Հովակիմ դարբինը, Մարկոսը, Վարաժը, Հովհաննես Կարապետը, Պողոսը և ուրիշները:

Սրանք ևս անհանգիստ էին և գրգռված:

Աշունը տխրեցնում էր: Շինական և այլ գործի մարդիկ, պարտիկ հարկահանների դաժան խժոժություններից փախած, բախտի քմայքին թողած տուն ու տեղ՝ եկել գամվել էին Արտաշատի ճամբարում: Իսկ գործ չէր կատարվում: Երկրի զանազան կողմերից վրդովիչ լուրեր էին գալիս: Հետո՝ մարզպանը գեո իշխանության գլուխ էր, բանտարկյալ պարսիկները, ինչպես իմացվեց՝ մեծարվում էին նրա կողմից, իսկ նախարարները անտարբեր դիրք էին բռնել: Ի՞նչ էր լինելու այս ամենի վերջը... Ըստ երեւոյթին ոչ բարի բան:

Եվ Սահակը վրդովվում էր:

— Ա՛շքս է խավարում... — զայրալի ձայնով խոսեց նա, — ա՛շքս է խավարում... տեսնելու չեմ ազատությունը... է՛, է՛, է՛, Սպարապետն ասաց՝ չկա իշխան-ռամիկ: Ծշմարի՛տ չկա: Կա՛: Կա՛ իշխան էլ, ռամիկ էլ: Այ, Հազկերտն է գալիս Հայոց աշխարհքը ջնջելու: Կասե՛ք՝ Հայոց աշխարհքը ո՛նց կջնջի, Հայոց աշխարհքը էս հո՛ղն է, — բռունցքը զարկեց գետին, — մեր պապերի էս արյուն-քրտինքը: Հայոց աշխարհքը էս ժողովո՛ւրդն է, էս հոգի՛ն, — բռունցքը զարկեց կրծքին: — Բայց ճշմարի՛տ Հազկերտը չի ջնջի Հայոց աշխարհքը: Կջնջի՛... Թե որ ատամներով չես պահի:

— Կպահե՛նք, Սահակ եղբայր, կպահե՛նք, — ասացին զինվորները, որ հետզհետե հավաքվել էին Սահակի շուրջը:

— Կպահե՛նք, — զայրացավ Սահակը, — հրեն մարզպանը պահո՛ւմ է, իշխանները պահո՛ւմ են...

— Այդպես է. արդարություն են բերում գցում աշխարհք, վերջը էլի տեսնում ես արդարությունը դառավ անարդարություն: Ծշմարիտ արդարություն չկա:

— Պատկե՛րս ջնջեսց պարսիկը... ա՛շքս խավարեցրեց... Բայց նա ի՛նչ էր ջնջիում. պատկե՛րս, աշքե՛րս... չէ՛... հոգի՛ս էր ջնջիում: Հայ ժողովրդի հոգին է ուզում ջնջիսել... Հայ ժողովրդի հոգին է գերի: Հայոց ազգի հոգին պիտի ազատենք:

— Դենշապո՛ւս պարսիկ, — սպառնագին բռունցքով գոչեց Սահակը քաղաքի կողմը, — ուզում ես հայ ժողովրդի հոգե՛ն ջնջիսել... Դու իմ վայր տաս:

Շինականները իրար մեջ շշնջացին.

— Գլուխը պիտի փորձանք բերի:

— Փորձանք բերել պրծել է, էլ նոր ի՞նչ...

Այդ միջոցին խավարած քաղաքի կողմից գունդուկժիկ մի սեինք շարժվեց դեպի ճամբարը: Նա գալիս էր սայթաքելով, բայց շտապ: Վերջապես մոտեցավ և փնշացնելով կանգնեց:

— Ո՞վ է քրիստոնյա, օգնեցե՛ք,— հնաց նա:

Բանտապետն էր՝ խիստ շփոթված և վախից իրեն կորցրած:

— Հը՞, բանտի՛ հրեշտակ, բանտարկյալդ պակասե՞լ է,— հարցրեց մեկը նստածներից:

Բանտապետը հռաչեց.

— Հիմի ինձ կկախի՝ Ատոմ իշխանը... սյունեցի գինձորնեքը եկել բանտի գաղտնի գուռը կոտորում են, որ պարսիկներին տանեն...

— Հանո՞ւն հոր և որդվո և հոգույն սրբո... — գռչեց Սահակը խաչակնքելով,— «օրին մեկ օ՛րը», — ժաղրեց Սահակը ակոռեցիների փիլիսոփայությունը աշխարհքի բանդվելու, շինվելու մասին,— թե մահի օր ունեմ, օրս սա՛ է...

Մյուսները շրջապատեցին Սահակին.

— Սահակ եղբայր, ժամը չէ՛...

— Թողե՛ք, ի՞նչ ժամը չէ,— զայրացավ Առաքելը,— լավ է՛լ ժամն է, զարկե՛ք,— գռչեց նա:

Սահակը արդեն ի վիճակի չէր լսելու ոչինչ: Նա վճռական թափով, խոշորաքայլ գնաց դեպի քաղաքը: Ի՞նչ էր ուզում անել: Շինականները Առաքելի նշանացի շարժումից վեր կացան և գնացին Սահակի հետևից: Սրանց էլ միացավ նոր բազմություն, որ գնաց անհանգստացած և հետաքրքրված:

Ահեղ էր Սահակի կերպարանքը՝ իր միականի այլանդակված դեմքով, խոժոռ հոնքերով և զոդզոջուն շրթուկներով: Քաղաքադռան առաջ պահակապետ լուսերեսը կնիք արգելքների ցույց տվեց, բայց բանտապետից տեղեկացած լինելով ամեն ինչ՝ դուռը կիսաբաց արեց և հրամայեց փակել կրկին: Դուռը լրիվ չփակված՝ Սահակը ետ մղեց փակողներին, բազմությունը խուժեց քաղաք: Քաղաքացիները դուրս թափվեցին տներից և գնացին բազմության հետ: Այս հոսանքը լարեց բազմության, որ ականատեսի դերից անցավ գործող մասնակցի դերին և գնաց դեպի բանտը: Բանտի դուռը փակ էր: Սահակը գետնից պոկեց

մի քար և սկսեց սաստիկ ծեծել դուռը: Բազմութեան միջից դուրս եկան Հովակիմ դարբինը, Աբրահամ պապիկը, Զարեհ եղբայրը կանգնեցին պաշտպանելու նրան:

— Դենշապո՛ւհ պարսիկ, մա՛հդ եմ բերել, ե՛լ, մահդ տե՛ս... — գոռաց խռպոտ ձայնով Սահակը և սկսեց բանտի դուռը շարդել: Մոտ վազեց բանտապետը, սկսեց աղաչել նրան, որ դռանը ձեռ չտա, հեռանա: Բայց Սահակը խուլ էր: Սահակի վրա հարձակվեցին սյունյաց գնդի զինվորները, որ զարկեին:

— Հայրենիքի զինվորի՛ն... — գռչեց մուկգին Զարեհ եղբայրը թափով իրեն մեջ գցելով զինվորների ու Սահակի միջև, — ձեռքե՛րդ կշորանա, սատանի՛ լակոտներ... Քաշվեցե՛ք...

— Զարդե՛ք դռները, — հրամայեց Առաքելը: Բազմությունն սկսեց կոտրել դուռը:

Զինվորները սաստվեցին տեսնելով իրենց դեմ ահռելի բազմությունը: Նրանք հեռացան մի պահ և սկսեցին հեռվից դիտել: Նրանք լցվեցին մի անբացատրելի երկյուղով դեպի Սահակը, որ այդպես հանդուգն շարդում էր բանտի դուռը: Եվ նա շարդում էր խոշոր ձեռքում խոշոր քարը սեղմած, սարսափելի ուժով: Նա շուտով կերպարանափոխվեց այլևս: Սպառնազին վճիռը՝ խորտակել բռնությունը, վրեժխնդրության բոցը, որով բռնկվեց նրա կերպարանքը՝ սրբեց նրա ալլանդակած տեսքը՝ շքեղացրեց՝ բռնությունը խորտակելու, սխրագործության հափշտակությամբ: Նա վահագավ: Նա գեղեցիկ էր այդ պահին: Եվ նա համակեց, հափշտակեց իրեն շրջապատած բազմության:

Մի հասարակ, գրեթե աներևույթ մարդ, որ քարացել նայում էր Սահակին՝ աչքերը հանկարծ խոժոռեց, ինչ-որ մի գյուտով լուսավորված շարժվեց դեպի սա: Նա հասկացավ ինքն իրեն: Նա պահանջը զգաց: ազատ գոչելու, ազատ գործելու. նա պահանջ զգաց ազատության: Զգաց, ինչ որ չէր զգացել իր ողջ հասարակ կյանքի մեջ, սովորական, աներևույթ մարդու վիճակում: Մի քաղցր սարսուռ անցավ նրա մարմնով, մի թռիչք կատարեց նրա հոգին, և նա վճիռ ընդունեց շարդել, փշրել բռնությունը: Նա գիտակցությամբ ճաշակեց ազատության քաղցրությունը:

Եվ մեջ թռավ, սկսեց անօրինակ թափով շարդել դուռը: Նրանով հափշտակվեցին բազմությունից ոմանք և ապա մի ահագին զանգված:

Բազմութիւնը բանտապետից պահանջեց, որ բանա բանտի դուռը: Բայց նա շարունակում էր աղաչել, որ ետ կենան: Սպառնացին: Նա խոստացավ, բայց և իսկույն կորսավ բանտի հետև: Այնտեղից գաղտնի անցքով մտավ բանտ և մոտեցավ ներքին պաղտնի դռան, որ կապում էր Վասակի ապարանքի հետ: Այն դռան հետևից ուժգին բախում էին դուռը: Ուրեմն մարդպանն իմացել էր վտանգի մասին: Բայց արեց դուռը: Ներս ընկավ Գյուտր զինվորների հետ և վազեց դեպի բանտարկյալները: Երբ մոտեցավ՝ նրանք սեղմվել էին իրար և սպասում էին մահվան:

— Հրամայեցե՛ք, տյա՛րք,— ասաց նրանց Գյուտր:

— Ո՛ւր եք տանում մեզ...— հարցրեց Որմիզդը ահաբեկված:

— Ձեր կյանքն ենք չփրկում, չի՞ք լսում աղմուկը,— զարմացած գոչեց Գյուտր,— եկեք իմ հետևից:

Պարսիկ մեծամեծները գնացին: Դուռը փակվեց և բանտապետը հեռացավ, գնաց բանտի մի գաղտնի սինյակ, փակվեց այնտեղ:

Այդ ժամին Վասակի ապարանքում ընթրիքի էին նստած վասակյաններն ու մյուս նախարարները՝ Ուրծա Ներսէ՛հը, Տիրոց Բագրատունին, Գաբեղենից Արտենը: Ընթրիքը համեստ էր. ոչ երաժշտութիւն և ոչ պարեր: Վասակը արտաքնապես անվրդով և լուրջ բազմած էր սեղանի գլխին և հանգիստ զրուցում էր հյուրերի հետ: Ոչ մի խոսք ներկա դեպքերի մասին՝ կարծես պատերազմ չլիներ:

Բազմութիւնը ջարդեց դուռը և ներս լցվեց բանտ: Մթան մեջ խարխափելով սկսեցին որոնել բանտարկյալներին, բայց ոչ ոքի չգտնելով՝ սկսեցին որոնել բանտապետին:

— Փախցրե՛ց անիծյալը... Բռնեցե՛ք անիծյալին,— լսվեց Հովակիմ դարբնի ահեղ ձայնը:

Բազմութիւնը թափով ընկավ զնդանի խորքերն ու անկյունները, բայց չգտավ բանտապետին: Զայրույթից սկսեց ջարդուփշուր անել բանտի պարագաները, տանջանքի գործիքները, կաբասին, դռները:

Ապարանքի դարբասի կողմից, փողոցից լսվեց բազմութիւն աղմուկը առաջ խուզ, հետո հետզհետե բարձրագուշ սաստկությամբ:

Զինվորները վազեցին դեպի դարբասը: Արտաշիրը դողում էր զայրույթից ու անհամբերությունից: Վասակը նախարարների հետ գնաց ապարանքի պատշգամբ: Բազմությունը հասավ դարբասին:

Դեռ մարդպանի ղինվորները չէին երևում զսպելու կամ պատժելու հուզված բազմության՝ թեև Ատոմը Այրարատի դաշտերումն էր Ավետիք բերդապետի հետ, և շատ էր դյուրին ճգմել ապստամբներին — Վասակի զորագնդի ձեռքով: Արդյոք ի՞նչն էր պատճառը, ոչ ոք չէր մտածում այդ մասին: Եվ մտածմունքի ժամ էլ չէր...

— Դո՛ւրս քաշեք պարսիկներին, — գոչում էր հետևից բազմությունը:

— Մարդպանը տարել է մո՛տը, — ձայն տվեց Հովակիմ դարբինը:

— Ո՛ւ ո՛ւհ... — մոնչաց բազմությունը ցնցվելով: Սահակը վարապի պես ճեղքեց բազմությունը և դուրս սուրաց անխուս:

— Ո՛ւր, ո՛ւր... — լսվեց հետևից:

Բայց սա մի ակնթարթ էր միայն: Բոլորը ընկան նրա հետեւից: Իսկ նա գնում էր դեպի Վասակի ապարանքը: Ահեղ ժամ սկսվեց: Տազնապ: Սպասվեց արյունալի ընդհարում: Բայց ոչ ոք չէր զգում թափի անկում: Բազմությունը տարավ իրեն՝ լարելով ու բորբոքելով իրեն: Նա եթե կամենար էլ՝ չէր կարողանա կանգնեցնել իրեն: Առջևից գնում էր Սահակը, նրան շրջապատել գնում էին մյուս շինականները, սրանց հետևից բազմությունը: Երբ մըտան Վասակի ապարանքի փողոցը՝ բազմության առջև ելան ղինվորներ, բայց նրանք ճանապարհ տվին: Բազմությունն անարգել հասավ Վասակի ապարանքին, և դեմ ընկավ պարսպի դարբասին: Սահակն սկսեց բախել դուռը:

— Դո՛ւրս եկ, Դենշապո՛ւհ պարսիկ, ահ ու մահդ եմ բերել...

Դենշապուհը ցնցվեց մեջքից խայթված օձի պես: Հասկացավ, որ իրեն էր վերաբերում սպառնալիքը:

Սահակը ուժգնացրեց դարբասի թակումը:

Ոչ մի ձայն:

Ուրծա ներսեհը արագ թափով շրջվեց դեպի Վասակը.

— Հրամա՛ն տուր, տե՛ր մարդպան...

Վասակը լուռ նայեց միայն: Բոլորը սկսեցին իրենք իրենց անբարյացակամ մոմուալ, տրտունջ հայտնել:

Սենեկակապտը ներս էր ուզում մտնել վարագույրի: Ճեղքից, սակայն նրան կանխեց և առաջը կտրելով արագ ներս մտավ Ատոմը:

Նա այնպես վճռական և միաժամ հանգիստ նայեց ներկաներին, որ բոլորը կարծեցին թե հիմա իսկույն հհարձակվի նրա հետևից եկած մի զորաբանակ:

— Ողջույն, տյարք,— ասաց Ատոմը սառն և նայեց շուրջը: Նախարարները ողջունեցին կես-բերան և զարմացած:

— Ողջույն, իշխան,— ասաց Վասակը, որի զարմանքն ու տարակուսանքը կծկվեցին նրա դեմքին, վիրավորված արժանապատվության հետ խառն,— հրամայիր բազմել...

Ատոմը շնորհակալության նշան արեց և նստեց:

— Ինչո՞ւ են ազատված բանտարկյալները, տեր մարզպան,— խոսեց Ատոմը հազիվ զսպելով բարձրացող ձայնը,— և նրանք քեզ մոտ են...

— Միակ ապահով տեղը,— ասաց Վասակը,— ես չէի կարող նրանց հանձնել ամբոխի ճիրաններին:

— Այնժամ մի՞ մեղադրիր ժողովրդին: Նա վեր է կացել դատաստանի:

Ատոմը նայեց հետև. այնտեղից ներս շարժվեցին Գննչապուհը, մոզպետները և Գարեհ, Արտաշիր հրամանատարները: Ատոմի արյունը գլուխը տվեց՝ տեսնելով նրանց նոր զգեստներով և լվացված կերպարանքներով: Նրանք եկան և Վասակի հարգալիր հրավերքով բազմեցին սրահի առաջավոր տնդերում:

— Օ՛տ ուղարկիր սրանց բանտ, տե՛ր մարզպան,— ասաց արդեն շարությամբ Ատոմը,— եթե ոչ՝ մենք կկռվենք:

Ատոմը վեր կացավ: Ապա անվրդով, ուղիղ նայեց նախարարներին և պառսիկներին: Զգացվում էր, որ նա ամեն բան աչքըն էր առել և վճռել վերջնական: Վասակը խիստ անպատշաճ համարեց այս վարմունքն ու խոսքերը պարսիկների ներկայության և միաժամ խոր վիրավորվեց: Եվ իրոք... Ո՞ր աստիճան արհամարհանք էր պետք դեպի մարզպանը, այսքան նախարարները, նրանց զորական ուժերը, որ այս խելագար նախարարը խիզախեր ներս գալ այսպես խոսելու:

— Դու խորհն՝ ևս վարժունքդ ու խոսքերդ՝ մինչև գալիս այսօրեակ, իշխան, — հարցրեց Վասակը հանգիստ շարունջամբ։

— Ի՞նչ պիտի արժենար իմ խորհելը, տե՛ր մարդպան, — անհույզ քմծիծաղ տվեց Ատոմը։ — Ես հասարակ զորական մարդ եմ. իմ խորհելը կովելն է՝ երբ գործը պահանջում է, և այնժամ ով կուզի՝ թող կանգնի մեր դեմ, միևնույն չէ՛...

Ատոմը ազդեց սակայն։ Հանդուգն երիտասարդի հանգիստ խոսքը կաթվածում էր ամեն միտք՝ հարձակվել նրա վրա և ոչընչացնել։

Բայց ժամը հնչել էր։ Վե՛րջ ամեն բանի՝ տատանման, տառապանքի, ձգձգման, խաղաղվանքի... Վասակը նշան արեց դռան վարագույրի կողմը։ Այնտեղ մի բան խլրտաց, և ապա լսվեց սրերի զնգոցներ։ Ատոմը արագ ետ շրջվեց և մերկացրեց սուրը։ Հետևյալ ակնթարթին նա պատշգամբում էր։ Այստեղ նրա վրա հարձակվեց Արաաշիր սեպուհը։ Սկսվեց մի կրակոտ սրամարտ։ Ատոմի թիկնապահները մեջ ընկան պաշտպանելու նրան, բայց մեջ ընկան նաև Վասակի դռանը կանգնած զինվորները։ Ատոմի աջ թևը վիրավորվեց։ Նա սուրն անցկացրեց ձախ ձեռք և սկսեց մարտնչել։

Բազմությունը հարձակվեց զինվորների վրա։ Սկսվեց մի անօրինակ, արյունալի, հափշտակված զոթվ անհավասար ուժերի մեջ։ Բազմությունն անվարժ էր, բայց մեծ էր։ Առաքելն ու Սահակը չուվում էին անօրինակ խիզախությամբ։ Նույնը և բոլոր շինականները։ Բայց Սահակը վերք ստացավ գլխից. աչքերը լցվեցին արյունով։ Նրան քաշեցին մի կողմ Հովակիմ դարբինն ու Վարաժը։ Սակայն և այնպես բազմությունը թուլանում էր։

Այդ միջոցին բակի զարբասը շոնդալից բացվեց և ներս լքեցին հեծյալներից մի խմբակ և խիզախ հարձակվեց Ատոմին շրջապատողների վրա։ Սա շփոթեցրեց նրանց, ու մինչ ուշքի կգոյին նրանք՝ Ատոմը թռավ մոտ բերված իր նետուղը, և գոչեց բազմության.

— Քաշվեցե՛ք այգիները։

Խմբակը սլացավ դուրս։ Բազմությունն սկսեց քաշվել։ Արաաշիրը ևս արագ խմբեց իր շուրջը մի տասնյակ զինվոր՝ սլացավ Ատոմի հետևից։ Նեղ փողոցում իրար խանգարելով միաժամանակ զնացին փախչողներն ու հալածողները։ Ատոմը շրջա-

սլատված իր խմբակով դուրս թռավ քաղաքից: Արտաշիր սեպուհը հետևեց նրան: Բայց որովհետև երկու կողմն էլ այդ պահից առաջ մտադիր ռազմակարգ շունեին՝ ուշաբերվեցին, երբ դաշտ ելան: Ատոմը իրեն գցեց ճամբար, որ արդեն հեռվից տեսնելով քաղաքադռնից դուրս թափված հեծյալներին իրար անցավ, վազեց զենքի, իսկ Արտաշիր սեպուհը տեսնելով այդ և միաժամ կարևոր համարելով ետ դառնալը և Վասակից հրաման ընդունելը՝ ետ քաշվեց արագ:

Քաղաքադուռը փակվեց:

Ատոմը արդեն ճամբարումն էր: Նա հրամայեց «ի զեն»։ Ջորագունդը, որ բաղկացած էր Վարդանի տարած զորագնդերի մնացորդներից՝ զինավորվեց և հավաքվեց դաշտում: Կանոնավոր զորագնդին միացան և ժողովրդական զորախմբերը:

Բայց դրուժյունը տագնապալից էր: Ուժերի գերակշռությունը Վասակի կողմն էր: Ատոմը միայն մի պահ վճիռ ընդունեց խենթ քաջության մարտի մտնել՝ մոռանալ հետևանքը: Բայց նրան հանկարծ զսպեց Վարդանի առաջ իր պատասխանատվության զգացումը: Եվ իբրև քաջ զորական իսկույն ի հայտ բերեց նաև ռազմական իմաստություն՝ խելացի տանել գործը: Ուստի և հրամայեց.

— Անգեհները թաքնվեն այգեստաններում, մնացածը՝ զորագունդը և հեծյալ շինականները՝ իմ հետևից...

Ու սրընթաց գնաց դեպի նախարարական ճամբարը և ուժեղ թափով հարձակվեց Սյունյաց զորագնդի վրա: Կարճ մարտը, որ ավելի շփոթ ու քայքայում առաջ բերեց քան կոտորած՝ այն առավելություն ընձեռեց, որ մինչ ցաք ու ցրիվ Սյունյաց գունդը և շփոթված նախարարական զորամասերը ուշքի կգային և քաղաքից հրամանը կհասնեին գործելու՝ Ատոմը իր զորագունդը հեռացրեց դեպի էջմիածին:

Վասակը բարձրացավ քաղաքի պարիսպը և աշտարակից դիտեց գործողությունները: Նրա գլխում ևս խառնաշփոթ մտքեր զարթնեցին՝ հրաման արձակել հետամտելու Ատոմին: Այդպես էլ թելադրեցին նախարարները: Բայց նրա մեջ ծագեց և այլ նենգավոր միտք. եկավ պատեհ՝ սկսելու վաղուց ծրագրած զինվորյալների ոչնչացումը: Ոչնչացում այդ ահավոր, ամենազոր շարժման, որ կաշկանդում, կաթվածում էր ամեն միտք ու գործողու-

թյուն, քայքայում իշխանությունը և սառնաքնակում ուսման, դարձնում նրան հանդուգն և անխոցելի: Վճռեց նաև հայտարարել Աստուծոյն ապստամբ, հանցավոր այս գժտութեան մեջ և նստել ազատված մայրաքաղաքում ևս մի երկու օր՝ այնուհետև անցնել Էնչումներին, տեւր դառնալ «ոչ իր հանցանքով» իր ձեռն ընկած կատարյալ իշխանութեան: Ուստի և նա հրամայեց ամրացնել քաղաքը, զորագնդերը դնել մարտական վիճակի մեջ:

Քաղաքում սարսափելի խառնաշփոթ էր: Մարդիկ թաքնվում էին խավար նկուղներում, պարսպամերձ այգիների հնձաններում, ումանք զենք էին ձեռք բերում և կանգնում դռանը՝ սպասելով հարձակման: Լաց ու կոծը, անեծքն ու ողբը բռնեց ողջ քաղաքը:

Նախարարները ներս գնացին ապարանքի սրահը: Վասակը անխառն մտաւ ներս և նենգավոր լռութեամբ նստեց իր տեղը: Նախարարները խիստ վրդովված, լարված նստեցին և լռութեամբ ծանրացաւ սրահում:

Վերջապես Ուրծա Ներսէսը, նախարարների զայրույթից քաջալերված և ինքն էլ նրանց չափ զայրացած՝ խզեց լռութեանը:

— Ինչո՞ւ էինք արժանի այս ապերասան խառնաշփոթ անարգանքին, տե՛ր մարդպան:

— Տե՛ր Ուրծա, — դիմեց Գաղիշոն Ներսէսին, — խմենք դառնառուզ գինին՝ օրինակը մեր կյանքի:

— Խմենք՝ եթէ այլևս ոչ մի բանի հույս չկա, — ասաց Ուրծա Ներսէսը:

— Ուրախացե՛ք, տյարք, — դիմեց հյուրերին Վասակը, — մի ավրեք ձեր հաճույքը: Զթափվե՛ր արյունը. որ թափվեց, այլևս միևնույն է... Միևնու՛յն է ամեն բան... Գինի՛, — կանչեց նա մատուակին, որ սափորը ձեռին կանգնած էր հյուրերի հետև:

Մատուակը պտտեցրեց գինու սափորը և լցրեց հյուրերի գավաթները:

— Արքայից արքայի արեւատութեան, — գոչեց Վասակը՝ կրքից կարմրած և շարախինդ աշխուժով:

Բոլորը հոտընկայս խմեցին Հազկերտի կենացը: Հետո նրանք տեցին: Սկսեցին գինովնալ ավելի և ավելի: Զվարթութեանն ու

ճաշը խառնվեցին իրար, մարդիկ բաց թողին իրենց կրթերի ասնձը:

Սակայն անհատնգիստ էր Վասակը: Ջանում էր շմատնել ոչինչ՝ խռովյալ հոգին ծածկելով արտաքին ուրախության երևույթով:

Նախարարները հարբեցին: Սկսեցին պահանջել նվազ ու պար: Վասակը աչքով արեց սենեկապետին: Սա գնաց և շուտով հայտնվեց նվագաժողովով և պարող գեղուհիներով:

— Մի՛ նյութեք վիրավորանք և վրեժխնդրության զգացմունք, տեր իմ,— բարձրաձայն ու գինով ասաց Ուրծա Ներսեսը և թեթև օրորվելով մոտ գնաց Դենշապուհին:

— Ի՞նչ ես հրամայում, տեր Ուրծա,— կեղծավոր խոնավ-հույսամբ ասաց Դենշապուհը,— մենք միայն և միմիայն շնորհապարտ ենք մեր մարզպանի և ձեր առջև:

Գաղիշոն դարձավ մոգպետներին.

— Ինչպե՞ս է, սրբազան մոգպետներ, ձեր ողջությունը:

— Ենորհիվ տեր մարզպանի և ձեր խնամքին միանգամայն բաշառողը ենք,— ասաց Միհր մոգպետը:

Խոսակցությունը չէր կաշում: Զգացվում էր բանտարկյալների խոր վիրավորանքը և վրեժխնդրության ծարավը: Գաղիշոն սկսեց բացատրել գործերի հանգամանքները և հասկացնել, որ առաջիմ այսքանը միայն հնարավոր եղավ բանտարկյալների համար: Իսկական զեկույց էր նրա տվածը՝ խելացի, հետևողական: Բայց զգացվում էր, որ ոչ մի բանով չէր կարելի մեղմել բանտարկյալների ոխը: Խոսեց նաև զորավարների հետ: Խոսում էր Արտաշիրը: Իսկ Գարեհը լուռ ու խոժոռ նայում էր հոնքերի տակից՝ իբրև գառագիղն ընկած գայլ, որ կաշկանդված վիճակում անգամ բռնված է միայն հարձակվելու և խեղդելու բուռն կրթով:

Գաղիշոն զայրացավ՝ չտեսնելով բանտարկյալների մեջ ոչ մի նշույլ երախտագիտության: Նա թեթև հասկացրեց, որ իրենց այս ալյցն ու վերաբերմունքը դյուրին չէր կարելի հնարավոր դարձնել, որ սա կապված է մեծ վտանգների հետ: Նա խոսեց ավելի պարզ, խոցելու համար:

— Գոհ ենք,— վճռական ձայնով ասաց Դենշապուհը,— ինչպե՞ս կարող ենք մոռանալ, որ մարզպանը մեզ փրկեց ամբոխի դատաստանից: Մենք նրան ենք պարտական մեր կյանքը նաև այստեղ: Ոչ, ինչպե՞ս կարող ենք մոռանալ այդ:

Խնջույքը մոլեգնում էր: Վասակը ինքը ևս խմում էր՝ հանգք-
նելու համար հոգեկան բուռն խռովքը: Նախարարները գինովցել
էին: Զուսպ ընթրում և խմում էին պարսիկ մեծամեծները: Նրանց
մոտ ստորաբարձություններ էր անում Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոս
նին: Նա նստած էր նրանց մեջ և շարունակ շաղակրատում էր
«Շղոմշապուհ իշխանը Տիգրոսնում ինձ ասաց՝ «ուժեղ զորքը կը-
հաղթի»: Շատ խելացի միտք է: Կամ՝ «Որմզտար պալատականը
միշտ եզան միս է գործածում: Մեծ փիլիսոփա է: Դրա համար էլ
ես միշտ պնդում եմ՝ ուտելով մարդ ապրում է, և ես դրան հա-
մաձայն եմ»:

Պարսիկ մեծամեծները իրար էին նայում և աչքով անում
ծաղրական լրջությամբ:

— Քեզ ավելի զարմանալի բան ասեմ,— դարձավ Պերոզ-
Վշնասպ-Տիգրոսին Վեհմիհրը,— մի երեխայի արմավ էին ու-
տեցնում, որ փորի հիվանդությունը բուժվի: Եվ ի՞նչ կասես՝ շնա-
յած դրան՝ մի օր ծառ բարձրանալիս վայր ընկավ և ոտը կոտրեց:
Պարսիկները հավանությամբ շարժեցին գլուխները:

Դենշապուհը թեքվեց դեպի Դարեհը:

— Նրեի մեջները կարծողներ կան, թե որեւէ մեկը պիտի
ազատվի՝ իմ ճանկերից այս քոսոտ մարզպանից մինչև վերջին
նախարարը...

Դարեհը շարժւոյթ նայեց հայ նախարարներին:

Վասակը զգաց այդ հայացքը, հասկացավ Դենշապուհին և
դառնության թույնով լցված շշնջաց իր կողքին բազմած Դադի-
շոյին:

— Օձը թույն է լցնում խայթոցի մեջ...

Նախարարներն սկսեցին սանձարձակ և լկտի խրախճանք:

Վասակը մոայլ դիտում էր և կատաղած լում:

Կրկին գնաց բարձրացավ աշտարակը և սկսեց նայել հեռում՝
հասկանալու, թե ինչ հետևանք ունեցավ հետապնդողների գոր-
ծը: Այնտեղ ոչինչ չէր երևում: Վասակը վերադարձավ սրահ և
սկսեց զայրալի անցուղարձ անել: Ոչ մի խռովք և ոչ մի ազդե-
ցություն նախարարների մեջ: Նրանք և՛ հարբած էին, և՛ անտար-
բեր դեպի կատարվածը: Վասակը զայրույթից գնաց իր տեղը և
գինի պահանջեց: Մատուցվեց լցրեց նրա գավաթը: Նա խմեց,
կրկին լցրեց, կրկին խմեց: Նա դողում էր զայրույթից: Սկսեց

ապելի խմել՝ խլացնելու համար զայրույթը և դառն խոռովքը: Արդեն հարբում էր, որ ներս մտավ սննեկապետը և մոտենալով նրան՝ զգուշ փսփսաց ականջին.

— Սուրհանդակ, տեր իմ: Այստե՞ղ կընդունես, թե առանձնասնյակում:

Վասակը վեր կացավ, ներում խնդրելով հյուրերից և գնաց առանձնասնյակ: Ներս մտավ սուրհանդակը շար ու շարշարկված: Շատ էր շտապել: Վասակը խոժոռ ու խուլ ձայնով հրամայեց.

— Խոսի՛ր...

— Տեր իմ, Սպարապետը խորտակեց Սերուխտի զորարանակը:

Վասակը շանթահարի պես ցնցվեց ու մնաց: Մի ակնթարթ,— բայց նրա աչքին դեղնեցին երկու մորթազերծ էակներ և նայեցին իրենց խոտե աչքերով...

— Սերուխտը մեծամեծների մեջ մազապուրծ փախավ նավակով: Ասում են ծանր վիրավոր է:

Արագ երևույթք եղան և անցկացան Վասակի աչքի առջևով իր կյանքից շատ մոռացված դեպքեր ու մարդիկ:

— Սպարապետը գնաց արշավանքի Ճորա Պահակ:

— Հաստա՞տ գիտես... — շնչատեց Վասակը կապտելով:

— Անցավ Կուրը, ընկավ ճանապարհ: Աչքովս տեսա: Տեղեկացա:

Վասակը մի փոքր ևս հարձուփործ արեց սուրհանդակին և ճամփեց դուրս:

Ապա գլխիկոր կանգնած մնաց մի փոքր: Հարվածը բուժ էր, շշմեցնող: Համեմատությունները՝ առաջվա և հիմիկվա երկրի վիճակի՝ լայնացան, խորացան: Կորցրեց եզրերի տեսքը, ընկավ ծովի բացերը: Կարծես կայծակը շարագույշ շողունով շանթեց նրա կյանքի վրա և լուսավորեց նրա շարադետ վիճակը: Ի՞նչ էր նա իր ժարզպանական դիրքով այսքան դեպքերի ու մարդկանց մեջ. խաղալի՞ք, անգործ դերասա՞ն... Բավ չէ՞, ժամ չէ՞ թողնել ամեն տեսակ նկատառումներ և սկսել վճռական գործ:

Սրահից լսվում էր գինով նախարարների քրթիչն ու երգը: Գործերում կիսատ, անվճռական, հարափոփոխ, փափկամորթ մարդիկ, որ չգիտեն թե ինչ պիտի անել, երբ գալիս է արհամիրքը:

Գնաց սրահը: Նրան դիմավորեցին խոպոտ բացականչություններով և հեթանոսական երգերով, տակավին գործածական:

Վասակը զգվանք զգաց այդ գինով ձայներից, բայց արտաքին անվրդով լրջությամբ նստեց իր տեղը:

— Ի՞նչ նոր լուր է, տեր մարզպան,— հարցրեց Ուրծա Ներսեսը,— եթե բարի է՝ հրամայիր խմե՛նք. չար է՝ դարձյալ հրամայիր խմե՛նք:

Վասակը այլայլվեց.

— Բարի է լուրը,— հեգնախառն դառնությամբ ասաց Վասակը,— Սպարապետը գլխովին խորտակել է Սեբուխտին:

— Բա՛հ... ինչպե՞ս... — ձայնեցին նախարարները մի տեսակ սթափովելով գինովությունից:

Պարսիկները լարվեցին և չար նայեցին Վասակին:

— Ուշանալու, չգործելու հետեանքը միշտ այսպես է լինում,— հուշեց Դենշապուհը դառնաձայն:

— Այնպես որ արդեն կարող եք, տյարք, խմել Սպարապետի արեղատուփյան:

— Վերցրե՛ք գավաթներդ,— կատաղի գոչեց Գաբեղենից Արտեսը,— Սպարապետի արեղատուփյան:

Ոմանք վերցրին գավաթները. մատովակը վրա վազեց գինի լցնելու: Լուսնունք ճնշեց. միայն լսվում էր գինու կլկլոցը գավից գավաթներն ածվելիս:

— Սպասեցե՛ք, տյա՛րք,— հանկարծ ուշաբերվեց թե տարակուսեց Ուրծա Ներսեսը,— Սպարապետը հաղթեց Սեբուխտին: Հետո՞...

— Հետո էլ ի՞նչ... — հարցրեց Տիրոց Բագրատունին:

— Տե՛ր մարզպան,— դիմեց հանդիսավոր ձայնով Ուրծա Ներսեսը,— ես հարցնում եմ հետո՞... հետո ի՞նչ կլինի...

Վասակը խոպոտ ու թունավոր խոսեց.

— Հետո՞... Հաղթեց Սեբուխտին՝ հետո էլ պիտի հաղթի Նյուսալավուրափին...

Վասակը այլևս հաշվի չէր առնում պարսիկների ներկայությունը:

— Դու կատակ չե՞ս անում, տեր մարզպան,— հարբածի խիստ ձայնով հարցրեց Ուրծա Ներսեսը:

Վասակը խեթ նայեց նրան.

— Կատա՛կ... Արյաց պետության դեմ պատերազմը կատա՛կ... Ո՛ր, կատակ չէ՞: Լուրջ է: Արյունը լո՛ւրջ է, տյարբ: Արյամբ կատակ չե՛ն անում... Մանավանդ երկրի տերերը՝ մարդպաններն ու նախարարները: Մտել ենք մեծ խաղ՝ պետք է վերջացնենք: Չե՛նք վերջացնի. խաղը ինքը կվերջացնի մեզ: Մատուցվա՛կ, լցրե՛լ ես բոլորի գավաթները:

— Այո, այո, լիքն են,— ձայնեցին հյուրերը սթափված:

— Որ լիքն է՝ վերցրեք Սպարապետի արևշատության: Թող նա հաղթի նաև Նյուսալավուրտին, որ հուսով եմ չի ուշանա, և թող տերն աստված փրկի Աշխարհն հայոց...

Վասակը արագ բարձրացրեց գավաթը և այս անգամ չձևացրեց, այլ խմեց ողջ գինին: Բոլորը հետևեցին նրան:

Տիրեց կաշկանդիչ լուսթյուն:

Ուրծա Ներսեհը վեր կացավ տեղից և օրորվելով գինովի աչքերը հռեց Վասակի աչքերին.

— Ների՛ր ինձ, տեր մարդպան, որ ամբողջ սեղանը... ահա ու տարակուսանքն է լցվում սիրտս քո խոսքերից: Դատապարտություն կա խոսքերիդ մեջ: Դատապարտության ես ենթարկում ոչ միայն մեզ, այլ Աշխարհն հայոց: Այդ ինչպե՛ս պետք է Սպարապետը հաղթի արյաց պետության: Կատա՛կ ես անում... Մի՛ անիր մեզ հետ այդ կատակը:

— Ես կատակ չեմ անում, տե՛ր Ուրծա,— խիստ խոռեց Վասակը,— կատակը դո՛ւք եք անում...

— Ինչպե՛՞ս, տեր իմ... — նույնպես խստացավ Ուրծա Ներսեհը:

— Կատակը դո՛ւք եք անում,— ավելի խստացավ Վասակը և զայրալի բարձրացրեց ձայնը,— կատակը դո՛ւք եք անում, որ տվել եք գազանի երախը մի՛ բուռն սթափ ու զգոն մարդկանց և ինքներդ քաշվել եք մի կողմ: Սպարապետը հաղթեց Սեբաթաթին. Կհաղթի թերևս Նյուսալավուրտին: Կհաղթի՞՞ արյաց պետության:

— Չի հաղթի, տեր իմ, ճշմարիտ ես,— ձայն տվին նախարարները:

— Չի հաղթի: Կգա արյաց տերությունը իր բովանդակ ուժով. ո՛վ տա պատասխանը: Սպարապետի՛ն ինչ... Կթաքնվի իր Պարխարյան լեռների մեջ: Ո՛վ կմնա կրակի քերտն: Ահա թե ո՛ւր է կատակը...

— Ես ոչի՛նչ չեմ տեսնում, ոչի՛նչ չկա շուրջս, միայն անառ-
նական դեմքե՛ր, արբշիռ աչքե՛ր, մշո՛ւշ, արյունային խմո՛ր, ամ-
բոխներ, որ կատաղի վազում են կորստյան անգունդը... Գիտեմ
թե ինչ են ուզում ինձանից, տեսնում եմ այն, ինչ որ ուզում
են... — և գոչեց դողահար, — հեռացրե՛ք դրանց աչքիցս...

— Ո՛ւմ, տեր մարդպան, — հարցրեց շփոթված Ուրծա ներ-
սեհը:

— Հեռացրե՛ք, չտեսնե՛մ... Այդ խոտե աչքերը: Ասացե՛ք՝
չգան մթան մեջ նայեն, չգա՛ն երազիս քարանաղու դիմացս...

— Գնա՛նք, տե՛ր մարդպան, հանգստյան օթեան, — ասաց
Բագրատունի Տիրոցը:

— Թո՛ղ, նա գինադեի մեջ է, — շնչաց Ուրծա ներսեհը:

Գաղիշոն բռնեց Վասակի թևը և մեղմ քաշեց գնալի հանգրսու-
յան օթեանը: Վասակը շփաց: Նա շնչում էր արագ և դողում:

— Եթե այս մաշող տագնապը պիտի լինի միշտ մեր խնջույ-
քը, մեր կերակուրը, քունը՝ ապա մենք շուտով կդառնանք կենդա-
նի մեռելներ... Սարսափելի՛ է զրադաշտական մոլոխը, լափում
է և՛ հո՛րը, և՛ զավակի՛ն, և ամեն ի՛նչ: Ո՛վ ունի աչքքան զոհ, ա՛ր
սիրաբ պիտի տանի հոր Կսկիծը, մոր տառապանքը, խղճի թու-
նոտ խայթը... Եվ ի՛նչ է այս քաղտրի վարձը, — մի սարսափելի՛
անուն...

— Տե՛ք մարդպան, մի փոքր մահճե ընդունիք հանգստյան
օթեանում, — հորդորեց Գագիշոն:

— Ես հանգիստ եմ: Ներեցեք, իշխաններ, կրքիս հիվանդու-
թյունը շարժվեց ակամա... Այո՛, հանգստանա՛նք և սովորե՛նք
այդպես ապրել: Մեծ գործերը մեծ զոհեր են պահանջում: Վրդով-
վելու բան չկա այստեղ: Գնանք, մտնենք անկողին, և թող բար-
կության բժիշկը ետ բերի մեր սառնասրտությանը: Սենեկապե՛տ,
անկողի՛ն իշխաններին: Տյա՛րք, առավոտ ինձ կտեսնեք կաղ-
ղուրված և նորոգ: Բարի՛ գիշեր:

— Լո՛ւյս բարի, տեր մարդպան, — ասացին իշխանները:

Վասակին տարան հանգստյան օթեան:

Միհրնեբսեհը ստանալով Սեբուխտի պարտության լուրը՝ ինքը կանխեց Հազկերտին, շտապեց բռնել նրան։ Նոր էր Հազկերտը կատաղում, որ Հազարապետը ինքը դրեց հարցը.

— Տե՛ր արքա, վե՛րջ տուր մանր գործողություններին։ Տո՛ւր իբրավունք մեծ գորարանակով վերջացնել գործը։

— Վե՛նե՛րջ տյո՛ւյո՛ւր... իբրավունք տյո՛ւր, գորարանա՛կ տյո՛ւր... — բերանը ծովունց Հազկերտը զայրացած, — ինչո՞ւ գործը ձգձգեցիր այսքան...

Միհրնեբսեհը սփրթնեց, ցնցվեց և սառն շարության մեջ ու հպարտ սպասեց, որ Հազկերտը թույնը թափի վերջացնելի։

— Հա՛ա՛, ասա՛ա՛, ի՛նչ ես լռում, ասա՛ա՛... — շարունակեց Հազկերտը, — մոգերին ջարդե՛լ տվիր, Սեբուխտին ջարդե՛լ տվիր, հիմա էլ ո՛ւմ ես ուզում ջարդել տալ. Երա՛նը... ի՛նձ... թե՛ քո գլուխը...

— Իմ գլուխը, — թավ ու ցած ձայնով ղուսպ ասաց Միհրնեբսեհը, — որպեսզի չջարդվի ոչ Երանը, ոչ էլ իմ արքայի մի մագր... Ինչո՞ւմն է բանը, տե՛ր արքա, հա՛րկ էր սպասել հույների մեղքման՝ հայերի օգնության դիմումին, հա՛րկ էր, որ Վասակը ու մեր հավաքներ և վերցներ իշխանությունը, փրկեր մեր մեծամեծներին, գրավեր բերդերը, հավաքագրեր նախարարներին, ճընշեր հայ ժողովրդին, մոգերը մտցներ ընտանիքները։ Է՛, տե՛ր արքա, դժվարը անցկացրի՝ ձեզ թողի, մնաց դուրսինը։ Թող հիմա գա Պերոզ իշխանը և ավարտի ավարտվածը... Ուղարկել տուր ինձ կառավարատուն՝ գլուխս ետ ուղարկելու քեզ...

Հազկերտը ծուռ ու կողքանց նայեց Միհրնեբսեհին.

— Ի՛նչ, պոռնկի լա՛ց ես լալիս... վախեցնո՞ւմ ես... Կտեսնե՞ր առանց քեզ իր գործերը Երանը...

— Միայն ա՛յդ կուզեի տեսնել՝ քանի դեռ գլուխս ուսերիս է... Իսկ արքաներին, տե՛ր արքա, չեն վախեցնում... Արքաներից վախենում են... Խելքս դեռ գլխումս է։

— Եվ կվախենա՛ս, ա՛ղբ, — գոչեց Հազկերտը կատաղի և գարձավ սենեկապետին, — դահճապետին...

Արագ ներս վազեց դահճապետը։

— Տա՛ր, ետ ուղարկել գլուխը, — հրամայեց Հազկերտը։

Դահճապետը դաժան քաղաքավարությամբ սպասեց, որ Միհրնեբսեհը ինքը շարժվի դեպի դուրս:

— Դո՛ւրս տար... — հրամայեց Հազկերտը:

Դահճապետը բռնեց Միհրնեբսեհի բազուկը և քաշեց դուրս: Դուռն մեջ միայն բաց թողեց և խոր գլուխ տալով Միհրնեբսեհին՝ հարցրեց.

— Ապարա՛նքդ առաջնորդեմ, թե՛ ատյան, տե՛ր Հազարապետ:

— Զնդա՛ն, — հրամայեց Միհրնեբսեհը գոռոզ:

Դեռ չէին շարժվել, որ հետևից հասավ սենեկապետը և հայտնեց, որ Հազկերտը ետ է կանչում:

Միհրնեբսեհը վերադարձավ շար ու վիրավորված:

Հազկերտը նայեց նրան մեղմ խոթողությամբ և հպարտ հրամայեց.

— Կանչի՛ր նյուսալավուրտին թող դումարի մեծ դորաբանակ: Վե՛րջ Հայոց աշխարհին:

— Հրամանդ ի կատա՛ր, — ասաց կիսաձայն Միհրնեբսեհը և լռելյայն սպասեց այլ հրամանի:

— Վե՛րջ Հայոց աշխարհին... Ուրիշ ոչի՛նչ:

Միհրնեբսեհը գլուխ տվեց և դուրս ելավ:

Մի որոշ պահից հետո բանակում և Ապարում թնդաց Հազկերտի հրամանի լուրը: Ծամբարում մեծ կենդանություն սկսվեց:

Այդ գիշեր ապարանքում զորական խորհուրդ եղավ, ուր ներկա էր նյուսալավուրտը և նրա օգնական Դոդվրճը, որ պարսից «մատյան գնդի» և փղերի ուղեմեքամակի հրամանատարն էր: Երկար տևեց խորհրդակցությունը: Գլխավոր կնճիռն էր ժամանակը, — ե՛րբ տանել զորաբանակը Հայաստան: Քանի որ աշունը խորացել էր և մինչև զորաբանակը կազմվեր և ճանապարհվեր, հասներ տեղ՝ կհանդիպեր Հայաստանի խստաշունչ ձմռան:

— Տարաժամ ենք, տեր Հազարապետ, — ասաց Դոդվրճը, — աշունը խորանում է, շտապենք հարվածը տալ մինչև ձմեռ:

— Կարող չե՛նք և ձմեռը տալ հարվածը, — հակաճառեց Միհրնեբսեհը:

— Ես փղերը չեմ տանի սառեցնելու Հայաստանի անիծյալ սառցարաններում, — ասաց Դոդվրճը:

— Բայց եթե ձմեռս չհարվածենք՝ գարնանը դժվար կլինի,— առարկեց Միհրներսեսը, որին զարհուրեցնում էր ոչ այնքան ձմեռը, որքան գործի ձգձգումը, պալատական խարդավան ու դավերը, Հայաստանի գործերի հեղհեղուկ վիճակն ու անակընկալ շրջադարձերը,— պետք է ձմեռս հարվածենք և վերջ տանք:

— Դժվար է շտապել, շենք էլ կարող ուշանալ,— խոսեց Նյուսալավուրտը,— փորձենք շտապել, տալ հարվածը մինչև ձմեռ:

— Կազմեցե՛ք զորաբանակը շտապ, արագ,— հրամայեց Միհրներսեսը,— տանք հարվածը՝ վերջանա՛...

Նյուսալավուրտն ու Դողվրճը ոտքի ելան:

— Տանք հարվածը,— մոմռաց Նյուսալավուրտը:

Աշնան ամպերի ձեզքից արևը ճառագում էր պարօից զորաբանակի զրահավոր շարքերն ու սեռացած դաշտը: Նյուսալավուրտը և Դողվրճը նժույգների վրա ընդունում էին իրենց առջևում անցնող զորագնդերին, որ ստուգվում էին և գնում ջարժում դաշտի հեռու ծայրին:

Ահագին ամբոխ Նյուշապուհից եկել լցվել էր մի կողմ և գիտում էր զորական շարժումները: Պալատականները Միհրներսեսին շրջապատած նստել էին մի փոքր հեռու գորգերին: Փսփսուկ էր լավում նրանց մեջ: Պերոզ իշխանը պարտվել էր պալատական խարդավանքային արշավում և հիմա օձային հայացքներ էր նետում իր հակառակորդին և մաքում անիծում նրան:

Պալատականների մեջ էր և Վախթանգը, որ չէր կարողանում անտարբեր նայել զորքին: Նրա աչքի առջևում տողանցում էր Երանի հզոր զորքը.— հպարտ ուժը Նրանի... Ուռեց կուրծքը: Նա ըզգաց իր մեջ կռվի մարմաջը և հայերին ոշնացնելու տարօրինակ, անդիմադրելի մի կիրք, որ զուրս լողաց նրա հոգու ընդերքից և տիրեց նրան: Նա վճռեց մտնել զորաբանակ և գնալ պատերազմ Հայաստանի վրա:

Ճաշին տուն վերադարձավ Վախթանգը և հրամայեց ծառայապետին պատրաստել իր զենքն ու նժույգը: Տանեցիկները ակահ-

ցին լացրի։ Յրավաշին՝ գոթանչը, տագնապալի մոտեցավ նրան և սիրտ արեց հարցնելու.

— Ձէ՛ր քինի, որ շքնալիք, ո՛րդի...

— Չգնայի՛, — խեթ նայեց Յրավաշիին Վախթանգը, — ո՛ւշ եմ գլխի ընկել, ո՛ւշ եմ գնում։ Ես վաղուց պիտի զորքի մեջ լինեի։

Հետո զայրացած ոտը խփեց գետնին.

— Ի՞նչ, ստրուկ արմին Արսենը սուր բարձրացնի իր տիրոջ՝ Երանի՛ վրա, ի՛մ վրա... Ես նրան չսպանեցի։ Եվ այստեղ էլ միտք չունեի։ Ես նրա ոգին կսպանեմ կովում։ Դա միտք ունի։ Թող իմանա, թե ո՛ւմ ստրուկն է և ինչո՞ւ։ Ո՛ւր է Խորիշան...

Կանչեցին Խորիշային։

— Գնում եմ սուրս միեմ սիրեկանիդ սիրտը։ Սրտիցդ հանի՛ր նրան... արմին Արսենը երազ էր՝ զարթեցիր՝ չկա՛։ Դե՛...

Եվ համբուրեց Խորիշային։ Խորիշան ևս համբուրեց նրան։ Եվ մի բան մրմնշաց։

— Ի՞նչ ասացիր, — հարցրեց Վախթանգը։

— Սուրդ ի՛մ սիրտը... — լացեց Խորիշան և ընկավ Վախթանգի գիրկը։

Վախթանգը խանդաղատեց, աչքերը՝ թքշվեցին.

— Անիծյալ տե՛ր, որդին ոչ մի բան չի հաղթում... — մոռաց Վախթանգը, ետ հրեց Խորիշային և ապա գրկեց համբուրեց Յրավաշիին, Խորիշայի թրոջը, Դիշտրիային անգամ և նստելով նժույգ՝ դուբա ելավ իր ապարանքից։

Նա գնում էր միանպյու այն առաջապահ զորագնդին, որ ըշտապ շարժվում էր դեպի Հայաստան։

Տանեցիկները մտան օթեան։ Միայն Խորիշան քայլամուր գնաց այգու արևմտյան պարիսպը, և բարձրացավ փոքրիկ աշտարականման հարթակը, նստեց կավե նստարանին։ Դիմացը լայն տարածվում էր աշնան գաշտավայրը իր սրտամաշ մերկությամբ։ Երեկոյացել էր։ Ապարանքը, այգու կավաշեն պարիսպը, ծառերը, առանձն ողողվել էին մայր մառնող արևի նարինջով։ Նույնագույն լույսով հրդեհվել էր ողջ նյուշապուհ քաղաքը հարավում։

Խորիշան հայացքը սուզեց հրաշեկ հորիզոնի մեջ, որի ամպեղեն վարագույրը տեղ-տեղ պատառվել, անցքեր էր բացել դեպի կաթնուղ։ Հեռաստանի խորքերը։ Հեռո՛ւն, հեռո՛ւն հալչում էր

մի ամպեղեն ոսկեմակույկ, հալչում էր հեռանալով ավելի՜ և ավելի՜ հեռուն: Այնտեղ, ուր նա է, ուր կորել է նա երևի, եթե չի զոհվել արդեն մարդկային սրին, գազաններին, փոթորիկներին...

Ամեն ինչ այդպես գնաց, հեռացավ Խորիշայից: Մերկացավ, ամայացավ նրա կյանքը, գնաց այնպես, ինչպես ահա գնում էր արևը, հանգչելով, հանգչելով հետզհետե:

Հոնաց աշխարհի ուշ աշնանային տափաստանը կորչում էր շորս կողմը լայնածիր, հեռասույգ: Տամկացած գետնի աշնանային զմրուխտը ապրում էր իր վերջին օրերը: Լճակները միամիտ, ակնապիշ նայում էին գունատ երկնքին: Զուրը թաքնվում էր խոտերի ու ճումբերի արանքում՝ տեղ-տեղ պսպղալով ինչպես պարզ զաշույն: Հեռաստաններում ծխում էին հոների ուրթերը, սևին տալիս նժույգների թաքունները և ուղտերի երամակները, տխուր տափաստանի ամայությունը մեղմելով:

Բարակ, անվերջ երկար ճանապարհով գնում էր Վարդանը իր շքախմբի և հոն ուղեցույցների հետ, որոնց մեջ՝ Ճորա Պահակից Վարդանի վերցրած հոն ուղեցույցը՝ Սամղաջեմբան: Ուղեկցում էր նաև Մելքոնը, որ ընդառաջ գալով Վարդանին՝ տվել էր վերջին տեղեկությունները Հոնաց աշխարհի գործերի մասին և հիմա առաջնորդում էր դեպի նրանց արքայանիստը Իթըլ գետի Հորդան:

Ճանապարհի աջում և ձախում հանդիպում էին մանր ուրթեր, հոների խմբեր, որոնց մոտից անցնում էին հայերը հանգիստ ու ապահով:

Ցուրտ առավոտը պարզկա գիշերից հետո միտում էր մեղմել արևի ժլատ ջերմությունից: Սկսեցին հաճախել թաքուններն ու երամակները, — պարզ նշան, որ մոտենում են Հորդային:

Անցնում էին ուղտերի երամակի մոտով: Նրկու հոն բերանքս-իվայր ընկած ուղտերի առաջին կուզի վրա և երեսները թաղիքի մեջ թաղած քնել էին՝ թողնելով ուղտերին արածելով շրջել գնալ ուր որ կուզենային սրանք: Մի փոքր հեռվում մի տասնյակ հեծյալ հոներ մերկ նժույգները թռցնելով ընկել էին ամիսներ

ազատ արձակած և արդեն վայրենացած նժուգների հետև՝ ճիգելով նրանց որսալ օղապարանները վզները գցելով:

— Սկսեցին երևալ հեծյալների զորախմբեր, որ հեռու մոտիկ նկատվում էին, մերթ սլանում, մերթ դանդաղում, երբեմն անսպասելի շրջվում ետ և արագ անհետանում: Մելքոնը բացատրեց, որ դրանք հետախույզ խմբեր են, որ շրջագայում են Հորդայի շորս բոլորը՝ կանխելու համար որևէ թշնամական անսպասելի հարձակում:

Վարդանի շքախումբը այնքան աշկարա և հանգիստ էր գնում, որ նրանով, ըստ երևույթին, շատ չէին զբաղվում հետախույզները: Թեև մեկ-մեկ մի կենտ հեծյալ որևէ տեղ գետնի տակից բռնելով գալիս էր մոտենում և տեսնելով հոների ուղեկցությունը՝ ետ էր թռչում կորչում:

Վերջապես տափաստանային հեռաստանում ծխալ սկսեցին սևին տալով Հորդայի ուրթերը: Ավիլի մոտենալով՝ Վարդանի շքախումբը սկսեց պարզ որոշել Հորդայում մի քանի խմբավորումներ: Մեջտեղը Հորդան էր՝ թաղիքե, ցանցառ տարածված, հսկայական վրանաքաղաքը: Նրա շրջանից դուրս մեկուսի խտանում էին զորքի երկու մեծ զանգվածներ անտառի սևությամբ:

Հորդայի ուրթերի արանքում մեծ հրապարակ էր բացվում, «կուրենը», որի մեջտեղ բարձրանում էր մի մեծ, բազմակտուր սաղավար, որ ուներ զանազան հարկաբաժիններ: Նա ճերմակ թաղիքե գմբեթներ ուներ և կապույտ մետաքսե պատեր: Նրա դռներ կանգնած էին նիզակավոր պահնորդներ:

Դա արքայի գահանիստ պալատ-ուրթն էր:

Հորդայի արքան գնացել էր ընդառաջ Աթըլին, սև հոների սարսափելի առաջնորդին, որ փոթորկի պես հասնում էր հեռավոր արևելքից:

Իսկ ժամանակը թռչում էր... Այնտեղ, հայրենիքում երեկ ամեն ինչ իրար խառնվեց: Այնտեղ, հայրենիքում իրեն էին սպասում բոլոր բյուրավոր աչքեր...

Օրերն անցնում էին անպտուղ: Եվ ահա մի օր էլ ի հավելումն անհաջողության՝ հայտնվեց Անատոլ զորավարը Եղփարիոս Ասորու հետ: Նրանք դեսպան էին եկել Բյուզանդիայի նոր կայսեր՝ Մարկիանոսի կողմից: Ի՞նչ կարող էր ստացվել այդ մարդկանց ներկայությունից: Նրանք բարեկամական դաշինք կնքելով հոնե-

րի հետ՝ արգելք կլինենին Վարդանի և հոների դաշինքին: Քող կրնա
քին դաշինք հոների հետ, գոնե հայերին չխանդարեն:

Հորդայում օրեցօր սպասում էին Աթըլին Քանի գնում՝ լար-
վում էին այնտեղ: Ամենքն սպասելով խաբանին՝ գործերը թողել
էին: Բյուզանդական ղեսպանները սակայն գործի անցան, և
առաջին գործն եղավ հայերին զրպարտելը: Հոն ավագ իշխանա-
վորը ուշադրությամբ լսեց Եղփարիոս Ասորու հերյուրանքները այն
մասին, որ հայերը կամենում են Աթըլին կռվեցնել Բյուզանդիայի
հետ, հեփթաղներին պարսիկների հետ, ինչպես պարսիկներին
կռվեցնում են քուշանների հետ: Հոն ավագ իշխանավորը լարվեց և
հետաքրքրությամբ սրեց Վարդանի կողմը:

Մի առավոտ հոն հեծյալը նամակ բերեց Վարդանին Ատոմից:
Տագնապալից էին լուրերը: Առաջինը՝ Բյուզանդիայի կայսրը
մերժել է օգնությունը: Երկրորդ՝ Վասակը դրժել է ուխտը և ապրս-
տամբել, գրավել է բերդերը, արձակել պարսիկ մեծամեծներին:
Ատոմը քաշվել է լեռները և մանր հաքածոկումներով ջանում է
կղզիացնել Վասակին Այրարատում:

«Շտապի՛ր, փութա՛, տե՛ր Սպարապետ,— գրում էր Ատո-
մը,— և ապա իմացած լինես, որ պարսիկների մի մեծ զորաբա-
նակ շարժվում է դեպի Աղվանք կամ Հայաստան»:

Վարդանը զգաց, որ գունատվում է: Փորձությունը գաժան էր:
գժվարին էր դիմանալը:

— Զգենք հեռանա՛նք, Սպարապե՛տ,— ասաց Արշավիրը:

Վարդանը շիտուցեց: Նա վերդիր էր անում,— ե՛րբ վերջացնի
այստեղ գործը, ե՛րբ գնա հասնի տուն, ե՛րբ ճնշի ապստամբու-
թյունը և ինչպե՛ս հասցնի կազմել դիմադրական արքունի զոր-
քը... Փորձությունը դաժան, գաժան էր... Վասակը փոքր չէր, և այն
արհամարհելը աններելի հանցանք էր: Վարդանը խիստ մտահոգ
էր: Երբեք ռազմերի դաշտերում նա չէր կանգնել այդպիսի լուրջ
մտահոգության առաջ: Այնտեղ վտանգ էր եղել ճափատամարտը
տանուկ տալու, ընկնելու: Դրանք հանձնառուների բաներ էին Վար-
դանի համար: Բայց այստեղ մարտնչումը պալատական խարդա-
վանքների մեջ, սառը զրպարտությունների, շարախոսությունների
գեների հանդեպ գտնել զենք, որով հնար լիներ և դիմադրել և
ազնիվ մնալ — ահա բուն դժգոհությունը, անգամ սարսափը
Վարդանի համար: Մտեղծվեց Հազկերտի զնդանը հիշեցնող մի

Հագեցեալ երկրն տրանք, — ներքին կոփւմ, խոր ինքնասիրութիւն:

Վարդանը անձամբ ժանոթ էր թե Անաառու զորավարի և թե Նղիսարիոս Ասորու հետ: Սրանց ուրթերը հեռու չէին Վարդանի ուրթից: Հանդիպումը անխուսափելի էր: Նվ ըստ երևույթին բյուզանդացիք ևս հայերի պէս չէին կամենում հանդիպել իրար և դժգոհ էին, որ այսպէս անապեղաբեր հանդիպեցին:

Բայց երկու կողմն էլ զգում էր հանդիպման անխուսափելիութիւնը և անհանգիստ էին:

Մի քր վերջապէս լուսադեմին թմբուկները զննդացին և շեփորները ժողտացին սուր ու երկար: Վարդանը զարթնեց և դուռնայեց: Մեծ իրարանցումը ցույց էր տալիս արտակարգ մի դեպք: Սպասավոր լրտեսը, որ միշտ ուրթի դռանն էր քնում, հայտնեց, որ Աթըլը մոտեցել է, պատրաստվում են դիմավորելու նրան:

Հորդան դատարկվեց համարյա: Հոնական զորագնդերը հոսեցին դեպի արևելք՝ դիմավորելու Աթըլին: Մինչև կեսօր դեռ չէր երևում Աթըլը և ահա կեսօրին թմբուկների որոտի, շեփորների կռնչումների, ծնծղանների, դափների, սրինգների աղմուկով Հորդա մտավ Աթըլը իր մեծ զորաբանակով: Առջևից գալիս էր սևադեմ ալեհեր շամանը աշխետ նժույգ նստած և հետևից քաշում էր գեղազարդ նժույգի մետաքսն սաւնձը: Գա Աթըլի նժույգն էր: Ամպհովանի պատգարակի մեջ նստած էր Աթըլը՝ հենված կապույտ ոսկեթելած քարձերին: Խաբանի պատգարակը շրջապատված էր ընտրի հեծյալների օղակով: Հետևից գալիս էր մի սպիտակ ուղտ՝ արտասուվոր գեղեցկութեամբ: Պատանի մի հոն մետաքսն արկանով քաշում էր նրա սաւնձը: Ուղտը անբեռն էր և նրա ականջներից ու երկու սապատից քարշ էին գցած դեղին մետաքսի ժապավեններ: Նրա վրա նստած էր աներևույթ աստվածը, որ Աթըլին առաջնորդում էր պատերազմ:

Հորդայի բնակչութիւնը, որ ընդառաջել էր Աթըլին դիմավորելու՝ ճանապարհի երկու կողմը հնձած արփի պէս փովեց գետնին բերանքսիվայր՝ իրավունք շունենալով նայել խաբանին:

Աթըլը ոչ շատ տաքեց, ավելի շատ կարճահասակ, թխադեմ գորական էր: Նրա լուսանի աչքերը, շեղ ու նեղ սակայն, նայում էին վայրի ու շար: Նա անտարբեր էր թվում դեպի իրեն ցուցաբերած հլու ջերմեռանդ ընդունելութիւնը: Ավելի շուտ նա ոչ ոքի չէր նայում, այլ մի անորոշ կետի, որ չգիտես հեռաստաններում

էր, թե մոտիկ մի տեղւոյ կատարյալ արհամարհանքը դեպի լայնագանգված բազմութիւնը նրան դարձնում էր ընդմիշտ անհաղորդ, անմատչելի: Երբեմն մի ակնթարթ նա լուսանի հայացքը սեւեռում էր հարձակման պատրաստ շարժւոյի շողով:

Աթըլի հետեւից տեղահանված, շարժված անտառների թանձրութեամբ երկարածիգ գալիս էր նրա գորքը: Դրանք հեծյալներ էին, փոքրիկ, տգեղ, բայց տոկուն նժույգներին հեծած: Այդ լերկերես, լերկակզակ մարդիկ, կարճ հասակի համեմատ մեծագլուխ, կորովանդամ, կարճոտն, երկարիրան, սեամորթ, շեղալին մարդիկ սարսափելի տպավորութիւն էին թողնում: Նրանք զինված էին տեգերով, նետերով և սրերով, թէններին վահան, օղասպարները հագներին:

Նրանց շարքերը երբեմն ընդմիջում էին Հորդայից նրանց դիմավորող գորքերը՝ գրեթե նույն զենքերով:

Սրանց հետեւից գալիս էին ծածկավոր սայլերը, ուղտերը, լեռնակիր ձիերը հոների ընտանիքներով, բոժոժներով զարդարված ականջներով, մրկած մորթի կանանցով, որ գնում էին սայլերին նըստած կամ հետիոտն՝ երեսները մեջքապարկերը գցած:

Ամենից վերջը ձգվում էին ձիերի թաքունները, ուղտերի երամակները և ոշխարի հոտերը:

Այս ամենը այնպես էր ազդում նայողին, կարծես մի աշխարհ ավերվել՝ տեղափոխվում է մի ուրիշ աշխարհ, բերելով իր հետ ավերածութիւն այդ նոր աշխարհին: Այդ ջրհեղեղը, աղետը, սարսափը գալիս էր անվերադարձութեան ծանրութեամբ, ճնշում, ոչնչացնում էր մարդկային կամքը, հոգին: Դա իր հետ բերում էր հուսահատութիւն, մահ:

Թափորը եկավ և կանգ առավ պալատ-ուրթի առջև, ուր ճարպիկ հեծյալները արագ ցած թռան նժույգներից և վազեցին Աթըլին դուրս բերելու պատգարակից: Շամանը սպասեց, ու երբ Աթըլին առան մոտ բերած գահավորակի վրա և բարձր բռնած ներս տարան պալատ՝ նա առաջ ընկավ գնաց ներս: Նրա հետեւից ներս գնացին Աթըլի ընդարձակ երկրների արքաները Հորդայի արքայի հետ միասին: Աթըլի գահավորակը դրվեց պալատուրթի մեջտեղ, իսկ արքաները գնացին և կիսաբոլոր կանգնեցին նրա մոտ: Ներս մտան Աթըլի գորքերի զորացուները, որ կանգնեցին նրա դիմաց: Առաջ եկավ շամանը և հայտարարեց, որ հասած վայրը

բախտավոր է: Աթըլը նշան արեց՝ ձեռք կիսովին բարձրացրած՝ և բոլորը ցրվեցին: Աթըլին տարան հանգստյան օթեան պալատին կպած հարկաբաժնում: Ամենքը գնացին հանգստանալու:

Հակառակ Վարդանի ենթադրությունների՝ ոչ միայն հեփթաղների արքան, այլև ինքը Աթըլը հետաքրքրություն ցույց տրվին դեպի հայկական դեսպանությունը: Վարդանին, Արշավիրին, Արտակ Պալունուն և Խորենին առաջնորդեցին Աթըլի մոտ՝ կանխապես հրահանգելով նրանց մեծ խաքանին ներկայանալու կարգը, որ նրանք պարտավոր էին կատարել: Վարդանը երկմտի էր: Մեկ թվում էր թե գործը հաջող կընթանա, մեկ էլ երբ մտածում էր բյուզանդացիների մասին՝ կասկածում էր:

Անդնելով դրանիկների մոտից հայերը մտան պալատ-ուրթը և դռների մոտ ծունկի եկան: Աթըլը աչքերը սրեց Վարդանի վրա, որ բոլորից բարձրահասակ ու ալեհերը լինելով՝ աչքի էր ընկնում: Նա նկատեց, որ պալատական արարողապետը կարգադրեց Վարդանին և մյուս իշխաններին սրերը հանել և հանձնել: Աթըլը ձեռով նշան արեց, որ Վարդանին հարգեն և շառեն զենքը: Ապա երբ Վարդանին յուրայիններով առաջ բերեց արարողապետը և կրկին հրահանգեց ծունկի գալու՝ Աթըլը ասաց.

— Թող նա առաջ գա առանց այդ ծեսի: Հարգենք մարտերում մոխրացած ալիքը այս զորականի, որին յուրայինները ուղարկել են այսքան հեռուները:

Վարդանը առաջ եկավ և խոնարհաբար գլուխ տվեց Աթըլին:

— Ո՞ր ծով ու ցամաքից ես, ո՞ր աշխարհից իս եկել մեր աշխարհը,— հարցրեց Աթըլը:

Վարդանը Սամղաջեմբայի միջոցով պատասխանեց.

— Հայոց աշխարհից եմ, Վրկանա և Պոնտական ծով ու ցամաքից: Պարսից արքան, որ մեր ու ձեր թշնամին է՝ ոչնչացնել է կամենում...

— Իրավունք է՝ թե կարողանա,— հեզեց թե լուրջ ընդհատեց Աթըլը:

— Կդիմադրենք, մեծ խաքան, թույլ չենք տա:

— Իրավունք է՝ թե կարողանաք,— նույն նշանակով ասաց Աթըլը և ապա սպասելով, թե ինչ կասի Վարդանը՝ հարց տվեց.

— Հիմա ի՞նչ ես որոնում մեր աշխարհում:

— Ես եկել եմ պատերազմի դաշինք կոնկու մեր և ձեր արքայի միջև:

— Դաշինքը սրի ծայրին է, օտա՛ր իշխան: Ունե՞ք սուր:

— Ունենք: Մենք ոչնչացրինք պարսիկ զորագունդը Աղվանքում, եկանք գրավեցինք Ճորա Պահակը:

Վարդանը նոր այդ պահին միայն նկատեց, որ ներս էին բերված նաև բյուզանդական զենապանները, որ լսում էին իր և Աթըլի խոսքերը: Նա զգաց Անատոլ զորավարի խայթիչ հայացքը և հասկացավ, որ իրենից առաջ Աթըլը ընդունել է բյուզանդացիներին:

Աթըլը նոգկալի ժպտաց և նայեց Վարդանին: Բա՛ն հիշեց, թե՛ մի բան գիտեր, որ տառապալանք և կտակած էին հարուցում նրա մեջ:

— Ասում են՝ գուք այնպիսի ցեղ եք, որ կռվեցնում եք ամեն-քին ամենքի դեմ,— ասաց Աթըլը:

Բոլորը կիսաժպիտ նայեցին Վարդանին: Զարաթինդ նայեցին բյուզանդացիները՝ զգալով իրենց բանեցրած թույնի հաշոդ ներգործությունը:

— Կարող է ճշմարիտ լինել այդ աշխարհ է, կպատահի, մեծ խաբան,— պատասխանեց Վարդանը հանգիստ,— բայց ի՞նչ օգուտ մեր ցեղին ամենքի կռիվը ամենքի դեմ՝ երբ նրանք իրար հետ պիտի կռվեն մեր երկրում և մեզ ոտնատակ տան: Հետո՞ ի՞նչ օգուտ ունեն ամենքը կռվելու ամենքի դեմ՝ մեր, մի փոքրիկ ցեղի ցուցմունքով: Ամենքը շունե՛ն իրենց խելքը: Մենակ մե՛նք ունենք խելք...

Անատոլ զորավարը խոնարհություն արեց Աթըլին:

— Հա՛, ի՞նչ կա,— հարցրեց Աթըլը,— թող խոսի Բյուզանդի մարդը:

— Տեր տիեզերքի: Ամենաողոմածորեն բարեհաճիր հարցնել հայ իշխանին, թե ի՞նչ հաղթություններ է տարել նա ձեր դեմ պարսից ու ձեր քուշանների կռիվներում...

Աթըլը սպառնալից նայեց Վարդանին:

— Այն հազթությունները, որ տարտաժար ենք տանել իբրեւ հավատարիմ զորավար մի արքայի... — պատասխանեց Վարդանը:

— Իսկ ի՞նչ օգնության գիմում է արել իշխանը Բյուզանդիային իր այդ արքայի դեմ, — հարց տվեց Անատոլ զորավարը:

— Օգնեն, որ ետ մղենք այդ ապերախտ արքայի բռնակալ հարձակումները մեր երկրի դեմ, — պատասխանեց Վարդանը: Եվ հանկարծ բարձրացրեց ձայնը և դիմեց Աթլին:

— Ամենաողորմածորեն հարց տուր Բյուզանդ իշխանին, մեծդ խաբան, ինչո՞ւ Բյուզանդիան մերժեց մեր օգնության կոչը... Ի՞նչ դաշինք ունի Բյուզանդիան Սրանի հետ ձեր քաջանների գեմօ ինչո՞ւ նրանց է իրավունք՝ բարեկամներ որոնել իրենց թշնամիների դեմ, իսկ մեզ, մի բուռ ժողովրդի, արգելված լինի այդ:

Աթլը մտածում էր: Հետո հանդարտ ասաց.

— Ամենքն իրավունք ունեն: Ինչ որ կարող են: Իսկ դուք ի՞նչ կարող եք պարսից դեմ ու մեզ հետ:

— Մենք կավերենք ձորա Պահալը, թող ձեք զորքը լցվի այդտեղից Սրան:

Աթլը կրկին մտածեց: Նրան լատ երեւոյթին շատ տվելի մեծ մտքեր ու հոգսեր էին գրազեցնում: Նա հարցրեց.

— Կա՞ն Հիմա առաւ ինձ ազնվաբեւեւ — եթե ես կամենամ Բյուզանդիա գնալ նրանց արքային հյար՝ կա՞ն նախապահ՝ ձեր երկրի վրայո՞վ:

Անտառը զորավարը գունատվեց: Ողջ պալատական շարքը գերազրգիւ հետաքրքրությամբ լարվեց:

— Կա նախապահ, — պատասխանեց Վարդանը ոչ պակաս խռովյալ հոգով, — բայց միայն գնալուս Վերապարձ չկա: Քեզ կը հանդիպի քո թիկունքում քո պառնառած սովը: Ծակ ձեռքը շատ է երկար:

— Բարի, — ասաց Աթլը, — մեր Հորդայի արքան կգա ձեր երկիրը ձեզ օգնության պարսիկների դեմ:

— Կհրամայե՞ս կռենք դաշինք: Մենք մեր պարաքը պիտի կատարենք, — ասաց Վարդանը:

— Կոնցեք դաշինք, եթե հավատում ես դաշինքին, — ժիծաղեց Աթլը, — ահա դաշինք ունենք մեր աշխարհի հողմերի հետ, որ քշում են սովաղը, սովաղն էլ մեզ, մենք էլ կամ ձեզ կամ Բյու-

զանդին: Ամենքը ամենքի թշնամին են, հա', հա', հա': Ապա՞: Մենք էլ ունենք մեր թշնամին. ամենաուժեղից ամենաուժեղը: Ավազը, նա էլ մեզ է դուրս անում: Գնա՛, դաշինք կոիր հետը: Բարի, թող մեծ շամանը մեր ճանապարհը գծի կամ Պոնտոսի հյուսիսով կամ հարավով:

Աթըլը ունեքերը կիտեց: Արարողապետը մոտեցավ Վարդանին, և գլուխ տալով հասկացրեց, որ ընդունելութունը վերջացավ: Վարդանը և մյուս իշխանները խոնարհութուն արին Աթըլին և ընկրկելով ետ-ետ՝ դուրս ելան:

— Վա՛յ մեզ, վա՛յ մեր դաշինքին հողմերի ու ավազի հետ,— քմծիծաղեց Վարդանը, երբ գնում էին իրենց ուրթը:

Հորդայի արքան դուրս եկավ մի շատ համեստ և խելացի մարդ: Նա հրավիրեց Վարդանին նստել իր դիմաց ասեղնագործ թաղիքին, ինչպես և ինքը նստել էր նույնպիսի թաղիքին: Հոգսերի և կյանքի դառն փորձի կնիքը թախծալի մի ստվեր էր դրել նրա դեմքին: Նա Վարդանի հետ դաշինքը կոեց իբրև առօրյա կյանքի մի ձեռնարկում: Դաշինքի պայմանն էր. Վարդանը քանդում է Ճուրա, Պահակը և ճանապարհ է տալիս հոններին մտնելու պարսկական գավառները: Վարդանը պայման դրեց, որ գործի հաջողության համար հոնները հարձակվեն պարսկական զորքերի վրա և ոչ թե զբաղվեն ասպատակություններով և բնակչության կոլոպուտով: Միաժամ այլ պայման, որ հոնները չեն մտնի Աղվանք և Վրաստան: Ապա վերջին պայման, որ հոնները առայժմ կվարեն մանր հետախուզական կոիվներ և զորք կգումարեն գլխավոր ճակատամարտի Ֆամար և կճակատեն հայերի հետ միաժամ: Հոն արքան համաձայնվեց. միայն շեշտեց այն հանգամանքը, որ իր զորքը զորք չի դառնա՝ եթե ասպատակություն և ավարառություն չիկնի:

— Դա մեր ապրուստն է,— ասաց արքան:

— Դո՛ւք գիտեք,— ասաց Վարդանը,— բայց ավարառությունն ու ասպատակությունը քայքայում է զորքը:

— Ո՛չ մեր զորքը: Ընդհակառակը՝ այդ է, որ ստեղծում է և զորացնում մեր զորքը,— բացատրեց արքան հոգածու և լուրջ:

Դաշինքի կոումը զարմացրեց Վարդանին: Դա շատ պարզ մի պոթոնոլոթյուն էր հոն արքայի կողմից — նա բերել տվեց մի թաս ջուր և խմելով դրանից՝ առաջարկեց խմել նաև Վարդանին նույն թասից:

Իսկ երբ Վարդանը վստահություն ներշնչելու համար հանեց իր ծոցի փոքրիկ ավետարանը, որի վրա երգվեց հավատարիմ կատարել դաշինքի պահանջները՝ հոն արքան ցանկություն հայտնեց, որ ինքն էլ կերգվի ավետարանի վրա՝ Վարդանը ոչ փոքր զամանքով մեկնեց ավետարանը արքային, որը երգվեց նրա վրա:

Այնուհետև արքան պահեց Վարդանին և մյուս դեսպաններին իր մոտ հացկերույթի: Կերակուրների տեսակը՝ որսի միսը՝ ձիերի մեջքի վրա թամբով ծեծած՝ տաքացրած, կումիսն ու կաթնամթերքը, մոխրի մեջ եփած հացն ու պարզ մատուցումները թեև ոսկի ամանեղենների մեջ և հանգիստ զրույցը Վարդանի առջև նկատում էր աստանդական քոչվորի վայրենի կենցաղ ապրող մի նահապետական արքա, որ չի էլ իմանում որն է իր հայրենիքը: Արքան սյուսմեց, որ իրենք եկել են «աբևեյլան երկրի տակից», որ ինքը հիշում է իր հոր պատմած իրենց արոտավայրերի մասին «ավելի արևելյան երկրի տակ»:

— Հիմա Երկնայինը ճանապարհ է բաց անում արևմտյան երկրներին տակ,— ասաց արքան:

Վարդանը լսում էր սարսափներով հղի այդ խոսքերը:

— Ապրումառը սղում է օրեցօր,— ասաց արքան,— ցեղերը ոչնչանում են արևելքում, արոտները խլելով ավաղից ու իրարից: Դուրս են քշում իրար, դեպի արևմուտք: Եվ ով այստեղ ամենաուժեղն է թվում, որ առաջ է ընկած դեպի արևմուտք տանող ուղիների վրա՝ ամենաթույլ հալածվածն է արևելքից:

— Իսկ մեծ խաբա՞նը,— հարցրեց Վարդանը:

— Երկնայինը միակն է, որ իր ձեռն է առել արևելքն ու արևմուտքը և զսպում է ցեղերին:

Վարդանը կամեցավ իմանալ, թե ինչով վերջացավ բյուզանդացիների բանակցությունները: Արքան ժպտաց քթի տակ:

— Ինչո՞վ պիտի վերջանա մի բան, որ նոր պիտի սկսվի: Նրանք ուզում են այստեղ կռել դաշինք բարեկամության: Երկնայինն ասաց, որ նա դաշինք կկռի Բյուզանդիա, կայսեր պալատում:

Վարդանը նկատեց, որ արքան այնքան էլ պարզամիտ չէ, որ ունի կովոյ՝ և արշավող ցեղերին հասուկ խորամանկութուն։ Ուտի և կանխեց նրան։

— Մենք կռենք մեր դաշինքը այստեղ։ Իսկույն հենց որ մեր ճակատամարտն սկսվեց պարսիկների դեմ, ես կբռնդեմ Ճորա Պահակը, և դա կլինի իմ կատարումը։ Իսկ դուք կկատարեք՝ երբ ձեզ իմաց կտամ սուրհանդակի միջոցով։ Սվ դուք ճակատամարտի օրերին կհարձակվեք Փայտակարան։

Արքան վստահության հայացքով նայեց Վարդանին և ասաց.

— Դու զորքի մարդ ես և քաջ մարդ։ Իսկ քաջ մարդուն կարելի է օգնել։ Կիսուժենք Փայտակարան՝ հենց որ ճակատամարտն սկսվի։ Սկսի՛ր, սկսի՛ր,— նայեց Վարդանին և կրկին,— հա՛, հա՛, սկսի՛ր,— կարծես խաղ էր սկսելու Վարդանը։

Արքան կանչեց Ճորա Պահակ ուղարկելիք զորավորին։ Սա եկավ և շոքեց ուրթի մուտքի մեջ։ Արքան ձեռով նշան արեց նրան գալ և կանգնել մի փոքր հեռու իրենից։ Զորավարը կանգնեց ձեռները փոթին։

— Սա է այն զորավար իշխանը,— ցույց տալով Վարդանի վրա ասաց արքան,— որի հետ պիտի պատերազմես պարսիկների դեմ։

Հոն զորավարը հանդուգն ու սուր նայեց Վարդանին։ Խենթ ուրախությունը և տափաստանային վայրի ազատության և արշավների, ասպատակումների միտող կիրքը նրա մեջ եռացնում էին անսանձելի մի քրքիշ, բայց նա դժվարությամբ թե ինչ՝ զբաղեց և թաքուն ժպտաց։ Երբ արքան հաղորդեց նրան Ճորա Պահակում նրա անելիքը՝ նա կարմրեց, հարբեց։ Արքան մանրամասն հրահանգեց Պարսկաստանի արշավը և ապա Վարդանի հետ լրացուցիչ կազմելով՝ դաշինքի խաղաղօժան պայմաններն ու անելիքների ծրագիրը։

Հետևյալ օրը Վարդանին արձակեց Հորդայի արքան։ Նա ճանապարհ ընկավ հոն զորքերի զորավար Թոլաթուսի հետ։

Վարդանը Հորդայից դուրս եկավ ծանր զգացմունքներով, ավելի ծանր քան Հազկերտի զննանում։ Ի՞նչն էր պատճառը, նա դեռ առաջին պահին լավ չէր պարզում իր համար։ Զէ՛ որ նա այստեղ նվաճեց մի բազմական ուժեղ դաշնակից՝ պարսկական արհամիրքի դեմ։ Ի՞նչն էր դառնացնում նրան այստեղ ավելի։ Նա

բարձր պահեց իր ժողովրդի պատիվը, նա գետին չգարկեց իր պատիվն ու ինքնաթիրութիւնը: Ուրեմն ինչո՞ւ ծանրացավ նրա հոգու վրա Հորդայի այս ձեռնարկը: Սակայն երբ նա հիշում էր իր և Անատոլ զորավարի վեճը Աթլի առջե՛ նվաստացում էր ըզգում, որ ինքը կարիքի ստիպմամբ Անատոլի դեմ գործ էր անում համարյա նրա գործած գնեքը: Թշնամական մերկացումը:

Հասնելով Ճորա Պահակ՝ Վարդանը հրաման արձակեց ագի-րի, քերգը, Հոնները, ազվաճները և հայ գիւղերները մեծ դժվարու-թյամբ առկերեցին գլխավոր մուտքերն ու կարեւոր աշտարակ-ները:

Վերջացնելով գործը՝ Վարդանը կապի համար մտերմասն պայմանավորվեց հոն զորավարի հետ և ճանապարհ ընկավ դեպի Հայաստան, ավելի ճիշտը՝ վազեց: Շտապում էր.— Վաստիկի ապստամբութիւնը գերաճում էր, գառնում նվաճումն, հասնում էր արհաւիրքը — պարսից զորաբանակը:

— Սկսվե՛ց էլի հետույքները թամբի վրա ծեծել տալը, — մրթմրթաց Արշավիրը, — ահնարկելով Վարդանի արագ արշավի հարկադրանքը, — հիմա կհանի՝ հոգիներս օրական չգիտեմ քանի վարսախ... Քուշանների գայլի վարգն է հռչակված: Բարդան մամիկոնյանի վարգը չե՛ն տեսել...

Ճանապարհորդները Աղվանից դաշտավայրերում հանգիստելով Վարդանի զորագնդին՝ ապշած կանգնում էին և երկար նայում նրա հետեից՝ չհասկանալով, թե առ ի՞նչ խելագար վազք է, անտ-ղոք թե՛ դեպի նեոլոյգները և թե՛ դեպի հեծյալները:

— Ասում է՝ «գամի՛ր թշնամու ուժերը ծովի շուրջը»: Ահա ես էլ գամել եմ: Բայց գամվել եմ նաև ե՛ս, — գանգատվում էր Արտակ Մոկացը, երբ երեկոյան Զոհրակը մտավ նրա օթեանը՝ Ողտկան ամրոցում, — արա վե՛րջը...

Զոհրակը լուռ նայեց նրան:

— Ահագին ուժեր՝ Մամիկոնեից, Մոկաց, Արծրունյաց՝ կազմել նստեցրել եմ այստեղ, մինչ այնտեղ Արտաշատում վաստե-լյանք սպառնում են դավաճանել, — շարունակեց նա:

— Մովի շուրջն էլ հանգիստ չէ։ Ռշտունյաց նախարարը դա՞րան է մտել իր աշխարհում, Խորխոռունյացն էլ Արտաշատից է նյութում դավը... Ի՞նչ է շարժվում խավարում՝ չգիտես...

— Մի քանի սեպուհներ Ռշտունիքում ու Խորխոռունիքում քաշել եմ մեր ուխտի մեջ, տեսնեմ, նրանց ձեռքով գուցե ապահովեմ ժովի շուրջը, իսկ ինքս մեր զորագնդերով հասնեմ Ատոմին։

— Բայց երբ հայրիկը մի լա՛վ կշարդի Սեբուխտին, — առանձին հպարտությամբ ասաց Զոհրակը, — դրանց խելքի կրեբրի։

— Հենց հակառակը։ Ավելի եռանդով կպատրաստվեն։

Զոհրակը նստեց պատուհանի գոգի մոտ և հայացքը նետեց դեպի Ռշտունյաց լեռները, որ հագիվ էին կապուտակում հորիզոններում ձուլված։

Այնտեղ գնացել սուզվել էր մի էակ, որի հմայքը նա ճաշակեց վերջին վայրկյանին... Ի՞նչ է անում նա, ի՞նչ է խորհում, ի՞նչ է զգում...

Զոհրակը թախծեց այն մեղմ քաղցրությամբ, որ ավելի է թաքցնում մաշելու իր ուժգնությունը։ Զոհրակը տենչում էր մի անգամ ևս գոնե հանդիպել նրան, փոխանակել այս անգամ արդեն ուրիշ զգացմունքով լի հայացքները։ Եվ Զոհրակին մաշում էր մի հարց. ինչո՞ւ էր Աստղիկը շարունակ իրեն նայում, ինչո՞ւ էր աղաչում անխոս, հայացքով շոյում, խեղճանում... Եվ ինչո՞ւ վերջին ժամին, ժամանման հանդիսավոր պահին խզեց այդ հոգեկան կապը, չնայեց մի անգամ գեթ... Հպա՛րտ է, վիրավորվե՛ց, թե՛ ոչինչ էլ չունեի սրտի մեջ, նայում էր իրեն անգիտակ, անմիտում...

Զոհրակը տխուր ու մեղմ հառաչեց։ Արտակը, որ ոչինչ չէր հասկանում նրա ներկա հոգեվիճակից՝ հազիվ հետաքրքրվեց նրանով։

Ավելի երջանիկ հոգեվիճակում չէր նաև ինքը։ Ժիշտ է՝ նա Արտակ Ռշտունու և Գեղեոնի գծառվածքային սարսափելի հետևանքը չէր երևակայում, սպասում, բայց գուշակում էր գոնե անհաճո, թեքա մի փոքր ծանր ընտանեկան փոթորիկ, որ ծանր պիտի ազդեր Անահիտին։ Եվ ապա Արտակին մաշում էր իր սիրեցյալի կարոտը... Բայց միաժամ անհանգստացնում էր նրան երկրի տագնապալի վիճակը, Սպարապետի զորական հանձնարարությունը...

ներ՝ հսկել և կազմել Բզնունյաց ծովի շրջակա նախարարական զորքերից՝ կորիզներ արքունական զորքի համար, որ պիտի աճեր, մեծանար, դառնար գալիք արհամիրքի դիմադիր ուժը ողջ երկրի կողմից:

Այդ հոգսերը ամենևին չէին բռնում Արտակի հոգեկան տարակուսանքների և քնքշանքների հետ: Այլևս հանցանք էր սրանից ավելի զբաղվելու իր անձնական բախտով: Հայրենիքը նրան էր նայում բյուրավոր կշտամբող հայացքներով և սպասում, որ նա ցույց տար, հայտնի պարզեպարզ՝ պիտի ապրե՞ն նրանք, թե՞ պիտի ոչնչանան...

Այս ժանր մտքերով տարված՝ երկու երիտասարդները շնկատեցին իրենց լուսթյունը և չհետաքրքրվեցին իմանալու, թե ինչ տագնապ է ալեկոծում ամեն մեկին:

— Ազատվե՞նք այս գամվածությունից, — ասաց Արտակը վճռական, — գնանք Խորխոռունիք, Ռշտունիք, ոտքի հանենք մեզ համակիր սեպուհներին քանի նրանց նախարարները չեն բացահայտվել իբրև թշնամի և չեն կանգնել մեր դեմ:

— Բայց հարկ էր մեր զորագնդերը պատրաստ պահել, — ասաց Զոհրակը:

— Ես դա արել եմ վաղուց: Վճռել ենք Տաբունի, մեր՝ Մոկաց, և Արծրունիքի սեպուհների հետ: Վճռական օրը անսպասելի հանդես կգանք և կզսպենք մեր թշնամիներին:

Արտակը վեր կացավ տեղից և գլուխն օրորելով, մտահոգ տեսքով դեպի պատուհանը:

— Ժա՛մ է, ժա՛մ է, ժա՛մ է: Հենց վաղվանի՛ց: Ճանապարհ կընկնենք:

— Առաջ ո՞ր աշխարհը, — հարցրեց Զոհրակը սրտատրոփ:

— Ռշտունիք... — ասաց Արտակը՝ հազիվ զսպելով մատնիչ ժպիտը երջանիկ մարդու աչքերին:

Զոհրակի կուրծքը ուռեց հուզմունքից:

Մեկի լիակատար երջանկությունը, մյուսի երազական, անիրական բաղձանքը մղում էր առանձնության և անրջանքի: Ուստի և Զոհրակը հեռացավ իր օթևանը, Արտակն էլ չպահեց նրան:

Առանձնանալով իր օթևանը՝ Զոհրակը զգեստով պառկեց անկողնին և աչքերը հռոած առաստաղին սկսեց երևակայել իրենց ճամփորդությունը Ռշտունիք և Բզնունյաց ծովի աշխարհները.

գորական ձեռնարկները, հայրենական պատերազմի պատրաստությունները, սխրագործության առիթները և սրանց հետ շարունակ զգալը մեկի հոգեթիչ հայացքը, սրտի բարակ քաղցրամաշուկը...

Եվ ինչպես լինում է նման դեպքերում, երբ մի էակ չկար ու ոչինչ էր՝ հիմա եղավ ու դառավ ամեն ինչ, և ինչպես լինում է նման դեպքերում, երբ չես իմանում, թե ինչպես արագ, անտարբեր հեռուներից անցար մտերմագին սրտակցության, Զոհրակն սկսեց տառապել այն զգացումով, որ մարդ ինքն է կամավոր թեժացնում սրտում, բայց և երբ էլ փորձում է նրանից փախչել՝ զգում է նրա կաշկանդիչ թեթև... պողպատը:

Արտակը զբաղված էր Բաղդասար սեպուհի հետ ավելի ծանրակշիռ գործով: Մամիկոնյան բուն գորագունը համալրված էր և պատրաստ մարտական գործողությունների: Արտակը բավական ջանքեր թափել էր դրանում, ուստի և խնամքով ու հոգածու խոսում էր սեպուհի հետ:

— Ռշտունյաց նախարարը լրտեսներ ուղարկած կլինի և կուղարկի էլ: Միշտ խաբել տարբեր վիճակներ ցույց տալով: Բայց գլխավորը, որ եթե տազնապի ձայն լսես և ես ազդանշան ուղարկեմ՝ ողջ գորագունը կհանես Ռշտունյաց սահման՝ զորախաղի պատրվակով և կսպասես հետագա հրամանի:

— Հրամանդ,— ասաց Բաղդասար սեպուհը՝ Արտակի հրամանները ընդունելով իբրև Սպարապետից եկած:

Հետեյալ օրը, առավոտ վաղ Արտակն ու Զոհրակը թիկնապահների ուժեղացրած խմբով և մի հիսնյակ զինվորով ճանապարհ ընկան Ռշտունիք:

Պարզ աշնան օր էր. ոչ այնքան ջերմ, բայց և ոչ ցուրտ, արևը պահում էր հաճելի ջերմություն: Օդը ազնիվ գինու պես հաճելի արբեցնում էր: Ծանապարհը մաքուր ավաժի պես էր, հարթ ու կոկ և ձիարշավի էր դրդում:

Երիտասարդ իշխանները ուրախ էին ինչպես տոնախմբության գնացող անհոգ հանդիսատեսներ: Զորական հոգսերը մի առժամ կարծես մոռացվել էին: Երիտասարդ կազմվածքը, արևի անուշ ջերմությունը, սիրող սրտի քաղցր ճմլանքը, կենարար օդը մղում էին ուրախության, հյանքի վայելքի:

Պակաս ուրախ չէին և թիկնապահներն ու զինվորները։ Առհասարակ Վարդանի և նրա խստաբարո սեպուհների հետ իրենց լուռ ու զգաստ պահող այս երիտասարդ իշխանների հետ։ Երբեմն լսվում էր ճնշված քրքրոց։ Ինչ-որ մեկին ձեռ էին առել։

— Հա, ի՞նչ կա,— ետ նայեց Զոհրակը նրանց կողմը։

Այնտեղ լոնցին և լարվեցին։

— Ամեն բան կարգին է, իշխանիկ,— զեկուցեց նրանց ավագը՝ Ալեքսիանոսը, մի փոքր առաջ մղվելով։

Հասան մի աղբյուրի։ Արտակը դադար հրամայեց։ Անմիջապես գորգ փռեցին աղբյուրի գլխին, նախաճաշ բացին, և իշխանները նստեցին։ Գինի խմեցին, որ ավելի թեժացրեց նրանց տրամադրությունը։ Զինվորները ուրախ, զգուշ զրուցում էին և նախաճաշում։ Բայց հանկարծ մի քրքրոց կրկին պայթեց ակամա, որին հետևեց Ալեքսիանոս ավագի նկատողությունը։ Զինվորները լոնցին։

— Ավագ, ի՞նչ է պատահել այնտեղ,— հարցրեց Զոհրակը ուրախ նայելով զինվորների կողմը։

Ալեքսիանոսն առաջ եկավ։

— Հիմարներ են, իշխանիկ, ձեռ են առնում Մաղթոսին։

— Առաջ եկեք, զինվորներ,— հրամայեց Զոհրակը։

Զինվորներն առաջ եկան ու կանգնեցին՝ զուսպ հայացքները հառելով իշխաններին։

— Ասացե՛ք, ի՞նչ է պատահել։ Ո՞րն է Մաղթոսը։

Առաջ եկավ խիստ լրջեմ, խաժ աչքերը չռած մի զինվոր։

— Ի՞նչ են ուզում քեզանից,— հարցրեց Զոհրակը։

Մաղթոսը սուր նայեց Զոհրակին և ուղիղ ձգվելով բարձր ասաց.

— Ոչինչ չեն ուզում, իշխանիկ։

— Մի՛ ստիր։ Ավագ, դու ասա, ինչո՞ւ են սրան ձեռ առնում։ Ալեքսիանոս ավագը ճմլվեց մի փոքր և ասաց.

— Բաներ է պատմում, իշխանիկ։

— Թող մեզ համար էլ պատմի։

Մի զինվոր համարձակվեց բացատրել.

— Այնպիսի բաներ է պատմում, որ մենակ դրանք են ճշմարիտ, մնացածը ինչ որ կա աշխարհում՝ սուտ է։

Ձինվորները մեղմ ծիծաղեցին: Իսկ Մաղքոսը լուրջ աչքերը չռած նայում էր՝ ձգված պատիվ տալով:

— Պատմիր այդ ճշմարիտ բաներից մեկը:

Մաղքոսը հազաց և բարձր ձայնով, լուրջ սկսեց.

— Մի տարի անցնում էի կանաչ արտով: Տեսնեմ՝ մի կաթավ: Ձեռիս բան չկար՝ հանեցի մաշիկս ու նետեցի վրան: Հեռու չէր, շորս հինգ քայլ: Նետեցի ու մտիկ տվի՝ ո՛չ թռչուն, ո՛չ մաշիկ: Բա՛հ: Թռչունը կորավ. ապա մաշի՞կս: Շատ փնտրեցի, շատ մտածեցի՝ չկար ու չկար: Հենց կորավ ու կորավ: Ես էլ մի մաշիկով ման էի գալիս: Հետևյալ տարին, Նաբուգոդոնոսորը ընկերոջս հետ գնացել էի Եգիպտոս ման գալու: Փողոցով անցնելիս տեսնեմք մի տաճար շուկայի մեջտեղ: Ասում եմ, ա՛յ Նաբուգոդոնոսոր, տաճարը շուկայի մեջտեղ ի՞նչ գործ ունի: Նաբուգոդոնոսորը թե՛ հա՛, է՛: Հարցրինք մի եգիպտացու՝ ասաց՝ երկնքից մի մաշիկ ընկավ շուկայի մեջտեղ, ամոթ չի՞նի ասել՝ միզելու տեղը, մաքրեցինք տաճար շինեցինք, քանի որ մաշիկը սուրբ էր, երկընքից ընկած: Գնանք տեսնեմք, ասում եմ Նաբուգոդոնոսորին: Նաբուգոդոնոսորը թե՛ բան չունե՞ս: Զէ՛, գնանք: Գնացինք, բուրմը ասաց՝ մաշիկներդ հանեք՝ հետո մտեք տաճար: Հանեցինք, մտանք: Նայում ենք: Մեկ էլ ես նայեմ ի՞նչ տեսնեմ, մաշի՞կս... Ասում եմ՝ Նաբուգոդոնոսոր, հրե՛ն իմ մաշիկը: Ո՞նց թե: Ա՛յ, ասում եմ, մի ընկերը հա, մի ընկերն էլ իմ ձեռին: Նաբուգոդոնոսորը թե՛ Մաղքոս, ճշմարիտ ես ասում: Ճշմարիտը ճշմարիտ՝ բայց ո՞նց է մաշիկս ընկել Եգիպտոս: Ձեք կարողանում գլուխ հանել: Քուրմին ասում եմ՝ կարավանը գցած չի՞նի՝ երկնքից եե՛նթ ես, ի՞նչ ես, կարավանը երկնքում ի՞նչ գործ ունի: Մարդ կի՛նի բերած, ասում եմ. սա Հայոց աշխարհի մաշիկ է ու ահա դրա ընկերն էլ ձեռիս: Բա՛հ, բուրմը աչքերը չոնց, ու չոքեց մաշիկիս առաջին, աղոթք է անում: Շվարիկ ենք, մնացել: Հենց այդ պահին. ներս մտավ Եգիպտոսի թագավորը թագուհու և իր ազգական հետ: Ա՛յ բուրմ, ասում է, ի՞նչ բանի ես՝ բուրմը թե՛ այսպես բան: Տեսնեմ՝ է՛լ թագավոր, թագուհի, ա՛ղջիկ, պալատականներ առջև չոքած աղոթում են: Ա՛յ տղա, Նաբուգոդոնոսոր, ո՞նց անենք. սա լա՞վ եղավ, թե՛ վատ: Ես ասում եմ՝ փորձանք է, նա թե՛ բախտ է: Տեսնեմ թագավորն աչքով արեց բուրմերին: Քուրմերն եկան ինձ բռնեցին տարան սեղանը նստեցրին: Ասացի՝

ես գնում եմ, նրանք թե՛ պրծավ, դու մեր աստվածն ես, պիտի մնաս, որ քեզ պաշտենք: Ասի՝ ձե՛ռ քաշեք, ա՛յ քուրմեր: Զէ՛, լսել չեն ուզում: Ա՛յ տղա, Նարուզողոտոսոր, ասում եմ, քաշենք սայլերս: Նա թե՛ սպասի՛ր մի տեսնենք: Այս խոսքի վրա քրմապետը ականջիս փսփսում է. կա՛ց տաճարում, համ աստված կըդառնաս, համ էլ թագավորի միտքը ծուռ է՝ աղջիկն ուզում է քեզ տալ ու քեզ պահել տաճարում: Նարուզողոտոսորը ասաց. փորձանք է, Մաղքոս, ճղենք: Ես էլ մտածեցի, որ ինքս հայ քրիստոնյա, ի՞նչ գործ օւնեմ կռապաշտ եզիպտացիների հետ: **Թքեցինք կրնկներին, նստեցինք մաշիկիս, մի հատ փշեցի վրան ու «ՀՅՅՅՏ» եկանք ընկանք ցորենի խոզանը: Որ նայեցի կաքավի թռած տեղը՝ նոր գլխի ընկա, որ մաշիկս ընկած է եղել կաքավի վրան, կաքավը թոցրել տարել է Եզիպտոս, մնացածն էլ ոնց որ պատմեցի:**

Մաղքոսը լռեց ու անշարժ լուրջ հայացքը գամեց Զոհրակի աչքերի մեջ:

— Այնպես որ՝ ինչ որ պատմեցիր՝ հենց ճշմարի՛տ ճշմարի՛տ էր, — կատակ լրջությամբ հարցրեց Արտակը Մաղքոսին:

— Ամենաճշմարի՛տ, տեր նախարար իշխան Մոկաց, — գոչեց արագ-արագ խիստ լուրջ ու միամիտ արտահայտությամբ և զինվորի պաշտոնական ձայնով Մաղքոսը առանց աչքերը ճպելու Ծիծաղից թուլացան:

— Ուրի՛շ, — հարցրեց Զոհրակը զվարճացած, — մեկն էլ ասա:

Մաղքոսը անշարժ նայելով մի կետի՝ պատմեց.

— Բանը այսպես եղավ: Խորխոռունիքից սեպուհ էր եկել մեր զորագունդը և մեր սեպուհներին պատմում էր, որ ինքը մի փարսախի վրա ծառին նետով կիսփի: Մեր սեպուհն ասաց՝ դու ի՞նչ է. մեր զինվորներից մեկը ավելի հեռուն կիսփի: Վե՛ճ եղավ: Ինձ կանչեցին: Ինչքա՛ն հեռու կիսփես: Ասացի՝ Տարոնից մինչև Ռշտունիք: Չհավատաց ու ծիծաղեց վրաս՝ դե՛, ասաց, խփի՛ տեսնենք: Ես վերցրի նետը, ասացի՝ տեսնո՞ւմ ես Ռշտունիքի անտառի ծայրի ծառը: Ասաց՝ չեմ տեսնում: Ասացի՝ ես տեսնում եմ: Ասաց՝ լավ. ի՞նչ կարող ես անել: Ասացի յոթը նետ կնետեմ, յոթն էլ կկպցնեմ: Կպցրո՞ւ: Վերցրի յոթը նետ նետեցի: Ասացի՝

տեսա՞ր: Ասում է՝ ի՞նչ տեսնեմ, ո՞ւր է ծառը: Ասացի՝ գնանք: Նստեցինք նժույգ, մի օր գնացինք, հասանք ծառին: Նայեցինք՝ ծառի բնին մի ծակ: Ասում է՝ ո՞վ գիտե ո՞ւմ նետն է պատահական դիպել, սա քոնը չէ, ու մեկ էլ որ՝ մնացած վեցը ո՞ւր է: Ես էլ շշմեցի: Ասացի՝ մեկ լավ նայեմ: Նայեցի ծառի հետևի հաստ ծառի մեջ մի նետի պոչ: Քաշեցի՝ մեկն էլ երևաց: Կտրել տվի ծառը: Վեց նետն էլ իրար հետևից միևնույն ծակի մեջ: Վա՛յ, ասացի, տես իրար հետևից ուղիղ մի տեղի են դիպել, ծակել ու իրար հետև շարվել՝ ինչպես շամփուրի վրա: Մենակ՝ առաջին նետը մի քիչ կպած էր երկրորդ նետին, այն էլ առաջին թափիցս էր, թե չէ՝ բոլոր վեցն էլ իրար հետևից կեսկես ճկունաչափ հեռու էին նստել:

— Դա էլ հենց այդպես ճշմարիտ, ճշմարի՞տ,— հարցրեց Զոհրակը:

— Ըշմարիտ, ճշմարիտ,— հաստատեց Մաղքոսը առանց աչքերը ճպելու նայելով Զոհրակին, և կանգնելով խիստ լուրջ ու միամիտ արտահայտությամբ:

Արտակը բարձր քրքշաց.

— Լավ, սեպուհը տեսավ այդ բոլորը, ի՞նչ ասաց,— հարցրեց Զոհրակը:

— Սեպուհն ասաց՝ հիմի էլ ես կնետեմ նետը: Մենակ՝ ասաց՝ գլխներիս խնձոր դնենք, իրար խնձորի խփենք: Տեսա, որ սեպուհիս արդեն դիպել է, ասացի՝ հրամանք ես, խփենք: Համաձայնեցի, մենակ գիտեմ, որ նա ուզում է ինձ խփել: Խնձորները գրինք գլխներիս, կանգնեցինք մի փարսախա: Ու նետում ենք: Ամեն անգամ՝ որ նա նետում է՝ ձեռաց ես նետով խփում եմ նրա նետի ծայրին, վայր եմ գցում: Նա չի տեսնում: Խփում ենք, խփում ենք՝ խնձորները իրենց տեղումն են: Սեպուհը բարկացավ, վազեց եկավ, սա ի՞նչ բան է, ահա խնձորս ասում է: Ես էլ ցույց եմ տալիս իմը: Երկուսն էլ անվնաս: Սա ի՞նչ բան է, գոռում է: Ասում եմ՝ հրամանք քեզ, սեպուհ, երկուսս էլ նշան խփող չենք:

Արտակը փորը բռնած թուլացավ ընկավ խոտի վրա: Զինվորները սիրտ առան և ծիծաղեցին բարձրաձայն: Ոչ մի թե՛լ չխազաց Մաղքոսի լուրջ միամիտ դեմքին:

— Ապրես, գնա տեղդ:

— Ծառա եմ հրամանիդ և պատրաստ եմ պաշտպանութեան Աշխարհին հայոց մինչև վերջին կաթիլս արյան,— արագ շարեց իրար հետևից Մաղբոսը:

— Դեհ,— խեթեց Մաղբոսին Ալեքսիանոս ավագը, որին գուր չէր գալիս երիտասարդ իշխանների «երես տալը» զինվորին և այդքան ուսմականալը, որ նա նկատում էր վերջին ժամանակները Արտակի մեջ: Թեև նա սովոր էր այդ տեսնել Վարդանի մոտ և ընդհանրապես Մամիկոնյան ամրոցում:

Մաղբոսը զլուխ տվեց, շուռ եկավ արագ և արագ ու լայն քայլերով գնաց մտավ զինվորների խմբի մեջ:

Արտակը դեռ վխվխում էր ծիծաղից:

— Դեհ,՝ ճանապարհ,— մի փոքր հետո հրամայեց Զոհրակը:

Զորախումբը ուրախ զվարթ նստեց նժույգ: Կուշտ կերած նըժույգները սանձերն էին ծամում: Զոհրակի «վիշապը» պսպղացնելով աչքերի ճերմակուցը՝ խենթանում էր ուժից, սլացք էր պահանջում: Արտակը հիացավ նժույգի հպարտ կազմվածքից ու եռքից:

— Ապա՞,— հրամայեց նա ետ նայելով և թեքվելով առաջ խթեց իր նժույգը:

Զորախումբը պոկվեց լաբերից պրծած նետերի պես: Նժույգների ոտնատրոփը, ինչպես քարեկարկուտի կոտորակաձայն փշրվեց ճանապարհի վրա հետևից շաղ տալով ձայնը: Արտակ, Զոհրակ, գինի, նժույգ, Անահիտ, Աստղիկ, արև, առողջության խենթացում, Ալեքսիանոս ավագի հպարտությունը, երբ տակից նայում էր իր «սատանի ճուտերին», զինվորների հաճույքը նժույգի թափից... Ամեն ինչ կար այդ երիտասարդական ավյունի մեջ: Աչքերը շողացնելով դեպի Ռշտունիք էին նայում երկու սիրահար իշխանները: Հետևից թիկնապահները հպարտորեն մատ առ մատ անփոփոխելի ճիշտ էին պահում իրենց և իշխանների միջի տարածությունը, ինչպես և զինվորները իրենց հավասար ու կոկ արշավասույրը: Սակայն ճարպիկ ու զվարճասեր մի զինվոր կուացավ և սատանայի հնարքով քաշեց Մաղբոսի մաշիկը և օդում ճոճեց: Զինվորները նայեցին Մաղբոսին ու խեղդված ծիծաղը ծովոնց նրանց դեմքերը:

— Հանդա՛րտ,— հրամայեց Արտակը և նժույգի սանձը քաշեց:

Զինախումբը ձեռաց սեղմեց թափը և գնաց քայլքով: Նժույգները միայն փնջացրին հեալով:

Ահա նրանց այդ երջանիկ աչքերի առջև բացվեց — և այդ քանի երրորդ անգամը նրանց կյանքում և որքա՛ն միշտ իբրև բաղձալի և նորույթ, — Բզնուճյաց ծո՛վը: Նա նայեց Անահիտի և Աստղիկի պես՝ հեթաթային երազանքով:

Երիտասարդ իշխանները լռիկ ընկան անրջանքի մեջ:

«Ես մեռնե՛մ՝ միայն թե նա ապրի՛», — երազեց Զոհրակը և խանդաղատեց աչքերը տամկելու շափ:

Նույն երազանքի մեջ հալվում էր նաև Արտակը:

Ռշտունիքը երազի վայր լինելուց դադարեց: Ահա իրական Ռշտունիքը, նրա անտառները, լեռնաշարը: Մտերիմ գլուխը կարևառեց վեր Ռշտունյաց նախարարի ամրոցը:

Այնտեղից մի ծուխ էր ոլորվում դեպի երկինք:

Գաղիշոն Արտազի կողմից ճեպով շրջանց կատարելով հասավ Խորխոռունիք՝ վերցնելու իր զորագունդը, տանելու Այրաբատ: Նույնը պատրաստվում էր առաջարկել նաև Արտակ Ռշտունուն: Բայց դյուրին գործ չէր այդ: Նախ՝ հարկ էր խուսափել Ատոմից և որ ամենից դժվարն էր՝ դա կատարել Արտակ Մոկացից գաղտնի կամ արտաքուստ համերաշխ երևույթով: Երկրորդը նախընտրելի էր. բայց պետք էր շտապել, քանի դեռ դավաճանության լուրը չէր հասել Արտակ Մոկացին:

Մտնելով ամրոցը՝ Գաղիշոն տեղեկացավ, որ տանեցիք գընացել են Արծրունիք և պիտի վերադառնային նույն օրը:

Իսկույն հավաքեց իր սեպուհներին և ավագներին: Խոսեց, քննեց գործերը: Գաղիշոյին դուր չեկավ, որ ավագները տատանվում էին և չէին ցույց տալիս մի հաստատ վերաբերմունք դեպի Գաղիշոյի գործը: Ծիշտը՝ դա նրանց համար նոր գործ էր — վառակին գործակցելը: Գասպար սեպուհը, որ այնպես չերմագին խոսեց Զոհրակի հետ Աստղիկի մասին նրա բաժանման օրը, ծովափին՝ վաղուց համակրում էր նաև Աստղիկի գործին՝ վարդառանց պայքարին: Նա հարցրեց.

— Ե՛րբ է սկսվում պատերազմը, իշխա՛ն:

Գաղիշոն լուռ ու խոր նայեց նրան ու լռեց:

Սեպուհները հաշիվ տվին նախարարին խորխոռունիքի մնացորդ զորքի մասին: Խորենից հետո բավական ուժեր մնացել էին, և կարելի էր նրանցով ուժեղացնել Վասակի զորքը:

Գաղիշոն հրամայեց զորագունդը պահել մարտական դրության մեջ:

— Դեռ պարսիկները չերևացած, իշխան,— հարցրեց Գասպար սեպուհը:

— Ի՞նչ պարսիկներ,— ցրիվ ուշադրությամբ հարցրեց Գաղիշոն, հետո զայրացավ,— ինչո՞ւ միայն պարսիկների դեմ...

— Ճշմարիտ է ասում իշխանը,— նկատեց հանդիմանորեն Շապուհը,— ներսն էլ հանգիստ չէ:

Գասպար սեպուհը լռեց ու բազմանշան նայեց մյուսներին, որոնց մեջ կային մի երկուսը վարդանանց համակիր: Նրանք հասկացան, որ Գաղիշոն Վասակի կողմն է և լռելյայն համաձայնեցին հետևել հետագու դեպքերին:

— Ե՛րբ է մեկնում զորագունդը,— հարցրեց Շապուհը:

Գաղիշոն լռեց: Ապա միայն ձեռքով արեց.

— Գնացե՛ք և՛ ինչ որ հրամայեցի:

Սեպուհները հեռացան: Զուր էր ծածկում Գաղիշոն: Բոլորն էլ հասկացան, որ կարող էր զորագունդը մեկնել հենց նույն գիշերը:

— Մենք էլ պատրաստ լինենք,— փսփսաց Գասպարը իր կողմնակից սեպուհին՝ Խոսրովիկին:

— Ուրիշ հնար չկա...— ասաց Խոսրովիկը,— բայց քեզ ասեմ... Բան է պատահել անշուշտ...

— Որտե՞ղ,— հարցրեց Գասպարը հետաքրքրված:

— Արտաշատում: Իշխանը տխուր է և միտքը ծո՛ւռ...

Նրանք գնացին զորագունդ:

Գաղիշոն շնայած հոգնածության՝ նստել էր սրահում և նայում էր զորագնդի հանդերձանքի և դենքի հաշվեմատյանին: Հանկարծ լսեց ամրոցի բակում կանանց ձայներ և նժույգների տրոփ: Նա լարվեց: Դռան մեջ լսվեց Ողիմպիայի ձայնը: Ներս մտան Գաղիշոյի մայրը, կինը և Ողիմպիան:

— Հայրի՛կ, սիրելի հայրի՛կ,— ընկավ նրա գիրկը Ողիմպիան:

Գաղիշոն հուզվեց՝ ուրախությունից: Նա այնքան մեղմ ու գորովալից նայեց իր աղջկան և գրկեց նրան, որ դառավ անճանաչելի: Մայրն ու կինը, որ սպասում էին իրենց հերթին ողջագուրվելու՝ շփոթված մնացին: Ողիմպիան երեսը դրել էր Գաղիշոյի կրծքին և չէր պոկվում: Իսկ Գաղիշոն դողում էր և արցունքոտ աչքերը կախել էր նրա գանգուրներին:

— Լա՛վ, աղջի՛կս, լա՛վ, լա՛վ, թող մենք է՛լ... — աղաչում էր Գաղիշոյի մայրը:

Տեսարանի առջև խանդաղատել էր նաև Գաղիշոյի կինը: Նա լաց էր լինում:

Վերջապես հանդարտվեցին և բոլորն էլ ողջագուրվեցին, նըստեցին Գաղիշոյի շուրջը:

Ողիմպիան խլեց հաշվեմատյանը և մի կողմ շարտեց.

— Հեռացրո՛ւ սա, պատերազմի հոտ է գալիս սրանից:

Գաղիշոն շոյեց Ողիմպիայի գլուխը.

— Լա՛վ, սիրունի՛կս, լա՛վ, քո կամքը, մի՛ նեղանար:

— Դու Վարդանի կուսակիցն ես, չէ՞, հայրիկ,— հարցրեց

Ողիմպիան լրջանալով և արագ շրջվելով դեպի նա:

— Այո՛, այո՛,— համբուրեց Ողիմպիային Գաղիշոն:

— Մենք էլ բոլորս Վարդանի զինվորյալներն ենք:

— Ո՛վ՝ բոլորդ,— հարցրեց անհոգ և ներողամիտ ժպիտով Գաղիշոն:

— Ես, Մեծ Մայրին, Մայրիկը, Ռշտունյաց, Արծրունյաց, Մոկաց և Մաժիկոնների բոլոր տիկիներն ու օրիորդները: Ասված է բոլոր Հայոց աշխարհի կանայք պիտի դառնան հայրենիքի զինվորյալներ, տիկիներն ու օրիորդները պիտի ուսմկանան: Հիմա ամենքը ուսմկանում են, որ ուժ տան ուսմկին, որ ուսմիկը ազատի աշխարհը: Ռամկանում են նախարարները, սեպուհները: Բռլո՛րը, բռլո՛րը: Մենք էլ ուսմկացել ենք:

— Լա՛վ եք արել, մատա՛ղ,— շոյեց Ողիմպիային Գաղիշոն: Ողիմպիան սուր նայեց հորը:

— Ես ճշմարիտ եմ ասում, հայրիկ:

— Քո կա՛մքը, անուշի՛կս,— համբուրեց Գաղիշոն հեզ ու գորովալից:

Ընթրիք բերին. ընթրեցին շատ խաղաղ, ուրախ և այնպես հաշտ կարծես աշխարհիս երեսին ոչինչ չէր պատահել: Պատմե-

ցին Արտակի հարսանիքի մասին, Արտակ Ռշտունու սրախոսութ-
յուններին, Գեղեճունից և այլ զվարճալի բաներ: Գաղիշոն ծիծա-
ղից թուլանում էր: Հետո մայրն ու կինը հեռացան իրենց օթեան-
ները: Մնացին Գաղիշոն և Ողիմպիան: Տանեցիք գիտեին, որ
հայր ու աղջիկ իրար բաց չեն թողնի մինչև կեսգիշեր և ավելի:

— Հայրիկ, — ասաց Ողիմպիան, — ինչ կուզի թող պատահի,
թող Հազկերտը մտնի ներս և այստեղ ինձ գլխատի՛ չեմ ուրանա:

— Հա՛, սիրունիկս, — փայփայեց Նրան Գաղիշոն, — ինչո՞ւ
պիտի ուրանաս: Մի՛ ուրանա, կռվի՛ր, դու ազատ ես:

— Ա՛յ, դրա համար, լա՛վ ասացիր, հայրիկ, ես չեմ ծառում
պարսիկներին, գիտեմ դու էլ չես ստում. ես կրոն չունեմ, գիտեմ,
դու էլ չունես: Պարսիկ, հայ, հույն, ասորի մեկ են ինձ համար:
Դու էլ ես այդպես: Բայց իմ կամքը, ազատությունը՝ ամեն բան
է. դրա համար էլ չեմ ուրանա:

Գաղիշոն արագ շրջվեց դեպի Ողիմպիան.

— Ես ևս դրա համար...

— Դրա համար ի՞նչ, հայրիկ... — հետաքրքրվեց Ողիմպիան:

— Դրա համար եմ կռվում:

Ողիմպիան կասկածով նայեց հորը.

— Հայրիկ, դու Վասակի հետ չես լինի, չէ՞...

— Ոչ, ոչ, միամիտ կաց...

• Ողիմպիան լարված նայեց հորը և հանկարծ գոչեց.

— Ես չեմ գա քեզ հետ, ես Վարդանի հետ կլինեմ:

— Ինչ որ կամենում ես՝ այն էլ եղիր, մատաղ, քեզ ազա-
տություն:

Գիշեր էր անցել, որ հայր ու դուստր բաժանվեցին:

Ողիմպիան գնաց մոր և տատի մոտ և հայտնեց, որ կասկա-
ծում է, թե Գաղիշոն Վասակի հետ է: Գաղիշոյի մայրն սկսեց լռիկ
ողբալ: Նրան ձայնակցեց նաև տիկինը:

— Նա, որ միտքը բան դրեց՝ էլ ետ չի կենա, — հեկեկաց
Գաղիշոյի մայրը:

Արտակի զինախումբը մոտենում էր Ռշտունյաց ամրոցին: Մտերիմ ու ջերմ նայեց Արտակին ու Զոհրակին վասակյան նախարարի բնակավայրը: Ահա մի փոքրիկ միջոց, և նրանց կշռյեն երկու սիրելի հայացք: Զոհրակն զգաց, որ սիրտը դավաճանում է իրեն: Նա շնչատեց:

Ամրոցի դարբասը բացվեց և պահակապետի հետ մեղմաժպիտ ընդառաջ եկավ ընդունելու հյուրերին սենեկապետը՝ հայտնելով, որ նախարարը հրամայեց սրահը:

Արտակն ու Զոհրակը այնպես վստահ ու տնավարի բարձրացան սանդուղներով դեպի սրահը, որ կարծես նույն ամրոցի բնակիչներ լինեին:

Արտակ Ռշտունին հյուրերին ընդունեց դռան մեջ զվարթագին և մտերիմ ժպիտով:

— Բարեողջո՞ւյն, սիրելի քենակալ, բարեողջո՞ւյն,— գոչեց Արտակ Ռշտունին գրկելով Արտակ Մոկացին մի թևով և ցնցելով կատակ ձևով,— աշխարհը մոռացկո՞ւտ է: Ի՞նչ մոռացար ասենք, իսկ կնոջդ ինչո՞ւ ես մոռացել:

— Ո՞ւր է նա,— սրտատրոփ հարցրեց Արտակ Մոկացը:

— Հը՛, ո՞ւր է նա... Իր հոր մոտ: Ինքնասածին վերցրեց տարավ ուխտ ս. Հակոբա վանքը: Հետո էլ լուր եկավ, որ ընկել է վանքեվանք:

— Չեմ հասկանում... Ի՞նչ նպատակ ունի... — անհանգստացավ Արտակ Մոկացը:

Արտակ Ռշտունին հանգստացրեց.

— Դեռ լվացվեցե՛ք, հանգստացե՛ք, տյա՛րք, կխոսենք: Ես և՛ս անհանգիստ եմ և ունեմ ասելիք:

Արտակ Մոկացը խռովյալ հոգով լվացումն ընդունեց և սկսեց ալ ու առնել ինքն իրեն ցնդած ուրախության դառունթյամբ. «Գնա՛լ Անահիտին որոնելու, թե՛ գործի անցնել»: Իսկ Զոհրակը այրվում էր մի հարցով. այստե՞ղ է արդյոք Աստղիկը... Նա հարցրեց Արտակ Ռշտունուն.

— Ընտանիքո՞վ է գնացել սեպուհը, թե՛ միայն Անահիտի հետ:

— Ընտանիքո՞վ, աղախիններո՞վ, իմ իշխանուհին էլ հե՛ռը... Դատարկել է ամրոցը, նստել եմ բուրի պես մենակ:

Արտակ Ռշտունին կոահեց Զոհրակի հարցմունքի բուն դրդի-
շը հետաքրքրության և լեզուն կծեց: Զոհրակը տագնապի մեջ ըն-
կալ: Այլևս ե՞րբ կտեսնի նա Աստղիկին, ի՞նչ պատեհ ժամի:
Պատեհը հիմա էր, սա էլ այսպես ձախողվեց:

Նստեցին սեղան: Արտակ Ռշտունին սկսեց հեռվից, որ ինքը
կողմնակից է եղել Վարդանին, բայց կասկածում էր հաջողու-
թյան: Իսկ Վասակին համարում էր խելացի մարդ, որ կկարողա-
նա ողորդել Հազկերտի սիրտը, միաբանեցնել նախարարներին:
Անգղի դեպքերը ցույց տվին, որ նա անընդունակ է դրան, և ին-
քը հակվում է Վարդանի կողմը: Միայն դեռ կմտածի մի փոքր...

Արտակ Մոկացը անհանգիստ ու մռայլ նայում էր նրան՝
մտքերն այլուր և ցրիվ: Զգիտեր ինչ անել:

Նստեցին ընթրիքի: Արտակ Ռշտունին սկսեց կատակել և
ջանում էր ուրախ պահել հյուրերին: Հրամայեց մատուցակին գի-
նի լցնել գավաթները և բարձրացնելով գավաթը ասաց.

— Մի՛ տխրիր շատ, սիրելի՛ քննակալ, ամեն գիշեր ունի իր
առավոտը: Քոնն է՛լ կբացվի: Խմե՛նք Անահիտի արևշատության:

Արտակ Մոկացը կիսաժպիտ վերցրեց գավաթը:

— Իշխանիկ, տխուր ես,— նկատեց Զոհրակին Արտակ Ռշ-
տունին,— խմիր, գինին մեզանից խելացի է, նա մի բան կսովո-
րեցնի: Եվ այրմարդիկա շատ պետք ունենք խելի:

— Իսկ եթե մեկը արդեն խելո՞ք է, — մի փոքր տարվեց
զրույցով Զոհրակը:

— Եթե այրմարդ է՝ շատ խելոք չի կարող լինել, քանի որ
ինչքան խելք ունի ծախսում պակասեցնում է: Ա՛յ, կինմարդը շատ
է խելոք. չի ծախսում և խելքը անձեռնմխելի մնում է տեղը:

Զոհրակը ծիծաղեց:

Խմեցին:

— Բայց լավը խելք բոլորովին չունենալն է,— շարունակեց
Արտակ Ռշտունին,— ի՞նչ թեթևություն: Հո՞վ: Զյան վրա էլ ման
գաս՝ հետք չես դնի:

— Կա՞ն այդպիսի մարդիկ,— հարցրեց Զոհրակը:

— Սիրահարները... Հիշում եմ՝ երբ երիտասարդ էի, ներկա
իշխանուհուս սիրահար՝ այնքան էի անխելք, որ ուզում էի միշտ
համբուրել նրան:

— Իսկ ի՞նչ վնաս միշտ համբուրելուց:

— Որ համբուրում ես՝ պակասում է:
— Իսկ ապրելո՞ւն ինչ կասես, իշխան,— զվարճացավ Զոհ-
րակը:

— Ապրել ասել է՝ կյանքը պակասեցնել:
— Ասել է՝ լավ է չապրե՞լը:
— Մենք ապրենք՝ թող նա պակասի: Այրմարդ չե՞նք: Ապ-
րելն էլ մի բաշտօթյուն է:

Արտակ Մոկացն էլ արդեն զվարճանում էր. նա ծիծաղեց.

— Ուտե՛լը, խմե՛լը, քնե՛լը, ծուլանա՛լը...

— Ամե՛ն բան: Ապա՛ թող քա՛րը ուտի, խմի, քնի՛, ծու-
լանա:

Մատուվակը գինի լցրեց գավաթները: Արտակ Ռշտունին ար-
տակարգ ուրախության մեջ էր: Միայն մի անգամ բազմանշանակ
նայեց սենեկապետին.

«Օթեանները ապահովե՞լ ես»...

— Հրամանք ես, «դատարկել եմ շուրջը, որ չխանգարեն իշ-
խանների բունը»,— բազմանշանակ պատասխանեց սենեկա-
պետը:

— Հը՛, այստեղ լինեին տիկիները՝ ինչպե՛ս կխանգա-
րեին,— ծիծաղեց Արտակ Ռշտունին:

Մի փոքր անց սկսեց բարձրաձայն երազելու պես.

— Է՛, հիշում եմ երիտասարդ օրերից մի օր, գնացել էի գըլ-
խիս տիրոջը տեսնելու: Նրանց տան պարտեզը կախված է անդըն-
դի վրա: Մտա պարտեզ, տեսնեմ անդնդի եզրին կանգնած է նա,
հայրը կողքին: Ինչպես վարդը փշի հետ: Նայում եմ՝ սիրուհիս
հրեղեն վարդ: Տենչացի այնպե՛ս: Ասում եմ՝ մի՛ համբույր միայն
ե աշխարհը վարդերով կլցվի: Բայց խանգարո՞ւմ է փուշը: Անդըն-
դին էինք նայում: Հանկարծ ես մատս ուղղեցի ներքև ժայռի
առանքում բուսած մի ծաղկի: Ասում եմ՝ տե՛ս, տե՛ս, հայրի՛կ,
«դրախտի համբույր» ծաղիկը ժայռի վրա: Ո՛րը,— կռացավ, որ
նայի: Ես այդ պահին մի համբույր կնքեցի սիրուհուս այտին:
Աներս թե՛ դա «չես խաբուկ» է:— Հայրի՛կ, «դրախտի համբույր
է»:— Ո՛չ ու ո՛չ,— ասում է,— «չես խաբուկ» է: Ես այդ, նա ոչ:—
Լավ, ասում եմ, թող լինի քեզ համար «չես խաբուկ», ինձ համար
«դրախտի համբույր»:

Արտակ Մոկացր և Զոհրակը ծիծաղեցին: Հյուրընկալ նախա-
րարը անկեղծ ուրախանում էր: Հետո նա հառաչեց երազանքով:

— Թա՛ւ այդ օրերը ծտերի պես...

Նա տխրեց: Սկսեց երազել ինչ-որ: Հյուրերը ևս իրենց մըտ-
քերի հետ էին:

Արտակ Ռշտունին նշան արեց սենեկապետին, որ նվագածո-
ւերի: Եկավ նվագածուն, եռանդուն մի երիտասարդ և ըստ երե-
վույթին քաջ զիտեանալով իր իշխանավորի սովորույթն ու ճաշա-
կը՝ նստեց սրահի հեռավոր անկյունում և սկսեց նվագել մեղմ ու
տխուր: Գողտրիկ էր եղանակը, սրտագին, մտերիմ: Արտակ Ռշ-
տունին եղանակի հատուկ ոլորքներում գլխով մեղմակի չափ էր
տալիս և աչքերը մանրաժպիտ հետաքրքրությամբ կկոցած սուր
նայում նվագածուի մատներին: Նա երեխա էր այդ պահին:

— Ինչ էլ մանր ու բարա՛կ է քաշում աղեղը մարդու կար-
ծես սրտից, — ասաց նա մանրաժպիտ աչքերը շողացնելով:

Ընթրիքը ուշ վերջացավ: Եվ նա խանգարեց, որ Արտակ Մո-
կացը անցնի որոշ ու վճռական գործի, որի համար եկել էր: Նա չէր
վստահում Արտակ Ռշտունուն, բայց ինչ-որ մի բան մեղմում էր
այդ անվստահությունը: Դա Ռշտունյաց նախարարի տարօրինակ
բնավորությունն էր և նրա բռնած դիրքը բոլոր անցքերի ժամա-
նակ: Թվում էր, թե նա քաշված մեկուսի՛ տատանվելիս լինելու: Եվ
Արտակը անշուշտ անհուսալի մի մտքի խաղ արեց.

— Տե՛ր Ռշտունյաց: Արհավիրքը մոտեցավ և արդեն դռներս
է ծեծում: Մի՞թե Հայոց աշխարհը կախված է Մամիկոնյան և
Սյունյաց տերերից միայն: Համարենք թե նրանք չկալին: Ի՞նչ
պիտի անենք: Հայոց աշխարհը քոնն էլ չէ՞, իմն էլ չէ՞: Մի՞թե
դու ևս դուրս չես գա բոլորքով մեր թշնամու դեմ:

— Որպիսի՞ ճշմարիտ խոսք, — հիացական ձայնով և մտե-
րիմ եղանակով ասաց Արտակ Ռշտունին, — միակ ճշմարիտ
խոսքը:

— Պատրաստվիր, զիմավորենք թշնամուն:

— Հոժա՛ր, հոժար եմ, տե՛ր Մոկաց, — նույն պաշտոնական
լեզվով խոսեց Արտակ Ռշտունին:

Արտակ Մոկացը տարակուսանքով նայեց Ռշտունյաց նախա-
րարին: Ծշմարի՛տ է խոսում, նենգո՛ւմ է: Իհարկե, նենգում է:

Բայց ի՞նչ կարող ես անել: Մարդը ասում է. «պատրաստ եմ դիմագրավելու»:

Հոգնությունը թեև չէր կարողանում հաղթահարել Արտակ Մոկացին, բայց նա կարի հույժ պահանջ զգաց հեռանալու և մտքերը կարգի բերելու մենակության մեջ: Ուստի և ննջարան խնդրեց:

Մի փոքր անց նա և Զոհրակը առանձին օթեաններում պառկած, բացառք նայում էին կիսախավար օթեանների պատուհանից դուրս, փորձում էին քնել, որ չէր հաջողվում: Եվ քանի որ Զոհրակն ուներ իր գաղտնի մտատանջումը և Արտակ Մոկացն էլ իր հայտնի, բայց և անհատական տագնապար՝ նրանք չգնացին իրար մոտ: Մեկուսի, մենակ տանջվում էին նրանք:

Արտակին պաշարած տագնապից զատ՝ նրան այրում էր իր թուլացումը պարտականությունների կատարման մեջ: Վարդանը նրան զորական գործ էր հանձնել, որ պահանջում էր դաժան լաբումն, անընդհատ համառ հետապնդում, իսկ նա զբաղված է հարսանիքով, զրոսանքներով և կնոջ սիրով: Կարո՞ղ էր լինել ավելի ամոթալի նշավակ, խարան, մի զորավարի ճակատին: Զորավա՞ր... Զորավար է Ատո՞մը, որ հիմա ո՞վ գիտե ինչ կրակների միջից դուրս է հանում ժողովուրդը...

Արտակ Մոկացը նստել էր ամրոցի ոչ այն մասի օթեաններում, ուր ինքը գիշերել էր մի ժամանակ: Այս օթեանը բոլորովին հակառակ երեսն էր և խույ էր ինչ-որ: Ոչ մի ձայն, ոչ մի նշան ամրոցի օթեաններից: Կյանքը մեռել էր այնտեղ:

— Ի՞նչ, մի՞թե ինձ և Անահիտին պիտի վիճակվի տանջվե՛լ միայն,— շնչաց Արտակ Մոկացը և զգաց, որ մարգարեանում է ինչ-որ մի աղետալի ապագա իր և Անահիտի համար:

Գիշերը խորացած էր բավականին, երբ Արտակ Ռշտունին դաճապետի հետ զգույշ իջավ զնդանը: Դա մի խոր ընկած գետնահարկ նկուղ էր որձաքար պատերով, անպատուհան: Խավարչտին արգելանոցը քարերի իր հագիվ երկացող դաժան խոռոչներով ծամածուռ նայեց ներս մտնողներին: Մխացող ջահի լույսը երևան հանեց մի քստմենլի տեսարան: Պատաքարերին ամրացած շղթաներով կապած էին Գեդեոնն ու Անահիտը: Նրանք դեմառդեմ էին և այնքան կարճ էին շղթաները, որ նրանք չէին կարողանա

իրար մոտենալ, ձեռ մեկնել որևէ օգնութիւն: Նրանք դատապարտ-ված էին համարյա մշտական խափարի: Միակ լույսը, որով նրանք կարող կլինեին իրար տեսնել՝ նախարարի այցելութիւնն պահին հետը բերած ջահի լույսն էր: Նրանք պառկած էին սառը քարերին և գլուխները հենել էին պատին: Արտակ Ռշտունին անխոս նայեց բանտարկյալներին և ծիծաղեց.

— Բարի լուր՝ Մոկաց նախարարը հյուր է եկել: Քնած է:

Ոչ Գեղեոնը և ոչ Անահիտը չնայեցին անգամ նախարարի կողմը:

— Դե՛, — դարձավ Անահիտին Արտակ Ռշտունին, — ասա, շատ ապրի Հազկերտը և գնա ամուսնուդ մոտ:

Անահիտը սառը նայեց նրան:

— Ասա, շա՛տ ապրի Հազկերտը:

— Սպարապե՛տը, — ասաց Անահիտը խուլ ձայնով և վարժ եղանակով, ըստ երևույթին շատ կրկնած լինելով:

— Սպարապե՛տը...

— Սպարապետը:

Արտակ Ռշտունին սկսեց հարվածել Անահիտին: Եվ քանի կրկնում էր, այնքան կատաղում էր և մոլեգնում: Նա թե՛ տանջ-վում էր զայրույթից և անարգանքից և թե՛ զգում էր անասնի՜ հաճույք այդ ծեծից: Թողնելով Անահիտին՝ նա մոտեցավ Գեղեո-նին:

— Շա՛տ պիտի երկար մնաս զնդանում:

— Մինչև կամ դու մեռնես կամ ես... — պատասխանեց Գե-ղեոնը:

— Սպանել կտալի ձեզ հենց առաջին օրը՝ եթե խոսքը դուրս չգար բերանիցս, որ իմ կամքը պետք է կատարել տամ...

Ու մոտեցավ Անահիտին.

— Ամուսնուդ է՞լ չես զիջում, չե՞ս տեսնվելու հետը...

— Ես ամուսին չունեմ... — շեշտ ասաց Անահիտը:

— Իսկ հորդ չե՞ս խղճում...

— Ես հայր չունեմ:

— Ապա ի՞նչ են նրանք...

— Հայրենիքի զինվորներ:

Արտակ Ռշտունին կանգնեց տարակուսած՝ թե ինչ անի: Բռնեց Անահիտի հյուսքը.

— Այստեղ ես տեր չեմ, հրամայող չեմ, նախարար չեմ...
Ապա ո՞ւմ ես հնազանդ, ո՞վ է քո տերը:

— Սպարապետը...

— Սպարապետը,— զարկեց Արտակ Ռշտունին:

— Սպարապետը...

— Սպարապետը:

Գուռը անժամանակ բացվեց, ներս մտավ սենեկապետը:

— Ինչպե՞ս համարձակվեցիր դուռը բանալ,— գոռաց նրա վրա Արտակ Ռշտունին:

— Մեղա՛, իշխա՛ն,— ասաց սենեկապետը,— Խորխոռունյաց տերը սպասում է քեզ սրահում, շտապ է և լույսը մոտ է բացվելուն:

Արտակ Ռշտունին դուրս ելավ:

Գնալով նա զգում էր իրեն հուսահատ ու ճնշված: Դանդաղ բարձրանալով սանդուղի աստիճաններով՝ նա կանգ էր առնում երբեմն և մտածում, որ հայր ու աղջիկ բռնել են նրան իրենց երկաթե ձեռքերի մեջ և քաշում են զնդան, և որ նրա՛նք չեն զընդանում, այլ ինքը: Հանկարծ նա լսեց պատուհանից մի հեծկլտոց և Ծաթերի ձայնը.— «Աստվա՛ծ, աստվա՛ծ, կամ ազատի՛ր կամ հոգիները ա՛ռ»: Արտակ Ռշտունին հարձակվեց օթևանի դռան վրա և զուսպ, սակայն զայրալի բախեց: Դուռը բացվեց և նա ներս գնաց: Օթևանումն էին Ծաթերը, իշխանուհին, Աստղիկը և աղախինը: Նրանք չէին հանձնած և անկողին մտած: Նա նստեց և նայելով շուրջը՝ հարցրեց.

— է, ինչպե՞ս եք:

Ոչ ոք չխոսեց:

— Արտակն է եկել Զոհրակի հետ: Վերևն էին: Հիմա քնած են: Գործերը լավ են: Աստծով ամեն բան կհանգստանա:

Լուռթյուն:

— Դե՛, դե՛, հանվեցե՛ք, պառկեցե՛ք: Գիշերն ուշ է: Ես էլ գնամ հանգստանամ:

Եվ հորանջեց մեծ ու լայն: Հեռո բարի գիշեր ասաց և գնաց սրահը: Այնտեղ նրան էր սպասում Գաղիշոն՝ բոլորովին թրջված և կապտած: Նա ծովով էր եկել և հանդիպել ուժեղ փոթորկի: Նա դողում էր:

Ողջագործեցին: Գաղիշոն խիստ նայեց սենեկապետին: Սա հեռացավ: Այնժամ նա մեղմաձայն ասաց.

— Սպարապետը ջարդեց Սերովստին: Մարզպանը բացահայտվեց, բռեց Գնունյաց իշխանին և գրավեց Այրարատի բերդերը: Մեզանից զորք են պահանջում: Ատոմը նեղում է:

— Ըհը՛մ... — արեց Արտակ Ռշտունին: — Ուրեմն սկսվեց...

— Սկսվեց: Վաղն իսկ զորքերը հանենք: Իմը պատրաստ է արշավի: Անհնարին արագ պետք է զորք հասցնենք մարզպանին:

Գաղիշոն արագ լողանք ընդունեց, հագավ Արտակ Ռշտունու զգեստները և գնաց սրահ ընթրիքի: Նա շատ անհանգստացավ՝ իմանալով, որ Արտակ Մոկացն ու Զոհրակը ամբողջումն են:

— Ասա՛ գժտվել ես Վասակի հետ:

Եվ Արտակ Ռշտունին ձեռք թափ տվեց:

Գաղիշոն գնաց քնելու: Արդեն լուսանում էր:

Դուռը փակվել էր բանտարկյալների վրա, և խավարը կուլ էր տվել նրանց: Խոշտանգողի և դահճապետի քայլերի ձայնը հենց մարեց, տիրեց անհույս և խեղդող լռությունը՝ Անահիտը սկսեց հեկեկալ և միաժամ ճիգ անել խեղդելու հեկեկոցը:

— Իրավո՛ւնք է, աղջի՛կս, լա՛ց, — ասաց Գեղեոնը, — լա՛ց, թող հոգիդ մաքրվի լացից, թող հոգիդ քար դառնա...

Անահիտը լռեց:

— Ապրե՛ս, աղջի՛կս, մատա՛ղ, աղջի՛կս, հերոս աղջի՛կս... Դու հորդ պատիվը բարձր պահեցիր:

Անահիտը շխտեց:

— Էհ, գինվորյալը հուսահատություն չգիտե, — սիրտ տվեց Գեղեոնը և սկսեց երգել: Նա ուժեղ և գեղեցիկ ձայն ունեւր:

«Ասաց՝

Քե՛զ ասեմ, գո՛ւ չայկ, գոռո՛ղ չայկ, քա՛շ չայկ,
Մի՛ կենար գոռ, չա՛յկ, գոռող, չա՛յկ, չա՛յկ, քա՛շ
Կա՛ սուրբ՝ թե կին եմ, պատիժ՝ թե վախկոտ,
Ե՛կ ծունկի, տես ո՛վ եմ կանգնած քո առաջ:

«Ասաց՝

Քե՛զ ասեմ, գո՛ւ Բել, գոռող Բել, քա՛շ Բել,
Մի՛ կենար գոռ, Բե՛լ, գոռող, Բե՛լ, Բե՛լ, քա՛շ,
Կա՛ սուր՝ թե կին եմ, պատիժ՝ թե վախկոտ,
Զե՛մ ճկի, չե՛մ, չե՛մ, չե՛մ վիզս քո առաջ:

Անահիտը լռել էր: Զգացվում էր, որ զգացվել էր նա և գոհ էր:
— Հա՛, աղջի՛կս, հա՛, մատա՛ղս, պի՛նդ կաց, մեզ հաղթել
չկա,— ասաց Գեղեճունը:

Ու մի փոքր հետո գոչեց.

— Թուչի՛ էլ՝ ա՛մա՛մ՝ յձ է՛... հայոց աղզը պիտի ապրի՛... Ազ-
գի դավաճան, ծնած օ՛րը պիտի անիծեմ: Գնա տրաքվի՛ր, ա՛մա՛-
մա՛մ՝ յձ է՛... Անահիտը ծիծաղեց.

— Ասա՛, սիրելի՛ հայրիկ, ասա՛:

— Կասե՛նե՛մ, ապա՛մա՛մ... Հաղթե՛լ ենք, աղջի՛կս: Որ կողմ
կուզի՛ ուղրվի՛, ճաքի՛, տրաքվի, մեզ հաղթել չկա,— ու մոնչաց
շարախինդ, հաղթական.— Ես Գեղեճուն եմ, Արտակ չե՛նե՛մ:

Գիւնի՛ն էր լցնում ականջը ցնորական հնչյուններով, երկա՛ր
ժամանակ էր անցել, թե՛ կարճ՝ Արտակ Մոկացի ականջին հասավ
մի ձայն. «Աստված, աստված, կամ ազատիր կամ հոգինները առ»: Այդ ձայնը շատ նման էր Եսթերի ձայնին: Հետո ձայնը կուզ գը-
նաց խաղաղ, անվրդով լուսթյան մեջ և լեռնային ամրոցամերձ
անդնդի գետն էր միայն վշշում միապաղաղ: Արտակ Մոկացը
շրջվեց մյուս կողքին և քնեց: Թե՛ արթնացավ:

Իր օթեանում երկար անքուն, տարակուսանքների, որոնում-
ների շավիղներն էր քնկած Զոհրակը: Նա այնպես էր կարոտել
Աստղիկին, կարծես մի տասը տարի սիրակարոտ սպասել էր և
հիմա եկել՝ չէր գտել իր սիրեցյալին:

Արեւ բավական բարձրացել էր, որ Արտակ Մոկացը ու Զոհ-
րակը գնացին սրահ: Այնտեղ էր Արտակ Ռշտունին և նայում էր
պատուհանից դուրս: Քնատությունն ու գիշերվա լարված վիճակը
մի փոքր ազդել էին նրան: Բայց նրա պատուհանից նայելը ան-
նպատակ չէր: Նա շատ էր կասկածում, որ Տարոնի կողմից սուր-
հանդակ կգա և Արտակ Մոկացին կհաղորդի Վասակի ապստամ-
բությունը: Նա ջանում էր ժամանակ շահել, վճիռներ կայացնել,
անտեղյակ պահել Արտակ Մոկացին:

Ներս մտավ Գաղիշոն: Նա բարեկամարար ողջագուրվեց Ար-
տակ Մոկացի և Զոհրակի հետ: Նստեցին նախաճաշի: Գաղիշոն
պատմեց Արտաշատի դեպքերի մասին «այնքան, որքան գիտեր
մինչև իր դուրս գալը Արտաշատից»:

— Ինչո՞ւ գտավեցիր մարդպանի հետ,— հարցրեց նենգորեն
Արտակ Ռշտունին նրան:

— Ես մարզպանի հետ չեմ գտավի,— նույնպես նենգորեն պատասխանեց Գաղիշոն,— բայց և չեմ գնա նրա հետ. նա կրքի մարդ է: Ինչպես և... Սպարապետը:

Լոեցին: Արտակ Մոկացը զննում էր Գաղիշոյին:

— Վաղվանից զորքը հանիր մարտական վիճակի,— ասաց Գաղիշոն,— Այրարատը խառնակ է...

— Այո, պետք է, այդ պետք է,— հաստատեց Արտակ Ռըշտունին:

Արտակ Մոկացը լուռ էր և մտաւտանջ վիճակում: Ի՞նչ կարելի է վստահել սրանց: Իսկ եթե չվստահես՝ ի՞նչ կարելի է անել: Պատերազմի՞ն սրանց դեմ, երբ կանգնած կլինեն սպառազեն, բայց «չեզոք»: Ո՛հ, ամենազգլելի վիճակը զորական գործի: Կարելի էր հարվածել, ստուգել, բայց այս պահիս ինչո՞վ, ի՞նչ ուժերով:

Ուշանո՞ւմ է, ուշանո՞ւմ է Ատոմը...

Խաղաղ առավոտը քնքուշ նայում էր անդնդից, լեռներից և հեռավոր ծովից: Ամրոցից վեր դեպի լեռները ձգվող հովտի մի լայն հրապարակում շարվում էին զորագնդի մասերը՝ սուսերով, տապարակիր և նիզակավոր:

— Զորատե՛ս կատարիր, տե՛ր Մոկաց,— դիմեց Արտակ Ռշտունին կիսահեգնական:

Արտակը հետզհետե կորցնում էր զսպվածութունը: Արտակ Ռշտունին և Գաղիշոն լուռ էին շարունակ: Բայց տեսնում էին իրենց գործը:

Իրիկնադեմին Տարոնի կողմից ամրոցն էին սլանում երկու հեծյալ: Նրանք կանգ առան մի պահ ամրոցի դռան և ապա արագությամբ թռան դեպի զորագունդը:

— Մերոնք են... տեսնես ի՞նչ կա,— անհանգստացավ Արտակ Մոկացը:

Արտակ Ռշտունին կարմրեց զայրութից:

Հեծյալները քրտնամխած, ալլալված կանգ առան նրա առջև և նրանցից մեկը ծոցից հանեց մի նամակ, մատուցեց Արտակ Մոկացուն: Սա վերցրեց, կարդաց և ալլալվեց: Ստեղծվեց գծվար

կացութիւն: Հայտնե՞լ... նրան տարօրինակ՝ Թվաց- Գաղիշոյի և Արտակ Ռշտունու անտարբերութիւնը: Պատշա՞ճ չէին համարում հարցնել նամակի մասին: Թե՞ նրանք արդեն տեղյակ էին լուրին: Արտակ Մոկացը վճռեց հայտնել: Դա կպարզէր շատ բան: Եւ հայտնեց:

— Ախորժելի չէ, որ այդպես է,— ասաց հանդիստ Գաղիշոն,— շատ վատ բան է:

— Այո՛, այո՛,— հաստատեց Արտակ Ռշտունին:

Արտակ Մոկացը նայեց նրանց անտարբեր դեմքերին և հանկարծ գլխի ընկավ, որ նրանք այդ լուրին տեղյակ էին, և այս զորահավաքը Վասակի օգնութեան համար է: Արյունը զարկեց գլուխը: Ուրեմն այնտեղ՝ Արտաշատում, և այստեղ՝ Ռշտունիքում, լուրջ գործեր են կատարվում, իսկ ինքը քնած է... Վճռեց մեռնել, բայց թույլ չտալ դավադիրներին: Ու մինչ նրանք տարված էին զորագնդի գործով՝ Արտակ Մոկացը մտականջեց զաղտնի համակիր Վարդ սեպուհին և հայտնեց իր նպատակը: Սեպուհն ասաց, որ հույս չկա զինվորներին: Արտակ Մոկացը ուտում էր ինքն իրեն: Իր աչքի առաջ, «օրինական կարգով» զորագունդ են հանում Վարդանի դեմ... Ինչպե՞ս կարող էր նա դիտել անտարբեր:

Արտակ Մոկացը չէր նկատում մի բան, որ առավոտից սկսած մինչև երեկոյան ժամը շրջակայքից ահագին շինական բազմութիւն էր հավաքվել: Նրանք փոքրիկ վահանիկներով, նիզակներով և կարճ դաշույններով զինված մարդիկ էին: Արտակ Մոկացին այդ շարմացրեց: Իր աշխարհում ողջ շինական բնակչութիւնն անբաժան էր զենքից: Բազմութիւնը լարված հետևում էր զորահավաքին և շրջապատած դիտում էր:

Արտակ Ռշտունին մտաւ ամրոց, մինչ Գաղիշոն ճանապարհի սլաքաւոր ճոճվում էր իրեն մատուցած անհանգիստ մի նժույգի վրա:

Արտակ Մոկացին զարմացրեց և զայրացրեց մի բան: Արտակ Ռշտունին և Գաղիշոն չէին խոսում, բայց նկատել էր, համերաշխ գործ էին կատարում. զորագունդը լրջորեն տանում էին Արտաշատ: Նա չէր կարող ոչինչ ասել մի ազատ նախարարի, որ տեսօրինում էր իր իշխանական իրավունքը: Բայց կար Անգղի համերաշխութիւնը, Արտաշատի վճիռը տերունական զորքի խառն զո-

բազմազանի մասին, կար Սպարապետի հրահանգը, որ Արտակ Մոկացը պետք է հսկեր Մովի շուրջը կատարվող դեպքերին... Այս ամենը ահա անտեսվում, ի չիք էր դարձվում...

Արտակ Ռշտունին վերադարձավ այլալիված և հեալով: Ինչոր բան էր պատահել այնտեղ ամբողջում: Նրա այտը ցնցվում էր: Արտակ Մոկացը նայեց նրան և պատահամբ նրա կոշիկի վրա արյան բծեր տեսավ: Բայց հենց նոր էր անդրադառնում դրան, որ նրա ուշադրությունը գրավեց այլ բան: Շինականների բազմությունը զորագունդն օղակել, առաջ էր եկել: Նա մոմռում էր և չարաժպիտ նայում նախարարներին: Նրանցից մի փոքր առաջ էր կանգնել մի զինված, ոլորմորուս վեհատիպ ծերունի՝ դեռ ամրակազմ և արծվենիկ աչքերի խայթող հայացքով: Բազմությունը շար նայեց Արտակ Ռշտունուն: Սա հարցականորեն շրջվեց դեպի նրանց:

— Հարե՛լ նահապետ,— լավեց բազմության միջից մի ծերունու ձայնը,— տո՛ւր հարցումը...

Մերունին չնայեց նրա կողմը, բայց ավելի առաջ եկավ դեպի Արտակ Ռշտունին:

— Ե՛տ քաշվիր, անասո՛ւն,— խեթեց Արտակ Ռշտունին ծերունուն:

Հաբել Նահապետն ավելի առաջ եկավ.

— Հանուն հոր և որդվո՛ւ և հոգույն սրբո՛ւ,— խաշակնքեց երեսքը,— աստված ճշմարիտ, մեր իշխանն ես, մեր գլխի տերը: Կ՛եր որդիքը հետ Վարդանի են: Հետ որի՞ ես դու՝ Հազկերտի՞...

— Իի՛նչ,— մոնչաց Արտակ Ռշտունին ապշած:

— Քեզ իմացում, իշխան,— շարունակեց Հաբել Նահապետը ազատ ու արժանավայել,— թե դեմ հայրենիքի ես՝ ասեմ, ոչ երկնչիմ: Իշխան չկա, ծառա չկա,— հայրենիք կա հիմի: Զիշխե՛ս մեր զավակները տանես դեմ Վարդանի...

— Ի տո՛ւր ապիրատին,— կատաղի գոչեց Արտակ Ռշտունին գողալով զայրույթից և կասկարմրած՝ ափը զարկեց սրի դաստակին և նժույգը քշելով Հաբել Նահապետի վրա՝ աքացեց նրա կրծքին, որից Հաբել Նահապետը ետ ընկավ:

— Ո՛ւմ ի սուր, անա՛զգ, անօրե՛ն,— մոնչաց Հաբել Նահապետը վեր թռչելով գետնից և ինքը ևս երկաթե ձեռքը սրի դաս-

տակին զարկեց և ապա ընդոստ շրջվելով դեպի բազմութիւնը՝ շողացրեց ցասումնալի աչքերը.

— Հետ որի՞ եք. Հազկերտի՞, թե՞ հայրենիքի: Ելե՛ք...

Ու սուրբ քաշեց, հարձակվեց Արտակ Ռշտունու վրա: Թիկնապահները խսկույն վրա ընկան, որ խողովողեն ծերունուն՝ բայց բազմութիւնը սաստկագին թափով ողողեց նրանց և սկսեց հարվածել: Հնար ու ակնթարթ շմնաց զորագնդին հրաման տալու օգնութեան: Բոլորն իրար խառնվեցին՝ զինվոր, շինական, իշխան, սեպուհներ: Անէրեակայելի, աննախընթաց, ցնորական ու խելագար ընդլզումը, շփոթմունքը, զայրույթն ու զարհանքը խաղաղեցրին ամեն միտք ու բանականութիւն: Զորագնդից որոշ հատվածներ սկսեցին դիմադրել ժողովրդին, մյուս հատվածներն իրար վրա հարձակվեցին:

Արտակ Մոկացը և Զոհրակը այնքան շփոթված էին սկզբում, որ զարմացած դիտում էին շահվատալով իրենց աչքերին:

Արտակ Մոկացը մոտեցավ Հաբել Նահապետին և ականջին ցոշեց.

— Խմբի՛ր ժողովուրդը...

Հաբել Նահապետը ձեռը բարձրացրեց.

— Հերի՛ք, իշխան, հերի՛ի՛ք... գնա քո պատերա՛զմը... մեր կամքի տերը մենք ենք: Հայրենին մերն է, արլունը՝ մերը...

Հովիտը լցվեց կռուներով, դրոշակիրները Արտակ Ռշտունուց պոկվեցին գնացին այլ բազմութեան հետ, որ խառն էր շինականներով ու զինվորներով: Սեպուհներից ոմանք այնքանը միայն կարողացան, որ Արտակ Ռշտունուն ու Գաղիշոյին փախցրին լեռնային շավիղներով: Նրանց հետևից կռվելով քաշվեց զորագնդի մի մասը՝ հետապնդելով զինվորների և ժողովրդի բազմութեամբ, որին առաջնորդում էր Հաբել Նահապետը:

Կռվողները իրար հարվածելով շարժվում էին դեպի լեռները: Խառնակարգ ձեռնամարտը մոլեգնում էր փոփոխական հաջողութեամբ: Անտառներն ու փապարները լցվեցին ցրված մարտիկներով, և անհնարին էր բան հասկանալ, թե ինչ է կատարվում իրոք, և ինչով կվերջանա գործը:

Արտակ Մոկացը ետ դարձավ հովիտ, հավաքեց իր զինվորներին, սակավ մնացած ոշտուն շինականներին և նրանցից կազմեց զորական ուժ:

Նա և ուրախ էր և շփոթված: Երբեք չէր սպասի մի այսպիսի ընթացքի: Մինչ այս պահը նա իր ձեռին էր կարծում դեպքերի սանձերը: Հիմա բաց թողեց դա: Նա զգաց, որ ժողովուրդը հակառակ իր նախարարի ելավ հայրենիքի պաշտպանության:

«Եվ լավն էլ այս էր»,— ձեռը թափ տվեց Արտակ Մոկացը և նայեց Զոհրակին, որ խռովյալ հոգով դիտում էր գնացող բազմությունը:

Նա դարձավ Զոհրակին.

— Դե, գնանք զրահվենք և հասնենք կովին:

Տարօրինակ զգացմունքով նրանք մոտեցան ամրոցին, ուրիշ չի տանը, որ հիմա տիրոջը չէր պատկանում մի տեսակ, այն որին ուրիշները կարող էին տիրություն անել:

Մթնում էր: Ամրոցը մռայլ էր քարայրի պես: Նայեց Արտակը դարբասի կամարին: Այստեղից էր ելումուտ անում ճա... Ո՞վ գիտե ուր է հիմա, ո՞ր վանքի պարիսպների տակ...

Հանկարծ նա զգաց մի այրեցիկ ցավ ուսագլխին և տեսավ ինչպես Զոհրակը շրջվեց մեջքի վրա: Ինչպես իր զինվորները սլացան ներս և շառաչեցրին սրերը: Հետո լսեց կանացի ճիչեր, որ հեռացա՜ն, հեռացա՜ն և լավեցին շա՛տ խորը անդնդից, ողջ աշխարհը շնչաց և ամեն ինչ օրորվեց, հեռացավ մի խավար անէության մեջ:

Լուսերեսը չէր համաձայնում քաղաքադռնից ներս թողնել մի անծանոթ հեծյալի, որ երեսի կեսը կապել էր վիրավորի նման: Եկվորը հավատացնում էր, որ ինքը Վասակի սուրհանդակն էր: Սուրհանդակներ շատ էին ելումուտում մայրաքաղաք. բայց նրանք թղթեր ունեին: Այս եկվորը թուղթ չունեւ: Երբ եկվորը շատ պընդեց, Լուսերեսը դուրս ելավ և քիպ մոտեցավ հեծյալին.

— Արծվի՛... — շնչաց Լուսերեսը:

— Կամաց,— փսփսաց եկվորը:

Լուսերեսը դուռը բացեց, Արծվին անցավ ու կորավ քաղաքի նեղ փողոցներում: Նա գնաց Վարաժենց այգու հետևի ամառի կողմը և գաղտնի դուռն մոտ իջավ նժույգից, նայեց շուրս կողմ և անհետացավ մացառների մեջ:

Երկար ժամանակ մարդ չէր երևում: Մոտ վազեց դամփուր,
բայց նա փոխանակ հաշելու՝ սկսեց նվալ ու կլանչել ուրախութու-
նից, և նրա այդ ձայները չէին հասնում տանեցիներին: Հանկարծ
հաշեց՝ տեսնելով երևի, որ մոտենում են:

Մի մարդ վազեց Արծվիի դեմ և բարձրացրեց մահակը:

— Ո՞վ ես, ո՞ւր...

— Վարածի մոտ,— պատասխանեց Արծվին:

— Կանգնի՛ր,— հրամայեց զինված մարդը:

Արծվին շուգեց աղմուկ հանել, կանգնեց: Հավաքվեցին մի
քանի զինվածներ էլ և շրջապատեցին Արծվիին: Հանկարծ նրան-
ցից մեկը բռնեց Արծվիի թևը և աչքերը մոտեցրեց նրա դեմքին:

— Դավաճաններից է,— որոշեց նա:

— Հա՛, գտա՛ր,— ասաց Արծվին,— մենակ նժույգս ներս
քաշեցեք՝ շտանեն՝ ձեռք մեկնելով դեպի պատի հետևը,— և շուտ,
ես ժամանակ չունեմ:

Արծվիի այս հանգիստ խոսքը վստահություն ներշնչեց զին-
վածներին: Նրանցից մեկը թռավ պատի հետև, մյուսները Արծ-
վիին տարան՝ Վարածի տունը: Գեմից երևաց լույսը, որ տեսնելով
Արծվիին՝ ետ վազեց և խելագարի պես կանչեց.

— Դժխո՞... Դժխո՞...

Դժխոն վախեցած դուրս թռավ:

— Դժխո՞, Արծվիի՞ ի՞նչ...

Դժխոն խենթացած ընկավ Արծվիի գիրկը: Գրկեց Արծվիին
նաև լույսը: Երկուսով սկսեցին կարոտալի համբուրել նրան:

— Սպասեցեք,— շշնջաց Արծվին,— գործ ունեմ:

— Գնանք, գնանք,— ասացին աղջիկները և Արծվիին տա-
րան ներս:

Վարածի տունը լիքն էր Վասակի ժամանակվա զանազան
փախստականներով և վտանգված մարդկանցով: Այդտեղ էին նաև
Առաքելը և մյուս շինականները: Վարածն ու Մարկոսը ինչ-որ
գրույց էին սկսել: Տեսնելով Արծվիին՝ բոլորը վեր կացան և շըր-
ջապատելով նրան՝ սպասեցին, որ խոսի: Արծվին հասկացավ, որ
և՛ թե այս մարդիկ հավաքված են Վարածի մոտ՝ վստահելի են և
կարևոր շհամարեց զգուշություն բանեցնելը: Ուստի և ասաց.

— Սպարապետը վաղը գիշեր կհասնի քաղաքին: Պատրաստ-
վեցե՛ք: Հրամայեց հյուսիսից սուտ կռվի աղմուկ գցեք:

— Աստվա՛ծ օգնական, աստվա՛ծ օգնական,— լսվեց բոլորի բերանից:

Վարաժը Դժխոյին աչքով արեց: Դժխոն դուրս վազեց: Մի փոքր անց ներս եկան մի խումբ շինականներ, որոնց մեջ էր Սահակը:

— Բարի լուր, եղբայրներ: Սպարապետը վաղը գիշեր կըհասնի...

— Սպարապետին է՛լ մատաղ, հասնելուն է՛լ մատաղ,— խանդաղատանքով ասաց Մարկոսը,— կռվենք՝ որ հաղթենք:

— Ամե՛ն,— շշնջացին շորս կողմից:

Վարաժը նայեց Առաքելին:

— Հը՞, Առաքել, օր բացվեց...

Առաքելը մոայլ նայեց նրան, բոլորին և ասաց ցածրաձայն.

— Հավաքեցե՛ք բոլորին:

— Հավաքվեցին բավական շինականներ և քաղաքացիներ: Նրանք ոչ մեծ զգուշություն էին ցուցաբերում: Անգամ հանգիստ էր նրանց տեսքը: Մեծագույն մասը շինականներ էին և անտարբեր դեպի վտանգն ու մահը:

Հայտնվեց Լուսերեսը: Առաքելը նրան հանձնեց մի քանի սուրհանդակ, որ տանի անցկացնի քաղաքագուհից: Նրանց ուղարկեց հեռու շրջանները լուրը հառցնելու: Արծվին մի նամակ տրվեց, որ պետք էր հանձնել Ատոմին:

Առաքելը պատվիրեց բոլորին գնալ թաքնվել այգում և հրակել՝ մինչև հրաման ստանան հարձակման: Բոլորը հեռացան, մընացին ավազները:

Վարաժը ընթրիք բերել տվեց Արծվին, թեև Արծվին հրաժարվում էր: Նա շտապում էր վերադառնալ Վարդանի մոտ: Ջնայած հոգնածության՝ նա ատամները շողացնում էր բաց շրթունքների միջից և ժպտում մութ դուռն կողմը կանգնած Դժխոյին ու Լույսին: Կարծես ոչինչ չէր պատահել աշխարհում: Նա անհոգ էր և անվրդով առաջվա պես: Ավելին, նայելով նրան թվում էր թե ամեն բան լավ կգնա աշխարհում:

— Ինչպե՛ս շարդեցիք պարսիկներին,— հարցրեց Վարաժը:

Արծվին նայեց Վարաժին և ժպտաց.

— Եղավ էլի, շարդվեցին:

— Շա՞տ շատ էին:

- Ի՞նչ իմանամ, ինչքան կուզես:
- Աթըլին տեսա՞ր: Ինչպե՞ս է:
- Մարդ է, կա էլի,— ծիծաղեց Արծվին:
- Մե՞ծ գործ ունի:
- Լա՞տ՞վ:

Արծվի աչքերը փակվում էին: Փաղցր քունը քաշում էր: Վարածը դիմեց աղջիկներին:

- Տեղաշո՞ր գցեք, թող քնի, հոգնել է Արծվին:

Արծվին՝ աչքերը կիսափակ՝ ժպտաց.

- Զէ, պիտի ետ դառնամ: Մենակ՝ նժույգս մի փոքր հանգրստանա:

- Իսկ որ մի փոքր դու էլ հանգստանա՞ս:

- Սպարապետը կսպասի:— Ու վեր թռավ.— հա՛, նժո՛ւյգը...

Արծվին գնաց նժույգին նայելու: Նժույգն հնձանումն էր: Տեսնելով տիրոջը՝ խրխնջալով դոփեց գետնին: Նա սկսել էր ուտել գարին, որ բերել էր տվել Մարկոսը արքունական ախոռից: Սկսեց կույսն ու Դժխոն և սկսեցին շոյել և համբուրել Արծվի նժույգին:

— Աչքերի՞դ մատաղ, ի՞նչ սիրունն է,— գորովալից համբուրեց Դժխոն նժույգի աչքերը: Արծվին շատ ուրախացավ և գոհ ու երջանիկ երեխայի պես ժպտալով դիտում էր, թե ինչպե՞ս են քույրերը սիրաշահում իր նժույգին:

- Շա՛տ լավն է նժույգդ, Արծվի,— ասաց Լույսը:

— Շա՛ա՛ա՛տ,— հուզվեց Արծվին և հաղթական թիկն տվեց արթադի կապուկներին՝ ուղղակի հալվեց ինչպես արքան իր գահի թիկնակին և սկսեց պատմել իր նժույգի մասին. թե ինչքան պատահեցին նժույգի հետ ողջ արշավանքի ընթացքում: Մոռացվեց և՛ Սերուխտը, և՛ Ծորա Պահակը, և՛ Աթըլը: Հոնների աշխարհի վայրենացած նժույգների և նրանց որսի մասին խոսեց մանկական հափըշտակութամբ:

— Ասել է՝ հոնների երկիրը լավ երկիր է, հը՞, Արծվի,— հարցրեց Լույսը:

- Շա՛տ լավ:

Լույսը գնաց գուրս: Մնացին Արծվին և Դժխոն: Դժխոն ընկավ Արծվի գիրկը և նրանից կախված սիրակարոտ աչքերով նայեց նրան:

— Արծվի, ապա նժույգից դուրս ուրիշ բան... ուրիշներին չե՞ս սիրում,— հարցրեց Դժխոն:

— Ինչո՞ւ չեմ սիրում, ուրիշներին էլ սիրում եմ,— միամիտ առանհոգ պատասխանեց Արծվին:

— Իսկ ինձ... սիրո՞ւմ ես:

— Ինչո՞ւ չէ:

— Ինչո՞ւ ես ինձ սիրում:

— Ո՞նց թե ինչու: Դու էդքան բարի սիրտ ունես, ինչպե՞՞ռ կարող եմ քեզ չսիրեմ:

— Շուտ շուտ կգա՞ս մեր տուն,— հեաց Դժխոն:

— Պատերազմը վերջանա...

— Պատերազմը, ա՛խ...

— Ապաա՛. դու գիտե՞ս, որ հայոց ազգը գերի է: Պիտի ազատենք, չէ՞: Խեղճ Սպարապետս քուն, դադար չունի, նայում եմ՝ սիրտս կտոր-կտոր է լինում:

Արծվիի աչքերը թացացան:

— Վա՛յ, Արծվի՛, լաց ես լինո՞ւմ,— զարմացավ Լույսը ներս գալով և նոր թխած հացեր բերելով՝ մի հատը կտրտեց դրեց նժույգի առաջ:

Արծվին խանդաղատեց և գրկեց Լույսին: Լույսը ևս ընկավ Արծվիի գիրկը:

— Մատա՛ղ հոգուդ, ո՞նց էինք կարոտել, ո՞նց էինք կարոտե՛լ:

Դժխոն ոչ մի խանդ չզգաց դեպի Լույսը: Գիտեր նրա զգացմունքները դեպի Արծվին:

— Արծվին պատերազմ պիտի գնա,— ասաց Դժխոն Լույսին՝ կարծես նորություն էր ասում:

— Հա՛, հա՛, այդ ասա՛, ի՞նչ տխուր բան է,— ասաց Լույսը,— բա չե՞ս դժվարանում, որ պիտի գնաս պատերազմ:

Արծվին տխուր նայեց.

— Բա չե՞մ դժվարանում: Սպարապետս, էսքան ժողովուրդը մեղք են, չէ՞: Ինչո՞ւ փշանա էսքան մարդը:

Արծվին մտածում էր: Հետո նա գլուխն օրորեց.

— Մի անխիղճ բան կա անիծված պատերազմի մեջ: Մենք, ասենք, մարդ ենք՝ պատերազմ ենք գնում, կարող ենք չգնալ, իսկ եթե գնում ենք՝ մեզ վրա ենք առնում մեղքը: Բա էս անմեղ նժույգ-

ները, որ տանում ենք, տալիս թրի բերան, շաա՛տ անխիղճ բան է, է՛, շաա՛տ... Աչքս կուրանա, ես ո՞նց տանեմ սրան թրի բերան: Որ մտածում եմ, սիրտս մղկտում է...:

Դարձյալ Արծվիի աչքերը լցվեցին: Նա վեր կացավ մոտեցավ նժույգին, բաշը քաշեց և գլուխը դրեց նրա աչքին: Նժույգը թողեց ուտելը և մնաց սպասողական դիրքում, որ Արծվին իրեն սիրի: Հետո պոկեց երեսը Արծվիի ձեռից և սկսեց ուտել: Շատ էր սոված:

Լույսն ու Դժխոն արտասովախառն ծիծաղեցին:

— Արծվի, շատ ես սիրում դրան,— ասաց Լույսը,— աստված դրան հեռու տանի փորձանքից:

— Է՛՛է՛՛, ասում եք,— եկավ նստեց տեղը Արծվին,— սրա բանը պրծած է: Ես աչքս միշտ պետք է Սպարապետիս վրա պահեմ: Աստված չանի, նրան, որ փորձանք մոտենա՝ ես ի՞նձ եմ խնայելու, թե՛ սրան...

Քույրերը խանդաղատած լռեցին: Արծվին առաջին ինչ-որ մտքերի մեջ: Հետո վեր նայեց և ինչ-որ մի ուրիշ մարդու նման ասաց.

— Բա ի՞նչ, հենց կարծում եք ես մարդ արարած չեմ, սեր չունեմ՝, երիտասարդ չեմ... Շատ բան ունեմ արտիս մեջ, բայց ճիշտը կուզեք՝ ուխտ եմ արել, որ աշխարհ չմտնեմ, սիրտս ու սերս մատաղ անեմ Սպարապետիս: Սպարապետը հայոց ազգն է:

Դժխոն գլուխը կախեց: Լույսը շոյեց Արծվիի մազերը.

— Կավ մովաղ ես, չէ՛, Արծվի:

Արծվին էլի ատամները ցույց տվեց և ծիծաղադեմ նայեց Լույսին.

— Ես ի՞նչ գիտեմ:

Մի փոքր հեռու.

— Սպարապետը չի թողնում, թե չէ՝ ուժը ուտում է ինձ: Ախր բանը բանի նման չէ: Ինչացո՞ւ է պատերազմը: Մարդ ու կատորած: Թո՞ղ տային պարսիկները՝ գնայինք ապրեինք:

— Ի՞նչ կանեիր,— հարցրեց Լույսը:

— Կգնայի տուն, նժույգ կպահեի: Մեկ էլ թամբ կկարեի: Կա՞մ թամբ կարել գիտեմ, որ նժույգի մեջքը չի ծեծում:

Ներս եկավ Մազթաղը՝ վարածի կինը.

— Ասում են մարգպանը կոտորած է սարքելու վաղը...

Ինչպէս ամպը գաւ ձածկի լաւյս, արեւ օրը, աղջիկները և Արծ-
վին մթնեցին:

Արծվին վեր կացաւ:

— Դե, ես գնացի: Սպարապետը հրամայեց չուշանալ:

Շինականները մոտեցան հնձանին: Արծվին թամբում էր
նժույզը:

— Լսեցեք,— դիմեց նրանց Արծվին,— Սպարապետն ասաց
հենց որ լսեք մեր աղմուկը՝ քաղաքի մեջ սկսեցեք շփոթը:

— Ասա Սպարապետին՝ «հրամա՛նդ»,— ասաց հանգիստ
ձայնով Սահակը:

Արծվին մեկնեց, Լուսերեսը նրան քաղաքադռնից դուրս տա-
րավ իբրեւ Վասակի սուրհանդակ:

Մինչ Վասակի զորքերը այդ երկու օրը առանձին ուժով ճգմել
էին ջանում Արարատի շրջակա վայրերը և կռիվը սաստկացրել
էին Ատոմի դեմ՝ տագնապած այն լուրից, որ ապստամբած ժո-
ղովուրդը Բզնունյաց ծովի բոլորքը և այլուր փոթորկելով շարժ-
վում է դեպի Արտաշատ՝ Վարդանը իր զորագունդը Սոթի լեռ-
նանցքից մտցնում էր Կոտայք: Նա այդ ուղին ընտրեց՝ ենթաբ-
կելով զորագունդը անհնարին տանջանքների՝ թույլ տալով, որ
Վասակը հետախուզի Արտաշատ — հաղխաղ գիծը՝ Սեանա ծովի
հյուսիսային ափերով:

Եվ ահա, երբ Վասակը մի գիշեր սպասում էր Ատոմի դեմ
ուղարկած զորագնդի մարտի հետեանքին՝ քաղաքում լուր ընկավ,
որ Վարդանը գալիս է:

Շեփորները ծղրտացին՝ գուժելով տագնապ: Ողջ քաղաքը
ցնցվեց: Զորագնդերը ոտքի հանվեցին: Ու մինչ հարվածն սպա-
սում էին Սեանի պողոտայից՝ Վարդանի հեծյալները խուժեցին
արևելքից: Շփոթն ընկավ Վասակի զորքերի մեջ: Գիշերային խա-
վարը սաստկացնում էր շփոթությունը: Քաղաքի թաղամասերից,
քաղաքամերձ այգեստաններից դուրս թափվեցին շինականների և
արտաշատցիների խմբեր և իրենց անակնկալ հարձակումներով
մոլորեցրին զորագնդերին:

Արտաշիր սեպուհը կատաղի հովադի պես դես ու դեն էր սլանում կարգի բերելու ցնցված զորագնդերը: Բայց քաղաքի պաշտպաններին շփոթեցրեց Վարդանի հարվածի անակնկալությունը և ուղղութիւնը՝ արեւելքից:

Վասակն զգաց, որ հարկաւոր էր ամենաարագ վճիռ. կամ մնում է պաշտպանելու քաղաքը՝ հաղթելու հաստատ հույսով կամ հարկ է անմիջապէս հանել զորքը, թեկուզ փախչել, քաղաքի հարավից դեպի Սյունիք տանող ճանապարհով, քանի դեռ օտ կտրված չէր:

Նախարարները շփոթված նրան էին նայում: Վերջապէս Վասակը վճռեց: Հրաման արձակեց թողնել ամեն բան և արագ դուրս գալ Սյունիքի ճանապարհը:

Եվ առանց սպասելու հրամանի կատարման՝ հաղիվ զրահված, զենքը վերցրած՝ նախարարներին ևս նույնը առաջարկելով՝ նժույգ նստեց և արշավեց քաղաքից դուրս: Այստեղ, Սյունիքի ճանապարհին, առանց հրամանի, լուկ բնազդակա՞ն գրգռմով խառնակարգ ու ցրիվ փախչում էին զորագնդերը:

Սկսեցին վարգել: Դեպի Սյունիք...

Վարդանի զորագունդը մտավ Արտաշատ քողովորդի ցնծաւից աղաղակների, օրհնանքների որոտի հետ: Զահերը ամեն կողմից լուսավորեցին քաղաք մտնող հաղթական զորքի ճանապարհը: Բազմութիւնը հետզհետե ծովացավ քաղաքում:

Վարդանը իսկույն հետախուզող զորամաս հանեց փախչողների հետևից մինչև գիշերս և վաղը կկազմեր նրանց հետապնդող զխաւոր ուժերը: Հաղթողները արագ բռնեցին աշտարակներն ու քաղաքամերձ դիրքերը՝ սպասելով առավոտովա դեպքերին: Միաժամ սուրհանդակներ գնացին Ատոմին և Արտակ Մոկացին լուրը տանելու և հրաման՝ որքան հնարավոր է՝ շուտ խմբվել Արտաշատում:

Արտակ Մոկացին և Զոհրակին օգնութիւն էին հասել շատ ծանր վիրավոր վիճակում: Այն պահին, երբ Արտակ մշտունու դարանակալները սրերով հարձակվեցին նրանց վրա՝ օթկաններից դուրս էին վազել Ծաթերը, Արշալույսը, Աստղիկը և տագնապ

բարձրացրել: Արտակ Մոկացը շատ ազոտ հիշում էր, որ իրեն մոտեցավ Անահիտը քողածածկ և տանջված, որ իրեն խնամում էին տիկիները, որ իր կողքին տնքում էր վիրավոր Զոհրակը, որին այցելում էր Աստղիկը: Նա չհարցրեց անգամ թե որտեղ է ինքը. չերմը խլում էր նրա գիտակցությունը: Ինչ-որ երազում, թե արթմանի նա լսում էր Վարդ սեպուհին, որ Գաղիշոն և Արտակ Ռշտունին թաքնվել են Ռշտունյաց լեռներում, թե և լուրեր կան, որ անցել են Սյունիք, ուր հավաքվել են բոլոր դավաճան նախարարները:

Միայն չպատմեց Անահիտի մասին՝ խնայելով նրան: Արտակը լսում էր այս ամենը և իսկույն մոռանում:

Ամրոցին տեր դառավ Վարդ սեպուհը, որ հավաքել էր վարդանանց կողմն անցած զինվորներին և շինականներին, զինել վերջիններին, պատրաստ վիճակում պահելով բոլորին՝ հանկարծակի հարձակման դիմադրելու: Միաժամ նա բուժի խնամքին էր հանձնել բոլոր զինվոր և շինական վիրավորներին:

Շուտով ամրոց եկավ նաև Արտակ Մոկացի մայրը՝ Մոկաց տիկինը, և Արտակի խնամքը կատարյալ եղավ: Աստղիկի համար ոչ մի զոհարություն և արգելք չկար այցելել Զոհրակին, որպես վիրավորի:

Անահիտը բացել էր դեմքի քողը և չէր ծածկում իր խոշտանգումները Ռշտունյաց նախարարի ձեռքով: Նա տխրությամբ, հավիվ զայնելով արցունքը պատմեց իր հոր զնդանի կյանքը և հոր սպանությունը նույն նախարարի ձեռքով:

Տխուր առօրյան, Վասակի դավաճանության լուրը, Ռշտունիքի անորոշ, վտանգավոր վիճակը ամրոցի կյանքը դարձրել էր անհանգիստ, տագնապալի:

Հետզհետե ուժի գալով Արտակ Մոկացը սկսեց աշխույժ հետաքրքրություն ցույց տալ կատարվող դեպքերին: Սկսեց անհանգրստանալ: Փորձեց վեր կենալ անկողնուց, զգաց, որ այնքան թույլ չէ, բայց թողնել անկողինը մի փոքր վաղաժամ էր:

— Մեծ Տիկի՛ներ, Անահի՛տ, մյուս տիկիներե՛ր... — մի օր եռեկոյան ներս վազելով սրտատրոփ ասաց Աստղիկը:

— Ինչո՞ւ ես վախեցած, աղջի՛կս, — դեմ գնաց Ծաթերը:

— Էլի բորիկ են եկել, տեր աստված, — մրմնջաց Աստղիկը:

Արտակի մայրը, Ծաթերը և Արշալույսը դուրս ելան դիմավորելու: Մամիկոնյան, Խորխոռունյաց, Գնունյաց, Ապահունյաց և այլ տիկիներ, օրիորդներ խառն գեղջկուհիների հետ եկել էին Ռշտունյաց ամրոցը: Բոլորը նժույգների վրա էին, տիկիները սև սգազգեստով, գեղջկուհիները միայն հերարձակ, բայց բոլորը բոբիկ, շնայած ցրտին: Այդ՝ Մեծ Տիկնոջ հրամանն էր: Բայց և նրանք սկսել էին համակերպվել:

Նրանք ներս եկան: Մեծ Տիկինը առաջինը մոտեցավ Զոհրակին, խիստ հայացքով նայեց, աղոթեց և ապա թեքվեց, համբուրեց նրա ճակատը, նստեց մոտը: Մյուսները ևս նստեցին, լռեցին երկար:

Դուան մեջ երեացին գեղջկուհիները:

— Արի՛, Ծղի՛սա, նե՛րս արիք, քույրիկնե՛ր, աղջիկնե՛ր,— մեղմաձայն, տխուր հրավիրեց նրանց Մեծ Տիկինը:

Մեծ արժանապատվությամբ, առանց այլ անգամների անհամարձակության ու քաշվելուն ներս մտավ մի հարգևոր պառավ կին: Մյուսները հետևեցին նրան: Նրանք բոլորը հագել էին Պոռնական զգեստներ: Ծղիսան լուռ ու ներշնչված համբուրեց Զոհրակի ճակատը և նստեց: Մյուսները մնացին կանգնած ի պատիվ Մեծ Տիկնոջ:

— Աստված կյանքդ խնայեց, ձագուկս, արժանանաս մեծ պատերազմին,— ասաց Մեծ Տիկինը Զոհրակին:

Զոհրակը ցույց տվեց Մեծ Տիկնոջ բոբիկ ոտները.

— Մեծ Մայրի, ի՛նչ ես արել...

Մեծ Տիկինը լուրջ ու տխուր ասաց.

— Աշխարհը սո՛ւգ է, զավա՛կս...

Հետո նայեց Անահիտին.

— Արի՛, աղջիկս,— և գրկեց Անահիտին,— հիմա որ լրի՛վ դուստր ես...

Անահիտը լցվեց:

— Մի՛ լար, աղջիկս, հայրդ հայրենիին լցվեց:

— Հոգին լույս,— ասացին տիկիները:

Եվ բոլորն արտասովեցին:

Սակայն ամենից մեծ հուզմունքի մեջ Գաղիշոյի մայրն էր, կինը և աղջիկը՝ Ողիմպիան: Նրանք լսել էին Գաղիշոյի և Արտակ Ռշտունու դավաճանությունը և շտապել էին Մեծ Տիկնոջ մոտ:

Ողիմպիան եկավ ընկավ Անահիտի գիրկը և բարձրաձայն հեկեկաց, Անահիտը հասկացավ նրան և ինքն էլ արտասովեց:

Նղիսան դարձավ դեպի Մեծ Տիկինը, խոնարհություն արեց և ապա ասաց մյուսներին.

— Մեր որդիքը այրուձի են քուշանաց կռվում: Բարի մաղթենք նրանք էլ արժանանան հայրենիքի պատերազմին: Է՛հ, իշխանիկ, դու երանի ես, ապա ի՞նչ անեն մեր սրտի հատորները, որ օտարի հողին պիտի խառնվեն: Նրանց ո՞վ հասցնի հայրենի հող...

— Հայրենին կբաշի, կհանի նրանց, հույսդ ծո՛վ արա, Նղիսա,— մխիթարեց Մեծ Տիկինը:

Տիկիներն ու գեղջկուհիները անցան Արտակ Մոկացի մոտ: Արտակ Մոկացը թեև թույլ, բայց նստեց տեղում և երբ Մեծ Տիկինը մոտեցավ իրեն և ճակատը համբուրեց՝ նա էլ նրա աջը համբուրեց:

Մեծ Տիկինը ասաց.

— Մի՛ նեղվիր, զավա՛կս, կյանքդ մեծ օրվան պահիր:

— Խոսքդ հրամա՛ն, Մեծ Տիկին,— ասաց Արտակ Մոկացը:

Մեծ Տիկինը՝ ինչպես երևում էր՝ կարևոր գործով էր եկել Ռշտունիք: Նա հավաքել էր և շարունակում էր հավաքել Բզնունյաց ծովի բոլոր նախարարական տների և շրջակա ռամիկ կանանցից մի խումբ ընդհանուր գործի համար: Նա կոչ էր ուղարկել բոլորին, որ հավաքվեն Ռշտունիք՝ Գեղեոնի և վերջին ըմբոստության կռվում Ռշտունի մյուս զինվորների ու շինականների շիրիմներին այցելելու:

Հետևյալ օրը եկան նոր այցելուներ՝ Արծրունյաց տիկինը և նրա դուստր Շամունեն իրենց աշխարհի մի քանի տասնյակ այլ տիկիներին և գեղջկուհիներին հետ: Այն ժամանակ Մեծ Տիկինը կարգադրեց, որ վեր կենան և այցելեն զոհվածների գերեզմաններին:

Հավաքվեցին նաև շինականներն ու ըմբոստացած զինվորները՝ Հաբել Նահապետի և Վարդ սեպուհի հետ:

Ռշտունյաց հանգստարանում առանձին քարակույտների տակ ծածկված էին զոհվածների շիրիմները: Տիկիները հավաքվեցին նրա շուրջը: Անահիտն ու Ողիմպիան ընկան Գեղեոնի շիրմի վրա

և սկսեցին լաց լինել: Եսթերն ու Արշալույսը լուռ հեկեկում էին հեռու կանգնած: Մեծ Տիկինը խիստ նայեց նրանց և ասաց.

— Մի՛ լաք, ուրախացե՛ք, զոհվածները հաղթեցի՛ն:

Հետո աղոթեց, ապա դարձավ տիկիններին.

— Է՛հ, շմռենք՝ մենք էլ հասնենք հաղթության: Արժա-
նիի՛ն արժանանանք: Մեր զինվորյալ մանկունք, մեր Սպարապե-
տը, մեր զորագլուխները իրենց անձը պիտի դնեն մեծ գործին,
մենք էլ՝ տիկնայքս Հայոց աշխարհի, ուխտ դնենք, անձներս նվի-
րենք մեծ նեղության, հավատարիմ մնանք հայրենիին:

— Ամեն՛ն,— մրմնջացին տիկինները և գեղջկուհիները:

Եղիսան դարձավ Մեծ Տիկնոջը, խոնարհություն արեց և ա-
պա դառնալով մյուսներին՝ ասաց.

— Չարը բարուց մեծ է: Չարը՝ աժդահա զազան, բարին՝
մանուկ: Ուզում է խեթել, փչացնել: Մենակ դա նրա կամքը չէ:
Քանի որ աշխարհքի դրվածքն այն է՝ վերջը բարին պիտի հաղ-
թի: Ուժ տանք բարուն, թող աշխարհքի տերը բարին դառնա: Մեծ
Տիկին, աստված սուրը սուր անի Սպարապետը, որ աշխարհքի
փրկության համար վեր է կացել: Մենք էլ դիմանանք՝ շատ ենք
դիմացել, կռվենք՝ շատ ենք կռվել:

— Բերանդ տաճա՛ր, Եղի՛սա,— ասաց Մեծ Տիկինը,— դե,
ուխտներս ամուր, հավատներս մաքուր: Գնա՛նք ընկնենք աշ-
խարհ, մեր ուխտը կատարենք:

Նստեցին շուրջանակի, մեջտեղը Մեծ Տիկինը, իր աջ ու ձախ
կողքին Գաղիշոյի մայրը և Եսթերը: Անահիտը Ողիմպիայի և Շու-
մունեի հետ առանձնացավ մի անկյուն, ուր Անահիտն ու Շամու-
նեն սկսեցին մխիթարել Ողիմպիային, որ նրա հոր հանցանքը ըն-
տանիքի վրա չի ժանրանում:

— Ես իմ ծնողիս եմ ցավում,— լցվեց Ողիմպիան,— իմ
ծնողս եմ կորցնում. եթե ոչ՝ ես իմը չեմ հոգում: Ա՛խ, այնքա՛ն
խելոք, մտածող մարդ, ինչպե՛ս ընկավ դավաճանի ձեռքը...

— Ի՛նչ կարող ես, Ողիմպիա,— ասաց Շամունեն,— պիտի
հրաժարվես ծնողիցդ:

Ողիմպիան հեկեկաց.

— Ինչպե՛ս կրեմ նախատինքը... Դավաճանի դուստր... Ինչ-
պե՛ս երևամ Սպարապետին, ինչպե՛ս նայեմ մարդկանց երե-
սիկ...

Սրահում սկսվել էր ընդհանուր խոսակցութիւն Գաղիշոյի և Արտակ Ռշտունու մասին: Գաղիշոյի մայրը արցունքն աչքերին լսեց Մեծ Տիկինոջ խոսքերը Գաղիշոյի մասին:

— Հուշ, ապավենս Գաղիշո իշխանս էր, Մեծ Տիկին, կգա, ասում էի, Սպարապետին սատար կլինի:

— Դավաճանեց գնաց, Խորխոռունյաց տիկին,— ասաց Եսթերը,— հիմա հրաժարվիր, այլևս որդի չունես:

— Ա՛խ, մսթեր սեպհուհի,— հառաչեց Գաղիշոյի մայրը,— մայրը կասի՞ թե որդի չունեմ:

— Մի վշտանար, Խորխոռունյաց տիկին,— ասաց Մեծ Տիկինը,— մեծ օրեր եկան, սրտներս փոխեցին: Հիմա էլ ո՛չ որդի, ո՛չ մայր: Հիմա հայրենին արինք մայր, հայրենին բոլորին՝ որդի:

— Այդպե՛ս է, այդպե՛ս է,— լսվեց բոլորի հավանութիւնը:

— Ի՞նչ որդի, ի՞նչ ամուսին, ի՞նչ ազգական,— հանկարծ բորբոքվեց Եսթերը,— դավաճանին մահ է պետք, ոչ թե սեր ու արտասուք: Թող ձեռքս ընկնի դավաճան փեսաս՝ կտոր-կտոր կանեմ, կածեմ անդունդը:

— Մի՛ այդպես, մի՛, մայրիկ,— վախի զգացմունքով ասաց Արշալույս տիկինը,— քարերը լուրը կտանեն, կգա գազանը:

— Կասեմ ու բարձր էլ կասեմ,— սպառնաց մինչև հոգու խորքը վիրավորված կինը,— թող գա: Գա՛ ո՛ւմ պիտի սպանի: Նա ինձ սպանել պրծել է:

Եվ քանի Արշալույսը ջանում էր հանգստացնել Եսթերին՝ այնքան սա բորբոքվում էր և ցատումնալի դառնում:

— Թո՛ղ, աղջիկս, թո՛ղ,— ասաց Մեծ Տիկինը,— Եսթերը գինվորյալ է գրվում: Թող կովի՛ իր կոխվը:

— Թող կովի իր կոխվը: Իսկ մեր կոխվը ո՛վ կովի,— փռշոտ եղունգները որդու գերեզմանատեղից դուրս քաշելով և սև ու շոր ձեռքերը շոկելով օդի մեջ շարացած ձայնեց մի գեղջկուհի: Գա Խանդուկին օգնող և յուրայիններին ամաչեցնող և ուրացյալ նախարարների դեմ զորքի հանելուն կողմնակից գեղջկուհին էր, Մարիամը,— մեր կոխվը ո՛վ կովի:

Լռեցին բոլորը:

— Տեսե՛ք, մի սեպուհ է սպանվել բռնավորի ձեռքից՝ հիմի ի՛նչ սուգի մեջ եք, ա՛յ տիկիներ, օրիորդներ: Հապա էսքան մատաղ ժողիկները, որ հարյուրներով կորցրել ենք, բա մենք քա՛ր

ենք, ժե՞ռ ենք, հո՞ղ ենք: Ո՞ւմ համար ենք վեր կացել միշտ, ո՞ւմ կոփվն ենք կուվել, ո՞ւմ աշխարհքն ենք պահել: Զե՛ր աշխարհքը, ձե՛ր հողը, ձե՛ր բարիքը չի՞: Մեջն ի՞նչ ենք ունեցել: Թե մենք էլ աշխարհք ունենք՝ մեզ ո՞վ է տվել մեր աշխարհքը: Հողն էլ ձերն է եղել, աշխարհքն էլ: Հիմի էլ վեր կացել՝ ձեզ համար աշխարհքն ենք պահում, բա էս օրը կգցե՞ն, որ գցեցիք մեզ: Բա է՞ս է արդարությունը:

— Մարիամ, — զգուշացրեց նրան մի գեղջկուհի:

— Գիտե՛մ, աղջի՛կս, գիտեմ, Մարիամ գեղջկուհի. համբերիր: Աստված մեղքը իշխանականին տվեց, ցավը՝ շինականին: Դրա համար էլ պատիժը բերեց թափեց իշխանականի գլխին:

Մեծ Տիկինը կարծում էր թե այս ժիշխանականի և շինականին» ուխտը, միացյալ պատերազմը, միատեղ զոհը կսրբի, կհավասարեցնի, կհաշտեցնի անհաշտելին՝ տիրոջն ու ծառային: Բայց որքան թափանցում էր նա իր իմաստուն, զգոն խղճով՝ խորթությունը խորանում էր:

— Նահատակվենք՝ հավասարվենք. կյանքներս հայրենիքին զոհ տանք, մեղքներս քավենք: — Ի՞նչ ասեմ, ամենաողորմածն աստված ի՛նքը հասնի՛ առաջ ձե՛զ, հետո մե՛զ:

Նրկոյանում էր: Բոլորը համբուրեցին Գեղեցնի և մյուս զինվորների գերեզմանները և վերադարձան ամրոց:

Մեծ Տիկինը կարգադրեց պատրաստվել հետևյալ օրը ճանապարհ ընկնելու դեպի Մոկք, Արծրունիք, Բզնունյաց ծովի հյուսիսային աշխարհները: Վեր կացնելու «Տիկնայք հայոց աշխարհի» անխտիր իշխանազուն և ռամիկ կանանց՝ հավասար ու հասարակ մի ընտանիքի մեջ:

Տիկնայք Հայոց աշխարհին հավաքվեցին սրահը, ուր նսթերն ու Արշալույս տիկինը բոլորին ընդհանուր սեղան տվին:

Կեսգիշերին ամրոցի մոտերքից հանկարծակի աղմուկ լսվեց: Քառատրոփեցին նժույզներ, կոփկոփեցին վահաններ, սրեր զնգացին ու շուտով ճիշ, անեծք, գոչեր իրար խառնվեցին: Արտակը շնայած իր թուլության վեր թռավ անկողնից ու սուրը խլելով դուրս վազեց շապկանց: Նրան հետևեց Զոհրակը: Ներս ընկավ վարդ սեպուհը:

— Տե՛ր Մոկաց, նախարարը հարձակվե՛ց...:

— Դրսի զինվորներին՝ դարբասը, ներսիններին՝ աշտարակը, — գոչեց Արտակ Մոկացը:

Վարդ սեպուհը դուրս վազեց բակը և արագ կատարեց հրամանը: Արտակ Մոկացը և Զոհրակը շապկանց վազեցին աշտարակ: Հետևից Անահիտն ու Աստղիկը թիկնոցներ հասցրին նրանց: Եվ սրանք աշտարակից սրերը ճոճելով նշաններ էին տալիս զինվորներին, որ ցրվի ու շփոթված կովում էին, բայց չէին կարողանում համաձայնեցրած հարված հաջողեցնել: Արտակ Ռշտունին լավ էր հաշվի առել գիշերային անակնկալ հարձակման հաջողության հավանականությունները:

— Դեպի դարբասը, — գոչեց Արտակ Մոկացը կոկորդային ձայնով և իջավ դարբասի մոտ:

Զինվորները խմբվեցին դարբասի մոտ և բոլոնցք կազմեցին օգտվելով աշտարակի ներհսկողների տեղացող նետաձգությունից, որ նեղել սկսեց թշնամուն:

Տիկինները պատուհանից դիտում էին մարտը և հառաչում անձկությամբ: Գիշերային խավարը ծածկում էր մարտի տեսարանը, բայց ձայներն ու աղոտ կերպարանքների իրարանցումը թույլ չափով հասկացնում էին, թե ինչ է տեղի ունենում:

— Աստվա՛ծ, աստվա՛ծ, — ողբում էր Արշալույսը, — հիմա ներս կմտնի:

— Ներս չի՛ մտնի... Կիսավարե՛մ նրա օրն ու արևը, — զայռալի շեշտով ասաց Ծաթերը և սուրը վերցնելով իջավ ցած:

— Սեպհուհի՛, սեպհուհի՛, — գնացին նրա հետևից տիկինները:

Ծաթերը կատաղել էր, շէր լսում:

Դուրսը կովոդների ձայների հետ խառն լսվում էր զանազան տեղերից օղը ճեղքող կանացի սուր ճիչեր, որ կովին տալիս էր անօրինակ, տագնապալի մի անհանգստություն: Լսվում էր Մարիամի կոհնչը:

— Մա՛րդ, վրա՛ տվեք, ջարդե՛ք դրա գլուխը...:

Կանանց ճիչերն ուժեղացան, մոտեցան դարբասին: Լսվեցին նաև շինականների գոռգոռոցները:

Արտակ Մոկացը զգաց, որ պատեհ պահն է, հրամայեց դարբասը բանալ: Իսկույն նիգերը հանվեցին, փեղկը ետ գնաց, և

ամբողջի բակում հավաքված զինվորները դուրս թափվելով այն-տեղի հավաքվածների հետ հարձակվեցին զիշերահարձակների վրա: Եսթերն ու Մարիամը, Եդիսան մյուս գեղջկուհիների հետ զնացին դեպի կովոդները:

Հետևանքը մեծ շեղավ: Բայց դա այնքան օգնեց, որ գոնե ձգձգեց զործը և Արտակ Ռշտունուն խանգարեց զիշերային հարձակման անակնկալից օգտվել և կոտորել ամբողջի պաշտպաններին: Նրան կասեցրին՝ արյունահեղ մարտի գնով: Արտակ Մոկացը սակայն տեսնում էր, թե ինչպես Արտակ Ռշտունին այնուամենայնիվ հետզհետե սեղմում է ամբողջը: Վիճակը տագնապալի դառավ:

Եվ Արտակ Ռշտունին կվերցնեի ամբողջը, եթե այդ պահին լեռնային ձորից չհարձակվեի վրա հասնող շինականների զանգվածը, որ եկավ ու թափով խրվեց Արտակ Ռշտունու զորագնդի մեջ: Սկսվեց կատաղի ձեռնամարտ:

Այդ պահին դեպի զինվորների խտությունն էր գնում Եսթերը: Վտանգը չհասկանալով և արհամարելով՝ նա վազեց, հասավ Արտակ Ռշտունուն, որ այդ միջոցին զինվորների խիտ շարքի միջից դուրս եկավ և առաջ էր մղվում գրավելով իր հետևից զորագունդը: Մինչ շինականների ու Արտակ Ռշտունու ըմբոստացած զինվորները կհարձակվեին նրա վրա, Եսթերը անխռճմ ու անմատձեղի վազեց դեպի նա:

Գեղջկուհիները, որ սուր վրեժխնդրությամբ ծարավի էին՝ հանկարծ զգացին, որ այստեղ, այս պահին արդեն տեղն է ու պատշաճը լուծելու իրենց դառն կյանքի վրեժը:

— Զարկե՛ք մի դրան, շա՛ն սատակ արեք, — ճշաց Մարիամը և Եդիսայի հետ հարձակվեց Արտակ Ռշտունու վրա: Մյուս գեղջկուհիները խելագար թափով վազեցին հետևից: Թիկնապահները հարվածեցին գեղջկուհիներից երկուսին, սակայն սրանց պարզամիտ ու անմտածել հարձակման ձևը գերազանցեց ձեռնամարտի բոլոր ձևերն իմացող զինվորների իմաստությանը: Գեղջկուհիները իրենց մարմնով խցեցին ու խեղդեցին տարածությունը՝ կաշկանդելով թիկնապահների ու Ռշտունու ամեն շարժում: Մարիամի սրի հարվածը վայր գցեց նրան: Ռշտունու զինվորները ուշքի եկան ու թափով հարձակվեցին կանանց վրա: Բայց շինականները ըմբոստացած զինվորների հետ հարվածը խտացրին այստեղ: Մեծ կո-

րուստների գնով թշնամին տեղի տվեց և նահանջեց: Կանայք ամբողջից գուրս վազեցին օգնելու վերավորներին:

Ցասումնալի Եսթերը քարշ տալով ամբողջ էր բերում վերավոր, նախարարին: Քարշ էր տալիս, հետը թուփահարում և անիծումը թքում:

— Ո՛ւր ես քաշում, Եսթեր սեպհուհի, թող այստեղ վերջանա,— հորդորեցին մյուս տիկիները և փորձեցին ձեռից խլել վերավորին:

— Թողեք, ե՛ս քարշ տամ շանը,— մեջ ընկավ կատաղած Մարիամը,— սա հոգիներս է վառել, մարմիններս մաշել...

— Մենք է՛լ, մենք է՛լ,— ճշացին գեղջկուհիները ցասումնալից:

Ու հարձակվեցին խելագար, անհագ վրեժի կրքով, խառնածիշ անեծքներով ու հիշոցներով:

— Արընկե՛ր գազան...

— Շո՛ւն, շնչահավատ...

— Կյանքնե՛րս կերավ...

— Ծապղեցրե՛ց հարկի, տուրքի տակ...

— Հերիք է՛, հերիք է՛, դե գնա ճապղի՛, սատկի՛...

Եվ որ ամենից անսպասելին էր՝ մեջները ամենից կրքոտվածք Եղիսան էր, որը մի փոքր առաջ համբերատար խորհրդածում էր Մեծ Տիկինոջ առջև: Նա վերցրեց քարը և այն է՝ ձեռը թափառավ, որ զարկի նախարարին՝ ուրիշները նրա առաջը կտրեցին, իրենք ընկան նախարարի վրա:

Շինականներն ու զինվորները հետաքրքրված, ապա հետզհետե իրենք ևս սրտների վրեժը դրսևորելով վազեցին շրջապատեցին ատելի նախարարին: Նրանք տեսնելով, որ կանայք թերևս իրենցից ավելի ատելութամբ ծայր աստիճան բռնկված վերջ են տալու բռնավորին՝ սկսեցին պատվելով շուրջը՝ կիսաձայն հայհոյել նախարարին ու հետևել Եսթերին, որ թևերից բռնած քարշ էր տալիս նրան:

Ուզեցան օգնել նրան՝ թույլ չտվեց:

— Թողե՛ք, իմ վրեժը իմ ձեռքով պիտի հանեմ:

Նա խելագարվում էր: Դա մի նույն էր կատաղության, և վրեժխնդրության: Մեծ Տիկինը պատշգամից նայում էր և հեռավար սարսափահար:

— Հոգիները կրակն է, պիտի վրեժն առնեն՝ նոր հանգչեն...
Ախ, ինչ օրի հասցրին շինականին:

Եսթերը քարշ տալով Արտակ Ռշտունուն տարավ զնդանը, նե-
տեց Գեղեթնի սպանված տեղը:

— Պղծեցի՛ր, սեպհուհի, զինվորյալի՛ն խնայիր,— աղաչում
էին տիկիները:

— Հիմա՛ կլվամ պիղծը... — մոմաց Եսթերը և շղթաները
տեցկացրեց վիրավորի ձեռներն ու ոտքերը: Հետո նայեց նրան:
Արտակ Ռշտունին տնքում էր: Սպասեց մի փոքր մինչև լավ ուշ-
քի գար: Նայեց կրկին: Վիրավորը աչքերը բացեց: Այդ միջոցին
առաջ եկավ Արշալույսը և շոքեց մոր առջև:

— Ի՛նձ խնայիր, մայրիկ, նա իրենն ստացավ, հերի՛ք է:

— Քաշվի՛ր,— գռչեց Եսթերը:

Արտակ Ռշտունին ուժ հավաքեց և թույլ ձայնով ասաց.

— Դավաճանի տակը մա՛րդ կա: Գոնե մարդո՛ւն ձեռ մի
տաք:

— Մարդը, որ մեջդ լինե՛ր՝ այսքան արյունը չէ՛ր թափի:

— Դու անպատվում ես հայրենիի զինվորին,— մոմաց Ար-
տակ Ռշտունին:

— Դավաճա՛ն, օտարի շո՛ւն, խոսո՞ւմ ես... դե՛, սատկի՛ր
սեպուհի շղթաների մեջ: «Ա՛յժ է, ա՛յժ է», — ասաց Եսթերն ու
ափսեց սրով հարվածել: Այնքան հարվածեց, որ վիրավորը մեռավ:

— Դե, չբացա՛ր, թող զինվորյալները հանգիստ քնեն հողի
տակ:

Ցասումնած Մարիամը նետեց քարը նախարարի դիակի վրա:
Մյուսները ևս իրենց քարերով ծածկեցին այն:

— Ազատում չկա՛, գազաններից ազատում չկա՛, քրքրեցի՛ն
մեզ... Ազատում չկա՛, չկա՛, չկա՛: Մեկը գնում է, մյուսն է գա-
լիս, սա էլ գնում է, ուրի՛շն է գալիս... Ազատում չկա՛...

— Կա՛ ազատում, Մարիամ, կա՛, կա՛ դատաստան, կա՛,
լցվելուն լցվե՛ց, վերջանալուն վերջացա՛վ,— գռչեց Եղիսան:

Եսթերը որ դողում էր և նայում դիակը ծածկող քարերին՝ հե-
վաց, ծանր շունչ քաշեց ու դուրս եկավ, գնաց օթևան:

Ախոռապետը, որ հեռուն կանգնած դիտում էր գեղջկուհիների
ցատումը՝ մոտ եկավ ու փորձեց սաստել:

— Դե՛, դե՛, դե՛, քաշվե՛ք:

Մարիամը քարը վերցրեց ու շարունակեց նրա վրա:

— Դե՛, իշխանի շո՛ւն...

Կանայք վերցրին քարերը, բայց ախոռապետը նապաստակի արագութեամբ փախավ:

Եսթերը մտավ սրահը: Բոլոր տիկիները սարսուռ գագցին և ակամա ետ-ետ գնացին: Նրա հետևից եկավ Արշալույսը և շոքելով անկյունում գորգի վրա՝ սկսեց հեկեկալ:

— Դե՛... լաց չկա՛... շների համար լաց չեն լինի:

Ոչ ոք չխոսեց: Միայն Եսթերը երկար լուռթյունից հետո ասաց.

— Թշնամի՛ պարսիկին են ասում: Թշնամի պարսիկին են սպանում: Պարսիկից մեծ թշնամուն ինչո՞ւ են խնայում: Ափսո՛ս, առաջ պիտի անեի, ուշացա, այսքան արշունը գնաց:

— Օ՛օ՛ֆ, գնա՛ց, բայց ազատվեցի՞նք, — հառաչեց Մեծ Տիկինը, — արյուն այնքա՛ն պիտի գնա, այնքա՛ն արյուն պիտի գնա...

Ու մինչ տիկիները այս գեպքի ազդեցութեան տակ հուզված խոսում էին, անկյունում հավաքվել էին Արշալույսը, Անահիտը, Աստղիկը, Ողիմպիան և Խորխոռունյաց տիկինը: Արշալույսը լաց էր լինում և վշտացած խոսում այն մասին, որ կարելի էր նախարարին դարձի բերել: Նրան լսում էին լուռ: Տագնապի մեջ էին Խորխոռունյաց տիկինը և Ողիմպիան՝ մտահոգվելով, թե արդյոք Կագիշոն հարձակվողների մե՞ջ էր և ինչ եղավ նա:

Գիշերը բավական անց էր, որ հեծյալները խլրտացին դարբասի մոտ: Արտակը, որ չէր քնել՝ հրամայեց իր օթևանի դռան մոտ նստած թիկնապահին տեղեկանալ, թե ինչ աղմուկ է դուրսը: Թիկնապահը վերադարձավ հեծյալների գլխավորի հետ, որ հայտնեց թե Խորխոռունյաց նախարարը աբշավում է Ռշաունիք:

— Որտեղի՞ց է արշավում, — հարցրեց նա հեծյալների գլխավորին, որ առաջ եկավ:

— Արծրունիքի վրայով, — ասաց հեծյալը, — Տոսպը վեր է կենում պաշտպանվելու:

— Ի՞նչ է անում Գասպար սեպուհը:

— Արշավող զորագնդի մեջ է:

— Մե՞զ վրա է արշավում...

— Հրամանք ես, իշխան:

— Հիմի էլ ուխտյալնե՞րն են դավաճանում...

Արտակը դարձավ զհինվորներին, որ հավաքվել էին.

— Լավ եք կռվում, — ասաց Արտակը, — բայց շատ կորուստ եք տալիս: Դա նրանից է, որ կարծում եք թե մի երկու կռվով Գործը կվերջանա: Ոչ: Գործը նոր է սկսվել: Ահա հորիսողունյաց դավաճան իշխանը գալիս է մեղ վրա: Սա մեծ կռիվ է: Հայոց՝ աշխարհի կռիվն է հայ դավաճանների և պարսիկ բռնավորի դեմ:

— Կռիվը ժողովրդի կռիվ է, — ասաց Արթեն քեռին, — ազատության կռիվ է, դավաճան իշխանների դեմ կռիվ է, որ ուզում են մեզ ծախել պարսից բռնավորին: Հուր հավիտյան չենք ազատվի: Կռվեցեք:

— Սուրբ խոսք, — ասաց մի հին զինվոր:

— Կռվենք ու գնանք Հայոց աշխարհ վեր կացնենք բռնավորի, իշխանի դեմ:

— Վեր կացնենք, Արթեն քեռի, — ասաց մի հին զինվոր, — մենք քո պատիվը իբրև ազգի պատիվ պահեցինք էն օրը:

— Իշխանը մեզ շատ է տրորել, պլոկել, — ձայն տվեց դառն ձայնով մի շինական:

— Մենք էլ շինականից ենք, քար ավազից չենք, — խոսեց մի այլ զինվոր:

— Դանակը ոսկրին հասավ, — կցեց մի ուրիշը:

Արտակ Մոկացը ձեռով արեց, որ լսեն իրեն:

— Դե, որ այդքան հասկանում եք՝ այս կռիվը համարեցեք ձեր կռիվը և միաբան, կարգով կռվեցեք:

— Հրամա՛նդ, — պատասխանեցին զինվորները:

— Հիմա գնացեք պատրաստվեցեք, որ վաղը ճանապարհ չլիտի ընկնենք հորիսողունյաց իշխանի դեմ:

Ձգաց Արտակը, որ մեծ հրդեհն ընկավ, և որ այդ հրդեհը կգնա, կճարակի ողջ Աշխարհն հայոց և կհանգչի այն ժամանակ միայն, երբ կհանգցնի երկրում ամեն թշնամական դավ ու խարդավանք, ամեն ոխ ու ատելություն, ամեն բռնակալական գողություն հայ ժողովրդի հանդեպ:

Արտակն իսկույն սուրհանդակներ ուղարկեց Արծրունիք՝ հրամայելով, որ այնտեղ սկսեն թեթև դիմադրություն՝ մինչև Մոկբից և Ռշտունիքից օգնություն հասնի: Հարկ եղած դեպքում նահանջը ուղղել ոչ Մոկք, այլ Ռշտունիք: Այլ հեծյալներ ուղար-

կեց Մոկը հրամայելով զորագունդը արագութեամբ հասցնել Արծա-
րունիք օգնութեան: Նաև հեծյալներ գնացին Տարոն, Գնունիք, և
վերջապես Ատոմին՝ հարկավոր տեղեկություններով: Իսկ Արթին
քեռին շինական ազդեցիկ մարդիկ ուղարկեց շեները վեր կացնե-
լու ժողովրդին և լրացուցիչ ուժեր բերելու Ռշտունիք:

Զինվորները ցրվեցին: Արտակը վերադարձավ ամրոց և
Զոհրակին հայտնեց, որ վաղը ինքը պիտի մեկնի: Զոհրակը հուզ-
վեց, անհանգստացավ:

— Ես էլ կգամ... — ասաց նա և վեր կացավ անկողնից:

— Դու չես կարող, — ասաց Արտակ Մոկացը, — և դեռ չգի-
տեմ՝ պիտի կարողանամ ես գնալ:

— Ինչ որ դու, իշխան, այն էլ՝ ես: Ես էլ կգամ, — պնդեց
Զոհրակը, — սրանից հետո էլ ի՞նչ վիրավոր, ի՞նչ առողջ:

Արտակը ուղղակի չպատասխանեց: Նա ուրիշ մտքերով էր
տարված:

— Սրա ծայրը չեմ տեսնում, — ասաց նա վրդովված, — ի՞նչ
դուրս եկավ: Վերջ ի վերջո մենք Հազկերտի՞ դեմ ենք կռվում,
թե՞ դավաճանների: Ես տեսնում եմ, որ մենք սկսել ենք մի ծանր
անվերջ ազգամիջյան կռիվ, որ մեզ պիտի խժռի նախ քան կգո-
Հազկերտը: Ի՞նչ պիտի լինի վերջը: Գոնե Սպարապետը շուտ
գար: Եվ չսպասելով Զոհրակի խոսքին՝ հեռացավ իր օթևանը:
Ներս մտավ Աստղիկը: Նա մի մատյան բերեց և նստեց բուժի-
կողքին: Բուժը՝ մի ժիր գեղջկուհի՝ որ սպեղանիից ավելի զվար-
ճալի պատմություններով էր բուժում՝ անկյունում նստել էր լուռ:
Աստղիկը Զոհրակի մոտ մտնելու ոչ մի այլ իրավունք չունե-
ր, բայց միայն վիրավորին այցելելու ազատ իրավունքը:

Զոհրակը, որ դեռ հորխոռունիքի անջատման պահից մինչև
հիմա չէր կարողանում հասկանալ Աստղիկի հանկարծակի սառ-
նությունը՝ պահպանում էր Աստղիկի նոր վերաբերմունքի եղա-
նակը և գոհանում էր միայն գաղտնի երազանքով: Նրան ջերմաց-
նում էր Աստղիկի ներկայությունը, գեղեցկությունը, մտերմու-
թյունը և հոգատար խնամքը: Սրտի խորքում նրան հաճելի էր
Աստղիկի այցելությունները չհամարել միայն վիրավորին տաժաժ
մի համակրանք, զգալ դրանց տակ թաքնված սիրո զգացմունքը:

«Անշուշտ մի բան կա նրա սրտի մեջ», — փայփայում էր Զոհ-

ըսկը այս միտքը իր սրտում: Աստղիկը, որ Զոհրակին հանդիպելու առաջին իսկ պահից համեստորեն տենչում էր միայն նրան 'ծառայել'՝ այժմ նա ևս երջանիկ էր համարում, որ ճակատագիրը յայսպես էլ բերեց հանգամանքը...

Աստղիկը լուռ կարդում էր, իսկ Զոհրակը նայում էր նրան, որ երկար արտանուենքները կախած մատյանի վրա՝ թվում էր թե նայում է մատյանից այն կողմ մի անդնդային խոր աշխարհ: Արդյոք մատյանի բովանդակությունն էր նրան այդքան հափըշտակել, թե՞ այլ բան: Զոհրակը չհարցրեց, որ նա չսթափվի: Զրհարցրեց, թե արդյոք քաղցր էր երազն^ըը, թե՞ այդ մատյանի մեջ գրած է մի գեղեցիկ, վեհ պատմություն:

Զոհրակը դիտում էր Աստղիկի ողջ կերպարանքը — դա մի հպարտություն էր տեղովը: Եվ Զոհրակը երազեց, որ ահա՛, ահա՛ մեծ պատերազմը կգա կանցնի ինչպես մորիկը, և Աստղիկը կմռնա՝ ինչպես ծաղիկը մորկից հետո, և ինքը կերջանկանա նրա կողքին, «Ո՛հ, կովե՛լ, հաղթե՛լ, սիրե՛լ, ապրե՛լ», — հառաչեց Զոհրակը լսելի: Բայց Աստղիկը անշարժ, խորասուլջ կարդում էր:

Հեծկլտոցի մի ձայն սթափեցրեց սակայն Զոհրակին և Աստղիկին: Միջանցքից էր: Մեկը հեծկլտաց ու անցավ: Աստղիկը գնաց միջանցք: Դա Ողիմպիան էր, որ իր մոր հետ գնում էր իրենց հատկացրած օթևանը:

— Ողիմպիա օրիորդ,— հասավ հետևից Աստղիկը:

Ողիմպիան ընկավ նրա գիրկը:

— Ես կմեռնեմ, ես չեմ տանի այս վիշտը,— ասաց Ողիմպիան:

— Ողիմպիա օրիորդ, դու հո քո հոր հանցանքի պատասխանը չպիտի տաս, ինչո՞ւ ես վշտանում:

— Ա՛հ, գիտես թե փո՞քր բան է դավաճան հայրը: Ես չեմ կարողանում սրահում մնալ: Երանի՞ քեզ, երանի՞ քեզ...

Աստղիկը Ողիմպիայի մեջքը գրկած տարավ օթևան և ողջ ժամանակ իզուր մխիթարություն խոսքեր էր ասում: Մայր ու աղջիկ լալիս էին:

Արտակ Մոկացը և Անահիտը այլ աշխարհում էին: Արտակը աշխուժացել էր, նոր ուժ էր եկել վրան: Վաղվան արշավանքը նրան կենդանացրել էր, երջանկացրել, թեև մեծ հոգսեր և մեծ տարակուսանքներ կային այդ գործի մեջ:

— Անահիտ, լա՛վ է, լա՛վ է ապրելը,— ասաց Արտակը,— Հավատում եմ՝ կապրեն այս լեռները, ջրերը, մարդիկ, կապրի այս բոլորը — ասել է՝ ես էլ կապրեմ։ Եվ հիմա ես պատրաստ եմ կյանքս զոհելու։

Անահիտն ընկավ նրա ուսին.

— Ո՛չ...

Եվ արտասովեց։

— Մի՛ հուզվիր, ես ուրի՛շ բան եմ ասում։

— Մի՞թե կյանքը չես սիրում, որ ուզում ես...

— Սիրո՞ւմ եմ կյանքը, Անահի՛տ, տենչո՞ւմ եմ տենչալովս այնպե՛ս քաղցր է կյանքը։ Հավատում եմ կյանքին, դրա՛ համար էլ պատրաստ եմ մեռնելու։

— Ախր ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...

— Անահիտ, չգիտեմ ինչպես ասեմ։ Հոգով սիրում եմ կյանքը. մեր հայրենիքը, ժողովուրդը և ասում եմ. թող նա մնա՛, մի՛ ա՛յն թե մնա, ապրի այս բոլորը, հավիտյան ապրի՝ թող այդ լի՛նի թեկուզ իմ կյանքի գնով։ Դա կյանք է, այդպես մեռնելը։ Այդ հավատով մեռնելը։ Դա է կյանքը։ Առանց այդ ամենի մարգոս սեփական կյանքը Քարձօրյա է և ունայն։ Ես ուզում եմ հավիտյան ապրել։ Եվ հավիտյան ապրել կարելի է հայրենիքի կյանքով։ Զգիտեմ, թերևս դա էլ զաղտնիքն է հոգեկան մի զաղտնի զորության։ Քեզ մի դեպք պատմեմ։ Զարմանալի դեպք։ Մեր մեղվա՝ նոցում էր դա։ Մեղը թափվել էր մրջնանոցի վրա և փակել բնի անցքը։ Ոչ բնից էին կարողանում դուրս գալ և ոչ հեռացածները օգնություն հասցնել բնին։ Եվ գիտե՛ս ինչ եղավ։ Դրսի մրջյունները սկսեցին մեկ մեկ ընկնել խեղդվել մեղրի մեջ։ Այնքան ընկան, որ իրենց դիակներով ծածկեցին մեղրի երեսը, ճանապարհը գցեցին և դրսի մրջյունները նրանց վրայով անցան հասան բնի մրջյուններին օգնության։ Մրջնանոցը փրկվեց։ Կա մարդու մեջ մի ներքին զորություն անմահանալու։ Ավանդելով կյանքը սերունդին ու մարդկության՝ ապրել նրա մեջ։ Կարծում ես զո՛ւր մեռավ Գեդեոն սեպուհը։ Ոչ։ Տես նրա գերեզմանը ինչ շարժում գցեց մարդկանց մեջ, տես ի՞նչ կոիվ են մղում մարդիկ։

Անահիտը լցվեց։ Հասկացավ Արտակին։ Նա ինքը պատրաստ էր իր կյանքը նվեր բերելու։ Հիշեց իր խոշտանգումները զրնդանում։

Հետևյալ առավոտ ամրոցի հրապարակում հավաքվեցին շինականներն ու զինվորները: Տիկնայք Հայոց աշխարհին դուրս եկան բաշալերելու կոխվ գնացողներին: Մեծ Տիկինը օրհնեց բուրին և զորագունդը՝ զինվոր ու շինական միասին՝ Արտակ Մոկացի, Զոհրակի, Արթեն քեռու և Վարդի գլխավորությամբ ճանապարհ ընկավ դեպի Արծրունիք՝ Գաղիշոյի դեմ:

Գնում էր Արտակ Մոկացը Արթեն քեռու հետ առաջ ընկած: Բայց նա զգում էր, որ այժմ արդեն հրամանատարը Արթեն քեռին է: Դա նրան ուրախացնում էր, բայց և միաժամ մտահոգում:

Այսպիսով, այն աշխարհից, որտեղից ոչ ոք չէր սպասում,— Ռշտունիքից,— հանկարծահաս հեղեղի մեծազանգվածությամբ վեր կացավ արագահաս եկավ, գրկեց, բարձրացրեց ու իր հետ տարավ այդ ամենը ժողովրդական իսկական ապստամբությունը, որ վրայից թափ տվեց նախարարների, տերերի, բռնակալների լուծը: Գնաց նա մրրկասույր, ցնցահարեց Մոկքը, Արծրունիքը, Տարոնը, Խորխոռունիքը, ծավալվեց ավելի հեռուները, իր տարեբային անդիմադրելի ուժով:

Եվ Հայոց աշխարհում ցցվեցին իրար դեմ վարդանանք և վասակյանք: Վասակը վասակյանց հետ բռնեց Այրարատյան դաշտը, Ատոմը՝ վարդանանց կուսակից Արշարունիքը, Տայքը, Տուրուբերանն ու Գնունիքը, Արտակը՝ Տարոնը, Արծրունիքը, Մոկքը և պատրաստվեցին իրար վրա ընկնել ու կործանել իրար իբրև բացահայտված արյունոտ թշնամիներ:

Արտաշատում, Այրարատի շեն ու ավաններում կատաղում էր սրածությունն ու ավերը, որսի բարակների պես սուրում, սողոսկում էին ամենուր հետախույզներն ու լրտեսները, ճոճվում էին կախաղանների պարանները շինականների մարմիններով: Դենշապուհը, Որմիզդ ու Միհր մոգպետների հետ երկրում ցանուցրիվ պարսիկ զորքերը հավաքած՝ ամրացնում էին երկրի բերդերը:

Այս իրադարձությունների մեջ, նախարարական ազգամիջյան ճակատների տակ եռում, բարձրանում էր ժողովրդական զանգվածների ծովը՝ և բարձրացնում իր վրա՝ իբրև լաստափայտեր ու տաշեղներ՝ նախարարական դասը իր անձնական ու դասային շահերի, կրքերի ու գործերի հետ: Շինականությունն ու քաղաքային բնակչությունը, զորքը, որ մեծ մասով դուրս էր բերված այս զանգվածներից ամենևին տրամադիր չէին կռվել իրար հետ: Ժո-

զովուրդը իմաստորեն իր հայացքը սեռեցել էր երկրից դուրս, այն սեռտեսիլ ամպին, ուր արշավում էր Հայոց աշխարհի վրա:

Հենց այս ժողովրդական զանգվածները՝ զորքը և շինականները իրենց հզոր ձեռներով զսպում էին ներքին, միջնախարարական կրթերը և պատրաստվում էին եթե ոչ գլուխ անցնել, բայց և շարժել ներքին ուժերը արտաքին թշնամու դեմ:

Հետևյալ օրն իսկ Վարդանը Թաթուլ Դիմաքսենուն մի մեծ զորագնդով ուղարկեց Վասակին հետապնդելու:

Միաժամ նաև կոչ ուղղեց Հայոց աշխարհի նախարարներին՝ ժողովվել Արտաշատում, և իրար հետևից եկան ավելի մեծ թվով նախարարներ, քան երբեք տեսել էր մայրաքաղաքը: Եկավ ճակատից ներշապուհը, եկավ Ատոմը, որ վերջացրել էր պարսիկներին Երկրից բռնելու գործը:

Վարդանը իր Արտաշատ գալու օրից շեր խոսում ոչ Վասակի դավաճանության, ոչ էլ վերջին ժամանակվա անցուղարձերի մասին: Երբ նախարարներն ակնարկում կամ խոսք էին բաց անում այդ մասին՝ նա միայն միավանկ բառերով փակում էր խոսակցությունը: Առհասարակ մաղձոտ էր և շար: Միայն մի ժողով արեց:

— Նյուսալավուրտը գալիս է: Կամ կհասնի ձմեռնամերձ պատերազմին, կամ դեմ կառնի ձմռան և գարնան կհասցնի հարվածը: Ժողովենք ուժերս: Տերունի զորքը և դաշնակիցները: Հազարապետը դեռ Բյուզանդիայի ճանապարհին կլինի: Լուր տանք մեր հավատարիմ եղբայրներին՝ վրացիներին և աղվաններին, որ նրանք պատրաստվեն ընդհանուր թշնամու դեմ և գարնան հասնեն Արտաշատ, իսկ հոնները հարձակվեն Պարսկաստանի վրա, երբ այստեղ կսկսվի պատերազմը:

Մի քանի օր անց կրկին դեսպաններ ճանապարհ ընկան:

Հայոց Հազարապետ Ամատունին և իր հետի իշխանները Պոնտոս ժողով նավ էին նստել և երկար օրեր ծովի հետ մարտնչելով հասել Բյուզանդիայի մայրաքաղաքը:

Անբարեհամբույր տամկութիւն բուրեց հյուրերի հոտոտելիքին փայտաշեն, քարե ներքնահարկով մռայլ բնակարանից: Նեղլիկ պատուհաններից թափանցող հիվանդոտ մի լույս հագիւլ էր երեցնում օթեանների ոչ անշուք կահավորութիւնը, որ խառնուրդ էր արեւելքի և արեւմուտքի պատահական առարկաների: Խայտադեմ գորգեր պատերին և հատակներին, սաղաֆազարդ գահավորակներ կարմիր փայտից, աղաւնակերպ ճրագներ, ասեղնագործ բարձեր: Շիւ աչքերով ծառայապետը սպասավորների գլխավորութեամբ ներս հրավիրելով հյուրերին՝ անմիջապէս վառեց տվեց օջախը: Կրակը ժպտաց և օթեանի մռայլը փարատվեց:

Շուտով հայտնվեց պալատական պաշտոնյան գանգրամորուս, կատվի աչքերով և մի ժպիտով, որ տարածվում էր նրա ողջ գեմքին, բացի աչքերից՝ բարի գալուստ մաղթեց: Նա հայտնեց, որ արգեն տեղեկացված է պալատին հայ դեսպանների ժամանումը: Դա Զենոն կոմսն էր:

— Գործերը խառնակ են, և Սիրառնաօֆինը նեղված, — ասաց նա մտահոգ:

Օրեր անցան: Կոմսը սկսում էր հազվադեպ երևալ, և հայ դեսպանութեան ընդունելութիւնը ուշանում էր:

— Իսկ այնտեղ սպասո՞ւմ են մեզ, — սրտնեղեց Հմայակ օեպուհը:

— Վախենում եմ դադարեն սպասելուց, — ասաց Հազարապետը:

— Ավելի լավ, կգնանք մեր գործին, — ասաց Մկրտիան սեպուհը:

— Ասում ես ավելի՞ լավ, — կրկնեց Հազարապետը տարակուսանքով և խոհուն:

Պալատի հետ կապը խզվեց լիովին: Գալիս էր միայն շիւ ծառայապետը, ստուգում սպասավորների գործը, երկար կանգնում, հսկում նրանց գործին և լուռ ականջ դնում դեսպանների հատուկորդրույցին և ապա գնում: Երբ Հազարապետը սրտնեղ հարցրեց նրան մի անգամ, թե ուր է կոմսը, նա պատասխանեց, որ հիվանդ է: Հակառակի պէս հենց նույն ակնթարթին կոմսը դուրս եկավ Եղիարիոս Ասորու հետ պալատից և դռանը կանգնած նրա հետ երկար զրույց սկսեց: Հազարապետը արժան չհամարեց հաս-

տել ստախոս ծառայապետին: Երբ նա գնաց՝ Հաղարապետն ասաց.

— Կամ կաշառք պիտի տանք կամ իսկույն ևեթ ճամփա ընկնենք տուն:

— Գնանք տուն, Հաղարապետ հայրիկ,— վճռական շեշտով ասաց Մերութանը,— գոնե կմասնակցենք ճակատամարտին:

— Աստվա՛ծ աղաչեցեք, երե՛ս անկյալ աղաչեցեք, որ մեր կարիքը շունենան այնտեղ... — խորին վշտով ասաց Հաղարապետը,— վախճանամ հո՛ւյժ կարի սպասում են մեզ...

Երբ մի օր էլ ծառայապետը եկավ՝ Հաղարապետն ասաց նրան.

— Գնա և իսկույն հայտնիր Զենոն կոմսին, որ սպասում ենք իր այցելության...

Ծառայապետը տրորվեց կանգնած տեղում.

— Իշխան,— ասաց նա քթի տակ,— ժամը տարաժամ է, Միրանածինը վրդովված է, խիստ բարկացել է Եղփարիոս ավագի վրա:

Եվ պատմեց ինչու: Եղփարիոս Ասորին, որ միաժամ հակիչն էր արքունիի հարկահանության՝ հարկերի մեջ պոռնեկանոցների հարկը կիսատ էր ցույց տվել կայսրին: Երբ կայսրը հարցրել էր պատճառը՝ Եղփարիոսը անպատշաճ անվանելով այդ հարկը, բացատրել էր, որ կիսատ է հավաքել: Բայց տեսնելով կայսրի զայրույթը հայտնել էր, որ ինքը կլրացնի թերին:

— Եվ լրացնո՞ւմ է... — հարցրեց Մերութանը:

— Լրացնում է... Բայց իր գրպանն է մնում մի խոշոր մաս, որ ծածուկ է մնում: Զենոն կոմսը գիտե...

— Իսկ Միրանածինը ընդունո՞ւմ է լրացումը,— հարցրեց հեգնանքով Հմայակը:

— Իհարկե, իշխան: Նա ինքն է սահմանել պոռնեկանոցների հարկը:

— Իսկ գողերի և ավազակների հարկ չի՞ սահմանում,— հարցրեց Մերութանը,— մեծ հարստություն կստացվի:

— Կատացվի, ճշմարիտ ես, իշխան, բայց դեռ այդպիսի հարկ չկա,— ասաց ծառայապետը անվրդով:

Հաղարապետը սթապնեղեց.

— Իսկույն գնա և Զենոն կոմսին հայտնիր, որ հայ դեսպանները շտապում են կայսեր տեսակցության:

— Անմիջապես, տեր իմ,— ասաց ծառայապետը և դանդաղ հեռացավ:

— Սրանք մեզ պիտի նվաստացնեն մինչև այնտե՞ղ, որ մենք կաշառք տանք նաև այս ծառայապետին... — վրդովված խոսեց Մերուժանը:

— Մինչև գետնի ցեխը,— զայրացած գոչեց Հազարապետը,— բայց պիտի իջնենք... ցեխի մեջ մաքուր լինելն է գովելի, եթե ոչ՝ մաքուր տեղը ամեն մարդ մաքուր է:

— Ապա հիմա ի՞նչ պիտի անենք,— հարցրեց Մերուժանը:

— Պիտի կաշառքը տանք: Թող մենք կեղտոտվենք՝ մեր գործը ապրի:

Մյուս օր ծառայապետին կանչեցին և ասացին:

— Իմացիր Զենոն կոմսից, թե որքան պետք է կաշառք տանք իրեն, որ հաշոդեցնի կայսեր տեսակցությունը:

Ծառայապետը գնաց և եկավ՝ բերելով Զենոն կոմսի պատասխանը:

— Հինգհարյուր ոսկի:

— Իսկ քեզ կտանք հարյուր ոսկի կաշառք... — ասաց Հազարապետը, կրկին շեշտելով «կաշառք» բառը:

— Շատ շնորհապարտ եմ, մեծ իշխան... շատ շնորհապարտ եմ,— դողաց հաճույքից ծառայապետը և անմիջապես շտապեց Զենոն կոմսի մոտ:

Կայսեր տեսակցությունը հաշողվեց: Զենոն կոմսը հայ դեսպաններին ներս տարավ պալատական սրահը: Ոչ մեծ գահասենյակը շնայած որ ցերեկ էր՝ կիսամութ էր և հեղձուցիչ: Պատերն ու հատակը խեղդված էին փուլածքի ու զարդարանքի մեջ:

Գահի վրա նստած էր փոքրիկ սմբած, հողադեղնագույն մի արարած: Նրա փուխը, լարծուն մատները հանգչում էին գահի հենարաններին: Աչքերի տակ տոպրակներ էին կախվել: Մաղկատար դեմքը և փոքրիկ կլոր աչքերը մեղկանում էին մի թալուկ ժպտի մեռելային լույսով: Անշարժ նայեց նա ներս մտնող դեսպաններին և ոչ մի նշան չարեց: Եղիպարիոս Ասորին ձեռքով հրավիրեց առաջանալու: Գահի կողքին կանգնած էր Անատոլ զորա-

վարը և խոժոռ նայում էր դեսպաններին՝ կարծես անժանոթ լինելու:

Հազարապետը առաջ ընկավ և խոնարհ ողջույն տվեց կայսեր: Սեպուհները կրկնեցին նրան: Կայսրը գլխի թեթև շարժումով նայեց միայն և բերանը կիսաբաց սպասեց, որ նրանք խոսեն: Հազարապետը իբ վարժ հունարենով բացատրեց իրենց գալու նպատակը:

— Հայոց աշխարհը աչքերը այժմ ուղղել է մեծիդ, քրիստոնասերիդ և ակնկալ սպասում է եղբայրական օգնությանդ: Դու կփրկես ոչ միայն ժողովուրդն հայոց, այլև քրիստոնեությունը բարբարոսների գերությունից:

Կայսրը հիվանդագին կիսաժպիտով նայեց Հազարապետին և ապա դարձավ Անատոլ զորավարին.

— Ի՞նչ կասես, զորավար:

Անատոլ զորավարը մինչև գոտիկը խոնարհություն արեց կայսեր և ասաց.

— Ես ճանապարհին բացատրել եմ այս հայերին, որ մենք ունենք խաղաղության դաշինք Արյաց պետության հետ: Պիտի ավելացնում նաև, որ մենք սպասում ենք Աթլլայի հարվածներին: Սրանից թող հասկանան մեր հավատակից հայերը, որ մենք ոչինչ չենք կարող անել:

Կայսրը քրտնած խմորե ձեռքերը և նիհար ուսերը բարձրացրեց և կրկին թույլ ժպտաց նայելով Հազարապետի աչքերի մեջ, իբրև թե ասելիս լինելով՝ «տեսնո՞ւմ ես»:

— Քա՛վ լիցի, Միրանածի՛ն, — ձայնը մի փոքր բարձրացրեց հուզված Հազարապետը, — քա՛վ լիցի, որ մենք պատերազմ առաջարկենք ձեզ: Ձեր բարեկամական մի խոսքը ի պաշտպանություն հայերի՝ միջնորդության ձևով՝ բավ կլինե՞ր հեռացնելու արհա՜վիրքը:

Կայսրը կրկին շրջվեց դեպի Անատոլ զորավարը և արդեն պարզապես ժպտալով՝ նշան արեց, որ նա պատասխանի: Կարծես զորավարը նրա պատգամախոսը լինելու:

Անատոլ զորավարն ասաց.

— Եթե Հազկերտի շահը պահանջում է հայերիդ հնազանդեցնելը՝ ի՞նչ շահ մեզ ձեր պատճառով տհաճություն պատճառել

նրան: Մեր ու պարսիկների գծուման դեպքում ի՞նչ արժեք ունեք հայերդ մեզ համար:

Հազարապետը կարմրեց զայրույթից:

— Հայերը չունեն արժեք: Թող այդպե՛ս լինի: Թեև եթե հայերը չնչին արժեք լինեին՝ Հազարապետը այդքան չէր ընկնի նրանց հետև: Նա շատ լավ գիտե, որ հայերից հետո վրացիներն ու ադմանները, ինչպես և ասորիները կգնան նույն ուղիով: Բայց երբ ողջ Հայաստանը, Վրաստանը, Ադվանքը և բոլոր հյուսիսն ու հարավը կմտնեն արյաց պետություն մեջ, հերթը ձե՛րն է, Միրանաժի՛ն... Այլևս վե՛րջ, ձեր կարավանները այլևս չեն մտնի Սկյութների, Քուշանաց, Հնդկաց աշխարհները...

Կայսրը ձեռք բարձրացրեց և նվազ ու հանգիստ ասաց.

— Կիտրհենք այս մասին: Կանենք մի բան: Զորավարը կգտնի մի հնար: Եկեք մի քանի օր հետո: Երթալք խաղաղությամբ:

Հազարապետը խոնարհություն արեց և իշխանների հետ դուրս գնաց:

Վիրավորանքի և թեթև հուսադրության զգացմունքով իշխանները հասան իրենց օթևանը:

Երկու օրից հետո կենգիշերին մի խուլ աղմուկ զարթեցրեց հայ դեսպաններին: Զահերի լույսեր ընկան պատուհաններից: Անհանգիստ շարժում կար պալատի դռանը: Դուրս նայեցին: Հազարապետը ուղարկեց իր թիկնապահին իմանալու, թե ինչ է պատահել: Թիկնապահը վերադարձավ ու հայտնեց, որ կայսրը վախճանվել է:

— Այրունահեղություն կսկսվի,— ասաց Հմայակը:

— Հազիվ թե,— ասաց Հազարապետը,— եթե նորը ուշանա... Ահա՛ և նա՛ կարծես խոսքիս էր սպասում...

Եվ իրոք ջահերի արյունային լույսով պայծառ լուսավորված, գինավորների խիտ շարքերով շրջապատված հայ դեսպանների շենքի առջևով շտապ անցավ մի դեղնամորուս, կապտաշյա ծերուկ, բավական աշխույժ արտաքինով: Նա համարյա վազում էր և աչքերը վառվում էին տեղային կրակով: Կարծես ինչ-որ բան էին խլում մի տեղ և նա վազում էր ինքը խլելու: Զինվորները սրամերկ, նիզակները առջև ցցած վազում էին նրան հավասարվելու ջանքով: Զորականը մտավ պալատ: Իսկույն պալատի պատու-

հաններին դուրս նայեցին սաղավարտներ, ցցվեցին նիզակներ ու աղեղներ: Պալատի դռան փչեց շեփորը: Եկավ մի այլ զորագունդ ևս հակառակ կողմից: Հավաքվեց ամբոխ պարսպից դուրս: Լրսվեց զիւ մի ձայն.

— Հրամանովն աստուծո և հաճությամբ մարդկանց Բյուզանդիո կայսր ընտրվեց Մարկիանոս Թրակացի Մերակուտակա՛նը: Հնազանդությո՛ւն և փառաբանությո՛ւն:

Ամբոխը մռնչաց.

— Կեցցե՛ կայսրը... Փա՛ռք կայսեր...

Ողջ գիշեր չէր լուռ մայդ խոսքը, որ մունետիկները խելով տարան տարածելու մայրաքաղաքում: Առավոտյան երբ եկա՞ծ ծառայապետը պատմեց, որ վախճանված կայսեր քույր Պուլքերիան չսպասեց եղբոր անշնչանալուն: Դեռ հոգեվարքի մեջ էր, որ սուրհանդակ ուղարկեց Մարկիանոսին շտապել գալ տիրանալու գահին:

— Սկզբից էր որոշված, որ Պուլքերիան իր իրավունքը զի՛ճում է Մարկիանոսին և ամուսին է ընտրում նրան,— ասաց ծառայապետը:

— Լա՛վ շինվեց գործերս,— հառաչեց Հազարապետը.— ե՛րբ թաղեն հանգուցյալին, ե՛րբ օծեն նորին, որ մենք շարունակենք բանակցությունը:

— Միամիտ եղեք,— ասաց ծառայապետը սառն ու հանգիստ,— կայծակի արագությամբ կթաղեն, կմոռանան, կօծեն, կանցնեն գործի... Բյուզանդիայում որքան հեղհեղուկ է ամեն բան, նույնքան էլ արագ է...

Եվ իրոք՝ մի քանի օրից հետո ամեն ինչ կարգի եկավ, կարծես ոչ կայսր էր վախճանվել և ոչ էլ կայսր էր եկել նստել գահին:

Մի օր էլ երեկոյան Հայաստանից տեղ հասավ Ատոմի սուրհանդակը և հանձնեց նրա նամակը Հազարապետին: Նամակը շատ վրդովեց Հազարապետին.

— Նախարարները չեն միանում ուխտին, չեն վճռում դիմադրություն: Սպասում են հունական զորքերին... — Վա՛յ գլխիս, վա՛յ գլխիս, վա՛յ գլխիս... Ինչո՞ւ չմեռա ծնված օրս... — ողբաց բազմատանջ Հազարապետը և ծեծեց գլուխը:

Երիտասարդ իշխանները տխրեցին:

— Ասում է՝ «շտապեցրո՞ւ Բյուզանդիայի օգնութիւնը...»։ Բյուզանդիայի՞ն են սպասում, որ միանան ուխտին... Վա՛յ զըլ-խիս...

Տեսակցութիւնն ուշացնում էին կրկին։ Հարկ եղավ դիմելու նոր կաշառքներին։

Կայսրը նոր էր սկսում ընդունելութիւնը, որ հարցրեց Նդ-փարիոս Ասորուն։

— Որքա՞ն զորութեան տեր են հայերը։ Կարո՞ղ են վտանգել արյաց պետութեան՝ եթե անցնեն մեր կողմը։

— Այդ մասին քաջ տեղյակ է զորավարը, Միրանաթի՛ն,— կեղծ համեստորեն խուսափեց Նդփարիոս Ասորին։

Ներս մտավ Անատոլ զորավարը։ Երբ կայսրը նրան դիմեց նույն հարցմունքով՝ Անատոլ զորավարը արհամարհանքով ժըխտեց հայերի զորութիւնն ու վտանգը։

— Մի բանով միայն մեզ համար վտանգավոր են, Միրանաթին,— ասաց նա,— պարսիկները գիտեն անշուշտ, որ հայերը դիմել են մեր օգնութեան։ Պետք է պարսիկներին հայտնենք մեր օգնութեան մերժումը։ Այլապես, կգրգուլեն մեր դեմ։

— Բայց հայերին էլ պետք է սփոփել որևէ սին խոստումով։ Թերևս և կատարենք խոստումը։ Իսկ եթե չկատարենք՝ գոնե բարի հուշ կթողնենք հետագա մեր կարիքի դեպքին... Նե՛րս հրաւիրեցեք։

Հազարապետի առջև նստած էր խելացի և նենգավոր աշքերով մի սառնարյուն ծերուկ և ջրի պես անսիրտ նայում էր նրան, ուղիղ աշքերի մեջ։ Որքան հուզված ու համոզիչ խոսում էր Հազարապետը, այնքան անշարժանում, քարանում էր այդ հայացքը։

— Այժմ պատե՛հ չէ մեզ օգնական զորք տալու ձեզ,— խոսեց քարի անգթութեամբ կայսրը,— մենք զբաղված ենք հոներով։ Այդ գիտեք։

— Միրանաթինը դժվարանում է օգնութեան գործում նաև և հատկապես նրա համար, որ ինչպես վստահացրին մեզ արևմտյան հայ իշխանները՝ Հազկերտը կրոնի ազատութիւն է շնորհում հայերիդ, բայց դուք խոսք լսել չեք ուզում, ձգտում եք ապստամբել։ Հազարապետը կարմրեց զայրույթից։

— Դա սո՛ւտ է, ստո՛ր սուտ, դավաճան հայերի հերյուրանք է...

Եղիփարիոս Ասորին արտաքուստ շատ մեղմ և ժպտուն՝ միջամտեց.

— Միրանածինք չի զլանա օգնել ձեզ, երբ հնարավոր լինի։ Եվ կլինի շուտով այդ հնարավորությունը։ Մի՛ հուսահատվեք։

Կայսրը հանգիստ ու անշեշտ ձայնով ասաց.

— Կհասնենք ձեզ օգնության հետագայում։ Մի մնաք այստեղ այդ ակնկալությամբ. դա բավականին ուշ կլինի։ Բարի ճանապարհ ձեզ։

— Ների՛ր, Միրանածին,— ընդմիջեց Անատոլ զորավարը,— թող իշխանները պահեն իրենց հիշողության մեջ, որ մենք հայերի տառապանքները լավ գիտենք և միշտ պատրաստ ենք օգնելու նրանց։

— Անշու՛շտ, անշո՛ւշտ,— հարեց Եղիփարիոս Ասորին,— հայերի ցավերը մեր ցավերն են։

Երբ դուրս եկան պալատից՝ Հազարապետը մի պահ կանգնեց և գլուխը շարժեց դառնությամբ։

— Թող տերն աստված ի՛նքը հասնի օգնության Աշխարհին հայոց...

Մովից փշող սառնաշունչ քամին դողացրեց մինչև հոգու խորքը վիրավորված ծեղունու աչքերի արցունքը։ Երբ հասան օթևան՝ կանգնեց օթևանի մեջտեղ և բռնեցքը ցնցահարեց.

— Կգնամ ուամիկ հայ զինվորի ոտնե՛րը կլվամ, ջո՛ւրը կըլխմեմ, կգնամ նրա հետ քա՛ր կքաշեմ, փո՛ւշ կքաղեմ, այլևս չեմ դիմի այս նենգավորներին... Սրանցից հեռու՝ աստծուն մոտիկ։ Ավա՛ղ, ավա՛ղ, ավա՛ղ... երբ օձն է բարեկամդ։

Անմիջապես հրամայեց իր ծախսարարին՝ կանչել շիլ ծառայակետին և պահանջել հաշիվ ներկայացնել իրենց հյուրասիրության վրա ծախսած գումարների։ Մառայապետը զարմացավ և տատամսեց.

— Դուք մեր հյուրն եք եղել — լսեց Հազարապետը կողքի սենյակից ծառայակետի ձայնը։

— Տո՛ւր հաշիվը,— գոչեց այս սենյակից Հազարապետը,— ասա ի՞նչ գումար կլինե՞ք ծախսած։ Ուսա կրկնակին, եռակին... Եվ վերցրու գումարը։

Շիլ ծառայապետը ձեռաց խլեց գաղափարը։ Ներկայացրեց բավականին պատկառելի գումար։ Հազարապետը վճարել տվեց

ծախսարարին այդ գումարը և նույն օրը ճանապարհ ընկալ շա-
յաստան իր տխրած ուղեկիցների հետ:

Երկար ու ձիգ ձգված գնում էր հայոց այրուծին վրկանա
ծովի արևելյան դժնի տափաստանով: Զյունը նստել էր ծանր ու
մահատիպ: Նժույգների շնչառության գոլորշին ծխում էր շար-
քերի վրա: Հեծյալները կիսամերկ, պատառոտած, կմախքացած
օրորվում էին ծանր ու լուռ: Գարեգինը բոլոր հրամանատարներին
շարել էր իրարից հավասար հեռավորության վրա, առջևից գնում
էր Արսենը, իսկ հետևից ինքն էր Արշամ հարյուրապետի հետ:

Ծանր, անհնարին դառնությունների ու տանջանքների շա-
րան եղավ այրուծիի կյանքն այն օրից հետո, երբ խորացավ նա
Քուշանաց անապատների մեջ: Քուշան գորավարի քաղցր ընդու-
նելությունը փոխվեց դառնադի դաժանության և բռնության: Գե-
րիվեր թանկ վճարեց այրուծին իր հյուրընկալվելու և սնվելու
համար քուշան խաբանին: Այրուծին պարտավորվեց կռվել քու-
շանների ներքին թշնամական ցեղերի հետ շոր, ամայի անապատ-
ներում, Օքսոսից արևելք: Ծիշտ է, ոչ քուշան հրամանատարը և
ոչ էլ խաբանը հատուկ ատելություն չնյութեցին ընդդեմ հայ այ-
րուծիի: Նրանք միայն դրսևորեցին իրենց հեղհեղուկ, անհաստատ
բնավորությունը, նման իրենց շրջապատող ցեղերի կամ հենց այն
բնության, որի մեջ ապրում էին: Նրանք ուխտ չդրեցին և դաշինք
չխախտեցին, որովհետև և՛ ուխտը, և՛ դաշինքը, և այլ որևէ պայ-
մանը նրանց համար մի խոսք էր ասված միայն մի ժամի համար,
որը հետո մոռացվում, տեղի էր տալիս այլ վերաբերմունքի:

Հարավային Քուշանաց երկրում ծառայություններ մատուցե-
լով և զորագնդի սնումը մի կերպ պահպանելով՝ Գարեգինը կա-
րողանում էր «գործեր» հանձն առնելու պատրվակով շարժվել դե-
պի հյուսիս: Նա ձևացնում էր թե այլ և այլ ցեղերի դեմ մարտեր
է մղում և շատ անգամ անցնելով «թշնամի» ցեղի կողմը՝ առաջ
էր շարժվում:

Այս դառնադաժան թափառումներին, հոգնասպառ կռիվնե-
րին ուղեկցում էին սովահարություններն ու մարդկային կորուստ-
ները: Գիշակեր թռչուններն էին ճախրում զորագնդի գլխավերե-

վում և շախկալները, գայլերն ու բորենիները սողոսկում նրանց կողքերից ու հետևից: Իսկ սրանցից ավելի անհանգուրժելի էր շարագուժ օտարի լեղի հացը, անսիրտ խորթությունը, անգթությունը:

Տոշորաշունչ ավազաբուքերի, դառնաղի հորաջրերի, անշունչ, անմարդ, ամայի անապատների բավիղ էր դա, որից դուրս գալու հնար չկար այլևս: Աշխարհը կարծես քառսի մեջ էր, ուր բնությունը սանձարձակ ու ինքնիշխան՝ բռնադատում էր, ավերում, ժխտում, խլում մարդու ամեն ապավեն, ամեն հանգրվան, կյանքի կարգ, կյանքի իրավունք, մի տեղ, մի անկյուն, մի ծածկ, մի որջ: Եվ այդ տարեհրային օտար, թշնամի քառսի մեջ մարդու աշքը որոնում էր այդ անկյունը, բունը, մի մտերիմ դուռ, կրակ, ժպիտ, կյանք, մի ջերմացած մարդկային շինվածքի, մարդկային գոյության ներկայությունը՝ այդ անծայրածիր, դժնի ամայության, մահի ահեղ թագավորության մեջ:

Եվ այստեղ էր զգացվում թե ինչ գին ունի մի քողտիկ, մի վրան, մի տնակ, մի շեն, վերջապես բաղաք, մի մարդու կամ ողջ մարդկության սիրելի ճարտարագործ շինվածքը, նրա շնչի, հոգու ներկայությունը:

Կարիքն հաճախ ստիպեց կռվավարձ պահանջել «դաշնակից» ցեղից: Հետո սկսվեց լքած պաշարներից վերցնելը: Վերջը սովն ու մահվան սպառնալիքը հարկադրեց մարտակից թուշանների հետ ավարը բաժանել, վերջը՝ ավար առնել... Սկսվեց հետզհետե վայրենացման մի ընթացք, որի դեմ սկզբում կռվում էր Գարեգինը, բայց վերջը ինքն էլ զիջեց և դաժանացավ:

Սրվանձտյա Գարեգինը շատ էր տանջվում այս փախուստի ձեռնարկման հետևանքից: Նա զգում էր, որ Հայոց աշխարհի առաջ արյամբ և հոգով պատասխանատու է: Հետի իշխանները ևս իրենց մեջ խոսում էին այս մասին, բայց չկամենալով խռովել Գարեգինին՝ լռում էին նրա մոտ: Սակայն և բոլորը հասկանում էին նաև այն, որ բացի այս վտանգի խաղը՝ ուրիշ ոչ մի հնար չէր կար այրուձիի համար, և որ այս անհնարին տառապանքների միջով միայն կարող են նրանք հասնել հայրենիք...

Հոգնաբեկ զինվորների մեջ կային և բազմաթիվ վիրավորներ, որ նժույգների թամբերին կապված կամ նրանց բաշերից բռնած, բերանքսիվայր պառկած տնջալով, երբեմն անտանելի ցավից ճշալով քարշ էին գալիս շարքերի հետ:

Մեկը նրանցից՝ ծանր ու դժվարը՝ երկու ձեռքերով նժույգի բաշը բռնած սեղմում էր ատամները, կրճտում և դեմքը կծկելով զսպում, որ ձայնը չսփռի։ Վերքը բացվել էր, մոմոտում էր, և հնար չկար երթի ժամին կապելու։ Զինվորը վերք էր ստացել քուշանների կռիվներից մեկում, և անդադար թափառումներն ու երթը հնար չէին տալիս խնամել նրան։

Նա հեռու չէր Գարեգինից, որը դիմամբ ընթանում էր վիրավորներից շատ մոտ՝ խստորեն հսկելու նրանց։

Զինվորները չէին խոսում, մրթմրթում էին միայն հատուկենտ և մոռյլ նայում տափաստանին։

Միայն ծանր վիրավորն էր քթի տակ մոմոտում մի երգ, որ մերթ փոխվում էր տրտունջի, մերթ ըմբոստ անեծքի, երբեմն էլ իսկական մեղեդիի։

— Դիմացիր Արշա՛կ,— ասաց մի աշխույժ զինվոր հոգնած ու մարած աչքերով,— դիմացիր, որ տեղ հասնենք։ Հո չենք թողնելու քեզ գայլի ճաշ։

— Չեմ դիմանում՝ ի՞նչ եմ անում,— տնքած Արշակը և հուսախառն վշտով նայեց ամայի ձյուններին։

Նա սկսեց մոմռալ, քթի տակ։ Լա՞ց էր դա, թե՞ անեծք։ Եվ այս և այն։ Հետո անհնարին ճիգով շտկվեց թամբի վրա, նայեց շուրս կողմ, ընկերներին և սկսեց երգել.

Հայրենի՛ք իմ, հա՛յր իմ, մա՛յր իմ,
Հայրենի՛ք իմ, հո՛ւյս իմ, լո՛ւյս իմ,
Ո՞ւր ես, ո՞ւր։

Անձկալի՛դ իմ, հո՛ւր իմ, չո՛ւր իմ,
Սիրելի՛դ իմ, բո՛ւյն իմ, տո՛ւն իմ,
Ո՞ւր ես, ո՞ւր։

Երգեց Արշակը և խոշոր սև աչքերը վառված ու կարոտալի նայեց զինվորներին։ Նա հուում էր նկատելի ուժով և դժվարությամբ։ Զինվորներն զգում էին — նա կընկնի։ Հետևից արագացնելով նժույգի քայլերը եկավ Գարեգինը։ Նա անհանգիստ էր։

— Հա, ի՞նչ վիճակի են վիրավորները, հարցրեց նա զինվորներին։

— Դեռ դիմանում են, իշխան,— պատասխանեցին նրանք։

— Դե՛, արի՛ կացեք, կհասնենք։

— Հրամա՛նդ, իշխան,— բոլորի տեղ թույլ ձայնով խոսեց մի վիրավոր:

Գարեգինը գաղտնի նայեց Արշակին: Վիրավորի աչքերում այրվում էր մի այնպիսի կարոտ, ապրելու տենչ, անհունության մի թախիծ, որ Գարեգինը շրջեց երեսը:

Բայց Արշակը բարձր հառաչեց և ապա նվաղկոտ աչքերը դարձրեց զինվորներին.

— Իջեցրե՛ք, չե՛մ կարող:

Ձինվորները լռեցին, շմոտեցան:

Շարունակեցին գնալ: Ոչ ոք չէր նայում Արշակի կողմը: Վիրավորն սկսեց մոմռալ և աղաչական նայեց զինվորներին:

— Իջեցրե՛ք,— հրամայեց Գարեգինը:

Մի խումբ կանգ առավ. Արշակին իջեցրին: Մյուս շարքերը գնացին:

Արշակը խոշոր աչքերը բացեց նրանց վրա, հուզվեց և սկսեց մրմնջալ: Հետո ձեռը բարձրացրեց և սկսեց թափահարել թույլ ու մարող շարժումով.

— Գնացե՛ք, ձե՛զ մատաղ, ինձ թողե՛ք, աչքերս տարեք՝ տեսնեմ նրանց...

Շարքերն անցնում էին լուռ ու խստահայաց:

Արշակը լիովին աչքեր էր դառել, որ մղկտացնում էին նայողին: Արշակը պետք է մեռներ, Արշակը պիտի մնար այս չարագույթ, անսիրտ օտարության մեջ:

Բոլորն անցան: Գարեգինը հրամայեց մնացածներին ևս գնալ: Մնացին ինքը, Արշամը, թիկնապահը և մի բուժ զինվոր: Վերջինս գլուխը տարավ բերեց և նայեց Գարեգինին, հասկացրեց, որ շուտ չի մեռնի: Գարեգինի մեջ խոսում էր տանջող ներքին ձայնը: Խստասիրտ զորականը այստեղ նրբազգաց մարդ էր դառել: Նրան տանջում էր ոչ զինվորի կյանքի կորուստը, այլ ազատության զինվորի դժբախտությունը, որի պատճառը ինքն էր կամ իրեն էր հաշվում: Այն օրից, երբ հռչակվեց հայրենիքի պաշտպանությունը, Գարեգինը այլ աչքով էր նայում զինվորին և այլ գին տալիս նրա կյանքին:

Արշակին պառկեցրին ձյան վրա: Եվ լուռ կանգնեցին:

— Գնա՛, իշխա՛ն,— մրմնջաց Արշակը,— գնացե՛ք եղբայրներ՛, ես մենակ է՛լ...

Զխոսեցին: Արշակը իր խոր աչքերը դարձրեց Գարեգինին և աղաչական նայեց նրան: Գարեգինը ևս նայեց նրան: Այլևս անհնար էր նայելը: Գարեգինը գլուխը կախեց: Ապա հանկարծ դարձավ թիկնապահին և բուժին.

— Մնացե՛ք, մինչև...

Եվ նշան անելով Արշամին, որ հետևի իրեն՝ մտրակեց նժույգը: Մի վայրկյան ևս ետ նայեց և նրա աչքերում տպվեց Արշակի իրեն հառած հայացքը: Մենակի, լքվողի. 'ի ամեն տեղ ու կարոտ սրտում մեռնողի աչքերը: Մի սուր խայթ խրվեց Գարեգինի սիրտը խորը, խորը: Նրան նայեց մառդը, նա լքում էր մի մառդու:

Գարեգինը բարձրացավ մոտակա բարձունքը՝ դիտելու համար զորագունդը, որ ձգված էր շափազանց բարակ ու կտրտված: Հետո նայեց շուրջը: Անհույս հեռաստաններ, ձյունի անհուն ծով, ամալուխյուն սրտամաշ: Նայեց դեպի արևելք և տեսավ մի բան, որ իր շարագույժ տեսքով նեխածոցրեց տափաստանի անապատային տեսքի ախրությունը:

Հեռու հորիզոնից արագ բարձրացավ և մահվան սավանի նման վարագուրվեց մի ճերմակ ամպ: Արևը մայր մտավ արագ, էրեկոն սողաց ամեն կողմից: Ամպը արագարշավ եկավ հասավ երկնքի մեջտեղ. և փշրեց սառն ձնաթեփ դեպի երկիրը: Նայեց Գարեգինը բլրի լանջին և տեսավ թե ինչպես այս ու այն տեղ փոքրիկ ձնափոշիներ սկսեցին գեղեցիկ պտույտներով շարաժպիտ պարել օձագալար: Քամի բարձրացավ և նրա շարժումների մեջ արդեն սկսեց մահը վնգալ հեռավոր մանկան լացի ձայներով:

— Շեփո՛ր,— հրամայեց Գարեգինը:

Թիկնապահի մոտ կանգնած զինվորը փչեց: Զորագունդը կանգ առավ:

— Սեղմվե՛նք՝,— հրամայեց Գարեգինը:

Հրամանը ձայնեծայն գնաց մինչև առաջապահ ջոկատը, և զորագունդը սեղմվեց: Գարեգինը հրամայեց օղապարաններով, սանձերով, նիզակներով կապվել իրար, նշան դառնալ, չկորցնել իրար: Օգնական իշխաններին հրամայեց շարունակ ստուգել շարքերը:

Մութն քնկավ:

Եվ ահա վե՛ր կացավ անդրվրկանյան տափաստանային խե-

լազար բուքը, բարձրացրեց ձյունների շերտերը, թափահարեց հսկայական ջվալները, ժայթքեց գաջի ամպեր, սկսեց ձաղկել անծայրածիր տարածությունները: Երկինք գետին դառավ միազանգված մի քառս, որի մեջ սանձակոտոր քամին զարկում էր, ծեծկում, ցնցահարում, զզգզում: Դիվական սուլվերով մի կոծապար, շարախինդ, շարասուզ, որ դառնում էր կատաղած, ոռնում էր, քրքջում, սպառնում, մռնչում: Եվ որը իր մեջ առնելով ողջ զորագունդը՝ կաշկանդեց փակեց ճանապարհը, դուրս քշեց ճանապարհից...

Ո՛ւր են գնում, առա՞ջ, թե՞ ետ, դեպի կյա՞նք, դեպի մա՞հ — ոչ ոք չգիտե:

«Կհասնե՞նք, թե՞ ոչ», — մտածեց Արսենը նայելով գինվորներին, որ լողորդների պես կրծքները դեմ արած բուքին առաջ էին մղվում հարբած աչքերով: — «Ի՞նչ է խորհում այս պահիս նա... Որքա՞ն գուժ, սեր, խնամք պիտի լիներ նրա աչքերի մեջ՝ եթե հանդիպեր նա ինձ... Եվ ոչ միայն ինձ, այլև սրանց...»: Սակայն ի՞նչ խորիշա, ի՞նչ նրա սերը, ի՞նչ գուժը, ի՞նչ խնամքը այս թըշնամի բնությանը գերված վիճակում... Թող որեւէ մարդ հանդիպեր, թշնամի մարդ, թող մի բորենի, մի գաջլ նախքան ձյուններից, թեկուզ հետևեր դիակի հույսով... Շունչի մի նշա՞ն, մի էակի գոյության հետք:

Գարեգինը հրամայեց, որ զորագունդը ափնի խմբվի և կանգնի: Ոչ շեփորը լավեց, ոչ էլ որեւէ ձայն հասավ զորագնդին: Բայց սա կանգ առավ և խմբվեց հարկադրաբար: Գարեգինը հրամայեց, որ օղակապարաններով իրար կապված գինվորների մի շարք դուրս գա մի քանի ուղղություններով, գուշակելու մի հետք, մի ուղղություն, շնչելու մի որեւէ ծխահոտ, լսելու մի մարդկային ձայն: Զուր ճիգ: Բոլորը վերադարձան ձեռնունախ: Պանդեցիս տեղում: Եվ զգացին, որ ոչնչացումը մոտ էր, մահը ստույգ: Զորագունդը շատեցնելու միակ միջոցը շարժվելն էր: Գա կտաներ կամ որեւէ բնակավայր կամ մահվան գիրկը: Գարեգինը հրամայեց գնալ մի ուղղությամբ: Բուքը սաստկացավ, սկսեց իրոք խեղդել: Անօրինակ ճիգով հնար էր լինում որեւէ կարգ պահպանել: Զինվորները միտում էին կանգնել, մնալ: Գարեգինը մտրակում էր, զոռում, սպառնում սրով: Եվ որպեսզի ոչ ոք ետ չմնա՝ կրկին՝ Արսենին պահեց առաջ և ինքը մնաց հետևում: Մի միրամլոր բնկավ: Գարե-

զինը հրամայեց վերցնել նժույգի վրա: Հետո կրկին ընկավ վիրավորը: Գարեգինը հրամայեց բուժին օգնել նրան: Եվ նրա մոտ պահելով նաև իր թիկնապահին՝ ինքը հետևեց զորագնդին, որ սկսել էր հեռանալ և համարյա չէր երևում: Մի փոքր անց թիկնապահի նժույգն ընկավ: Թիկնապահն սկսեց քայլերով գնալ Գարեգինի մոտով: Շուտով հոգնեց, բռնեց Գարեգինի նժույգի ասպանդակից:

Զորագունդը կորավ: Գարեգինը միայն ուղղություն էր ճշգնում պահել նրան հասնելու: Իսկ թիկնապահը ուժասպառվում էր: Բուժը արդեն մնացել էր հետևում, և Գարեգինը զգում էր, որ էլ նա չի հասնի հետևից: Միաժամ զգաց, որ թիկնապահը ևս կմնա: Իսկ մի փոքր հետո պարզվեց իր համար և իր մոտալուտ կորուստը: Հանկարծ նրա մեջ զարթնեց սթափ միտքը — ինչերո՞վ է զբաղված ինքը: Զորագունդը կորավ առաջից, իսկ ինքը մի զինվորի համար կորստյան մատնեց նաև իրեն: Զգաստացավ. մտածեց հստակորեն: Մտածեց, որ նա կորցրել էր զորակառնի հատկությունները, քնքշացել էր, և ահա՛ դրա հետևանքը: Զորագունդը կոռոզվի իր հիմարության, ինչպես և ինքը՝ նույն հիմարության հետևանքով: Թիկնապահը թողեց ասպանդակը.

— էլ չեմ կարող, իշխան...

— Քայլի՛ր...

Թիկնապահը ճիգ արեց: Գնաց մի առժամ ևս: Բայց ուժերը լքեցին: Գարեգինը հրամայեց թռչել իր գավակը: Թիկնապահը մեծ դժվարությամբ ելավ գավակը: Մի փոքր անց նժույգը կանգ առավ:

— Իշի՛ր:

Թիկնապահը իջավ: Պարզ էր. մահվան կերպարանքի նման պարզ էր, որ ոչնչանում էին: Գարեգինը մտածեց, արդեն պարզ և կարճ: Կամ ինքը զորավար է և պետք է փրկի իրեն, հասնի զորագնդին, հասցնի նրան տեղ, կամ ինքը ևս մնում է և ոչնչանում:

— Եկ իմ հետևից որքան կարող ես, — հրամայեց նա և նժույգը նստելով քշեց նրան դեպի զորագնդի հեռացած կողմը, որքան որ կարծում էր թե ճիշտ է իր ուղղությունը:

Սակայն բուրք խեղդում էր նրան: Մահը մեկնեց իր ճիրանները դեպի նա: «Անմի՛տ, հիմա՛ր»՝ բացականչեց նա՝ բուրքի որոտների մեջ: Դա իրեն էր վերաբերում: Հիմար գտնվեց և ընկավ մահի վտանգը: Նա սկսեց անգթորեն մտրակել իր նժույգը, որ

հոգնած էր: Նժույզը կանգ առավ: Նա սկսեց մտրակել ամենադա-
ժան հարվածներով: Նա հանեց փոքրիկ դաշույնը և սկսեց թեթև
հարվածել նրա ծայրով: Նժույզը մի փոքր գնաց և ապա նստեց
մնաց: Մի փոքր հանգիստը կարող էր հնար տալ նժույզին շարժ-
վել առաջ: Բայց այդ մի փոքր պահը կարող էր մահվան սպասում
լինել երկուսի համար ևս: Գարեգինը դեռ բավական սեփական
ուժ ուներ: Իջավ նժույզից և նրան ևս լքելով գնաց առաջ: Նա
սկսեց բարձրաձայն անիծել իշխաններին, որ լքեցին իրեն՝ թեև
գիտեր, որ այս անհնարին բուքի մեջ հինգ վեց քայլի վրա ևս
մարդ մարդու կորցնում է: Թերևս իշխանները չգիտեն, որ նա ետ
է մնացել թերևս գիտեն և չեն կարողանում կապվել հետը, որոնք
նրան: Թերևս անտարբեր են: Թերևս իրենք ոչնչանում են:

Մի՞թե չկա շրջակայքում ոչ մի կենդանի շունչ: Թերևս: Ահա
ձիգ ու խուլ մի ձայն: Մարդկայի՞ն է արդյոք: Ոչ, դա գայլի ոռ-
նոց է: Ո՛հ, երանի՛, երանի՛: Թող գա, հայտնվի: Քանի ինքը ուժ
ունի՝ թույլ չի տա գայլին ատամ հասցնել իրեն, իսկ եթե կու-
ժասպառվի՝ միևնույն է՝ բո՛ւբը, թե՛ գայլը: Գոնե մի շունչ կլինի
մոտը վերջին պահին...

Գարեգինից՝ անհնարին էր իմանալ՝ հեռու թե մոտիկ ոգորում
էր զորագունդը բուքի դեմ: Դա գերմարդկային գրոհ էր նրա դեմ:

Առջև էր ընկել Արսենը և իրեն զուգընթաց պահելով մի
հինօրյա զինվորի՝ տանում էր զորագունդը: Զինվորը՝ թավակոշտ
ոլորոմորուս, առնադեմ և ժայռեղեն մի էակ՝ ճանապարհ էր որո-
նում և գրոհում առաջ: Նրա նժույզը դանդաղում, ուժերը հավա-
քում և ապա ալիք տալով բարձրանում գցում էր իրեն առաջ՝
չկորցնելով հույսը: Նրբեմն հեծյալը շոյում էր նժույզի բաշը,
ափով սպտպում վիզը և հայրաբար մրմնջում.

— Դե՛, գառնուկ, դե՛, մատաղ, արի՛...

Արսենը նայում էր զինվորին և լցվում հուսով, նրան հուսա-
դրում էր զինվորի զարմանալի հանգիստ հայացքը, որ բուքի մը-
թության մեջ նշմարվում էր: Իսկապես նա էր այս պահիս զո-
ւազնդի առաջնորդը և հրամանատարը: Այնպես որ՝ երբ մի փոքր
գնալով զինվորի նժույզը կանգնեց՝ նա հրամայական ձայնով
կարգադրեց.

— Իջե՛ք, բռնե՛ք նժույզներից:

Արսենը իջավ, բոլորը հետևեցին նրան: Հիմա գնում էին

նծույզներից բռնած՝ որը բաշից, որը ասպանդակից, որը պոշից:
— Սարգիս, — գոչեց Արսենը զինվորի կողմը, — ասում ես՝
կփրկվե՞նք...

— Կփրկվե՛նք, իշխա՛ն, — պատասխանեց Սարգիսը՝ ձեռը
նծույզի բաշին սեղմած:

Մի փոքր անց Սարգսի նծույզը հոտոտեց օդի մեջ:

— Հա՛, մատաղ, գտա՛ր, — գոչեց Սարգիսը:

Նծույզը ուժ ու կող արեց և քայլերն արագացրեց: Զգաց կողմը:
մը: Իս ծխահոտ էր:

— Ի՛նչ է, Սարգիս, — հարցրեց Արսենը:

— Մուխ է, իշխան, պրծա՛նք, — ասաց Սարգիսը և գնաց
արագ:

— Մո՛ւխ, ծո՛ւխ, — ձայնեցին զինվորները դեպի ետ:

Զորագունդը ուժի եկավ: Գնացին արագ: Եվ Սարգսի նծույզը
կանգ առավ հոնական ուրթի առաջ: Տագնապ ընկավ շենում:
Գամփոռները հաչեցին ու հոները զենքով, գոչելով դուրս թափ-
վեցին: Թարգմանը դիմեց հոներին, որ օգնեն զորագնդին կերով
ու պաշարով: Հոները դիմադրեցին: Սկսվեց կռիվ, իրարանցում:
Զորագունդը ստիպվեց ընդունել կռիվը: Կարճատև հարվածը խեղ-
ճացրեց հոներին. նրանք զիջեցին, և զորագունդը ընկավ ուսուկի-
քի և խոտի պաշարի վրա:

Ինչպես անտառ ձյունի տակ ծվարել, քնել էր Արտաշատի
ճամբարը: Վարդանը այդտեղ էր հավաքում բոլոր նախարարա-
կան զորքերը, կազմում, ցուցակագրում և ապա ուղարկում զա-
նազան վայրեր կամ տուն՝ սպասելու գարնան: Դեռ չորոշվեց,
թե ձմեռային պատերազմ լինելո՞ւ էր, թե՞ ոչ: Ճիշտ է՝ Նյուսալա-
վուրտը շարժվում էր դանդաղ, երկար դադարքներով և ըստ իրե-
վույթին վախենում էր ձմեռային պատերազմից, բայց երկյուղ
կար, որ դանդաղ մոտենալով կարող էր հանկարծ ճեպուրջով ու
փոթորկալի խուժել անպատրաստ երկրի վրա: Ուստի և Վարդանը
խստորեն հրամայել էր միշտ պատրաստ լինել արագ խմբվելու
Արտաշատում և ըստ այնմ էլ զորքը ցրվել էր տվել երկրի մոտա-
վոր վայրերում:

Ինքը Վարդանը մշտական այցելութիւններ էր անում երկրի զանազան վայրերը՝ ստուգելու զորքերը և ավելացնելու նրա թիվը:

Լուրեր չէին գալիս միայն հայկական այրուծիի մասին: Նրան համարում էին ոչնչացած:

Մայրաքաղաքի աշտարակներից մեկի մի փոքրիկ խցյսիւում ուր Ավետիք բերդապետն էր ապրում և այնտեղից հսկում ողջ քաղաքին և շրջակայքին, Վարդանը հաճախ լինելով՝ վերջը այնտեղ փոխադրվեց: Այդտեղից իր առջևն էր նախ և առաջ ճամբարը, որի վրա նա հսկում էր անմիջապէս, հասարակ զինվորի նման: Ավետիք բերդապետը քաշվել էր հարևան բուրգը, որտեղից հետևում էր Վարդանի շարժումներին և կարիքի դեպքում իսկույն վազում նրա մոտ:

Ամպամած երեկոն իջնում էր Այրարատյան դաշտի վր. Եւ Վարդանը նստած էր փոքրիկ բուխարիկի առջև, որ վառվում էր մեղմ կրակով: Խաղաղ էր խցյակում, այդ անպաճույճ պահակային օթևանում: Խաղաղ էին զենքերը, որսի առարկաները, նկարեն գորգերը, որ Վարդանի համար բերել էին արքունակաւ տնից, գինու գավր, մրգեղենի ափսեները: Խաղաղ էր նեղիկ պատուհանը, որ բացվում էր դաշտի վրա՝ նման միամիտ աչքի: Վերջսպաս խաղաղ էր Այրարատյան դաշտը, Մասիսները, Հայկական Պարը, Արագածը, Արաքսը...

Ահա մտածկոտ, հանդարտ իջնել սկսեցին ձյան մանրիկ փաթիլներ: Նրանք այնպէս զգույշ էին ոտիկները դնում քնած երկրի վրա՝ կարծես վախենում էին զարթեցնել նրան:

Վարդանը խորհում էր: Նրան հուզում էին մտքեր, որ նոր էին դարձնում վերջին ժամանակները: Ահա մոտենում է գարունը: Ուր է ուր չէ՝ կգա նա, կբանա դռներն ու ճանապարհները: Գալիս է Նյուսալավուրտը: Ծակատամարտը մոտենում է: Հայոց ժողովուրդը Վարդանին տվեց իր բախտի տնօրինութիւնը: Դավաճանները հեռացան:

Եվ ահա երբ այդ արգելքները վերացան՝ առաջ եկավ նորագույն մի հարցմունք, հարցմունք ինքն իրեն, ի՞նչ ուժեր են գալիս Հայոց աշխարհի վրա և ինչո՞վ պիտի դիմադրել նրանց: Լսեցին ճառախոսութիւնները արհաւիրքի մասին և իրական կերպարանքով Վարդանի առաջ կանգնեց այդ արհաւիրքը իբրև իրա-

կան զորաբանակ իր թվով, զենքերի տեսակներով, արշավի ուղիովթյամբ, ռազմակարգով, որոնց դիմաց նա պարտավոր էր հանել իրական ուժեր նույն ռազմական միջոցներով: Ինչպե՞ս պիտի լինի ճակատամարտը: Ամեն, ամեն տեղ նա դրդել է ապրտամբության և անհաշտ կովի: Բայց ոչ մի տեղ, ոչ մի անգամ շոշափելի չի խոսել, թե ինչպես պիտի լինի դա: Եվ անհա քանի մոտենում էր իրական պատերազմը՝ ինքը կանգնած է այդ պատերազմի պատասխանատվության հայաց ժողովրդի առաջ: Կտա՞ պատասխանը... Ինչպե՞ս պիտի լինի...

Լինելիքի մոռյլ քողը ծածկում էր Վարդանից հայոց ժողովրդի բախտը: Եվ Վարդանն զգում էր, որ ո՛չ ամեն բան կընթանա իր մտքի և կամքի համաձայն: Թշնամու և իր ռազմակարգի խաղերը կօգնեն իրեն մինչև մի որոշ սահման: Այնուհետև կգործի ժողովրդի դարավոր ճակատագիրը, այն ժածուկ իմաստությունը, որով այդ ժողովուրդն անցել է փոթորիկներն ու կրակները:

Վարդանի խոհերը խզեց ճամբարի կողմը լցվող հեծյալների մի մեծ զանգված: Ըստ երևույթին դա սովորական զորքերից չէր, որովհետև ամեն կողմից վազեցին եկվորների վրա և շրջապատեցին: Վարդանը մոտեցավ պատուհանին:

Հանկարծ Վարդանի մեջ կայծեց զվարթ միտքը:

«Այրուծի՛ն...»:

Հեծյալներ արշավեցին դեպի աշտարակը: Արծվին կանգնեց բերդի ատամների մեջ: Ներքևից ձայնեցին ինչ-որ: Արծվին շտապեց ներս:

— Սպարապետ, հայկական այրուծին եկե՛լ է...

Վարդանը կարմրեց հուզմունքից: Ու մինչև նա կորոշեր ինչ անելը՝ հեծյալներն իջան նժույգներից և բարձրացան աշտարակը: Շուտով հայտնվեցին նրանք բուրգի վրա: Վարդանը մոտեցավ, բաց արեց դուռը: Սակավ էր նրա սիրտը այդպես տրոփել կյանքում: Նա զգաց անհանգիստ սիրտը:

Ներս մտան Սրվանձտյա Գարեգինը, Արսեն Ընծայնոցը, Ներսես Քաջբերունին և Տաճատ Գնթունին: Նրանք լիովին այլակերպվել էին: Հոնական սուր փափախների և մորթե զգեստների ու ապարների մեջ նրանք նմանվում էին հենց այն հոներին, որոնցից ազատված եկել էին: Վարդանը հասկացավ նրանց ուղին, չհարց-

րեց: Նրանք ժպտացին ծամածուռ, կնճռոտ ժպտով: Նրանց մեջ զերն սպիտակել էին, իրենք նիհարել, սևացել: Նրանք անճանաչելի էին:

— Մարդի՛կ աստծո... այս ի՞նչ եք դառել... — ասաց Վարդանը և հուզված ողջագուրվեց նրանց հետ:

— Փառք աստծո, մազապուրծ եղանք,— ասաց Գարեգինը:

— Շա՛տ է կորուստը... — մտահոգ հարցրեց Վարդանը:

— Շա՛տ... — խլաձայն պատասխանեց Գարեգինը և գլուխը կախեց:

Վարդանը մոայլվեց:

— Արշակը, Ներսեսը, Պարույրը,— սկսեց թվել Վարդանը:

— Զկա՛ն, Սպարապետ,— ասաց Գարեգինը խղճի խայթով:

— Տաժանելի էր, Սպարապետ,— ասաց Տաճատ Գնթունին:

— Գիտե՛մ, սիրելիս... — տխուր խոսեց Վարդանը,— օտարը օտար է: Է՛հ... գնանք ընդունենք այրուծին, հոգնած են:

Դուրս եկան և արշավեցին ճամբար:

Երբ ճանապարհ բացին և Վարդանը մոտեցավ իր առջև բացվող այրուծիին՝ աչքերը մթնեցին, երբ նայեց զինվորներին: Զգեստները հոնական, պատառոտված, մորթիներ, սրածայր զրդակներ, հոնական զենքեր, ոմանք կիսամերկ, բոկոտն, գլխաբաց: Մարդկանց չէին նման, այլ կմախքների, որոնց ոսկորն ու կաշին է մնացել: Սանր, դաժան հիվանդություն քաշած մարդկանց էին նմանվում նրանք իրենց խորն ընկած աչքերով:

— Ողջո՛ւյն, զավակնե՛րս,— ձայնեց Վարդանը և ձեռը թափահարեց օդում:

— Ողջո՛ւտ՛ւյն,— թնդաց կարոտալի, ջերմ ձայնով այրուծին:

— Երանի՛ է մեզ, քաջերս, տեսանք իրար հայրենի հողի վրա: Շա՛տ ապրեք:

— Երկար արև՛, երկար արե՛նե՛վ,— ձգվեց մի ծայրից մյուսը:

— Հանգիստ տուր,— ասաց Վարդանը Գարեգինին:

— Իջնե՛նե՛լ,— հրամայեց Գարեգինը:

Զորագունդը իջավ նծույզներից և իսկույն անցավ իր ճամբարային գործին: Նրանց օգնելու հասան տեղի զինվորներն ու շինականները:

Գարեգինը Վարդանին հաղորդեց շատ կարևոր տեղեկություններ Հոնքի մասին: Աթըլը շարժվելու է Պոնտոսի հյուսիսով Բյուզանդիա: Երկյուղ կա, որ Ճորա Պահակը թեթևացնի, թեև Թոյգոլոսը, — Վարդանի անմիջական դաշնակիցը Պարսկաստանի գործերում, — հայտնել էր Գարեգինին, որ կա և ուրիշ նկատառում՝ այն է՝ չթեթևացնել Ճորա Պահակը, որ պարսիկները շնորոգեն այն և հարձակումներ չգործեն Հոնքի վրա: Թոյգոլոսը հավաստիացրել էր Գարեգինին, որ կհարձակվեն Ատրպատականի վրա՝ հենց որ Վարդանը ազդանշանը կտա պնդագեոսպանների միջոցով: Վարդանը անմիջապես Մելթոնին ուղարկեց Ճորա Պահակ, Թոյգոլոսին հայտնելու, որ պատրաստ լինեն հարձակվելու կամ ձմռանը կամ ավելի հավանական է՝ գարնանը և որ ինքը շարունակ տեղյակ կպահի հոներին այդ մասին:

Առավոտ էր:

Բնությունը ապաքինվող հիվանդի պես նայում էր թախծախառն զգայնիկ ժպտով: Ձմեռը նոր էր թողել նրան, — զեռ նա թույլ էր և դուրաբեկ, գարունը նոր էր լցվում նրա երակների մեջ, — անրջում էր աչքերը տամկությունը լի: Եվ հեռում էր անհուն կարոտից. ապրե՛լ, ապրե՛լ, ապրե՛լ: Ծառերը լցվել էին թացությամբ, կոկոնները ուռել: Հողը անհագ շնչում էր: Արդեն արեկող տեղերում զարմացած ու միամիտ նայում էր ուշացած ձրեծաղիկը: Դեռատի անփորձ գարունը տեղ-տեղ վախով ասեղնագործում էր գետնի գորգը:

Վարդագույն վանքը ձորափին լռել էր ինքնամոխի: Ձորից հասնում էր գետակի գարնանային շնչառությունը, որ երբեմն սաստկանում էր հովից, երբեմն մարում: Ժայռերի արեկող ծերպերի մեջ ճկում էր ինչ-որ մի թռչուն: Խոր ու մեղմ շշնջում էր օդը:

Մի հասակավոր վանական էր նստած վանքի ձորակի ժայռին: Նրա գունատ դեմքը մատնում էր մտավոր, լարված կյանքի տառապանք: Նա գանգրամորուս էր, շիկահեր և թավ հոների տակի կապույտ աչքերով մի փոքր խստահայաց: Համեստ պարե-

գոտը կաշվե գոտիով պարուրված գրկել էր նրա մի փոքր կոր մեջքը։ Նրան գուցե չէր գրավում գարունը։ Կամ թերևս նա թախ-ծոտ էր այդ գարնան երեալով։ Նա միայն անշարժ խորասուշգ նայում էր անդունդը։ Այնտեղ գետափին փրփրում էր մի թզուկ ջրաղաց։ Նեղիկ դռնակից մի կորամեջք մարդ էր ելումուտ անում մրջյունի պէս և ինչ-որ բանի հետևից էր։ Երևի ջրաղացպանն էր։ Երկար նայում էր վանականը նրան և խորհում։

Վանքի մերձակա տնակից դուրս եկավ մի ուրիշ վանական ցորենի տուպրակը մեջքին։ Նա ուժեղ ու մկանուտ ձեռքերով պինդ բռնել էր տուպրակի բուլը և եկավ կանգնեց վանականի առջև։ Նրա բարի դեմքը ժպտաց, և խոշոր աչքերում շողացին մտերմական կայծեր։

— Մագաղաթի կաշին կրերիմ, հայր սուրբ, — ասաց նա։

Առաջին վանականը հանդարտ ու տխուր նայեց նրան և գլուխով շնորհակալություն հայտնեց։

Բեռնավոր վանականը զննեց առաջինին և նկատելով նրա տխրությունը՝ գնաց դեպի ձորի մուտը, որի գլխին մի խաչքար էր տնկած։

Վանականը հանեց գոտկին խրած մի սևացած մագաղաթի փաթեթ և բանալով սկսեց զննել։ Այնտեղ հայկական մեհենական նշանագրեր կային։ Ըստ երևույթին պատառիկը շատ էր ենթարկվել նրա զննության և կրում էր անվերծանելի մի տող, որ խիստ շահագրգռում էր վանականին։ Նա հեռացրեց, մոտեցրեց ձեռագիրը, եղունգով քերեց մի նշանագրի ծայրը, կրկին նայեց կողքանց և նորից փաթաթելով խրեց գոտկին։ Ապա շարունակեց նույն տխուր խոհերով նայել հեռուն։

Դաշտից դեպի վանքն եկավ մի այլ վանական։ Նա գեր ու փխրուն դեմք ուներ և պարարտ փոր։ Մշմշալով կանգ առավ վանականի առջև, սրբեց խմորանման դեմքի և ճմռած լայն թթի բրտիները և նստեց։ Նայեց կարոտալի հայացքով հեռուն և ասաց.

— Բուսեղենը հապաղում է։ Իսկ ախորժակս մեծ էր, ավա՛ղ։

— Այո... — խուլ հեգնանքով ասաց վանականը։

— Որպե՛ս է Աղեքսանդրիա այս ժամիս, — հարցրեց ծաղկատար քիթը խաչտելով գեր վանականը և քրտնախաշ դեմքը տառապագին դարձրեց դեպի խոսակիցը։

— Ի՛նչը, — անտարբեր հարցրեց վանականը։

— Բանջար բուսեղենը և այլ պարագայք:

— Բարեհաջող է:

— Եվ ձեթը որքա՞ն առատ երէ՞լ: — Հառաչեց գեր վանականը, — Դետո կրկին հառաչեց, — Ի լրո ենք, ոչ տեսանք ձեթը: Խոսակցութիւնը շէր կաշում:

— Հայր Գրիգորիոսը դարձում է Աղեքսանդրիա և Բյուզանդիա ուսում առնելու: Տգետ տգիտացյալ: Բարիք է այնտեղ ապրելը:

Ձորի շավիղը կենդանացավ: Հեծյալների մի մեծ խումբ սագաբար բարձրանում էր վեր, դեպի վանքը:

— Իշխաններ են, — անհանգստացավ գեր վանականը և վեր կացավ, — գնանք վանք:

— Դու գնա, ես մի առժամ կմնամ, — ասաց վանականը:

Գեր վանականը գնաց: Մյուս վանականը հանդարտ հայացքը գցեց հեծյալների կողմը և մնաց անշարժ իր տեղը մտախոհ, անվրդով:

Վանականները վանահոր հետ դուրս եկան խցերից և եկան դեպի մուտի խաչքարը:

— Հայր Մովսես, հարգուպատշաճը նվիրենք իշխաններին, — ձայնեց վանահայրը վանականին:

Հայր Մովսեսը լուռ վեր կացավ և միացավ վանականներին:

Ձորից բավական ուշ դուրս ելան հեծյալները: Վարդանն էր, Արտակ Մոկացը, Ատոմը, Արշավիրը, Խորենը, Քաթուլը, Ղևոնդ Երեցը, Եղիշեն, Եզնիկ Կողբացին, կաթողիկոսը և այլ նախարարներ, սեպուհներ և վանականներ: Սրանց հետևում էր մի մեծ խումբ թիկնապահների:

— Ողջույն սուրբ հարց, — ասաց Վարդանը մեղմաձայն և առաջ եկավ:

— Ողջույն իշխանաց և սուրբ հարց, — ասաց վանահայրը և ակնածանքով նայեց Վարդանին և կաթողիկոսին:

Գնացին վանք: Մտան տաճարը:

Տաճարի կամարները արծիվների կախած սրաթևերի պես իջնում էին վերևից ներքև, մինչ պատերը մոռալ ու վեհատիպ վեր էին տանում գմբեթը: Ճարտարի իմաստուն արվեստը խիզախել էր մի անիրագործելի թռիչք և այդ թռիչքում խոհական ժուժկալուփյամբ ներդաշնակել էր մի հրաշակերտ:

Արտակի հայեցողական հափշտակութիւնը վառվեց ճարտարապետի վսեմ ստեղծագործութեան հետ: Նա լցվեց ազնիվ հպարտութեամբ: Վանահայրը մի փղոսկրյա կազմիկ մատոյան բերեց Վարդանին: Բոլորը խմբվեցին Վարդանի մոտ: Մատոյանը ծաղկած էր առասպելական ու երևակայութեան խաղի անթիվ տեսակ կենդանածաղիկներով, թռչնակենդանիներով, կենդանածկներով: Դա գուլների մի գողտրիկ մրրիկ էր մանրապատկեր շրջանակում փակած:

Եղիշեն մոտեցավ Մովսես անվանված վանականին և մեղմակի քաշեց պատի տակ: Նայեց կարեկցաբար և սիրով նրա դեմքին և հարցրեց.

— Ինչպե՞ս ես, սիրելիդ իմ, ինչպե՞ս ես...

— Աստծո հիշողութիւնից դեռ չեմ ընկած, ուրեմն և փառք աստծո,— պատասխանեց Մովսես վանականը կիսաժպիտ:

— Գրո՞ւմ ես պատմութիւնը գոնե...

— Քանի շունչ ունեմ, սիրելիս...

— Գրիր, գրիր, ազգը քեզ է նայում ծարավի:

Մովսես վանականը զուսպ ու շշուջած նայեց Եղիշին: Նրա աչքերի խորքում թախծում էր մի խորին իմաստութիւն:

— Շատ ես սգում, սիրելիս, մխիթարվիր, ամոքվիր,— ոտից գլուխ զննելով Մովսես վանականին,— ասաց Եղիշեն:

— Ո՞ւմ եմ վրդովում իմ սգովս, Եղիշեդ իմ սիրելի,— ասաց ոչ թե վիրավորված, ոչ թե գանգատավոր եղանակով Մովսես վանականը և ապա կարծես ինքն իրեն հագիվ լսելի ավելացրեց,— նրանք արժանի են, որ մենք երբեք չմխիթարվենք:

— Ճշմարիտ ես, սիրելիս, ճշմարիտ ես, ես ևս ամեն օր շուրջ եմ նայում որբացած: Քանի կենդանի էին՝ ես ինձ փիլիսոփա էի կարծում: Հիմա որ նրանք չկան՝ մենակ եմ տեսնում ինձ ու մըտքով տկար: Գործերը չեն ներում, որ հաճախ գնամ գերեզմաններին այցելու:

Մովսես վանականը լուռ էր:

— Տաճարների պես կործանվեցին: Այլևս ո՞ւմ դիմենք, ո՞ւմ ապավինենք: Այլևս ո՞վ պիտի ուսուցանի մեզ կյանքի ուղին: Ո՞ւմ ուրախացնենք մեր ուսումով, որ բերինք Աղեքսանդրիայից:

Եղիշի խոսքը թեև հուզեց Մովսես վանականին, միաժամ վրդովեց նրան՝ նորոգելով նրա մեջ նույնանման վիշտը: Այն

անձինք, որոնց մասին խոստում էր Եղիշեն, երկուսի էլ հարազատն ու պաշտելիներն էին՝ Սահակը և Մեարոպը՝ հայ ժողովրդի հոգու ճարտարապետները, նրա ստեղծողները, Մովսես վանականի և Եղիշեի ուսուցիչները և խնամողները, որ նրանց ուղարկեցին Աղեքսանդրիա և Հունաստան բարձրագույն ուսման, որ մեռան՝ դեռ նրանք արտասահմանում:

— Մովսես վանականը հպարտ վշտով նայում էր Եղիշեին և շարունակում էր լռել:

Վարդանը թերթեց մատյանը, նայեց երկար մի նկարի, որ ներկայացնում էր փիղ, որի զարդաբուն աշտարակի մեջ առյուծ էր նստած, իսկ ներքև բույսերի մեջ տուտագալար, գլխացից վեր էր միտում մի ոսկե օձ: Վարդանը ցանկություն հայտնեց տեսնել վանքի մատենադարանը: Վանահայրը առաջնորդեց մի փոքրիկ խուց տաճարի հենց սեղանի կողքին: Այնտեղ պատի խորշերում դասավորած էին մատյաններ՝ մեծ ու փոքրիկ, ծաղկած զարդապատյան, ակնաշարած: Կային և առորակա, հունական, պարսկական ձևագիրներ, նշանագիրներ, արվեստի առարկաներ: Դա մի գողտրիկ թանգարան էր միաժամ: Վարդանը խորասույզ նայում էր այդ ամենին և գլուխը մեղմ օրորում:

— Փոխանակ այսպիսի բաներ կազմելու՝ գնա պատերա՛զմ վարիր... Դա՛ռն ճակատագիր... — խոսեց նա ինքն իրեն:

Տազնապալից էին Վարդանի վերջին օրերը: Բյուզանդիայից և Հոնքից լուրեր չէին գալիս: Մինչդեռ պատերազմը մոռում էր հորիզոնում:

Դուրս եկան վանքի բակը: Նստեցին քարե նստարաններին, տերևազուրկ ընկուզենու տակ:

— Դե, օ՛ն, մեր գործի՛ն,— հրամայեց Վարդանը:

Բոլորը խմբվեցին նրա առջև: Ծկան նստեցին նաև վանականները: Վարդանը դարձավ նրանց.

— Անցե՛լ է արդյոք զորագունդ վանքի մոտից կամ շրջափայլեց:

— Ոչ, Սպարապետ,— պատասխանեց վանահայրը:

— Իսկ լուր չունե՞ք, որ ավելի հեռուներից անցած լինի:

— Ես լսողաց եմ, Սպարապետ,— խոսեց քաշվելով մի երիտասարդ վանական:

— Ի՞նչ զորագունդ է և ո՞ր կողմն է շարժվել:

— Զեմ հիշում... չհարցրի, Սպարապետ:

— Հա՛յ զորագունդ է եղել:

— Որպես հրամայեցիր, Սպարապետ...

Վարդանը գլուխը շարժեց կշտամբանքի ժպիտով.

— Հայ զորագունդ է անցնում, և դուք չեք հարցնում, թե ո՛ւր է գնում:

Վանականները լուռթյամբ Վարդանին հառեցին իրենց խաղաղ, անվրդով հայացքները: Ի՞նչ կշտամբանք հեռու, խուլ վայրում իրենց անվրդով կյանքն ապրող վանականներին: Դա զգաց Վարդանը, ուստի և ինքը պատասխանեց.

— Արհավիրքը բախում է Հայոց աշխարհի դռները և հայ վանականներդ չեք վրդովվում, չեք հարցնում, թե ի՞նչ պիտի լինի նրա վիճակը:

— Ի՞նչ պիտի հարցնենք, Սպարապետ,— համարձակվեց վանահայրը,— արհավիրքը մենք չենք բերում, արհավիրքը մենք չենք վանելու: Արհավիրքը ինքը կգա և ինքը կանցնի: Եվ ո՞ր արհավիրքը չի եկել ու անցել:

Վարդանը քմծիծաղով գլուխը շարժեց:

— Եվ արհավիրքին ի՞նչ ալլ պատիժ, Սպարապետ, քան սոնցները նրա: Այս է օրենքն աշխարհի:

— Իսկ դուք չե՞ք անցնի,— հարցրեց Վարդանը:

Վանահայրը մեղմ ժպտաց:

— Մենք ևս անցավորաց ենք, Սպարապետ:

— Բարի: Արհավիրքը կանցնի, դուք կանցնեք, մենք կանցնենք: Ապա ի՞նչը կմնա:

— Կմնա Հայոց աշխարհը, Սպարապետ:

— Բայց այս անգամ չի մնա, հա՛յր սո՛ւրբ,— վրդովվեց Վարդանը,— այս անգամ թշնամին գալիս է ոչնչացնելու կամ ոչնչանալու: Գուցե տա սրան պատասխան հայր Խորենացին: Ի՞նչը պիտի փրկի Աշխարհն հայոց:

Խորենացին հանգիստ, հպարտ դարձավ Վարդանին:

— Ինչը պիտի փրկի Աշխա՛րհն հայոց:— Աշխա՛րհն հայոց, Սպարապետ:

Այդ միջոցին մի վասպուրականի կատու վեհատիպ ու աքաբայական շարժումներով եկավ բարձրացավ Վարդանի ծնկանը և նստեց հանգիստ ու հպարտ: Վարդանը թախծալի ժպտաց ու թույլ

տվեց, որ նա մնա իր ծնկանը: Բոլորը նայեցին Վարդանին դուր-
գուրոտ հայացքներով:

Վարդանը հայացքը գետնին՝ ասաց խորենացուն.

— Դյուրին է խորհելն այդպես, հայր սուրբ, երբ մարդ չի
կանգնած ստույգ մահի դեմ: Դուք կմտնեք քարանձավները, կըս-
պասեք, որ շարիքն անցնի: Բայց Աշխարհն հայոց՝ ասել է՝ ժո-
ղովուրդն հայոց, քարանձավները չի մտնի: Նա կանգնած է բա-
ցը և պիտի հարվածը ընդունի և մեռնի կամ ապրի:

— Մաղթում եմ ի սրտե, որ ապրի: Թեպետ խռովքն ու տագ-
նալը պաշարում են հոգիս, թե ինչպե՞ս պիտի փրկվի ժողովուրդն
հայոց: Ո՛ւր են Արշակունիք, ո՛ւր տիրազուլխներն Աշխարհին
հայոց, զորութիւնը պետութեան: Կորցրինք այն, ավա՛ղ: Որով-
հետև կորցրինք գաղափա՛րը:— Դարավո՛ր ջանքերի արդյունքը:
Գաղափա՛րը, պետութեա՛ն, պետական զորութեա՛ն: Պետութեա՛ն,
որ կնշանակի զորութեո՛ւն:

Վարդանը թափով շրջվեց խորենացու կողմը: Այդ շարժումից
կատուն պիտի ընկնէր, բայց ճարպիկ թաթերով կախվեց նրա
տաբատից: Վարդանը բռնեց կատվին ու քաշեց իրեն: Կատուն
սկսեց մոռալ և լիզեց նրա սրի դաստակը:

— Հայոց ժողովուրդը գնում է գերագույն առաքինութեան.
վկայելու ազատութիւնը,— հառեց վառվռուն աչքերը խորենացուն
Վարդանը,— մի՞թե չի գոհացնում սա քեզ:

— Ճշմարիտն եմ ասում քեզ, Սպարապետ, որ եթե ժողո-
վուրդն հայոց չի վկայի բարձրագույն ոգուն՝ ազատութիւնը նրան
չի վկայվի: Սրանով կհաղթես,— մատնացույց արեց խորենացին
մի մատյան,— հրեղեն սրա լեզվով և հրաշակերտ արվեստով:
Ահա սա ոգի է գերագույն և նշան բարձր ազնվութեան: Սրանցում
ոգին քննել է տիեզերքը: Վկայել է ազնիվ խոհ և վերասլաց առա-
քինութիւն: Կունենա՞ ժողովուրդն հայոց հպարտութիւնը սրա...
Եթե չի ունենա՝ ապա ուրեմն ժողովուրդն հայոց լոկ բույս է հա-
սարակ, արարած սոսկական: Ի՞նչ շահ է հոգուս խոտը անիմաստ:
Թող այնժամ,— կաղոթեմ,— ապրի նա՝ ուր, ինչպես և որքան
կամենա: Զեմ հափշտակված նրանով...

Վարդանը վրդովվեց: Սակայն չկամեցավ իր միտքը բռնա-
գատել իր առջև նստած մի գիտունի և պատմիչ փիլիսոփայի: Ուս-
տի և ջանալով, որ կատուն չբնկնի վայր, որովհետև մագլցում էր,

ներա կուրծքը և թաթիկով խաղում նրա մորուքի հետ՝ նա և կատա-
վով եղավ: Ոչ ոք փորձ չէր անում հեռացնել կատվին տեսնելով
Վարդանի թուլութունը գեպի կենդանին: Միայն զգույշ ժպտում
էին:

— Այդ հրաշալիքները մեծ են, խոստովանիմ և խոնարհիմ,—
ասաց Վարդանը,— բայց ո՞չ ապաքեն այդ ծառի ծաղիկները սը-
նում է հողը:— Դու անտեսում ես հայոց ժողովուրդը: Նրա մեջ
են հյութերը և նա պիտի տա հյութերն այսուհետ ևս: Միայն թող
փրկի իր ազատութունը:— Մեզ նոր թագավորութուն է պետք:
Արշակունիները գնացին: Պետք է նոր թագավորութուն:

— Նոր թագավորությո՞ւն... — խիտ հոնքերի արանքներից
կայծկլտացին հորենացու խստահայաց աչքերը,— այո՛, նոր թա-
գավորութուն:

— Եվ աստծով դու պիտի լինես գլուխը նրա,— շեշտակի խոսեց
Արշավիրը:

— Ես չգիտեմ ով... Ինչո՞ւ ես: Նա, ով որ պիտի կամենա,
պիտի կարողանա: Դուք, ես, ուրիշները — միևնույն է,— Աշխարհ-
հըն հայոց:

.... Պետք է վերադառնա... Վերագրավե՞նք մեր ուժը... Թա-
գավորութունը: Պետք է հավաքենք այս ցրիվը իրարամերժ, իրա-
րաջինջ ուժերը: Մեր ժողովուրդը: Մեր բոլունքը...

... Այլապես հողմացրիվ կանեն մեզ, բնաջինջ կանհետացնեն
երկրի երեսից, կկտրեն մեր հոտն ու ոտը, մեր անունը...

Առաջին անգամ Վարդանը խոսեց այսպիսի մեծ նյութի մա-
սին: Անշուշտ դրա դրդիչը հորենացու վեհատիպ կերպարանքն էր
և ազդեցիկ դեմքն ու խոսքերը: Նրան պետք էր հաղորդել այս
նվիրական գաղտնիքը: Շրջապատողները լցվեցին մի սրբազան
զգացմունքով: Եվ զգացին, որ նա կարող էր և արժանի էր, և իրոք
էլ կատարում էր մի իրավասու գործ, ամենքին միացնող մի գործ,
որ թագավորի գործ էր:

Ներս մտավ Արտակ Մոկացի թիկնապահը:

— Իշխան, հեծյալ ջոկ է երևում ձորի այն կողմում:

Արտակ Մոկացը և Ատոմը դուրս շտապեցին: Նայեցին՝ հեծ-
յալ ջոկը գնում էր արևելք տանող ճանապարհով:

— Ի՞նչ նշաններ են տեսնես,— հարցրեց Արտակ Մոկացը:

— Խորխոռունյաց,— պատասխանեց թիկնապահը:

Հեծյալ ջոկը հանկարծ կանգ առավ, սկսեց դիտել այս կողմը:

— Ռշտունցի էլ կա, իշխան,— ասաց թիկնապահը:

— Հետապնդե՛լ,— դիմեց Արտակ Մոկացը Ատոմին:

— Կարող է առաջապահ լինել, սպասենք բուն զորագնդին,— ասաց Ատոմը,— իսկ սրան հարվածելն օգուտ չունի:

Երեք հեծյալ անշտավեցին դեմից անցնող ջոկից և մտան ձորը՝ նշան անելով:

Միաժամ եկան թիկնապահները և լուր բերին հետախույզներից, որ շրջում էին վանքի շրջակա լայն տարածությունների վրա: Պարզվեց, որ մոտակայքից դեպի Սյունիք են անցել Գաղիշոյի զորագնդի մնացորդները՝ խառն ուշտունցիների հետ:

— Ուրեմն Սյունիքը հարձակման մարտկոցն է,— ասաց Վարդանը և գլուխը թափ տվեց:

Սպասեցին դիմացի հեծյալներին:

Վերջապես բավական հապաղելով դուրս եկան նրանք ձորից և մոտենալով Արտակին՝ առ Ատոմին ողջունեցին զորական կալագով:

— Գասպար սեպու՞հը... Վարդ սեպու՞հը, Խոսրովիկ սեպու՞հը,— ուրախացավ Արտակը:

Գասպար սեպուհը հայտնեց, որ իրենց ջոկը խորխոռուններ և ուշտուններ՝ Գաղիշոյի զորագնդից փախած գալիս էին միտնալու Խորենին՝ Սպարապետի ծառայության: Պատմեց, որ իրենք Գաղիշոյի զորագնդի հետ գնացել էին հավատարիմ զինվորներ փախցնելու դիտումով:

Արտակը այս մասին հայտնելով Վարդանին՝ հավաստիացրեց, որ նրանք հավատարիմ կմնան: Մի վոքը հետո ջոկը ներկայացավ Վարդանին:

Վարդանը վեր կացավ:

— Դե, օ՛ն, թող ամեն ոք խղճի առջև ինքը լինի մաքուր եվ կանչեց Արծվիին:

— Մի քանի թիկնապահներով արշավեցեք շրջակա շեները և տեղեկություն բերեք, թե ինչ զորագունդ է անցել մոտերքից:

Արծվին չորս հոգով դուրս ելավ վանքի բակից: Վանահայրը հյուրերին հրավիրեց վանքի ճաշարան: Թեթև նախաճաշից հետո Վարդանը առանձնացավ վանքի հյուրատանը՝ հանգստանալու: Արշավիլը, Թաթուլի հետ մտան մի խուց և իսկույն քնեցին: Կա-

թողիկոսը գնաց վանահոր խուցը: Իսկ մյուսներից իշխանները՝ Ատոմը և Արտակը, ինչպես և Ղևոնդ Երեցը, Եղիշեն և Եզնիկը գնացին Խորենացու օթևանը:

Դա մի կիսամուկ խուց էր՝ նեղլիկ պատուհանով, որ բացվում էր անդունդի վրա: Մեջտեղ դրած էր մի բարձր գրակալ և քարե սեղան: Պատերի մեջ դարաններ կային՝ մատյաններով և մագաղաթի փաթեթներով խցկած: Մի կողմ ծալած էր հասարակ անկողին: Դարակներից մեկում տեղավորված էր մի մարմարե կոտորած կիսանդրի, որ Տրդատ Թագավորի դեմքն էր ներկայացնում:

— Սպարապետը մեծ հոգսերի մեջ է,— ասաց Եղիշեն,— և դյուրագրգիռ է դառել:

— Ցավ է ինձ տեսնելը նրան այսպես ալեկոծ,— ասաց Խորենացին,— սակայն և ցավ է լսելը, որ մարզպանը տաժանադին տվյալսանքների մեջ ընկավ:

Ատոմը ցնցվեց և խորթ նայեց Խորենացուն: Այդ նկատեցին բոլորը և սպասեցին, որ կարող էր մի գծտություն ծագել:

— Սո՛ւրբ հայր, ներողամի՛տ եղիր,— ասաց Ատոմը վրդովված,— մարզպանը դավաճան է և Սպարապետին ո՛չ համեմատու: Խորենացին տխուր նայեց Ատոմին.

— Եվ ի՞նչ մխիթարություն ինձ, իշխանի՛կ, եթե մարզպանը դավաճան է և Սպարապետը ոչ: Կամ եթե Սպարապետը լինե՞ր դավաճանը և հավատարի՛մը՝ մարզպանը: Միևնույն ազգի են է՛ միևնույն դավաճանը: Ցավ է ինձ և ափսոսանք: Մարզպանը խոհաական անձն էր և կորովամիտ: Նա հետամուտ էր Թագավորության վերականգնման: Եվ եթե ձախողակ եղավ նրա գործը՝ ողբալ է պետք և ոչ անիծել նրան:

— Մենք չենք ողբում, հայր սուրբ, մենք ոչնչացնում ենք,— ասաց Ատոմը վրդովված:

— Առավել՝ ողբալի, որ հարկադիր ենք ոչնչացնելու, իշխա՜նս իկ...

Տիրեց անհարմար լռություն: Այնքան մոլեգնոտ, եռանդուն, անհանգիստ մարդիկ ինչպես Ղևոնդ Երեցը, Եզնիկը, Եղիշեն, Արտակը՝ տխրությամբ լռեցին Խորենացու խոսքերի ազդամամբ: Ինչպես մեծ սգավորի մոտ:

— Հայր սուրբ,— խոսեց վերջապես ներշնչված և հուզված Արտակ Մոկացը, որ մինչև այժմ շարունակ լռելով չէր իմանում

երբ և ինչպես խոսել սկսեւ խորհնացու հետ,— մեր ամենի՛ս հայր Մովսես, մի՛ կարծիր թե մեր հոգիները թեթեւ են մեր աշխարհի ծանր վիճակում: Մենք ևս ոգին ենք որոնում և ոգուն ենք ապավինում մեծ արհամարքի դիմաց: Մենք ևս պաշտում ենք մեր պանծալի անցյալը վեհանձնյա մարդկանցով: Բայց նրանք հող են այժմ և հուշ մեր հոգու մեջ: Հիմա մենք ձգտում ենք պաշտպանել մեր երկիրը: Սպարապետը մեր առաջնորդն է: Նրա՛ն պիտի հետևի ժողովուրդն հայոց:

— Ոչ, մի՛ անգոսնիր նրան, հայր Մովսես,— ասաց Ղևոնդ Երեցը,— Սպարապետը հանդուրժեց Սյունի դավաճանին ավելի քան հանցավոր ներողամտությամբ: Սյունին արյուն թափեց:

— Ավա՜ղ, հիմա ավելի կթափվի արյունը, ավելի կթայթայ՝ վի Աշխարհն հայոց:

— Պետք է թափվի այդ արյունը,— ասաց խրոխտ ձայնով Ղևոնդը,— և դա պիտի սրբի մեր հոգին:

— Դաժա՛ն խոսեցիր, հայր Ղևոնդ,— կշտամբեց խորհնացին:

— Երբ չկա հաշտության եզր՝ դաժանությունը պիտի փռուկի մեզ:

Խորհնացին լռեց և իր մտքերին գերված խոսեց ակամա.

— է՛, իմը վերջացել է... Ես տկար եմ և մահին գերի: Ողբում եմ ազգիս կործանումը, ուսուցիչներիս մահը: Ինձ մահը կտրախացնի:

— Մի խոսիր այդպես, հայր սուրբ,— խրոխտ ձայնով ասաց Ղևոնդ Երեցը,— խոսքերդ տկար են,— սակայն գործդ կորովի: Կապրես և կտեսնես ազատությունը:

Եզնիկ Կողբացին, որ նույնպես լռությամբ էր կաշկանդված՝ ասաց.

— Ոգիդ վշտերին ես գերել, հայր Մովսես,— մեր անձկալիքը՝ Սահակ և Մեսրոպ ո՛չ ևս են մեր մեջ: Ես ևս ողբացել եմ շատ: Բայց աշխարհը աշխարհ է, կյանք հավերժական: Ոչ ամեն կործանում վախճանն է բանի: Նյութը անմահ է և մշտապես հղի հրաշալիքներով: Ինչպես հողը՝ դադարում է, մերթ կրկին ծնում, նույնպես և ժողովուրդը: Եվ եթե հողը, որ անշունչ է և ծնում է ապա, ուրեմն որքա՛ն մարդը գանձարան է ոգու:

Երկար խոսեց Եզնիկը: Նրա խոսքը լուրջ էր, խոհական և խորր: Նա համոզում էր: Համոզում էր որպես փիլիսոփայան փիլիսոփայի:

Խորենացին համոզվում էր, ուրախանում:

— Կգա ոգին վերստին,— խրոխտ խոսեց Ղևոնդ Ծրեցը,—
կհասնի մեր ազգը:

— Կգա՞ ոգին,— կրկնեց Խորենացին կենդանացած,— օն,
ուրեմն կապրի ժողովուրդն հայոց: Ես ևս մերթ ու երբեմն գաղտ-
նի հոււում եմ: Այն ոգին, որ ունեցել է երբեմն մեր ազգը՝ նա
պետք է, որ լինի անմահ: Պարտավոր է:

— Ճշմարիտ է, հայր սուրբ,— ասաց Արտակ Մոկացը:

Եվ նյութը փոխեց:

— Ե՞րբ ես ավարտում Հայոց Մեծաց գիրքը, հայր սուրբ:

Խորենացին տխուր հպարտությամբ նայեց Արտակ Մոկացին.

— Եթե գիրքը ինքը չի ավարտի ինձ՝ հուսով եմ՝ երկու երեք
տարում...

— Ավարտի՛ր, հայր սուրբ, հայոց ժողովուրդը այդ գիրքը
կրժքին բռնած կգնա դեպի ապագան:

— Խորենացին սուր նայեց Արտակ Մոկացին և աչքերը ջեր-
մացան նրա վրա:

— Ավարտի՛ր, ավարտի՛ր,— շարունակեց ավելի ոգևորված
Արտակ Մոկացը,— առաջին գիրքդ կրակի պես գնաց վառեց հա-
յոց ժողովրդի սիրտը: Թող երկրորդը, երրորդը, մյուսները հաս-
նեն նրան:

Այդ միջոցին ձորից բարձրանում էին երեք հեծյալներ: Նրանց
գանդաղ և հանգիստ ընթացքն ու շարժումները, ծիծաղկոտ զրույ-
ցը թողնում էր խաղաղ ճամփորդների տպավորություն: Վարդանը
սուր նայեց այն կողմ: Նրանք բարձրացան, հասան վանքին և
նկատելով Վարդանին՝ թողին իրենց զրույցը, մտան վանքի բակը,
տպա անշտապ իջան նժույզներից և մոտ եկան Վարդանի առաջ,
պատիվ տվին: Դրանք Վարդանի հետախույզներն էին, որ ուղարկ-
ված էին հեղավոր սահմանը: Վարդանը հանգիստ հարցրեց:

— Ի՞նչ լուր:

— Պարսից զորաբանակը երևան հանեցինք, Սպարապետ,—
ասաց նրանցից մեկը, որ ավագն էր երևում:

— Որտե՞ղ,— հանգիստ հարցրեց Վարդանը:

— Մեծ ավազուտներից այս կողմ: Գալիս է մեծ հապշտա-
պով, թանձր է, խոշոր զորաբաժիններ ունի հեծյալ և բերում է
մատյան գունդը հիսուն փղերով:

— Որքա՞ն կլինի թիվը:

— Ծրկու-երեք հարյուր բյուր:

— Ասպատակները մինչև ո՞ւր են հասել:

— Ասպատակներին տեսանք Հեր ու Զարեանդ:

— Ո՞ւր են ուզում հարվածել: Արևմո՞տք:

— Ոչ, Սպարապետ, կերևի թե Այրարատ:

— Ինչո՞ւ ես այդպես ասում:

— Ասպատակները խփում են արևմուտք: Եվ հետո, Սպարապետ, Ատրպատականում անհանգիստ են, լսել են, որ հոները շարժվում են, թե՞ շարժվել են:

— Շատ բարի,— ասաց Վարդանը՝ կարծես խոսքը վերաբերում էր չի հասարակ բանի և հանգիստ, անշարժ սկսեց մտածել:

— Ուրեմն այս հաշվով ամենաուշը մի ամիս՝ արդեն ճակատամարտ է... — հուզված խոսեց Արտակը:

— Այո,— ասաց Վարդանը:

Իսկ Բյուզանդիայից և Հոնքից դեռ մի լուր...

— Օգնությունը կհասնի... եթե ճանապարհ է ընկել... — ասաց Ատոմը:

— Բայց ի՞նչ... կարող է պատահել, որ չհասնի և ճակատամարտը սկսվի՞,— խոռովվեց Արտակը:

— Ճակատամարտը գթառատ մայրիկ չէ, որ համբերելով սպասի, թե երբ է իր փոքրիկը խաղը վերջացնում և տուն դառնում,— քմծիժաղ տվեց Վարդանը: Եվ ապա դարձավ Արծվիին,

— Կանչիր Առանձար սեպուհին:

Առանձար սեպուհը, մի սաստիկ սև մորուքով զորական, իսկույն կանգնեց Վարդանի առջև:

— Սահմանի պահակազորից պետք է մի շոկատ վերցնես և գնաս Հեր և Զարեանդ, հսկես Նյուսաբալուրտի շարժումներին և լուր ուղարկես:

— Հրամա՛նդ,— ասաց Առանձար սեպուհը:

Հասավ հրաժեշտի ժամը: Վանականները կանգնեցին մի կողմ: Այնժամ առաջ եկավ Խորենացին և ձեռքը կարկառեց դեպի Վարդանը:

— Դառնադաժան ճանապարհի ես՝ ի խնդիր ոգուն և ազատություն: Եվ առավել մեծ է առաքինությունդ, քանի որ մեծ է հույսդ: Գնա՛, սուրդ սուր, և թող աստված փրկե Աշխարհն հայոց:

Վարդանը համբուրեց Խորենացուն աչքը և հրաժեշտի ողջունն տալով մնացած վաճառականներին, իր համհարզով և նոր զինվորներով ճանապարհ ընկավ:

Գնում էր Վաթդանը և տխրությունը մթնացնում էր նրա հասցքը: Ի՛նչ լսեց, ի՛նչ իմացավ երկրի իմաստուններից, այդ բոլորը չէր կարող հանդարտեցնել նրա ալեկոծ հոգին: Իսկ արհաւիրքը ահա վերջապես եկավ:

Սարգսի տիրեց ողջ նախարարական և հոգեւոր դասերին, որոնց ներկայացուցիչները վերջերս խմբվել էին Արտաշատում: Նրանք ճշմարտորեն համարում էին, որ ոչնչացման առաջին ենթական իրենց իշխանությունն էր, թերեւ և շատերի կյանքը: Վրա հասավ կյանքի-մահի կռիվը, և կյանքի բնազդը խոսեց նրանց մեջ:

Տաճարի տագնապալի կոչնահարությունը գուժեց բոթը, որ պարսիկների մի ահեղ զորաբանակ գալիս է արագ, հապշտապ, և ժողովուրդը շանթահար եղած՝ կարծես առաջին անգամ լսեց մի այնպիսի անսպասելի, լուր, թե պարսիկները կարող են գալ՝ լքեցվեց հրապարակն ու տաճարը: Սեպագետ ու խավարողեմ, իբրեւ շար մղձավանջի մեջ պատահած պատկեր, խիտ շարքով կանգնեցին տաճարի բեմի վրա վանականները Անտոն վանականի գլխավորությամբ:

— Օ՛ր ահեղ, եկա՛վ վերջին դատաստանը, վախճա՛նն աշխարհի... — գլջացի՛ք, ապաշխարեցի՛ք, աղոթեցի՛ք...

Բազկատարած կոշիկ սկսեցին նրանք խմբովին՝ կույր սարսափ ազդելով բնակչության խավար խավերին: Մարդիկ սկսեցին աղոթել, կուրծքները ծեծել: Մեծերի արանքներում սեղմված սարսափահար ակնապիշ երեխաները սկսեցին լաց լինել:

Տաճարի կոչնահարման, փողոցի աղմուկների մեջ արքունի ապարանքում նախարարները կաթողիկոսի և հոգևորականների հետ նստեցին խորհուրդի: Խոսքն սկսեց Վարդանը:

— Տյա՛րք,— ասաց նա ժողովում,— այլևս երկար խոսելիք չունենք: Չեմ համարձակվում կշտամբել ձեզ ձեր սխալմունքների

համար: Թերևս ես եղա ամենամեծ սխալմունքի տերը: Ես գուցե դաժան վճիռներ պիտի դնեի ձեր, իմ ու թշնամիների առաջ, ես չարի այդ: Բայց հիմա էլ ահա ասում եմ. պատրաստվեցե՛ք կենաց և մահու պատերազմին: Կամ մենք՝ Հազկերտին կամ Հազկերտը՝ մեզ: Ուրիշ ոչ մի հնար չկա:

— Եվ դա՛ է սարսափը,— հուսահատ հառաչեց Շմավոնը: Տիրեց տագնապալի, ծանր լուռություն:

Արշավիրը վեր կացավ և հանդիսավոր, ներշնչված ասաց.

— Ճշմարիտը խոսեցիր, Սպարապետ, այսուհետև քո խոսքը, քո կամքը:

— Հայոց աշխարհի կամքը,— հարեց Վարդանը,— նա է կովոդը:

— Ահա՛ սարսափը,— կրկնեց Շմավոնը:

Դարձյալ ճնշող լուռություն: Վարդանին չքերմացրեց ոչ իր կուսակիցների կույր հնազանդությունը, որ գորական գործի անհրաժեշտությունն էր, ոչ էլ այս հառաչանքները: Նա չէր կամենում ոչ տարակույսներ և ոչ էլ մենակ լինել այս ահավոր գործի մեջ: Եվ տարակուսանքը չհասպաղեց երևցնել իր գլուխը:

— Սպասեցե՛ք,— հանկարծ լսվեց հեռուն նստած նոթբերը կիտած ներշնչության ոչ բարի ձայնը,— սպասեցե՛ք մի փոքր:— Համայն ազգը պիտի գնա մահվա՛ն... Կռիվ ի բնաջնջո՛ւմն... ես հասու չեմ...— և դարձավ նախարարներին՝ որոնելով հավանություն,— այդ ինչպե՛ս պիտի լինի այդ բնաջնջու՛մը, այդ ո՞վ է համաձայն...

— Ե՛ս,— պրկված շարուքյամբ շեշտեց Վարդանը,— ե՛ս եմ համաձայն: Այդ ընդունեցի ես Հազկերտի զնդանում: Այնտեղ հենց իսկը նա՛ դրեց երկընտրանքը՝ կամ պարսկացում կամ բնաջնջո՛ւմն: Ես ընդունեցի դիմադրությունը:

Ներշնչություն հփվում էր շարուքյունից:

— Պատերազմ ի բնաջնջո՛ւմն... արյաց պետությունը կամ Հայոց աշխա՛րհը... կռիվ ի մա՛հ, զինվորագրություն ազգովի՛ն... բանդագուշա՛նքը դա է, ինքնասպան վճի՛ր...

Ոչ ոք չխոսեց:

— ... Բնաջնջվի, ասենք, արյաց պետությունը,— շարունակեց ներշնչությունը,— դա կլինի ելք: Իսկ եթե չբնաջնջվի... ուրեմն,

ի՞նչ, պիտի բնաջնջվի: Հայոց աշխարհը... Հասու չե՞մ, չե՞մ հասկանում...

— Կբնաջնջենք թշնամուն, և հասկանալի կլինի,— ձայնը բարձրացրեց համբերութիւնից ելած Վարդանը:

— Կարող չենք,— զայրալի գոչեց Ներշապուհը:

— Թշնամին չի հարցնում: Թշնամին կարողանալ կտա: Պետք է կարողանանք: Զպետք է գիշենք Հազկերտին, չպատերազմել չենք կարող, բացի հաղթութիւնը ուրիշ ոչ մի հնար չունենք,— պետք է հաղթենք անպայման:

— Աստված հասնի քեզ,— խաշակեքեց զայրույթով Ներշապուհը և սկսեց սրի դաստակը քաշել ու դնել պատյանը,— Հազկերտին բնաջնջենք...

— Էլ ապա ինչպե՞ս պիտի լինի...— գնաց Ներշապուհի առջև կանգնեց Վարդանը,— ապա եթե ճգմես Հազկերտին՝ դու չե՞ս, որ ճգմված պիտի լինես, և այստեղ չի փրկի քեզ ոչ քո նախարարութիւնը, ոչ հոգևորականութիւնը:

— Ապա էլ ինչո՞ւ ենք վեր կացել,— կրկին գոչեց Ներշապուհը:

— Ապա չպե՞տք է վեր կենայինք,— դաշույնի պես նայեց Ներշապուհին Վարդանը,— ապա հայտնի չե՞ քեզ և սրանց, որ մենք ենք վեր կացել ճգմելու Հազկերտին:

— Մե՞նք Հազկերտին, կրկի՞ն մենք Հազկերտին...

Նրա ձեռքերը դողում էին:

— Այդպի՛ս ասա, այդպի՛ս վերցրու շափո...— ձեռք բարձրացրեց Վարդանը:

— Անհնարի՛նն ես պահանջում,— ավելի զայրացավ Ներշապուհը...

— Անհնարի՛նը, այո՛... անհնարի՛նը...

— Դու ամեն ինչ դնում ես վտանգի խաղի մեջ...

— Ո՛ղջ Հայոց աշխարհը...

— Տե՛ր Մամիկոնեհից,— բողոքի ձայնով խոսեց կաթողիկոսը,— տարակուսանք ես լցնում մեր հոգիները: Եթե նախարարութիւնը և հոգևորականութիւնը չեն փրկի, ասա, ո՞վ, ի՞նչը կփրկի մեզ:

— Ողջ հայ ժողովուրդը: Եթե փրկի՝ նա պիտի փրկի մեզ: Ապա այլևս ի՞նչ: Ո՛չ ապաքեն համայն ազգը պետք է հանենք

արհամիրօի դեմ՝ եթե կամենում ենք հաղթել Ազգային պետք է զինվորագրվեն և՛ զորքը, և՛ ժողովուրդը:

— Համայն ա՛զգը...

— Ապա ինչի՞, ո՛ւմ վրա է ձեր հույսը, որ վեր եք կացել արյաց հանդ պետության դեմ: Մե՛ր զորքի վրա: Ձեր նախարարական զորքերի՞ վրա: Զորականնե՛ր եք, ինչպե՛ս կարելի է դրանցով ջնջել արյաց պետությունը: Ձեր կանոնավոր պապական պատերազմով եթե այդ է՝ հանգիստ նստեցեք տեղներդ, արդեն պարտված եք: Հազկերտը կճգմի ձեզ:— Եվ ապա տեր Արծրունյաց և դուք, տյարք, կհրաժարվե՞ք պատերազմից:

— Ինչպե՛ս կարող ենք, — բարկացավ Ներշապուհը, — դա չէ բանը: Բանն այն է՝ թե ինչպե՛ս կարող ես ճակատ գնալ միայն քո ժողովրդով, առանց դաշնակիցների:

— Ինչպե՛ս առանց դաշնակցի, — բարկացավ Վարդանը, — մեզ հետ կլինեն մեր բարեկամները՝ մեզ պես վտանգված, վրացիները և աղվանները, մենք պայման առնենք հոների հետ:

Կաթողիկոսը լարվեց.

— Հեթանոսնե՛րը փրկեն բրիստոնեությունը: Դու գիմում ես հեթանոսների՞ն...

— Թեկուզ սանդարմատին անդնդոց... Թեկուզ դժոխոց բոլոր դեերին ու սատանաներին, — զայրացավ Վարդանը, — թեկուզ զայլերին ու բորենիներին... Հայրենիքի կյանքն ենք փրկում: Ամենաթանկը... սա կյանքի՞ գործ է: Սատանան անգամ, եթե Հազկերտի թշնամին է, իմ բարեկամն է:

Հետո Վարդանը վիրավորված դարձավ նախարարներին:

— Տյարք, ի վերջո ասացեք՝ ո՞վ եմ ես, դո՛ւք չեք ընտրել ինձ Սպարապետ:

— Մեր Սպարապետն ես, — սթափվեցին նախարարները վերջապես:

— Դե, որ ձեր Սպարապետն եմ, թե որ ես Սպարապետ եմ՝ ինչպե՛ս կարող եմ պատերազմ գնալ առանց դաշնակցի, չկռել ուժերը: Բայց կարո՞ղ եմ չգնալ, երբ նա գալիս է, և եթե դաշնակիցները չեն գալիս, կարո՞ղ եմ զիջել երկիրը: Դաշնակիցներին սպասում եմ, կսպասեմ կրկին, պնդադեսպաններ կուղարկեմ, որ շտապեն հասնել, մեր բարեկամները թող դան և կզան, ինչպես և մյուսները: Բայց ես նրանց այստեղ սպասել չեմ կարող երկար:

Եթե ես իսկույն չմեկնեմ ճակատ, չկանգնեցնեմ թշնամուն սահմանի վրա, եթե թշնամին մտավ երկիր՝ պատերազմը վերջացած է: Հապաղելը մահվան է հանգույն: Գուցե դուք կվճռե՞ք, որ ես սպասեմ աշտեղ դաշնակիցներին և ճակատամարտը տամ երկրի սրտում:

— Դա վտանգի խաղ է,— առարկեց Ներշապուհը,— չենք կարող ճակատամարտք առնել երկրի սրտում: Ծակատամարտը պետք է տանք սահմանի վրա:

Վարդանը ազդվեց Ներշապուհի զորական անկեղծությունից:

— Տյարք, ճակատագիրը բռնադատում է մեզ պատերազմի: Պետք է հռչակենք ողջ Հայոց Աշխարհի պատերազմ ընդդեմ պարսից բռնակալության: Մեր մի մասը, ցավոք, պիտի ոչնչանա այնտեղ, որ մեր Աշխարհը փրկվի:

Բոլորը սառած և լուռ լսեցին Վարդանի անողոր խոսքը և լռեցին երկար:

— Որպիսի՞ սարսափ... — շիկահեր գլուխը բռնած խոսեց Ներշապուհը,— գալիս է ահավոր արհավիրք և չկա՝ այլ փրկություն, քան ուսմիկը...

— Այդ է միայն առաջիմ և առկա. հայրենի ուսմիկը, և նուրբ է եկել արգեն բռնություն դեմ,— առաջ Վարդանը հուզված,— պիտի գնանք ուսմիկական պատերազմ: Դա է մեր վերջին ապավենը, կամենում ենք, թե՞ ոչ: Դե, տյարք, ես ժամանակ չունեմ:— Հնար չկա, ես պետք է գնամ սահման: Եթե մնացի մենակ՝ լավ է սահմանում: Այնտեղից ես մանր կոխվենեմ կնահանջեմ և կմաշեմ թշնամուն: Իսկ եթե այստեղ մնամ մենակ՝ թշնամուն մաշելու տեղ՝ ինքս կջախջախվեմ: Հնար չկա, պետք է գնամ:

Մանր էր ընդունելը, բայց նախարարները ստիպվեցին ընդունել այս ամենը:

— Ռամի՛կը... ուրիշ հույս չկա,— հառաչեց Արշավիրը:

Զարաշուք մենակություն փչեց այս խոսքերից: Անողոր մերկ գծադրվեց ոչնչացման դաժան կերպարանքը նախարարների առաջ, երբ տեսան, որ ժողովուրդն էր վերջին ապավենը, որին միայն կարող էին նրանք ապավինել: Եվ հենց այդ մահի կույր սարսափից և կյանքի ուժեղ բնազդից նրանք կառնեցին այդ վերջին ապավենին:

Արշավիրը վեր կացավ և սպասելով, որ իրեն լավ լսեն՝ ասաց մի առանձին լրջությամբ.

— Բոլոր հանգամանքները մեզ հարկադրում են, որ հռչակենք ողջ Հայոց աշխարհի պատերազմ: Օ՛ն, հռչակենք, եթե չենք կամենում ինքներս ջնջվել իսպառ:

— Հարկ է հռչակել, — ասաց Շմավոնը:

Արտակը, որ սովոր չէր խոսել ոչ միայն հանդիսավոր, այլև սովորական պահերին՝ ասաց.

— Հայոց աշխարհի պատերազմը հռչակված է: Հռչակել է ինքը ժողովուրդը: Ես Սպարապետի միտքը այնպես եմ հասկանում, որ ինչ օգնություն էլ որ հասնի մեզ՝ ժողովրդական պատերազմը անհրաժեշտ է:

Վարդանը զսպեց գորովալի հայացքը մատենել՝ նայելով Արտակին:

— Հռչակենք, — կարճ ու վճռական ասաց Ատոմը:

— Լսեցեք, — ասաց Վարդանը, — դե, ինչպե՞ս չասեմ: Ինչ ուզում է թող անի մեր ժողովուրդը, որքան ուժեր կուզի նա կուտակի, ում օգնության կուզի դիմի՝ նա տաժանելիորեն անհավասար կռվի մեջ է մտնելու: Զիջել՝ չի կարող, նահանջի ուղի չկա: Պետք է ընդունի պատերազմը: Եվ մեր հուսկ վերջին... Հայ ժողովրդի ուժը զինվորայլի ուժն է. ահավոր ուժ, զինվորագրական կռիվ ամենուրեք: Դիմադրություն ի մահ: Դիմադրություն ճակատում, նահանջի ժամանակ, դաշտում, տանը, անվերջ, անզիջում: Մաշել, հոգնեցնել, սպառել թշնամուն ողջ Հայոց աշխարհում:

— Եվ ա՛յդ է ճշմարիտը...

— Արդարը խոսեցիր:

Լսվեց այսպես նախարարների կողմից:

Ամենքը ջերմագին, սիրավառ նայեցին իրար և առաջին անգամ իրար մեջ տեսան ընկերը, հարազատը, մարդը...

— Բարի՛, — վեր կացավ տեղից Ներշապուհը, — բարի՛... Թող ալդպես... Ես իմ խղճի պարտքը տվի: Ես համաձայն չեմ Սպարապետին: Այդպես՝ կկործանվենք: Բայց ես ևս զորական մարդ եմ, տյարբ: Եկա՛մ պատերազմը՝ պետք է կռվենք: Ես կրուկից փախչողը չեմ: Զեր կամքը: Ի՛նչ ունեմ աշխարհում: Մի կյա՛նք: Զե՛զ, հայրենիքի՛ն:

— Ե՛վ կկռվենք,— շեշտով խոսեց Արտակը սրտնեղած,— ապա ի՞նչ, մորթվելու ենք ոչխարների պես:

— Ճշմարիտ, ճշմարիտ,— ջերմացած ձայներով խոսեցին նախարարները:

Գալիք ահեղ արհավիրքը, թեև Վարդանի պատկերացրածով ավելի շոշափելի ու մեծ դառավ, բայց մի կողմից սարսափ ազդելով՝ մյուս կողմից առաջ բերեց մի նոր, անհասկանալի, անակնկալ ոգևորություն, սխրագործելու, հաղթելու բուռն պահանջ: Մահվան աչքերի մեջ ուղիղ նայել տալով՝ Վարդանը մոտեցրեց մարդկանց այդ մահին, ընտելացրեց կարծես և դարձրեց նվազ ահոելի, առավել հաղթահարելի:

Եվ ինչ-որ մի ծանր բեռ ընկավ մարդկանց հոգուց: Տարտամբ, սրտմաշուկը, անորոշ վիճակը:

Մթնոլորտը մեղմեց, ջերմացավ: Նախարարները աշխուժացան:

— Տյարք,— ասաց Թաթուլը ոգևորված,— թող այսօրվա մեր թունդ վեճը հաշտության սկիզբ լինի: Հաշտ ու համերաշխ լինենք՝ կապրենք: Մեռնելու ենք՝ թող մեռնենք:

— Մենք չենք ապրի՝ սերունդը կապրի,— ասաց Խորենը:

— Մեր հայրենին կապրի,— ասաց Շմավոնը:

Լեզու կտրեցին բոլորը: Անխոսներն ու տարակուսողները, լքվածներն ու կասկածամիտները կյանքի եկան, բացվեցին:

Դա մի գյուտի, հայտնության օր էր նախարարության համար:

Անգամ ներշապուհը ժպտաց, հետո լուռ վեր կացավ և անխոս մոտենալով Վարդանին՝ սեղմեց ձեռը, թոթվեց ջերմագին:

— Զգիտեմ կկործանե՞նք արյաց պետությունը, բայց գիտե՞՞ս որ ես պատրաստ եմ մեռնելու՝ գործի համար: Ո՛ղջ լեր, Սպարապետ:

Թաթուլը վեր կացավ:

— Տյարք, շատ եղանք դավաճաններով, քաջբայկեցիներ, ձգձգվեցիներ, ապականվեցիներ, հերի՛ք եղավ, վերջ տանք այդ բարակացավին, գործի՛:

— Հա՛ա, ծա՛ներ, ծա՛ներ եղավ ներքին թշնամին,— հառաչեց կաթողիկոսը:

— Ուրեմն՝ վճռում ենք,— ասաց Վարդանը մի փոքր հանդիսավոր և հուզված,— հռչակում ենք հայրենի պատերազմ:

— Նղիցի՛,— միահամուռ պատասխանեցին նախարարները և հոգևորականները:

— Դե, օն, գնանք ճամբար, հայտնենք ժողովրդին ճշմարտությունը,— ասաց Վարդանը և վեր կացավ:

Նախարարները հետևեցին նրան:

Սրբ դուրս եկան քաղաք և փողոցից անցան հետևակ՝ մի տեսակ արտասուվոր և հասարակ թվաց այդ, բայց միաժամանակ շեշտեց մի արտակարգ, ազնտավոր դեպքի վերահաս հանդիսավորությունը: Ժողովուրդը և հոգևորականությունը դուրս թափվեցին տաճարից և հետևեցին նախարարներին:

— Ապաշխարեցե՛ք, աղոթեցե՛ք,— ժանգոտ ու մռայլ ձրջվում էր ճամբար հավաքված ժողովրդի բազմության մեջ սև հողերականների ձայնարկումները, և տազնապը սաստկանում էր:

Ժողովրդի բազմությունը ստվարացավ անհամեմատ շափերի հասնելով: Սև հողերականների վայնասունի հետ սկսեցին լսվել նաև մարտակաշ ձայներ: Հանդես եկավ Նղիշեն, որ կոչում էր.

— Ժողովուրդ հայոց, ելե՛ք պաշտպան հայրենի ազատության: Նկա՛վ սուրբ ստրկության... ելեք ընդդեմ բռնակալի...

Հենց նախարարները երևացին ճամբարին՝ զորքերն ու ժողովուրդը ամեն կողմից թափվեցին եկան: Նրանք անհանգստացել էին կոշնահարության տազնապից: Իսկույն թամբերից և վահաններից նստարաններ սարքեցին և նախարարները նստեցին: Կիսաբոլոր կանգնեցին նախարարական և ժողովրդական զնդերի սեպուհները, ավագները, պետերը, նրանց հետև լցվեցին զինվորներն ու շինականները և սպասեցին:

— Թող հայտնի լինի ձեզ,— ասաց Վարդանը,— որ պարսից զորաբանակը երևացել է արդեն և գալիս է: Շուտով դուրս պիտի գանք ընդառաջ: Պատրաստվեցե՛ք:

Հազարավոր աշքեր սեեռվեցին Վարդանի վրա: Բազմությունը քարացավ: Պատերազմի շունը փչեց. պատերազմը իրականացավ:

— Զորքը կգնա զորական հրամանի տակ,— շարունակեց Վարդանը,— բայց դուք, որ դուրս եք եկել հանուն հայրենիքի և

պիտի դաք պատերազմ՝ իմացեք, որ ձեզ ևս կենթարկենք խրատագույն հրամանի: Յղե՛ք կարգապահ և հնազանդ:

Ըստ երևույթին բազմութիւնը ճնշեց Վարդանի զորական այս խիստ խոսքը: Սակայն բազմութիւն միջից հանդարտ առաջ եկավ Առաքելը և ասաց.

— Էս կոիվը հայրենիքի կոիվ է. անձներս վրա գնենք՝ աշխարհք ազատենք: Դե, տեսնում ես, Սպարապետ, թշնամին գալիս է ողջ աշխարհքի վրա, ասել է՝ էս կովի բռն էլ ռամկի վրա է ընկնում: Էս կովում իշխանի, հոգևորի շունչները հերիք չի. էս էն տեղն է՝ ում շունչը երկար է: Մենք կտրենք թշնամու շունչը, կմեռնենք էլ՝ կազատենք: Էս է՝ գնում ենք հաղթելու: Էս մեկը հաստա՛տ, անխախտ:

— Արդա՛ր է,— խոսեց բազմութիւնը:

— Արդա՛ր է,— գնում ենք հաղթելու,— գոչեց Վարդանը,— վեր կացնենք ողջ Աշխարհն հայոց. գնա՛նք հայրենիի կոիվը:

— Հրամա՛նդ,— գոչեցին ամեն կողմից:

— Հրամա՛նդ ու մեր վերջին խոսքը: Մեր վերջին խոսքն էլ էս է, Սպարապետ,— շմտնեն մեր արունքը իշխանները, չղավաճանեն մեզ: Թե չէ՝ զինվորայլի սո՛ւրբ խոսք՝ բաց առեմ և ո՛չ երկկընչիմ,— չենք խնայի ո՛չ տեր-ժառանգ, ո՛չ նենգ-ղաղժաճան: Կշնջենք, ոնց որ վճռել ենք վճիռը:

— Դա ամենքիս վճիռն է,— սատտեց նրան Վարդանը բարկացած:

— Դե, որ ամենքիս վճիռն է, իմացած լինենք ամենքս:

Ներշնչուհի մոռալվեց ավելի, քան վճճի ժամանակ: Նրա այտերը ցնցվեցին:

— Տես, տես ո՛ւր հասավ ռամկի հանդգնութիւնը,— մոմռաց նա և հենց այն է՝ մղվում էր գեպի Առաքելը, Եմավոնը նկատեց այդ և կանխեց նրան.

— Անց կաց, իշխան, չե՛ս տեսնում ինչ ժամանակներ են, ինչ վտանգավոր է գլուխ բարձրացրել ռամիկը... Սպասի՛ր, թող, նա իր գլուխն է ազատում, մերն էլ հետը: Ծթե ոչ, եթե Հազկերտը նրան մեր տակից հանեց՝ կմեռնէր դատարկ նստած:

Ներշնչուհի հագիվ զսպեց իրեն:

Այնուհետև նախարարների լրիվ կազմով Վարդանը անցավ ողջ ճամբաբը, զննեց ամեն բան, հրահանգեց ռեպուհներին և

ավագներին՝ կարգի բերել զորագնդերն ու ժողովրդական գնդերը։ Զորատեսը տաճնապ առաջ բերեց քաղաքում և հետզհետե անցավ մոտակա շենքերին։ Ամեն կողմից թափվեցին Արտաշատի ճամբարը և սկսեցին անհանգստացած հետևել անցուղարձին։

Քայլում էր Վարդանը Ատոմի՞ն իր աջ կողմն առած և լուռ խորհում էր իր վճիռների և գործերի մասին։ Վարդանը, հին պարսկական, բյուզանդական, հայկական ռազմագիտություններին քաջածանոթ զորավարը, շատ լավ հասկանում էր, որ այս գալիք պատերազմը այդ ռազմակարգերի ոչ մեկի պահանջներին չէր դիմանում, որ սա մի պարզունակ պատերազմ էր լինելու, հղի մեծամեծ վտանգներով, անգամ լիակատար ոչնչացման հեռանկարներով։ Լի մի գործ, մի վտանգախաղ։ Բայց քանի առաջ էր գնում, խորը սուզվում ժողովրդական զանգվածների մեջ, այնքան նրա հոգում ծիլ էր արձակում փրկության մի նոր հույս, որ հետզհետե պարզ բացվում, գծազրվում էր։

— Դու կատա՛կ արիր, Սպարապետ,— հարցրեց Ատոմը,— ռամկական պատերազմ ասելով։

— Ո՛չ, իշխանիկ։ Ես մի հասարակ մարդ եմ վերջապես։ Ես չեմ կարող լեռներ շարժել։ Ինձ տերունական մեծ զորք չեն տվել, որ կռվեմ հունական, չգիտեմ՝ պարսկական, անգամ հայկական ռազմակարգերով։ Խոստովանենք — նախարարը վախեցած է այս կռվից, հոգևորն էլ իր հոգևոր գործերն է հոգում, հոգի փրկում։ Նա այդ կարող է անել մի քարանձավում փակվելով և կզոհանա դրանով, եթե մեր Աշխարհը ոչնչանա էլ։ Բայց ռամիկը կկռվի, ռամիկը կփրկի Աշխարհը, քանի որ հենց ինքն է Աշխարհը։— Մի վհատվիր։

— Չեմ վհատվում, Սպարապետ։

— Այո, մի վհատվիր, երբե՞ք մի վհատվիր,— մեծ հուզմունքով կրկնեց Վարդանը քաջալերելով Ատոմին և հենց ինքն իրեն էլ... Լսի՛ր.— և Վարդանը բռնեց Ատոմի ուսը.— որքան էլ շատ լինեն բարեկամներս, որքան էլ մեծ հույս լինի մեզ հասնող օգնությունը՝ ամենամեծ հույսը դնենք նախ և վերջը մեր զինվորյալ ժողովրդական զորքի վրա։ Իհարկե ատամներով կքաշեմ կրեթեմ օտարների օգնությունը։ Եթե մեծդն անգամ կգա մեզ օգնության՝ ես կընդունեմ նրան իմ զորքի մեջ։ Բայց լավ ի միտ առեք։ Մեզ պետք է մի զորք, որը ոչ մի դեպքում չի զիջի երկիրը, կկռվի ի

մահ, կաշաշտպանի ի մահ: Այդպիսի զորքը հայրենիքի զորքն է: Մեր հուսկ վերջին, ամենավերջին բարեկամը — սեփական արյունն է...

Արտաշատի ճամբարը գառավ այն հնոցը, որ վառեց ողջ երկրի դիմադրական ուժերը: Ժողովուրդն սկսեց հոսել ամեն կողմից այնտեղ՝ զինվորագրվելու: Նախարարությունն ու հոգևորապետությունը տագնապելով և անհանգստանալով հայացքներն ուղղել էին Բյուզանդիային և Հոնքին: Սակայն քար լուծվում էր այդ աշխարհների կողմերում: Ստիպված սկսեցին սեղմվել հայրենի ժողովրդին: Ոմանք արդեն բարձր հայրենասիրական մտքով:

Ժողովրդական զանգվածները տեղահանված գալիս էին լրջվում Արտաշատ, պահանջում, որ իրենց ընդունեն զորաբանակը: Նրանք վատազեն էին, հաճախ անզեն, բայց մեծապես ազդում էր նրանց վճռականությունը և անձնվիրությունը: Բոլորն զգում էին, որ ժողովուրդը իր ձեռն առավ իր բախտի տնօրինությունը: Դա սրտապնդիչ էր: Դա ազդեց ամենից շատ նախարարներին հատկապես Ներշապուհին, որ միշտ ընդդիմացել էր Վարդանին: Դավաճանները չկային: Մնացել էին ուխտյալ հավատարիմները, հավատարիմ զորքը և հավատարիմ ժողովուրդը:

Վարդանի ուժն ու նշանակությունը մեծացավ: Նա հրամայում էր արդեն ամեն բան: Նախարարները նրան տվին լրիվ իրավունքներ: Եվ նա հաճախ էր մտածում այդ մասին: Նա տեսնում էր ինչպես մի խոսքի ազդմամբ շարժվում են զանգվածները տեղոց տեղ, ինչպես զորական կերպարանք է առնում ժողովուրդը, ինչպես կազմվում են գնդերը:

Արաքսի կամուրջն անցնելով եկան Գաղիշոյի շինական Սամելը և ծաղրածուն՝ Խոխորը:

— Առանց մեզ հարսանիք եք գնում, չեղավ,— ասաց Սամելը չհոգալով, որ բոլորն անժանոթ էին:

— Հա՛, մենք կերանք, դուք մնացիք, վազե՛ք,— ասաց Գողոսը:

Սամելը ծանրումեծ բազմեց շինականների կողքին և անմիջապես սկսեց.

— Դավաճան իշխանի շինական ենք, խորխոռ, իմացած լինեք:

— Հա՛մ իշխան, հա՛մ դավաճան, դժվար է ձեր բանը. երկու քառասուն տարի պիտի մեղք քալեք:

Բոլորը անբարեհամբույր նայեցին տարօրինակ թվացող ծաղրածուին, որ տխուր ու կծկված նստեց մի քարի:

Սամելը սակայն նշանակութուն չտվեց այդ անբարեհամբույր ընդունելության և զվարթ ձայնով դարձավ ծաղրածուին.

— Գլուխդ թաղեմ, խոխոք, իշխանի ծաղրածու էիր՝ դառար զինվոր. ո՞նց է քո բանը:

Ծաղրածուն կտրած ժպտով՝ անշար նայեց միայն Սամելին և չպատասխանեց: Նա ընկճված էր հոգեկան ծանր ապրումներով: Վճռելով դառնալ զինվոր՝ նա բոլորովին լրջացել էր, մի տեսակ մերկացել իր ծաղրածուական արհեստից:

— Լա՛վ, լա՛վ, եկեք ճա՛շ համեցեք,— հյուրասիրեց նրանց Պողոսը և թեք ընկնելով գետնին սկսեց երազալի նայել կանաչ դաշտերին:

— Կյանքն անուշ է, ասում եք հա՛... Այ կանաչ-կապույտի աստված, տես ո՞նց է աշխարհք ծաղկեցրել:

— Բարի գարուն էր,— հառաչեց Հովհաննես Կարապետը,— բայց օգո՞ւտն ինչ. հողը մնաց անկերակուր:

— Մնա՞ց, ասում ես հը՞,— տխուր կրկնեց Եզրասը:

— Բա ի՞նչ. հողը ոնց որ անասուն՝ կերակրել է պետք: է՛, ո՞ւր է: Սերմ է. տեղ ունի, արև ունի, ջուր ունի. հողի կարգ է, ուզում է: Ո՞ւր է:

— Կռիվը չիներ՝ հիմի վարը սկսել էինք,— ասաց Մարկոսը:

— Ի՞նչ,— ցնցվեց ու կատաղի աչքերը չռեց Մարկոսի վրա Վարաժը, կարծես աշխարհք խորտակվեց անդունդը,— հիմի վարի՞ ժամանակ է...

— Հիմի չէ, բայց մի տասը օր հետո:

Վարաժը շանթահար եղավ պինդ բռնելով Մարկոսի ուսո՞ւցնեց.

— Խեղդ տե՞ղն է, որ ասում ես տասը օր հետո:

— Լավ տեղն է: Իսկ դու բան հասկանո՞ւմ ես:

— Ե՛ս չեմ հասկանում:

— Դու:

Նրանք կպան իրար օձիք ու սկսեցին քաշքշել: Բաժանեցին կամակորներին: Վարածը դողում էր կատաղությունից:

— Շինական մարդ ու շի հասկանում հողի գործը... բա դա մարդ է...

Ճախուտների, թփուտների մեջ լայն դաշտավայրում փռված էր Փայտակարան քաղաքը: Յեխի տները մեջեմեջ, խիտ ու կեղտոտ, խեղդում էին ընդարձակ, անվերջ բնակավայրը: Արդեն ծառերը ծաղկել էին այգիներում և շոգ էր: Թանձր մեզ էր նստել քաղաքի վրա՝ փոշու, գոլորշու և ատրուշանների ծխի: Դեղնատենդով տառապած նիհար մարդիկ մշուշ հայացքներով, թույլ ու ծույլ նայում էին միեկնույն կետի: Դանդաղ ու անսիրտ հաշում էին շները և, փողոցներում կանգնած լճակներում լողանք էին ընդունում գիշերամորթ գոմեշները:

Արաքսը դեղնաջուր էր տանում քաղաքի հարավով, դեղնաջուր էր բերում Կուրը հյուսիսով: Քաղաքի արևելյան ծայրամասում հողաշեն բերդ կար, որի ամրակուռ դարբասի մոտ հենց նոր իջան նծույզներից Վասակն ու Գադիշոն:

Միհրներսեսը սկսեց խոսել գործերի վիճակի մասին: Հազկերտի ցասման մասին, մեծ զորաբանակի մասին, որ շարժվում էր դեպի Հայաստան, Վարդանի մասին, որ մեծ հարված հասցրեց արյաց բանակին ու հեշտացրեց հոների գործը, հայկական այրուձիի մասին, որ դավաճանորեն փախավ թշնամի քուշանների կողմը:

Վասակը լսում էր և միաժամ զննում Պերոզին, Վարազվադանին: Նա մտածում էր և չէր հասկանում, թե ինչո՞ւ և ինչպե՞ս էին երկու ոխերիմ թշնամիներ՝ Միհրներսեսը և Պերոզը չկել Փայտակարան, միա՞ին գործելու: Չէր հասկանում, թե ինչո՞ւ էր բերել նաև Վարազվադանին, իր՝ Վասակի, մահացու ախույանին...

Միհրներսեսը խոսում էր ջանալով պահպանել խաղաղ, բարեկամական դիրք. բայց եթեմն նրա մթամած աչքերում, խոր հայացքի խորքում, դիվական մի շող էր փայլում՝ սառը դաշույնի նման: Ապա նաև Վասակին խիստ զբաղեցնում էր իր զավակների վիճակը: Ծվ վախենում էր հարցնել այդ մասին:

— ... Անհաջողություններ շատ եղան, — խոսում էր Միհրըն-
ներսեհը, — և կարելի էր խուսափել: Բայց բարի գտնվեցիր: Հաս-
կանալի է... ցեղդ է, պետք է խնայեիր: Իսկ այժմ երբ կյանքի-
մահի կռիվ է՝ հարկ է, որ արքային ցույց տաս, թե վերջապես
ո՞ւմ կողմն ես:

— Ցավ է ինձ, տեր Հազարապետ, եթե մինչև հիմա պարզ չէ:
Թե ում կողմն եմ ես, — ասաց Վասակը վիրավորանքի արտահայ-
տությամբ:

— Անցնենք գործի. այնտեղ կերևա ամեն բան, — ասաց
Միհրըններսեհը, — ի՞նչ ունես պատրաստ օգնության համար մեզ:

— Պատրաստ է այնքան, որքանի խոստովանության կարիքը
ունի արյաց կողմը, — պատասխանեց զգալի խայթոցով Վասակը:
Պերոզը խոժոռվեց. նայեց Վախթանգին, Վարազվադանը
թունավոր ժպիտով գլուխը կախեց, իսկ Միհրըններսեհը դաժանո-
րեն կրճտացրեց ատամները:

— Արյաց արքան միշտ և բազմապատիկ վարձատրել է ամեն
մի վաստակ, տեր մարզպան, — խոսեց Պերոզը:

— Զոր օրինակ իմ մարզպանական պաշտոնը, — հարեց Վա-
սակը, — անշո՞ւշտ, իշխան...

Վասակն անցավ հաշվետվության:

Միհրըններսեհը լսեց լուռ և հոգնած դեմք շինելով և շարտա-
հայտելով ոչինչ ավելի: Նրան դուր չէր գալիս, որ գործին խառ-
նեվում է Պերոզը, որ իր հետ պետք է լիներ ողջ պատերազմի
ընթացքում լոկ Հազկերտի հրամանով:

Պերոզը ավելի առաջ գնաց.

— Ինչպե՞ս եղավ, որ Մամիկոնյան նախարարը իր ձեռքն
առավ իշխանությունը և այժմ պատրաստվում է մեր դեմ դուրս
գալ:

— Այնպես եղավ՝ ինչպես կլիներ, եթե ձեր դեմ Բյուզան-
դիան հարձակվեր, և դու, իշխան, նրա դեմ դուրս գայիր, — խո-
ցեց Վասակը:

— Թերևս այդպես, — քաշվեց իրեն Պերոզը, — բայց, տեր
մարզպան, դու կարող էիր ավելի դյուրին գործը վերջացնել. պար-
զապետ կաշառեիր Մամիկոնյան նախարարին. մեր արքունիքը
կվճարեր:

Վասակը սուր նայեց Պերոզին.

— Մամիկոնյան նախարարը ապստամբ է և ոչ սրիկա...

— Ապա ինչո՞ւ դու նրա հետ չես...

— Որովհետեւ նա ինձ ճշտ չէ...

— Ապա ինչի՞ ես ձգտում դու...

— Այդ կրացատրեմ այնտեղ և այն օրը, երբ շատերի դատը կլինի և ես՝ վկա... Հիմա անցնենք գործին...

Եվ Վասակը հայտնեց, որ Սյունիքում հավաքված նախարարների գորագնդերը պատրաստ են միանալ Նյուսալավուրտի զորաբանակին:

Միհրնեբսեհը կենդանացավ.

— Այո, դա գործ է...

Եվ Պերոզին խայթելու համար ավելացրեց.

— Եվ հանդես կգաք ձեր նախարարական դրոշներով:

— Այդ անվիճելի պայման է մեր կողմից, — հարեց Վասակը, որով ավելի վիրավորեց Պերոզին:

Եվ Պերոզը, և՛ Միհրնեբսեհը, և՛ Վաթիթանը, ինչպես և Վասակը ու Գադիշոն լավ էին հասկանում, թե ինչու է Միհրնեբսեհը հանդուրժում Վասակի հանդուժությունները Պերոզի հանդեպ: Պերոզը ուտում էր իրեն զայրույթից:

— Սակայն դու մի անհանգստանա այդքան, տեր մարդպան, — շրջեց ուրիշ կողմ Պերոզը, — արքան անհիշաչար է: — Որքան էլ լինեն լավագույն թեկնածուներ մարդպանության՝ արքան իր մի անգամ տվածը ետ չի առնի...

— Ես հանգիստ եմ բախտի ամեն տեսակ փոփոխության հանդեպ: Պետք է վախկոտ լինել խղճի հանդեպ միայն...

Այս տրամախոսությունը՝ եթե մի կողմից դուր եկավ Միհրնեբսեհին, որովհետեւ Վասակը նվաստիչ պատասխաններ էր տալիս Պերոզին, մյուս կողմից տհաճ էր, որ Վասակը հանդուժություններ է խոստում: Ուստի և նա ուղղում մտքրեց վեճի մեջ:

— Մենք պետական պարտականությունների մասին ենք խոսում...

— Պետությունը բոլորս ենք ծառա հավասար, — ասաց Վասակը, — և հարգելի իշխանը ոչ ինձանից սակավ...

— Իշխանը չի խոսում գործի մասին, — լսեց Գադիշոյի կոշտ ու թավ ձայնը, — մենք եկել ենք ռազմական գործով, և ժամանակը սուղ է...

— Այո, այո, սուղ է ժամանակը, — շարժվեց Միհրնեբրսեհը և անսպասելի կերպով դիմեց Վարազվաղանին, — Ի՞նչ է կարծիքդ հայ զորքերի օգտագործման մասին:

— Եթե տեր մարզպանը փորձի կանխել պատերազմը՝ անհնազատելի ժառանգություն կմատուցի արքային, — ասաց Վարազվաղանը, — Իսկ դա հնարավոր է:

Վասակը շատասխանեց:

— Այդ ինչպե՞ս է հնարավոր, իշխան, երբ ողջ Հայոց աշխարհը վեր է կացել արքայի դեմ, — կոպիտ միջամտեց Գաղիշոն:

— Ինչո՞ւ է վեր կացել, — տաքացավ Պերոզը, — ո՞վ է նա, ի՞նչ է նա. պետություն, Բյուզանդիա՞, Հոնե՞րը... Այդ մենք ենք, որ խոսում ենք նրա հետ, ապա թե ոչ՝ ստրուկի հետ...

— Իշխան, — ընդհատեց Գաղիշոն, — Հայոց աշխարհը ասա խենթ է, անմիտ, անհաշիվ, բայց երբեք ստրուկ... Եվ մեր խորին հարգանքը, որ տածում ենք դեպի արքան և նրա իմաստուն Հազարապետը ստրկությունից չէ, այլ մի բանից, որ արժե նրան ընծայել — անձնական արժանապատվությունից: Անցնենք գործի, որի համար եկել ենք... — գոչեց Գաղիշոն:

Միհրնեբրսեհին դուր եկավ այդ հարվածը ևս Պերոզին: Եվ նա անցավ գործի: Խոսեցին և համաձայնեցին, որ Միհրնեբրսեհը կգնա Սյունիք, տեղում ծանոթանալու Վասակի ուժերին և որոշելու նրա մասնակցության պայմանները: Խոսեցին Հայաստանի վիճակի, Վարդանի զորքի քանակի և վասակյանց ուժերի մասին:

Տեսակցությունը վերջացավ, Վասակն ու Գաղիշոն արձակվեցին: Նրանք պետք է մի երկու օրից վերադառնային Սյունիք, ուստի և հանգստյան օթևան պահանջեցին:

Երեկոյան դեմ ապարանքի պարտեզում զբոսնելիս՝ Պերոզի հետ Վասակին մոտեցավ Վախթանգը:

— Մտողը մի նվիրական բան ունի՞ զավակը, — ասաց մեղմաժպիտ Վախթանգը, — քեզ, տեր մարզպան, ուրիշ ոչնչով չենք կարող ուրախացնել, քան այն լուրով, որ քո մեծ որդին փախել է:

Վասակը զգաց, որ գունատվում է:

— Իսկ մյո՞ւսը, — հարցրեց արտաքին անտարբերությամբ Վասակը, — հույս ունե՞մ խելացի է եղել...

Վախթանգը խոր նայեւ Վասակին ու լռեց:

— Ի՞նչ հարկ լռելու, իշխան,— ասաց Պերոզը.— մենք բոլորս, նաև տեր մարդպանը, ժառա հնք արքայի կամքին...

Վասակը ցնցվեց.

— Այո՛... այդքա՛նը... այդպե՛ս... ուրիշ ո՛չ մի խոսք...

— Մենք բոլորս արքայի զինվորներն ենք,— ասաց Պերոզը.

— Այո՛, ասացի, այդքա՛նը,— շեշտեց Վասակը ընդոստ և գերագույն ճիգով զսպեց իրեն,— շուտ եկավ գարունն այս տա՛րի,— դարձավ Վախթանգին:

— Բավական շուտ,— ասաց Վախթանգը:

Վախթանգը խոսքը փոխեց.

— Հայկական այրուծին հասա՛վ տեղ:

— Հասավ,— պատասխանեց Գաղիշոն:

— Շա՛տ էր թափ տված եղև Քուշանաց աշխարհում:

— Ոչ, մեծ մասը հասավ տեղ և այժմ Վարդանի զորաբաժնակումն է,— դիտմամբ շեշտեց Գաղիշոն:

— Ինչպե՛ս է Արսեն իշխան Ընծայնոցը:

— Նա ևս պատրաստվում է Վարդանի հետ...

Պերոզը սկացավ, լռեց: Վախթանգը քմծիծաղով նայեց գետնին:

Ողջ գիշերը չէր կարողանում հանգստանալ Պերոզը: Իր հեռ միասին անքուն Վախթանգի հետ կիսամութ օթնառնում նա մաքնւում էր վիրավոր գազանի պես.

— Ես չեմ պահանջում, որ նրանք զորք ունենան, լինեն ուժեղ, մեծ ազգ, չեմ պահանջում, որ օգնեն մեզ, չեմ պահանջում, որ սիրեն մեզ: Բայց այդ գոռոզությունը, այդ անկոտրում առավելությունը մեր վերաբերմամբ, այդ խոսելու ձևը, հավակնությունը... Դա է անտանելին, դա է ուտում ինձ... Ի՛նչ ունեն, ինչո՞ւ են մեծ, ի՛նչն է այդ գոռոզության հիմքը:

— Յույց տամ ես այդ Արսեն հային, որ ինքը ստրուկ է, ասել տամ իրեն, որ ստրուկ է, չնչին է, որ մեր շնորհիվ է նրանց բարիքը, որ մեր շնորհած փշրանքներով են կենդանի և դրան են միայն արժանի — ինձ ոչ մի այլ բան պետք չէ Հայոց աշխարհում,— ասաց Վախթանգը,— չսպանվե՛ր, գե՛րի ընկներ, ձե՛ռ տային նրան...

Քչին քնած նաև Վասակն ու Գաղիշոն:

— Զլիներ ներհակությունը մեր ու վարդանանց, ինձ հեռ լի՛,

ներ նա արյաց դեմ՝ այդ կատաղի ցուլը կտեսներ, թե որքան Վարդանի գոռոզությունը՝ նաև իմ գոռոզությունն է։ Վարդանը կործանում է տանում երկիրը, Վարդանը ինձ հետ չէ թագավորության ձգտման մեջ, — այլապես Վարդանը իմ ցեղն է... Տես որտե՞ղ է ճանկերը գցում... աղքատահոգի կապի՛կ...

— Բայց ավելի մտահոգիչը գայլաղվեսն էր, — իր մտքերով գրաղված ասաց Գաղիշոն, — Վարազվաղան է խաղացնում... Իբրև թե՛ «գո՛րծ տես, եթե ոչ՝ թեկնածուն պատրաստ է...»։ Եվ նա շի ուշանա դավիլ քեզ և լքել, երբ քամած կլինի քեզ։ Պարզ է՝ հետևյալ մարդպանը Վարազվաղանն է։

— Վարազվաղանը ղէ՛, — ձայնը բարձրացրեց Վասակը, — Վարազվաղանը գայլ է, աղվեսություն է անում։ Զի հաջողվի, իսկ Միհրնեսրեհիսն խելացի դավաճան է պետք։

— Դո՞ւ ես խելացի դավաճանը...

— Նա կարծում է ինձ խելացի, բայց դավաճան...

Լոեցին։ Վասակը չէր կարողանում խելքի գալ իր զավակների լուրը առնելով։

— Բարիկը փախե՛լ է... իսկ մյո՛ւսը...

— Խոտ է լցրել նրա մեջ պարսիկ «իմաստունը»... ասո՛ւմ էի... — խոսեց իր կոշտ ձայնով Գաղիշոն, — խելք չունի...

Վասակը բռնկեց.

— Իսկ ունի՞ խելք մոլեգնած Տարոնացին, ունի՞ խելք այս աղետալի ժողովուրդը, որ ահա գնում է ինքնառնչացման պատերազմ։ Նա խելք չունի և ինձ էլ խելքահան է անելու...

— Վաղուց ժամանակ էր, — վեր թռավ անկողնից Գաղիշոն, — ե՛րբ պիտի թողնես ունայն բաներ խառնելը մեծ գործին...

Վասակը զարմացավ Գաղիշոյի վրա։ Նրան չէր տեսել այդպես չարացած իր դեմ ու այդքան հանդուգն։

— Ունայն բանե՞ր...

— Ունայն, մանրուք, չնչին...

— Որո՞նք են...

— Այս որդիները, այս կինը, այս արյուն թափելը, այս ժողովուրդը... չգիտեմ թե այլ ինչ... Ե՛րբ պիտի սկսես անխնա շարգը... շարդը հենց ընտանիքից, ազգականությունից, շրջապատից, հայից, պարսիկից, ամենքից սկսած... շարդ մինչև տակը, մինչև

վերջին մարդը, մինչև կհասնես հլու հնազանդին, կամակատարին, հպատակին... Զգեցիր հիվանդությունը, ձգեցիր հասցրիք մինչև այստեղ...

Վասակը լուռ լսում էր Գաղիշոյին և հասկանում էր, թե իրեն ինչ էր պակասում:

— Միևնույն չէ՞ վերջը զոհել, թե սկզբում, երբ զոհ է պահանջում Մոլոխը: Թագավորություն ես ուզում, առանց թագավոր լինելու մեջդ: Թագավորը մորթում է, շարդում, ոչնչացնում, թագավորը ոտնատակ է տալիս մարդու ամեն ինչը՝ խիղճը, պատիվը, հպարտությունը, գուլթը... Իսկ դո՞ւ... Թագավորը ծախում է իր երգիչը, ժողովուրդը... Այո՞, տեր մարդպան, այո՞, տեր իմ արքա... Եվ ես այսպես եմ խոսում հետդ, որովհետև գիտեմ, որ դու կարող ես մտադրվել, բայց չես կամենում: Արյուն չես ուզում թափել առատորեն, մինչ պետք էր թափել հեղեղներով:

Կարծես ականակիր խավարում շանթեց կայծակը և լուսավորեց սարսափելի անդունդը: Վասակը լռեց:

Զարմանալի հանգիստ նայում էր Գաղիշոն: Նա էլ լռեց և մի փոքր անց անվրդով քնեց: Վասակը խորհեց նրա ասածի մասին: Գաղիշոն խիստ էր, շար, կռպիտ, բայց ճշմարիտն ասաց: Վասակը զգաց, որ ինքը շատ է ուշացել իր ձեռնարկների մեջ: Խնայել է, արյուն չի թափել հեղեղներով: Իսկ իր գործը հեղեղներով արյուն էր պահանջում: Ահա և շատ քնքշացավ իր զավակներին կատամար: Դժբախտաբար ճիշտ է, որ գործը չի ճանաչում նաև ո՛չ զավակ, ո՛չ հարազատ, ո՛չ ժողովուրդ, ո՛չ մի բան:

Հետևյալ օրը Վասակն ու Գաղիշոն հրավիրվեցին Միհրնեբուսեհի մոտ:

— Վարդավաղանին բերել եմ, որպեսզի արքան իմ բացակայության նրան մարդպան չկարգի Հայոց աշխարհին, — ասաց նա, — և ես կկամենայի, որ այդ պահանջի առաջ չկանգնեինք երբեք:

Նա երկար նայեց Վասակին:

— Բայց օրը հասավ, տեր մարդպան, եթե նյուսալավուրդը բերում է մեծ զորաբանակ՝ փոքր չի լինի անշուշտ և Վարդանինը: Արյուն պիտի հոսի... Մեզ պետք է նախ Հայոց աշխարհի նվաճումը: Ահա քեզ երկրնտրանք. կամ համոզիր, որ Վարդանը

հնադանդվի կամ եկ միասին ոչնչացրու մեզ հետ այդ Հայոց օշո-
թաւհը:

— Կամ այն կամ մյուսը, Հազարապետ, վերջացավ սուտն էլ,
ճշմարիտն էլ,— վճռական շեշտով ասաց Վասակը:

— Դե, ի գործ: Ես կգամ հետդ Սյունիք: Մանոթանանք ի
ժոտո գործին: Այս երկու օրս ճանապարհ ընկնենք:

Վասակը այլայլված կանգնեց մնաց: Միհրնեբսեհը հոնքերի
տակից նայեց նրան և ասաց հանգիստ.

— Պետութեան մարդը զավակ չունի... Վճռել ես, որպէս թը-
վում է ինձ՝ արքայական գահ բարձրանալ: Գահը սանդուղի աս-
տիճաններ չունի: Բարձրանում են զավակների, ծնողների, ժողո-
վուրդների դիակների վրայով: Այնքան էլ քաղցր չէ գահը...

Հուսադրո՞ւմն էր, կշտամբա՞նք, ծա՞ղը,— չհասկացավ Վա-
սակը: Թերեւս բոլորը միասի՞ն...

— Պետութեան մարդը ամեն բանի ձգտում է: Դա նրա պա-
տիւնն է ու պատիժը: Կարո՞ղ ես՝ իրավունք ունենա...

Վասակը շխտեց:

— Այն մյուսը փախել է... — խոսեց Միհրնեբսեհը, չես հաս-
կանում չա՞ր, թե՞ նենգամիտ,— փախել է իմ ապարանքից, բայց
խսկապես ումի՞ց է փախել. արքայից... Դա այդպէս չի կարող
անցնել... Հուսով եմ կհասկանաս:

Վասակը շխտեց:

— Միաժամ նաեւ ժամ է հոգալը Վարդանի հաժանական դաշ-
նակիցներին քայքայելու գործը: Որպէս լուր հասավ մեզ՝ վրա-
ջիներն ու ազականները պատրաստվում են օգնել նրան: Գործը
խափանելու պահը միշտ վերջին օրերն է: Գործի՝ անցիր. Բյու-
զանդ, Հոնք, ինչպէս հաժաստում ես ուղարկել ես: Ուղարկիր հի-
մա վրաստան, Աղվանք և Հունաց բաժնի հայ իշխաններին:

— Հասկանում եմ,— դժկամ ասաց Վասակը,— և ուղարկ-
ված է....

Նա այդ պահին այնքան էր ատում Միհրնեբսեհին, որ եթե
մեծ գործի կարեւորութունը չլիներ՝ պատրաստ էր սրով կիսել
նրա կոնածն շարամիտ գլուխը:

Երկու օրից հետո Միհրնեբսեհը, Պերոզը, Վախթանգը և Վա-
րազվազանը Վասակի և Գաղիշոյի հետ ճանապարհ ընկան դեպի
Սյունիք:

Վասակը ճանապարհին երկար մտածեց Միհրնեբրսեհի ասած-
ների մասին: Մտածեց նաև Գաղիշոյի կշտամբանքի մասին: Շատ
վերդիր արեց իր բոլոր գործերը, տարակուսանքները, տառա-
պանքները: Եվ զգաց իրեն ուժեղ սեղմիչների մեջ, անողոր
ընտրանքի առաջ. «Կամ ա՛յս, կամ այն մյո՛ւսը»: Կամ ստրկա-
ցում, կամ արյուն: Ուր զավակը, հարազատը, ժողովուրդը գին
չունեն: Գին ունի միայն նպատակը:

— Կամ ա՛յս, կամ այն մյո՛ւսը,— շեշտեց մտքում Վասա-
կը,— վերջացավ սուտն է՛լ, ճշմարիտն է՛լ:

Գարնանային առավոտ էր, Սյունյաց ամրոցի գահավանդին,
անդնդի եզրին փռած վագրենու վրա նստած էր Փառանձեմը Զվի-
կի հետ և նայում հեռավոր ճանապարհին, որ թաքնվելով, բաց-
վելով գալիս էր անդունդից ամրոցը:

Փառանձեմի սգավոր զգեստները տխրաշուք տեսք էին տա-
լիս նրա դալուկ դեմքին:

— Երեկ հեծյալ է անցել ամրոցի մոտով, պատմել, որ Սպա-
րապետը մեծ զորք է հավաքել,— ասաց Զվիկը:

Փառանձեմը չլսեց: Նա հայացքով, մտքերով խորասուզված
էր հեռուն, լեռներից էլ այն կողմ: Զվիկը էլ շխոսեց: Ծերմակ ամ-
պիկներ արևմուտքից դանդաղ լողում էին լուսաշող կապույտի
մեջ: Փառանձեմը նայեց նրանց:

— Տես, այսքան ամպ է գալիս անցնում: Եվ ոչ մեկը այն
կողմից...

— Ամպերը չեն գա՝ իրենք կգան, տիկին,— ասաց Զվիկը:

— Ամպը կգա՝ իրենք չեն գա...

Զվիկը հանկարծ այլակերպվեց, աչքերը խելագարի պես բաց
ու խուփ արեց և վեր թռավ:

— Ապա որ ասում եմ... ապա որ ասում եմ...

Լեռան կածանով գալիս էին Վարազդուխտը և Բաբիկը: Նը-
րանք մեջքները դեպի իրենց արած Փառանձեմից աննկատ լինե-
լով՝ բալրովին մոտեցել էին: Նրանց ուղեկցում էր մի գինված
հեծյալ:

Փառանձեմը բեզուն առնված վեր թռավ տեղից և վազեց դեմ:

Բաբիկը վայր իջավ արագ և վազեց ընկավ մոր գիրկը: Փառանձեմը համբույրներով ծածկեց իր զավակի գլուխը: Վարազդուխտը մոտ եկավ և կանգնած տխուր նայում էր մոր ու զավակի գրկախառնության: Ձվիկը գունատվեց և բազմանշանակ նայեց Վարազդուխտին: Սա շարագուշակ հայացքը գեցեց գետին:

— Իսկ... նա'... — սրտատրոփ ու տագնապով նայեց Վարազդուխտին Փառանձեմը:

— Ներսիկը մնաց, մայրիկ,— կանխեց Վարազդուխտին Բաբիկը:

— Ինչպե՞ս մնաց, ինչո՞ւ մնաց...

— Չկարողացավ փախչել:

Վարազդուխտն առաջ եկավ.

— Տիկին, ո՞վ կա այստեղ պարսիկներից: Մարզպանն այստե՞ղ է...

— Ոչ. բայց պարսիկ մեծամեծներ կան... ինչո՞ւ ես հարցնում...

Վարազդուխտը բացատրեց, որ Բաբիկը փախել է Միհրներ-տեհի ապարանքից, և եթե նրա տեղն իմացվի՝ պարսիկները կըմատենեն:

— Ի՞նչ անենք, տիկին,— տարակուսած հարցրեց Ձվիկը:

— Ինչը ինչպես,— զայրացավ Բաբիկը,— թող իրենց գլուխները ողջ պահեն իմ տանը... Ես Սպարապետի զինվորյալն եմ...

— Ի սե՛ր աստծո, իշխանիկ... — վախեցած զգուշացրեց Ձվիկը:

Սարսափն ու հիացումը խառնվեցին Փառանձեմի սրտում: Չգիտեր ինչպես խլացներ իր մեջ մայրական սիրո զգացումը, ուժ տար այն հպարտության, որ շոյվեց նրա հոգում, երբ լսեց, որ իր զավակը զինվորյալի լեզվով է խոսում: Նրան պաշարեց միաժամ և երկյուղը, որ այդ հայտարարությունից հետո Վարազդուխտը Բաբիկին կմատնի Վասակին: Մեկ մղվեց հարցնել Վարազդուխտին, թե ո՞վ է փրկել Բաբիկին, մեկ էլ շուտեցրեց իր պատվին այդ հարցմունքով մտերմություն մտցնել իր և իր ամուսնու տարփածուի մեջ:

Ամրոցի դռնից դուրս ելավ և դեպի Փառանձեմը շարժվեց Կոդակը: Նա մոտեցավ, նկատեց Վարազդուխտին ու Բաբիկին, և շարժանքից նրա մանր ու շարժուն աչքերը կնճիռներ կծկեցին:

— Շնորհավո՞ր լինի, բարի՞ ժամու լինի, իշխանիկս եկե՞ք է,— դիմեց նա Փառանձեմին:

Լռեցին: Նա շարունակեց.

— Երևի փախել է իշխանիկս, դո՛ւ ես, փախցրել,— նայեց Վարազդուխտին:

— Եթե պիտի մատենա գնա ասա, որ Վարազդուխտն է փախցրել և ինքն էլ Սպարապետի մոտ է գնալու,— ասաց Բաբիկը:

— Բաբի՛կ... — անհանգստացավ Փառանձեմը:

Կողակը շհասկանալու տվեց:

— Ոչ, ոչ, իշխանիկ, ի՞նչ մատենել, ինչպե՞ս կարելի է, իսկույն քեզ կուղարկեն Միհրնեբոսեհի մոտ, դեռ Վարազդուխտ օրիորդին է՛լ...

— Կողակ իշխանին է՛լ,— վրա բերեց Վարազդուխտը և լուսանի աչքերը պսպղացրեց Կողակի դեմ:

— Այո՛, այո՛... — խորամանկեց Կողակը:

Փառանձեմը մտախնջվում էր, թե ի՞նչ անի: Թաքցնի՞ Բաբիկին: Դա կարող էր: Կոճեր իր կյանքը և կաններ այդ: Բայց գործը այստեղ թաքուտը հաջողեցնելը չէր, այլ մի շատ ավելի վեհ գաղափար: Կյանքներն ազատելու համար չեն գրվում զինվորյալ, այլ վկայելու «առաջին մարդկան»: Դրանով պետք է հաղթեն: Այդ գիտեր Փառանձեմը, գիտեր երևի նաև Բաբիկը:

— Գնանք տուն,— ասաց նա Բաբիկին և արժանապատվությամբ նայեց Վարազդուխտին՝ հասկացնելով, որ նա ևս գնա:

Գնացին՝ Փառանձեմն ու Բաբիկը առաջ, հետո Չվիկը և ապա Կողակն ու Վարազդուխտը:

Բաբիկի հանկարծ հայտնվելը բոլորովին անելոծեց Փառանձեմին: Հանկարծ հայտնվելը, Սպարապետին կողմնակից հայտնելը, Վարազդուխտի հետ գալը, Կողակի ներկայությունը այս ամենը կատարվեց այնպիսի խելապտույտ արագությամբ, որ նա եթե կամենար էլ դրանից հետո թաքցնել Բաբիկին՝ անհնար էր: Պարսիկ մեծամեծները գնացել էին Սյունյաց սահմանամերձ մի բերդ, ուր հավաքում էին Այրարատից և Զարեհավանից փախած պարսիկ զինվորներին: Այդտեղ էին Դենշապուհը, Միհր և Ուրմիզդ մոգպետները, Դարեհը և Արտաշիրը, և նրանք կարող էին ամեն օր

Գալ ամբողջ... Վերջապես վաղ-ուշ Վասակը կվերադառնար Փայ-տակարանից:

Առանձնացան Փառանձեմի օթեանում:

Փառանձեմը նոր-նոր ուշքի եկավ և մեծ խոռվքի մեջ ընկած գարձավ Բաբիկին.

— Ինչպե՞ս, ասում ես նձրսիկը մնա՞ց... Ինչպե՞ս մնաց նձրսիկը...

— Մնաց, չկարողացավ փախչել,— ասաց վատ համոզիչ ձայնով Բաբիկը:

Բաբիկը ընկավ մոր գիրկը և զլուխը դրեց նրա կրծքին:

— Ո՛չ, ո՛չ... չի՛ կարող... — վախեցած նայեց Փառանձեմը, հեռացրեց իր կրծքից Բաբիկին և գոչեց,— ո՛չ...

Բաբիկը զլուխը կախեց:

Փառանձեմը ուշագնաց եղավ: Ձվիկը վազեց տիկնոջ վրա, տրորեց քունքերը, ջուր պահանջեց աղախնից, դեմքը սրսկեց: Բաբիկը ցնցեց մոր ձեռքերը: Տիկինն ուշքի եկավ և սկսեց աչքե-րով փնտրել ինչ-որ:

— Ի՞նչ ես կամենում, տիկին,— հարցրեց Ձվիկը:

— Կանչի՛ր օրիորդին:

Ձվիկը գնաց: Բաբիկը հարցական նայեց մորը.

— Մայրիկ, նա ինձ ազատեց Միհրնեսրսեհի քրոջը խաբելով, որ հայրիկից հրահանգ է ստացել համոզել ինձ ուրանալ և պիտի տեսնի մեզ առանձին: Ինձ տարան այգին...

Ներս մտավ՝ Վարազդուխտը:

— Դու իմ՝ զավակին ազատեցիր՝ շնորհապարտ եմ...

— Ես քրիստոնյա եմ, տիկին,— ասաց Վարազդուխտը:

— Նա զինվորյալ է... — ասաց Փառանձեմը, որից չհասկաց-վեց, թե ինչ էր ուզում հասկացնել: Բայց դա այն խոսքն էր, որ կարող էր ասել Փառանձեմը մի երիտասարդ կնոջ, որ մութ գոր-ծերով կապված էր իր ամուսնու հետ և սավեր էր գցել տիկնոջ արժանապատվութեան վրա: Նա շատ կկամենար, որ իր զավակի ազատարարը այդ կիներ չլիներ, բայց և իր արժանապատվութունը պահանջում էր ընդունել նրա նվերը՝ իր զավակի կյանքը:

— Նա զինվորյալ է,— աչքերը սարսափով պատին հառած կրկնեց Փառանձեմը,— իսկ մյուսը... ասա, ինչ որ եղել է...

— Տիկին... — աղաչեց Ձվիկը:

— Ասա՛, ինչ որ եղել է,— գոչեց Փառանձեմը՝ աչքերը ուղիղ
բեռնով Վարազդուխտի վրա:

— Տիկին... ի՞նչ իմանաս... իմանաս... — լաց եղավ Վա-
րազդուխտը:

Բարիկը բարձրաձայն հեկեկաց: Փառանձեմը խելագարի պե-
նայեց Վարազդուխտին և հանկարծ հասկացավ:

— Մորթազե՛րժ են արել... — այլակերպվեց Փառանձեմը,—
մորթազե՛րժ են արել... Ներսիկիս մորթազե՛րժ են արել...

Եվ աչքերը սառած մնաց մի կետի: Երկար ժամանակ այլևս
չխոսեց: Մինչդեռ Ձվիկը, Վարազդուխտը և Բարիկը ձայնեք
խեղդած լռիկ արտասվում էին:

— էհ, թող այդպես լինի, այդպես էլ պիտի լիներ,— մըր-
մընչաց հաշտվածի ձայնով Փառանձեմը,— իմ զավակներս կորած
էին այն օրից, որ գնացին գաղանների մեջ:

— Տիկին,— ասաց Ձվիկը,— հիմա Բարիկը պետք է թաքնվի:

— Ո՛չ, երբեք: Թող նրա հայրը թաքնվի, որ ընկել է դավա-
ճանի ուղին: Ձվի՛կ, առաջնորդիր օրիորդին հանգստյան օթևան:
Վարազդուխտը Ձվիկի հետ գնաց:

Մի քանի օր անց ամբողջ վերադարձավ Վասակը իր Փայտա-
կարանի հյուրերի հետ: Իսկույն սուրհանդակ գնաց սահմանամերձ
բերդը՝ Կանչելու Գենշապուհին, Գարեհին, Արտաշիրին և երկու
մոզերին:

Ամրոցն իրար անցավ բարձրաստիճան հյուրերի այցելու-
թյամբ: Ամրոցը հազիվ էր տեղավորում այդքան մարդկանց,
որոնց մեջ պետք էր հաշվել նաև վասակյան նախարարներին,
որոնք իրենց զորագնդերի տեղավորված մոտակա վայրերից հա-
վաքվեցին Սյունյաց ամրոց:

Միհրներսեսը այս հավաքը կազմակերպեց նախ, ինչպես ինքն
էր ասել Փայտակարանում՝ «ի մոտո Ժանոթանալու համար գոր-
ծին» և ապա ամրապնդել և մի կերպարանքի թերեզ վասակյանց
դիմադիր ուժերը, միաժամ մոտիկից հետախուզել Վարդանի դո-
րաբանակը:

Վասակը Միհրնեբսեհի ակնարկալից գրույցը Փայտակարանում համարում էր խորհրդավոր բան իր «թագավոր» դառնալու հանգամանքի մասին և ապա իր ամրոցում այդքան բարձրաստիճան մարդկանց հավաքելն ու խորհրդակցության պատրաստությունը մեծ վստահության նշան դեպի ինքը:

Նա ընկավ մեծ հուզումնալից մի կացության մեջ: Բուժ գործիքի հարվածի նման շմեցրել էր նրան ներսիկի սպանությունը և արքայից Բաբելի փախստական դառնալու լուրը: Նրան խորը վիրավորում էր և տագնապի մեջ գցում իր արյունոտ ճակատակորդ Վարազվադանին այդքան պատիվ տալը և հետը բերելը Պարսկաստանից: Դենշապուհը յուրայիններով արդեն մշտական բանսարկուններն էին, Պերոզը թույն էր տեղովը: Եվ հարց էր տալիս իրեն Վասակը — ի՞նչ էր ուրեմն ինքը Միհրնեբսեհի համար. կարևոր պետական ա՞նձն այս մեծ գործի մեջ, թե՞ ժամանակավոր հագնելու մի լաթ, որ մաշվելուց հետո պիտի մի կողմ նետվեր... Բաբելին պարտավոր էր հանձնել Հազկերտի ձեռքը՝ եթե գտնվեր:

Հյուրերին մեծ շուքով պատվով ընդունեցին ամրոց և տեղավորեցին ամենանուրբ խնամքով: Տոնական կերպարանք առավ ամրոցը և նրա տխուր տուօրյան դառավ մի աղմկալի խնջույք: Իսկապես դա մի հազվադեպ հավաք էր: Քանի՜ անգամ և ե՞րբ պիտի այդպիսի մի պատերազմ լիներ և առիթ ստեղծվեր, որ արյաց Հազարապետը այլ մեծամեծներով հյուր գար Սյունյաց ամրոցը: Հարկ ու պատշաճ կլիներ խնջույքներ սարքել նվազներով ու պարերով՝ եթե չլիներ սպառնալի ամպրոպը, որ քրթմնջում էր հեռուններում և մոտենում:

Վասակը մեծ խնամքով պատվում էր իր բարձրաստիճան հյուրերին և միաժամ ներքին ուժեղ լարվածությամբ հետևում, հետախուզում իր հակառակորդներին, կանխելու համար այն որոգայթները, որ դնելու էին անշուշտ նրանք: Այդպիսի լարում և ալեկոծություն չէր տեսել նա կյանքում:

Գաղիշոն ուշադիր հետևում էր Վասակի այս սուր ապրումներին և հասկանում էր նրա ողբերգական վիճակը: Բայց ջանում էր նրան ուշքի բերել:

— Կամ հիմա՛ է բախտդ, կամ երբե՛ք: Գործի՛:

— Այո՛, այո՛... վե՛րջ բանդազուլանքներին:

Այսպես եղավ վճիռը: Վասակը զգում էր իրեն ալեկոծ ծովի մեջտեղ. կամ լողա՛, կամ խեղդվի՛ր: Եվ նա վճռեց՝ լողալ...

— Եվ հավանական է, որ գայլաղվեսը քեզ է ընտրել: Նա պիտի ապացուցի իր թշնամիներին, որ ինքը՝ չի սխալվել քո մեջ: Դա իր փրկությունն է: Միայն վճռական եղիր:

— Վճռականը ոչնչացնելն է Հայոց աշխարհը, — ասաց Վասակը:

— Ոչնչացրո՛ւ... /

— Դեպի այդտեղ ենք գնում: Ոչնչացնենք, որ ստեղծենք: Հրաշք բան չէ՞... «Պետության մարդը ժողովուրդ չունի» — հիշեց Վասակը, — խելագարվե՛լ կարելի է...

— Եվ պիտի խելագարվե՛նք...

— Պիտի խելագարվե՛նք...

Վասակը մի անգամ միայն այցելեց տիկնոջը, հարցրեց առողջությունը և հանդիպելով խիստ և հուսահատ աչքերի ու լռության՝ քաշվեց իր օթևանը: Նրանք լիոսսեցին Բաբիկի և Ներսիկի մասին:

Միհրներսեսը ցանկություն հայտնեց տեսնել վասակյանց, ճամբարը: Դա շատ հեռու չէր: Տափակ դարավանդին, վրաններում, տեղավորված էին վասակյանց զորագնդերը: Արտաշիր սեպուհը, մեկ-մեկ առաջնորդեց զորագնդերը: Պարսիկ մեծամեծների առջևից եկան անցան լավ զինված, քաջավարժ հեծյալ զորամասեր՝ Հայաստանի ընտիր նժույգներով և արագոտն հետիոտն զնդեր, ամրակազմ, ջլուտ զինվորներ:

Միհրներսեսը մթնած աչքերով նայում էր և ինչ-որ շար բաներ մտածում: Իսկ Պերոզը փնջացնում էր Վախթանգին:

— Տե՛ս, տե՛ս, զորք էլ ունեն, ձիավարժ են, նետածիգ, կարգով տողանցել գիտեն:

— Նյուսալավուրտը թող շուայլ ծախսի, — ծիծաղելով միջանմուտեց Դենշապուհը:

— Իսկ վարդանա՞նք...

— Նրանց էլ կսրբի:

— Դյուրին չէ մի փոքր, — քմծիծաղեց Դարեհը:

Միհրներսեսը իր շուրջը հավաքեց պարսիկ մեծամեծներին և հայ նախարարներին և կարծիք հայտնեց, որ զորագնդերը բավա-

րաւ են: Միայն երբ վերադառնում էին ամբողջ՝ ճանապարհին Վասակին առաջարկեց զգուշացման դիմում ուղարկել Վարդանին, որ ետ կենա պատերազմից:

— Մենք պատերազմից երկյուղ չունենք: Երկյուղը արյունն է: Ո՞վ է դժա պատասխանատուն... Ծա ամենևին չեմ կամենում, որ դու լինես...

Վասակը խոցվեց: Մղձավանջային միտքը, արյունոտ միտքը, որ վերջ ի վերջո իրեն պիտի քաշեն դատաստանի՝ խարանեց նրան:— «Տե՛ս, պետութ՜յամբ, ազգով-տակով պատերազմ են սկսել, իսկ պատասխանատուն Վասակը պետք է լինի»: Ճակատագրի շարագուշակութ՜յամբ հետամտում էր Վասակին այդ միտքը և ահա կրկին հնչում էր իբրև մահվան զանգ...

Դյուրագրգիռ էր դառել, ծայր աստիճան պրկվել էին նյարդերը, աչքերն արյունով էին լցվել թաքուն կատաղութ՜յունից, շըրջապատված ահսնելով իբեն անձնական ռիսերիմ թշնամիներով, որ եկել էին ամբողջ կազմակերպելու իր անկումը,— «Կամ ա՛յս, կամ մյո՛ւսը...»: Կամ ստրկութ՜յուն, կամ ոչնչացում: Եվ ինքը պիտի առաջնորդեր հայոց ժողովրդին դեպի այդ երկրնորանքը: Եվ նա վճռել էր: Բայց որքա՞ն դեռ դիմադրական ուժեր կային մեջը, որ տանջում էին նրան...

Երբ վերադարձան ամբողջ և հավաքվեցին սրահում՝ Միհրնեբ-սեհը կրկնեց իր խորհուրդը՝ գիմել Վարդանին՝ իսկ մյուսներին էլ,— ուղաթիկել քայքայիչ դեպպանութ՜յուններ: Վասակը նամակներ գրեց Վրաստան, Աղվանք, որոնց մեջ ասում էր, որ թող վրացիներն առաջժմ սպասեն: Հազկերտը կրոնի ազատութ՜յուն է շնորհելու բոլոր քրիստոնյաներին և թեև Վարդանը պատրաստվում է զնալ սահման, բայց այնտեղ հաշտութ՜յան դաշինք կկոփ պարսից հետ, և նա կանցնի քուշանաց սահմանը կռվելու պարսից օգտին, ուստի և առաջժմ ավելորդ կլինի վրացիների Հայաստան զորք բերելը և օգնելը: Միաժամ նա հասկացրեց վրացիներին և ազվաններին, որ ինքը հաշտվելու է Վարդանի հետ:

Հունաց բաժնի հայ իշխաններին էլ Աղձնյաց իշխանի միջոցով հայտնեց, որ ինչպես նախապես Վասակ Մամիկոնյանին դրել էր, կրկին հաստատում է, թե Հազկերտը կրոնի ազատութ՜յուն է տալիս, բայց Վարդանը չի լսում, ուզում է ապստամբել պարսից դեմ:

Վասակը ճնշապահացի հետ էլ Զանգակ քահանայի գլխավորութեամբ նամակ ուղարկեց Վարդանին։—

«Սպարապետին, իշխանին տան Մամիկոնեից, մարդպանից և իշխանից տանն Սյունյաց ողջուն։

Եվ իմացած լինես, որ արյաց զորաբանակը հասնում է և մոտ է օրը արյունահեղության։ Հազկերտը հակամետ է կրոնի ազատության, եթե հաշտվես և թողնես պատերազմի պատրաստությունները։ Եկ արի՝ հաշտության և հնազանդության, վերացրու պատերազմի վտանգը, փրկի՛ր Աշխարհն հայոց։

Վասակ մարդպան Աշխարհին հայոց»։

Սպասում էին պատասխանի։ Եղան պահեր, երբ Վասակը հուսադրվեց։ Բայց խորհելով Վարդանի մասին, նա անմիջապես հանգցնում էր հույսի կայծերը։ Եվ իրոք, եկավ բերսնացի պատասխան, որով Վարդանը հայտնում էր միակ և մի պայման, որ պարսից զորքը վերադառնա տուն և թող պարսից արքունիքից դեսպան գա խոսելու հաշտություն։

Վարդանի այս արհամարհական պատասխանը խելքահան արեց Պերոզին։

— Դրանք ո՛չ թե միայն ուժ չունեն, պետություն ու բարեկարգություն չունեն, այլև խելք և շնորհ չունեն։ Ոչնչացնե՛լ և վե՛րջ։

— Այո, ոչնչացնել,— վճռեց իր մեջ վերջապես Վասակը և խստասիրտ դառավ։ Մի պահ նրա սրտից կարծես ընկան իր զավակները, իր ընտանեկան, անձնական կրքերը։ Նա սկսեց նայել ապագային, Հայոց աշխարհի կացության։ Եվ վճռեց չխնայել ոչինչ, ո՛չ զավակ, ո՛չ իրեն, ո՛չ ժողովուրդ և արյուն, թեկուզ մեծ արյան գնով հասնել իր նպատակին՝ Հայոց աշխարհի պետության ստեղծման՝ թեկուզ այդ Աշխարհի կեսը ոչնչացնելով։ Տոշորվում էր փոշիացնել, հողմացրիվ անել իր ամրոցը լցված պարսիկ մեծամեծներին։ Առաջին հերթին Միհրնեբսեհին, ապա Պերոզին, Դենշապուհին, ամրոցի դռնից կախել Վարազվաղանին և ամենքին, ամենքին, որ այսպես օձերի կծիկ են դառել իր շուրջը։ Խոտ լցնել սրանց բուրբի մորթիները, շարել սրահում, նստել կատաղի գինարբուքի և մեկ մեկ խմել դրանց բուրբի խոտե կենացը, հարկադրել նրանց, որ խմեն, երգեն, պարեն։ Եվ կոկորդալին քրքիչով

էցնել սրահը, ամրոցը, ողջ Հայոց աշխարհը, այդ անիծյալ Երանը... Դժոխո՛ց բաժին...

Ամրոցն ապրում էր տագնապալի, հրատապ օրեր: Դեպքերն շտապում էին կատարվել...

Միհրնեբսեհը այնպես էր պահում իրեն՝ կարծես Պարսկաստանի իր ապարանքում էր: Նա սկսեց բոլորին ունիդրութեան ընդունել՝ սպասեցնել տալով, նստել-վերկենալը հրամայել: Հետը հետե խստացավ: Սակայն տարօրինակ էր նա վերջերս: Վասակի ականջին պարզ լսեցնում էր թուցիկ խոսքեր, «թագավորութեան վերականգնման» մասին, այն մասին, որ Վասակը միակ ուժն է այս երկրում: Բայց և սակայն չէր թուլացնում իր ուշադիր վերաբերմունքը դեպի Վարազվադանը, որ միշտ լուռ էր և բազմանշանակ ժպտում էր քթի տակ: Ի՞նչ էր նշանակում այս... Ի՞նչ էր նշանակում նաև Դենշապուհի, Վեհմիհրի, մոզպետների, Դարեհի և Արտաշիրի մշտական լռութիւնը և մշտական ներկայութիւնը Միհրնեբսեհի հետ իր տեսակցութիւնների ժամանակ:

Մոռյլ նստել էր Միհրնեբսեհը սրահի բարձրագահին, նրան կիսաբոլորակ պատած նստել էին պարսիկ մեծամեծները, հայ նախարարները և վճռում էին վեբջին վճիռը — պատերազմ...

Մի քանի օրից մեկնում են միանալու Նյուսալավուրտին: Արդեն սուրհանդակ եկավ, որ նա շարժվում է դեպի Հեր և Զարեանդ, սահմանային գավառները Հայոց աշխարհի:

— Մենք զինվորներ ենք, — ասաց Միհրնեբսեհը, — մի գործի մեջ ենք, բոլորս մեկ ենք: Ոչ մի հակառակութեան ոգի մեջներս: Մաքրագործվենք: Խոսքս Պերոզ իշխանի մասին է: Տըրտընջում է, որ իրենից թաքցնում են այստեղ Բաբիկին: Թող մաքրվի՛ խիղճը...

Բոլորը ծիծաղեցին: Սրտատրոփ շարութեամբ ժնգժնգացրեց ատամները Պերոզը: Օձային շարախնդութեամբ նայեց Դենշապուհը: Միհրնեբսեհը շատ փափուկ ժպտով նայեց Վասակին:

— Հասկանալի է, հայր ես... Թերևս ես է՛լ անեի... — և ծիծաղեց անատամ բերանի բարակ ու շար շրթունքներով:

Վասակը նայեց շփոթված և կարմրած:

— Ես ոչինչ տեղյակ չեմ, տյարք...

— Նա այստեղ է Վարազդուխտի հետ: Զարաճճին փախել է... Բայց իզուր... Արքան նրան շնորհ կաներ: Եվ ոչինչ, կարող ենք

ողորթել արքային: Ահա, Պերող իշխան, բռնորդ... — աչքերը ուրեց
Պերողի վրա Միհրնեբսեհը:

Վասակը ցնցվեց: Բայց և ուշաբերվեց, հրամայեց Վռամին
սնմիջապես գտնել և բերել Բաբիկին: Եվ կարծես երազ սկսվեց,
ցնորք...

— Ես կարծում էի թե տեր մարզպանը գիտե... — հեզնական
ձայնով ասաց Պերողը:

— Ողջ... ինչպե՞ս կարող էր գիտենալ և մեղտեղ չհանել ար-
քայի փախստականին... Հը՛մ, շարաճճի՛... — կրկին դաժան ծի-
ծաղեց Միհրնեբսեհը:

Շարունակեցին խոսել գործերի մասին: Բայց Վասակը հո-
գեկան զարհուրելի խռովքի մեջ՝ չէր լսում: Եվ անհուն կարոտը որ-
դուն, և ցավը, զայրույթը, որով նա բռնվեց, այրող, շար զայրույ-
թը պարսիկների վրա, որ գիշատիչների նման հավաքվեցին փա-
խած որսի գլխին: Եվ ապա իր դիրքը, իր վճիռը, իր գործը...

Խորհուրդը տևում էր երկար, բայց Վռամը դեռ չէր երևում:
Վասակը տագնապում էր: Եթե Բաբիկի բռնվելն ու բերվելը սար-
սափելի պարտականություն էր արքայի հանդեպ, ապա նրա
կորչելը պակաս վիշտ չէր իր համար: Ավելին: Կարող էին կաս-
կածել, որ ինքն է թաքցրել, փախցրել:

Վերջապես գիշերը եկավ Վռամը երկու գինվորի հետ. նրանք
ներս բերին Բաբիկին և քանդեցին կապանքը: Բաբիկը առաջ եկավ
ինքնաբերաբար: Վասակի աչքերը մթնեցին: Նա կորցրեց իրեն
Անզուսպ կարոտը մղում էր նրան վազել, գրկել զավակին, բայց
դսպեց իրեն: Ամեն բան կվտանգեր: Միհրնեբսեհը ծամածուռ
ժպիտով նայեց Բաբիկին:

— Չմնացիր տանը, զավակս, շարունակում արիր:

— Իմ տունն այստեղ է, — կոշտ պատասխանեց Բաբիկը, —
ես եկա տուն:

— Դու պիտի սպասեիր արքայի հրամանին, զավակս: Բո-
լորս նրա հրամանով ենք շարժվում, — ասաց Միհրնեբսեհը:

— Ինձ համար արքա չկա, — հանգիստ ասաց Բաբիկը:

— Բաբի՛կ... — մոռաց Վասակը:

— Ապա ի՞նչ ես ուզում ինձանից... ես եկել եմ տուն, ես չեմ
ուզում Պարսկաստան ապրել:

— Դու պատանդ ես,— ասաց Վասակը՝ խայթելով Միհրնեբ-սեհին:

— Չեմ ուզում պատանդ լինել: Ա՛յ, ներսիկը մնաց պատանդ, ի՞նչ արին: Խոտ լցրին մեջը:

Վասակը սեպացավ հուզմունքից:

— Մենք բոլորս արքայի ծառաներն ենք, մարգարանի՛ զա-վակ,— մի փոքր լրջացավ Միհրնեբսեհը,— նրա կամքը սուրբ է մեզ համար:

— Մի՛ տար շան անունը,— գռչեց Բաբիկը,— ես արքա չեմ ճանաչում:

Վասակը վրա գնաց Բաբիկին:

— Դո՛ւ... դո՛ւ... դո՛ւ...

— Ես Սպարապետի զինվորյալն եմ, վախ չունեմ ո՛չ քեզա-նից, ո՛չ սրանցից: Թե՛կ եմ սրանց վրա է՛լ, Հազկերտի վրա է՛լ...

— Չը... Ահրիմա՜ն... Ահրիմանն է խոտում,— գռչեց Որմիզդ մոգպետը սարսափահար:

— Մեղա՛, մեղա՛,— մոմոաց նաև Միհրնեբսեհը և կատաղած նայեց Վասակին,— պատասխանի՛ր...

Վասակը նշան արեց Վոամին և հասկացրեց, որ տանի դուռն և վերջացնի Բաբիկին: Դա կատաղության, ցավի, խղճի խայթի, սարսափի, անձնական մորթապաշտության և պետական բարձր հաշիվների մի վայրկյան էր: Նա մոտ էր իր կուրծքը խրելու սուրբ:

Վոամը Բաբիկին տարավ:

Պարտիկները ազոթքի խոռքեր էին ասում, փառատելու համար այն չարը, որ դուրս էր եկել դժոխքից և կանգնել իրենց դիմաց: Նրանք վրդովված և սարսափած մոնչում էին և չար հայացքներ գցում Վասակի վրա: Նրանց համար քիչ էր Բաբիկի մահը:

Վասակն սպասում էր, որ ամրոցում կբարձրանա այն սարսափելի ողբասացությունն ու իրարանցումը, որ լինում է նման դեպ-քերում: Բայց այնտեղից լսվեցին խեղդված ձայներ և ամեն ինչ լռեց: Նա հասկացավ, որ Բաբիկը չկա այլևս...

Միհրնեբսեհը դարձավ պարսիկ մեծամեծներին.

— Կամենում էիք հավատարմություն տեսնել՝ ասա տե-սեք... — ցույց տվեց Վասակի վրա,— գուք հոգի եք, կհասկանաք հորը...

Վասակը քարն սյունի պես անշարժ նայում էր մի կետի: Նրա
բան թվում էր թե ահա հիմա, հիմա կզարթնի և կտեսնի, որ պա-
տահածը մի դաժան մղձավանջ էր:

Բաբիկին շուտ շթաղեցին: Վասակը հրամայեց Վաամին տանել
նրա դին դնել իր օթեանում: Եվ գիշերը ուշ, երբ պաթսիկները քնել
էին՝ նա գնաց իր օթեանը: Բաբիկին պառկեցրել էին գորգի վրա,
յոթնաստեղյան ջահը կախել վերևից, երեսը ծածկել էին նուրբ
ասեղնագործով, շուրջը ցանկել հովտից բերած համեստ ծաղիկներու
Սնարին աթոռիկի վրա նստել էր Զանգակ երեցը և աղոթում էր:
Ոտների կողմ շոքել էր Զվիկը և թևերը կախել հատակին՝ տխուր
նայում էր:

Երբ Վասակը ներս մտավ՝ Զվիկը կանգնեց և աթոռիկը դրեց
Բաբիկի կողքին: Վասակը նստեց և մնաց անշարժ: Ներս մտան
սպասավորները, ազախիները, համբուրեցին Բաբիկի ծածկոցը,
խաշակնքեցին և գուրս ելան՝ առանց հարցնելու կարգուպատշաճը:

Վասակը բացեց Բաբիկի երեսը: Նա գունատ էր, ճերմակ ա-
տամների շարքը երևում էր կիսաբաց շրթունքներեց: Աչքերը փակ
էին և կաթնա կիսաժպիտ: Նա այնպես խաղաղ էր՝ կարծես սովո-
րական քնով էր քնած: Բայց մի բան կար զարհուրելի նրա մեջ.—
անշարժ, միշտ միեռնույն արտահայտությունը, — հավերժության
դիրքը, որ ճնշում, փոքրացնում է նայողին:

Վասակը փորձեց համբուրել նրան՝ բայց չկարողացավ: Նա
վախեցավ այլևս որևէ բան փորձել — կարող էր հանկարծ խելա-
գար գոռոցով լցնել ամրոցը: Ուստի և կրկին արձանացավ, սկսեց
խորը, խորը նայել Բաբիկի դեմքին:

Ներս մտավ Փառանձեմը: Նա դանգաղ աս լուրջ մոտեցավ,
նստեց իրեն մատուցած աթոռիկին և սկսեց անշարժ նայել Բա-
բիկին:

Վասակը ծախավի էր մի որևէ խոսքի, մի ձայնի, որով մի որևէ
էակ խոսեր իր հետ: Բայց Փառանձեմը լուռ էր: Գոնե նայել իրեն:
Փառանձեմը չէր նայում: Զարհուրելի գծվարին դառավ այդ պահին
խոսելը և խոսեցնելը, այդ ամենահասարակ բանը, ըստ երևույթին,
աշխարհիս երեսին: Որքան բաներ էին պետք այդ ժամին դրա

համար... Եվ այդ բաները չկային, վերջացել էին Վասակի և Փառանձեմի մեջ: Դրանք մեռել էին Բաբիկից առաջ:

Վասակը վեր կացավ: Մի անգամ ևս նայեց Բաբիկին, մի անգամ ևս կրեց սոսկալի վիշտը՝ դիտելով մահվան ահեղ անշարժությունը: Եվ գուրս գնաց անդրաշխարհից եկողի պես ու անմիջապես ճանապարհ ընկավ ճամբար:

Ամրոցում սիրեց գերեզմանային լուսթյուն: Գիշերը Բաբիկին տարան ամրոցամերձ գերեզմանատուն թաղելու: Նրան դրել էին պատգարակի վրա, պատանել էին շքեղ, կողքին տեղավորել սուրբ և ծաղիկներով զարդարել շորս բոլորը: Թաղման գնացին ողջ ամրոցի բնակիչները Փառանձեմից սկսած մինչև վերջին ախոռատան ծառան և տոհմական քահանան Զանգակ երեցի հետ: Եկել էին Կողակն ու Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին: Շուտով հավաքվեցին նաև ամրոցամերձ շենի բնակիչները: Արարողությունը վերջացավ և երբ Բաբիկին իջեցնում էին գերեզման՝ սկսեցին լսվել հեծկլտոցներ: Շուտով լացի ձայները բարձրացան: Հեծկլտում էին կանայք, հետո՝ տղամարդիկ և ամենից բարձր Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին:

Ջէր լալիս միայն Փառանձեմը: Նա հպարտ ու վսեմ կանգնած էր անշարժ և անբթիթ նայում Բաբիկին: Միայն խոնարհվեց և մի ափ հող լցրեց իր զավակի երեսին: Գերեզմանը լցրին հողով: Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին քարեր բերեց և շարեց գերեզմանի վրա և ծաղիկներով զարդարեց հողաթումբը: Հետո լուռ ցրվեցին հուզարկները և մնացին մի քանի հոգի: Փառանձեմը քարացած կանգնած մնաց մի պահ ևս և ապա վերադարձավ տուն: Նրան շրջապատեցին սեպուհների կանայք և աղախիները, որ անխտիր ներս էին մտել նրա մոտ:

— Աշխարհինն էին, աշխարհին գնացին, — ասաց մի պառավ աղախին և երեսը խաշակնքեց, դուրս ելավ:

Առավոտ վաղ սկսվեց իրարանցում ամրոցում: Մեկնում էին Զորագնդերը եկան ճամբարից, շարվեցին ամրոցի հրապարակում: Բոլորը հագնվեցին և նստեցին նախաճաշի: Սպասվում էր դժվար լեռնանցքներ ու ելևէջներ: Դուրսը այդ միջոցին Արտաշիր սեպուհը, որ Սյունյաց զորագնդի օգնական հրամանատար լինելուց բացի հսկում էր մյուս նախարարների զորագնդերին՝ դադում էր մտրակի հարվածներով զինվորներին շարժումների ուշացման կամ այլ թերացումների համար:

Ամրոցի բնակիչները շրջակա շենքերի բնակչության հետ կանգնել մի կողմ, դիտում էին լուռ, դաժանադեմ: Զինվորների խստահայաց դեմքերը մատնում էին նրանց դժկամությունը: Նրանք չէին նայում բնակչության կողմը՝ խուսափելի՞վ չար ու կշտամբող հայացքներից:

Ամրոցից դուրս եկան մեկնողները զինավառ, զրահված: Միայն Միհրնեբսեհն ու Վասակը թեթեւ զարդուզեն հագուստ ունեին: Նրանք կանգնեցին դարբասի մոտի բարձրության վրա և դիտեցին զորագնդերը: Միհրնեբսեհը աչքերի մշուշով նախանձահույզ նայեց նրանց և սկսեց լամլամել բերանի դառնությունը: Ոչ առանց նախանձի նայեցին նաև Պերոզը, Դարեհը, Արտաշիլը և Դենշապուհը: Անգամ չէին կարողանում հանդուրժել, որ այդ զորագնդերը պետք է պարսիկների գործին ծառայեին:

Վասակը նայեց ամրոցի բնակիչների կողմը: Նա որոնում էր Փառանձեմին, որի հետ չէր խոսում, բայց կուզենար, որ գոնե հայացքով հրաժեշտ տա նրան: Նա զգում էր, որ իրենց մեջ խլզված է ամեն կապ:

Սակայն խզված էր ամեն կապ նաև իր և այն բազմության մեջ, որ քարե պատի պես կանգնած էր դարբասի երկու կողմը: Եվ կանգնած էր թշնամական լռությամբ: Հայացքների մեջ պրսպըղում էր, սակայն, այն բուռն ատելությունն ու ցասումը, որ պատրաստ էր ոչնչացնելու և՛ Միհրնեբսեհին իր մեծամեծներով, և՛ Վասակին իր դավաճաններով: Առանձնապես ուշադրություն էր գրավում մի խորին ծերունի, որի շրթունքները շարժվում էին անլսելի անեծքի և ցասման խոսքերից: Վասակը և ծերունին իրար նայեցին մի վայրկյան, և Վասակը հայացքը փախցրեց:

Պատշգամում կանգնած էր Վարազդուխտը: Վասակը հարեվանցի նայեց նրան և խսկույն մոռացավ: Մի անգամ գոնե շատածեց տեսնվել նրա հետ: Այդ կինը, որ ոչ միակ մի անգամ էր վտանգել իր կյանքը, փրկել նրա կյանքը, պաշտոնը և պատիվը, ազատել էր նրա զավակին՝ անտեսվեց բոլորովին:

Կանգնած էին իրար կողքի Վարազդուխտը և Կողակը, — երկու ախոյանները, որ խարդախության մեջ մրցելով կամենում էին Վասակի կամ Վարազվաղանի շնորհն ու խոստումները վայելել:

Ահա հեռանում էին և՛ Վասակը, և՛ Վարազմադանը, հեռանում էին առանց մի խոսք ասելու նրանց հետագա վիճակի մասին:

Միհրնեբսեհը ձեռքով նշան արեց Վասակին, և սա նույն նշանն արեց Արտաշիրին: Շեփորը հնչեց: Շինականները և ամբոցի բնակիչները սկսեցին մոմռալ, ոմանք լաց էին լինում:

Հանկարծ դարբասի կողմում խմբվածները ետ-ետ գնացին՝ ճանապարհ բանալով Փառանձեմին, որ հերարձակ, բորիկ մեջ վազեց և եկավ կանգնեց Վասակի առջև: Ողջ հրապարակը պապանձվեց: Փառանձեմը խելագար հայացքը գամեց Վասակի աչքերի մեջ և ոչ իր ձայնով խաղտո ձայնեց.

— Զավակնե՛րս...

Բազմությունը լարվեց և երեսը խաշակնճեց: Զգաց, որ ճակատագրական բան է սկսվում:

Վասակը սեացավ: Դարձավ Զվիկին և սենեկապետին, որ վազել էին Փառանձեմի հետևից:

— Առաջնորդեցե՛ք իշխանուհուն օթևան...

Փառանձեմը, որ թվում էր հիվանդ և խորտակված և կհնազանդվեր իսկույն՝ չսեղուտ տվեց Վասակի խոսքը և կրկնեց նույն ձայնով.

— Զավակնե՛րս...

— Գնա օթևան, իշխանուհի՛... — խեղդված ձայնով ասաց Վասակը:

— Զավակնե՛րս, — ծածկեց նրա ձայնը Փառանձեմը այս անգամ հրամայական շեշտով:

— Խեչագարվե՛լ ես... — դժվարացավ մի տեսակ Վասակը:

— Զավակնե՛րս... — ոչ իր ձայնով կրկնեց Փառանձեմը:

— Ուշքի՛ արի, — գոչեց Վասակը, — մաածի՛ր ասածդ...

— Զավակնե՛րս, — իբրև սեեռյալ մտքով պաշարված՝ գոչեց ավելի բարձր Փառանձեմը և շարագույժ աչքերը մուլեցին խոժոռելով մի քայլ առաջ եկավ դեպի Վասակը: Նա դառնում էր ըսպառնալի:

Վասակը նշան արեց, որ մեկնեն. փողերը փչեցին և զորագնդերը շարժվեցին: Ժողովուրդը քանդվեց գնաց հետևից: Վասակը ձեռք թափ տվեց Փառանձեմի վրա, մտրակեց նժույգը: Պարսիկները հետևեցին նրան: Պետք էր խուսափել տնասարանից: Բայց Փառանձեմը վազեց Վասակի նժույգի կողքով:

— Ո՛ւր ես տանում սրանց,— գոչեց Փառանձեմը:

Վասակը կորցնում էր իրեն: Պարսիկները պապանձվեցին: Անգամ Պերոզը զարմացած նայում էր Փառանձեմին.— «Սա՛ ինչ բան է...» — մտածեց նա: Փառանձեմը չէր նայում քարուկոշտին և բոբիկ ոտներով արագ մղվում էր առաջ, Վասակին զուգընթաց:

Վասակը օգուժ շրպացրեց մտրակը և հրամայեց Փառանձեմին...

— Քեզ հրամայում եմ՝ ե՛տ դառիր:

— Ո՛ւր ես տանում սրանց...

Հանկարծ մոլեգնեց Փառանձեմը և սկսեց քարից քար ցատկելով արագ իջնել ձորը զնացողների հետ: Նրա ոտները սուր բարերին դիպչելով արյունոտվեցին: Նա վայր էր ընկնում, հոսող խիճերի հետ քշվում ձորը, քիչ էր մնում դուրս գա ճանապարհից, գահավիժի անդունդը: Բայց նա ոչինչ չէր տեսնում: Վասակը բռնորոշ կորցրեց իրեն: Մի քանի պահ լռել էր, որ Փառանձեմը ետ գնա: Բայց նա մղվում էր ու մղվում հափշտակված, անձր վտանգած, մահը աչքն առած: Նրա հետևից դեպի ձորն էր թափվում նաև բազմությունը խիճերի, քարերի ահագին շառաչով և խուլ անեծքների մոմսոցով:

Վասակը նժույգը քշեց նրա վրա: Ողջ զորքն ու պարսիկները կանգ առան ավաճառ: Բոլորը լռեցին:

— Չե՛ս լսում, որ ասում եմ ետ գնա,— գոչեց Վասակը ըստ պատնալի:

Վասակը դարձավ բազմության և սուրը ճռնելով օգուժ խուլ պոռ ձայնով գոչեց.

— Ո՛ւր, ո՛ւր եք գալիս, ե՛տ, անասուննե՛ր, ե՛տ:

Բազմությունը չէր անտում սակայն: Իսկ Փառանձեմը մոլեգնեց ավելի:

— Ջավակնե՛րս,— կատաղեց Փառանձեմը,— Բարի՛կը, Ներսի՛կը, սրա՛նք,— ցույց տվեց զինվորներին,— ո՛ւր ես տանում սրանց...

Այլ ընդոստ շրջվեց դեպի գարագանդը.

— Սուրբ Սպարապետի գե՛մ, Հայոց աշխարհի գե՛մ եք գնում,— և դարձավ զինվորներին,— չկովեք Սպարապետի գե՛մ: Ներսիկի՛ս, Բարիկի՛ս արյունը հոգի տա թող...

— Ո՛ւհ,— մոռնաց Վասակը դարձադին և սուրը իջեցրեց Փառանձեմի ուսին:

— Վա՛յ,— կարճ ու խեղդ հառաչեցին զորագնդերն ու ժողովուրդը:

Փառանձեմն ընկալ քարերի վրա: Զվիկը և սենեկապետը վազեցին նրա մոտ:

— Աստվա՛ծ հասնի քեզ, աստվա՛ծ հասնի,— մռնաց ժողովուրդը և մոլեգնած խաչակնքեց ընկածին:

— Ի՞նչ արի՛ր, տե՛ր մարգպան,— շշնջաց Գաղիշոն:

— Տե՛ր մարդպան,— կիսաձայն կշտամբեցին մյուս նախաքարները:

— Թո՛ղեք, սա իմ խի՛ղճն է այրել,— դողահար մրմնջաց Վասակը, նայեց Փառանձեմին և ապա սաստիկ մտրակելով նրժույզը՝ սկսեց խելագար ցատկտել քարից քար, վտանգել իրեն: Նախարարները հետևեց հասան և բռնեցին նժույզի սանձը:

Զինվորները մռայլ, հուզված, ոմանք, խեթ ու թշնամական նայեցին Վասակին:

— Վա՛խ,— հառաչեց բարձրաձայն մի հասակավոր զինվոր:

— «Վախո՞ղ» քե՛զ քաշի, շո՛ւն,— մտրակելով նրան՝ սաստեց ավագը:

— Շարվե՛ք, սրիկանե՛ր,— սաստեց Արտաշիր սեպուհը և մտրակեց զինվորներին:

Զորագնդերը շարժվեցին մի ոլորք ևս և նրանք ծածկվեցին ժայռի հետև:

— Վա՛յ, տիկի՛նս,— ողբաձայն վրա ընկալ Զվիկը տիկնոջ գիակին, շոքեց և սկսեց ծնկները ծեծել:

— Վա՛յ, երկուսին է՛լ,— մոմոաց սենեկապետը և գլուխը թափ տվեց:

Ամրոցի և շրջակա շեների բազմությունը հավաքվեց Փառանձեմի շուրջը: Խեղդված հեկեկոցները խզեցին ծանր լուսթյունը:

Առնանցքից իջնում և Սյունիքից դուրս էին գալիս արդեն վասակյան զորագնդերը: Եզերելով այն վայրերը, որտեղից կարող էին անցնել նաև վարդանանց զորքերը՝ Վասակը հետախույզներ և առաջապահ ուղարկեց:

Կեսօրին մոտ հասան Խորենացու վանքը և դադարք արին:

Վանականներն անակնկալի եկած, շփոթված՝ չկարողացան զգուշանալ: Հասկանալով թե ինչ զորագնդեր էին՝ ընդառաջ չեւան: Միայն երբ Վասակը և իր հետինները կանգ առան վանքի դռան՝ վանահայրը երկու վանականների հետ դուրս ելավ:

— Կուրացե՛լ էիք, գայիք ընդառաջ, — զայրացավ նրանց վրա Վասակը:

Վանահայրը չպատասխանեց.

— Հիմա էլ կխլանա՞ք, — նոր զայրույթով նժույզը քշեց վանահոր վրա, — բա՛ց արա դուռը:

Վանահայրը կարգադրեց, որ բանան դուռը:

Վասակը Միհրնեբոսեհին ճանապարհ տվեց և նա նժույզը քշեց վանքի բակը: Պարսիկ մեծամեծներն ու հայ նախարարները մտան ներս:

— Հետո՞... — խոժոռվեց վանահոր վրա Վասակը:

— Ի՞նչ ես հրամայում, իշխան, — հարց տվեց վանահայրը:

— Չունե՞ք շնորհք հրավիրելու, մատուցելու ինքնաբերաբար, հարկուպատշաճով:

Վանականը ինչ-որ քրթմնջաց: Հետո շտկվեց և ուղիղ նայեց Վասակին: Ու հանկարծ խստացավ նրա հայացքը: Դա կաշկանդեց Վասակին: Դա այն ծանոթ հայացքն էր, որով նրան հանդիպել էր ամեն հայ ամեն տեղ և ազդարարում էր այն անդիմադրելին, որ միշտ սարսափեցնում էր նրան: «Ահա՛, սկսվո՛ւմ է...» — մոմռաց քթի տակ Վասակը և շուգեց ստեղծել քստմենելի տեսարան իր հյուրերի առջև: Ուստի և հրամայեց միայն.

— Ծա՛շ տվեք հյուրերին:

Վանահայրը կարգադրեց իր երկու վանականներին, որ ճաշ տան և ինքը կանգնեց խստահայաց ու լուռ: Վասակը ևս զսպված բարկությամբ լռեց: Հայ նախարարները զգալով, որ նա չի կամենում վանականների «անշնորհքությունը» ցույց տալ օտարների առաջ՝ իրենք ևս լռեցին և համակերպվեցին:

«Հյուրերը» նստեցին քարե նստարաններին և սկսեցին դիտել վանքը:

— Ես բոլորին կթափիի ձորը, — ասաց Ուրծա ներսեհը:

Մյուսները ժպտալով նայեցին նրան:

— Դուրս հանիր միաբանությունը, — հրամայեց Վասակը վանահորը:

Վանահայրը խոժոռվեց և կասկածով նայեց Վասակին։
— Զխեցի՞ր... — սաստեց Վասակը, — և բռնորին։

Վանահայրը կարգադրեց, որ վանականները դուրս գան։ Վանականները բռնորը եկան և շարվեցին Միհրնեբսեհի առջև։

Պատշաճ խոսք ու զրույց չէր ստեղծվում։ Եկողները ծանր հայացքները գամեցին վանականների նույնպիսի ծանր հայացքներին։ Ապա պարսիկները սկսեցին դիտել տաճարը, մոզպետները պղծվում էին՝ տեսնելով իրենց առջև քրիստոնեական տաճար և հիշում էին Անգղի դեպքերը։

— Արվեստ է՛լ ունեն, — մոմոաց Պերոզը Վախթանգին... —

— Այն էլ ինչպիսի՞... — ցավո՞վ, նախանձո՞վ, թե՞ զայրույթով շնչաց Վախթանգը և հառաչեց զգալով անասելի մի դառնուկություն մեծ ուժի հանդեպ, որի դեմ անկարող էր որևէ բռնակալական ճնշում գործադրել։ Այդ արվեստը կար և չէր կարող եղած չլինել։ Պերոզը կատաղեց։

— Բերե՛ք ինչ կա ներսը, դբած ու թաքցրած, ածեցեք մեջ՝ տե՛ղ։

Թիկնապահները գործի անցան։ Սկսեցին տաճարի զարդերն ու մատյանները քանդել, բերել դուրս։ Վանականները սարսափած ու զայրալի խաշակնքեցին երեսները։

Միհրնեբսեհը, որին դուր եկավ Պերոզի վայրենի վարմունքը, սքով վարկաբեկվում էր նա և ոչ ինքը՝ Միհրնեբսեհը՝ զննող հայացքը պտտեցրեց Վասակի և նախարարների վրա։ Վասակը հասկացավ քննությունը և զսպեց իրեն։ Նախարարները վերաբերվեցին՝ ոմանք անտարբեր, ոմանք զվարճացած։ Դադիշոն էր պարզապես զայրացած խայթում աչքերով։ Վասակին այրեց ինքնասիրություն, արժանապատվության վիրավորանքը։ Նա կրոնական զգացում չուներ այնքան, որ սարսափ զգար։ Բայց այդ վայրենի վարմունքը նրան վիրավորում էր իբրև մարդու, որին վիրավորանք են կամենում հասցնել՝ նրա ազգին հասցրած վիրավորանքով։ Բայց զգաց, որ մի անկշռած խո՞սք, և նա կարող էր կորցնել ամեն բան։ Ուստի լռեց։ Դա պետք էր։ Եվ այդպիսի վիրավորանքներ դեռ շատ կային։ Դեռ նոր էր գալիս ամենամեծ վիրավորանքը պատերազմի դաշտում։ Նա պիտի հանդուրժեր ամեն բան, մինչև հասներ նրա վրեժի օրը։ Վրեժի օր, սակայն, որ արդեն ցնորք էր դառնում։

Պարսիկներն սկսեցին թերթել մատյանները, վայր գցել, ուրիշը վերցնել, կոպիտ շոշափել ծաղկած էջերը, եղունգով քերել սեղեզօծումները, ներկերը։ Սակայն Վախթանգը, մոսամբ էլ Պերսիզը, հասկանում էին դրանց արժեքը։ Եվ դա չէր այս երկուսին էլ վրդովում ավելի, քան Վասակին ու Գաղիշոյին այդ մատյաններին հանդեպ պարսիկների ցուցաբերած արհամարհանքը։ Վախթանգը մի էջ ցույց տվեց Պերոզին։ Դա իրար գալարված օձերի, ծաղիկների, թռչունների, պտուղների մի բազմերանգ խաղ էր։ Կրկին հիացմունք, նախանձ, զարմանք, ատելություն, որ չէր բաց թողնում երկուսին էլ։

— Ի՞նչ... — մոմաց Պերոզը, — սրանք չպե՞տք է կամենան վզները ճկել արյաց հզոր պետության ոտի տակ, որովհետև ունեն այսպիսի արվե՛ստ, գիտուններ... Ինչո՞ւ պետք է շնչեն ազատ, օք կառուցեն այսպիսի շենքեր... Թող գան մեր աշխարհը կառուցեն մե՛զ համար և ո՛չ թե իրենց...

Կատաղի մատնացույց անելով տաճարը՝ դարձավ մոգպետների.

— Սրբազան մոգպետներ, արդյոք սչառշաճ կլինի՞ այսպիսի մի վայրենի շենքը դարձնել ատրուշան։

Ուրմիզդ մոգպետը թթվացրեց գեմքը և շրթունքները դառնա՜համ լամվերորելով մոմաց.

— Անիծյալ է շենքը։ Կարեհնք հիմնահատակ և տեղը ատրուշան կշինենք գեղեցիկ։

Բռնորի առջև կանգնել էր տաճարը վսեմ ու տխուր, իբրև մի գերի՝ ընկած շարանենգ մարդկանց ձեռքը։ Եվ ավելի էր գեղեցկացել։ Վախթանգին ճնշում էր հրաշակերտը և նա չէր գտնում այն ճիշտ զգացումը, որ այդ պահին ալեկոծում էր նրան։ Եվ նրան այլ բան էր վրդովում, քան Պերոզին, և նա շարունակ այդ վրդովմունքով, խորասուլզ խոժոռվում էր տաճարի վրա։ Վանականները շտրունակում էին լռել։

Արդեն չափն անցնում էր վանականների լռության։ Դա արդեն դիմադրություն էր, հակահարված, հանդգնություն։ Վասակը հասկացավ, որ այլևս լռելը դիպչում էր ամեն հարկուպատշաճի։

— Ի՞նչ եք պապանձվել, — միջամտեց Վասակը, — ուրիշ ժա՛մանակ հռետորներ, սոխակներ եք կտրում։ Խոսեցե՛ք։

— Ի՞նչ է հարկ մեզ խոսել, տե՛ր մարգպան,— խոսեց վանահայրը,— երբ դու խոսել ես արդեն...

Վասակը վիրավորվեց: Կշտամբանքը ծանր էր...

— Հիմա փոխվեց աշխարհը,— խոսեց նա կարծես մի տեսակ բացատրություն տալով,— հին աշխարհը վերջացավ: Մենք հիմնում ենք նոր պետություն: Հայոց թագավորություն: Մեծն Հազկերտի ձեռնտվությամբ: Դուք պիտի ուրախ լինեք և ոչ թե ներհակ:

Վանականները կարծես քարեր էին կանգնած: Ոչինչ չխոսեցին: Վասակը բորբոքվեց:

— Խորհեցեք, շե՛ք կարող խորհել: Պետք չէ՞ մեզ ունենալ մեր իշխանությունը: Կործանվեց մեր թագավորությունը: Կհաշտվե՞ք դուք դրան: Ըս չեմ հաշտվում: Անիմաստ չէ՞ դիմադրելը հզոր մի պետության, երբ նա մեզ հնար է ընձեռում ապրել: Ո՞րն է մեզ համար ընտրելին. հույների գեղեցիկ ու խաբուսիկ խոստումնե՞րը, թե՞ պարսիկների իրական առկա տվածը:

Վասակը ավելի զայրացավ:

— Բայց ոչ, հաճելի է ձեզ տարվել մի խելագարի բանդագությանքներով, կործանվել, դա դյուրին է ձեզ համար առավել, քան ապրելը:

Հանկարծ վեր թռավ, և ոտը զարկեց գետին և գոչեց կատաղի.

— Լռո՛ւմ եք ինչպես անբան անասուն: Դուք և՛ս նույն հասակողն եք, ինչ և ձեր Սպարապետը, որ տանում է հայոց ժողովուրդը դեպի ոչնչացումն: Դուք և՛ս շունեք ոչ մի հասկացողություն, ինչպես և նա, թե ինչ է արյաց պետությունը: Դո՛ւ,— մատը մեկնեց դեպի խորենացին,— ասում են գիտուն ես և փիլիսոփա: Դո՛ւ ևս հակառակ ես պետության:

Խորենացին լցվեց արժանապատիվ ցասումով:

— Տարապարտուց դարձեցիր: Չեմ տեսնում իմաստություն հայհոյանքիդ մեջ: Եվ ոչ համեմատ էր դա մեր վշտին՝ հանդեպ հայրենյաց թշվառության: Ստրկության ուղիներո՞վ ես ազգը տանում ոգեկան ազատության և պիտության: Ազատության ոչնչացմամբ ազգություն... Եվ սրանի՞ց ես ակնկալում այդ շնորհը... Ունա՞յն է հույսդ և իզուր ջանքդ...

Ցասումնեց և ինքը՝ Վասակը, փորձեց հորդել իր կրթի բոլոր զորությունը և տեղնուտեղը ոչնչացնել իր առջև կանգնած վանա-

կանին, բայց նրան կաշկանդեց այն միտքը, որ մարդկանց առջև դրանով ավելի կոշնջանար ինքը, քան վանականը: Եվ մուսյլ ոռ շար մոմուաց միայն.

— Ո՛չ էր իմաստուն խոսքդ: Նաև դու հասու չես բարձր մատ-
ծողության:

Պերողին կատաղեցրեց այդ հանդուգն դիմադրությունը, և նա հանկարծ շար ձայնով դիմեց Վասակին.

— Ի՞նչ է, չե՞ն հնազանդվում արյաց իշխանության: Արյաց պետությա՞նն են ուզում հաղթել: Ի՞նչ, ո՞ւժ ունեն, զո՞րք, քե՞-
րարեկարգություն... Այս վա՞նքը, մատյաննե՞րը... Կկործանենք,
կվառենք ամեն ինչ:

Եվ դարձավ զինվորներին.

— Ոչնչացրե՛ք այս բոլորը: Այրեցե՛ք վանքը...

Վասակը ազդվեց, ազդվեցին անգամ մյուս նախարարները: Բայց ոչ մի մկան չշարժվեց վանականների դեմքին: Զինվորներն սկսեցին պատառոտել մատյանները և խոտի դեզը քանդեցին բե-
րին լցրին վանքը:

Միհրնեբսեհը և ուրախ էր, որ այս ամենը՝ ինչ ինքը ևս կա-
մենում էր՝ կատարվեց Պերողի ձեռքով և ապա կամենում էր
փորձել Վասակին և վարկաբեկել վանականներին: Նա շափազանց
ուրախ էր, որ Պերողը նվաստացավ, բայց և միաժամ նա կամե-
նում էր վերջ ի վերջո վերականգնել այն ընդհանուր նվաստացու-
մը, որ հասնում էր իրեն և բոլորին՝ նախ պարսիկներին և ապա
նաև հայ իշխանավորներին: Զգում էր, որ պետք էր իր իշխանու-
թյունը ցույց տալ, ճգմել այս ըմբոստ, անդիմադրելի մարդկանց:

Ուստի և նա շար ու դաժան ձայնով դիմեց վանականներին.

— Զեր պաշտոնը վերջացավ: Կարող եք ցրվել: Զեր վանքն ոռ
զույքը կոշնջանան:

Առաջ եկավ վանականը և հանգիստ ձայնով ասաց.

— Զուներք մենք զույք, տեր Հազարապետ,— քան ոգին հա-
վետ կենդանի:

Վախթանգը, որ զսպված շարությամբ և զարմացած հետևում
էր կատարվածին՝ ցատկեց և վազեց դեպի վանահայրը և բռնեց-
ըը նրա երեսին սեղմելով՝ մռնաց.

— Հենց այդ ոգին կսպանենք, կտանք ոտնատակ: Դրա հա-
մար ենք եկել...

— Դժվարի՜նս խնդրեցիր,— մռնալաց իր հերթին Խորենացին,— նախ ձեռք բերեք այդ գերազանց ոգին, ապա և որո՛վ միայն հուսացեք ոչնչացնելու մերը:

— Եվ մի՛ վախեցնեք մեզ,— գոչեց վանահայրը,— մենք ազատ ենք երկյուղից մահի...

Վասակը բռնկվեց և՛ հպարտության, և՛ միաժամ բռնակալության կրքով՝ այս տեսարանի առջև: Արդեն հրդեհ՝ սկսեց ճարակել տաճարը և մատյանները: Հրդեհ ընկավ նաև խցերն ու վանքամերձ շենքերը: Ատամները կրճատելով հետևում էր հրդեհին Պեթրը, քարացել էին Վախթանգը, նախարարները: Հավաքվեցին հայ զինվորները և սկսեցին երեսները խաշակնքել: Նրանց սկսեց մրտաբանել Արտաշիր սեպուհը, բայց նրանք չէին հեռանում: Շատերը լաց էին լինում:

— Հասի՛ր, տե՛ր արդարություն, բե՛ր սուրդ վրիժուց,— բացականչեց վանահայրը:

— Ամե՛ն,— մռնալացին վանականները:

Ճանապարհին Գաղիշոն անհանգիստ մոմռում էր և շարունակ ընթանում Վասակի կողքով: Նրա դեմքի մկանները ցնցվում էին: Նա սկսեց խոսել բարձրաձայն: Վերջը դարձավ Վասակին.

— Դու խորհո՞ւմ ես, որ Այրարատից Ավարայր է գալու այսպիսի բյուրավորների մի բազմություն:

— Նա գալիս է իր արյունը բռնաթափելու... Նա կոչնչալա... — ասաց Վասակը,— բայց դու ասա՛ որ՝ ահա այսպիսի մարդկանց թագավորություն կունենանք... Թող միայն աստված հաղթանակը տա և շուտով...

Մտախոհ և խորտակված ձիավարում էին Պերոզն ու Վախթանգը: Նրանք սթափվել էին: Առավելապես Վախթանգը:

— Ի՞նչ ես խորհում, իշխան,— պահանջ զգաց խոսելու Պերոզը:

Վախթանգը իր մտքերը շարունակելու ձևով շշնջաց.

— Ես երկյուղ եմ կրում, որ մեր ուժը մեր թուլությունն է դառնում, իսկ հայերի թուլությունը՝ նրանց ուժը:

— Դա կերևա ճակատամարտում,— ասաց Պերոզը:

— Ես երկյուղ եմ կրում, որ ճակատամարտը արդեն տանուլ ենք տվել... Ճակատամարտը եղավ արդեն...

— Որտե՞ղ... այս վանքո՞ւմ...
— Ներսում... հոգիների մեջ...

2

Որոտում էր Այրարատը, Արտաշատ տանող բոլոր ճանապարհներին թնդում էր այրուձիի սմբակածեծը և հեռիտների ոտնաւարտի փը: Ժողովրդական հոծ բազմություններ՝ հայոց ժողովուրդը՝ վեց կացած երկրի բոլոր կողմերից ալեկոծ հորձանքով գալիս էր ծագումնաբերական շուրջը: Այստեղ էին հավաքվել Հայոց աշխարհին հավատարիմ նախարարները՝ իրենց սեպուհներով, տան մերձավորներով, զորագնդերով՝ պատրաստ մեկնելու ճակատ: Այստեղ էին Վարդան Մամիկոնյանը, Ներշապուհ Արծրունին, Արապ Մոկացը, Արշավիր Արշարունին, Շմավոն Անձևացին, Ատոմ Գեաւունին, Խորեն Խորխոռունին, Թաթուլ Վանանդեցին, Գարեգին Սըրբվանձտյան, Արսեն Ընծայնոցը, Ներսէ՛ Քաջբերունին, Արտակ Պալունին, Տաճատ Գնթունին և այլ նորերը, որ մինչ այդ օրը չէին երևում, բայց որոնց տազնապը վեր էր կացրել հիմա:

Հենց ճամբարում թամբերի ու վահանների վրա նստած նախարարները հսկում էին զորքերի կազմակերպման:

Կեսգիշերից բավական անց ուրհանդակներն եկան Վրաց տանից ու Աղվանից և հայտնեցին, որ վրացական ու աղվանական զնդերը պատրաստ են դուրս գալու: Վարդանը այս լուրը հաղորդեց նախարարներին: Բոլորն ուրախացան, բայց Վարդանը ասաց, որ մի շաբաթ կարող է սպասել: Համաձայնվեցին:

Վրացական զորքը պատրաստվում էր վաղուց: Վարդանի գեղապաններն ու սուրհանդակները փարունակ գնում գալիս էին Հայաստան, Վրաստան և կապ պահպանում երկու երկրների միջև: Վրացիները վճռել էին մասնակցել հայերի դիմագրության, նրանց իշ-

խանների մեծ մասը համերաշխ էր։ Որքան էլ որ Վարդանի հետախույզները որոնում էին, չէին կարողանում հայտնաբերել որևէ նշան Վասակի կողմից եկած դեսպանների։ Եվ իրոք Վասակը ընդհատել էր դեսպաններ և այլ մարդիկ Վրաստան ուղարկելը, որով և ստեղծել էր այն կարծիքը, որ նա թեև առերես կողմնակից չէ Վարդանին, բայց ցանկանում է, որ Վարդանը կռվի։ միայն ինքը զգուշանում է բացեիքադ Հազկերտի դեմ դուրս գալուց, իր որդիներին փրկելու համար։

Սակայն Վասակը լարելով իր վերջին ուժերը, կարողացավ մի չարանենգ խաղով վիժեցնել Վրաստանի և Աղվանքի օգնության գործը։ Նա հենց այն օրերը, երբ հայկական բանակը մոտենում էր ճակատամարտի հնարավոր վայրին՝ կարողացավ Բակուրի միջոցով Վրաստան և այլ դեսպանի ձեռքով Աղվանք նամակներ հասցնել վրաց թագավորին և աղվանից իշխաններին, որ հաշտության եղավ հայերի և պարսիկների մեջ և պատերազմը կասեցվեց։

Իրենց համար անադմուկ, համեստ պատրաստվում էին ժողովրդական զնդերը, որոնցից մի մասը Վարդանի հրամանով նժույգ ստացավ։

Առաքելը վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր շրջում էր զնդի մեջ և կարգավորում զգեստի, զենքի բաշխման գործը։ Նա նիհարել էր, հոգնել, ջարդվել, ձայնը խռպոտել, բայց ոչ մի տրտունջ չէր անում։ Միայն խստորեն ու մռայլ ստուգում և կարճ ու կտրուկ ցուցումներ էր անում և անցնում հերթով մյուսներին։ Նրան օգնում էին Արթեն քեռին, Սահակը, Եզրասը, Աբրահամ պապիկը, Հովակիմ Գարբինը, Սրապը, Պողոսը, Հովհաննես Կարապետը։ Գունդը ստվարացած էր Տարոնից, Տուրուբերանից, Զարեհավանից, Ձմերոցից և Այրարատի գավառներից եկած շինականներով։ Հանգիստ ու հեղինակավոր եղանակով դասավորում էր իր ուշտունցիների գունդը Արթեն քեռին, այդ երևույթի տակ զգացվում էր լեռնցու ռազմական դաժանությունը։ Արտաշատի արհեստավորներից և շրջակա շեների բնակչությունից կազմվել էր Արտաշատի գունդը՝ Աբրահամ պապիկի գլխավորությամբ։ Հին զինվորը ուժի էր եկել

հորից, հավաքել իրեն և նա էր միայն, որ աղմկում էր, անհան-
գիստ ընկնում դեռ դեն, կռվում ամենաթեթև զանցառման համար:

«Կանայք հայոց աշխարհին» ուխտը միացնում էր իր մեջ
Մամիկոնյան և այլ նախարարական՝ Մուկաց, Արծրունյաց, Արշա-
րունյաց, Գնունյաց և այլ տների տիկիներին, օրիորդներին: Մեծ
Տիկնոջ կարգադրությամբ շինական կանանց գլխավորն էր Խան-
գութը: Մեծ Տիկնոջ դաժան կրոնական հրամանով, իբրև քրիստո-
նեական խոնարհություն և իշխանավորների մեղքերի զղջման մի-
ջոց Խանգութին ու շինական կանանց էր ենթարկված նախարա-
րական կանանց գլխավորությունը: Թող «արդարներն առաջ ընկ-
նեն»,— ասում էր նա:

Մի քանի օր ահագին բազմությունները հոծ զանգվածներով
սևացրել էին Արտաշատի առջևի հրապարակը, եռում էին, հոսում
մեջեմեջ, կապկպում, սարքում, զենք, նժույգ, պաշար, շտապելով
կազմվում: Զորս կողմ օդն էին ծակծկում նիզակները, դրոշները,
սաղավարտները, զրնգուն կափկափում էին վահանները, սրերը,
բաշերն էին թափահարում նժույգները:

Ցերեկները կատաղի արևի կիզիչ ճառագայթների տակ, գի-
շերները ջահերի արյունագույն լույսերով ողողված մարդկային
վերջին շարանները գալիս անցնում էին Վարդանի և Նախարար-
ների առջևով, ուր քարտուղարներն ու գիտականները արձանագրում
էին զորագնդերը իրենց: Նախարարական պատկանելիությամբ,
զենքերի տեսակներով, հրամանատարական կազմով և գնում կանգ-
նում իրենց նշանակված տեղը: Քրտնամխած ու բորբոքված Վար-
դանը չնայած անհնարին հոգնության մեկ-մեկ ստուգում, զննում
և ապա միայն բաց էր թողնում յուրաքանչյուր զորագունդ: Շարու-
նակ լսվում էր գիտակի խուպոտ ձայնը, օրինակ.

— Ազգից Դիմաքսենից, տանուտեր՝ Հմայակ Դիմաքսյան,
տոհմական տանից անձ՝ քսան և երկու, այրուձի՝ երկու հազար,
հետիոտն երեք հազար, ասպարակիր՝ հինգ հարյուր, նետածիգ՝
հազար երկու հարյուր և այլն:

Անցնում են: Ապա և մյուսները:

Եկան ընդունվելու ժողովրդական գնդերը: Սրանք խայտաբղետ
էին, խառնազեն, հեծյալ, հետիոտն իրար հետ:

Վարդանը գնաց ընդունման վայրը, ռամիկների կողմը: Նստեց
թամբերի կույտերի վրա և հրամայեց, որ մոտենան նրանց պե-

տերը: Եկան Առաքելը, Արթնը, Սահակը և Խանդավը: Մոտ վազեցին և սեղմվեցին շինական մարտիկները կիսաբոլորակ, հետո այնքան լցվեցին, որ շուրջանակի պաշարեցին Վարդանին: Մի փոքր անց եկան Ներշապուհը, Արտակ Մոկացը և Ատոմը: Վարդանը սկսեց կարգի բերել «ռազմական զորքը» ինչպես ինքն ասում էր: Զատեց հեծյալը, հետիոտը՝ հարմար՝ ըստ զենքի, հայրենակցություն, վերջապես հաստատեց պետերին: Վարդանը շոյող կիսաթափտով նայեց զորագունդի շինականներին և ասաց.

— է, սաստիկ էլ մեծ ռազմագետներ չենք, ասենք ճշմարիտ, հը՞, Արթն՝ քեռի: (Արթնն քեռին գլուխը վեր բերեց): Առաքել պետը լավ հասկանում է ինձ (հարգանքով ու լուրջ նայեց Առաքելին): Ի՞նչ կա, սեր լինի, քաջորդավորուն, հայրենասիրու՞թյուն: Դուք էլ դրանո՞վ կովեցեք: Դրանո՞վ կովեցեք և կտեսնեք, որ կհաղթենք: Ծշմարիտ չե՞մ ասում, շինական եղբայրներ:

— Ծշմարիտ, ճշմարիտ, — միաբերան գոչեցին աժեն կողմից ագետոված:

Ներշապուհը, որի խորթությունը դեպի ռազմիկները չէր հարթվել և կիսականակած, կիսահեգնոտ նայում էր տեսարանին՝ անախորժելով նկատեց, որ ռազմիկներին խառնվել են տերունական զորագնդերի զինվորները՝ լքելով իրենց վրաններն ու վայրը:

Դա դեռ բավական չէր՝ նրանցից զատվեց զինվոր Աբգարը և քանդելով ամեն կարգ ու պատշաճ՝ ասաց Վարդանին.

— Սպարապետ, մենք զինվոր ենք, շատ ենք կովել, գիտեա էլ անց ենք կովել, բայց սրանք մեզ շատ բան հասկացրին...

— Տեղը կգա, սրանք մեզնից լավ կկովեն, — մեջ ընկավ մի ուրիշ զինվոր:

— Սրանք մեր հայրենին են, մեր հող ու ջուրն են, սրանց հետ հուրն էլ կանցնենք, ջուրն էլ:

— Ա՛յ, ապրեք, ա՛յ, մատաղ ձեզ, — ձայնեցին շինականները ու մոտ եկան գրկեցին զինվորներին:

«Ռամիկը ուժ է տալիս զորքին, լա՛վ է, լա՛վ է», — սերտ տվեց իրեն Վարդանը:

Ապա վերկացավ տեղից և դիմեց բազմության.

— Շինակա՛ն եղբայրներ, իսկապես որ դուք զորք ու զինվոր չեք: Անգղում ճիշտ է, լավ կովեցիք. բայց սա Անգղ չէ: Սա ճակատամարտ է: Դիտեմ, դուք քաջարի զինվորյալներ եք: Զե՛կ

խրատ,— ամեն տեղ անխել, իզուր, ձեռաց մի՛ վազեք: Բայց որ
զարկի տեղը եկավ՝ քաջաբաշ վրա տվեք՝ միասին, արագ, ուժգին
զարկեք մինչև տակը, ջնջեցեք, չորացրեք, կորցրեք տեղը...

— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛,— փրթեց մի ընդհանուր ծիծաղ:

— Իմացե՛ք, պինդ նստեցրե՛ք ձեր հոգու մեջ՝ մե՛նք պիտի
հաղթենք,— ձայնը բարձրացրեց Վարդանը,— Հրամանն է՝ ճաղթե՛լ:

— Հրամանդ կատա՛ր,— կարճ ու կտրուկ գոչեց բազմու-
թյունը:

Բայց գործն ընդհատվեց Արտաշատի բոլոր ուղիներից ճամբա-
րը լցվող նորանոր խմբերի հարձակումով: Ուշացած ժողովրդական
բազմությունը պահանջում էր իրենց ևս ընդունել: Զինապահներն
ու հանդերձապահները, որ հետևումն էին՝ սկսեցին մերժել նրանց,
ասելով, որ բռնկոտն են, մերկ են, զենք ու հանդերձ չկա այլևս:

— Հեռացե՛ք, չկա՛... տեղ չկա՛:

Եկվորները կատաղեցին:

— Ո՛ւմ չեք տալիս, մե՞զ, բորիկի, մերկի կռվի՞ն... Խելք-
ներդ ո՞ւր է...

— Մենք եկել ենք սրտներս հովացնենք, զարկենք հարկահան
չո՞ւն պարսիկին ու մեր արենկեր դավաճաններին, մեզ զենք չե՞ք
տալիս...

— Տե՛ղե՛ք գրանց գրութե՛ր ջարդե՛ք...

Սկսվեց ծեծը, եկվոր շինականները մեջ առան հանդերձա-
պետներին ու զինապահներին ու սկսեցին ինքնադատաստանը:

Աղմուկը գրավեց Վարդանի ուշադրությունը: Նա գլուխը բարձ-
րացրեց.

— Հա, ի՞նչ է պատահել այնտեղ:

Մեծողներն առաջ եկան.

— Զեն թողնում մտնենք զորքը, սա օրե՛նք է, օրերով ճամ-
փա ենք կտրել, ջարդվել վազելով...

Վարդանը լուրջ ու մտահոգ տնտղեց նրանց.— իրոք որ նրանք
պատահուոված էին անհնարին չափով, բայց ջլապինդ էին, առնա-
կան: Նրանցից մեկը փոշեթաթախ գլխով առաջ մղվեց, ճեղքեց
բազմությունն ու ներս ընկավ:

— Սպարապե՛տ, ճշմարի՛տ աստված, եկել ենք ու դաժնալ
չկա, սպանի՛ր, զոռո՛վ կզանք:

— Զոռով մի՛ գաք, սիրելիք, կամքով կտանենք, — ասաց Վարդանը ու մեզմ ու լուրջ դարձավ ծեծված հանդերձապետներին ու զինապահներին:

— Քանդեցե՛ք ամենավերջին պահեստները, բերե՛ք սրանց զենք ու հագուստ:

Եվ խստահայաց ներշնչեց կատարել հրամանը իսկույն: Նրանք զնացին: Վարդանը հեռացավ մռաքված ներշնչութեամբ, Արտակ Մոկացի և Ատոմի հետ:

Զորաբանակը սակայն սպառնալի չափերով ուռչում էր ռազմական բազմությունների հեղեղով: Կանոնավոր տերունական զորաբանակը իրեն տեսնում էր շրջապատված, ողողված շինականների, արհեստավորների խառնազեն, խառնամբոխ մի բազմությամբ և կորցնում էր իր զինվորական կերպարանքը: Այս բանի համար նախարարներից ոմանք սկսեցին անհանգստանալ ու տրտմունքով: Ամենից խիստ դեմ էր դրան ներշնչողը:

Նախարարները սովոր չէին տեսնել Վարդանին, այդ-խստապահանջ զորավարին, այդպես մեղմ ու զիջող դեպի ժողովուրդը, որի անկազմակերպ վիճակը նրանցից ոմանց մեջ տարակուսանք էր առաջացնում, թե արդյոք այդ անվարժ բազմությունը օգնելու էր գալիս կազմիկ զորաբանակին, թե՞ խանգարելու: Վարդանը արդեն վաղուց չէր մերժում ոչ մի խմբի, սիրահոծար լսում էր նրանց, կատարում նրանց իղձը, ընդունում զինվոր: Միայն անհանգստանում էր, երբ նրանց մեջ տեսնում էր կիսամերկ, վատազեն մարդիկ, հրամայում էր հանդերձանք և զենք տալ նրանց: Ուրիշ ոչինչ:

Ներշնչողը, որ հիրավի միայն կանոնավոր զորքի մեջ էր տեսնում ռազմական ուժը, իր մեջ մեղադրում էր Վարդանին ու հազիվ էր զսպում իրեն, որ չգժտվի նրա հետ:

Սակայն այլ կերպ էր նայում գործի վրա Վարդանը: Նա անգետ չէր այս ռազմագիտական խնդրին: Սակայն նա տեսնում էր, որ ժողովրդական ալիքը բարձրանալով բարձրացնում էր նաև կանոնավոր զորքի ոգին: Նա թափանցում էր ժողովրդի ցամաքներին, խոր իմաստության մեջ և գնահատում էր այն: Եվ եթե մեկ-մեկ էլ տարակուսանքի մի ստվեր սողում էր նրա հոգու վրա՝ նա վանում էր այն՝ սիրտ տալով իրեն:

«Ժողովրդի աստվածը կփրկի մեզ»:

Կեսօրից հետո ճամբար մտան անհանգիստ դեմքերով սուր-
հանդակներ և լուր բերին, որ Նլուալավուրտը մտել Հեր և Զարե-
վանդ՝ շտապ երթով գալիս է:

— Պետք է թշնամուն հանդիպենք սահմանի վրա,— ասաց նա
Այլևս անհնար էր սպասել: Վարդանը հավաքեց նախարարնե-
րին և հրաման արձակեց պատրաստվել շարժման:

— Շարժվե՞նք՝ չսպասելով դաշնակիցներին,— ասաց դառն
ձայնով Ներշապուհը:

— Շարժվենք, նրանք կգան կհասնեն, ի՞նչ կարող եմ անել:
Իմ դանդաղելը մեր մահն է,— ասաց Վարդանը:

Ուշ երեկոյան քամին թևերը կախեց, գիշեր եկավ գաղջ ու տո-
թագին: Վերջին պատրաստություններն էին: Հրամայված էր կազմ
ու պատրաստ լինել լուսադեմին շարժվելու:

«Մթացյալն» ժամն էր տակավին, և դեռ շատ գործ կար տես-
նելու: Վարդանին առաջարկեցին գնալ հանգստանալու, բայց նա
հրաժարվեց: Վերջին օրերի անհնարին լարումը հոգնեցրել էր
նրան: Աչքերը անքնությունից կարմրել, ուռել էին, դեմքը դեղ-
նել էր:

Սակայն Վարդանը չկարողացավ հուզմունքը զսպել, երբ եկավ
անցնելու կանանց գոնդը, և խանդութի սեպտապոպ գլուխը ցնցվե-
լով նժույգի վարդից՝ դարձավ հպարտորեն դեպի նա: Նժույգներին
կպած հեծյալները վարժ ու լուրջ վարում էին նրանց՝ այրմարդ-
կանց հավասար:

Աշխույժ ձիավարում էին Անահիտը, Աստղիկը, Լույսը, Դժխոն
և մյուս գեղջկուհի և իշխանուհի երիտասարդ կանայք ու աղջիկ-
ները:

— Ո՛ւր է տանում սրանց, ո՛ւր է տանում...— գանգատվեց
Արշավիրի ականջին Ներշապուհը,— ինչպե՞ս է մտնում սրանց
արունքը:

— Այնտեղ միտքը կփոխի,— ասաց Արշավիրը, բայց և ավե-
լացրեց,— վիրակապ կդարձնենք սրանց:

Երբ հասավ գիշերային ժամը՝ «Շողավոտն», զորաբանակին
հանգիստ տրվեց: Զորագնդերը և ժողովրդական գնդերը արգեն
իրենց կազմի մեջ հաստատված՝ թափվեցին գետին և խոկույն քռե
մտան:

Քեք ընկավ բարձին Վարդանը և նիրհեց:

Զէր քնում Անահիտը: Խորույզի մոտ նստած՝ նա կրկին ու կրկին կարգում էր մի մազաղաթյա փաթեթ: Տխուր էր նա: Ըստ երևույթին ընթերցումից: Դա Ողիմպիայի նամակն էր, որ այն օր ստացել էր Անահիտը Խորխոռունիքից:

«Անահիտին, դատերն Գեգեոնին ողջունք և բարեմաղթություն:

Քույր իմ, իմացած եզիր, որ ես և մայրն իմ, տիպիկն Խորխոռունյաց չկամեցանք արատավորել մեր ժեսքով Սպարապետի սուրբ բանակը: Մոխիր ենք ածում մեր գլուխներին և ողբում ենք մեր դավաճան հորն ու ամուսնուն: Լուր ունենք, որ սգավոր քույրը քո նույնպես ողբում է և շի կամենում իր դավաճան ամուսնուն հիշեցնել տալ գալով ձեզ: Աստված օգնական: Վշտացցալ Ողիմպիա, օրիորդ Խորխոռունյաց»:

— Ի՞նչ ես կարդում, ինչո՞ւ չես քնած, Անահիտ,— բարձրացրեց գլուխը Սաթերը:

— Ողիմպիայի նամակն է, մայր, կարդում եմ,— ասաց Անահիտը:

— Եե՛ղձ... Բայց քնի՛ր, քնի՛ր, ճանապարհ ենք գնալու:

Առարկաները սկսեցին գորշանալ, երկինքը բացվեց արևելքում, սուր շեփորը զարթեցրեց քնած զորաբանակը: Զով օղը հաջորդելով տոթ գիշերվան՝ հաճելի դող էր բերում գետնամած զինվորների մարմնին: Աղմկեց ճամբարը հազար ձայներով:

— Պատրաստվե՛լ,—հրամայեց Դավիթ սեպուհը նժույզը վաբելով ամեն կողմ:

Զորաբանակը բոլորակ, շարժվեց ճամբարի հրապարակում՝ մի կողմ կանոնավոր զորագնդերը, մյուս կողմ՝ ժողովրդական զնդերը: Որքան էլ ջանում էին վերջիններս կանոնավոր զորքի կերպարանք առնել՝ կամավորի նրանց անկանոն վիճակը մատնվում էր: Խառն էր զենքը, շատ սակավ զրահավորները, նիզակավորը տապարավորի կողքին, վահանավորը անվահանի հետ: Միայն հեծյալներն ու հետևակներն էին ջոկ-ջոկ: Եվ բոլորը կանգնել էին շատ հոգս ու աշխատանքից կուսացած, կոշտացած, լուրջ ու համեստ, իրենց գործին հասարակ նայողի պես, թեև լավ հասկացած թե ուր են գնում: Մրանց շուրջը լցվել էր ճանապարհ դնող հեռու-մոտիկ վայրերի բնակչությունը, որը ճանապարհի պաշարներով, բարեմաղթություններով, վերջին ու ջերմ խոսքերով զբաղեցնում էր գնացողներին:

Առաքելը նժույգը մոտեցրեց ռամիկ բազմության, ձեռով արեց, որ մոտ գան, լսեն իրեն և ասաց հուզված, բայց հասարակ ձայնով.

— Է՛, ժողովուրդ: Գիտե՞ք, որ սա հող հայրենիքի, հող աշխարհքի կոխն է: Հող՝ մենք՝ մեկ ենք: Ինչ բուռ հող վերցնես քամես՝ մեր քրտինքն ու արյունը կկաթի: Հիմի մենք կարող է գնանք, բայց հող հայրենիքն կմնա: Կովենք՝ շտանք հողը, հաղթենք՝ շտանք, մեռնենք էլ շտանք: Սրտապինդ կացեք, մենք կհաղթենք: Դե, եղբայրներ, գնանք ու մեր աշխարհքի երեսը սև լանենք:

— Աստված ճշմարիտ, չենք անի:

— Կհաղթենք, հույս աստված:

Արթեն քեռին, որ առհասարակ սակավախոս էր՝ համարելով, որ առանց խոսակցու ամեն բան հասկանալի է՝ բայց և այնպես կանգնեց իր գնդի առաջ և ցած ձայնով, որ իր լեռնցի հայրենակիցները համենայն դեպս կլսեին՝ ասաց.

— Ի՛նձ լսեք, ով գալիս է՝ իմանա, գլխներիս գդակ է: Թող իշխանները շատածեն թե պատի արանքից ենք: Ռամկի պատիվը գետնով շտաք: Դե՛:

Պողոսը, որ իրեն ուսում էր հուզմունքից՝ շհամբերեց, բարձրացավ մի բարի և գոչեց.

— Ժողովուրդ, մնա՛ս բարով: Գնա՛մ ենք: Գանք՝ չգանք՝ դո՛ւ ապրիր: Լա՛վ մտիկ արա հալլենիք հողին. ջրի՛ք, ցանի՛ր: Գնում ենք, հողի պես անմեռ ապրենք:

Ու խառն ձայներ իրար դիպան:

— Մարիա՛մ, Սողո՛մ, Մաղի՛կ, մնաք՝ լա՛վ օրի ապրեք:

— Դուք էլ հաղթեք՝ տո՛ւն գաք, ազատեք՝ տո՛ւն գաք:

Մնացողներից ձայն սովին.

— Գնանք բարով, երանի որ ազատությունը պիտի տեսնեք:

Ձայնեցին ամեն կողմից ու ոգևորված ցրվեցին իրենց գնդերը:

Վարդանը զինվեց, զրահավորվեց: Մյուս նախարարները ևս զինվեցին: Նրանց մատուցեցին նժույգ և բոլորը հեծան:

Վարդանի հրամանով առաջամարտիկ հեծելագունդը եկավ կռիվեց ամպհովանու առջև:

Հանկարծ Վարդանը այլալվեց, աչքերը ցուլացին և գոչեց.

— Դե, օ՛ն, ժա՛մն է ժամու...
1

— Զգո՞ւն, զգա՞ւստ,— ձայնեցին սեպուհները,— զգա՞ստ...
զգա՞ստ...— ձայները գնացին չորս կողմ ու հեռուն:

Զորաբանակը լարվեց: Նախարարները, սեպուհները, ավագները բռնեցին զորագնդերի առջև իրենց տեղերը: Վարդանը մի հայացքով գրկեց ողջ զորաբանակը՝ կանոնավոր և ժողովրդական:

Այդ միջոցին Մամիկոնյան տիկինը իր դուստր Շուշանիկի հետ Մեծ Տիկինոջ թևերն ընկած բերին ամպհոլանու մոտ: Վարդանը ալլալվեց: Երբեք չէր տեսնվել նման վեհ մի պատկեր: Ոգով գորացած այդ ծեր կինը զարմանալի տոկունությույն հանդես բերեց, նա ոտաբորիկ՝ մաշված պատմուճանով եկավ, դողահար շրթունքներով մոտեցավ Վարդանին, խաշակնքեց երեսը և առնելով նրա աջը՝ համբուրեց: Վարդանը շփոթված ետ խլեց ձեռքը, որ թույլ չտա կրկնելու նման բաներ, բայց Մեծ Տիկինը այնպես նայեց նրան և վառվեց այնպիսի ներքին ուժով ու համոզմամբ, որ ազդեց և համոզեց նաև բոլորին: Նա Վարդանի մեջ մի նոր խորհուրդ տեսավ և բարեմաղթեց.

— Աշխարհին եկար՝ աշխարհին գնաս, աշխարհ ազատես, աուրդ սո՛ւր, Սպարապետ Հայոց:

Վարդանը խոնարհվեց, որ համբուրի մոր աջը, բայց նա թույլ չտվեց՝ զգացնելով նրան և բոլորին, որ այդ պահին ամենամեծ մարդը իր զավակն է: Մեծ խոնարհությամբ նա կանգնեց պատշաճ հեռավորության վրա և երկյուղած նայեց իր որդուն:

Բազմությունը կարկամեց լռությամբ և բազմահազար հայացքներն ուղղվեցին պատկառազդու կնոջը:

Մեծ Տիկինը դեմքը շրջեց աջ ու ձախ, ոգելից աչքերով չափեց զորքն ու ժողովրդական բազմությունը և հնամենի ձեռքերը կարկառելով նրանց՝ ձայնեց.

— Արդա՛ր աշխարհ, դու կաս, դու կմնաս: Դո՛ւ ես շենը, դո՛ւ ես կյանքը: Շունչդ անհա՛տ, ձայնդ անպակա՛ս, արևդ երկա՛ր: Քնացե՛ք, որդիքս: Խնդրել եմ մեղավոր բերանովս: Ազատությո՛ւն բերեք, հայրենին շենացներ:

— Ամե՛ն,— որոտաց զորաբանակը:

Եվ ապա Մեծ Տիկինը դարձավ դեպի Մասիսը և ձեռով արեց նրան.

— Բարձրի՛կ Մասիս, մաքո՛ւր, ազատ Մասիս, մենք անցա՛վորա՛ց՝ դու մնացողա՛ց. դո՛ւ տես, դո՛ւ պատմիր:

Հետո դարձավ զորաբանակին և բարեմաղթեց.

— Գնացե՛ք, որդիք, թող արգարության աստվածը դատի ձեզ ու թշնամուն:

Մի մտերիմ, լայն շունչ անցավ ողջ զորաբանակին: Մի մայր էր խոսում նրա հետ, մի մեծ մայր, ասես ողջ աշխարհի մայրը, որ պատերազմ է ուղարկում իր այսքան սիրասուն զավակներին: Բոլորը ազդված էին, բոլորը լցված մեծ սիրով դեպի մի էակ, որ մարդկային խոր վիշտ է ապրում, խոցված է հույժ՝ այսքան երիտասարդ կյանքերի լինելիք կորուստից:

Մեծ Տիկինը գնաց: Սեպուհները թևերն ընկան, որ տանեն: Վաղ առավոտյան թեթև հովը դողացրեց մեծավիշտ կնոջ աչքերից կախված երկու կաթիլ արցունքները: Նա դարձավ դեպի Վարդանը և ասաց.

— Գնա գործի՛դ, որդի, ես կհասնեմ:

— Մայր... — անհանգստացավ Վարդանը:

— Մեծ Տիկին, շնորհ արա, խնայի՛ր մեզ, — աղաչեց նրան ներշապուհը:

Մեծ Տիկինը չնայեց նրան, այլ գլուխը կախած մտասույզ և լուրջ շարժվեց դեպի կանանց գունդը: Նա ողջը խելահեղ վճիռ էր և մղում: Նա գնում էր ճանապարհին մեռնելու կամ մնալու:

— Տիկին, — դիմեց ներշապուհը Մամիկոնյան տիկնոջ, — դո՛ւ, համողիր, տո՛ւն տար...

Միշտ համեստ ու սակավախոս Մամիկոնյան տիկինը, որ քառնում էր աննկատելի մնալ՝ խիստ քաշված և անճարակ նայեց ներշապուհին.

— Ինչպե՞ս տանեմ, չէ՞ որ ես էլ...

Եվ շառագունեց ամոթխած աղջկա պես՝ զգալով իր վրա հառած վաթսուն հազարանոց զորաբանակի աչքերը: Եվ գնաց գրեթե խիկոր:

Վարդանը և ամբողջ զորաբանակը աչքերով հետևեցին այս կանանց, որ գնացին միացան «Կանանց Հայոց աշխարհի» կառնանց, որ արտասուքն աչքերին հետևում էին Մեծ Տիկնոջը:

Վարդանը հեծավ նժույգը և շուրջանակի վարգելով զորաբանակի առջևով՝ սուրը բարձր բռնած անցավ գնաց Արտաշատի կողմը: Բարձր կողմը՝ ձգելով հրամանը.

— Զորաբանա՛կ, ճանապարհ:

Ջորաբանաւը ոտ վերցրեց: Առաջ անցավ հեծելազոր բաժինը, որ պիտի առաջ ընկներ իբրեւ հետախույզ առաջապահ: Ապա շարժվեցին մյուս զորագնդերը՝ Արծրունյաց, Մամիկոնյան, Ամատունյաց, Գնունյաց, Արշարունյաց, մյուս նախարարներին: Սրանց հետեւեցին ժողովրդական գնդերը: Անցան Առաքելը, Արթնը ընդին, Արարհամ պապիկը, Սահակը և մյուսները: Անցավ Խանդութը սաղավարտի տակից սև խոպոպները ցնցելով և իր հետեւից տանելով «Կանանց Հայոց աշխարհի» ուխտը:

— Երկար արև՝ Սպարապետին,— գոչեց Պողոսը:

— Ամեն,— որոտացին ամեն կողմից:

— Արժանի՝ լինենք ազատության,— գոչեց Սահակը:

Ու խառնաձայն հյուսվեց իրար.

— Հաղթենք՝ հայրենին ապրի:

— Հայրենի՛ն ապրի՝ մենք կապրենք:

Եվ վաթսուն ու վեց հազարանոց տերունական զորքը հետևից էլ վիթխարի ժողորդական զանգվածները շարժվեցին դեպի սահման՝ դիմագրավելու օրհասին, որ սողում էր Հայոց աշխարհի վրա:

Դողդացրեց Առաքելի փառքը՝ առաջամարտիկ հեծելազորը և արագ գնաց հեռացալ:

Հեծելազունը Առանձար սեպուհի զլխավորութեամբ անջատվեց զորաբանակի գլխից և առաջ վարգեց: Նա պետք է հետախույզ զելով տեղ հասներ, առանձին ջոկեր հասցնէր անգամ թշնամու թիկունքը, հետախուզէր նրան ամեն կողմից և կարիքի դեպքում լուրեր հասցնէր շարժվող զորաբանակին:

Վարդանը զորաբանակի վերջապահ զորագունդը հանձնեց ներշապուհին, իր և ներշապուհի միջև ընկած ուժերի շարանը հանձնեց մյուս նախարարներին, ժողովրդական գնդերին պատվիրեց հասնել կազմիկ զորագնդերի հետեւից և ինքը առաջ ընկավ՝ համհարզ առնելով Ատոմին, Արտակ Մոկացին և Արշավիրին: Թույլ ավեց նաև Զոհրակին լինել համհարզի մեջ մինչև նրան փի զորագունդ հանձնելը:

Ներշնչված էր Մամիկոնյան զորագունդը: Գնում էր կանոնավոր կարգով: Դավիթ սեպուհը շուտ-շուտ ետ էր շրջվում դիտելու զինվորներին, որ բոլոր էին և մի տեսակ հպարտ իբրեւ առաջամարտիկ զորագունդ: Աչքի պոշով Արգարին էր նայում Մանուկը և ջանքով նժույզը նժույգից ուղիղ փծ կազմել: Գետնին էր նայում

մտասույզ ու լուրջ Մաղքոսը: Շուտ-շուտ իրենց զենք ու զրահն էին դիտում և շտկում արտաշատցի երիտասարդները՝ կարծես հանդես էին գնում: Կորյունը ետ-ետ էր նայում Տփղրասին՝ զննելու նրա տրամադրությունը, որովհետև սա լուր էր և չէր կատակում իր հետ: Մյուսները ետ էին նայում, բայց արդեն ոչ իրար, այլ Արտաշատ:

Ամենից դժվարը Արծվիինն էր: Նրա հծույզը կրկին չէր հանդուրժում հետևից գնալ, և խեղճ թիկնապահը շարունակ ձգում էր նրա սանձը:

Մամիկոնյան զորագնդին հետևում էր Հայկական այրուծին, որ արդեն խոնջենքն առած, վերականգնված և այժմ փորձանքների բուրայում ձուլված էր: Սրվանձույա Գարեգինը այդ գիտակցությամբ հպարտ առաջնորդում էր նրան:

Նուսնդուն շարժվում էին ժողովրդական գնդերը, մանավանդ կանանց գունդը և սրա մեջ Մեծ Տիկինը: Այդ զարմանալի էակը իր կյանքի վերջում դրսևորեց ոգու և մարմնական ուժի անըմբռնելի, անսպառ լարումն: Ավելի զարմանալին վարդանն եղավ: Զարգելելով կանանց զինվել գնալ պատերազմ՝ շարգելեց նույնը և իբրև նտանիքին, անգամ իր ծնր մորը: Նվ. այդ ոչ միայն հավասարության և անկողմնապահության համար: Նա այդ ամենի մեջ տեսնում էր հայտնաբերումը մի մեծ ոգու, միայն որը կարող էր հաղթ թել: Նվ. այդ էր պատճառը, որ նա այնքան հակամետ էր ժողովրդական գնդերին, հանդուրժում էր նրանց զինական թերությունները և պաշտպանում նրանց:

Գնում էին ժողովրդական գնդերը՝ Առաքելի, Աբրահամ պապիկի, Խանդութի գլխավորությամբ: Կարծես գնում էին աշխատանքի, շատ չէին խոսում իրար հետ: Փոխանակում էին հառա հատ խոսքեր և գնում էին լուրջ ու համեստ:

Զորաբանակը ձգվեց Մասիսների արևելյան ստորոտում: Արաքսի աջափնյա տափարակի վրա: Արևը դուրս եկավ և ճաճանդ չավորեց զինվորների սաղավարտները, վաճաններն ու զրահները: Վես ու վեհ գլուխները բարձր բռնած եռանդազին սուրացին Մամիկոնյան զորագնդի նժույզները:

— Ա՛յ, հա՛ա՛յ, Կարկտե՛ց մամիկոնյան սմբակաարտփը: մեռնե՛մ իրեն,— բացականչեց Արշավիրը: Վարդանը ժպտաց:

Կաթավել սկսեց Վարդանը իր վեհատիպ «Վիջապի» հետ, ու

աչքերը հպարտ ոլորեց այս ու այն կողմ՝ սպիտակուցները լայն-
լայն շոբելով իմաստուն խենթությամբ:

Վարդանը ետ նայեց և նշան արեց գլխով:

Զինվորները աշխույժի եկած՝ իսկույն խլեցին նշանը և Մա-
նուկը սաղավարտը թեքելով ետ՝ ձայնը գցեց:

Առյուծ, արի՛ առյուծ,
Արի՛, առյուծ անպարտ,
Բացվեց օրն վրիժուց,
Հրավեր կարգաց՝ ի մարտ:

Երգը գնաց դեպի ետ, կպավ մյուս զորագնդերին, ամեն մեկը
սկսեց իր երգը: Իսկ ժողովրդական գնդերը լսեցին Սրապի երգը,
որ զնգաց դաշտային երգի գլգլուցներով:

Հետզհետե զորաբանակն սկսեց կտրտվել: Հեծյալ զորագնդե-
րը առաջ էին ընկնում և որոշ տեղ հասնելով կանգ առնում և ըս-
պասում հետիոտնին, որ ինչքան էլ արագ էր ընթանում, կրկին
ետ էր մնում: Ճանապարհին Առանձարի հետախույզները անընդ-
հատ արշավում էին ետ ու առաջ՝ Վարդանից ճակատ և ճակատից
Վարդանը և անընդհատ տեղեկացնում էին իրենց ամենաշնչին դի-
տածները:

Դիմացից հեծյալներ երևացին, որ գալիս էին արագ վարգով:
Հասկացվեց, որ դա արդեն Առանձարն ինքն է և գալիս է շատ կա-
րևոր տեղեկությամբ: Եվ իրոք նա մոտեցավ: Փռնեթաթախ, քրո-
տընախաշ, հեխհե նա վարգեց դեպի Վարդանը և զորական ող-
ջույն տալով ետ շրջեց նժույգի գլուխը՝ գնալով Վարդանին հավա-
սար: Նա զեկուցեց առանց ձգձգման.

— Զորաբանակն անցնում է երկու հարյուր հազարից... Եկել
է ողջ «Մատյան գունդը», հիմնական ալյուրձին և ծանրագին ըստ-
վար հետևակ:

— Եվ ստվա՞ր է շարունակությունը, որ գալիս է, թե՞ նվա-
զում է,— հարցրեց Վարդանը:

— Լրտեսներն ասում են դեռ ստվար է և դեռ տուտը չի կտրը-
վում: Հրամայեցի՞ շարունակ տեղեկացնել:

Վարդանը մռայլվեց: Նախարարները մոտեցան Վարդանին,
որը հաղորդեց նրանց այդ տեղեկությունը:

Վարդանը լրջորեն տագնապեց: Այն պատասխանատուությու-
նը, որ նա հանձն էր առել և այն էլ իր իսկ պահանջով, այս ժամիս
ահա, երբ վեճերի, փորձերի և ապագայի լինելիքների փու-
լից անցավ և մտավ ծանր փորձանքներով չի ներկա իրականու-
թյունը՝ խռովվեց Վարդանի հոգին: Իսկ եթե խորտակվի իր զորա-
բանակը... եթե դաժան ու խարդախ պատահմունքը գա շարա-
ժպիտ, խլի նրա ձեռից բոլոր հաջողության ակնկալումները... դա
կնշանակեր վերջ հայոց ժողովրդին: Դա կնշանակեր զրախոսու-
թյուններ էին այն ամենը, որ նա խոսել է հայոց ժողովրդի առաջ:

Այս խոհերը, այս վճիռները, ճակատագրի խաղերով զբաղ-
վելը Վարդանի մեջ ծնեցնում էին որոշակի մի պահանջ, հոգեկան
պահանջ՝ խոսել այս խոհերի և տարակուսանքների մասին մեկի
հետ, իր հետ հավասար խորհող մարդկանց հետ, հանգստացնել
հոգին:

Նա ամենահամեստորեն կլսի երկրի ձայնը, կլսի ամենաան-
նշան մարդու խոհական խոսքը: Միայն հանդիպելու այդ մարդուն:
Եվ սա առաջինը չէր, որ Վարդանը որոնում է երկրի ձայնը: Նա
հենց սկզբին, երբ հեռվից մոմուաց արհավիրքի քամին՝ Աշտիշա-
տի վանքի մոտով անցնելիս մտավ երկրի մեծ մարդկանց հետ՝
Եղիշեի, Եզնիկի, Ղևոնդի հետ՝ խորհելու: Նրա լսելիքը բաց էր երկ-
րի խոնարհագույն զավակների, ռամիկների առջև: Տղմուտի ափին
այն գիշերային շինականին չէր մոռացել նա: Նրա առջև շրջում
էին զինվորյալ մյուս շինականները՝ Առաքելը, Սահակը, Արթեն
քեռին, Պողոսը, Խանդութը, Աբրահամը, Զարեհը և ողջ ժողովուր-
դը հայոց: Դրանք երկրի իմաստուններն էին: Ամենքը, ամենքը
կռիվ են պահանջում: Ամենքը Վարդանի վրա են դնում վարել այդ
կռիվը: Բայց որքա՞ն հաջող կվարի նա այդ կռիվը, և ո՞րն է դրա
զերագույն իմաստությունը... Ոչ ոք չի խոսում այդ մասին:
Ո՛չ ոք...

Սակայն պետք էր վճռել անելիքը: Ընդունել ճակատամար-
տը կամ խուսափել:

— Ահա՛ մեծ արհավիրքը... — մոմուաց ներշնչում:

— Ապա հիմա ի՞նչ կարող ենք, Սպարապետ, — ոչ առանց
առաջնապի հարցրեց Արշավիրը:

Վարդանը հասկացավ, որ մյուսներից ոմանք ևս բաժանում
էին այս տարակուսանքը:

— Թերևս կա՞ ձեր մեջ մեկը, որ կարծում է թե բարվոք կլինի նահանջել խեղույն և ճակատամարտ տալ երկրում,— հարցրեց նա:

— Ոչ ոք այդ միտքը չի ունեցել,— ասաց Ներշապուհը:

— Ծառնեցել եմ և ունեմ...— ասաց Վարդանը ի զարմանս նախարարների,— բայց երկյուղ չեմ կրում, որ մեզ իր տակովն անի ու անցնի վրաներս խուժող ահեղընթաց հեղեղը՝ սահմանագլխին: Անհնարին հզոր կլինի նա երկրի մեջ միայն: Զի օգնի երկրի մեջ մոծակի կոխվր: Մեծ է գազանը, եթե նա իրեն ողջ հասցնի երկրի խորքը: Նա աքղեն կհոշոտի մեզ՝ նախքան մենք կկոտենք նրան վերջապես:

— Պետք է գնանք,— հնար չկա,— հառաչեց Ներշապուհը:

— Պետք է գնանք,— կրկնեց Վարդանը,— թերևս նահանջը այնտեղ վճռենք:

— Գնա՛նք, աստվա՛ծ օգնական մեզ,— ասաց Արշավիրը:

— Օգնական աստվա՛ծ,— ասացին նախարարները և՛ տարածկուսանքով, և՛ քաջալերված:

Վարդանը կազմ գորագնդերը հասցրեց մինչև Արաքսի Մասշացոտնի դաշտը և հրամայեց դադարը, որ հետիոտները հասնին: Մանավանդ որ՝ արգեն մի դաշտ էա, և արգեն թշնամին էր, հարկ էր ամփոփվել: Այգտեղ որոշեց նա միօրյա հանգիստ:

Զինվորները թափվեցին դետի վրա: Մարավի նժուշգները մինչև թոքերն էին քաշում ջուրը: Բեթև տաղավարների տակ նրստեցին հրամանատարները: Վարդանը սեպուհներ ուղարկեց զորագնդերը ստուգելու:

Ու մինչ կհանգստանային հեծյալ զորագնդերը՝ հետևից հասավ հետիոտներ, և ժողովրդական զնդերը եկան խառնվեցին առաջիններին: Լայն հրապարակ բացվեց գետակի եզերքին, որ շրջանաձև պտույտ էր տալիս՝ գոյացնելով մի մեծ թերակղզի:

Գետափին շարվեցին զորագնդերը և նժուշգները կապած, սեղի վրա պաշարը բացած՝ սկսեցին ճաշել՝ կատակելով, իրար վրա հողի կոշտեր նետելով և ուշացածներին դիտելով: Մամիկոնյան զորագնդի սեպուհները քաշվեցին հազվագյուտ ուտիների տակ

հանգստանալու: Զինվորները արեւի տակ տոշորվելուն անտարբեր՝ երգում էին, ծիծաղում: Եվ ահա այդ ուրախ պահին եկավ ուշացած Մարտիրոսը՝ Վարաժի հարկանք, քրանաթոր, կտրմրած: Նա մշմշում էր, հեռում և մեջքին քարշ տալիս մի հաստ ու ծանր մուշտակ, որ փաթեթ էր արել: Նա զինված էր մի ահագին մկունգով, որ նրա միակ զենքն էր:

— Այ բարո՛ւ, բարո՛ւ, եղբա՛յր Մարտիրոս, — ձայնեցին արտաշատցի երիտասարդները, — հրամայի՛ր, հրամայի՛ր:

— Հը՛... — հեաց Մարտիրոսը, — գունդս... որտե՛ղ է գտնո՞ւմ...

— Վա՛յ, եղբա՛յր Մարտիրոս, այս ո՛ւր էսպես... ի՞նչ կա, ի՞նչ գործով, — հարցրեց Մաղքոսը մոտենալով:

— Գո՛ւնդս, է՛, գո՛ւնդս, — հեաց ու նվաց Մարտիրոսը:

— Գունդդ ա՛յ խորովվում է դիմացը՝ առանց շամփուրի: Նրստի՛ր, նստի՛ր, հոգնի՛ր մի քիչ, շատ ես հանգստացել ճանապարհին:

Մարտիրոսը նստեց գետափին, արտաշատցի տղաների մոտ: Նրա գեր մարմինը պարզապես տանջվում էր շոգից, բեռից և հոգնությունից:

— է՛, ցուրտ չէ, եղբա՛յր Մարտիրոս, — քաց չէր թողնում խեղճին Մաղքոսը, — դու ինձ ասա, էդ հաստ մուշտակը որ հագնես՝ բա չե՞ս մրսի:

— Ի՞նչ անեմ, — նվաց՝ չհասկանալով Մաղքոսին՝ Մարտիրոսը, — ազդ է կործանվում:

— Որտե՛ղ, — սուտ վախեցավ Մաղքոսը, — ազա՛յք, վե՛ր կացե՛ք, գնանք ազատե՛նք:

Արտաշատցի տղաները Մարտիրոսին դմաչուով ջրը հրամցրին և առաջը հաց ու պանիր դրին: Մարտիրոսի դեմքը մաքրվեց: «Ապրե՛ք», — ասաց ու սկսեց ուտել: Սովել էր սաստիկ:

— Եղբա՛յր Մարտիրոս, տես լա՛վն է, — հարցրեց Տիգրանը, — Սպարապետի խոհարարն է խորովել, — ու խորովածը լցրեց նրա առջև:

— Զե՛ն ես առնում, — բամբ ծիծաղեց Մարտիրոսը, — հո՛, հո՛, հո՛... Սա Սպարապետի խոհարարի ձեռքը չէ: Սրա խոհարարին Հայոց աշխարհի սահմաններից մի ասի տեղ ներս չպիտի թողնել:

— Ինչո՞ւ:

— Շունչը չգիտե խորովածի: Խորովելիս չի հալվել: Կա՛ չորս հարյուր հիսուն, կա՛ երեք հարյուր:

— Երեք հազար,— կցեց Մաղքոսը:

— Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛,— վիպխաց Մարտիրոսը,— երեք հազարը ածուխն է, խելքի՛ տոպրակ:

• Վարածն ու Մարկոսը պահեստի նժույգների հոգսով բռնված՝ կռվում էին իրար հետ:

Հանկարծ հրապարակի դիմացը իրար խառնվեցին և կծիկ դառած մեջտեղ եկան մի խումբ զինվորներ: Բոլորը վազեցին տեսնելու թե ինչ կա այնտեղ: Կորյունը գլուխը կոխեց զինվորների արանքը և խցկվեց ներս: Եվ տեսավ մի խումբ գուսաններ սաղավարտով, զրահով, սրերով, բամբիռներն ու փանդիռները ուսերին գնում էին դեպի Վարդանի վրանը: Դժխոն որոնում էր Արծվիին: Նժույգը պարանը վիզը գցած տարավ գետափով բավական տեղ, բայց նրան չգտավ: Գնաց գետի հոսանքով վեր և տեսավ Արծվիին, որ իր օգնականի հետ լվանում էր երկու նժույգ:

— Արծվի՛, ինչո՞ւ ես եկել այտեղ,— հարցրեց Դժխոն:

— Ներքևը պղտորել են,— ժպտաց Արծվին:

— Կթողնե՞ս իմն էլ լվանամ այտեղ:

— Լվա, մենակ ներքևում:

Դժխոն արագ լվաց նժույգը և բաց թողնելով խոտի վրա՝ մոտեցավ Արծվիին, որ լվանում էր Վարդանի նժույգը:

— Քե՛զ մատաղ, հոգյակ «Վիշապ», Սպարապետի՛դ մատաղ,— գուրգուրոտ խոսքերով բռնեց նժույգի բաշը և համբուրեց վիզը Դժխոն:

Արծվին հալվեց խանդաղատանքից:

— Արծվի, ի՞նչ է ասում Սպարապետը, կհաղթե՞նք:

— Կհաղթենք,— հավատով ասաց Արծվին:

Եվ «Վիշապին» տանելով ափից մի փոքր հեռու, բաց թողեց և ինքը առաջ ընկնելով՝ սկսեց վազել: Նժույգն հետևից վազեց այնքան, մինչև չորացավ:

Արծվին վերադարձավ Վարդանի վրանը, նժույգները կապեց ծառին և զարի տվեց: Դժխոն կանգ առավ զարմացած: Զորքը ողջ հրապարակը շրջան արած, ոգևորված լսում էր գուսաններին, որ ընկել հրապարակի մեջ՝ հանդես էին բացել: Վրանում նստած էր Վարդանը շրջապատված նախադարձերով, կողքին բազմել էր Մեծ

Տիկիներ մյուս տիկիներով և գեղջկուհիներով, իրար գլխի էին հա-
վաքվել արտաշատցիները, աաթոնցիները և մյուսները: Արծվին
ու Դժխոն երգախաղի այն տեղին հասան, ուր գուսանները հա-
փըշտակման, հուման կրակի մեջ պատկերաձեցնում էին երկու քա-
ջերի օրհասական կոիվը իրար դեմ: Նրանք մատներով, բռով զար-
կում, ծնծում էին իրենց բամբիռներն ու փանդիռները, արագ
գնում-զալիս էին լայնաքայլ, ընդոստ ետ շրջվում, ոտներով դոփում
գետինը, ցնցահարում գործիքները և ոգում բարձրաձայն: Դա հին
ռազմական երգ էր քաջության, կռվի հաղթության բերկրանքն ու
պարտության դառնությունը պատկերացնող մի վեպ, որ մարտից
առաջ նվազում երգում էին գուսանները: Նրանք երգելով, լարե-
րին բռունցքելով՝ դրանց վզոցներին ու փնթփնթոցներին էին նմա-
նեցնում թիվերգի հղանակն ու բառերը՝ դարձնելով այն լարաձայն
բառախաղերի մի մրրիկ, որ ազդում, սաստում էր, երբ դրան էլ
միանում էր գուսանների հրամայող, շեշտակի դիմախաղերը:

Չկա՛ կովում հաղթող երկու,
Մե՛կն է հաղթող, պարտվող մե՛կը,
Քա՛ջն է հաղթում, պարտվում հե՛զը:
Ժա՛մը ժամե՛ց, տարածամե՛ց,
Հաղթի-պարտի գամը գամե՛ց.
Օրհասն ասաց՝ զա՛մրկ,
Սև բախտն ասաց՝ ա՛մա,
Սև գիրն ասաց՝ մա՛մհ,
Սև մահն ասաց՝ եղա՛վ,
Չափ ու պատժի լրումն առավ,
Քը՛մբ, թը՛մփաց թմբից ի թումբ,
Գնաց փովեց դաշտովը մեկ:
Պա՛րտ պարտըվեց, ջա՛րդ փշրվեց,
Կործ կործանվեց, մահ տարածամ,
Այսպես բամբոի լարը վիպեց:
Քաջ քաջորդի, թե կովում ես՝
Հզոր մի զարկ վզին, մի զարկ,
Թե քաջարանց սուր ունես սուր՝
Փրթիր՝ փթի փթիթն հասակ:

— Քա՛ջ խոսք...

— Ապրե՛ք, — գոչեց զորաբանակը:

— Սպարապե՛տ, արև՛դ երկար, — ձայն տվեցին ամեն կող-
մից:

Գուսանները վերջացրին և վզներից կախ բամբիռներն ու փանդիռները թափահարելով եկան գլուխ առնելու Վարդանին և կանգնեցին քրտնաթոր, կարմիր:

Վարդանը դարձավ զինվորներին.

— է՛, վախկոտներ, լա՛վ գովեցին ձեզ գուսանները:

— Վախկոտի հնարը չկա, Սպարապետ,— ասաց Մանուկը:

Զորքը ծիծաղեց: Ավագները ծամածռեցին դեմքերը՝ զգուշանալով չափից ավելի ծիծաղել զինվորների մոտ: Իսկ ժողովուրդը գորովանքով նայեց Վարդանին, որ անհոգ երեխայի պես զվարճանում էր:

Այդ միջոցին ճանապարհին երեացին մի խումբ հեծյալներ: Նրանք քալիս էին հապճեպ ընթացքով:

— Դաշնակիցներից լուր կլինի,— ասաց Շմավոնը կենդանացած:

Հեծյալները ըստ երևույթին շատ էլ ուժ չունեին իրենց նժույգներին մեծ արագություն հարկադրելու: Երբ մոտեցան՝ Աստուր բացականչեց.

— Հազարապետ հայրի՛կը:

Եկավ Հազարապետը մաշված, հոգնաբեկ, դառնացած: Վարդանը իսկույն կռահեց անհաջող դեսպանությունը և միայն ասաց.

— Ողջ եկար և փա՛ռք աստծո...

— Ողջո՛ւյն զինվորելոց,— ասաց Հազարապետը արտասովորից աչքերով:

— Եկ հանգստացիր, կմարտնչենք և տոռնց Բյուզանդիայի,— ասաց Վարդանը:

Հազարապետը, որ իր վերջին ուժերով մի կերպ հասել էր հեռուից՝ նստեց ուռննու ստվերի տակ և շատ համառոտ պատմեց իր տվալտանքները Բյուզանդիայում և կայսրի մերժումը օգնության: Հմայակն ու Մերուժան Արծրունին լռությամբ վկայեցին Հազարապետի զեկույցը:

Տեսնելով, որ այս տխուր դեպքը ազդեց նախարարների տրամադրությանը՝ Վարդանը ասաց.

— Գուցե հասնեն վրացիները և աղվանները:

Ճաշվա շոգը նեղում էր տակալներ Զորաբանակը ծվարեց քարերի, ժառերի, թփոտների մեջ, գետափին: Զայնները լոռեցին:

Պառկել էր Պողոսը Սրապի, Հովհաննես Կարապետի կողքին և

նայում էր ծառի տակ արթուն նստած միականի Սահակին, որին ոչ ոք քնած չէր տեսնում: Ավելի հեռուն նստած էին Խանդութը, Անահիտը, Ասողկեր, Մամիկոնյան տիկինները՝ Մեծ Տիկնոջ շուրջը: Պողոսի ուշքն ու միտքը այլ բանի էր: Նայում էր իր առջև խոնված բազմության՝ հարազատ շինականներին, ոտաբորիկ գեղջկուհիներին և սիրտը մղկտում էր: «Ա՛խ, ի՞նչ բան ունեն սրանք այս տեղերքը», — ասաց մտքում Պողոսը: Սովոր էր միշտ նրանց տեսնել շինական ծանր գործի մեջ՝ քամուն, շոգին, ցրտին, անձրևին, արտաքին և ներքին բռնության տակ ճնշված՝ իրենց հավերժական պայքարը մղելիս համառ բռնության դեմ: Հիմա կամաց-կամաց խոտհունձը կհասնի ամենուրեք: Հետո էլ հողը կբերի, կտնքա՝ «բեռը վերցրե՛ք»: Բայց սրանք բոլորը թողել եկել ընկել են սար ու ձոր, կռիվ են դնում պարսիկների դեմ:

Դաշտերից հով փչեց արտերի բույրով: Պողոսը խորը շունչ քաշեց: Հարազատ, անուշ էր այդ շունչը: Պողոսի միտքը գնաց հայրենի Տարոն, խաղաղ անդաստանները, որ լայնորեն հորիզոններից գալիս լցվում են շուրջը ոսկեծուփ արտերի, ջրերի, հովերի շշուռջներով: Հիշեց հանդիսավոր անդորրը այդ անգաստանների, ուր ծղրիղները ծղրում են իրենց անվերժանելի լեզվով և ջրերը քրքշում քարերի մեջ: Հողի կյանքը դեղում է առողջությամբ, վայելքով ու բերկրանքով: Պողոսն անգամ առավ հողի բույրը: Եվ այնքա՛ն կենդանի էր այդ բույրը և նրա կարոտ զգացումն այնքա՛ն ուժգին ճմլեց Պողոսի սիրտը, որ չլիներ այս արհավիրքը՝ կթռչեր նժույգի վրա, կսլանար տուն, կընկներ բերանքսիվայր հողի վրա, այդ մութ, լայն, խորախորհուրդ հողի վրա, գլուխը կդներ նրա ջերմ կրծքին և կքներ հողի անուշ քնով: Հողի քնով, որ երբ կաշում ես նրա կրծքին՝ շունչը լցվում է հոգուդ մեջ: Պողոսը հոգեվին գնաց կորավ իր դաշտերում:

Պողոսը հողապաշտ էր. նա այդ գիտեր: Բայց լավ չէր գիտակցում թե ինչու: Նա իրեն երբեք այդ հարցը չէր տվել: Բայց իր հոգու շատ խորը գաղտնարանում զգում էր, որ այդ հողը նրա հոգում միայն հող չէր, այլ շատ և շատ ուրիշ բաներ, որ Պողոսը չէր կարողանում պարզորեն տեսնել իր մեջ:

Ահա հեռվում, շենի երդիկներից խաղաղ գեպի երկինք էին ոլորվում կապույտ ծխի ալուները: Ահա սալլեր են դուրս հոսում շենից: Նախշուն հարսնուկներ, պառավուկ տառիկներ, ջլապինդ

Երիտասարդներ հանդ են դուրս գալիս: Արտույտը ճիւղւում է ջինջ օդի մեջ: Եղեգնը մտածկոտ կախւած է հստակ ջրին: Ահա սեասաթ Սասունի շղթան՝ մարգարտափայլ ամպերի գոտին վրան: Ահա մի ընդարձակ, մութ օթեան շենում. բութը կատաղում է երդիկից վերև, բայց տաք է ներսը, նստած են շինականները երկշարք և ունկընդրում են աշխույժ վիսպասանին, որ ոգի առած վիպում է Արտաշեսի և Արտավազդի ողբերգությունը: Հափշտակված բազմությունը շնչում է վեպի հետ, նրա հետ ելեէջում: Ահա օրորվում է արնագունյն կանաչը մամռոտ շիրմաքարերի արանքում: Ում շիրիմներն են: Ոչ ոք շենում չգիտե: Բայց խորին ծերունիներն ուսում են թե դրանք իրենց շենի քաջարի նախնիներն են, որոնցից շատերն ընկած են եղել ռազմի դաշտերում: Նրանք փրկել են Տարոնի դաշտը: Հետո ծավալվում է երազը անվերջ: Սեւշիկ երեխաներ են վազելով անցնում գնում շենամիջով, ծիծաղում են աղջիկները աղբյուրի գլխին: Անվերջ, անվերջ մարդիկ, ծառեր, երկինք, մշուշ ու Բզնուեյաց ծովը, ալիքների արծաթը... Հանկարծ մի ստրասափ գագաց Պողոսը: Այս ամենը չպիտի լինի, պիտի ոչնչանա, շեները դառնան հրդեհի ճարակ, մարդիկ, անասունները քշվեն գերի, ավերակ մնան շեներն ու վանքերը: Էլ չես տեսնի ո՛չ հայրենի հող, ո՛չ խաղաղ բուն՝ հրաշքներով լցված աստղաշիթ երկնքի տակ: «Ասա աշխարհքը, — խոսեց յուրովի Պողոսը, — ախր աշխարհքն են ոչնչացնում անիծվածները». սարսափելի բան էր տեսնում Պողոսը այդ դատարկության մեջ աշխարհի ոչնչացումից հետո: «Մարդ որ մենակ ինքն է մեռնում՝ գոնե իրենից հետո աշխարհքն է մնում կենդանի: Մնում է հարազատը, հարազատը չէ՛ հայրենակիցը, օտարը, մարդը, շունը: Աշխարհքը շունն է... Ապա որ ինձ հետ աշխարհքն է մեռնում՝ ա՛յ իսկական մահը... Մարդ իրենով չի մենակ կենդանի, աշխարհքով է կենդանի: Թող աշխարհքը մնա՝ գա էլ կյանք է: Ապրենք աշխարհքով... Աշխարհքը կյանք է...»:

Առանձար սեպուհից մի փոքրիկ ջոկատ եկավ Վարդանին հագորդելու, որ թշնամին բանակ է դրել Ավարայրի դաշտում, Տըղմուտ գետի ափին և ըստ երևույթին չի շարժվելու:

Վարդանը հրամայեց անմիջապես ճանապարհ ընկնել. և արագ ընթացքով:

— Այս երեկո հասնենք ճակատ: Թշնամին գիշերային մարտ չի տա, մենք կհանգստանանք:

Զորաբանակը շարժվեց արագ: Ժողովրդական զնդերը մեծ աշխույժի մեջ էին՝ դեռ գուսանների ազդեցության տակ: Կատակում էին, երգում, ուրախ բացականչում:

Դիմացը մի բարձունք ծածկում էր ինչ-որ մի տարածություն: Վարդանի զորագունդը անցավ: Ժողովրդական զնդերը իրենց ուրախ զրույցի հետ էին և ուշադրություն չէին դարձնում ճանապարհին:

— Հովհաննես՝ս Կարապետ, ձայնդ չի լսվում:

Հովհաննես Կարապետը վառվռուն աչքերը դարձրեց շորս կողմ: Եվ այն է՝ պատրաստվում էր երգել՝ հաստն բարձունքին և շրջվում էին մյուս կողմը: Բացվեց ընդարձակ մի դաշտ:

— Անտա՛ռ, շինականնե՛ր,— բացականչեց Սրապը:

— Անտա՛ռ,— ձայնեց Պողոսը,— տո՛ւնդ շեն, թշնամի՛ն է...

— Հա՛ա՛ա՛,— երկարաշունչ ձգվեց գնաց բազմության մեջ:

Նայեցին: Հեռուն, լեռներով շրջափակ մի ընդարձակ դաշտավայրում մեծ անտառի պես սևացել էր թշնամու զորաբանակը:

Բոլորը լռեցին և լրջացան: Միայն լսվում էր նժույգների ոտնատրոփը, որ չափով՝ շրը՛ֆ, շրը՛ֆ՝ ծծծում էր ճանապարհի խիճերն ու ավազը:

Պատերազմը շնչեց դիմացի հանդիսարանից: Մենավոր մի մատուռ դուրս լողաց աջակողմյան փոսից: Կույսեր դուրս եկան այնտեղից և խաշակնքեցին զորաբանակին: Վարդանը ինչ-որ բան խոսեց Հազարապետի հետ:

Հազարապետը վճռական շարժումով ետ շրջեց նժույգի գլուխը և արագ հասավ հետևից եկող կանանց զնդին: Հավասարվելով Մեծ Տիկնոջը՝ ասաց ազգու ձայնով.

— Մե՛ծ Տիկին, Սպարապետի հրամանն է, որ մենա աչա մատուռում, մինչև մեր վերադարձը:

— Աղաչում ենք, Մեծ Տիկին,— շրջապատեցին նրան կանայք:

Մեծ Տիկինը սթափվեց, խիստ նայեց Հազարապետին և հնազանդ գնաց նրա հետևից դեպի մատուռը: Կույսերը հոգատար շարժումով վազեցին ընդառաջ և Մեծ Տիկնոջը տարան մատուռ: Նա նայեց զորաբանակին, Վարդանի կողմը, խաշակնքեց նրանց և գնաց մատուռ: Հազարապետը միացավ զորագնդին:

Երեկոն թանձրանում էր Ավարայրի գաշտավայրում և ստվերները սողոսկում էին Արտազ լեռների ժրծորներից դեպի հարթու-

թյան երեսը, ուր լայնագունգված եկել ու ծանրումն՝ շոքել էր պարսից զորաբանակը: Զանգվածներով ամփոփված գահիշների ու վրանախմբերի մեջ, պարսից զորքը գունդ առ գունդ ափերից ելած զարնան ջրերի պես սկսեց թափվել իրար մեջ, իրար հետև և առաջանալ դեպի ճակատի գիծը, Տղուտ դետի եզերքը: Գետի այսափնյա եզերքին տարածվեց հայկական զորաբանակը և նա էլ սկսեց տեղաշարժվել, դասավորվել մեջմեջ, իրար կողքի, իրար հետև: Երկու բանակների միջև գոյացավ մի լայն անջրպետ շամբուտների ու գետի գծով:

Վարդանը՝ շրջապատված նախաբարենների ու սնպուհների համահարգով բարձրացավ մի բլրակ և հայացքով չափեց պարսից զորաբանակը: Ծակատը արտակարգ ձգված էր: Հայերի ձախ թևի գիմաց թանձրանում էր զորքերի մի ուժեղ համագունդ՝ բազմաթիվ դրոշների խմբվածությամբ: Դրանից դեպի աջ սկսեց շարվել միջոցը (կենտրոնը), որից դեպի արևմուտք սրտը ընդհատումներով շարժավորվում էր պարսիկների ձախ թևը: Աջի և միջոցի հետևը համագունդ, առանձնակի կանգնեց պարսից տեսադասն գունդը: Իսկ ավելի հեռուն, դրա հետև ամբողջաբն թաղաքի նման կառուցվեց փղերի ռազմաջոկը:

Վարդանը անհասկանալի հանգիստ ու անշտադ սկսեց դասավորել զորաբանակը: Երկար խորհում էր և խորհրդակցում թե ո՞ւմ նշանակի զորագլուխ ձախում, միջոցում և աջում: Առաջարկեցին ձախում Ատոմին, որը այդպես էլ հույս էր դրել և սրտատրոփ սպասում էր Վարդանի հավանության: Սակայն Վարդանը հարևանցի նայեց Ատոմին և անտարբեր առաջարկեց Թաթուլին և սրան զորավիգ՝ Տաճատ Գնթունուն: Ատոմը վիրավորվեց, բայց շխտեց: Այս երբ անցան միջոցի և աջի զորագլուխների ընտրության՝ Ատոմը զարմացավ, երբ նշանակվեցին միջոցում Ներշապուհը և սրան զորավիգ՝ Արտակ Մոկացը: Նա վստահ էր, որ գոնե աջը կստանա ինքը: Բայց աջի համար ընտրվեց Խորենը, զորավիգ Արսենը: Երեք զորքերը որոշվեցին իբրև առաջամարտիկ հիմնաշարք: Հաջարպետը մնաց վերջապահում: Նա շառարկեց:

Վարդանը նկատեց Ատոմի վիրավորվելը, բայց ցույց չտվեց ոչինչ: Կազմելով վերջապահը իր գլխավորությամբ՝ Վարդանը զորավիգ նշանակեց Համազասպին և Արշավիրին: Ատոմը մնաց գուրսը կամ ինչպես ինքն էր սպասում՝ եղած զորագլուխներից մեկի

աջակից: Ի՞նչ բան էր սա: Մոռացա՞վ, անտեսե՞ց իրեն Սպարապետը: Վճռեց անմոռունչ ընդունել այդ անտեսումը և գնալ մեռնել կռվում իբրև քաջ զինվոր: Ինքնասիրության տեղ չէր և ոչ ժամը...

Վարդանը խոր նայեց Ատոմին և առաջ կիսաձայն.

— Կլինես վերջապահում, իշխանիկ:

— Հրամանդ, Սպարապետ...— շշնջաց Ատոմը հնազանդ:

Այնուհետև մնացած իշխանական տների ներկայացուցիչներին բաժանեց այս չորս զորագնդերին աջակից և ապա սկսեց լուրյայն դիտել պարսից բանակի շարժումները: Զորադուխներն ու զորավիգներն սպասում էին, որ Վարդանը իրենց արձակի: Նրանք շտապում էին բռնել իրենց դիրքերը, որ թշնամին հանկարծ չհարձակվի: Վարդանը հանգիստ բացատրեց, որ շուտով կմթնի և ճախուտները կվտանգեն գիշերային կռվի ամեն շարժում: Միայն աջակիցներին արձակեց, որ գնան իրենց դիրքերը:

Արտակարգ շարժում սկսվեց պարսից աջում: Զորադուխները հայացքներն ուղղեցին այն կողմ:

— Սյունի դրոշմները,— հանկարծ ձայնեց Թաթուլը:

Բոլորն աշխուժացան.

— Ո՛ւր է, ո՛ւր...

Թաթուլը ցույց տվեց պարսից զորագնդերի միջից տառաջացող մի զորախումբ, որ հալիս էր խառն գրոշներով, որոնք հենց մի փոքր ևս մոտեցան՝ երևաց, որ պատկանում են վասակյանց զորագնդերին: Ընտիր երիվարներ Թափահարելով հպարտ գլուխները՝ եռանդագին, ախորժով եռում էին դեպի ճակատը:

— Քաջամարտիկ են բայց,— խոսեց ինքն իրեն Վարդանը:

— Զախի վրա է ծանրանում,— նկատեց ներշապուհը:

— Այո, ձախի վրա,— կրկնեց Վարդանը խուլ:

Դիմացը ողջ Ավարայրում եռում էր, խլթխլթում պարսից զորաբանակը իր կավե աման գլխանոցներով, օդը ծակծկող նիզակներով, գլուխները վերովարող նժույգներով և բազմազան զանազան զորագնդերով:

Մուկն ընկավ: Մռայլվեց Ավարայրի դաշտավայրը իր շրջափակ լեռներով, իր սևազանգված զորաբանակներով: Անտղերի նվաղուն լույսը հագիվ տարտամորեն գծազրեց Տղմուտի շամբուտներ:

բը ու ափերը երկու բանակների միջև: Դետի հայնկուսից շարունակական մի խուլ հեղեղի ձայն էր հասնում՝ մերթ ուժգնացող, մերթ նվազող: Դա թշնամու զորաբանակն էր, որ հարափոփոխ, դավադրորեն դասավորում էր իր զորագնդերը: Եվ քանի գնում զանգված առ զանգված մթնում էր նա, լցվում, թանձրանում, տարածվում:

Մավալվում և տեղավորվում էր նաև հայոց զորաբանակը, որ Տղմուտի մատուլցներից առաջացավ և գետափի երկայնքով գնաց տարածվեց ու կանգնեց թշնամու դիմաց: Վարդանը հրամայեց, որ ժողովրդական գնդերը համագումդ կանգնեն պահեստի զորագնդերի հետ իր հետևը, Մամիկոնյան զորագնդի կողքին: Միասին իրար կողքի կանգնեցին Հաբել Նահապետը, Առաքելը, Սահակը, Խանդուբը...

Վարդանը մոտեցավ ժողովրդական գնդերին: Նկատեց, որ նրանց ավելի նվազ էր ազդել ճանապարհը, քան զինվորներին: Ամենից առույգ երեացին կանայք, և նրանց նայելով հետզհետե սկսում էր ամրապնդվել իր հավատի մեջ, որ նրանք լավ կկռվեն: Վարդանը ճանաչում էր իր երկրի կանանց, և նրան այդ չէր զարմացնում:

Նայեց նրանց Հազարապետը և չդիմացավ:

— Խնայի՛ր սրանց, Սպարապետ, թող մնան վիրակապ...

Վարդանը բլրակից ջանում էր հետևել խավարի մեջ շարժվող սեինքների տեղաշարժումներին: Միջոցի կողմը նշմարելի էր. աջ թևը չէր երևում:

Վարդանը գնաց ձախ թևը՝ տանելով իր հետ զորագլուխներին՝ Խորենին, Ներշապուհին և Քաթուլին: Այդ միջոցին թշնամու աշում թանձրախիտ մի զանգված համրատատան եկավ մթնեց մնաց:

— Այս որտեղի՞ց բերեց վահանակիրը, — հարցրեց Վարդանը անհանգիստ, — սա աշումն էր:

— Երևի մատյան գնդի հետևից, — ասաց Ներշապուհը:

— Այնտեղ վահանակիր չունի, — ասաց Վարդանը և դարձավ Զոհրակին, — հասի՛ր ա՛յ, հարցրու Ընծայնոց իշխանին՝ ի՞նչ գնե՞ք շարժվեցին. դեպի ձախը:

Զոհրակը սլացավ թիկնապահի հետ:

— Ի՞նչ դավ է նյութում վահանակիրը նետելով ձախ,—հարց տվեց Խորենը՝ ջանալով ըմբռնել այդ շարժման իմաստը:

— Ծանրանում է ձախի վրա,— ասաց Ներշապուհը:

Անցավ գիշերային ժամը «մթացյալն», եկավ ժամը «շողա-վոտն»: Զորաբանակը հեռում էր, և ձայները ճնշված էին: Հոգնաբեկ զինվորները միայն հրամալնի ուժով շէին քնում: Բայց քունն անհրաժեշտ էր: Եվ Վարդանը ավելի միամտվելով, որ գիշերը չի սկսվի ճակատամարտը՝ հրամայեց, որ զորաբանակը հանգստանա: Միայն խստիվ հրամայեց քնել հերթով և ամեն արթուն զորագունդ գնա ճակատի գիծը՝ զգոն և պատրաստ ամեն անակնկալի:

Թափանցել, ըմբռնել ողջ ռազմաճակատը, նրանում թաքնված գաղտնիքը,— լարում էր ամենքին: Բայց Վարդանը մի կողմից ճգնելով մտքի գերագույն լարումով գուշակել թշնամու մտադրու-թյունը և լավագույն հակահարվածներ պատրաստել նրա ամեն մի շարժման դեմ՝ միաժամ իր հոգով այլ խոհեր էր անցկացնում: Որ այն գործը, որի համար Ավարայր էր եկել հայ ժողովուրդը՝ թերևս պիտի կատարվի բոլորովին այլ իմաստության տնօրինու-թյամբ, քան կարող է ըմբռնել մի մարդու մարդկային միտքը:

Միայն մի բան հեռավոր կրակի նման պլպլում էր նրա մոռյլ հոգում: Նա մի իմաստության էր հասու դառնում: Մի գերագույն միտք, որ նրան քաշում էր դեպի հեռավոր ապագան, դեպի հայոց ժողովրդի գերագույն ճակատագիրը: Նա վճռում էր, և այս միտքը վաղուց էր առկայծում նրա հոգում, վաղուց, և՛ Ողականում, և՛ Արտաշատում, և՛ Աղվանքում, և՛ վերադարձին:

Զոհրակը վարգելով եկավ.

— Ընծայնոց իշխանը հայտնեց, որ իր դիմացի վահանակիրը շարժվեց ձախ և այս պահիս իր դիմացը թեթև է:

— Ընթանա՛նք,— ասաց Վարդանը և նստելով նժույգ, վա-րգեց դեպի միջոցը:

Զորագլուխները հետևեցին նրան: Հասնելով միջոցը՝ նկատեցին մեծ կուտակումն աղեղնավորի, որի հետևը լցվել էր թեթև հեծելազորը: Այդտեղից գետն անցնելու պարզ ցուցադրումն էր դա, որ շարժեց Ատոմի ժպիտը:

— Ուրեմն խաբանքը միջոցում է. այնտեղից է գալու հա-րվածը,— ասաց Ներշապուհը և սպասեց, թե ինչ կասի Վարդանը: Վարդանը սակայն լուռ և մտասույզ դիտում էր:

— Միջոցից չի հարվածի,— նկատեց Ատոմը մտադրաւով,— կվախենա ճախուտից,— մի պահ մտածեց Ատոմը և ապա լրացրեց,— անշուշտ անտարակույս բուն խաբանքը աշումն է:

Վարդանը խանդաղատանքով նայեց գեղեցիկ ու խելացի երիտասարդին: Ժպտաց յուրովի և լուռ մնաց՝ կրկին:

Զորագլուխներն ևս տագնապով՝ ընկան իրենց տանջող մըտքերի հետևից:

Վերջապես Վարդանը անցավ «գաղանին խոցելու» իր մտքին: Ճանապարհին, որ հույս ունէր այդ իրագործել այնուամենայնիվ կանոնավոր զորքի միջոցով՝ ահեղիւրեն մեծ սլարսկական զորաբանակը ստիպեց նրան մի կողմ թողնել այդ մարտակարգը: Եվ արագ:

— Ռամիկի մարտակարգ պետք է ընդունենք, աս ենք զինվոր-յալի,— ասաց նա՝ ազատվելով մտքերի ծանր բեռից և քթի տակ ժպտաց՝ կարծես զգալով ներշապուհի մտքերը, երբ սա կշտամբանքով և զարմացած նայեց իրեն՝ իբրև թե. «Ժամանակ ես գտել կատակելու»:

— Այստեղ ոչ մի այլ մարտակարգ չի բանի: Միայն զինվոր-յալի մարտակարգ — կռվել ի մահ...:

— Դա ահա վոր վտանգ է,— ասաց ներշապուհը:

— Դրանով միայն կհաղթենք. և կհաղթենք,— գիտմամբ շեշտեց իր ներքուստ համոզված հաստատուն միտքը Վարդանը:

— Տա՛ աստված, տա՛ աստված,— հեգնոտ և հուզված և միս-ժամ հնազանդվելով ասաց ներշապուհը, որի մեջ խոսեց խստակ-չաց զորականի կարգապահ հոգին:

— Տա՛ աստված,— հուզմունքով կրկնեցին զորագլուխները:

— Կտա աստված, ժողովրդի հետ է աստված,— հաստատեց իր միտքը Վարդանը,— պատերազմը ժողովրդինն է...:

Ապա դարձավ զորագլուխներին.

— Մինչև լույս անշուշտ փոփոխմունքներ կլինեն այլևայլ: Սակայն նրա հիմնական ռազմակարգը այն է,— գետի անցուղի-ները պինդ են իր աշում և ձախում, իր աշում նա վճռել է մեզ շթողնել ներս, իսկ իրեն՝ թողնել դուրս: Երկուսիս միջոցը փակ է. ճահիճ, և նա միջոցի ուժերը կտանի երևի կրկին մեր աջը: Բայց նա ձգտում է մեզ միջոցում կուտակել, ապա երկու թևով քաշել իրեն, գրկել, ճզմել: Զգո՛ւյ՛շ՝ թևերում...:

— Մենք էլ չկուտակվե՛նք միջոցում, — ասաց Ներշապուհը:

— Թողնե՛նք նրան այնպես կարծել՝ թե խաբում է, — ասաց Վարդանը և ինչ-որ վճռական մտքից թոխչք առած՝ հանկարծ մի շարժումով դարձավ դեպի իրեն շրջապատող նյութաբարեներին, ըստ երևույթին ոչ առանց ներքին ալեկոծման:

— Այս գիշեր և վաղը այլևս մենակ ենք այս վիթխարի ուժի առաջ: Որքան և դաժան է, բայց ասեմ ճշմարիտը: Բոլոր հնարքներից մե՛կն է միայն մեր ձեռքին, — տալ թշնամուն անսպասելիք: Այդ մտքով էլ գալիս էի ճանապարհին: Գազանին խոցել, ո՛չ սպանել: Այո, տյարք, նրան սպանելը վեր է մեր ուժերից: Կարե՛վեր խոցումն, հանկարծ, արագ, անհնարին ուժով: Խոցել նրան ի մահ այստեղ, քաշվել և զցել հետև... Թող գա մեր հետևից արյունաքամվելով: Խոցումը կտանք միջոցից, որտեղից նա չի սպասում: Կախվեցե՛ք թևերից այդ պահին ամեն զոհի գնով ու առաջ, ո՛չ ետ: Խոցվելուց հետո արդեն թշնամին կատաղած կընկնի մեզ վրա, և այստեղ է փորձությունն ու հանճարը — սկիզբ գնել կանոնավոր, մաշիչ, արյունաքամ նահանջի: Տոկացեք այստեղ արդեն: Տոկացեք: Թող ողջ Հայոց աշխարհը տոկա և կովի այնուհետ շարունակաբար, անվերջ լեռներում, կիրճերում, ամենուրեք: Ահա մեր վերջին փրկությունը, կասեմ՝ հազթությունը: Հավատացե՛ք սրան:

— Հրամա՛նդ, — ասաց Ներշապուհը գինվորական խոնարհությամբ՝ սկսելով ըմբռնել Վարդանի մտքերը:

— Եթե գազանը խոցվեց այնքան խորը, որ ես եմ մտադիր՝ թող այլևս արյունը չիթելով նա ընկնի հայոց ժողովրդի հետևից: Ժողովուրդը կշոքեցնի նրան մի տեղ: Արդ՝ ինձ է հանձնել ճակատագիրը այդ խոցումը: Կկատարեմ ե՛ս: Իսկ դուք կատարեցե՛ք ձե՛րը՝ գուք էլ արյունաքամեցե՛ք խոցված գազանին...

— Հրամա՛նդ, — կրկնեցին մյուսները՝ արդեն մտնելով ռազմական կարգի մեջ:

Վարդանը հոգեկան մեծ խռովքի մեջ սկսեց կրկին ու կրկին անդրադառնալ իր մտքին: Խոցելուն: Մինչև վերջ, մինչև այստեղ անգամ ողջ կովի արագափոփոխ ընթացքում նա զերազույն ճիգերով վճռում էր հարցը. խոցել՝ զորքի՞, թե՞ ժողովրդի ձեռքով: Թե՞ մեկը մյուսի հետևից: Թերևս միասի՛ն: Նա հույս ուներ, որ ճակատագրական առիթը, գերազույն պատահը կփայլատեսկի մի վայր:

կյանում, լուսավորելով հարվածի կերպը: Տաժանագի՞ն, մտատա՞նը ժամ...

Սակայն վերջին վճիռը տալուց առաջ նա որոշեց պրկելով հուսկ վերջին հնարը՝ վճռեց պահպանել կանոնավոր զորական ռազմակարգը և ապա միայն երբ կհասնի գերագույն վայրկյանը՝ կատարել կատարելիքը — տալ «ռամկական» հարվածը: Անսպասելիք...

Վարդանը դարձավ սեպուհներին.

— Հավաքեցե՛ք համագունդ՝ Մամիկոնյանը, Այրուծին, Ձմեռոցը, մի-մի զորաբաժին Արծրունյաց, Վանանդի զորագնդերից: Թշտունյաց, Խորխոռունյաց մեր կողմն անցածներին և համայն ժողովրդական գնդերը:

Սեպուհները գնացին:

Վարդանը վերջացրեց.

— Գիշերային հարձակում հագիվ լինի: Ծիշտը՝ չի լինի: Բայց համենայն դեպս արթուն, զգո՛ւն, մինչև լույս: Գնացե՛ք, աստված օգնական:

— Օգնական աստվա՛ծ,— ասացին զորագուհիները և մեկնեցին դիրքերը:

Մնացին Վարդանը, Հազարապետը, Արշավիրը, Համազասպը և Ատոմը: Երկար ժամանակ լուռ էին նրանք, ամեն մեկը իր մտքի հետև: Վարդանն սկսեց ավելի սթափ նայել իր վճռի վրա:

«Գազանին խոցել և հետևը գցած արյունաքամել»: Ասե՛լն է դյուրին... Եվ հետո՝ Վարդանը ասաց դրա միտքը, վճիռը միայն: Բայց նա կրկին ու կրկին ստուգում էր, որոշում թե ինչպես պիտի կատարվի այդ: Եվ կկատարվի՞ այդ: Զի՞ սխալվում նա արդյոք: Բայց Վարդանը հոգու պայծառատեսությունը ըմբռնեց, որ այդ ստույգ սխրագործությունը— «գազանին խոցելը»՝ պահանջում էր գիտակցորեն զոհի վտանգին ենթարկել որոշ առաջամարտիկների կյանքը: Սակայն ի՞նչ... Ոչնչանալ՝ ոչնչացնելու համա՞ր, հայ ժողովրդին դնել մեծ վտանգի մեջ, հայ ժողովրդին փրկելու համա՞ր: Ո՛չ: Բայց հիմա պետք էր մի մեծ զոհ: Վարդանը տանջվում էր այդ զոհի համար: Եվ Վարդանը վճռեց իր մեծ վճիռը,— հայոց ժողովրդի առաջ պարտական շմնալ: Վճռեց վտանգել իրեն և իրայիններին, և դրանով արժանի լինել վտանգելու հայոց ժողովրդին:

Եվ ահա, կանչեց նա և եկավ այդ առաջամարտիկը.— Խոցող

համագումարը: Վարդանը հրամայեց, որ բոլոր ժողովրդական զորագնդերը իրար մոտ կանգնեն և շարժվեն Առաքելի, Արթնի, Սահակի և Խանդավազի միացյալ հրամանատարությամբ: Կանչեց իր մոտ վերջիններին և հասկացրեց, որ ամենից պաշտ ու հարմարն այն կլինի, որ սրանք էլ իրենց հերթին հետևեին կանոնավոր զորագնդերին:

— Իմ հետևի՛ց, միասի՛ն, արա՛գ կհարվածեք մինչև վերջին սուրը, վերջին հնարը, վերջին զարկը:

Վարդանը ժպտաց մեղմ և մի փոքր տխուր կատակով ասաց Ատոմին:

— Այդպե՛ս, իշխանի՛կ, հասա՛նք այս օրին: Դե՛, ես ու դու զորականներ ենք, զավակս: Ես՝ հին, դու՝ նոր: Վայել չէ մեզ կանացի քնքշանքը, ոչ ևս է ժա՛մբ: Կտա՞ մեզ աստված հաղթություն: Կհանի՞ ինքն իրեն հայոց ժողովուրդը անդունդից՝ կերևա ո՛չ այն պահին, երբ մարտը կսկսենք, այլ երբ կվերջացնենք: Եվ կվերջացնենք երևի շատ ժամանակ հետո: Այսօր և այս դաշտում չէ մեր հաղթությունը, այլ մեր լեռների սրտերի մեջ: Եթե կրնկենք այստեղ և մերոնք կսկսեն խառնաշփոթը՝ հույսս դու ես և քեզ աջակից՝ շինականները և ովքեր կմնան կենդանի: Ամենավճռական թափով վերջապահովդ կմղվես մեջ, կանոնավոր նահանջի կրեռես խառնաշփոթը, շարունակ հարվածելով կնահանջես, կբաշես թշնամուն լեռները և կոչնչացնես:

— Հրամանդ, Սպարապետ, — ասաց Ատոմը հանգիստ լսելով Վարդանի ավանդը:

Լռեցին:

Հազարապետը աչքի տակով նայեց Զոհրակին: Նրա աչքերը թացացել էին:

— Խստադատան ես, Սպարապետ, — հանդիմանեց Հազարապետը Վարդանին:

— Հոգ չէ, նա Մամիկոնյան է... — ասաց Վարդանը և մի թեվով գրկեց Զոհրակին:

— Զավակս գիտե, որ հարսանիք չի եկել... — ասաց Վարդանը: Զոհրակը գլուխը դրեց Վարդանի կրծքին: Օղասպարի սառը հպումը կոշտ շոյեց նրա ճակատը:

— Ինչո՞ւ ես կանխագուշակում բախտդ, Վարդան, — ասաց Հազարապետը: — Դա աստված գիտե:

Վարդանը տխուր նայեց նրան:

— Հաղարապետ հայրիկ: Սրանք դեռ երիտասարդ են, բայց ես՝ ավելի հասակավոր և դու՝ օրերով լցված: Կոխնե՞ր չենք վարել ես ու դու, թե՞ չենք չափել զորաբանակաների ուժն ու կշիռը: Կատա՞կ է այս արհաժիրքը: Կոխվ ի մահ — ահա մեր հաղթու՞թյունը:

— Աստված քեզ օգնական... — խաշակնքեց երեսը Հաղարապետը և հռուչեց:

Դիմացը պարսիկների միջոցը շարունակում էր խտանալ: Ժամն սկսում էր անցնել դեպի «կամավոտն», և դեռ Վարդանը վերջնական ռազմակարգ չընդունեց: Նախ՝ սպասում էր Նյուսալա՝ վուրտի առաջնության ռազմակարգին: Մեծ շարժումներ չարեց՝ թույլ տալով, որ թշնամին իրոք ստանա այն տպավորությունը թե հայերը անհարակում են կամ չեն գուշակում հարվածների ուղհությունը: Եվ ապա նա կամենում էր թաքցնելով իր կռահումները թույլ տալ թշնամուն ավելի անզգույշ բացարձակ կացարեղ իր դասավորությունները և վերջապես մատնել փր հարվածների կռահված կարգը: Եվ դիտմամբ մեծ ուժեր կուտակեց միջոցում՝ հրամայելով զորագլուխներին պահանջած դեպքում զգոն պատրաստ լինել անմիջապես արագորեն գատվելու դեպի թևերը:

Թշնամին չէր դադարում ալեկոծվելուց: Շարունակ լսվում էր հեռավոր հեծյալ գնդերի ոտնատրոփ, զենքերի զրնգոց, խրխինջ, հրամանների սաստոց և մի մուտոց անդուլ, անընդհատ: Երկարօրչա հանգստի մեջ պահված զորքը կարող էր թույլ տալ իրեն մի անքուն գիշեր:

Արյունադուլն շահերի լույսերը ներկեցին թշնամու շարքերի խորքերը: Դրոշները խմբվեցին այնտեղ և հրապարակ գոյացավ: Հազիվ նշմարելի կետեր խլրտում էին այնտեղ, որից կարելի էր զուշակել ինչ-որ հանդես կամ արարողություն:

Նայեց Վարդանը: Փա նրան խիստ ծանոթ պատկեր էր: Մովսեսը հաղթության մաղթանքն էր կատարում, որին կհետևեր Նյուսալավուրտի հորդորներն ու քաջալերիչ խոսքը զորաբանակին:

— Տե՛ս, տե՛ս, — դառնությամբ ասաց Առաքելը իր կողքին նստածներին՝ ցույց տալով պարսից բանակի այդ տեսարանը, — դալիս են աշխարհք կործանելու, դեռ աղոթք է՛լան անում:— Վե՛ր կացեք, մենք էլ մեր խոսքն ասենք զորքին:

Վերցնելով իր հետ Արթենին, Սահակին, Խանդավազին՝ մոտեցավ Վարդանին։

— Սպարապետ, իրավունք տուր մենք էլ զնանք մեր խոսքն ասենք՝ զորքին։

Վարդանը հասկացավ Առաքելին։ Դա բարձրացրեց նրան։ Ռամիկ մարդը եկել էր կո՛ւմ հաստատու անխախտ։ Նա ուրախացավ, որ փորձության ալս գերագույն ժամին ճշմարիտ էր դուրս գալիս իր խոսքը, որ «պատերազմը ժողովրդինն է»։

— Գնացե՛ք, սի՛րտ տվե՛ք, — ասաց Վարդանը և ակնածանքով նայեց այդ հասարակ ռամիկներին։

Նրանք գնացին, մտան միջոցի և թևերի զորքի մեջ։ Անցնելով զինվորների շարքերի միջով և փոխնիփոխ մեկը մյուսի հետևից ձայն էին տալիս։

— Տղա՛յք, լա՛վ կովենք, կյանք շխնայենք հայրենիքի հա՛մար, տղամարդու կո՛ւմ տանք։

— Եկել ենք՝ լա՛վ կովենք, լա՛վ հաղթենք։

— Որ եկել ենք, ասել է կհաղթենք։

— Հաղթել ենք, պինդ ուրախ կացե՛ք։

Հետզհետե հրապարակ բացվեց։ Թշնամու հանդեսով զբաղված լինելը միամտացրեց նաև հայկակա՛ն զորաբանակին, և զինվորները առաջ եկան։ Եկան և ռամիկ գնդերից։

Առաջ եկավ Առաքելը և զիլ ձայնով գոչեց։

— Զինվորեն՛ր, հայրեն՛ր, եղբայրեն՛ր, որդինեն՛ր։ Կտակենք մեր սուրբ հայրենիին։ Կտակենք իրար՝ կենդանի մնացորդը բա՛րով տեսնի, բարով սիրի, բարով պահի հայրենին։

— Մեր աչքի՛ լույսի պես, մեր հոգու շնչի պես, — լսվեց զորքի միջից։

— Ամեն, ապրենք։

— Ապրենք ամենքս։ Արժանի՛ լինենք ազատության։

Ինչ-որ խլրտու՛ն անցավ զորաբանակի շարքերը մի ծայրից մյուսը։ Մի մեծ ջահ՝ լիզելով օդը ոսկի օձի նման և գալարվելով երկինք՝ մոտմոտեց դեպի զորաբանակը։

— Սպարապետ... Սպարապետ... — հարվածեց շշուշշ ծայրեծայր և զորագնդերը ընդոստ ոտքի ելան։

Ջահի լույսով ողողված գալիս էր Վարդանը, հետևից նախա-

րարները, 'Ասոդ Երեցը, կաթողիկոսը, Նղիշեն, Եզնիկը և սեպուհները:

Զորագնդերը սթափ ու զգոն նայեցին Վարդանին: Առաջ անցան ժողովրդական զնդերը: Փայլատակեց Նղիշեն բոցավառ դեմքով և խաղացկուն նժույզը ծառացնելով թռավ դեպի բազմությունը: Եվ գոչեց.

— Ողջո՛ւյն զինվորելո՛ց, եղբա՛րց իմ ի մահ ի կյանս, զինվորյաց հայրենի ազատության: Պատրաստվեցեք հաղթության. վաղը ձեր ձեռքով պիտի մեռնի հայրենյաց մահը: Կռվեցե՛ք ի մահ և թող օրհնյա՛լ լինի ձեր սուրն ազատության:

Բազմությունը գոչեց.

— Արդա՛ր, ամե՛ն...

Առաջացավ Վարդանը.

— Զինվորենե՛ր, եղբայրենե՛ր, ժողովո՛ւրդ Հայոց: Վաղը ազատության օրն է: Վաղը պիտի կռվենք: Եթե կան մեր մեջ թերահավատներ և վատեր՝, արձակենք՝ թող զնա՛ն մեզնից ի բաց: Իսկ քաջամարտիկները, որ պիտի մնան՝ աղաչում եմ և հրամայում եմ — եղբայրենե՛ր, քաջության հետ վատություն մի՛ խառնեք: Մի՛ նայեք թշնամու մեծության: Մենք կհաղթենք: Կհաղթենք մե՛նք, քանի որ մերն է արդարությունը: Կռվենք ի մահ, թող ազատվի հայրենիքը:

— Հրամա՛նդ, ամե՛ն, արդա՛ր... — թնդաց բազմությունը:

— Դե՛, հաղթություն, — ասաց Վարդանը և վարդեց դեպի այլ շարքեր, այլ հրապարակներ:

Ժամը «բավական» էր: Պահանջ էր զգացվում զգոն մրափի: Զորաբանակը լռեց: Լռեց նաև թշնամին: Բնությունը հաղթեց ամենքին:

Թիկնոց փռեցին բլրակի դալար խոտին, և Վարդանը ընկողմանեց վրան:

Դետերն էին, որ Տղմուտի ափին դեգերում էին՝ որսալով մթան մեջ ամեն մի ստվեր ու շարժում, և առաջապահ արթուն զնդերը, որ զենքերը պատրաստ նստել էին և դիտում էին թշնամու կողմը՝ պատրաստ ընդոստ ցցվելու նրա դեմ:

Զրադացի ուռննու տակ, մթության մեջ երկու ստվերներ՝ Ար-

տակն ու Անահիտը՝ կանգնել էին իրար դեմ և հրաժեշտի զրույց էին անում: Մի փոքր հեռու նրանց հսկում էր Յուդաբերը, իսկ քիչ հեռու իրար մոտ նստած լուում էին Զոհրակն ու Աստղիկը: Եկել էին Արտակի և Անահիտի տեսակցության պատրվակով իրար տեսնելու և չէին համարձակվում խոսել իրար հետ: Եվ իբրև թե Զոհրակն սպասում էր Արտակին և Աստղիկը՝ Անահիտին: Նստած էին քարերի վրա Աստղիկն ու Զոհրակը և լուում էին ամենախոր լուսթյամբ: Նրանք չէին համարձակվում նայել անգամ իրար՝ չմատնելու համար այն ամենը, որ լցվել էր նրանց սիրտը:

— Կհանդիպե՞նք իրար, իշխան, թե՞ վերջացավ... — հարցրեց Անահիտը անձկությամբ:

— Կհանդիպենք, Անահիտ, — պատասխանեց մի փոքր ուշացնելով Արտակը:

Անահիտը չհարցրեց թե երբ և որտեղ: Արտակն էլ չբացատրեց թե ինչպես կլինի այդ, բայց երկուսն էլ հոգեկան ինչ-որ անդորր զգացին այդ պատասխանի մեջ: Միայն Անահիտը, որ հույս չուներ Արտակի կենդանի մնալուն, չհարցրեց թե ի՞նչն է ներշնչում Արտակին այդ հավատը: Բայց նրան բավ էր այդ հավատը, որ նա խաղաղվեր: Եվ նա չհարցրեց Արտակին, թե արդյոք խորհո՞ւմ է մահվան մասին: Չհարցրեց, որովհետև ինքն էլ չէր խորհում: Արտակն էլ իրոք այդ օրը զարմանալի չէր խորհում մահվան մասին: Եվ դա հուսահատությունից չէր: Դա ընդհակառակը՝ ուրախությունից էր և հոգու խաղաղությունից: Նա ինքն իրեն էլ հարց չտվեց թե ինչո՞ւ չէր խորհում մահվան մասին: Նա հույս ուներ Անահիտի հետ հանդիպման ոչ հանդերձյալ աշխարհում: Բայց և որտե՞ղ: Այդ էլ չէր խորհում: Նրան այդ պահին տոգորել էր միայն մի խոր, անըմբռնելի, կարծես տարտամ՝ բայց միաժամ և ուժեղ զգացում — «մենք կհանդիպենք»: Եվ դա այլևս խոհ չէր, որին հաճախ դիմում էր Արտակը և գիտակցորեն իմաստասիրում: Ոչ: Սա չէր հանդուրժում այլևս ոչ մի խորհումն, չէր էլ թույլ տալիս տարակուսանք և կասկած: Սա գալիս էր մի հզոր, ներքին բանից: Արտակն զգում էր այդ բանը: Այնտեղից էր նաև իր սերը, իր ուրախությունը, հավատը, հույսը և աներկյուղությունը մահի: Արտակը այնքան էր ճշմարիտ զգում այդ բանը, այնքան խոր հավատում նրան, որ չէր վախենում մահից: Մահը չի հաղթի նրան, նրան մահ չկա: Նա կա և կմնա, և իրենք էլ — Արտակն ու Անահիտն էլ —

կմնան նրա մեջ, նրա հետ: Կյանքն էր դա, սե՛րը, ուրախութիւնը: Ներանձնական այս հափշտակութիւնը ցրեց, հաշտեցրեց և խաղաղեցրեց Արտակին ու Անահիտին:

Մի ուրիշ անհունութիւն էին ապրում Զոհրակն ու Աստղիկը: Նրանք ոչինչ չասացին իրար: Մնացին իրենց հոգեկցական վիճակում, ներքին լեզվի հաղորդակցութեամբ: Երկուսն էլ իրարից իբրև գաղտնիք պահեցին նվիրական զգացմունքը, զգուշանալով խոսել այդ մասին ո՛չ փոխադարձութեան երկյուղից:

Սակայն ժամ էր բաժանման: Արտակն ու Անահիտը գրկախառնվեցին: Եվ միայն այդ վայրկյանին, երբ անջատվում էին՝ Զոհրակն ու Աստղիկը նայեցին իրար վստահ և հանկարծ մի դուրինութիւն փայլեց նրանց աչքերում և նրանք գրկախառնվեցին: Մի կարճ համբույր և բաժանվեցին...

Ու մինչ այս բարեհամբույր անդորրը հեզիկ շոյել էր մարդկային հոգին՝ երկինքը ինչ-որ տարօրինակ ակնարկներ արեց, դալկացավ: «Հավթափյալն» ժամն էր վերջգիշերային...

Այցելելով ու քաջալերելով ողջ զորաբանակը՝ Վարդանը զորագլուխներին ուղարկեց իրենց դիրքերը: Մնալով գիշերվա իր ռազմակարգի վրա՝ նա ցուցադրեց խաբվածութիւն և մեծ ուժեր կուտակեց միջոցում: Թշնամին առաջին շարքը լցրել էր նետաձիգներով, հետևը՝ թեթև հեծելազորով: Նույնն արեց նաև Վարդանը:

Անցել էր «Գիղակը», անցել «Լուսաճեմն», բացվեց «Առավոտն»:

Զորաբանակները նայեցին իրար: Ողջ դաշտավայրը լիք էր զո՛րք, զո՛րք, զո՛րք...

— Հա՛-ա՛-ա՛ա՛ա՛ա՛, — գնաց շշուռը ողջ զորաբանակը մի ծայրից մյուսը:

— Պա՛հ, քո տո՛ւնը շեն, — խոսեց Աբրահամ պապիկը, — Պարսկաստանը ողջ դատարկել է մինչև տակը:

— Մենք էլ նույնը չե՛նք արել, — նկատեց Հովակիմ դարբինը:

— Մենք փոքր ազգ ենք, — ասաց Աբրահամ պապիկը:

— Փոքր ենք, բայց տես ո՞նց ենք տեղահան արել պարսիկներին, հա՛, հա՛, հա՛, — ծիծաղեց Սրապը:

Ուղղակի դիմացը, այն ափին երևում էին թեթև վահանավոր, աղեղնավոր պարսիկ զորագնդերը: Նրանք կապարճները նետերով

իցկած՝ սպառնալի նայում էին: Ազգում էին այդ բյուրավոր, երբեմն կնճռոտ դեմքերը, սեռայութ մազ-մորուքները: Սրանց հետև ծփում էին հեծյալ զորագնդերը, ուր միաձգամից հազարավոր նժույզներ անընդհատ թուփահարում էին գլուխները և տատանում հեծյալների թանձր բազմության, որ օդն էին վերև ծակծկում իրենց նիզակներով: Դրանց աջում, ձախում, հետևը քանդվում լըցվում էին իրար մեջ անտառ-անտառ զորքերը և հետզհետե քարանուռ: Դիմացի զորագունդը մի փոքր առաջացել էր եզերքին: Նրանց սապատավոր ավագը ետ-ետ էր քշում առաջ ցցված շարքը և ուժեղ քացիներ էր տալիս զինվորների սրունքներին, փորին:

— Շա՛տ թունդն է, հա՛,— նկատեց Մանուկը:

— Թունդ քացախը իրա ամանը կճաքեցնի,— ձայնեց Արզարը կողքից:

— Ե՛ս կճաքեցնեմ դրա գլուխը, հազարս սուտ՝ մեկս ճշմարիտ, հա՛ա՛,— գոչեց Մողթոսը զայրացած:

Բոլորը ծիծաղեցին:

— Լո՛ւ,— հրամայեց Ալեքսիանոս ավագը:

Շարքը ձայնը կտրեց և շարունակեց լարված դիտել թշնամուհւ Դիտում էին նաև Վարդանի համագունդից, և ովքեր թմբերի վրա էին՝ լավ տեսնում էին պարսից զորքը:

Պողոսը այդ պահին նայում էր գետնին, ուր մի դեղնածաղիկ նրա ուշադրությունը խլել էր: Նա երազում էր: Հետո մտորանքով դրդեց իր կողքի Սահակին:

— Լա՛վ, հողը մի հողը չէ՞, բա ո՞նց է մի հողը բույսի մեկի մեջ դնում դեղինը, կարմիրը, սևը, մյուսի մեջ՝ քաղցրը, դառը, թույնը, կաթը, շինում երկայնքը, հաստը, բարակը... Ի՞նչ կուսես:

Նայեց Սահակին. բայց սա այլայլվել էր և լարված կուրծքը ուռցրել, աչքը խիստ սևեռել էր պատերազմի դաշտին: Պողոսը սթափվեց, նրա մարմնով սարսուռ անցավ. զգաց, որ ճակատամարտը հասվեհաս է: Նայեց շուրջը—բոլորը այլայլվել էին: Եվ ահա պարսից գալարաշեփորը ոռնաց մահասարսուռ դայլայլով: Նրան պատասխանեց հայկական գալարաշեփորը: Վարդանը ձեռքով նշան արեց:

— Զորաբանակ, զգա՛ա՛ա՛ա՛ստ...— խուպոտ, օտար ճալհով գոչեց Դավիթ սեպուհը:

— Զորաբանակ, զգա՛ա՛ա՛ա՛ա՛ստ...—գնաց քամու պես ողջ զորաբանակի վրայով:

— Ի մա՛ա՛ա՛րտ,— լսեց ողջ զորաբանակը մեկ Վարդանի հրամանը:

Եվ սկսվեց ճակատամարտը Ավարայրի դաշտավայրում: Ինչպես երկրաշարժ, որ մի հարվածով է ողջը ահագնադուրդում, այնպես միանգամից ցնցահարվեցին զորաբանակները և բազմահազար զինվորներ ու զենքեր գործի անցան:

Նվացին, սուլեցին նետերը գլխների վրա, շարքերի մեջ, ամենուր: Բարձրացան առաջին ճիշերը, դրանից խառնվեցին հրամանի սաստոցները, նետածիգների մոմոցները և նետալարերի ճայթյունները: Եվ մի ուժեղ մոլտոց միապաղաղ, ծանր, ինչպես ուժեղ կարկուտ տեղատարափեց համաորոտալի:

Քշնամին միջոցում եռուն գործի անցավ: Պարսիկ զինվորները աղեղները լարած, ետ ու առաջ էին ցատկոտում, չոքում՝ որոնելով ու նշելով թիրախները: Նրանց մրկած դեմքերին խաղում էին նենգաժպիտ կծկումներ: Քաջավարժ զինվորները իրարից առաջ էին քնկնում, մոտենում գետին, մտնում գետը:

Բայց դա գրգռեց հայ զինվորներին: Նրանք ևս մտան գետը և սկսեցին առաջ կանգնած նետահարել:

— Առավե՛հ՝ե՛հ՝լ,— ձայնում էին ավագները:

Հայերի աջ թևում վիճակը շատ էլ թևթև չէր: Պարսից այդ թևը, որ թեթևացել էր՝ սկսեց այդտեղ ուժեղանալ մանր ջոկատներով, որ արագ-արագ գալիս լցվում էին: Միաժամ սպառնում էր չափազանց ստվարացած միջոցը, որ ինչպես որոշել էր Վարդանը՝ գետը չէր անցնի, բայց կարող էր շրջվել դեպի աջ:

Խորենը սակայն պահում էր պարսիկների ճնշումը: Արսենը տենչում էր գրոհել:— «Գրոհն է պարսիկների պատուհասը»: Սակայն Խորենը չէր վճռում:

Իսկ Ներշապուհը միջոցը պահելով՝ մտահոգված էր նետերի պաշարով. որ հատնում էր: Նրան մխիթարում էր Արտակ Մոկացը՝ ասելով, որ այստեղ պարսիկները չեն գրոհի, իսկ աջում, երբ միանան՝ կարելի է գրոհել: Նա աշալուրջ հետևում էր մարտին և միաժամ տենչում էր գոնե մի անգամ ևս տեսնել բոլորին՝ Վարդանին, Ատոմին, Թաթուլին, Անահիտին, Ասողիկին, Զոհրակին... Բայց էլ որտե՛ղ: Ամեն ինչ վերջացավ: Հիմա բոլորը սուզվեցին

անհայտութեան ծովը:— «Կհանդիպե՞նք իրար, իշխան»,— հիշեց Անահիտի խոսքերը: «Այո,— պատասխանեց,— մարդկութեան մեջ, ավանդելով, ավանդելով մեր գործը սերունդ-սերունդ...»: Այսպես գտավ նա իր պատասխանը Անահիտին, երբ նա հարցրեց այս մասին և ինքն էլ լռեց:

— Ճգնաժամ է, իշխան,— մտահոգվեց Ներշապուհը:

Արտակը սթափվեց:

Վարդանը Արծվիին հրամայեց արշավել միջոցը և Ներշապուհին պատվիրել, որ շինայի նետը: Արծվին վարդեց: Հասցնելով հրամանը՝ նա կողքանց նայեց նետածիգներին: Զինվորները ժպտացին:

— Արծվի, ի՞նչ կա, Արծվի...

— Մի խնայեք նետը...— և բերանը կիսաբաց մանկական ժլպիտով նայեց պարսիկների կողմը՝ կարծես գնդակախաղ էր տեղի ունենում:

Հետո վարդեց դեպի Վարդանը:

— Կատարվեց, սիրելիս: Ռամկի հուլսին մնացինք,— և կիսակատակ ժպիտով Վարդանը փորձեց Ատոմին,— ի՞նչ կլինի մեր վերջը, հը՞...

— Ինչի հուլսին էլ որ մնացինք, կոխվը ինքը մի հուլս է, Սպարապետ,— ասաց Ատոմը,— լավ որ կռվենք՝ ի՞նչ վնաս ունի ռամկի կռիվը:

Վարդանը մի թևով գրկեց Ատոմին և համբուրեց նրան ի պատասխան այդ մտքի:

— Այո, իշխանիկս, ռամիկը կկռվի, սրան հավատա:

Այդ միջոցին անսպասելիորեն մի ջոկատ երևաց Վարդանի միջոցի և ձախի միջև: Նա արշավում էր դեպի գետը: Վարդանը մի պահ խոթռվեց: Ի՞նչ էր նշանակում սա: Ռազմակարգի հանկարծակի շրջադարձ: Եվ ի՞նչ... Հեծյալը վարդեց և համարձակ մխրճվեց գետը, սրընթաց անցավ և այս ափին խմբվելով մի տեղ՝ սկսեց նետահարել, դիրք ապահովել, մինչ հետևակի մանրիկ ջոկատներ սկսեցին լցվել դեպի ապահոված դիրքը: Վարդանը այնպես բացատրեց, որ թշնամին միտում է Ներշապուհի շարժումը դեպի ձախ՝ Թաթուլը՝ կասեցնել կամ ձախը պատել ներսից բոլորովին չսպասված դիրքից՝ միջոցի ու աջի միջից: Եվ նա վճռեց: Ոչ մի փոփոխություն իր ռազմակարգի մեջ... ձեռք չտալ ոչ մի

զորագնդի: Նայեց արագ Ատոմին, Համազասպին, Արշավիրին: Ոչ, չի կարելի նրանց գոհել վտանգի խաղին: Իսկ վտանգը ստույգ էր: Նայեց Զոհրակին: Նրան կարող էր միայն վտանգել: Ոչ ոք չէր խորհի կշտամբել իրեն: Եվ նա դարձավ նրան.

— Վերցրո՛ւ Մամիկոնյան զորագնդից մի ջոկատ, շարտի՛ր զրանց մյուս ափը և կա՛ց ցնոր հրաման:

— Սպարապե՛տ, խնայի՛ր... — դիմեց Արշավիրը:

— Լո՛ւտ, — սաստեց Վարդանը նրան անհասկանալի վրդով-մունքով:

Զոհրակը սաղավարտն ուղղելով իջավ բլրակից և ցածում միամիտ և հավատող աչքերով մի անգամ վեր նայեց հորը, հեզ ժպտաց և սլացավ իր թիկնապահի հետ: Վարդանը նայեց նրա հետևից, և նրա սիրտը մրմռաց: Այդ ժպիտի և հայացքի մեջ մի բան էար Զոհրակի մանկությունից: Կարծես մանուկ Զոհրակն էր, որին ուղարկեց իր մոտից մահի դեմ, և նա գնաց շիմանալով այդ, միամիտ, վստահելով հոր անվտանգ տնօրինության: Վարդանը լավ էր հասկանում այդ — իրո՞ք՝ իր զավակին ուղարկում էր ստույգ մահի դեմ:

Վարդանի բլրակից երևաց Մամիկոնյան ջոկատի հարձակումը Զոհրակի գլխավորությունից: Նա մխրձվեց գետը և մարտ սկսեց գետը մտած պարսիկ հեծյալի հետ:

Հայերի թիկունքից լսվեց երգի ձայն: Զինվորները հատկացան.

— Տղա՛յք, եկա՛ն առավելները, — գոչեց մի աշխույժ զինվոր և նետը քաշեց կապարճից:

Դա գուսաններն էին, որ եկան առաջին գիծը և ռազմական երգը հնչեցնելով բարձր՝ լայնաքայլ անցան մոլեգնած շարքերի միջով:

Զարկին զա՛րկ, առավե՛ն,
Մահին մա՛հ, առավե՛ն:

Տարորեն պարզ, միալար հնչեց այդ հին մարտական երգը: Բայց նա ահռելի էր: Մահաշունչ: Բայց և քաջալերիչ: Իսկ երկար կրկնությունից՝ մոլեգնեցնող: Զինվորներն ավելի մոլեգին գործի անցան: Եվ սկսվեց այն սարսափախառն հաճույքը, որ մահի դեմ գնացողի հետ է պատահում: Զգալով մահի շունչն ու հավանականությունը՝ ավելի է հուսում կյանքին և զգում կյանքի հավանականությունը:

Հսկեցին զինվորների գոչերը.

— Զարկին զարկ, առավե՛ն'լ...

Ու սկսեցին՝ մեկը, երկուսը, բոլորը երգել ու կովել:

Զարկին զարկ, առավե՛ն,

Մահին մահ, առավե՛ն...

Թշնամին միջոցում ավելի առաջացավ դեպի գետափը: Թըշնամու թևերը ոչ մի շարժում չարին, բացի նետաձգությունից: Շարունակում էր եռալ միայն միջոցը: Վարդանը Համազասպի հետ հատուկ և հաստատ հրաման ուղարկեց ներշնչուհիին, որ եթե պարսից միջոցը հանկարծ շարժվի դեպի հայերի աջը՝ խորենի՛ դեմ՝ ինքը ևս այս ափից նրա հետ շարժվի դեպի խորենը, միանա նրան և վարի տեական մարտ՝ շանցնելով սակայն գետը, բայց գամելով թշնամուն տեղում:

— Եվ խստիվ հրամա՛ն՝ պահել այս ռազմակարգը, չշփոթե՛վե՛լ իր՝ Վարդանի շարժումներից, — հրամայեց Վարդանը:

Վարդանը նայեց թշնամու խորքը: Անշարժ քարացել էր այնտեղ միջոցի և ձախի միջև «մատչան գունդը» և դեռ միևնույն տեղում էր փղերի ռազմաջոկը: Դավաճանների դրոշները ծածանվում էին ձախի դիմաց:

Նետաձգությունը տևեց, վտանգելով նետերի պաշարը: Իսկ դրան կհետևեր մյուս վտանգը: Թշնամին արդեն պիտի անցնե՛ր բուն մարտին. ձեռնամերձին: Վճռական հարվածները մոտենում էին:

— Նետաձգությունը տևե՛ց... — անհանգստացավ Արշավիրը:

— Նետաձգությունը տևե՛ց, — կրկնեց Վարդանը նույնպես մտահոգ, — և մե՛նք պիտի վերջ տանք, եթե ոչ՝ նա վերջ կտա և վա՛յ մեզ այնժամ...

Եվ նա լարված նայեց պարսից աջ թևին: Սպասում էր գրոհին: Միաժամ անձկում էր: Եվ արդյո՞ք իրոք կլինե՛ր նրա այդ գրոհը: Եվ արդյո՞ք այնպես կլինե՛ր, ինչպես ինքը գուշակում էր: Մարտում ամեն բան չեն սպասի: Պետք էր գործել... Եվ գործել արագ: Երբեմն կայծակի պես պետք է շանթել: Ապա թե ոչ... Հետո նայեց սեպուհներին.

— Պատրա՛ստ. գնացե՛ք զնդերդ:

Սեպուհները վազեցին նժույգներին:

Վարդանը դարձավ Ատոմին.

— Ավանդս քեզ՝ իբրև Հայոց աշխարհի ավանդ: Սրբու-
թյա՛մբ:

— Հոգո՛ւս պարտքը, Սպարապետ:

— Դո՛ւք ևս, — դիմեց Արշավիրին և Համազասպին:

— Պարտքդ սո՛ւրբ, — ասացին սրանք:

— Իշխանիկի՛ն են բերում... Սպարապե՛տ... — շնչաց Արծը-
վին տարօրինակ ձայնով:

Վարդանը բնազդաբա՛ր, թե՛ պատահաբար, թե՛ դիտմամբ...
չսեց...

— Սպարապե՛տ... — հեաց Արծվին:

— Հա՛... — սթափվեց Վարդանը և իհարկե, հասկացել էր, —
բերո՞ւմ են... ի՞նչ է եղել, — հարցրեց այնպես, կարծես Արծվին,
որ նույնքան այստեղ էր և տեղյակ, որքան և ինքը՝ Վարդանը կա-
րող էր իմանալ, իսկ ինքը՝ ոչ: Բայց նա հարցնել միայն կարող
էր, դրա մեջ մի ունայն հույս կար:

Վարդանը նայեց դեպի իրեն եկող մի խումբ զինվորների,
որոնք իրոք բերում էին Զոհրակին: Ճոճվող զինվորների արան-
քից երևաց Զոհրակի թևը, որ անբնական քարշ ընկած օրորվում էր
ոչ իր կամքով: Վիրավո՞ր է, թե՛ սպանված... Վարդանը մի աղըն-
թարթ կաշկանդվեց տեղում երկու մեծ մտքերով պաշարված՝ մեծ
նակատամարտի միտքը, իր զավակի միտքը... Նա չվճռեց առաջ
գնալ:

Զինվորներն իրենք արյունաթաթախ ու քրտնած՝ բերին Զոհ-
րակին, որ կիսովին ծածկված էր վիրավորի թիկնոցի հապճեպորեն
պատահած ծվենով: Զոհրակը մահացու վիրավորվել էր հայտնի չէ
մարմնի որ մասում: Նրա դեմքը կավիճի գույն էր ստացել, և աշ-
քերը մի տեսակ զարմացած թե հետաքրքիր նայում էին հանդիսա-
վոր երկյուղախառն ժպիտով:

Զինվորները լուռ ցած դրին Զոհրակին, Վարդանը իջավ բլրա-
կից, մոտ գնաց: Զինվորները մոայլ կախեցին զլուխները: Վարդա-
նը թիկնոցը մի փոքր ետ տարավ: Իսկույն ետ ծածկեց: Տեսածը
ահեղ մի բան էր: Լուռ խոնարհվեց, համբուրեց նրա ճակատը,
գանգուրները, հառաչեց...

— Տարե՛ք... — ասաց զինվորներին՝ ձեռքով ցույց տալով
թիկունքը:

Զինվորները տարան, Զոհրակը մեռել էր արդեն:

Վարդանը կրկին բարձրացավ բլրակը: Նա երադի մեջ զգաց իրեն: Բայց նայեց մարտադաշտին և ուշքի եկավ: Մեծ գործեր էին կատարվում այդ պահին: Գետն անցնող պարսից ջոկատը ետ էր մղվել, բայց պարսիկների ձախը շարժվեց դեպի գետը, ճնշեց հայերի ձախին: «Շրջապատում է», — մտածեց Վարդանը:

— Սպարապետ... — ձայնեց Արծվին Վարդանի սկանչի տակ:

Վարդանը նայեց և լարվեց: Ատոմը, Արշավիրը, Համազասպը առաջ մղված դարձել էին ձախ: Պարսից զորագնդերը լցվեցին այնտեղ և ուժեղ գրոհով եկան Թաթուլի վրա: Թաթուլը վճռական հակահարվածի գնաց առաջ: Ընշումը մեծ էր, և թշնամին ահեղ մղումը, ընկավ Թաթուլի վրա: Թշնամու միջոցը հանկարծ շրջվեց դեպի աջ և գնաց խորենի դեմ, Վարդանը տագնապով նայեց առաջ: Սեպուհները խստորեն ետ մղեցին: Բայց նրանք տարերայնորեն առաջացան:

Ողջ համագունդը՝ Այրուծին, Զմերոցը, Մամիկոնյանը, Ժողովրդականը՝ սեղմվում էին դեպի Վարդանը: Քանդեցին շարքերը և մոտ վազեցին Առաքելը, Արթեն քեռին, Սահակը, Խանդուբը: Նրանք այլակերպվել, անհանգստացել էին:

— Սպարապետ, էս մեկն ու աստված, զա՛րկ, — ձայն տվեց Առաքելը:

— Ժամ ու տեղն է, Սպարապետ, — կցեց Արթեն քեռին, — զա՛րկ:

— Զա՛րկ, զա՛րկ, — մոնչաց բազմությունը:

Ժողովուրդն է խոսում սրանց բերանով, — մտածեց Վարդանը: Երբեք նա այդպես չէր ներշնչվել ռազմադաշտում: Զգաց՝ մի մեծ ուժ բարձրացրեց իրեն: Լցվեց այդ ուժի իմաստով և հաղթության հավատով: Նայեց՝ դեպի իրեն էր գամել իր բազմահազարդ շքերը ողջ ժողովուրդը:

— Զա՛րկ, — դեպի նա վազեց Առաքելը ցասումնալի, կատաղի, — զա՛րկ, ոչ ու փո՛ւշ արա անիծված բռնավորին: Թող մի տեսցնենք ռամկի ուժը, տեսնի ի՛նչ է ռամիկը: Անասուն է տեսնե՞ մեզ, գազան չի տեսել: Թե գայլ է, թող տեսնի գայլի գայլը: Զա՛րկ:

Նայում է սակայն կշռադատում, վերդիր է անում Վարդանը: Ահա մեծահարուստ իր թշնամին ընդարձակածավալորեն շոալլում:

է գննք ու գրահ, գորք ու գազան: Ահա նա աճում, լցվում, լեռնանում, վրա է գալիս շափելու իրեն: Ի՞նչ անել այստեղ հիմա... — Կանոնավոր ճակատամարտ: — Ցնո՞րք, բանդագուշա՞նք... Հոռվմեական, պարսկական, հայկական: Ռազմագիտության հռչակավոր գիտակը դառնագիտորեն խոցվեց, երբ նայեց իր մի բուռ ժողովրդի «աղթատ» զորքին: — Մահտարածա՞մ է, հայոց ժողովրդի ժամը ժամեց... Դե, հասավ օրհասը...

Կրկին նայեց առաջ, շուրջը: Վերջին միտքն է, վերջին ակընթարթը: «Ժա՛մն է, անսպասելին, հետո ուշ կլինի...»:

Գիրթ շարժումով շրջվեց ետ.

— Իշխա՛ն Գնունյաց, — տանում եմ Այրուծին, Ձմերոցը, Մամիկոնյանը և Շինականը: Վերցրու քո Գնունիքը, Վանանդը, Արշարունիքը, Խորխոռունիքը, Ռշտունիքը, Արծրունիքը... մնացորդը և, — ժպտաց մեղմ, — հայոց ժողովուրդն այնտե՛ղ... Բեկում կըսկըսվի այստեղ: Դաժանագիտորե՛ն կկասեցնես, կդնես երկաթե դա՛ռն նահանջի մեջ: — Տեր Արշարունյա՛ց, Համազասպ եղբայր իմ, — Գնունյաց իշխանի հե՛տ: — Հետո նայեց իրեն շրջապատող սեպուհներին, Առաքելին, Սահակին, Արթեն քեռուն:

— Տեղնե՛րդ:

Բուլորը վազեցին իրենց զորամասերը:

— Այսպե՛ս կամեցա՛վ հայոց ժողովուրդը: Դե՛հ, սո՛ւրբ՝ նրա կա՛մքը:

— Լո՛ւտ՛ու՛տ, — սաստեց զորքին Ալեքսիանոսը, սրի շարժումներով և կատաղի ձայնով:

Զորքը լուեց և տեղի ունեցավ այն, որ Վարդանի հին զինվորները գիտեին: — Վարդանը սփրթնեց, ինչպես ցասումնալի կայծակ: Աչքերը շողացին մռայլ մի ցուրդով, և նա մի վերջին հայացքով մի ակնթարթում կտրեց, խլեց զորագնդերի կերպարանքը:

Նայեց նրանց, որոնց նա տանում էր դեպի սխրագործություն, գեպի մի կռիվ, որ չունի մահի երկյուղ և ուրեմն մահ չունի: Նա խիզախորեն նետում էր իրեն մահից այն կողմ, որ մի նպատակ ունի միայն, — կռվել մինչև հուսկ վերջին ուժն ու հնարը, միմիայն հաղթել, թեկուզ կյանքի գնով:

Նա զգաց այդ ահռելի ուժը իր թիկունքում, և շատ բան պիտի ասեր, բայց միայն գլուխը թափ տվեց.

— Դե՛... իմ հետևի՛ց...

Կիզիչ քամու պես փշեց այս խոսքը, հանկարծ նրա սուրբ կրակին տվեց, աշտանակեց նա «Վիշապին», սլացավ և զորագրեն դերն ու համագունդը թոցրեց իր հետևից:

Մի անգամ էլ ընդոստ շրջվեց ետ ու զայրալի.

— Առավե՛հե՛լ...

Ու զարկեց շիփ շիտակ գետի մեջ, տղմի մեջ, ուղիղ պարսից միջոցին. թաղվե՛լ էր ուզում, խելահեղությո՞ւն հանկարծակի...

Հարվածող զանգվածը նրա հետևից նույն թափով շրջփաց գետը... Բայց արդյոք տի՛ղմը խոր չէր, թե՛ միայն նեղ մի շերտ էր դա, թե՛ Վարդանը կանխապես գաղտնի նայել, գուշակել էր հատակի. պինդ շերտը... Թերևս ոչ մի կանխատեսություն, թերևս դա միայն խորհուրդն էր այն խիզախության, հոգու այն թռիչքի, որ ծնում է հրաշք: Գյո՛ւտը... — Վարդանն անցավ մյուս ափը: Հետևից զորքը: Մի քանի տասնյակ ընկղմվեցին: Վարդանը նայեց աջ ու ձախ, ետ և կուրծքը լցվեց. մորկի պես թռչում էին աջից Այրուծին, ձախից Զմերոցը, հետևից Մամիկոնյանը: Սրանց հետևից ճիգ էր գործում ժողովրդական գունդը Առաքելի, Արթենի, Սահակի, Խանդութի հետ:

Դուրս գալով ափ՝ Վարդանը նույն սլացիկ թափով զարկեց մխրձվեց պարսիկների թեթևացրած միջոցի վրա: Ռազմադաշտի արևելակողմյան բլրից կովին դիտող պարսիկ մեծամեծները Միհրընհրսեսի, Պերոզի և նախարարներից Վասակի և Գադիշոյի հետ ուշադրությունները բեռեցին Վարդանի այս շարժման վրա: Նյուսալավուրտը այդ համարեց մի դիտավոր հասարակ խաբանք, որին իսկույն կհետևի նրբորեն: մտածված իսկական հարվածը: Մի վայրկյան իսկ մտքով շանցկացրեց, որ հենց այս՝ իսկ էր ամեն ինչ: Այսքան պարզունակ, անճկուն մի շարժում նա երբեք չէր սպասի նշանավոր զորավարից:

Բայց Վարդանը հանկարծահաս դաժան աղետի պես վրա հասցրեց խելահեղ հարվածը: Եվ շփոթն սկսվեց, երբ Վարդանը շարունակեց մխրձվելը պարսից զորքի միջոցի խորքը և շարունակեց առաջանալ այն աստիճան, որ միայն զարմանալ կարելի էր: Ի՞նչ էր կամենում, — շրջապատվե՛լ, խժովե՛լ, ի՞նչ հիմարություն...

Նյուսալավուրտը, որ ըստ երևույթին իրոք հրամայել էր իր թևերին շրջապատել հայկական զորաբանակը՝ վարանեց, կամեցավ փոխել մարտակարգը: Դա կսահանջեր ուժեղ գործողություններ

Թեև երում: Մինչդեռ այժմ պահանջում էր վերջ տալ Վարդանի այս
խելագար մխրճման՝ ուժեր վերցնելով հայկական թևերին ճնշող իր
թևերից: Հենց այդ պահին Թաթուլը կռահելով Վարդանի պահան-
ջը՝ զարկեց անցավ գետը և ուժեղ հարվածներ սկսեց հասցնել
պարսից աջ թևին՝ գամելով նրան մի առ ժամ: Նույնն արեց և
Ներշապուհը հայկական աջում առանց միայն անցնելու գետը: Այս
շարժումներով նրանք մի տեսակ «կախ ընկան» նյուսալավուրտի
թևերից, հաղորդելով նրանց միառժամյա տարտամություն: Այս
միառժամյան կատարեց իր գործը:

Վարդանը սլացավ հենց ուղիղ մատյան գնդի վրա: Սա վեր
էր ամեն սպասածից: Սա շտեպնված հանդգնություն էր: Մատյան
գունդն ընդունեց հարվածը, բայց հարձակման թափը կոտրել ան-
կարող եղավ: Մամիկոնյան և հայկական այրուձիի զորագնդերը
հարձակեցին նրա սիրտը և սկսեցին նախճիրը: Մատյան գունդը
քնցվեց, չկարողացավ հրաման ընդունել, պատահողովեց ու սկսեց
կռ-կռ շրջվել գեպի փղերի ռազմաշուկը, որը իր հերթին շփոթվեց
և անճոռնի փղերը կնճիթները վեր ուղորած սկսեցին դեռ ու դեռ
ընկնել:

Վարդանը չհետապնդեց մատյան գնդին: Թեև նա մեկ փոր-
ձեց այդ անել. բայց՝ ակնթարթ,— կարող էր իր թիկունքում թըշ-
նամին ուշաբերվել: Նա շրջվեց ետ և սկսեց շրջան գործել պարսից
աջ թևի կուտակումների մեջ, ուր սյունյաց և այլ դավաճանական
զորագնդերն էին: Պարսից ողջ աջը շփոթվեց, խառնվեց իրար, և
Արտաշիր, Դարեհ և այլ զորավարները չկարողացան մի հրամանի
բերել այդ բոլորը:

Պարսից աջ թևը վերջնապես կորցրեց իր ռազմակարգը և չնա-
յած իր խմբման և մեծ ուժերի կուտակման՝ անկարող եղավ իս-
կույն անդրադարձնել ազդու մի հակահարված: Վարդանը խառնեց
ամեն ռազմակարգային հասկացողություն: Եվ ժամանակ չէր տա-
լիս սթափվելու՝ արագ հարվածելով, շրջվելով, խրվելով, ուր ամե-
նից անսպասելին է: Եվ հաղիվ էր գլխի ընկնում թշնամին Վար-
դանի հարվածների մի միտքը և ուղղությունը՝ Վարդանը շրջում էր
մի այլ կողմ:

Վարդանը անշուշտ չափիտի կարողանար հաղթահարել պարսից
ուժերի կուտակումը նրա աջ թևում: Դա գիտեին երկու կողմը ևս:
Վարդանին ջախջախելու համար բավ էր այդ ուժերի մի քառորդը:

Անշուշտ Վարդանը «իրեն գցեց ծուղակը»։ Նրան սանձահարները պարզից պարզ էր և դյուրին։ Սակայն թշնամու համար զայրալին այն էր, որ այդ պարզն ու դյուրինը խճճվեց ու դժվարացավ, և Վարդանը խլեց մարտի ձեռներեցությունը։ Որովհետև իրոք «բ Վարդանն ընկավ ծուղակը», որ հետզհետե շրջապատվում էր։ Բայց շրջապատվում էր ոչ հարկադրորեն, այլ կամավոր, դիտավորյալ կամքով։ Եվ սա էր անսպասելին, որից չէր կարողանում գլուխ հանել Նյուալավուրտը։ Վարդանը նրան հասցնում էր ամենաանսպասելին — ամենապարզը, ռամկական կոիվը։ Սա էր ամենաանտանելին։

Եվ ամենից անտանելին սարսափելի նախճիրն էր, Վարդանի նախճիրը, շտեմնված կատաղություն։ Երեք զորագնդերը բաժանվում էին, միանում, հյուսվում, հասնում իրար, ճեղքում թշնամու շարքերը, մասնահատում, ճարակում և առաջ էին գնում։

Ահա Զմեբոցի, Մամիկոնյանի, Այրուծիի գրոհներին համա-սարվելով, հետզհետե նրանցից առաջ ընկնելով իր ահուկի ուժի կուտակումը ցույց տվեց ժողովրդական համագունդը։ Նա սկսեց դրսևորել իր իսկական բնույթը, որ նոր ոգի ու ձև տվեց Վարդանի կովին։ Մոլեգնել սկսեց նրա ռամկական կոիվը։ Եվ այստեղ էր ահա տեսնելը թե ինչքան էր և ինչեր էր կարողանում գործել ռամկական կոիվը։ Այդ անարվեստ, բայց ոգելից, ոգեխանձ, ցասումնալի կոիվը։ Այստեղ էր, որ շիկացավ, կնճռեց իր դեմքը ռամկական ցասումը, վրիժառու դարերի կուտակված զայրույթի պոռկումը իր ճնշողների, բռնակալների դեմ։ Սա էր, որ ոգի տվեց Վարդանի անսպասելի հարվածին։ Առանց դրան անկարելի էր իրագործել այդ հարվածը, որի իմաստը թշնամուն խորը խոցելն էր։ Համագունդն առաջ թռավ՝ անսպասելի՝ անգամ Վարդանի համար, որ տեսել էր անվերջ հարվածներ ու գրոհներ։ Գրոհի կատաղի թափը հաղորդվեց նաև Վարդանի զորքին և զորագլուխներին։ Բոլորը ցնցվեցին նոր ուժի հարվածից։ Շատերի և Վարդանի ուշադրությունն սկսեց գրավել Առաքելը, որ մերթ կորչելով խառնուրդի մեջ, մերթ դուրս լողալով հենց կովի մեջ ինքնիրեն կազմված մի համահարգով, որ շրջապատել էր նրան՝ հետևից տանում էր մի ըստվար զանգված։ Նա այլալվել էր։ Զարաշող ժպիտը աչքերի մեջ, հափշտակված ահա նա ընկավ պարսիկ հետևակի վրա։ Նրա դեմ թռավ պարսիկ ազառանի մի սովոր զորամաս։ Առաքելը իր համ-

Հարդով սկսեց մարտը նրա հետ: Նրանք տյնպես էին հարվածում, ինչպես իրենց անձնական թշնամուն, իրենց անձնական կեղեքիչին, իրենց շարաշար կյանքի պատճառ եղողին: Նրանք կռվում էին իրենց կռիվը բռնություն, դարավոր կեղեքիչի, հարկահանի դեմ, իրենց ազատությունը խլողի դեմ: Նրանց դեմ, որ գերություն, ճորտություն և հավիտենական լուծ էին բերում նրանց, զրկում հողից, անունդից, կյանքից: Նրանք կռվում էին իրենց կռիվը, իրենց համար, թափում էին իրենց մաղձը, վրեժը, ատելությունը դեպի բռնակալը և սակայն այդ կռիվի մեջ զգացվում էր նաև այն ատելությունն ու մաղձը դեպի իրենց սեփական իշխանները, որոնք նույնպես կեղեքել էին, զրկել նրանց կյանքի ուրախությունից և գազազեցրել նրանց հորը, նրանց պապերին: Այս դարավոր ցասման, վրեժի պոռթկումն էր, որ ահա հաղորդվեց նաև զորքին, ներշնչեց աամկական բնազդով, ստիպեց նմանվել իր հարազատ ծնող ուսուցիչին, կրկնել նրա հարվածը նրա պես: Սարսափելի դառավ այս աամկական պոռթկումը:

Ռամկական համագունդը տիրեց կռվին: Նա կռվեցրեց նաև զորագլուխներին, սեպուհներին: Նա զարհուրելի դառավ նաև սրանց համար իր ամենի կատաղությամբ, գոռոցով ու սաստոցով, որով ռոտիպում էր շարժվել, թեքվել, դիմել այս ու այն կողմ: Այլևս անզոր էր ռազմական խելքն ու կանոնը, զգուշացումն ու խանգարելը աամիկներին: Նա աճել էր, կռվում էր խելահեղ արագությամբ և հափշտակությամբ:

Սկսվեց այն «մեծ շփոթը», այն «դեռ շտեպնվածը», որի մասին պատմեցին հետագայում հետնորդները:

Հետզհետե ավելի բարձրացավ, սաստկացավ ահեղ ռազմագոյը:

Զարհուրելի սպանդ էր և իրար ոչնչացումն: Բազմահազարանոց զորաբանակները խժռում էին իրար: Անկարգ, խառնաշփոթ իրար էին գալիս վահանակիրները, նիզակավորները, տապարավորները, հեծյալն ու հետիոտնը: Նրանց զենքերի, վահանների, մարդկանց ու նժույգների խառնափնթորը նմանվում էր զգզգված ջարդուփշուր անտառի, որի միջից ավերելով ու կոտորելով պտըտվում էր անսանձելի մրրիկը՝ Վարդանը: Դա մարտ չէր նրա կողմից, այլ մի մոլեգնումն: Նա վճռապես ոչնչանում էր ոչնչացնելով: Արդեն պարզ երևում էր նրա այդ «ռազմակարգը»: Դա մի

ռազմական գլուտ, ստեղծագործություն էր Ազդում էր գերագույն աշխատ, ճիշդ, որով հափշտակված գործում էին զորագնդերը— ոչնչացնել շատ, ավելի շատ, մինչև գերագույն հնարը, մինչև վերջապես ընկնելը: Դա նրանց հաղորդում էր մի զարհուրելի դիվական ուժ, որ սպառնում էր արդեն... ո՞վ գիտե ինչն' ր անել...

Նայում էր մռայլ Վասակը: Ահա իր առաջ, իր դեմ, ամեն բանի դեմ, հակառակ ամեն բանի՝ դուրս էր եկել իր զարհուրանքը, սրի դեմ նա այնքան պայքարեց և արյուն թափեց,— հայոց համաժողովրդական սխրագործությունը: Նա ցույց տվեց իր անավոր, ոչնչացնող էությունը: Որից դողում էին Նյուսալավուրտի սաները, որից սփրթնել էր Միհրնեբսենը, որին ժանտաժպիտ, նախանձափրփուր դիտում էր Պերոզը, շփոթվել էր Վախթանգը... Նայում էր և չէր կարողանում հասկանալ, ընդունել, հաշտվել...

Նյուսալավուրտը, որ իր օգնական Դողվրճի հետ կանգնել էր բլրի վրա ու ղեկավարում մարտը՝ դարձյալ երկար ժամանակ չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչ է կատարվում իր առջև: Նա չէր հասկանում այդ գրոհը, նա շփոթվել էր: Չէր տեսել նման գրոհ՝ խելքից մտքից վեր: Ի՞նչ իմաստություն էր մի այնպիսի փորձված հին զինվորի համար նման գրոհը — խելահեղորեն, առանց վերջը մտածելու իր փոքրաթիվ ուժերով խրվելը երեք չորս անգամ մեծաթիվ զորաբանակի մեջ: Ի՞նչ օգուտ Վարդանի այդ գրոհից նրա աչ ու ձախ թևերի համար: Չէ՞ որ առանց այդ էլ նա արդեն շրջապատման վտանգի մեջ էր:

— Որմիզդը խելք տա ինձ՝ հասկանամ,— մրթմրթաց Նյուսալավուրտը,— Որմիզդը խելք տա ինձ...

— Միևնույն է, նա պաշարված է:

— Դու ջա՛րդը նայիր, ջա՛րդը...

Եվ իրոք՝ Վարդանը ջարդում էր շտեմնված անգթությամբ: Նրա ճանապարհը լցվեց դիակներով, վիրավորներով: Նա թաթառի պես ճարակելով գնում էր, շրջվում այս ու այն կողմ, և ոչ մի հնար չկար նրա առջև կալնելու:

Նյուսալավուրտը, ծանր գեր կապկի պես վազվզում պարում էր զայրույթից, նրա ծաղկատար, արնագույն այտերը եռացող ջրի պես խլթխլթում էին քրտնաթոր, և նա շրթունքները ծամածռելով մռնում էր, լալիս, ծիծաղում և այդ լալագին ծիծաղախառն ձալնով դիմում էր Դողվրճին.

— Ոտքդ լվամ պագնեմ, հասկացրու ինձ՝ ինչ են անում այդ փեսայունները, այդ իշի ծնոտ Արտաշիրը, այդ աղբանոց Դարեհը։ Ուհ, ձեր, ձեր, ձեր... Հարամանիի զավակներ, ուղտի կաշիներ...

— Բաց թող մատյան գունդը,— գռչեց Դոդվըճը։

Նյուսալավուրտը վնգաց.

— Ի՞նչ ժամն է մատյանի. իսկ մյուսների՝ վրա ինչ բաց թողնեմ. այս դամաշների՞ն...

Դոդվըճը նայեց ձախը.

— Այնտեղ էլ գամվել մնացել են տեղում... Արածո՞ւմ են, ի՞նչ են անում...

— Ետ ու առաջ են պարում, հարսանիք են եկել...

Եվ հանկարծ տեսնելով կանանց գունդը՝ Նյուսալավուրտը խելագարվեց — մի տես, հոգուդ մեռնեմ, կնանի՞ք են բերել, որ հետները կռվեմ,— ու գլխին տվեց.— վա՛յ, կանացի ներքնաշո՛ր գլխներիդ, իշի՞ էշեր, խոզանոցներ...

Ու դարձավ սիպահներին.

— Հրաման տարեք՝ այդ աղբի պուտուկներին, խրվեն շարքերի մեջ, կոտրատեն...

Սիպահները վարանոտ արշավեցին։

Դեպի բլուրն եկան Միհրներսեսը, Դենշապուհը, Վասակը, Վաթագվաղանը, Գադիշոն, Պերոզը, Վախթանգը և մոգպետները։

Միհրներսեսը հագիվ պահելով իրեն նժույգի վրա և հուզմունքից թուրք շորացած՝ լամլամորեց կերկերաձայն.

— Զորավա՛ա՛ր... դժվարութ՞յուն է... Ի՞նչ է լինում..

Նյուսալավուրտը սիրտ չունե՛ր բացատրելու, բայց հարկադրոված էր «Հազկերտի ստվերին» հարգել.

— Շփոթ է... պարզում ենք... սպասի՛ր...

— Մատյաա՛ա՛ն գո՛ւնդը հանեիր...— կերկերաց Միհրներսեսը։

— Մատյանին որ հասանք՝ գնամ գլխիս մոխիր ածեմ,— չհամբերեց Նյուսալավուրտը՝ շրթունքների մեջ ծամծմելով մի քանի կոշտ զինվորական հայհոյանքներ։

Սակայն անտեղի էր Նյուսալավուրտի տագնապն ու մեղադրանքը։ Սահմանափակ զորավարի նեղ ուղեղին հասու չէր այն վեհ գաղափարը, որ դրել էր Վարդանը այս մարտի մեջ։ Հասու չէր,

որ Վարդանը ջնջել էր մարտավարության բոլոր մինչալժմյան չափերն ու ավանդները, որ նա կատարում էր անհասկանալին, անցել էր մարդկային բոլոր հասկացողությունները, գործում էր խելահեղ մի սխրագործություն: Նա փրկում էր հայրենիքը՝ սխրագործության դնելով մի ողջ սերունդ:

Վարդանը խելահեղություն էր արել, քնկել շրջապատման մեջ: Նյուսալավուրտը չհասկացավ, որ իրեն ոչինչ չէր մնում, քան «գրկել նրան և ճգմել»: Նա չգզաց իր մեծ սխալը, — հաշվի չառնել այն մեծ նախճիրը, որ գործում էր Վարդանը, — չգզաց և այդ սըխրագործական ռամկական կովի իմաստը և ուժը: Դեռ սպասում էր շրջապատման վախճանին — Վարդանի ոչնչացման: Բայց դա ուշանում էր ճակատագրորեն:

Դողվըճը նայեց իրենց ձախին.

— Թեևրը ետ քաշենք՝ թող գան շրջապատեն:

— Հարկավոր չէ՞, — գռչեց նյուսալավուրտը, — հարկավոր չէ՞: Թեևրը իրենց գործն ունին: Սրա՛նք պետք է շրջապատեն: Սրանք մի երկիր կարող են շրջապատել: Գալարափո՛ղ:

Գալարափողը ոլորածայնեց:

— Մատյան գո՛ւնդը, — հրամայեց նյուսալավուրտը:

Սիպահները թռան տանելու հրամանը:

— Մատյան գունդն էլ որ խժռեն՝ կմնանք մենք խժռվելու, — գռչեց նյուսալավուրտը:

Վարդանի բլրակից մատյան գնդի և փղերի շարժումը տեսան Ատոմը, Արշավիրը և Համապասպը: Զորագնդերը կազմ պատրաստ էին. կարող էր Ատոմը հասնել Վարդանին օգնության. բայց զորական հրամանին հնազանդ՝ սպասում էր իր ելույթի ժամին և միայն անձկանոք դիտում էր, թե ինչպես է Վարդանը շրջապատվում անհույս:

— Գնա՛ց Սպարապետը Հայոց, — հռուսչեց Արշավիրը և արցունքը կաթեց նրա աչքերից:

Համազասպը գլուխը կախեց:

Ատոմը մթնեց, նայեց Ներշապուհի և Խորենի կողմը: Նրանք դեռ դիմանում էին: Եվ այնտեղ, այնտեղ էր Հայոց աշխարհի հույսը: Եթե ոչ՝ Վարդանը վճարում էր իրենը, ճա պիտի գնար...

Մատյան գունդը եկավ, և պարսից զորքը խելքը գլուխն հավաքեց, կուռ շրջապատեց Վարդանին: Սկսեցին հարվածել ամեն

կողմից: Սակայն Վարդանը չըռնվեց. նա կարողացավ պահել շարքերը և դեռ գետի պես հոսում էր կազմ ու անքակ, հարվածում, թեպետև իբր կորուստը անողոք աճում էր: Ընկնում էին մարտիկները, ընտիրները... Անօրինակ նախճիրը, դեռ երկուստեք ճարակում, սպառնում էր շտեմնված շափով՝ թեև Վարդանի անկումը իբր թեպարզ» էր ու իբր «վճռված»... Միհրներսեսն ու մյուս մեծամեծները ճնշվել մնացել էին այդ տեսարանի առջև: Վարդանը տևում էր, աճում, կասկած էր զարթեցնում թե կոշնչացնի ամեն բան... Մամիկոնյանը, Ջմերոցը, Այրուծին և այլ նախարարական զորաբաժինները դեռ պահում էին իրենց կազմիկ վիճակը, թեև կորցրել էին իրենց կեսը և ավելին: Նրանցից ավելի էր տուժել ժողովրդական համագունդը:

Բայց զգացվում էր, որ անխուսափելին մոտենում է: Սա զգաց Վարդանը: Անվերջ մարտերի վարժությունը նրան ահազանգեց այդ:

Սակայն ահա այստեղ էր ահավոր, բեկման պահին խառնուրդի միջից շարքերը ճեղքեց և առաջ թռավ «Կանանց հայոց աշխարհի» գունդը: Այստեղ երևաց, թե ինչ կարող էին անել գեղջկուհիները, որ սկզբում այնպես համեստ ու լուռ եկել էին կռիվ: Նրանք անճանաչելի էին: Առջևից փետրախոփով թռչունի նման զարկեց խանդուբը և կռվի խառնածայն գոռոցը ճեղքեց նրա խանձված կոխը:

— Հի՛ի՛ի՛-մի՛ խավարեմ ձեր արևը... շնջե՛ք բռնավորին...

Մարտիկ կանանց այս զարկը ցնցահարեց զորագնդերին: Նրանք զարհուրելի էին իրենց հետ եկած տիկիկների և անգամ գինվորների համար: Նրանք և՛ կռվել սկսեցին նոր թափով, և՛ նոր շունչ հաղորդեցին կռվին:

Կանանց դեմ արագ վեր ելավ զարկվելու պարսից մի ընտիր զորագունդ: Միամիտ, անսպասելի, կանգնելով կանանց դեմ՝ զորագունդը մի պահ շփոթվեց: Կանանց հերարձակ գլուխները, արյունվա մարմինները, պատառոտված զգեստները, որոնց միջից երբեմն բացվում էր նրանց կրծքները՝ ահ ու պատկառ ազդեց: Բայց կանայք խանդուբի հետ ու միասին սաստիկ թափով գնացին պարսիկների վրա: Սրանք ուշաբերվեցին և հարվածեցին: Կանանց առաջին շարքերը մեղուների նման թափվեցին:

— Տղա՛յք, պատիվնե՛րս... — գոչեց Պողոսն այլայլված ու թռավ նրանց վրեժը հանելու: Հասան Սրապը, Հովհաննես Կարապետը, մոլեգնություն մեջ վերացած Սահակը, իրենց հետևից տանելով մի խոշոր զանգված: Անխնա հուսահատ գրոհը կասեցրեց սլարսիկներին: Իրար խառնվեցին: Կանանց գունդը ուշաբերվեց ու կրկին գրոհեց կանացի կատաղության ուժով: Մի ականթարթ դուրս ցայտեց Մամիկոնյան տիկինը Անահիտի ու Յատղիկի հետ: Տիկինը դրոշ էր կրում և վերասլաց հափշտակությամբ գնում էր հանգիստ: Նրան երկու կողմից բռնում էին Անահիտն ու Յատղիկը: Վարդանին ազդեց Անահիտի արյունաներկ խոպոպները և տղմոտած հագուստը: Վարդանը գնաց դեպի կանայք: Բայց պարսիկների մի պատ փակեց առաջը: Զարկեց անցավ: Բայց տիկինն ու օրիորդները չկային: Քստմանլի գործեր էր տեսնում մարտը կանանց հետ, որոնց գիսակներն սկսեցին գզգզվել հազարավոր սմբակների տակ, ըղգեստները խճճվել, նիզակների հարվածներից պատառոտվել: Մի աղջիկ էր սմբակածեծ լինում: Անահիտը չէ՛ր... Կարծես այո, կարծես ոչ: Մի գեղջկուհի խեղդում էր պարսիկ զինվորին, մի պարսիկ զինվոր նիզակը խրեց նրա կողը: Գեղջկուհին ընկավ:

Վարդանը կրկին նայեց շուրջը — չերևացին տիկինը և օրիորդները: Զարմանքով նկատեց... մոռացել էր Շուշանիկ տիկնոջը: Հառաչեց դառն: Զգաց, որ իր մահը միայն կարող էր խլացնել այն կսկիծը, որ այրեց նրա սիրտը: Բայց այդ մտքերը մթագնում էին, երբ Վարդանը տեսնում էր թե ինչպես իր առջև իր կնոջն և դստեր կողքին ռամիկների կանայք ու դուստրերը անխնա զարկվում էին թշնամու սրերին, հարվածում իրենք, և վերջը թափվում անխնա, անգթորեն, թանկագին կյանքի անսիրտ ածանությանմբ: Սա ավելի էր խոցում Վարդանին: Բայց ահա մի երիտասարդ աղջկա մազերն ընկան պարսիկ հեծյալի ասպանդակը և նա քարշ ընկած գնաց...

— Տղա՛յք, հասե՛ք, — գոռաց Պողոսը իրեն կորցրած:

Պարսիկի հետևից թռավ Տիգրանը և խրվեց մի խումբ պարսիկների շարքի մեջ, թողեց նժույգը և կախվելով ասպանդակից՝ սկսեց սրով զգույշ կտրել կնոջ մազերը: Հոգատար դանդաղումը թույլ տվեց պարսիկներին հարված հասցնել Տիգրանին: Նա ընկավ՝ իմանալով որ այդպես էլ կլինի: Սա կատաղեցրեց Կորյունին և մյուս երիտասարդներին: Նրանք խմբով խրվեցին պարսիկների մեջ և սկսեցին հարվածել:

— Երեխանքս... — ծղրտաց խանդութիւնը և գնաց մենակ զարկեց պարսիկներին՝ ինչպես փետրացից թռչունը իր ձագերն ազատեալու:

Նա հարվածեց մեկին, բայց և իսկույն ընկավ մի պարսիկ զինվորի սրի հարվածից: Տղաները վտանգվեցին: Նրանցից երեքն էլ ընկան: Ուրիշ կանայք հասան օգնության: Սրանց հետեից թռան զինվորները և սկսվեց մի տեսարան՝ սարսափելի և գեղեցիկ: Զոհում էին իրենց, ազատում իրար, խլում իրարից մահը՝ շնորհում իրար կյանք:

Կայծակի պես հափշտակեց սա Վարդանին, բոլորին: Սա թոհը էր արդեն: Վարդանն զգաց — լուծվեց երկունքը, ծնվեց այն վեհագույն ոգին, որի վրա դրեց նա իր և հայոց ժողովրդի կյանքը: Վարդանը ոգիացած գոչեց: Դա բառ չէր, այլ մի հույժ գերագույն մի բան: Սլացիկ միտք: Ոգի: Զինվորներն ու շինականները խլեցին այդ ոգին: Ժպտացին ոչ հասարակ առօրյա ժպիտով: Ժպտացին մեծ սխրագործության հպարտ ու վեհ ժպիտով: Մարտը դառավ մի վերասուացք առաքինություն և քաջություն: Վարդանը տեսավ իր գործը — հայոց ժողովրդի գործը — սոսկալի ավեր թշնամու զորաբանակում: Ու թեև նա մղում էր իր վերջին օրհասականը և մոտենում էր վճարքը, բայց արդեն գոհունակ և վրիժախինդ ժպիտով էր նայում շուրջը: Կատարվե՛ց: Հայոց ժողովուրդը հաղթե՛ց: «Խոցվե՛ց զազանը»: Խոցվեց կարեվեր, խորը: Այդպիսի կոտորած չէին տեսել պարսից զորաբանակները: Եվ հիմա այլևս մնում էին վերջին հարվածները, այն էլ անձնական կյանքի գինը խստիվ թանկացնելու համար: Այս էլ իրենց համար: Եվ քանի որ «գործ-աշխատանքը» վերջացավ՝ հիմա կարելի էր «զինամրցել»... Եվ սկսվեց այլ դրվագ, որից գեղեցիկը և զարհուրելին դժվար էր հնարել: Վարդանը կանգնեց ասպանդակների վրա, շուրջմըջեց և ռուրը ճոճեց — հավաքվե՛լ: Իսկույն շրջապատեցին հավատարիմները, վերջինները: Եկան՝ Սրվանձտյա Գարեգինը, Քաջբերունի Ներսեսը, Տաճատ Գնթունին, Հաբել Նահապետը, Սահակը, Արծրվին, Այրուձիի Արշամը, Դավիթ սեպուհը, Մեղքոնը, Աբգարը: Զերեացի Նովակիմ դարբինը, Հովհաննես Կարապետը, Սրապը:

Եվ շատերը, որոնց ճանաչում էին սրանք և Վարդանը անձամբ: Նրանք ընկել էին կամ կորել... Անսպասելի դուրս լողաց Մարտիրոսը իր ծանր գուրզով և հասավ ձեռքը գցեց Վարդանի

նժույգի ասպանդակին, գնաց հետը: Նրա քրտնամխած դեմքին դուրս էին ցայտել աչքերի բիբերը: Նա զարհուրելի էր: Հայտնվեց կրկին Պողոսը:

Սակայն արդեն՝ ինքը հուսահատ կատաղությամբ՝ վրա հասավ մատյան գունդը, որ թարմ ու կազմ գրոհել էր և ճեղքելով Վարդանի շրջապատ զորագնդերը՝ հասնում էր նրան: Նա եկավ սաստիկ ուժով և բախվելով Վարդանի զորագնդերին՝ խախտեց նրանց կազմաշարքերը: Դա առաջին ազգու հարվածն էր, որ հասցրվեց Վարդանին:

Զորագնդերը կտրատվեցին, պատառոտվեցին և սկսեցին խումբ-խումբ կռվել: Շուտով այդ էլ քայքայվեց և կազմալույծ զորագնդերի խմբերը, անհատ զինվորները, կանայք ու շղամարդիկ խառնվեցին իրար և սկսեցին կրկին ու երբեմն մի ակնթարթ հայտնվել և անհետանալ իսկույն:

Այժմ արդեն Վարդանի զորագնդերի խառն բեկորներն էին, որ սեղմվեցին նրան: Վախճանը մոտեցավ: Դա զգացին և՛ թշնամին, և՛ վարդանանք:

Վարդանը նշան արեց հոնքերը կնճռելով ու ժպտալով: Միծաղեց, որ չսովեց: Ուժգին թափ տվեց գլուխը: Հասկացան՝ «ամենամեծ կոտորածը հիմա՛»:

Դա արդեն վերջին խիզախությունն էր: Վարդանը տվեց առաջին օրինակը: Նա անձամբ հարձակվեց թշնամու զինվորների վրա և սկսեց սրամարտը: Նրան ախոյան դուրս եկավ մի սևադեմ հաղթանդամ պարսիկ հեծյալ, որ հասավ և սրով հարվածեց նրան: Օղասպարը պատռվեց: Բայց այդ ժամանակ Արծվին թռավ երկուսի մեջտեղ և սրով կասեցրեց նրա երկրորդ հարվածը Վարդանին: Սուրը վրիպեց և իջավ Արծվիի նժույգի գլխին: Արծվին խելագարվեց, թռավ գրկեց պարսիկին: Սկսեցին մրցել: Պարսիկը վայր էր գցում նրան և հենց այն է՝ մի ուրիշ պարսիկ սուրը հասցնում էր Արծվիին՝ Վարդանը հարվածեց նրա դեմքին: Նա ընկավ: Երկրորդ հարվածով Վարդանը վայր գցեց Արծվիի ախոյանին: Վարդանի շրջապատողները ավելի սեղմեցին շարքը: Մի քանիսը կորցրել էին նժույգները, հետիոտն էին գալիս: Վարդանի նժույգն ընկավ թշնամու կացնի հարվածից: Գարեգինը իր նժույգը տվեց Վարդանին: Բայց շրջապատող թշնամին խտացավ, ծանրացավ: Բոլորի նժույգներն ընկան: Ընկավ ներսահ Քաջբերունին: Վարդանի

տաբատը մի ձեռք էր քաշում: Վարդանը քաշեց, որ ազատի ոտը: Բայց ձեռքը համառում էր: Վարդանը պոկեց: Մի ակնթարթ նայեց ներքև: Արշամն էր, որ սողալով շորեքթաթ վազում էր: Նա կարմրել էր ոտից գլուխ արյունաշաղախ: Բայց Արշամը հասավ Վարդանին և կրկին խլելով տաբատը՝ շրթունքները դողացնելով մոտեցրեց, որ համբուրի: Վարդանը կոացավ, ինքը համբուրեց Արշամի արյունոտ գլուխը: Նա բաց թողեց տաբատը:

Վարդանի ճանապարհը փակեցին: Իսկույն նրան ընդհուպ շրջապատեցին Դավիթ սեպուհը, Ձմերոցի, Այրուծիի մամիկոնյան զինվորները և շինականները մի երկու հարյուրյակ: Թշնամին արդեն սպառնալի ուժով գրոհեց: Նույնքան սպառնալի հարվածներով վարդանանք ջանում էին կանխել նրան:

Այնժամ Վարդանը կրկին առաջ ընկավ:

— Դե՛հ,— թափահարեց գլուխը և գնաց: Խումբը գրոհեց կրկին: Գնում էին ու հարվածում: Հանկարծ մի նետ զարկեց Վարդանի ճեղքված օղասպարի արանքից կրծքին: Արյունը ցայտեց: Արծվին և Դավիթ սեպուհը երկու կողմից թևերով գրկեցին նրա մեջքը և սկսեցին տանել: Դիմացից մի փիղ էր գալիս: Պարսիկները միջոց բաց արին, որ փիղն անցնի: Նրա աշտարակին մի սիպահ և երեք զինվոր նետահարում էին հայ զինվորներին:

— Անձնատու՛ր,— գոչեց պարսիկ սիպահը աշտարակից:

— Դո՛ւ՛ անձնատուր...— գոչեց Գարեգինը:

Դավիթ սեպուհը մեջ ընկավ:

— Ապա՞, ո՞վ է Մամիկոնյան...

— Բոլո՛րս,— գոչեցին Վարդանին շրջապատողները: Այնժամ Դավիթը սաղավարտը հանեց և զարկեց գետին իր հետևը և գոչեց:

— Առա՛ջ:

Առաքելը, Արթնը, Պողոսը նիզակներով կանգնեցին փղի ուղղությամբ: Շարժումը խլեցին Գարեգինը, Տաճատը և մի խումբ նիզակավոր զինվորներ: Եվ գնացին դեպի փիղը, որ հարթած մղվեց դեպի սրանց: Հասնելով փղին բաժանվեցին երկու մասի և մտան ոմանք փղի փորի տակ, ոմանք էլ կողերից հարվածեցին: Փիղը խորդաց, շփոթվեց և սկսեց պտույտներ գործել: Հետո շուռ եկավ և ընկավ մի կողքի վրա շրջելով աշտարակը պարսից զինվորների գլխին:

Բայց Վարդանը հայտնապես ուժասպառվում էր: Նա հետևում

էր մարտին պղտոր աչքերով: Կորյունը վազեց բռնեց նրան մեջքից: Մոտ եկան և երկաթե օղակով շրջապատեցին նաև օրտաշատցի մնացած երիտասարդները: Նրանք հարվածում էին և օղակը պահում, մինչ Արծվին հասավ և գրկեց Վարդանին: Եվ Վարդանը դեռ առաջ էր մղվում, ճիշտ է արդին դանդաղ, երերուն:

Զինվորները հարվածում էին և ընկնում: Արդեն ուժասպառվել էին...

Մուկեզնածի պես առաջ էր մղվում և իր սարսափելի մի աչքով և քրտնափայլ դեմքի զարհուրանքով պարսիկներին սահմուկեցնելով՝ կռվում էր Սահակը, կարծես քնի մեջ: Բայց ճապուկ վագրի պես կատաղի, բայց և հաշվով, իբրև փորձված լեռնցի՝ կռվում էր Արթենը: Նա շէր ուզում մեռնել: Դավիթը վրա հասավ և խեց Արծրվից Վարդանի մեջքը: Վարդանը գունատվեց: Սուրբ իշեցրեց և սկսեց քարշ տալ: Կորյունը վերցրեց սուրը և համբուրելով սեղմեց կրծքին: Մարտիրոսը ընկավ առաջ և սկսեց խելահեղորեն աչ ու ձախ հարվածել լինի նպատակին, լինի օդի մեջ: Սի ուժեղամարմին զինվոր Բռավ դեպի Վարդանը: Մարտիրոսը խեց նրան և իսկույն զարկեց գետին: Բայց թշնամու տապալը իջավ նրա անգործ մեջքին: Մարտիրոսն ընկավ: Մի նետ եկավ զարկեց Վարդանի կուրդին և մնաց: Վարդանն ուզեց հանել՝ արյունն սկսեց խեղդել: Ծրիտասարդները նոր կատաղի թափով հարվածներ տեղացին պարսիկների գլխին և առաջ մղվեցին: Ընկավ Պողոսը, ընկավ Տաճատ Գնթունին: Դավիթը ձեռքին նետի հարված ընդունեց, բայց պահեց Վարդանին: Մի նետ ևս զարկեց Վարդանին կրծքից: Վարդանը ուշակորույս կախվեց և գլուխը թեքեց կրծքին: Նրան վալը դրին: Գարեգինը դարձավ նրա կողմը և Արծվին ու Դավիթին նախեց հարցական, սուր:

— Հա՛...

— Հա՛...

Կանգ առան: Վերջ: Օրհաս: Վերջին հարվածներ: Թշնամին ողորդեց և կատաղի ու արագ՝ սրախողխող արեց վերջամարտիկներին: Բոլորն ընկան:

Հեծյալներ սլացան դեպի բլուրը, ուր նյուսալավուրտն էր:

— Վարդանն ընկա՛վ...

Դա արդեն տեսել էին բլրից և մոգպետները ձեռքերը կարկանդակեցին օդում ուրախագին ու ջերմեռանդ:

— Փառավորյա՛լ է Որմիզդ, տվիշը հաղթության,—բացականչեց Որմիզդ մոգպետը — արքային արքայից փա՛ռք:

— Փա՛ռք,— ձայնեցին բոլորը,— ընկա՛վ Վարդանը:

Մռայլ նայեցին Վասակը, Գաղիշոն, Պերոզը և Վախթանգը: Նրանց լավ հասկացավ Նյուսալավուրտը:

— Ընկա՛վ Վարդանը՝ պարտվե՛ց Նյուսալավուրտը,— հեգնանքով ու դառնությամբ գոչեց նա և զայրույթով սաղավարտը գետին զարկեց,— թյո՛ւ, այսպիսի զորավարներին:

Բայց պետք էր մարտի շարունակությունը վարել: Հայերի աջ թևը դեռ դիմանում էր, ձախը, որ մասնակցել էր Վարդանի հարձակման՝ ետ քաշվեց:

— Գրրո՛ո՛հ,— գազանաձայն հրամայեց Նյուսալավուրտը,— հետապնդե՛լ աջին և ձախին:

Սիպահները սլացան: Ներշապուհը կռահել էր շարժումը: Նա ետ քաշվեց, անցավ գետը: Լուր բերին նրան, որ ընկել են Արսենը, Խորենը, իսկ ձախում՝ Թաթուլը և ճակատը սարսել: Նրբ պարսից օգնական ուժերը և մատյան գունդը շարժվեցին՝ խառնաշփոթն ընկավ: Մանավանդ՝ երբ տեսան Թաթուլի թևում փախստի նմանող իրարանցումը:

Ատոմը թռավ նժույգի վրա:

— Ժամ է,— գոչեց Համազասպին և Արշավիրին: Նվ բուռն սլացքով հասավ զարկեց Ներշապուհի և Խորենի զորագնդերին:

— Ո՛ւր... ո՛ւր... — ճոճեց սուրը սպառնալի,— ե՛տ, ապիրատներ, ե՛տ, ե՛տ...

Զինվորները կռվելու կամ խուսափելու երկմտանքի մեջ սկսեցին զարկվել ետ ու առաջ, խուժել մեկ աջ, մեկ ձախ, հրել իրար, հարվածել սրերի կոթերով, վահաններով: Ահավոր վայրկյան էր: Մի շնչին բան կարող էր խուճապը գցել և այն ժամանակ ամեն ինչ կորած էր:

Ներշապուհի և Խորենի զորագնդերը փորձում էին քանդվել՝ ցրվելու համար, բայց Ատոմը վրա էր հասնում և սրի բուժ կողմով հարվածում:

— Ե՛տ, ե՛տ, կվառե՛մ... ե՛տ, ե՛տ... — ծղրտում էր դեռ պես Ատոմը, և սրի պես փայլատակելով մխրճվում ամեն կողմ: Զարհուրելի էր նա այդ պահին:

Դաժանացան Համազասպն ու Արշավիրը ևս:

Զորքը բեկվում էր, շրջվում հտ, դեպի թշնամին:

Թշնամու հետ խառնված, նրա հետ մարտնչելով դուրս եկան շրջապատման մեջ ընկած համագունդի և գլխավորների մնացորդներին, որոնք կոպողների արյամբ ողողված, գետն ընկած անտառամասերի պես ծփալով գալիս էին: Նրանց մեջն էին Սահակն ու Առաքելը: Նրանք վազեցին դեպի զորքը:

— Ի՛նչ, փախչո՞ւմ եք, սրիկաներ, — ժղրտաց Առաքելը, — հի՛ի՛իմի ձեր օրը կանխեմ...

Ու սկսեց հարվածել սրով աչ ու ձախ: Զինվորներն իրար վրա սկսեցին գոռալ.

— Ե՛տ տվեք, ե՛տ...

Հարվեց Ատոմը և հենց որ որսաց բեկման ականթարթը՝ պըրկվեց թամբի վրա և զիլ գոչեց.

— Իմ հետևի՛ց, գրո՞հ, ի մա՛ա՛ա՛րտ...

Ու զարկեց մտավ ճակատամարտ: Զորաբանակը գնաց հետևից: Պարսիկները հտ տվին: Սակայն հայ զինվորները կրկնեցին հարձակումը: Պարսիկները կանգ առան մի վայրկյան, բայց կրկին հարձակվեցին: Հայերը վերցրին իրենց հարվածների իմաստը: Դա հարվածն էր ու նահանջը կրկին ու կրկին:

Ու սկսվեց հարվածն ու նահանջը: Սկսվեց մի տաժանելի դանդաղամարտ: Գրոհում էին թշնամուն, զարկում, հտ քաշվում: Կրկին զարկում, հտ քաշվում: Զկա ոչինչ անիծյալ ավելի՛ քան նահանջը...

Մոտեցավ ներշապուհը:

— Ընկա՞վ...

— Ընկավ... — դառն ու սուղը ասաց Ատոմը:

Համազասպը լաց էր լինում: Արշավիրը գեմքը մի կողմ էր պահում, որ շտեմենն արցունքները:

Բայց ամեն ինչ սկսեց կատարվել հատուկտոր, խառնակ: Եվ կոպում էին և ընթանում, հարցնում, իմանում, որ ընկավ սա, ընկավ նա:

Կոպում էին ինչպես հախուռն մղձավանջի մեջ, մեծ երազում և ապա այլևս չէին թույլ տալիս իրենց որոնելու իրենց մտերիմներին: Ոչ ոք չէր հարցնում մատուռում մնացած Մեծ Տիկնոջը, մյուս տիկիներին, գեղջկուհիներին: Շատերը չիմացան շատերի վիճակը: Փրկվում էր հայոց ժողովուրդը:

Ուրեմն էլ ի՞նչ սա, էլ ի՞նչ նա...

Հայոց ժողովուրդը գործում էր իր գերագույն ճիգը—փրկում էր իրեն... Դաժան էր այդ ճիգը, անգութ, և դրա մեջ էլ էր նրա գերագույն իմաստությունը:— Փրկությունը: Վարդանի և վարդանանց արյունը տվեց նրան այդ նվերը:— Հնարը: Հնարավոր էր, ուրեմն և պետք է փրկվել: «Գազանը խոցված էր կարեւեր»:

Ատոմը, Արշավիրը, Համազասպը երբեմն ետ էին նայում անցած ճանապարհին և տխրությանմբ հիշում այն քաջերին, որ այս ճանապարհով եկան այս հաղթությունը ձեռք բերելու:

Նայեցին դիմացի մատուռը, ուր թողին Մեծ Տիկնոջը: Եվ սարսափ: Ահա նա: Նահանջող հայ զորաբանակին ընդառաջ էր վազում նա... Մեծ Տիկինը: Նա հերարձակ էր, բոկոտն, տազնապաժպիտ: Նրա հետևից հասնում էր կույսերի խումբը՝ ետ պահելու նրան: Բայց նրա սիրտը վկայել էր արդեն աղետը: Զինվորները գլուխները խոնարհեցին և անցան: Ատոմից հրաման չկար այլ շարժումների: Մեծ Տիկինը կանգ առավ, նայեց Ատոմին, շուրջ և հողը գլխին ածելով խուպոտ կռնչաց:

— Սև հավը կանչե՛նք Մամիկոնյան տան վրա...

— Հայոց աշխա՛րհքն ապրի, Մեծ Մայրի,— գռչեցին զինվորները, կանգ առան, շրջվեցին կրկին դեպի թշնամին՝ պատրաստվելով հերթական գրոհի,— Հայոց աշխա՛րհքն ապրի...

— Ապրի՛, Վարդանիս հոգո՛վ, աշխարհ զինվորյալներիս հոգո՛վ, դո՛ւք ապրեք, զավակնե՛րս...

Եվ ոսկրուտ ձեռքը ուժով զարկեց գետնին խլեց մի բուռ հող և նետեց զինվորների վրա: Բայց հանկարծ երերաց, աչքերը ուրբեց և բերանքսիվայր ընկավ գետին: Վիշտն ու ուժասպառումը հարվածեցին նրան:

Ատոմը վրա հասավ և իջնելով նժույգից թեքվեց, համբուրեց նրա արծաթ մազերը: Զինվորները առանց հրամանի մարմինը դրին երկար վահանի վրա, և շորս ուժեղ մարտիկներ բարձրացրին Սպարապետի մոր դիակը:

— Առավե՛ն՛լ,— գոչում էր Ատոմը,— և նրա ձայնի խրոխտ շեշտի մեջ զգացվում էր պարզ,— «Փրկվա՛ծ ենք, հաղթո՛ւմ ենք»:

Զորքը սկսեց հավատալ, հուսալ, կռվել ավելի մեծ ճիգերով:

— Առավե՛ն՛լ,— գոչում էին ռազմի շունչն առած, վարպետացած Առաքելն ու Սահակը, որոնց ռամկական զորագնդերը ար-

դեն ձուլվել էին Կանոնավոր զորաբանակի մեջ, Կովում ավելի ուժով, ավելի կատաղի:

Գյուղացիական զանգվածներն սկսեցին ազդել իրենց թվով: Զորքն սկսեց սեղմվել նրան, ջերմանալ նրամով:

Սրտապնդիչ էր երկիրը: Ռամկական, ժողովրդական դիմադրությունը ծավալվեց, սկսեց ամեն կողմից հարվածել պարսից զորաբանակին, ցերեկային հարվածներին հաջորդեցին գիշերայինները: Ապա սկսեցին գզգզել թշնամուն, բաժան-բաժան արին, գցեցին իրենց հետևը լեռներն ու կիրճերը, սկսեցին մաշել ամեն ժամ անդադար:

Գնում էին հայոց ժողովրդի հետևից Նյուսալավուրտը, Դողվըճը, հետևից Միհրներսեսհը, Պերոզը, Վախթանգը, մոգպետները: Նաև Վասակը՝ իր դավաճանակիցներով:

«Վիրավոր գազանը» սակայն համառ էր ընկել հայոց ժողովրդի հետևից: Մռնչում էր, խորդում էր իր փղերով, խրխնջում էր իր բազմահազար նժույգներով, զրնգում, որոտում էր, թեև գնում էր հաղթանակի երթով, բայց չէր կարողանում հաղթահարել: Պատրանք էր այդ հաղթությունը: Փառափր ձեռքից գնացել էր, մաշվում էր:

Սկսվում էր թշնամու մաշման երկարատև, ժանր շրջանը:

Արյունոտոդ հայ զորքը իր մեծ զոհերի գնով հիմք էր դրել հաղթության, զոհեր, որ եղան սև դավաճանության շնորհիվ:

Հետապնդման տաժանքների մեջ Միհրներսեսհին և Նյուսալավուրտին սուրհանդակ հասավ Հազկերտի հրամանով. «Շուտափույթ վերջացրու հայոց գործերը և արշավիր Փայտակարան՝ դիմագրավելու հոններին, որ խուժել են քանդված Ճորա Պահակից»:

Եվ հետապնդող զորաբանակի հետևից նժույգները անկամ վարող Միհրներսեսհը, Նյուսալավուրտը և մյուս մեծամեծները Վասակի և մյուս դավաճանների հետ սկսեցին դառն վեճը.

— Ո՞վ թույլ տվեց, որ Վարդանը դաշինք կուի հոնների հետ...

— Ո՞վ էր թաքցնում հախերի ուժը... չէր զգուշացնում արքային...

— Ո՞վ եղավ պատճառ այս պարտված հաղթության...

— Ո՞վ է պատասխանատու...

Միհրնեբրսեհ... Նյուալավուրտը... Վասակը...

Եվ վիճում, վիրավորում էին իրար, սպառնում էին գոհհիկո-
րեն.

— Դատ կլինի, կդատեն բոլորին...

Իսկ ռազմական գիտակը շարագույժ ձայնով նրանց ականջի
տակ շարունակ մրթմրթում էր հաշիվը.

— Միայն ընտրանին՝ ինը մեծամեծ, երեք-չորս հազար՝ հա-
տուկ զորաբաժին, քառասուն հազարի մոտ՝ սպանված... Որքան
կլինի վիրավորը... Իսկ հայերը հազիվ ընտրանին հազար մարդ և
տասը-տասնհինգ հազար մարտիկ հասարակ...

— Վերջացրո՞ւ հայոց գործերը, արշավի՞ր Փայտակարան,—
մոնչում էր Նյուալավուրտը,— վերջացրո՞ւ տեսնեմ...

Կովում էր Արտակ Մոկացը և երազում։ Կատարվեց կատար-
վելիքը։ Արհավիրքը, որ այնպես դղրդալից եկել էր՝ հիմա փովում
էր իր հետապնդած ճանապարհին և սկսում անցնել։ Կովում էր
Արտակը և շուտ-շուտ ինքն իրեն հարցնում. «ո՞ւր է Անահիտը,
Աստղիկը, ո՞ւր են Մամիկոնյան տիկիները, Մեծ Տիկինը, Խան-
զութը, ո՞ւր են Պողոսը, արտաշատցի երիտասարդները... Արծ-
վի՞ն»,— բարձր ձայնում էր նա, և նրա սիրտը մղկտում էր։

Վերջացավ անձնական ամեն տենչ ու երազ, վերջացան ան-
ձերը, եկավ Մեծ Ընդհանրականը՝ Աշխարհն հայոց։ Նա սկսեց
ապրել։ Հաղթում էր նա։ Այս բոլոր կովողների հոգու խորքում ար-
դեն կայծում էր փրկության կրակիկը։ Նա պլպլում էր մի փոքրիկ
աստղիկի շափ, բայց լուսավորում էր ողջ Աշխարհն հայոց։

Նայում էր Արտակը հեռուն, մոտիկ և նրա աչքովն էին ընկ-
նում նրանք, որոնց համար բախտը գրել էր՝ վերապրել և պատ-
մել թե ինչպես եղավ բանը։ Մերթ կովող զորագնդերի մեջ երևում
էր ներշապուհը՝ համառ ու դիմադրող, մերթ Համազասպը՝ ներ-
բուստ ներհակ ու դիմացկուն, երբեմն վշտահար Հազարապետը՝
հնօրյա ուժերը վերակոչած, երբեմն Արշավիրը՝ հուսադիր, լավա-
տես... Ահա՛ Եղնիկը, Ղևոնդ Երեցը, Եղիշեն՝ իմաստուն ու ոգելից։
Արտակ Մոկացը լսում էր Եղիշեին։ Եղիշեն պատմաբանում էր.

— ...Յազգէն Մամիկոնէից՝ քաջն Վարդան, յազգէն Խորխոռ-
նեաց՝ Խորէնն Կորովի, յազգէն Պալունեաց՝ արին Արտակ, յազգէն
Գնթունեաց՝ զարմանալին Տաճատ, յազգէն Դիմաքսենից՝ իմաս-
տունն Համալակ, յազգէն Քաջբերունեաց՝ հրաշակերտն Ներսէհ,

յազգէն Գնունեաց՝ մանուկն Վահան, յազգէն Ընծայնոց՝ արդարն Արսեն, յազգէն Սրվանձտյս՝ յառաջադէմն Գարեգին...

— ...Ե՛վ տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, և՛ գեղշկուհիք քաջակորովք է՛... առհասարակ ժողովուրդն հայոց զինվոր-յալ...

Ասում էր Արտակ Մոկացը, հիշում անձկալիններին, սիրելինե-րին, ծանոթ անծանոթ բյուրավորներին, որ ընկան, և իբրեւ երա-զում կռվում էր մնացորդների շարքում, որ սիրտը ամոքի:

Հայոց աշխարհի ձորերից ու դաշտերից խումբ-խումբ, մենակ, երբեմն և ստվար զանգվածներով գալիս էին գյուղացիներ զինված ամեն ինչով, որ կարելի էր, գալիս էին անվերջ, սպառնալիորէն անվերջ, համալրում և զորացնում էին կռվող զորամասերը: Քա-նի գնում, կռփվում էին մարտիկները, դառնում կատաղի, խոցող, հանդուգն:

Այդպէս անցան օրեր, տարիներ, անցան դարեր...

Մենավոր մի դամբարան է ծածկում իր տակին ամփոփված մի հոգու հավերժական հանգիստը: Ասում են Վարդանն է այդտեղ: Ճշմարիտ է դա, — դժվարին է ասել: Բայց դաշտավայրի վճիտ լռության մեջ երբեմն կլսես մի կոկորդային մեղեդիի մեղմաձայն դեղձեղանք: Դա մի վանական է թերեւ, կամ այլ անցորդ, կամ մի խումբ մարդիկ: Այդ մեղեդին երգվում է այն պահին, երբ ոտը դնում են Ավարայրի դաշտավայրը: Դարերի հին երգն է դա վար-դանանց նվիրված:

Ահա այդ հավերժական երգի մեջ են արդեն ճշմարտորեն ամ-փոփված Վարդանը և վարդանանք:

Դեմիրճյան Դերենիկ Կարապետի

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ

Գիրք հրկրորդ

Գեղ. խմբագիր՝ Ան. Վ. Գասպարյան

Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մ. Եղանյան

Վերատպագրող տրբագրիչ՝ Լ. Ա. Ղազարյան

Հանձնված է արտագրության 13/III 1968 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 30/VII 1968 թ.:
Քուղթ տպագրական Մ 2, 60×64¹/₁₆, տպագր.
35,0 մամ.=32,55 պայմ. մամ., հրատ. 31,4
մամ.+1 ներդիր Պատվեր 1181, տիրաժ 30.000:
Գինը՝ 1 ա. 10 կ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9,
Տերյան 91:

ՀԱՅԿ Մինիստրների սովետի մամուլի պետա-
կան կոմիտեի պոլիգրաֆարգյունաբերության
գլխավոր վարչության Հակոբ Մեղապարտի ան-
վան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տերյան 91: